

સાહિત્ય નિબંધ
પ્રકાશન માટે
અમદાવાદ

દિવસ

સુદર્શન.

પ્રકાશક અમદાવાદના સુદર્શન પ્રેસ,
અમદાવાદ, ગુજરાત, ભારત.

સંખ્યા

(ધર્મ-શૃત્ત-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

તારીખ — માધવલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

તક ૨૫, અંક ૧.]

(માસિક)

[ઓક્ટોબર, ૧૯૦૬.]

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ

૧૫૯

૧. રૂઢ નમસ્કારાત્મક.....	૧
૨. વિમોચન	૬
૩. માણે અને તેમની ખરી મહત્તા.....	૭
૪. નિષ્પત્તકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ.....	૧૪
૫. વિચાર.....	૧૬
૬.	૨૪
૭.	૨૬

नमो निर्मळा मंगला तत्त्वरूपा
 नमो नर्मदा नाय कैलासभूषा ।
 नमो आद्यशक्तिपति ज्ञानकृपा
 नमो सावित्रीलोचना यज्ञयूषा ॥ १५ ॥

दिशाकाळ वस्तुपरा सर्वव्यापी
 प्रभो द्वंद्वभावोपरा सौम्य स्वामी ।
 सदानंदरूपा विभो विश्वनामी
 नमस्कार युगांतके वास्वारी ॥ १६ ॥

अनंता अखंडा प्रभो पूर्णरूपा
 जगाधीश सृष्टिपरा बीजमूला ।
 तनुपावना आद्यअंतादिहीना
 नमस्कार वेद त्रयी ध्यान लीना ॥ १७ ॥

दोनानाथ भुविश्रवा सर्वलोकां
 परंधाम कैवल्यदा सांख्ययोगा ।
 निरालंब निरंजना सर्वसोहा
 नमस्कार कूटस्थ निर्मानमोहा ॥ १८ ॥

सदाशक्तिगूँत्ति पराज्योतिरूपा
 उमायुक्त निराश्रया भूतमूला ।
 कलापूर्ण कोटि रवि तेजपूरा
 नमस्कार कीर्तिप्रदा कल्पद्रुमा ॥ १९ ॥

महारुद्र मायापाते सृष्टिसुधा
 यतिवेशधारी पराज्ञान मुंदा ।
 रतिदा जटीला रतिनायरूपा
 नमस्कार आर्यापते सर्वभूता ॥ २० ॥

प्रमेयात्म भक्ताधिना शूलपाणि
 बहुपाद चक्षुकरा रूपस्त्राणी ।

श्रुतिसार बुद्धि मनोपार ध्यानी
नमस्कार नेतिप्रभा वैद वाणी ॥ २१ ॥

मभो नित्यशुद्धा गिरिशृङ्गवासी
निजानन्द ध्याता सदाकाळ ज्ञानी ।
महार्मत्र सूत्राश्रया विश्वधारी
नमस्कार सर्वेश शातामकाशी ॥ २२ ॥

सुराधीश चूडामणि लोकपाळा
महेंद्रा शशी सूर्य नक्षत्र तारा ।
निधिरूप निधिपति निधिदाता
नमस्कार सर्वत्र निजांगधारा ॥ २३ ॥

धराप्राण धाराधरा जातवेदा
तरु भोपाधि फुल्लस्थानु प्रचेता ।
गिरिरूप गिरापति ज्ञानगेहा
नमस्कार भूतात्मने भूतदेहा ॥ २४ ॥

दिशादर्श दिशापति देशदाता
दिवाज्ञान दिवापति दंबधाता ॥
अनेहा मुनेहा कळाकालगाला
नमस्कार सर्वातीता सर्वधारा ॥ २५ ॥

शान्त्युत्थिद्रोक्षित.

सर्वाधार सुरेश पंचवदना सर्वाश्रया सर्वदा
बंदु प्रेम अपार चित्त विशदे सत्यंपरं सौख्यदा ।
कादंबिनी समान प्राणरसदा स्नेहार्द्रता सर्वया
वर्षो ए अखिलेश उर जगती ज्योति अजिवाच्छनो॥

“व्रजविहारी”

। વન્ધ વિમોચન ।

(અલ્પ.)

છૂટયો છૂં ક્યૂંખાનેથી : હોતો મેદાનમાં : દિલ્હાર !
ફસાયેલો મજલમાં, હા ! વછૂટયો-એવકા : દિલ્હાર !
હવે છૂટા થયેલો છૂં : ફરી ક્યૂંદી નથી ચાવૂં :
ગુનેહગારી કરી પૂરી : ફરી નથી મોતમાં જાવૂં.

પડેલો પાપમાલીમાં : બૂલ્યો મજનૂં દિવાનાને :
વહી આપી શિરસ્તાએ મકાને આવીને સાને :
જહાનમની ખૂરી ખાડી ! ફસાઈ ત્યાં ફરી ચાડ્યો :
મગર, મુશ્કેલી તે મૂકી સનમનો સાગ્રુડો સાલો.

ચવાનું હોય ભેગાના ગુલામી જૂનીમાં સડવૂં :
ન ખ્વાહિશ જિન્દગીની તો : ભલું જીવવાથી એ મરવું.
ગુલામીને સલામી રી ! જમર વેરાન મ્હારે ચૂં !
જહોં દિલતખ્તમાં વહાલી સનમની મૂર્તિ પધરાવૂં !

તપીને ઇસ્કની ધૂનિ જમાવી જૂત ધૂણાવું !
જપીને ઇસ્કના મન્ત્રો ફરી જૂતડાં દું બોલાવૂં !
હવે પરદેહગારીથી જનુ છૂટા થયેલો છૂં :
સનમ ! તુજ ચારીમાં બેઝૂં ગુમાવીને બૂકેલો છૂં.

સનમદેયે સદા તાજૂં ગુલામી ખત લખ્યું રાનૂં :
મીનોઈ ઇસ્કની હાથે કાધૂં કાવમ હમેશાં નૂં !
સનમના કાચનું હૈયે પીધૂં મરતી તણૂં પ્યાલૂં !
પીધેલો છું બર્ગો પૂરો, ખીજી પ્યાલી ભરૂં તો શું !

ડુબ્યો ઇસ્કે ઘરાબીમાં નશો ખીજો કફે તો શૂ ?
સનમદિલમાં રલો ભેટી : બિજાનું ચું કફે ખીજૂં ?
થણે છૂં તંગ, જો આશુક ! મગર, મરતી ચહે બુલબુલ :
હજી મ્હડવા વૃક્ષને છે જિગર તૈયાર, જો મહબૂબ !

તું રાજ ત્યાં દૂં છૂં રાજ : મિઝાજી તો મિઝાજી દૂં :
ફૂફેમની રાહ નોતો છૂં હમેશો એ ફિર નો તું !
મરેલી ઝહરની પ્યાલી કફે ખીડી ! અગર ખાલી ?
મ્હડે છે આંર કં લાલી ! ફૂફે મર, ખેલ ! જો વહાલી !

હુંમ તુજ તે હુંમ હકનો : હં હાજર છું અદા કરવા :
હને દુનિયાની બદગોષ્ટ મગર, તુજ દિવતણી દુઆ !
હવે પપગામ દે અન્દર : હવાલી ગહરની કરવા,
હને છે હામ હજમીની : ચહે શું ? ઠેરવા ? ઉડવા !
સનમ-સહનાં અહીંઆં તો હૈએ અરમાનનાં નેનાં :
અને, આ હરક દરિયાનાં ન જિતકુલ હૈારે મોખાં.

સ્નેહ સદન.

૩ : ૯ : ૦૯-

સાગર

॥ મહાત્માઓ અને તેમનો સ્વર્ગ મહત્તા ॥

આપણા અને અન્ય દેશોમાં અનેક મહાત્માઓએ અનુભવેલા પ્રાપ્તો સંપૂર્ણ અભેદ, ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર, એ બાબત સમજવાની પથ આપણી અશક્તિ હોવા છતાં સ્પષ્ટ રીતે એજ આપણો અતિમ મહાન ઉદ્દેશ છે: આપણી વારંવારની દુનિયાની કંટાળા ભરેલી યાત્રાને અતિ એજ ઉત્તમોત્તમ પ્રાપ્ત્ય આપણા બાવિમાં સર્જાયેલું છે. “કર્મ કરવાની રત્ન મેળવતી” અને એના જેવી અન્ય બાબતોને અથવા હિપરની ઉદ્ધૃત્તાવના કરતાં લેશ પણ વધુમ બાવના સ્વીકારવી એ આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદાને સંકુચિત, દૃષ્ટિને કુંકિત બનાવવા સમાન છે. તેમ “તાકીને સિયાળ પકડવા કરતાં, સિંહ પ્રત્યે નેમ તાકીને ચૂકવી” એ હળ-રવાર ઉત્તમ છે.”

પરી બાવના શું તે આપણે જ્ઞેયું, પરંતુ વર્તમાન ગમાનામાં વેપારશાહી તત્ત્વ વિદ્યા એટલી બધી પ્રચલિત બની ગઈ છે, કે અમુક બાબત સાચ હોય એટલું જ પુરતું ગણાતું નથી, તે સાથે સાથે ઉપયોગી પણ હોવી જોઈએ. ઉપયોગિતા સમાજની નિર્માયક કુલ-દેવતા થઈ પડી છે, સત્યને પણ તેના આગળ નમતું આપતું પડે છે, પ્રવેશ માટે રત્ન માગવી પડે છે. ખરેખર આ કંઈ એક શુભ ચિન્હ ગણાય નહિ. અમુક માનવિએ સત્યને શોધી કાઢ્યું છે, અનુભવ કર્યો છે, એટલું જ શું તેને માન મળવા માટે પુરતું નથી. તે આ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિને અમુક ઉપયોગિતા છે, એજ શું સાબીત કરી આપવાની જરૂર છે? વા-હમીકીએ મહાકાવ્ય રચતાં વ્યાવહારિક ઉપયોગિતાના આ પ્રશ્ન વિષે બંગાળેજ ‘માથાદોડ કરી દશે, એવી આપણી ખાતરી છે. પ્રજાની એકાદ મૂર્તિ કરતાં એક એખાની મુશ્ય વિશેષ “દુનિયાદરીના ઉપયોગિની” છે; શું આપણે દૃષ્ટિજુ રાખવાનું છે? જો એજ જ હોય તો ઉપનિષદો વાચવા કરતાં દાણાનો વ્યાપાર કરવો વિશેષ લાભકારક છે; આપણાં મંદિરો અને દેવાલયોને કારખાનાં અને કાર્યશાળાં ફેરવી નાખવાથી કદાચ એક ઉપયોગી સુધારો થશે. ઉપયોગિતા એ તો વેપારીની તત્ત્વવિદ્યા છે; કોઈપણ પ્રજા એમાં પોતાના નિવાસકરે વિશ્વાસ રાખતાં આપણી ખાતરી સાચ છે, કે તેનો વિનાશ નજીકમાં જ છે.

જનહિતસુખરાદના દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અનેક પ્રવૃત્તિ પારાયણ સુધારકા કરતાં એક આલસ્ય મહાત્મા સમાજને વિશેષ ઉપયોગનો છે. પ્રથમ તો, એકાદ પ્રજા એક મહાત્મા નિપજાવવા સમર્થ છે, એજ તેની પ્રવૃત્તિપરાયણતાની ખાત્રી બરેલી નિશાની છે. દરેક દેશ મહાત્માઓ નિપજાવી શકતો નથી. એકાદ મહાત્મા જરાપણ પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી. "હજારો મનુષ્યમાંથી કોષ્ઠક જ જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. આવા પ્રયત્ન પરાયણ સિદ્ધાંતોથી પણ મને તત્ત્વથી કરીને કોષ્ઠક જ જાણે છે. (ગી-૭-૩) વિશ્વદૃશના અતિ સ્વાદુ તથા પરિપક્વ ફલરૂપ મહાત્મા છે, તેમના વિષે હલકા વિચાર ધરાવનારજ ખાપી છે. આપણે સમજીએ છીએ તેવાં "સ્વ" અથવા "અહં" નો વિલય થતાં, જીવાત્માને સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનનો અનુભવ થતાં, એટલો અંધ દૂર પળાતાં, સર્વમાં એકત્વ પ્રવિલાપન થતાં, આધ્યાત્મિક શક્તિના ભંડારમાં વૃદ્ધિ થાય છે, સમગ્ર માનવજાતને પ્રભુના નિકટ લઇ જતી પ્રેરણા મળે છે-આ ઉપરાંત આ દિવ્ય પ્રેરણા માનવિઓમાં યદ્યપિ અધમ સૃષ્ટિને પણ પ્રકાશમાન બનાવે છે. સમગ્ર વિશ્વ આવી આનંદની ભાવનાથી ઉભરાઇ જાય છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકાએ આપણું જાતે વિકાસ પામવો એજ આપણે વિશ્વ પ્રત્યે કોષ્ઠ કાર્ય પણ કરી શકીએ તેવી ઉત્તમોત્તમ સેવા છે." દયાભાવનાથી રચીત હૃદયને દૂર કરવું એ સાઈ છે; માનસિક ક્ષેત્રને વિશાલ બનાવે અને નૈતિક પ્રકૃતિને ઉચ્ચ બનાવે એવું શિક્ષણ માનવિને આપવું, એ ઉત્તમ છે. આ ઉભયે શ્રેષ્ઠ અતિમર્યાદા પ્રત્યેનાં માત્ર યોગ્ય પૂર્વ સાધનો રૂપ છે. પરંતુ માનવજાત જે વડે જીવે છે એવા આધ્યાત્મિક પ્રવાહ રૂપ બનવું એ સર્વ કરતાં ઉત્તમોત્તમ છે.

એકાદ ખરેખરા મહાત્મા સાધુ પુરુષ, વ્યાવહારિક માનવિઓ જેવા દરેકજ ખાજારમાં મળે છે તેવા નહિ પરંતુ વસિષ્ઠ, વ્યાસ, શુક, વાલ્મીકીના જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ મહંતો-એક એવો કોષ્ઠક કોષ્ઠકવારજ બનતો બનાવ છે, કે જેથી સમગ્ર વિશ્વ આનંદથી ઉભરાઇ જાય છે. જ્યારે મહાન્ રામ, બુદ્ધ, કાષ્ઠાઈ, કૃષ્ણાદિઓ જન્મ્યા હતા ત્યારે, આકાશમાં વિમાનરૂપ દેવો આવ્યા હતા, પુષ્પ વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ભરી કાઢી હતી, સુગંધી વાયુ વાવા લાગ્યા હતા, ઋતુ વિના પણ વૃક્ષોએ પુષ્પો આવ્યાં હતાં, એ સર્વ કંઈ માત્ર કવિ કલ્પનાઓ નથી; એ સર્વમાં સત્યનો સમાવેશ થાય છે. જે કે તે આલંકારિક ભાષામાં છે, કે મહાત્માઓના જન્મ સમયે વિશ્વ આનંદથી ઉભરાઇ જાય છે. ખાકીની સમગ્ર સૃષ્ટિને ગતિ-માન ક્યાં વિના એક પરમાણુ પણ કદાપિ ગતિ કરી શકતું નથી, તેમજ કોઈ પણ માનવિ પ્રમાણુમાં સમગ્ર સૃષ્ટિને ઉચ્ચ બનાવ્યા વિના કદાપિ મહાત્મા બની શકતું નથી. તેટલા માટે વિશ્વ પ્રત્યે કોઈ કાલે આપણે જે ઉત્તમોત્તમ સેવા કરીએ શકીએ તે એટલીજ છે કે મહાત્માઓ બનવું.

શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓના સમયમાં દિવં ઉત્તમોત્તમ દેશોએ હતા, વિદેહના રાજ ઋષિ જનકના જેવી અન્ય રાજ સભા દુનિયાને દંતુ દવે જોવાની છે. દુનિયાનાં અત્યંત સમૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારે શાસિત મયલાં રાજ્યો વ્યાસ અને વાલ્મીકીના સમયમાં પ્રવર્તતાં હતાં, હંદરાક, રઘુ, દશરથ, રામ, ભલિ, ધર્મ પુત્ર, શિબિ, મૌઘાતા, પરિક્ષિત અને અન્ય અનેક અમરકીર્તિ વરેલા રાજાઓ આપણા ઋષિઓના સમકાલિન હતા; વેદો, ખગોળ વિદ્યાની

સૂચનાઓથી ઉભરાઈ જાય છે, વર્તમાન પ્રજાઓએ શોધી કાઢી હોય એવી થોડીજ વિદ્યાઓ ઉપનિષદ દર્શાવેલી અજ્ઞાત હતી. એ પ્રાચીન દિનેમાં સુંદની કલા પણ અદ્ભૂત પ્રકારે સંપૂર્ણતાની કલાએ ખીસી હતી. 'દિ'દના 'પ્રાચીન ઇતિહાસનો વિચાર ચલાવવાનો આપણે વર્તમાન ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ જે કહેવાનું છે તે એટલુંજ કે દૂર દૂરના ઝમાનાઓમાં જ્યારે ઉપનિષદો પ્રથમ શુદ્ધિમાં આવ્યાં, એ મહાન ઉપદેશોની ભાવના સમગ્ર દેશમાં પ્રસારી રહી હતી, એ મહાન સત્યોના જીવતાં જંગમ દર્શનોરૂપ ઋષિયો સઘળે વિચરતા હતા, ત્યારે આપણા ગરીબ દેશના અત્યંત શુભ દિને પ્રવર્તતા હતા.

એક મહાત્મા, સાધુ, એ એક પ્રજાના જીવનના અને બલના એક ખાતી બરેલા ચિન્હરૂપ છે. એકાદ પ્રજા બંને સુધુષિમાં, દૃશ્ય રીતે મૃતવત પડી હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી તેમાં એક મહાત્મા, સાધુ, જીવતા જાગતા હોય છે ત્યાં સુધી યમરાજનો પાશ તેને પીડી શકતો નથી. આપણા દેશની વર્તમાન દશા ગમે તેવી હોય, તે ગમે તેવી નિરાશા અને નિર્બળ જણાય, પરંતુ જ્યાં સુધી તેની મહાત્મા ઉપજવવાની શક્તિ સંપૂર્ણ વિનાશ પામી નથી ત્યાં સુધી નિરાશ થવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. આ પ્રમાણે આતો પ્રજાની મહત્તાની એક કસોટિ છે—તે પ્રજામાંથી મહાત્માઓ, ચારિત્ર્ય પરાયણ પૂજ્યપુરુષો ઉપજી આવ્યા છે કે નહિ ? જે તેવા કાષ્ટ ના ઉપજી આવ્યા હોય તો તેની સમૃદ્ધિ ચોરના વિત્તની પેઠે અદ્ય કાલનીજ નિવડશે. માત્ર અધ્યાત્મ બલની ખામીને લીધે, ઉત્સાહક પ્રાચીન કથાઓ અને હમેશાં ટકે એવી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓની ખામીને લીધે, અનેક મહાન સામ્રાજ્યો, પાછળ કંઈ પણ નામ નિશાન વિના, પુનઃ સજીવન થવાના સંભવ વિના વિનાશ શરૂ થયાં છે. આ સર્વમાં અદ્ભૂત બનાવ તો એ છે, કે આટલી બધી પ્રજાઓ યથા અને ગર્ભ છતાં તે સર્વેથી વૃદ્ધ હિંદ, ઇતિહાસથી દર્શાવાતા દીલગીરી બરેલા તેમના વિનાશનક્રમધ્યમાં પણ હજી એ વૃદ્ધ હોવા છતાં યુવાનો ઉત્સાહ જાળવી રહ્યો છે; જરૂર પડતાં નવા નવા પ્રકારના સંતો, ઋષિયો, વીરો, રાજાઓ, કવિ ઇત્યાદિ ઉપજવવાની અનંત શક્તિ ધરાવે છે; બાલક અવતરતાં કુમારી કાળની યુવા સુભાગ્યા વિના ગમે તેટલાં છોકરાંને જન્મ આપનાર મહાભારતમાંના યયાતિની દુહિતાની પેઠે તે પણ વિચિત્ર પ્રકારની કુમારિકા દશા જાળવી રહ્યો છે. આવા અદ્ભૂત બનાવનો સંભવિત ખુલાસો માત્ર એટલોજ છે, કે હજીએ તેમાં અમતકલ્પરૂપ ઉપનિષદોનો આદેશ પળાય છે, તેની જૂમિ વિશ્વના પ્રભુઓના પાદથી અનેકવાર પવિત્ર બનેલી છે; તેમના આત્માનુભવનું બલ એટલું બધું હતું કે ઉપરિ અર્થવા અધો ભાગની અનેક સંજિયોનો એક નિમેશ માત્રથી વિનાશ કરવાને સમર્થ હતા. “સમગ્ર જ્ઞાતાં અને પિંડનો એક મૃત્તિંડની પેઠે અમે ત્યાગ કરીશું,” (અધ્યા. ઉપ.) અત્રે આપણે જે વિચારીએ છીએ તે વિશ્વસનીય, અત્યંત ઉપદેશાત્મક ઇતિહાસ છે. આવા મહાન સત્યને લક્ષમાં રાખતાં હિંદનો દરેક ખરો પુત્ર જે ઉત્તમોત્તમ સેવા કરી શકે તે, હજી આશ્ચર્યમાંથી પણ પસાર ના થયેલી બાલ પ્રજાઓના નમ્રના પ્રમાણે તેને સુધારીને કરવાની નથી, તેમજ પ્રાચીન સંસ્થાઓ, યંત્રાઓ, કર્મકાંડો પુનરુદ્ધાર કરીને દેશને હજારો વર્ષ પાછો હાલીને પણ કરવાની નથી પરંતુ પોતાની જાતનો બની શકે તેટલો વિશ્વસ સાધીને પ્રાચીન ઋષિના નમ્રનાના એક મહર્ષિ બનીને કરવાની છે. વર્તમાન કાલે મૂંઝી શકાય તેવી આ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની સેવા છે; જે આ સંભવિત ના હોય તો આથી

ઉત્તરતી 'વૃત્તમ' બાબત; વર્તમાનમાં પ્રચલિત બનેલા અસંખ્ય ઢોંગ-ધત્તરાઓને દેશમાંથી દૂર કરીને ઋષિપોતા આગમનને યોગ્ય બનાવવાની છે. જ્યારે મહાત્માઓ આવશે, વર્તમાનની પેઠે અત્ર તત્ત્વ નિચિતજ નહિ પરંતુ વિશાલ સંખ્યામાં આવશે ત્યારે સમગ્ર દેશ ગરડની દૃષ્ટિથી ઉદતા નાગપાશથી-બંધાયેલા રામના સૈન્યની પેઠે સંપૂર્ણ જાંચત બનશે, પ્રાચીન હિંદની જહોજલાલી અનેક ગુણિત પુનરોદ્ધાર પામશે.

સાધુ પુરુષો આવતાં તેમની સાથે, સુધારકો, કાર્ય વાહકો, સંતો, કવિઓ અને બીજાઓ આવશે, કારણ કે યથાર્થ રીતે આ સર્વે તેમનાં સેવકો હોય છે. મહાત્માનાં વિચારોને તેઓ માત્ર કર્તવ્ય પ્રદેશમાં અવતારે છે.

સ્વામિ વિવેકાનંદ યથાર્થ રીતે કહે છે તેમ, "બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ જેવાં પુરુષો પશુ ગાયપક્ષીની ગણતરીના છે; દુનિયાનાં મુખ્ય કોટિનાં એક માનવિઓ અચાનક દશામાંજ પસાર થઈ જાય છે. આવા એક મહાત્મા શાંતિથી ઉત્તમ ભાવનાઓ એકઠી કરે છે, "બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ જેવા ઉપદેશતા અને કાર્ય કરતા ઘેર ઘેર બેઠકે છે પ્રથમ કોટિનાં માનવિઓ, મૌન, શાંત, અચાત્ત હોય છે. તેઓજ વિચારની શક્તિને યથાર્થ રીતે જાણનારાં હોય છે, તેમની ખાતરી છે, કે ગમે તો તેઓ એક ગુફામાં બસાઈને બારણું બંધ કરીને માત્ર પાંચેક વિચાર કરાને પાર થશે, તો પશુ આટલા પાંચ વિચારો પશુ અનંતકાલપર્યંત ટકશે. તેઓ પર્વતોને ભેદીને પાર જશે, સમુદ્રો ઉલ્લંઘીને દુનિયામાં સફર કરશે, અમુક મસ્તકમાં પ્રવેશીને અમુક માનવિને જાંચત બનાવશે, તે એ પાંચે વિચારોને આકારવાળા બનાવશે." આલસુ સંતની આવી મહત્તા છે.

સંત પુરુષ દુનિયાને ઉપકારક થાય છે તે પોતાના દર્શાંતની શાંત અસર વડે છે. કાર્ય કરી નાખવાની ઉતાવળમાં આપણે વારંવાર દર્શાંતની કીમત બૂલી જઈએ છીએ. યથાર્થ કેલવણી કરતાં દર્શાંતોની શાંત અસરવડે ચારિત્ર વિશેષ ધડાય છે, એમ કહેવું-સેજ પશુ અતિશયોક્તિ બરેણું નથી.

વળા. અત્રે કાર્યોનાં પણ હમેશાં બાલ નહિ, પરંતુ આંતર-પ્રકાર, સ્વચાલ છે. કારણ કે, યોગ્ય રીતે કહેવાયું છે તેમ, દુનિયા કુતરાની વાંકી પૂછડી જેવી છે. તેને સંપૂર્ણ રીતે કદાપિ સુધારી શકાય એમ તથા તેટલા માટે અન્યને મદદ કરતાં ખરેખરી રીતે આપણે આપણી જાતને મદદ કરીએ છીએ, આથી ઉલટી રીત પણ સત્યજ છે. કારણ કે સાથે સાથે અન્યને મદદ કર્યા વિના આપણે આપણી જાતને સહાય આપી શકતા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે કર્મયોગમાં વ્યક્તિના વિકાસની આરંભની ભૂમિકામાં આ બાબતનું સત્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે; ભક્તિયોગ, રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગની આગળની ભૂમિકાઓમાં પણ આ બીના ઓછી સત્ય નથી. જે આપણે માટે ખરેખરી રીતે સાફ છે તે વિશ્વને માટે પણ અવશ્ય કરીને સાફજ હોવું જોઈએ, કારણ કે એક અંશ ને સમગ્રથી વિરુદ્ધ નથી. વિશ્વ ક્રમમાં આપણુ દરેકનું સુનિશ્ચિત આવશ્યક સ્થાન છે; આપણે તેનાં અવયવો છીએ, આપણી વૃદ્ધિ થતાં તેની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. પત્ર, પુષ્પ, ફલ આપતા વૃક્ષ સાથે સમગ્ર વિશ્વને સંરખાવી શકાય. જેમ કોઈ એકાદ ફલ બધા વૃક્ષના પ્રભાણમાં પડવ થયા વિના પડવ બનતું નથી તેમ આપણી વૃદ્ધિથી અવશ્ય કરીને સમગ્ર વિશ્વની વૃદ્ધિ સ્વચાલ છે. તેથી હોવું એ અવશ્ય કરીને કરવાનું સ્પષ્ટ કરે છે; ઉચ્ચજીવન, ઉચ્ચ સેવામય છે.

બહુજ દીર્ઘ દર્શિતાથી કહેવામાં આવ્યું છે, કે “જે રાજ્યમાં રાજ્યવાહકો, રાજ્ય ચલાવવાને અત્યંત નિરસાહ હોય છે ત્યાંજ શ્રેષ્ઠ પ્રકારે અત્યંત શાંતિથી રાજ્ય ચાલતું હોય છે. જેમાં તેઓ ઉત્સુક હોય છે તે ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારનું હોય છે.” પર્સેટોના આ સ્તુત્ય વિચારમાં એક ઉત્તમ સત્યનો સમાવેશ થાય છે, ને તે રાજ્ય નિયમ ન કરતાં પ્રવૃત્તિના અન્ય વિભાગોમાં પણ ચોજી શકાય એમ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે એક શિક્ષક કે, જે શિષ્ય બવવાને અતિ ઉત્સુક હોય છે તે ધણીવાર ચોડુંજ શિખવી શકે છે, જ્યારે અન્ય શિક્ષક કે જેને શિષ્યવવાનો કોઈ પ્રકારનો વિચાર પણ હોતો નથી તે ઉત્તમ પ્રકારે શિખવી શકે છે. ઉપનિયદો એવા પુરૂષો પાસેથી મળ્યાં છે કે જેમને શિક્ષક કહેવડાવવાનો જરા પણ લોભ નહોતો, જેમનાં મનમાંથી ગુરુ અને શિષ્યનો ભાવ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થયો હતો. આ પ્રાચીન દૃષ્ટાંતો, જેમણે દુનિયાને કીમતિમાં કીમતિ વારસો આપ્યો છે, જેમના પાદનો અભય અદ્યપિ સુધિ બધા પયો અને દેશોનાં માનવિના વંશજો એ લીધો છે તથા દુનિયાના અંતપર્વત લાંબાં જરો તેઓ કોઈ કાસે પણ સાદામાં સાદા સત્યને પણ જાણે તેઓ તેના કર્તા હોય તેમ ઉપદેશતા નથી. શુક, વ્યાસ પાસેથી શિષ્યા, વ્યાસ નારદ પાસેથી, નારદ પ્રજાપતિ પાસેથી શિષ્યા, પ્રજાપતિને વિષ્ણુએ ઉપદેશ આપ્યો, એમ અનંત પરપરા આશંકા નથી. વર્તમાન દિનોમાં દરેકજણ જો તે બીજાઓમાંથી ચોડાંક વાક્યો ચોરી શકે તો મૂળ લેખકની પંક્તિમાં ગણાય છે; સ્વીકાર કર્યા વિના વિશેષ ચોરી શકાય તેમ તે ઉત્તમ મૂળ લેખક તરીકે પાકાય છે; આપણે બધાએ શિક્ષકો અને તત્ત્વવેત્તાઓ બની બેઠા છીએ. બિન બિન પ્રકારના શિક્ષણ વચ્ચે આવો બેઠ છે. આ પ્રસંગે કર્તવ્ય પ્રદેશમાં પણ ઉત્સુક હોય છે - તે ચોડું કરી શકે છે; જમને પ્રવૃત્તિ પરાયણ સેવાનો કોઈ પ્રકારનો લોભ નથી હોતો તેઓજ આપણા ઉત્તમોત્તમ લાભ કરનારાઓ નિવડે છે. બાન વિનાનું કાર્ય એટલે જે કાર્ય માટે કોઈ કોઈ પ્રકારની મોટાઇ લેવા માગતો નથી તે, અથવા રૂપેય ઉપનિયદોની ચોંટ, ઉત્તમ પ્રકારનું નિવડે છે. આવાજ આશયથી “તમારો જમણો

હાથ આપે તે ડાબા હાથને જાણવા દેશો નહિ. ” એમ જીસસે પણ આદેશ્યું છે. “ દરેક પુષ્પ પોતાથી પસરાતી સુગંધને અનુભવે છે. ” એવી કલ્પના એક અપવિત્ર વિચાર સમાન છે, આપણી પોતાની લઘુનામાંથી તેનો ઉદ્ભવ છે, જેથી કોઈ પણ શુભકાર્ય આપણે કુલાયા વિના કરી શકતા નથી. આવી લઘુતા એટલી બધી સાધારણ છે કે કંઠી કહે છે—સંત પુર- પોતી છેલ્લામાં છેલ્લી નજળાઈ ગર્વ છે, તેને ચટાડવાનો ખરો અને છેલ્લો ઉપાય એટલું માન પામવામાંજ છે, કે જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તે પ્રકૃતિથી કરાય છે, ખરૂં અસ્તિત્વ ધર્મ આપણા સ્વરૂપમય આત્મા નિત્ય, અનંત અને નિષ્કલ છે.

જે કે સંત પુરુષ કર્મ કરવાની કોઈ પ્રકારની દુરજને આધીન નથી, એથી એમ દ્વિતિ નથી થતું કે તે કોઈ કાલે કર્મ કરતો નથી. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે, “ હે પાર્થ ! તારું લોકમાં મારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી તેમજ ન પ્રાપ્ત થયેલું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, તથાપિ હું કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું. જો હું કર્મમાં ના દોરાઉં તો સર્વે લોક માં દહાંત લઇને નાશ પામે. ” (ગી.,-૩. ૨૨-૨૩.) એજ પ્રમાણે ચાની પણ કર્મના આચરણથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું ના હોવા છતાં દુનિયાના કલ્યાણ માટે કર્મમાં યોગ્ય છે. ખરેખર તે વિશ્વના શ્રેય માટેજ જીવે છે, તેનું સમગ્ર જીવન, દુઃખમરત માનવજાતની સેવામાં ઇચ્છા પૂર્વક અર્પણ રૂપ હોય છે. પરંતુ આવા પવિત્ર અને નિઃસ્વાર્થ અર્પણ વિના આપણી કેવી દશા થઈ હોત? સમગ્ર દુનિયાનાં શાસ્ત્રો, જેમના વિના માનવિની દુનિયા, જંગલી પશુઓથી ઉભરાઈ જતા એક અરણ્ય સમાન થઈ હોય તેવા અમરંથો, વૈદિક બ્રાહ્મમાં કહેવા માગીએ તો ઋષિયોનાં નિઃશ્વસિતરૂપ છે. હિંદમાં તો આપણું સર્વસ્વ આ ઋષિયોને આભારી છે, માત્ર શાસ્ત્રોનું નહિ પરંતુ મુદ્દ જેવી વિદ્યાઓ માટે પણ આપણે તેમનાજ આભારી છીએ, આપણુ દેશનાં પર્વતો અને નદિયો પણ, કેટલીક રીતે પ્રકૃતિની બક્ષિસરૂપ હોવા છતાં, આપણને તો આપણા ઋષિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થયાં છે; પ્રાકૃતિક ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં આ દરેક સાથે પ્રાચીન કથાપરંપરાઓ જોડાયેલી છે; તેમની આસપાસ ઋષિયોનો અધ્યાત્મ ઓજસ પસરી રહ્યો છે, તેથી તેઓ અન્ય દેશનાં પર્વતો અને નદિયો કરતાં બિન્ન પ્રકારનાં બન્યાં છે.

આવા ઋષિયો સંજ્ઞાથી એક ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બાબત એટલી છે કે તેઓ જે જે કરે છે તે સત્ય અને નિત્યતાવડે અકાયલું હોય છે, ધણું ટકે એવું હોય છે, પરિ- જ્ઞામમાં ચિરસ્થાયિ હોય છે. દહાંત તરીકે ઉપનિષદોનેજ સ્થો, તેમના કર્તાઓ—માત્ર પર- માતમાજ જાણે છે કે તેઓ કોણુ હતા—પોતાના પરિજ્ઞામરૂપ સિદ્ધાંતો વિષે વારંવાર કહે છે:—“ સત્ય” આમ છે. ” “ આમ બ્યવરિચત કરવામાં આન્યું છે; ” “ આ પ્રમાણે પૂર્વેથી સાંભળવામાં આન્યું છે, ” ઇત્યાદિ. આ સિદ્ધાંતો અનેક જમાનાઓની કસોટીમાંથી પાર ઉતર્યા છે, હિમાલય કરતાં પણ વધારે અગમપણે ટકી રહ્યા છે. જમાના પછી જમાનામાં તેમનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર પામતું જાય છે; તેમનો દુનિયા સાથેના સંબંધ નિત્યનો જોડાયેલો લાગે છે; વર્તમાન બાબાશાસ્ત્રીઓ, તત્ત્વવેદાઓ, પુરાતત્ત્વશોધકો અને સ્થૂલ વિજ્ઞાન વાદીઓના સિદ્ધાન્તોનો પણ તેમની સાથે મુકાબલો કરી જોવાનો છે. વર્તમાન કાલે એકાદ વાદ માટેનું લાંબામાં લાંબુ આયુષ્ય દશ વર્ષનું લાગે છે; વાદ ચલાવવાનું ક્ષેત્ર પણ એટલું

બધું વિશાળ છે, કે એક દૃષ્ટાંત તરીકે ગત યોડકે વર્ષોમાંજ આયોના કાલ્પનિક નિવાસ સ્થાનને દુનિયાના એક અંતથી બીજા અંત પર્વત સુસાદરી કરાવવામાં આવે છે.

સાધારણ ગ્રંથોને લક્ષમાં લઇએ; દૃષ્ટાંત તરીકે રામાયણ અને મહાભારત તેમનો દુનિયાની અદ્ભુત બાબતોમાં સમાવેશ થવા યોગ્ય છે. આ ગ્રંથો પિરામીડો કરતાં પણ મહાન છે, તેના કરતાં પણ વિશેષ શિક્ષણ અને માનુષતા અર્પનારા છે. અગ્નિના અમાતામાં દિ-દના એજ રક્ષકો હતા. લોકના વિશાલ સમૂહ માટે વેદો અસ્તિત્વમાં પણ નહોતા એવી અગ્નિના અધોર રાત્રીમાં જો આવા ગ્રંથો ન હોત તો આપણા પ્રગ્નકીય સદ્ગુણોના વિનાશ થયો હોત, આપણે પણ એક પ્રગ્નરૂપે જીવન ગાળતા ક્યારનાએ બંધ પડ્યા હોત. અનેક સૈફાં સુધી તેમણે આપણાં સાહજિક બાળ્યને કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ બીજાં બાળ્યને કરતાં તેમનાથી ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળી રહે છે એ વિશેષ ખુબી છે. સાહિત્યના દષ્ટિ-બિંદુથી પણ આવા ગ્રંથો આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. સીતા, સાવિત્રી, દ્રોપદી, શકિમણિ, રામ, ધર્મ પુત્ર, બીમ, અર્જુન, અન્ય અનેક અમરનામ ધારીઓ, આ સર્વ ઉપરાંત સર્વના પ્રભુરૂપ શ્રી કૃષ્ણ, જેને સમજવાને આપણા કાનના શ્રેષ્ઠ પ્રતિભાશાળી પુરૂષો પણ અસમર્થ છે, આવાં આવાં પાત્રો પૂરા પાડનારા કવિઓ હજુ દુનિયામાં બાલિકાઓમાં જણાય ત્યારે.

આપણા ઋષિઓના કાયદા ધડવાના કાર્ય પ્રત્યે હવે નજર ફેરવીએ. વર્તમાનકાલે આપણા સમાજમાં ગમે તેટલી અશુભ બાબતો હોય, તે આપણે અનેક સૈફાં થયાં એક પ્રગ્નરૂપે ભાગવેલાં દુઃખો સાથે સરખાવતાં જણાવવા યોગી છે, એ શું નવાઈ પમાડે એવું નથી ? પ્રાચીન કાયદાશાસ્ત્રીઓએ આપણા સમાજના ચારિત્ર્યનું નિત્યસ્વરૂપ સ્થાપિત કર્યું છે; તેમના અતિમાનુષિય અને દીર્ઘદૃષ્ટિવડે આપણે એક પ્રગ્નરૂપે અનેક સૈફાં થયાં દરેક જગત આવનારના દુઃખોમાંથી સહિસલામત પસાર થયા હીએ. આ વર્ષો ખરાબ હતાં, પરંતુ આપણા ઋષિઓએ આપણને તેમાંથી મુરસિત રાખ્યા છે; હવેથી કોઈ પ્રકારની બીજી રાખવાનું કારણ નથી. જે પ્રગ્નને વિજય અને જૂલમ નહિ પરંતુ ત્યાગ અને દૈવિ સંપત્તિ બાવના રૂપે હોય તે શી રીતે વિનાશ શરણ થઈ શકે ? દુનિયામાં જ્યાં જીવન કલહ અને યોગ્યતમનું રક્ષણ અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વાર્થ અને દ્વેષ દરેક બાબતોમાં આગળ પડી આવે છે ત્યાં આપણી પ્રગ્ન માટે ત્યાગ અને દૈવિ સંપત્તિની બાવનાઓ પસંદ કરવા માટે એ સમર્થ મહર્ષિઓનાં જેઠલાં વખાણ કરીએ તેટલાં યોડાં છે. નવીન નવીન પ્રગ્નઓને સ્થાન આપીને વર્તમાનમાં મરણ શરણ થયેલી અન્ય સર્વ પ્રગ્નના સાથમાં હજુ પણ આરોગ્ય અને ઉત્સાહ જાળવી રહેલી આપણી પ્રગ્નને દિગ્મત-પૂર્વક આવી બાવનાઓ પૂરી પાડવા માટે તેમનો અનુક્રમ ધન્યવાદ માનવો ઘટે છે સંત પુરૂષોના કાર્યોના વિજયનું રહસ્ય એટલામાંજ હોય છે, કે તેઓ તેમને પેતાને માટે કંઈ પણ કરતા નથી; કરવા છતાં પણ તેઓ કંઈ કરતા નથી. જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે, અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે, તે માનવિઓમાં જુદામાન છે એમ ગીતા ઉપદેશ છે. (૪-૧૮.) “ કર્મમાં અકર્મ ” એનો અર્થ એટલોજ કે કર્મ કરવાનું ખરૂં, પરંતુ આત્મા અકર્તા છે એવા જ્ઞાન સાહિત્ય સંત પુરૂષ કદાપિ ધારતા નથી કે તે અમુક કાર્ય કરે છે, કારણ તેનું “ તે ” ક્યારનુંએ મરી ગયું હોય છે. તે આત્મા સાથે અભેદભાવ પામ્યા હોય છે, જે

હમેશાં અકર્તા હોય છે; તેની દૃષ્ટિથી ખરેખરી રીતે, કંઈ પણ કરવામાં આવતું નથી; તેમજ પોતાનાં કાર્યોનાં ફલો માટે પણ તેને થોડીજ દરકાર હોય છે. પોતાનાં સૂત્રોના અંતમાં નારદજી કહે છે—“ પોતાને માટે અન્ય શું ધારશે તેની લેણ પશુ પર્વા કર્યા વિના નારદ આ પ્રમાણે ઉપદેશે છે. ”

ઋષિએ પોતાનાં કર્તવ્યો આવા બાવથી કરે છે. તેઓ પૃથાર્થ રીતે સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થ અને અહંતાથી રહિત હોવાથી તેમનાદ્વારા પરમાત્મા જોલે છે અને કાર્ય કરે છે. સર્વ સારોપનિષદના દૃષ્ટા ઉપદેશે છે, “ સત્ય, આતું આતું છે, એમ ઋષિએને અશરીરિ વાણીએ સમજાવ્યું હતું. ” તેમના દ્વારા દુનિયામાં પરમાત્મા પ્રકાશી રહે છે. પરમાત્મા પોતે સર્વમાં આવિર્ભાવ પામેલા હોય છે, પરંતુ જેમ શ્યામગેધથી સૂર્ય દેખાય છે તેમ આપણાં સ્વાર્થ અને અહંતાને લીધે આ આવિર્ભાવ દેખાઈ નથી; પરંતુ આ ઉભયે ઋષિમાંના હોવાથી તે પ્રજા તૃપ્ત્ય છે, તે જ જ કરે છે તે વધાર્થ રીતે પ્રજાનું કાર્ય છે, “ તુમી મારા આત્મારૂપ જ છે. ” શ્રી કૃષ્ણ ઉપદેશે છે, (ગી.-૭-૧૮)

इति श्री ।

। उपनिषत्प्रकाशित मरणोत्तर स्थिति ।।

(અનુસંધાન ગત વર્ષ છેલા અકથી.)

પ્રકરણ ૯ મું.

અધોગતિ.

ઉદાહરક ઋષિએ પુછ્યું કે—હે રાજેન્દ્ર ! શાસ્ત્રોચિત કર્મથી ચિત્તને નિર્મળ કરી, તીવ્ર વૈરાગ્યથી આ લોક અને પરલોકની ઈષ્ટાણો ત્યાગ કરી નેઓ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરે છે, તેઓને સઘમુક્તિ યાય છે; તથા હિરણ્યગર્ભાદિ કારણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર યોગી દેવતાન માર્ગે સ્વર્ગમાં જઈ બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે, અને ત્યાંથી તે પુનઃ મનુષ્ય લોકમાં આવતો નથી; તેમ જ વેદવિહિત પ્રુષ્યકર્મ કરનારો જીવ ચન્દ્રલોકમાં જઈ પ્રુષ્યનો ક્ષય થયે પુનઃ આ લોકમાં આવી શૈષકર્માનુસાર યોનિમાં અવતરે છે, તે સઘળું આપે કહ્યું. હવે ઉપાસના રૂપી વિદ્યા અને વેદવિહિત કર્મ-એ ઉભયથી વિમુખ થયેલા કેવળ દુરાચારીની કેવી ગતિ યાય છે, તે સમજાવવા કૃપા કરો.

પ્રવાહણ-હે સુનીશ્વર ! આ લોકના ભોગને તૃપ્ત મણી નેઓ ઇશ્વરમાં જ પોતાની શુદ્ધિ જોડે છે, તેવા સત્ત્વગુણી મહાત્મા તો દેવત્વ જ પામે છે; નેઓનાં રમેશુણ પ્રધાન હોય છે, તેઓ પુનઃ પુનઃ મનુષ્ય, યોનિ અને તમોગુણી જીવો પાયાણ વક્ષ પક્ષી પશુ આદિ ત્રીય યોનિ પામે છે. હે વિપ્રે ! મન, વાણી અને શરીર એ ત્રણ સાધનોથી દુર્બુદ્ધિ, જીવ ત્રિવિધ પાપ આચરે છે. આલસ્ય અજ્ઞાનથી નેઓની શુભ કર્મમાં કદિ પણ

પ્રજ્ઞાતિ થતી નથી, જેઓ કેવળ ધનલાલેસામાં અથવા ધનમદમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે, કન્દ્રિય ભોગનું જ સેવન કરવામાં પોતાની કૃતકૃત્યતા માને છે, તેવા દુહજનોની મહાત્માઓએ બહુ દુર્ગતિ કહી છે. શરીર વડે કરેલા પાપથી તેઓ પાપાણુ અને વૃક્ષાદિ સ્થાવર યોનિમાં જન્મે છે; વાણીના કર્મદોષથી તેઓ પક્ષી અથવા પશુનો અવતાર ધારણ કરે છે; અને માનસિક પાપથી આંડાળાદિનો અવતાર પામે છે. હતાત વાજસનેયિકાએ કહ્યું છે કે:—

અમૃત્ય્યાં નામ તે લોકો અન્ધેનં તમસાઽઽવૃતાઃ ।

તાંસ્તે પ્રેત્યાભિ ગચ્છન્તિ યે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥ ૩ ॥

અન્ધંતમઃ પ્રવિશંતિ ચેઽવિદ્યામુપાસતે ।

તત્તો ભૂય ઇવંતે તમો ય ઇ વિદ્યાયાં રતાઃ ॥ ૧ ॥

વાજસનેયી શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતા અ. ૪૦.

જેઓએ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી તેઓ આત્મધાતી કહેવાય છે. એવા આત્મધાતી જનો મૃત્યુ પછી જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ નથી, તેવા અંધકાર યુક્ત; આસુરી લોકમાં જાય છે. અથવા સમિચ્છાનન્દ પરમાત્માની અપેક્ષાએ બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો પણ અશુદ્ધ છે. તેથી ગમે તેવાં શુભ કર્મો અથવા ઉચ્છાસના કર્યા છતાં પણ જેઓને બ્રહ્મગ્નન થયું નથી તેઓ કેવળ આત્મભય ન થતાં દેવ, મનુષ્ય અથવા રાક્ષસાદિ યોનિ પામી આત્માવિકલ્ગતમાં રખડ્યા કરે છે. ૩

જેઓ અવિદ્યામાં જ રમ્યાપમ્યા રહે છે, તેઓ અંધકારયુક્ત લોકમાં પ્રવેશ કરે છે, વળી જેઓ કર્મોપાસના કરે છે તેઓ પણ અમૃતત્વને પામતા નથી. ૯

એટલુંજ નહિ પણ બ્રહ્મદેવે પોતે જ પોતાના પુત્ર અથવાને કહ્યું છે કે—

યસ્પાંચ હોત્રમદર્શપૌર્ણ માસમ—

ચાતુર્માસ્યમનાગ્રયણ મર્તિયે વર્જિતં ચ ।

અદ્રુતમવૈશ્વ દેવ મવિધિના દ્રુતમા—

સપ્તામાં સ્તસ્ય લોકાન્ હિનસ્તિ ॥ ૩ ॥

મુણ્ડકોપનિષત—મુણ્ડક ૧.

જેનું અગ્નિહોત્ર દર્શ રહિત, પૌર્ણમાસ રહિત, ચાતુર્માસ્ય રહિત, આશ્વિણ્ય રહિત, અતિથિ રહિત, હોમ રહિત, વૈશ્વદેવ રહિત અને અવિધિએ હોમેલું છે, તે અગ્નિહોત્ર તેના સમપર્યંતેના લોકોનો નાશ કરે છે. ૩

હે ગૌતમ ! એ પ્રભાણે સર્વ ધર્મ બૃહ, વિષય સેવી, દુરાચારીઓ મૃત્યુ પછી બૂરાદિ સમલોકમાંથી કાઢ પણ લોકમાં જઈ શકતા નથી. તેઓને આ પૃથ્વીલોકની દક્ષિણે આંડા-

શરૂપ સમુદ્રમાં સદનામા નામની યમુની નગરી છે. જેને યમપુરી અથવા નરક પશુ કહે ત્યાં જવું પડે છે. તેઓનાં કર્મો અતિ મલીન હોવાથી તે કર્મોથી તેઓને મૃત્યુ પછી જે શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, તે ધણું દુર્ઘટ અને કુરૂપ હોય છે. તે શરીરને કુલ શરીર અથવા યમયાતના કહે છે. આ યમપુરીમાં બહુકળવર્ચત તેઓને વમતું પડે છે, જ્યાં સ્વકર્મનાં શરૂપ અતિસંકટો ભોગવવાં પડે છે. એમ સંકટો ભોગવતાં ભોગવતાં 'ન્યારે' તેઓની દુર્વાસનાનો હાથ થાય છે, ત્યારે આકાશ, વાયુ, ધૂમ, અગ્નિ અને મેઘમાર્ગે તેઓ પૃથ્વી ઉપર આવે છે. હે વિપ્રથં ! પૂર્વે કાઠકોએ ગાયું છે કે:—

યોનિમન્યૈ પ્રપચન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુ મન્યેઽનુ સંચન્તિ યથા કર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭ ॥

કાઠકોપનિપત્ અ. ૨ વ. ૨.

કોષ્ટ અવિવેકી દેહાભિમાનીઓ જન્મશરીરના અહણુ માટે, વીર્યરૂપ બીજસહિત માતાના યોનિદ્વારપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે; અને કોષ્ટ મહા પાપીઓ મરણ પામીને વૃક્ષાદિ સ્થાવર ભાવને પામે છે. પ્રાયશઃ જેઓનાં જેવાં કર્મો અને જેઓની જેવી ઉપાસના તદનુસાર તેઓ નવીન શરીર પામી શકે છે. ૭

હે જાતમ ! એ પ્રમાણે તે અધર્મો જીવે મેઘરૂપે પૃથ્વી ઉપર વર્ષાને ઓપધિ, વનસ્પતિ, યવ, તિલ, અડદ છત્યાદિ પ્રકારે સ્થાવર યોનિમાં જન્મ લે છે. સ્થાવરયોનિમાંથી કાળાન્તરે દંશકમશકાદિ જંતુયોનિ ધારણ કરે છે. આ યોનિમાં જન્મ પામી અસ્પ સમયમાં મરણ પામે છે. મરણ પામ્યા પછી પરલોકમાં ન જતાં તુરત તેવીને તેવીજ યોનિમાં પુનઃજન્મ ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે અનેક ક્ષુદ્ર જંતુઓની યોનિઓ ધારણ કરી પક્ષીપક્ષ્વા' તિર્થંકુ યોનિમાં તેઓને અવતરવું પડે છે. ત્યાંથી કોષ્ટ જન્મનાં સંચિતકર્મોનો ઉદય કરી, પુનઃ મનુષ્ય યોનિ પામે છે. +

રિ. કુરૂ.

†જુઓ મનુષ્યતિ અ. ૧૨ શ્લો. ૨૧ અને ૨૧. યમપુરી જીવલોકમાં આવવાથી યાતના શરીર પશુ અપસ્તત્વનું બને છે. આજ તેના હાથુક અને અણુકની રચનામાં ફેરફાર હોય છે.

×જુઓ કાંદોઓ પનિપત્

अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानी क्षुद्राण्य
सकृदावर्तिनी भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्ये
तत्तृतीय स्थानं तेना सौ लोको न संपूर्यते ॥

અ. ૫ ખં. ૧૦ મં. ૮

+પુરાણાન્તરમાં સ્થાવરમાંથી મનુષ્ય કોષ્ટમાં આવતાં ચોરાશી લાખ યોનિમાં બટકવું પડે છે, એમ કહ્યું છે. કહ્યું છે કે—

સ્થાવરે લક્ષ વિંશત્મો જલજં નવચક્ષકમ્ ।

કૃમિજં સદ્ર લક્ષં ચ પક્ષિજં દશલક્ષકમ્ ॥

ઉદાહરણ—હે રાજેન્દ્ર તમે શુણ્વી અધર્મી જીવો સ્થાવરાદિ યોનિમાં અંતરે છે ત્યારે તેઓને વિદ્યાન રહે છે કે શી રીતે ?

પ્રવાહણ—હે મુનિ વર્ય ! જે જીવોની ચંદ્રમંડળમાં ગતિ નથી, પણ યમલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે, તેઓને સ્થાવર યોનિમાં પણ સંપૂર્ણ વિદ્યાન હોય છે. મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને જેમ બાહ્ય સ્પર્શથી તીવ્ર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી તીવ્રવૃત્તિ સ્થાવર જીવોને થતી નથી; તેો પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર જીવોને પણ કાપવાથી અસાધારણ શીત, વર્ષા અને ઉષ્ણતાથી અત્યંત કષ્ટનો અનુભવ થાય છે.* વસ્તુતઃ સ્થાવર યોનિ અને કીટ પક્ષી પશ્વાતિર્થેક યોનિ તેજ નરક રૂપ કહેવાય છે.

હે ઋષિસત્તમ ! મહાત્માઓએ કહ્યું છે કે—

સ્તેનો દિરળ્પસ્ય મુરંપિવંશ્ય ગુરોસ્તલ્પ માવસન્ન્રહ્મહા

ચૈ તે પંતન્તિ ચત્વારઃ । પઞ્ચમાઞ્ચાઽઽચરં સ્તૈરિતિ ॥ ૯ ॥

અથ હ્ય પંતા નેવં પઞ્ચાગ્રીન્વેદ ન સહ તૈરત્યા ચરન્યાત્મના લિપ્યતે
શુદ્ધઃ પૂતઃ પુણ્યલોકો ભવાતિ ય एवं વેદ ય एवं વેદ ॥ ૧૦ ॥

છાંદોગ્યોપનિષત્ ૫-૧૦

હિરણ્યાદિ દ્રવ્યની ચોરી કરનાર, સુસાધન કરનાર, શુરભી સાથે ગમન કરનાર, બ્રહ્મ હત્યા કરનાર, અને એવા કુદૃષ્ટનોની સંગતિમાં રહેનારની અધોગતિ જ થાય છે. ૯

માટે જે કોઈ પચ્ચાગ્રિ વિદ્યા નજી, શાસ્ત્રવિહિત સત્કર્મ કરી ધર્મરમાં તક્ષીન થાય છે, તેવા મહાત્માઓની વૃત્તિઓને મહાપાતકીઓ પણ દૂષિત કરી શકતા નથી. એવા પુણ્ય-ત્માઓ સર્વદા પુણ્યલોકમાં જ જાય છે. ૧૦

હે વાજ્રવસ ! આપની ખાસે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે પાંચે પ્રશ્નોનું મેં ચથામતિ વિ-વરણ કર્યું છે. મારા ત્રીજો પ્રશ્ન એવો હતો કે—“ દેવયાન અને પિતૃયાણુના માર્ગો ક્યાંથી જુદા પડે છે ? દેવયાન અને પિતૃયાણુ સંબંધી મેં જે વિવેચન કર્યું છે, તે ઉપરથી આપે

પશ્ચાદીનાં લક્ષ ત્રિશંચતૂર્લક્ષં ચ વાનરે

તતોઽપિ માનુષા જાતાઃ કુત્સિતાદિર્દિ લક્ષકમ્ ॥

ઉત્તમાષ્ટોત્તમ જાત માત્માનં યો ન ધારયેત્ ।

સ એવ દ્વાત્મઘાતોસ્થા ત્યુનર્યાસ્થાત યાતનામ્ ॥

નબ્યભારત, બંગાળી માસિકપત્ર ખંડ ૧૧ સંખ્યા ૯-૧૦

માસ પૌષ-માસ બંગાળ ૧૩૧૦.

* જુઓ છાંદોગ્યોપનિષત્ ૫-૧૦-૬ ઉપર કંઈક બાધા.

જાંથી લીધું હશે કે મૃત્યુ પામેલા જીવનો અગ્નિ સંસ્કાર થાય છે ત્યાં સુધી દેવધાન અને પિતૃધાન સંબંધી મેં જે વિવેચન કર્યું છે, તે ઉપરથી આપે જાંથી લીધું હશે કે મૃત્યુ પામેલા જીવનો અગ્નિસંસ્કાર થાય છે ત્યાં સુધી દેવધાન અને પિતૃધાનની સમાન સ્થિતિ છે. દેવધાન માં જનારા જીવો ત્યાંથી અગ્નિરાદિ માં જઈ ઉત્તરણથી સુધી પોહાયે છે. પિતૃધાન જનારા જીવો ધૂમાદિ માં જઈ દક્ષિણાયન સુધી જાય છે. અહીંથી બન્ને જીવો જુદા પડે છે; એક સંવત્સરના લોકમાં જાય છે, બીજા પિતૃલોકમાં જાય છે. બન્ને વર્ગના જીવો ચંદ્રલોકમાં એકઠા થાય છે; પણ દેવધાને જનારાઓની જ્યારે હોધવગતિ થાય છે ત્યારે પિતૃધાને જનારાઓની ચંદ્રલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે કેટલાક જીવો ચંદ્રલોક માંથી ઉપર જાય છે, કેટલાક ત્યાંથી પાછા ફરે છે અને કેટલાક પાપીઓ તે લોક સુધી જઈ શકતા નથી. એમ હોવાથી મારો ચોથો પ્રશ્ન એવો હતો કે—પિતૃલોક શા માટે જીવો-થી ભરાયેલો રહેતો નથી ?—તેનું રહસ્ય હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! આપના જણવામાં સદૈવ આચું હશે હે બ્રહ્મર્ષિઓ ! મનુ મહારાજની કૃષ્ણથી પરલોક સંબંધી મને જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો પૂરું પ્રકાશ આપની સમક્ષ મેં કર્યો છે. અમાની જીવોના ઉદ્ધાર માટે જેઓએ જ્ઞાનના અધિકારી આપને જણાવ્યું, તેઓને તે જ્ઞાન આપવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ નથી. આ બ્રહ્મસભામાં આવી રહસ્ય ચર્ચા કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો, તે કોઈ મારા અ-પૂર્વ પુણ્યનું ફળજ માનું છું. આપ સર્વના અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદથી આજે જ મારા જન્મનું સાક્ષ્ય થયું છે.

પ્રવાહણ રાજાનાં આવાં વિનય વચનો સાંભળીને સર્વે બ્રહ્મર્ષિઓ એક સ્વરે “સાધુ ! સાધુ !” નો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. તેઓએ કહ્યું કે—ઈદિવાકુ કુળને ધન્ય છે કે જે કુળમાં જિબિલ રાજાના પુત્ર જેવા આ પ્રવાહણ રાજા રૂપ નરરાજનો જન્મ થયો છે. દેવેને પણ જે સદિ રહસ્ય દુર્લભ છે, તે રહસ્યનું અમને દાન આપવાથી આ રાજર્ષિ અમૃત્યુ પુણ્યવડે પણ પરમયોગીને પણ દુર્લભ તેવા બ્રહ્મધામને પામે ! અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપી બ્રહ્મસભા વિસર્જન થઈ અને ચોતાના પ્રિયપુત્ર સેતકેતુને આ પરમ રહ-સ્યનું જ્ઞાન આપવા ઉદાસક મુનિ સ્વર્ભદિર પ્રતિ પધાર્યો.

સમાપ્ત.

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ શ્રેષ્ઠતા.

॥ વેદકાલ વિચાર ॥

(અનુસંધાન મત વર્ષના પૃષ્ઠ ૩૮૩ થી)

આમયજુષ્ય શબ્દનો આપ આ ગ્રીકનો એ છે. તેમજ અયન, સ્થાને મેકમાં ધ્યેઈ છે. પરંતુ જુ શબ્દની પહેલાં ગ્ર નો લોપ કેમ થયો એ કહેવું કઠિન છે. એવો લોપ શબ્દના આરંભે થતો એવા ઉદાહરણો છે. સંસ્કૃતમાં પ્રાચીનત્વ ગ્રીક લેક્સિકોન અને ધ્રાણ્યું હિનાસુ એવા રૂપ યામ છે. પણ વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રના મતે ગ્રીક અને સંસ્કૃતના ધરસ્પર સંબંધમાં એવો લોપ શબ્દમાં થવાનાં ઉદાહરણો મળતાં નથી. અન્ય ભાષાના સંબંધમાં એવો ઉદાહરણો પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. આ નિયમ ગ્રીક અને સંસ્કૃતને લાગું પડીએ તો આમયજુષ્ય શબ્દથી એર ધ ઑન-એરયન શબ્દ સિદ્ધ કરી શકાય છે. પણ એરયનનું મૂળ જ્યારે આપણા સમગ્રતામાં નથી નથી, સારે નિરનિશાળા આર્ય રાષ્ટ્રની દંતકથા ઉપરથી પરસ્પર સાદૃશ્ય ઉપજવી કદાચતાં તેનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાચીન આર્ય શબ્દનું હોય તો તેમાં કંઈ સંશય નથી. અને એ મૂળ જ્યારે ખરું સમગ્રતામાં ન આવે, સારે ઉપરના એકંદર વિવેચનને કોઈ પણ પ્રકારે અસંભાવિત્વાનું મણી શકાય નહિ. આ ઉપપત્તિના મૂખ્ય આધાર વૈદિક મંથોના વાક્યો ઉપર ટકી રહ્યો છે, અને તેનું ધોરણ વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં એક વખત થતો હતો એ જતાવવાને અર્થે છે. આ ઉપપત્તિને પારસી અને ગ્રીક દંતકથાનો પણ મળખુત આધાર છે તદ્દત જર્મન લોકોની દંતકથાનો પણ પૂરતો ટેકો છે. પુષ્કળ વૈદિક વાતોનો આ ઉપપત્તિથી સમાધાનકારક અર્થ ધૂઈ શકે છે, એ પૂર્વે જતાવવામાં આવ્યું છે. એવી જ ઉપપત્તિ એટલી વાતોનો, એટલીજ આ-ખ્યાપિકાનો, અને દંતકથાનો સમાધાનકારક ખૂલાસો કરે છે, ત્યારે તેને સત્ય માનવાને માટે કયાં પ્રકારની હરકત છે ?

વેદાંજ જ્યોતિષમાં કૃતિકાની રિયતિ ઉપરથી કાટવામાં આવેલા અનુમાનને આધારે મેકસેમ્યુલરનામ કરાવ્યા છે. તેની રિયતિ સમજાવે વેદમાં કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ વેદાંજે જ્યારે વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં થતો, સારે તે કૃતિકામાં હોવાનો દાખલો વેદમાંથી કેવી રીતે મળી શકે ? આ બાજતપરવે લક્ષ ન આપતાં આજ સુધી વિદ્વાન લોકોએ બીજી બીજી વિધયે માયાકૂટ કરેલી છે. પણ જ્યારે તેઓએ વૈદિક સંક્રાંતિનાં યોગ્ય પ્રકારે પરીક્ષા કરી છે ત્યારે તેને આ બીજા સદજ સમગ્રતામાં આતી દશે. પણ સંવત્સરના છેવટે આન ઝાબૂને જમા કરી આપવાની વૈદિક ઋચાનો ખરો અર્થ, સમગ્રતાને તેને હરકત આવી નહોતી. યમના કૃતશનું રચાન અને જરના વધની જગાનો ઋગ્વેદના વર્ણન ઉપરથી અને જુક કરે-આનપુંજ; સર્વની પૂર્વે ઉગતો એ વર્ણન ઉપરથી સંપાતની જગાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવતી.

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે વૈદિક ઋષિને આકાશના ગોળાની સામાન્ય ગતિ વિષયે કંઈ પણ ખબર નહોતી. પણ એ વિચાર ધણો સંદિગ્ધ છે. હાલના પ્રમાણે નિરનિશાળા વેદધર્મને તે સમયે નહોતાં. અતે તેઓમાં વેદધર્મ-અત્યારની વેદધર્મ જેવાં સુક્ષ્મપણ

નહોતા; એવો જો તેઓના કહેવાનો અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો તે અક્ષરજ્ઞઃ સહ્ય છે. પરંતુ વૈદિક ઋષિને સૂર્ય અને ઉષા વિના ખીજા કોઈની ખબર નહોતી, નક્ષત્ર, માધ્યમ્યન, વર્ષ વગેરે બાબતોથી તેઓ અવગતિયત હતા; એવો જો તેનો અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો તેમ કહેવાને ઋગ્વેદમાં મુદ્દે આધાર નથી. ઋગ્વેદમાં (૧૦-૮૫-૧૭)

સૂર્યાવાવહતુઃ માગાત્સવિતાપમવાઘજત્ । અદ્યામુહ્યન્તેગાવોર્જુન્યોઃપર્યુક્ષતે

અર્જુની અને અધા નક્ષત્રનાં નામો આપેલા છે. તેમજ નક્ષત્રનો સામાન્ય નિદેશ (ઋગ્વેદ ૧૦-૮૫-૨)

સોમેનાદિત્યાલ્લિતઃ સોમેનપૃથિવી મહી । અઘોનક્ષત્રાણામેપાઞ્વપસ્થેસોમઆહિતઃ
અને અંદ્ર સૂર્યની ગતિ ઉપરથી ઋતુપાદક વિષયે ઉદ્દેશ્ય ઋગ્વેદ (૧૦-૮૫-૧૮)માં
જેવામાં આવે તેમ છે.

पूर्वापरचरतोमाययैतौ शिशूकालतौ परियातोअंश्वरम् ।

विश्वान्यन्योभुवनाभिचकृत्तूरन्योविद्यज्जायतेपुनः

દેવયાન અને પિતૃયાન નામનાં વર્ષનાં જો અપન તે સમયે પ્રસિદ્ધ હતાં. આંદ્ર અને સૌર વર્ષનો મેલાપ કરાવવા માટે અધિક મહિનાનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં (૧-૨૫-૮) છે. વચ્ચે સૂર્ય માટે કરી આવેલો વિસ્તીર્ણ રસ્તો; કે જેમાં ખાર આદિયો રહેલા છે, અને જે માર્ગમાં સૂર્યાદિ જ્યોતિ કદી અતિક્રમ કરતી નથી, તે કાન્તિવૃત્તનો પટ્ટો છે. પ્રોદિસર લગ્નિષ્ણના વિચાર સુજ્ઞ ઋગ્વેદમાં કાન્તિવૃત્ત અને વિષુવવૃત્તનાં તિર્યંકાવનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે* વેદકાલે સપ્તર્ષિ ઋક્ષાઃની માહિતી હતી. ઋગ્વેદકાલે શતભિષક-શત તારકા-નક્ષત્રની ખબર હતી. આ વિષયે ઋગ્વેદના પાંચમા મંડલનું ચાલીશમું સૂકત ઘણું મહત્વનું છે. આ સૂકતમાં સૂર્યના ખગોલગણનાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેની એક ઋચામાં (૫-૪૦-૬) ગૂલહં સૂર્યતમસા પચતેનતુરીયેણમ્લણાડધિવદ્વાષ્ત્રિઃ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે અત્રીએ તુરીય નામના વેધ યંત્રથી ચરત સૂર્યનો વેધ કર્યો. આ વિષયે કેટલાકનું એવું કહેવું યાજ છે, કે વૈદિક ઋષિઓને જ્યોતિષનું એટલું બધું જ્ઞાન હોય તો પણ તેને ગ્રહોની ખબર નહોતી. પણ તેમ કહેવાને કશો આધાર નથી, નક્ષત્ર જોતાં શુક શુક સરખા સર્વ નક્ષત્રને અધિક તેજઃપુન્ન તેઓના જેવામાં ન આવે એ કાંઈ અસંભવનિષ નથી. શુક કેટલોક સમય પૂર્વમાં અને કેટલોક સમય પશ્ચિમમાં જેવામાં આવે છે. બ્રહ્મણ્યકાલે અદની માહેતી હતી એમાં તો કાંઈ પણ શંકા નથી. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં (૭-૧-૧૫) વૃહસ્પતિઃ પ્રથમં જાયમાનઃ । તિષ્ઠં

* “ કાન્તિવૃત્ત એટલે પૃથ્વીનો સૂર્યની આસપાસ ફરવાનો માર્ગ. અને પૃથ્વીની પૂર્વ પશ્ચિમ, મધ્ય વૃત્ત અર્થાત વિષુવવૃત્ત અને કાન્તિ વૃત્તમાં સમારે ૨૨ $\frac{1}{2}$ અંશનો તફાવત રહે છે.

% સપ્તર્ષીદ્વમવૈપુરસ્કોદિત્યા જ્ઞસ્યતે ॥ શતપથ બ્રાહ્મણ ૨-૧-૨-૪.

મહત્ત્વ મપિ સંબંધુત " બૃહસ્પતિ પ્રથમ તિથ્ય અર્થાત્ પુષ્ય નક્ષત્રથી ઉત્પન્ન થવાનું વર્ણન છે. હાલ પશુ શુરુ પુષ્યે યોગ થયો. મંઝળ માનવામાં આવે છે.

ચતુર્નામે પાત્રના નામ શુક અને મંથિન છે. તે આકાશરથ ગોલાના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યાનું એક રથને કહેવામાં આવ્યું છે. આ વાર્ષિક સત્ર સૂર્યની વાર્ષિક ગતિની પ્રતિમા છે. અર્થાત્ ચતુર્ના વસ્તુનાં નક્ષત્ર અદાદિકનાં નામ આપવાં શ્વભાવિક હતાં. એ પાત્રોને શુક અને મંથિનનાં પાત્ર તૈત્તેરીય સંહિતામાં આપવામાં આવેલાં છે. શુક અને મંથિન વગેરે રબ્દનો સોમરસ કે એવો બીજો દ્રાવ્ય અર્થ કરવાને કાંઈ આધાર નથી. આ સમયે તે નામ અદનાળ હોય એમાં સંશય નથી.

ઋગ્વેદના ૧૬૩મા મંડલમાં વેનનું એક સ્કત છે. વેન શબ્દ વેન કિંવા વિન (પ્રીતિ કરવી) ધાતુપરથી નીકળેલો છે. તે (૧૦—૧૨૪—૧) સ્કતમાં સૂર્યસ્ય શિશુમ્ (૧૦, ૧૨૪, ૨) ક્રુતસ્યાસાનોદ સમુદ્રાદૂર્મિમુરિયતિ વેનઃ એવા વાક્યો છે. આ ઉપરથી વેન નામ વીનસ્ શબ્દનું મૂળ આર્યરથ હોય એમ જણાય છે. શુક એક વાચક લેટિન વીનસ્ એ પ્રીતિને દેવતા છે. સંસ્કૃત વેન શબ્દ પશુ પ્રીતિ કરનાર અર્થને જ સૂચવે છે, વળી યમ મધ્યેનું શુક પાત્ર એવું કરવાથી જ વેન સ્કતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ બીજા દક્ષમાં લાવવાથી વૈદિક વેન અને લેટિન વીનસ્ એ એકજ હોય એમ દીસે છે, આ શબ્દના લિંગ જૂદાં છે લેટિનવીનસ્ બી લિંગ છે પણ આ લિંગ બેદ અતિ મહત્વનો નથી. વેદ કાલે શુકની ખબર હતી. આ બીજાને બીજો આધાર ગ્રીક ભાષાના કુપ્રિસ શબ્દનો છે. આ શબ્દ પણ શુક એક વાચક છે. સ્વર શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે સંસ્કૃત શુક શબ્દનું ગ્રીકરૂપ કુપ્રોસ છે. પણ યુરપમાં લિંગ વિપર્યય થવાથી કુપ્રોસનું કુપ્રિસ એવું. બી લિંગ થયું. આ રીતે મહત્ત્વ લેટિન અને ગ્રીક ભાષામાં અનુક્રમે વીનસ્ અને કુપ્રિસ નામનાં પરંપરા વૈદિકવેન અને શુક શબ્દઉપરથી થયેલી છે.

વૈદિક ઋષિઓએ અપેક્ષિતપનીચંદ્ર સૂર્યની વાર્ષિક ગતિ ઉપરથી ચતુર કાલવિભાગ નક્કી કર્યા હતા. અને ચંદ્ર વર્ષનો મેળાપ કર્યો હતો. નક્ષત્રના ઉદયારતનું યોગ્ય પ્રકારે નિરીક્ષણ કર્યું હતું, ચંદ્ર સૂર્ય તેને માલુમ હતા તે એક આકાશમાં ઋતુ નામની વિશિષ્ટ રાશિમાં કદી પ્રવૃત્તિ અતિક્રમણ કરતા નથી એમ તેમના સમજવામાં હતું. ચંદ્ર સૂર્યનાં એકજ તરફ તેનું બહુ સાઈ ધ્યાન ખેંચાયું હતું. આટલી બીજા જ લોકોને પરિચિત હતી તેને સાહજિક તે સમયે ઉગનાર નક્ષત્ર ઉપરથી માસારંભ, વર્ષારંભ વગેરે નક્કી કરવાને આવડે એમ માનવું જોઈએ. ચંદ્રની મહત્ત્વથી દિવસ અને રાત્રિ ક્યારે સરખી થાય, સૂર્ય દક્ષિણ તરફ અથવા ઉત્તર તરફ ક્યારે વળે એ સમજવું કઠિન નથી. અર્થાત્ આવા પ્રકારની સહી બાજતો સમજવાને તેમનામાં શક્તિ હતી. ઋગ્વેદનાં (૧, ૧૬૧; ૪૨).

હું આ રાશિચક્ર (Zodive) માં ક્રાંતિવૃત્તની બંને બાજુએ આઠ આઠ અંશ ભાગ રહે છે. ચંદ્ર સૂર્ય અને ધૃતર એક આ રાશિમાં ફરે છે. તેની બહાર કદી જતા નથી. આગ્નિની આદિ સર્વ નક્ષત્ર આ રાશિમાં આવે છે.

સુપુણ્યાં સંક્રમવસ્તદૃષ્ટતાગોહ્નકદ્વનોઽષ્ટબુધત્ ।

આનંદસ્તોવોધૈયિતારં મન્નવીસવત્સવત્સરદ્વમધ્યોર્વહ્યત ॥

આ સુક્રતનો એવો અર્થ થાય છે, કે “ એક આને ઋતુને સંવત્સરને ” અતિ જાણીતું થયું. ” પારંક અને સાંધેલાયાં ઋતુનો અર્થ કિંચિત્ કરે છે. પરંતુ ખીણ કટલાક ખાખેતો ઉપરથી, અને કટલાક પાંચાંત્ય પઠિનોએ સંચંચા પ્રમાણે તેનો અર્થ ઋતુ એવો પ્રદેશ કરવો શોખ છે. એ ઋતુ અર્થાત્ ઋતુ દેવતા વર્ષ પર્વત્ય કામ કરી પછી આ જોઈ અર્થાત્ સર્વના ઘેર બાર દિવસ સુધી સ્વરંધ નિર્શાધિન થઈ રહે છે એવું વર્ણન છે આ બાર દિવસ ચાર સાર વર્ષનો સંચોગ કરવા માટે સ્વીકારેલાં અધિક દિવસ છે. તેને કાષ્ટ પ્રથુ વર્ષમાં અન્તર્ભાવ થતો નહિ હોવાને સખએ. ઋતુ પોતાનું કામ જાણ કરી તે દિવસે નિદ્રાવશ થઈ એમ કહેવું સર્વથા શોખ છે. હવે પ્રશ્ન માંત્ર એટલોજ રહે છે, કે એ ઋતુને જાગ્રદનાર કુતરા કાણુ ? તે કુતરા તે મૃગયુજ પાસેના આનંદયુજ હોવા જોઈએ. અર્થાત્ આ તારકાપુજમાં સર્વ આપે ત્યારે વસંત ઋતુની અને નવા વર્ષની શરૂઆત થઈ ઋતુ દેવતા જાગ્રદ જની પોતાનું કામ જાણ કરે છે. વસંત સંપાતને સમયે આનંદયુજ પાસે હોય છે. આનંદયુજ પાસે વસંત સંપાત આપે એટલે ઉત્સાહનનો આરંભ કાંઈયની પોષિત્વાએ થાય. અને મૃગશીર્ષનો નક્ષત્રમાસમાં આરંભ પણ થાય આ પ્રકારે તૈત્તિરીય સહિતા અને બ્રાહ્મણના વચનનો સંપર્ક થાય છે. વસંત સંપાત મૃગમાં થતો એ ખતાવનારા ઋગ્વેદમાં સંપદ વાક્યો છે.

ઋગ્વેદમાં (૧૦-૮૧) જુવાકપિતું સ્મૃત છે. એ જુવાકપિ તે કાણુ ? એ સમજાવી અનેકનાં જુદાં જુદાં વિચાર છે. પરંતુ એ તમામનો વિચાર સ્વંતુ મને તે પ્રકારનું સ્વરૂપ હોવા વિષયે છે. પણ એ સ્વરૂપ નહીં કાનું તે જોવું જોઈએ. જુવાકપિ જન્મને માટે અમર કાષ્ઠમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે હરોચિષ્ણુજુવાકપિ ” તે પ્રમાણે તે વિષય અને શરૂ એ જન્મનો વાયક છે. મૃગશીર્ષના વર્ણનમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે આ જન્મે દેવની કલ્પના મૃગશીર્ષની અનુક્રમે સર્વોદયે અને સર્વોરતે ઉગવાના યોગે સચિત થનાર ખીનાને અંગે હતપજ યથેષી છે. આ ખીના લક્ષમાં હેતાં જુવાકપિને અર્થ આ સુક્રતમાં શરૂસંપાત યથેષી સર્વ એવો કરવો જોઈએ. આ સુક્રતમાં જ ખીના છે તેનો સંપર્ક થાય છે. કે “ જુવાકપિ ” એ મૃગ હોવાથી તે ઇદ્રનો મિત્ર છે. ” પણ તે ઉત્તમ થાય છે સારે વર્ષ જાણ પડે છે. આ મૃગ ઇદ્રાણીની કાષ્ટ વસ્તુ હેષ્ટને ન્દાસી ગયોદતો. તેને શિક્ષા કરવા માટે ઇદ્રને ઇદ્રાણીએ યુરસે ઉત્પન્ન કર્યાં, છતાં ઇદ્ર મૃગને સર્વ નહિ કરતાં તેની પાછળ પાછળ ગયો. તેથી ઇદ્રાણી કાષ્ટવશ જની તે મૃગનું શિર છેદન કરવા નીકળી. અને તેની પાછળ એક કુતરાને દોડાવવામાં આવ્યો. પરંતુ એટલામાં ઇદ્ર વચ્ચે પડી તેને ઇદ્રાણીને સંમર્જવી. સારે ઇદ્રના મિત્ર મૃગનું નહિ પણ ખીનાં મૃગનુંશીર્ષ છેદન કરવામાં આવ્યું. વળી જુવાકપિ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યા સારે ઇદ્ર તેને પુનઃપચારના થાય એ વખતે પોતાને ઘેર આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. તે પ્રમાણે જ્યારે જુવાકપિ ઇદ્રને ઇદ્રને ઘેર આવ્યો સારે તેની સાથે પૂર્વેના મૃગ નહોતો. અર્થાત્ જુવાકપિ, ઇદ્ર, અને ઇદ્રાણી તેને મૃગને—આનંદથી ભેટ્યા. ” હવે આ ખીનાનો વિચાર કરીએ તો જુવાકપિને

છીએ પણ બધું પડે છે, ઈદ્રાણીએ તેની પાછળ કુતરા મોકલ્યો, તે પોતાને ઘેર ગયો અને ફરી ઈદ્રને ઘેર આવવાથી યજ્ઞપુનઃ શરૂ થયો. આમાં મહત્વની અને નહિ સમજી શકાય એવી ખીના છે. પણ વૃષાકપિનો અર્થ મુગશીર્ષમાં વસંત સંપાત થવાથી ચરત્સં પાતમાં આવનાર સૂર્ય એવો કરવાથી આ તમામ ખીના સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે. આગળ એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, કે પૂર્વે ઉત્તરાયન ઉદે દેવ માત્રનો આરંભ વસંત સંપાતથી અને દક્ષિણાયન ઉદે પિતૃયાતનો ચરત્સંપાતથી થતો હતો. સારે એ રૂપદ જ છે, કે પિતૃયાનમાં કાંઈ પણ દેવ કંઈ અને યજ્ઞ થાય નહિ. જે અર્થે મુગ નક્ષત્ર સૂર્યારતે ઉગે છે, એટલે પિતૃયાનનો આરંભ થાય છે, તે અર્થે વૃષાકપિના સૂંખને યજ્ઞ બધું કરવો પડે એ વાસ્તવિક છે. તેની આગળ કુતરા લાવવામાં આવેલા છે. આ ખાંખેલ ઉપરથી તે નક્ષત્રની પીછાન થાય છે. એ કુતરા તે જ્ઞાન યુજ છે. વૃષાકપિ દક્ષિણાયનમાં જવાથી નિચે જાય છે, અને વસંત સંપાત પુનઃ આવવાથી અર્થાત્ દેવયાનમાં આવવાથી ઉત્તર તરફ આવેલા ઈદ્રને ઘેર આવે. અર્થાત્ નૂતન વર્ષારંભ થવાથી યજ્ઞયાગનો પ્રારંભ થાય. આ સમયે એ મૂન નક્ષત્ર સૂર્યોદયે ઉગવા મળે. એટલે સૂર્ય ઈદ્રને ઘેર જવાને સમયે તે મુગન હોય એ રૂપદ છે. આ પ્રકારે વૃષાકપિ કપી સૂર્ય એટલે ચરત્સંપાતનો સૂર્ય એમ માનવાથી આ સૂક્તનો ઘણો સમાધાન કારક સ્વરણ અર્થે યજ્ઞ શકે તેમ છે. આ ઉપરથી સૂક્તમાં મુગશીર્ષ અને જ્ઞાનયુજનું વર્ણન માત્ર છે એમ કાંઈ નથી. પણ સૂર્ય જે સમયે વિષુવવૃત્તની દક્ષિણ કિર્વા ઉત્તરે આવે સારે તેની સ્થિતિ સાં રૂપદપણે વર્ણવેલી છે. આ ખીનાની સાથે ઝાબૂલી ખીનાને જોડવાથી આ ખીના કયારે ઉદ્ભવેલ હશે ? તેનો કાળ નિશ્ચય કરવાને માટે ખાત્રી લાગક પૂરાવો મળે છે. આ તમામ ખીનાનો વિચાર કરવાથી તેત્તરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં આવવામાં આવેલો પ્રાચીન વર્ષારંભ કાલ્પાનિક નથી પણ ખરેખર તે પૂર્વથી પરંપરાગત ચાલતો આવે છે, એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

(આગળ યાહુ)

હલવદ—
કાઠિયાવાડ,

પ્રભાસકર રતનજી ઉપાધ્યાય.

॥ પુનર્લય ॥

(મળકું)

આજથી થોડાક માસ ઉપરે શુજરાતીમાં ઉક્ત વિષય સંબંધે લેખ રા. રા. તન-
સુખરામ મનસુખરામ તરફથી પ્રકટ થયેલ હતો તે વાચતા હૃદયે જે વિચારો તે વખતે
હૃદયમાં તે આ રમૂલાક્ષરરૂપે પરિણામ પામે છે.

આ સૃષ્ટિ બધી દૃષ્ટિ ફેરફાર આપ્યો તો સિવાય કયાં પણ એ પૃથા નહોતી એવું
દૃષ્ટિમાં આવશે નહિ. સર્વત્ર એનો પુચા છે એમ જણાયાં વીણુ રહેશે નહિ. જ્યારે આ
પ્રમાણ છે ત્યારે તેનો ચચારિયત ન્યાય કરવો અગત્યનો છે. પ્રશ્ન અતી મહત્વનો છે તેથી
અતી ગંભીર વિચાર કરી શાંત હૃદયે નિર્ણય લાવવો હિચિત છે.

શુજરાતીના લેખમાંના વિચારોમાં એક એવો વિચાર હતો કે રમૂલ ભોગ સિવાય કે
પાચવ કામ સિવાય પુનર્લયનો અન્ય કંઈ પણ હેતુ નથી. આ વિચાર જે કે મત્ય છે
પણ તે એકદેશી છે, સર્વદેશી નથી. કામાદિક વિચારોને લશ કરવા એ કેટલું દુષ્કર
છે, એ વિચાર કેવળ હૃદયથી દૂર જ રાખવામાં આવેલ છે. અમુક પુરુષ અતિભગવાન
છે, તે એમજ માની લે જે સર્વ મહારા જેવાજ બલવાન હશે તો તે કેટલું સત્ય છે?
તેવી રીતે આમાં પણ છે. જે વિષય સર્વ કરતાં બલવાન છે, જેને મોટા મોટા યોગીઓ,
જ્ઞાની અને વિચાર શીલ પુરુષો તેમજ દેવતાઓ પણ નમે છે, જહેનાથી તેઓ પરાજીત
થયેલા છે એવો જે એક મહાન ચતુ તેને કેવળ એક અત અબળા જીતવા સમર્થ થાય
કિંબહુના એ જીતે એવી આપણે આશા રાખીએ, એ એક અચાનતાજ છે. ખેલી જવું
એ રહેલું છે, પણ તદનુસાર અનુવર્તવું એ અતિ કઠીણ છે. કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતિ
હૃદય તેનો સ્વીકાર કર્યા વીણુ રહેશે નહિ; આનેજ અવલમ્બી એક કવી હૃદયોધ
કરે છે કે:—

“કહેણી મીસરી ખાંડ હે, રહેણી તતારોક;
કહેણી કેરે, રહેણી રહે, એચા વિરલા કોક.”

વરતુ ગતિ, જ્યારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે તે પ્રતિનો સુદ્ધ વિચાર કરી ન્યાય છણ-
વો હિચિત છે કેવળ દૃષ્ટિને ગમત મંડળે રાખી હૃદયેની સૃષ્ટિને જોવી અને નિચેની અધમ
છે મટે તેના બચી દૃષ્ટન ફેરવી નહિ, એ ન્યાયો દૃષ્ટિ નજ કહેવાય. દૃષ્ટિને દશે દિશા
મણી ફેરવી અને તરપચાત ન્યાય કરવો જોઈએ.

એ તો સસ છે કે આર્ય શાસ્ત્રમાં પ્રવર્ણમની વિધિ નથી. પરંતુ તે કાળમાં નિયો.

મળી પૂયા હતી. જે સંપદને આપણે શુભરાતીમાં હોય કહીએ છીએ તે સંસ્કૃત સંપદ દિવરનો અપભ્રંશ છે, તે આ નિયોગ સંપદનો સુચક છે. પ્રજોત્પત્તિ અર્થે દિવર ગમન થતું તે નિયોગ સંપદથી બ્યવહારતું અને તે સમયમાં તે શાસ્ત્રિય પૂયા હતી. તેથી તે અધર્મરૂપે હતું નહિ. દેશ અને કાળ પલટાતાં લોક વૃત્તિ અન્યથા થઈ તેઓને એ વિષય પ્રતિ અભાવ થયો અને તેથી તેમ થતું બંધ થયું. શાસ્ત્રે પણ આચાર કરી કે હવે પછીના કાળમાં તે અધર્મરૂપે છે, મારે ન કરવું. હવે તેનો વિચાર કરીએ.

તે સમયમાં જે લક્ષ્ય થતાં તે હાલના સદસ નહિ હતાં. લક્ષ્યનો હેતુ જે દાંપત્ય પ્રેમ તે આજના સમયમાં છેલ્લે ક્યાં ? આજે દાંપત્ય પ્રેમાર્થે લક્ષ્ય થતાં નથી પણ કેવળ ભોગાર્થે અને પ્રજોત્પત્તિ અર્થે થાય છે. લોકમાં કેવળ વૈધિક અને પુત્રાર્થે કામ છે. નિષ્કામ સુદમ પ્રીતીનાં બીજાં ક્યાં છે ? લક્ષ્ય એટલે સંબંધ એ સંબંધ શાનો ? પ્રેમનો. તો એ પ્રેમ ક્યાં અગ્નીઆર અને બાર વર્ષની બાળકોનો તેના કેવળ અચાંત પ્રરૂપથી કેવી રીતે બંધાય એ વિચારતું જરૂર છે એક સ્વભાવ અને એક વિચાર વિષુ પ્રીતી કદી બની શકતી નથી. અને ન્યાં બાળકોનો વાગ્દાન સંબંધ તેઓની ત્રણ ત્રણ અને બાર ચાર વર્ષની ઉંમરે બંધાય અને અગ્નીઆર બાર વર્ષે લક્ષ્ય ગાંધી બંધાય ત્યાં દંપતિઓના સ્વભાવ એકબીજાં અને તેઓની તેથી પ્રીતી થશે એવી આશા કેમ રખાય ? આમ લક્ષ્યનો હેતુ કોઈ પણ રીતે સચવાતો નથી; તો પછી એ લક્ષ્ય શા કામના છે. એક કે એ પ્રાચીન લક્ષ્ય નથી અને તેથી વિષવા શીઓને એ પ્રાચીન પદ્ધતિ પાળવી અતી કઠીણ થઈ પડે છે. અને તેથીજ દયાળુ હોયો કંપે છે. પ્રાચીન સમયમાં લોકતું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અતી, વિચારણ હતું; સંસારના પદાર્થો અને વિષયો પ્રતિ તેઓની અતી પ્રીતી નહિ હતી; ઉત્તમ પ્રતિનું ધાર્મિક જ્ઞાન લોકો પામતા અને તત્તુસાર અનુવર્તન કરતા. સંસારનો ઉત્ક્રેષ્ઠ ન થાય, આશ્રમોથી ધર્મ મધ્યસ્થિત ચાલ્યો જાય, તદ્યે ગૃહસ્થનો ધર્મ પાળતા, બાળ લક્ષ્ય તો નામજ નહિ હતું. નિષ્કામ આધ્યાત્મિકપ્રીત્યર્થે અને આશ્રમોક્ત ધર્મોર્થે પ્રીતી લગતો ચતા અને જમ શુકલ પક્ષમાં ચંદ્ર કમે કમે પૂરું પ્રભાને પામતો જાય તેમ તેઓની પ્રીતી પૂરુંતાને પામતી. અતે પરિણામે અદ્વૈતરૂપ પૂરુંમાના ચંદ્રરૂપે શોભી રહેતી. ન્યાં આવાજ પ્રકારના લગતો ચતા હોય, આવાજ પ્રકારની પ્રીતિઓ બંધાતી હોય ત્યાં પુનર્લસ ક્રિયારૂપે તો શું પરંતુ નામરૂપે પણ અધર્મ્ય ગણાય તો તે સર્વાં શે યુક્ત છે. ન્યાં આવાજ પ્રકારના ધાર્મિક અને પ્રીતીયુક્ત જીવન ગાળવામાં આવતાં હોય ત્યાં પછી પુનર્લસનો ગધ પણ નહોય તો તે સ્વાભાવિક છે. અને આર્થશાસ્ત્ર કે જે તેની આધ્યાત્મિક ઉત્તમ દશામાં રચાણું છે તેમાં તેનો નિષેધ હોય એમાં કોઈ પ્રકારની નવાઈ નથી. આમ હોતુંજ જોઈએ અને છે. જ્યેષ્ઠ બાલ પત્ની કે જે માતૃવત્ મનાય તેની સાથેનો અતિયોગ, જે દૃષ્ટિને અધર્મ અતી દુષ્ટતાથી ભરપૂર રૂપે જણાય તો તે સાદજી છે અને ચંચાલ છે. અને તેથી કરીને તે સિવાજ સ્વરૂપ સમયમાં બંધ પડી ગયો, શાસ્ત્રથી પણ નિષેધાયો.

ન્યાં આવીજ રીતે અનુવર્તન થતું હોય. કામાદિ વિકારો જે ચંદ્રસ અને તામસ

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ સાત્વિક પ્રકૃતિથી પરાભવ પામી હૃદયે તીરોહિત યર્ધન્ય અને ધાર્મિક ભાવ રચ્યા કરે ત્યાં પુનર્લંઘની વાત કરવી એ ખરેખર અધર્મ્ય છે, કિંતુ જ્યાં કેવળ વિપરિતજ્ઞ અનુવર્તન થતું હોય ત્યાં પણ તેથી વાત કરવી એ યોગ્ય નથી. આપણી સામાજિક સાંપ્રત સ્થિતિનો, ધાર્મિક સ્થિતિનો અને લક્ષ પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં પુનર્લંઘનો ધ્વનિ સર્વાશે ખોટો નથી, વિચારવા યોગ્ય છે.

આર્ય શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ કે રસીક દૃષ્ટિએ પુનર્લંઘનો અવકાશ નથી; માત્ર બાળ રંક વિધવાઓનો વિચાર હૃદયમાં કરેલા ઉપભવે છે અને તે કરેલા ઉક્ત લઘને અવકાશ આપાવે છે. કેવળ કરેલા હૃદયને અવકાશ આપે છે એટલુંજ નથી કિંતુ એ વિધવાઓ કામાંદિક વિકારોને વશ ન કરી શકવાથી જે અનાચાર માર્ગ પ્રતિ.રોરવાઇ જાય છે તેના વિચારથી પણ ઉક્ત લઘને અવકાશ મળે છે. આટલાથીજ આની સમાપ્તિ થતી નથી પણ એ વિધવાઓનો રોગ ચેપો હોય છે અને જે કોઈ તેના સંસર્ગમાં આવે છે, તો તે પછી તદ્દપાહો કે સધવા હો તેને તેનો ચેપ લાગ્યા વીણ રહેતો નથી અને આમને આમ એ રોગ પ્રસરતો જાય છે, વૃદ્ધિમત્ થતો જાય છે. રોગતું આપણ થતું જોઈએ, એને જડમૂળમાંથી કાઢવો જોઈએ, વિદ્વાન સાક્ષરરૂપ લેણોડું એ કર્તવ્ય છે. તેમણે તે કરવું જોઈએ. આપણ શોધવું જોઈએ, તેમને તે નિરામંથ કરી કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ અને તતપથાત રોગીઓને પીવાડું જોઈએ. આ ફરજ અવશ્ય કરીને તેઓ એ બળવવી જોઈએ.

ઔપધી વિવિધ છે. એક સ્ત્રીઓને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવું તે, અને અન્ય પુનર્લંઘ કરવું.તે. કેટલાકોડું એવું માનવું છે કે પહેલા કરતાં બીજું ૧૯ પ્રક યશી, કારણ કે સાંપ્રત કાળ તેને અનુકૂલ છે; કેટલાકો પહેલું રજાઈ ગણે છે.

સ્ત્રીઓને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવું અને વિધવાઓના જે શાસ્ત્રકથીત ધર્મો છે તે પળાવવા, અને આ પ્રમાણે કામાંદિક વિકારોને વશ કરી બ્રહ્મચર્ય પળાવવું એ અતિ ઉત્તમ છે. પરંતુ આજના કાળની પ્રજાળતા જોતાં તે પ્રમાણે કરવું અતી કઠીણ છે. કોઈ કહેશે કે આની રીતે કઠીણ કરીને પુનર્લંઘ કરવાં એટલે બસ એમ કહો, વધારે શા માટે લાંબી લાંબી વાતો કરો છો, આનો ઉત્તર એ છે કે આમ કેવળ એકજ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિ રાખી નિર્ણય કરવો ન જોઈએ. એક બાળક પહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતો હોય તેને જન્મને સાતમાં વર્ષના અભ્યાસનો ઓષ આપે તો શું તે સમજી શકશે ? વૈશ્યકુલકે બ્રાહ્મણ કુલમાં જન્મેલ બાળક તેની દસ વર્ષની વયે રણભૂમિમાં જન્મ લડી શકશે ? યથાર્થ કે એ બનવું અસંભવિત છે. નિયમ એવો છે કે જેવો જેનો અધિકાર તેવો તેનો ધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એઓના જે જુદા જુદા ધર્મો જે તે શા માટે એટલાજ માટે કે તે તે પુરોહોનો જેટલો હૃદય વિકાસ થયો છે તેટલો તેટલો તેઓનો જુદો જુદો ધર્મ છે. માટેજ ભોડોની હૃદયભૂમિમાં જેવી તેઓનો હૃદય વિકાસ કેટલો થયેલ છે તેનો નિર્ણય કરવો અને તતપથાત તેઓનો ધર્મ તેઓને પ્રબોધવો એ હચિત છે અને તેજ ફળ પ્રક યશી.

જ્યારે પહેલો માર્ગ કઢીય છે તે ઉપરે ચાલી શકવું અસંભવિત છે ત્યારે તો બીજો માર્ગ પુનર્લેખનને દ્વારા તેના ઉપરે ચાલવું જોઈએ. અને તે સંપ્રત, કાળને અનુકૂળ છે અને યશ. આ કથન સમયાનુસાર છે અને સર્વોચ્ચ અસંભવ નથી. કારણ કે સમ્મતીરીક્ષણ કરશે તો જણાયા વીધુ રહેશે નહિ કે પુનર્લેખનનો નો કહેનારા પુરષો પણ. જ્યારે પોતાના ધરમાં અનાય બાળાઓને જોય છે, ત્યારે આપણી આ રીતી બધી રજ પછુ અભિરૂચી ધરાવતા નથી માત્ર લોક લાભથી તેને વખાણે છે કિંબદ્ધના તેને અવલમ્બે છે. ધર્મભીતી માત્ર નામનીજ છે. રીતીનું પ્રમણ છે. અને તેને અનુસરવામાં આવે છે.

કેવળ પ્રાચીન માર્ગને અનુસરનારા ઉક્ત લક્ષને ભલાવહ ગણે છે અને ધર્મ શાંતિમાં નથી માટે અધર્મ ગણે છે. ઉક્ત કથન પણ સર્વોચ્ચ અસંભવ નથી કિંતુ વિચારવું જોઈએ કે ફરેક કાર્યમાં શુષ્ક અને અવશ્ય રહેલા છે. અવશ્યો ભય પ્રદ યશ જે નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય નહિ. કારણ કે તે સમયાનુકૂળ બને. જ્યારે શુભોના સમય હોય ત્યારે તેમાંના અવશ્યો હળવા રહે અને તેમાં અવશ્યો છે એમ આપણને જણાય નહિ જ્યારે અવશ્યોનો સમય પરિવર્તે ત્યારે તેમાં શુભો આપણા દૃષ્ટિ પથમાં આવે નહિ. આ પ્રમાણે સમયનો મહિમા છે માટે સમયાનુસાર ધર્મ યોજવો ઉચિત છે. અધર્મ પરત્વે જાણવું કે જે કંઈ દેવ નિર્મિત વસ્તુ નથી કિંતુ માનુષ નિર્મિત છે. અને તે કાળને અનુકૂળ હતી એટલે ધર્મ અર્થાત કે સમયોચિત હતી. લોકવૃત્તિ અનુસાર સામાજિક બંધારણો બંધાય એ બંધારણોને જોમ સંપ્રત કાળે રાજ કાયદો ગણે છે તેમ પ્રાચીન કાળે ધર્મ કાયદો ગણતા. કિંતુ કાળાનુસાર તેમાં ફેરફાર થાય એટલે વૃત્તિ બિન્ન બિન્ન પ્રકારની ધરાતી જાય તો તેને અનુસરીને તે બંધારણમાં પણ ફેરફાર કરવો જોઈએ. શું પ્રાચીન સમયમાં એમ નથી થયું ? થયું જ છે અને થયું જ જોઈએ જેટલી બિન્ન બિન્ન રચનાઓ છે અને સામાજિક બંધારણોમાં જેટલા જેટલા બિન્ન વિચારો છે તે સર્વે આના પ્રસક્ત દર્શાવે છે. જો આવા પ્રકારે તે સમયમાં થયું છે તો આજે શા માટે ન થાય, થઈ શકે એમ છે. શિષ્ટ પુરુષોએ જે કાર્ય માટે જોરારું જોઈએ અને કાળોચિત ફેરફાર કરી લોકને એમ માર્ગ પ્રતિ દોરવી લઈ જવું જોઈએ. પુનઃ જ્યારે એવો સમય આવે કે તેની અપેક્ષા રહે નહિ ત્યારે આપોઆપ તે પોતે બંધ થઈ જશે, જે નિઃસંશય સમજવું.

આ બે ઔષધો આપણે જોયા હવે એક ત્રીજું પણ છે અને જે લોક વૃત્તિને તે અનુકૂળ થતું હોય તો તે પણ ઉત્તમ છે. એનાથી પણ તે રાગનું નિવારણ થઈ શકે એમ છે. તે એ છે કે આપણી હાલની વિવાહ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે તો આપણી હાલની, અનિષ્ટકર વિવાહ પદ્ધતિજ આ પ્રકારે ઉપસ્થિત કરે છે. એનો મુળ રોગ તો આજ છે. કિંતુ લોકો તો તેનું પણ આપણ કરવા ઇચ્છતા નથી. તો પછી એ રોગ જાય કેમ.

કન્યાના જાપને કે વરના જાપને પૈસા આપવાનો ચાલ, કુલીન ધર શોધવાનો ચાલ, શ્રીમાન ધર શોધવાની રીતી, કન્યાનો બે ત્રણ તૃપ્તી વડે વાગ્દાન કરવાનો ચાલ અને

દેસ અંગીઆર વર્ષે ભ્રમ કરી દેવાની પદ્ધતિ આ સમજી ભ્રમને નામે બંધાઈ થાય છે. અને તેથીજ પુનર્લભ જેવા મહત્વના પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. એ નવાંધ થતી મંદ્રે અને ખંડો હાળેના થાય તો આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાયજ નહિ. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ખંડો ભ્રમ તે કયા કે સાપ્રતકાળે પાશ્ચાત્ય ભ્રમ થાય છે તે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે કલ્પે જ તેવા નહિ. પણ કષ્ટક અંશે તેના જવાબ. એમ નહિ સમજવું કે આ કલ્પે નવીનજ છે, કિંતુ પ્રાચીનકાળે પણ તેવા થતા હતાં વચ્ચે કોઈ કારણને લઈ બંધ થયા તે કષ્ટ આજના સંદેશ નહિ હશે પણ કેમે કેમે વધી અપાઈ શરી અને આજના જેમ થઈ ગયા. જે કાળે એ પૃથ્વીનો પ્રારંભ થયો તે કાળેને યોગ્ય હતો તેથી તેમાં રહેલી અનિષ્ટતા તે કાળે જણાઈ નહિ. ભાવિકાળેના એમાં વિચાર નહિ હતો કારણ ભાવીને યોગ્ય કાળ તેમાં ફેરફાર થશે એટલે તેની ચિંતા નહિ. કિંતુ ભાવી લોકો કેવા પ્રકારના થશે એ કોણ જાણી શકે તેથી જ આ અનર્થ પરિવર્તે છે. હવે જ્યારે દેશમાં શાન્તિ પરિવર્તે છે ત્યારે એ સામાજિક બંધારણમાં યોગ્ય ફેરફાર થવો જોઈએ અર્થાત્ કન્યા કેળવણી અને લગ્નની વધ નક્કી કરવી જોઈએ, અને લોકોએ તે પ્રમાણે અનુવર્તવું જોઈએ.

કન્યા શાળાઓ બાંધી કન્યાઓને નૈતિક ધાર્મિક અને મૃદુલી તરિકેના કૌતુહ્યોનુદ્ધાન સારી રીતે આપવું જોઈએ અને તે જાણમાં જોઈું શોળ વર્ષની વય સુધી તેને શાન આપવું જોઈએ. ત્યાં સુધી કોઈ પણ રીતે તેને વિવાહનું બંધન બાંધવું નહિ અર્થાત્ જગનનો યં પણ વાગ્દાન પણ કરવું નહિ. તત્પશ્ચાત્ એટલે સોળ વર્ષે પછી વાગ્દાન કરવું અશક વર્ષની વયે ભ્રમ કરવા પણ તે કેવી રીતે અને કાની સાથે કરવા તેની પણ સાથે સાથે વિધિ થવી જોઈએ. પચ્ચીસ વર્ષની વયનો પુરૂષ કન્યા સંભાન શીલ અને સ્વભાવનો સંભાન વિચારનો બાર સારી રીતે વહન કરનાર અર્થાત્ પોતાના ઉપર માતાપીતાનો અને અન્ય કુટુંબી જનોનો ભરણ પોષણ કરવાનો માથે આવી પડેલ હોય અને જો તે કરી શકતો હોય તેવા પુરૂષની સાથે ને કન્યાના લગ્ન થવા જોઈએ. આવી પ્રકારના લગ્નોથી દાંપત્ય પ્રેમની અભિવૃદ્ધિ થશે. સદ્ગત્ત્વ માનસિક પ્રીતી બંધાશે, અને એવી પ્રીતીનો ઉદય થવા પશ્ચાત્ દુઃપ્રારબ્ધ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો તેની પ્રીતીનાં બંધ નિઃશંકાંત હૃદય શ્વસનયૈ પાળશે. વળી એ પણ છે કે આટલી વયે સ્ત્રી પુરૂષોનું લગ્ન થાય તો તે જોને પ્રભેદપતિ સત્વર થાય અને તેવી બે ત્રણ પ્રજા થવા પશ્ચાત્ દુરદૈવે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો પણ જાળકો ઉપર પ્રીતીના કારણે તે વૈધવ્ય અંતી કટકર નહિ થશે. અને સંસારનો થોડો ધણો પણ ભોમ ભોગવ્યાથી દતિ શાંત રહી શકશે.

મનનો એક એવા સ્વભાવ છે કે તે નિરાશ્ન રહી શકે નહિ. એને કોઈને કોઈ પ્રકારનું આલમ્બન જોઈએ. જો એવું કોઈ શુદ્ધ આલમ્બન નહિ હશે તો સ્વાભાવિક રીતે તે અસહ્ય માર્ગે ચાલુ જશે અર્થાત્ સંસારના વિષયોનું ચિતે ચડી આવશે તેનું સ્મરણ થવા કરશે. સ્ત્રીનો સ્વભાવ પ્રતીતીલ કોમળ અને પ્રેમાળ છે એને કોઈ પ્રેમનો વિષય જોઈએ એટલે એવો કોઈ વિષય તેના મનને આલમ્બનરૂપે હશે તો તેનો કાળ અન્ય વિચારો આજના વીજ બલિત થઈ જશે.

પતિપ્રતીતી શુદ્ધ માનસિક સક્રમ પ્રીતી, પોતાના બાળકો પ્રતિતી વત્સલતા અને ધર્મ પ્રતિતી અનુગમતા આ ત્રણ વસ્તુઓથી વૈધવ્ય અતી કટકર થઇ શકશે નહિ. અને તેથી કરીને મુખથી બ્રહ્મચર્ય પાળશે અને વૈધવ્યથી થતો અધર્મ પ્રચાર અટકશે ઉક્ત ઉભય ઔપધ કરતાં આ ઔપધ સરલ છે સાધ્ય છે અને તેમાં વિઠાનના અતી યોડી છે.

કોઈ કહેશે કે “ અષ્ટવર્ષી બવેત ગૌરી ” એ શાસ્ત્રિય કથનનો શો વિચાર કીધો તો તેને એજ ઉત્તર છે કે એ વાક્યો કંઈ દૈવ નિર્મિત નથી કિંતુ કોઈ કાળના સામાજિક બંધારણના છે તે કાસમાં આજ બંધારણોને ધર્મ ગણતા કારણ કે આમ મધુવાથી લોક તેને અંતુસેરે આજના જેમ રાષ્ટ્ર ધારાઓ છે તે રાષ્ટ્ર પગાવે છે તેમ તે સંમ-ધમાં એ ધારાઓ રાંજથી ધર્મોચાર્યોથી અને લોક મંડગથી પંજાવતા પશુ સર્વ કાળ મેટે આવા ધારાઓ હોય નહિ. દેશકાળાનુસાર તેમાં અંતર પડતો જાય. રુદ્ર મણી દ્રાપદી ઓખા સુભદ્રાને દમયંતી એઓ શું અષ્ટ વર્ષી બવેત ગૌરીઓ હતી ? નહિ જ. માટે એક કાળનું સમાજિક બંધારણ સર્વ કાળ પાટે દલાવવું એ કોઈ પશુ રીતે પ્રસર્ય નથી. વિચારવંત અને વિવેક શીલ પુરોનો એ ધર્મ છે કે સમાજ સેવા કરવી અને જે સમાજ અતિ અવનતદશામાં હોઈ દુઃખી યાય છે તેને ઉત્તર દશામાં આણી સુખી કરવી અવતતીના જે જે ખીજ બૂત તત્ત્વો હોય તેને દૂર કરી ઉત્તતિના ખીજો વાવવા અને તેના પોપણાચે બોધ રૂપી પાણી તેમાં સીંચવું એજ અષ્ટવર્ષી અને એજ ધર્મ.

પુરુષોત્તમ દ્વારિકાદાસ.

॥ ધર્મ ॥

(મળેલું)

અંતરિક્ષી અનુસંધાન.

ધર્મનાં આંતરરેખનાં દસ લક્ષણો અને તેઓની પરસ્પર સારેલા વિલોકી ગયાં. હવે અન્ય એથી અધિક આભ્યંતર સ્વરૂપનાં દર્શન કરીએ. એ સુંદર મનોદારિણી મૂર્તિ તે દયા છે. દયા એનો અન્ય અર્થ પ્રેમ છે આપણે જે જૂત માત્રમાં પ્રેમ ભેદએ છીએ તેના જેવોજ એ પ્રેમ છે, પણ જૂત માત્રમાં જે પ્રેમ તાવ તેના હૃદયે નિલસે છે તે પંક્ષ પાત અને સંક્રમિત છે, તેમજ તે સ્વાર્થી પણ છે. ત્યારે ધાર્મિક પ્રેમ એટલે કે દયા

એ નિષ્પક્ષપાતિ નિઃસંકોચમય અને નિઃસ્વાર્થી છે. તે પ્રેમમાં અને આ પ્રેમમાં આદરો અંતર છે અને તેને લક્ષ્યને આ પ્રેમ ઉત્કૃષ્ટ અને ધર્મરૂપે મનાય છે. કેવળ રામનામમાં નિરત. ભક્ત કવી તુલસીદાસજીએ અન્યને એજ ઉદ્દેશીય કહાડ્યો છે કે:—

દયા ધર્મકો મૂલ છે, પાપ મૂલ અભિમાન.

તુલસી દયા ન છોડીએ, જળ ભગ ધટમે પ્રાણ.

ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ કહો કે તત્ત્વ કહો એ એકલી દયા છે. દયા એ પરમધર્મ છે. અદ્વિસાધરમો ધર્મ એ પણ એજ કારણે વધાય છે. જ્યારે આ દેશી યજ્ઞને નામે દિ'સા રૂપ અનાચાર પ્રવર્ત્યો ત્યારે પરમ પ્રેમરૂપ દયા મૂર્તિ મહાત્મા બુદ્ધે એ દયા ધર્મને જ પુનરુદ્ધાર કર્યો. અને એની સત્યતાના કારણે સ્વર્ગ સમયમાં તે વિજયવેતા થયો. ધર્મ માત્રમાં એ અમરયાન બોગવે છે. આત્મવત્ત સર્વ બૂનેપુ " એ શાસ્ત્ર કથન દયા ધર્મનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. ખરૂં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એનાથી દર્શનિત્ થાય છે. ભગવાન પતન્જલી યોગ દર્શનમાં સિદ્ધિ પ્રકરણના સૂત્રોમાં કહે છે કે અદ્વિસાની સિદ્ધિ યોગીના હૃદયમાં યતાં બૂન માનથી તેને અભયની પ્રાપ્તિ થાય છે કાંઈ પણ તેના પ્રતિ દિ'સા ભાવ રાખી શકતું નથી. દિ'સક પ્રાણી તેની પામે પોતાનો સ્વભાવ પગલાવી નિરદિ'સક થઈ જાય છે. શાસ્ત્ર, યુક્તિ, અને અનુભવથી આ વિષયની સત્યતા સીદ્ધરૂપે છે, આપણે કાંઈનું બહુ ઇચ્છીએ તો સામેા માણસ પણ આપણું તેજ પ્રભાણે ઇચ્છશે. આપણે બુદ્ધ ઇચ્છીશું તો તેના હૃદયમાં તેવોજ ભાવ ઉદ્ભૂત થશે. જેને શાસ્ત્રો ઇચ્છ તત્ત્વ કહે છે કે જે મવન વ્યાધ્યમાન છે, તે આ ભાવ છે અને તે સર્વ હૃદયમાં રિયત છે. સત્તાજ પુન:પુન:એજ ધ્વનિ કહાડે છે ને, હું તું અને તે એવા બેટોજ અનર્થતાતુ કારણ છે. એ બેદરશી જતો, સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત પતો અભયતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. બેદરશી ભવ છે એ શાસ્ત્ર કથન યથાર્થ છે. આપણને કાંઈથી ભવ ન રહે એ માનવ જીવનની રિયતિ કેવી કહેવાય ? ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ રિયતિ એ કહેવાય આ રિયતિ તે દયા ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેટલા જેટલા ધર્મ વિશેષકરો તો તેમાં આ અંશ તો જરૂર જેવામાં આવશે અને તેથી જ એની ધર્મ માટેની યથાર્થતા છે.

દયા પશ્ચાત્ત અન્ય સ્વરૂપ ભક્તિ છે. ભક્તિ એટલે પૂજ્ય ભાવ યુક્ત પ્રેમ. આપણાં હૃદય કોર અને અદ્ધકરી હોય છે તેથી અનર્થતાના ખડક ઉપરે અથડાઈ વિનાશને પામીએ છીએ; અર્થાત્ પાપ માયે ંદ્ધકરીએ છીએ. ભક્તિથી આપણા હૃદયો પ્રેમાળ અને નમ્રથીય થાય છે અને તે પાપ માર્ગમાંથી જાગવી શકે છે. આધ્યાત્મિક સાક્ષનો એવો નિયમ છે કે જંતુ જેવી જેવી ભાવના કરે છે. તેવી ભાવનાવાળો તે પોતે થઈ જાય છે. એટલે કે તે ભાવ તેના અંતઃકરણની અંદર સિદ્ધિરૂપે પામેલો હોય છે. મહાન કાર્ય કરનાર પુરુષની ભાવનાનું અનુચિતન કરતાં કે ઇશ્વરની સર્વ શક્તિમતાનું ચિંતન કરતાં તે તે ભાવ સ્વયં આપણા અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવને પામે છે આ સત્ય દૃષ્ટિને અવલંબી અન્ય એમજ કથવામાં આવેલું છે કે:—

યાદશીમાવનાયસ્ય સિદ્ધિર્મવતિતા દશી

દરેક ધર્મમાં હંડા ઉતરી જોઈએ તો આ અંશ પ્રત્યક્ષ થયા વીણું રહેશે નહિ ધર્મ માનમાં જોતી અગત્યતા પણ અતી જરૂરી છે.

ધર્મ માનના આંતર સ્વરૂપને ઉકત પ્રકારે વિશેષરૂપે દેવે તેના બાહ્ય સ્વરૂપને વિશેષરૂપે બાહ્ય સ્વરૂપ જે આચાર-ક્રિયા રૂપા છે. પરમાત્માનું અમુક સ્વરૂપ કદાચી તેનીજ ભક્તિમાં નિસ્ત રહેવું અને અન્યો તેજ પરમાત્માને અન્ય રૂપે બજો તેની અવગણના કરવી કિંવા પોતાનું કલ્પના સ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગણવું અને અન્યનું નિકૃષ્ટ ગણવું અને તે તે પ્રમાણે આચરવું એ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. અમુક આચાર પાળવા એવા જે આચારના અનેકધા બેદો છે તે સર્વે ધર્મ માનના બાહ્ય સ્વરૂપોને લખે છે. એ બાહ્ય સ્વરૂપોજ ખરા ધર્મરૂપે છે એવી માન્યતામાં જ કલકનો જ ઉદ્ભવ છે અને ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપને જ ખરા ધર્મરૂપે માનવું એમાં અચાનકતા સિવાય અન્ય એવું કંઈ વિશેષ કારણ નથી. આપણા વૈષ્ણવ ધર્મ અને તેમાંનાં બેદો; શીવ ધર્મ અને તેમાંનાં બેદો, જૈન અને તેમાંનાં બેદો; દેવી ધર્મ અને તેમાંનાં બેદો. એ સર્વે બેદો શામાં છે તે સ્પષ્ટ રીતે વિશેષરૂપે તો જણાયા વીણું રહેશે નહિ કે માન બાહ્ય આચાર સ્વરૂપોમાં જ બેદ છે સિવાય આંતરસ્વરૂપમાં બજોજ બેદતા જોશે. ધર્મના જે વાસ્તવસ્વરૂપ છે તે સર્વ ધર્મ માં થોડે ધણે અંશે રહેલા જ છે કારણ કે તેજ અંશે તે ધર્મના આત્મારૂપ છે જે નહોતો તો કેવળ બાહ્યરૂપ ટકી શકે નહિ.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આમ થવાનું કારણ શું ? શા માટે આ બાહ્ય સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન ધડાણા ? અ પ્રશ્નનો ઉત્તર મનનીય છે. એટલું તો જણવું આવશ્યક છે કે ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ હોય જ છે અને તે દેશ કાળને લઈ ધડાય છે. તેમ મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિને લઈને ધડાય છે.

જો સૃષ્ટિ નિયમના ઉત્પત્તિ ક્રમથી અભિચાત છે તે તો રહેજ નહીં શકશે કે એક વિચાર અને એક આચાર સર્વ મનુષ્યો માટે અનુકૂલ નજ થઈ શકે એમાં ભિન્નતાની અવશ્ય કરીને જરૂર છે. આથી એટલું ફલીત થાય છે કે ધર્મનું સ્વરૂપ નાના પ્રકારનું હોવુંજ જોઈએ. સપ્રતિકાળે ધર્મના જે બાહ્ય સ્વરૂપો છે તે કેટલાક સાંખ્ય છે અને કેટલાક શ્દી અનુમાર છે તેમજ વળી કેટલાક વેદને લખે પણ ઉદ્ભવ્યા છે. આમાંના જેટલા સાંખ્ય છે તે ધર્મના સાધક છે અને તે પ્રત્યેક ભૂમિકાએ વિધ વિધ છે. આર્થ દેશમાં જોજ સુષ્ટિ નિયમને અવલંબી ચાર જાતિઓ અને તેઓના ચાર ધર્મો પૃથકપૃથક રૂપે રચાણા. તે કાંઈ અભિન્ન બાહ્ય સ્વરૂપો પ્રતિ સદમાવની દૃષ્ટિથી નીહાળતા નહિ કે આજના વતતિરસકાર દૃષ્ટિથી કે ઉપેક્ષ અને અમાવ વૃત્તિથી. કારણ તે કાળમાં હોઈને પ્રાચ પુરૂષો પ્રતિ યજ્ઞ અને પોતાનાં હલતી શેમાં છે તેની સમજણ હતી જ્યારે સાંખ્ય કાળે સર્વ રીતે એથી ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિ પદમાં આવશે. અને પોતાનો કંઠો ખરા છે એમ

ખતાવવાને અનેક કલદો અને વાદો ઉપસ્થિત કરશે. આવિપરિત સ્થિતિથીજ આપણી અવનતિ થઇ છે અને હજી પણ કેવી યશો એ પ્રશ્ન જાણે એમાં દેશમાં ને અનેક ધા કાટો દરિ પથમાં આવે છે તેવું સુલ કારણ જો કંઈ પણ હોય તો તે આવાજ પ્રકારના ધર્મો છે. છે.

દેશકાળ અને વિદેષને લઈ ને અનેક ભિન્ન ભિન્ન ખાલ સ્વરૂપો ધરાવ્યા છે. તે સ્વરૂપોની અંતર તેઓના આત્મારૂપે એકજ તત્ત્વ વિલસે છે. એવી દરિ પ્રત્યેક મનુષ્યની ખુલશે ત્યારે અથવા કલહોમાંથી તેઓને હઠાર થશે અને અર સુખ તેઓ ત્યારેજ પ્રાપ્ત કરી શકશે. ધર્મને નામે ને અનેક વિધિ અનર્થો ધામ છે તેમાંથી પણ ત્યારેજ દુર થઈ શકશે વૈરાગ્ય શતકમાં સર્જાયે ભર્તુહરિએ ધર્મને માટે વારત્તવ કબ્યુ છે કે:—

ના થાવું પ્રાણ પાતી ધન નવ દરવું અન્યત્ર સત્ત્વવાણી.
શકિતથી દાન દેવું નહિ કદી કરી વાત ખીજની સ્ત્રી.
તજીને તોડી દેવી ચિનય ગર પ્રતિ પ્રાણો પ્રત્યે કરણા.
શાસ્ત્રે સામાન્ય પથ આ છે સુધ જનોનો કયાઈ નિષેધ છેના.

સર્વ દેશકાળાનુસાર સર્વજનો માટે સનાતન ધર્મ આ છે તે વિચારવા યોગ્ય છે આચરવા યોગ્ય છે. અને અન્ય અસ્પષ્ટોને સમજાવવા યોગ્ય છે.

પુરુષોત્તમ દ્વારિકાદાસ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને રીરેટ.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

ખાલ પિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પણ મે. હાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તા.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાર્ધને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું શુજરાતી
લાખાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નલુલાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

મે. હાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંઠેવી રોડ, અથવા પરિતગ્રીષ્ણરામ સુકન્દજી બ્રાસેલર
(નં. ૩૫૩ જ્યેષ્ઠમાસ મુંબઈ) મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો.

રાજવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવો ખરો સરલથે

દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ શુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગર્યાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના ઓફીસને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જુદું.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

ચાલુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔપધિયોમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાતન શક્તિની વિકિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળાં પડતાં ચાન-તાંતુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) લોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગયલા પુરુષત્વને પાછું જણે છે.

૩૨ ગોળીની ક્ષમી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમાંડું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દાલત અને આજ્ઞાદીને ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મુદ્રિત** વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

ઉત્તર, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જંગલી અને તામિલ
ભાષામાં તેવાર છે. તેલુગુ ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવીંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આવૃત્તિ

પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે

દિવસ

સુદર્શન.

પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે

પ્રથમ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — માગવતમ.

તત્ત્વ-માધવલાલ નાથભાઈ દ્વિવેદી

પુસ્તક ૨૫, અંક ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૦૯.]

અનુક્રમશિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ

સામ્રાજ્ય આદ્ય શ્રુતિ	૩૩
આવાગમન યાચના.	૩૬
અધ્યાત્મ વિદ્યા અથવા શાંતિ વિદ્યા.	૩૬
સંધ્યા સમયે.	૪૪
પ્રાણ.	૪૭
આપણે હિંદને કેવી રીતે સંયુક્ત બનાવી શકીએ.	૫૨

દેવી ! આજે તુજ તનયની પાસ નૈં ઊભતામાં,
ચોપાસેથી શુભ જ્યવતી ચાહના કાન મહારા;
ઊડી આવે ધણી શરણમાં ઉરતું ઉર દાળી,
પાએ છે ને બધ વહનથી ખોલતું આમ દહાડી !

૧૮૬

સ્તોત્ર.

અહો દેવ ! ભારતીના, અમો બાલક તાહરાં;
જન્મભૂમિ જયો વાંચી, શરણ ઊભાં સર્વથા !

૧૮૭

તોટક છંદ.

પ્રભુમી પરમેશ પરેશ પ્રભો, સુખદાયક નાયક વિશ્વ વિભો,
કરીએ ઉર દાળીં અમો વિનતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૮૮
ભૂલોં જત વિજત અમે સધળાં, બનીં દિંદોં સુદિંદે ઉરે ભજતાં;
કર કહાડીં તહું પાસ રહાં ઉચરી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૮૯
ધનતંગ મતિગતિ તંગ અમે, મનભંગ બયાકુલ ભૂખ મરે;-
મરતાં રખવાળોં થવા તુજથી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૯૦
ભયના ભયુદાર વચે વસતાં, હત આશ ગુજારોં દિનો વસમા;
લઈ તે ઉરમાં અમ રંક ગતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૧
અમળા કમળા સુખ સંપ પ્રભા, -વસવા રસવા અમ ઉર સદા;
ભૂતિ નાય ! અમો તુજ પાય પડી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૨
નિજ મંતતિ દુઃખ સૂણી સહસા, પિતુ દિલ દ્રવી પડતાં વહતાં;
નવવાર ઘટે ક્યમ વાર થતી જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૩
નવ કુરે કૃતિ કદોં નાય ! બજ, નવ રાજપ્રતિ કરોં દુષ્ટ મતિ;
અમને ઉર તુજ પ્રતિત નકી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૪
વિભુતા પ્રભુતા તુજની નિરખી, ઉર ભક્તિ સુસાજ સજી વિહરી;
નિતએકે તહું એક દયા સમરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૫
નિજતાજ સત્તા ગુણમાન કંધી, કંકડ ઉરના ખડકી ખડકી;
ગુધ ન્યાય હકો મળવા તલસી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૬
અમ લક્ષ્મી નવો કુળ મંત પડી, નિત દેશ તજ પરદેશ વહી;
દુઃખ દેણુ થતાં તુજને વિનવી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૭
ધનહીણ સત્તાહીણ રંક ઉરે, નિત શ્રદ્ધિ દુઃખો નવ નાય ! પુરે;
ધનધાર મહી ધનધાર ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૮
નભમાં ફરતાં શરીં સર્થ કદી, શ્રદ્ધે પડતા છૂટતા તુજથી;
સ્વમ નિલ અમો શ્રદ્ધે ન ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૯

સુદર્શન

સોલસર આનંદનાં રંગો પ્રગટાવેલું
એમ, એ એમ, એમ, બી.

૫-૧૧

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવત

તન્ત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

પુસ્તક ૨૫, અંક ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૦૯.]

સાંપ્રત આર્ય શ્રુતિ.

અથવા

હાસિનું સંભાષણ.

(અનુસંધાન ગતવર્ષ ૫૪ ૨૨૭ થી.)

સાચું જીવ્ય અવનિ ઉપરે ચું ખરૂં હોય ત્હેના,
પ્રજાતોમાં દરશન રૂપી આ ઉંડા વીર ત્હારા;
કોટિ મર્તા હૃદય કરથી વારણું પામવામાં,
સુંભાગી છે જનની રૂપ ત્હું અન્ય દેશે દોષાવા !

૧૮૩

જન્મમાં ત્હેને મરણ સરણે એકલા છે જવાનું,
કિંતુ ત્હેમા ધૃતિવૃત્ત રૂપે દેશ ઉરે દોષાવું;
છે ભાગ્યે ને જનમી કરું ધન્ય એ માનવેનાં,
માતાપિતા સુહૃદગણને શિક્ષકો સાથે સાળા !

૧૮૪

રે વિસાત્મા, ધર્મીબર હવે જાનને માન આપી,
ચણી લે હું સકલ તનુજે શો રજાં સુર પૂરી,
સૌ સત્તાત્મા હૃદય ઝરણે શ્રેષ્ઠ શી ગાહના છે ?
ને તે કેવા અનહદ સુરે ગાનમાં કહાડતાં છે !

૧૮૫

દેવી ! આજે તુજ તનયની પાસ જૈ ઊભતામાં,
 ચોપાસેથી શુભ જ્યવતી ચાહના કાન મ્હારા;
 બીડી આવે ઇશ શરણમાં ઉરનું ઉર દાળી,
 યાચે છે જે બધ વદનથી બોલવું આમ કહાડી !

૧૮૬

સ્તોત્રક.

અહો દેવ ! ભારતીના, અમો બાલક તાહરાં;
 જન્મભૂમિ જયો વાંચી, શરણુ બિભાં સર્વથા !

૧૮૭

તોત્રક છંદ.

પ્રભુમી પરમેશ પરેશ પ્રભો, સુખદાયક નાયક વિશ્વ વિભો,
 કરીએ ઉર દાળીં અમો વિનતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૮૮
 ભૂલોં જનત વિજનત અમે સધળાં, બનોં દિંદોં સુદિંદ ઉરે ભગતાં;
 કરે કહાડીં લું પાસ રણાં ઉચરી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૮૯
 ધનતંગ મતિગતિ તંગ અમે, મનભંગ ભયાકુલ ભૂખ મરે;-
 મરતાં રખવાળોં થવા તુજથી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૯૦
 ભયના ભણકાર વચે વસતાં, હત આશ ગુમરોં દિનો વસમા;
 લઈ તે ઉરમાં અમ રંક ગતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૧
 અમળા કમળા સુખ સંપ પ્રભા,-વસવા રસવા અમ ઉર સદા;
 ભૂતિ નાય ! અમો તુજ પાસ પડી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૨
 નિજ મંતતિ દુઃખ સૂણી સહસા, પિતુ દિલ દ્રવી પડતાં વહતાં;
 નવવાર ધટે સ્વમ વાર ચતી જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૩
 નવ કુરે કૃતિ કહોં નાય ! ભથ, નવ રાગપ્રતિ કરોં દુષ મતિ;
 અમને ઉર તુજ પ્રતિત નડી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૪
 વિશુતા પ્રભુતા તુજની નિરખી, ઉર બકિત સુસાજ સથ વિહરી;
 નિતએકે લું એક દયા સમરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૫
 નિજતાજ સત્તા ગુણગાન કથી, કકડા ઉરના ખડી ખડી;
 શુધ ન્યાય હકો મળવા તલસી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૬
 અમ લક્ષ્મી નવો કુળ મંત્ર પડી, નિત દેશ તથ પરદેશ વહી;
 દુઃખ દેણ યતાં તુજને વિનવી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૭
 ધનહીણ સત્તાહીણ રંક ઉરે, નિત જિહ્વે દુઃખો નવ નાય ! પુરે;
 ધનધાર મહોં ધનધાર ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૮
 નભમાં ફરતાં શર્પી સર્પ કહી, ગૃહણે પડતા છૂટતા તુજથી;
 સમ નિલ અમો ગૃહણે ન ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૯

પરરાજ સત્તા શિર છત્ર મેહી, આજુ ગુણ મહા ગુણ ચિત્ત લહી;
 વિનયે વરતી તુજ ભાવ ભણી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૦
 સહુ રાજતણા અધિરાજ ત્હને, પંદેપાંસે ઉભી સહુ નિલ અમે;
 વિનવી ચિત્તવૌ લગી ઉર લણી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૧
 મુખ શબ્દ ખરા ઉર શબ્દ થવા, અમ રાજ સુત્રં વિશે રસદા;
 દર્ધ આંખ્ય નવી કુર આંખ્ય હરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૨
 શિરછત્ર છતાં શિરછત્ર હોણા, નિરખી અમ હાલ પ્રભુ હંમણા;
 નવવાર કરે ઝટ વહાર કરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૩
 નવરોજાંજી પુત્ર સમા ઉરતાં, દર્ધ રત્ન અનેક અમે કરંમાં;
 હોંનતાં હોંનતા હોંનતાજ હરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૪
 ધોર ખીપિન ખાલ સુરેન્દ્ર મસા, ભૂમિ ભક્ત નરો સવિશેષ થવા;
 અમ દંપતી ઉર અબેદ રસી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૫
 જય શ્રવિત નામ રૂપે જગમાં, અમ આરા નિરાદ ન નાથ । થવા;
 કરી જાતીય જ્યોત સુઝેડ્ય બરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૬
 ધન ધાન્ય સત્તા વિષુ રંકે છતાં, ભલું ઉર સુધર્મ સુન્યાય સદા;
 નવ રેક તણ તુજ રેક ગૃહી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૭
 નથી કુર કર્યાં કુર ના કરજે, અમને અમના રસથી રસજે;
 મનવાચ ફૂતે અમ એજ અહીં, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૮
 દુઃખિયાં જગનાથ ! અમે દિલડાં, દમ દાન દયા ગુણથી ભરતાં;
 નિજ ધર્મ સુધર્મ સદા પળવી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૯
 સત પ્રેમ દયા રસરંગ બરી, અમ ઉર વિશે નિત નાથ નવી;
 ધરી તર્ક સુતર્ક તણી સરણી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૧૦
 અમને નવ જુદ્ય જડે અમની, બહુએ કહ્યો હોય અમે દિલની;
 પણ તેહ તળવી તું પાંચ ગૃહી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૧૧
 વિનતિ વિષુ અન્ય ઉપાય કરો, નવ નાથ । મતે અમ ચિત્ત નવો;
 કરીએ ફરી તે ફરી આંખ્ય બરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૧૨

સેાક.

બરી આંખ્યે જામાં લહારાં, આણુડાં લઈ પાથમાં;

અભિસીંચ રનેહ લહારો, અભિવાંચિત આપતાં !

૨૧૩

(આગળ આજુ)

“ એક ગુજર્જર આર્ય પુત્ર.”

આવાગમન યાચના.

(મજેલું.)

મિરે હુતાશન પ્રબલ તાપ બસ શમન કરેણુ સુખદાય
કૃષ્ણ અહીં—ગ્રેમ ધરી પાસ પધારો (૨)
અમલ કમલ દળ શોહન મોહન,—વદન મન્દેશ બનાવો;
પ્રણય સૂર્યકર નયનહાર ધરી, અમ હર તિમિર દહાવો. ગ્રેમ૦
અમ મૃગ તરુ વલો કુન્જિત કુંજવન,—વાસિત સમીર વિલાસે;
સુરત સુધારસ અમર પાનધન, આપો અખડ છત્રસે. ગ્રેમ૦
મૃગમદ તિલક લલિત બાલપટ,—સ્નેહમંત્ર સ્વર ધારી;
ત્રિભુવન વંદિત કાર્ધોદ્ધમન વૃત્ત, અમ હર કરો ભૂદાળી. ગ્રેમ૦
ચંદ્રકુલ મંડન રિયુદ્ધ અંડન, અમિત તેજ વપુધારી;
કંદર્પ દર્પે હરો હૃદય કમળ અમ, પ્રકૃલિત કરો મોહારી. ગ્રેમ૦
મધુકર મધુતમ રસિક રસીલી, કમલિની કમલ વિકાસી;
મધુ થો મસ્ત બને લગ આળે, આપ બનો અવિનાશી. ગ્રેમ૦

‘ મન વિહારી. ’

॥ અધ્યાત્મવિદ્યા અથવા શાંતિ વિદ્યા ॥

૧.

॥ વિવિધ પ્રશ્નો. ॥

નાસ્તિકતા બુદ્ધિને નિરાશા-વાદમાં દોરી જાય છે; હૃદય પાસે નિરર્થક પ્રશ્ન કરાવે છે:-
"જીવન જીવવા યોગ્ય છે ?"

રાજ્યદારી અને સામાજિક સંસ્થાની અશક્તિ, ધાર્મિક અને માનસિક સંસ્થાને આભારી છે. જ્યાં સુધી માનવિ, સ્પષ્ટ મનન અને અધ્યાત્મ દર્શનના અચલ ખડક ઉપર પોતાનું લાંગર નાંખીને માનસિક અને આધ્યાત્મિકશક્તિ અનુભવતો નથી ત્યાં સુધી તે સર્વ રીતે એક પ્રકારની અશક્તિની દશામાં વસવો જોઈએ. તત્ત્વશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ વિદ્યા, ધર્મ-આ બાબતો અવ્યાવહારિક, અવ્યય નથી, પરંતુ દુનિયામાં અત્યંત વ્યાવહારિક અને યથાર્થ બાબતો છે. પ્રાચીના અતિગંભીરજ્ઞાનના અનુભવ વિના કેટલી પણ પ્રકારની યથાર્થતાનો અનુભવ બની શકતો નથી; માત્ર તેમાં જ સત્યનો, નિત્યનો, સમાવેશ થાય છે; માત્ર નિત્ય વિષુદ્ધને જ્યાંથી તદનુસાર જીવન ગાળનારાઓ જ શક્તિ અનુભવી શકે છે.

જ્યાં સુધી માનવિ પોતાના પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ બાહ્ય સંસ્થામાં શોધ્યા કરે છે ત્યાં સુધી તે અશક્તિની દશામાં જ હોવો જોઈએ, કારણ કે બાહ્યસંસ્થા દરેક ક્ષણે બદલાયા કરે છે; દરેક નિરાકરણ, નવીન નિરાકરણને રચાન આપીને દૂર ખસે છે. પરંતુ આંતર સંસ્થામાં બહારમાં શક્તિનો પસાર થતાં તે સમગ્ર પ્રકૃતિમાં પસરીને બાકી રહે છે. શક્તિનું હૃદય, મૈત્ર્યના હૃદયરૂપ, આંતર પુરુષના હૃદયરૂપ છે. માત્ર અનાદ્ય નાદના અનુભવમાં બાહ્ય આકેશનોને શાંત પાડતો "અધ્યાપિશાંતિરસ્તુ" નો પ્રબલ ગૂઢમંત્ર હૃદયારી શક્ય છે.

માનવિની આંતર સંસ્થામાં ઉપજી આવતા અગમજાટ કરતા નિત્યના કેટલાક પ્રશ્નો આના છે:- "શું હું એક અમર માનવિ હોઈશું? શું હું હમેશાં રહીશું? આમ આરે પાસ જોનામાં આવતા જીવનનો, આપણે જોઈએ છીએ તેવા આરંભ અને અંતમાં, આરંભ થતો હશે અને અંત આવતો હશે? કેમ પણ રથજેથી નિશ્ચિતતા મળી શકશે? પોતાની સહજ અને નિત્ય અમરતાને લઈને માનવિમાં આત્મા નિવાસ કરતો હશે? અંતે આપણે સુખશક્તિ કે ની શકીશું?" દરેક માનવિમાં જીવનના મહામુદ્ધનું માન જોવામાં આવે છે; આનો એટલો બધો રવીકાર થયો છે. કે તેનું "આત્મ-સંરક્ષણ, પ્રકૃતિનો પ્રથમ નિયમ છે," એવા સૂત્રમાં દર્શન થાય છે દરેક પ્રાણી, ખીકણમાં ખીકણ પણ બચકર રીતે પોતાના જીવનનો બચાવ કરે છે, બચવાનો માર્ગ શોધે છે; મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના આરંભના પ્રયત્નો જીવનના રક્ષણ અને પોષણ તરફ દોરવાય છે. ધીમે ધીમે આવા પ્રયત્નો "સ્વરક્ષણની પ્રેરણા" નું રૂપ ધારણ કરે છે; માનવિમાં આ બાબતના વિચારપૂર્વક બુદ્ધિભરેલા સ્વસંરક્ષણમાં પરિણામ પામે છે. અરણ્યનો બચ-ખડો થાય છે, વિનાશના વિચારથી દૂર નાસવાની શક્તિ થાય છે. બુદ્ધિની વર્તમાન દશાએ વિનાશમાં અદ્વારાખવાની ઈચ્છા કરનાર એકાદ માનવિ આપણને વારંવાર મળી આવે છે. આવી અપ્રાકૃતિક નિરાશાની લાગણી મનનો માત્ર એક ક્ષણિક દેખાવ છે, ખરી દશાએના કંટાળા અને ગમગીનીના પરિણામરૂપ છે; દરેક ધર્મમાં અને લગભગ દરેક તત્ત્વશાસ્ત્રમાં દર્શન.

વાયલી અમરતા માટેની પ્રબળ ધૃમ્ભા સાથે સરખાવતાં આવી વૃત્તિ માલ વિનાની લાગે, છે, કોઇક વારજી જોવામાં આવે છે. જીવનની ખરી દશાઓના કંટાળા ઉપર, વિશેષ સંતોષકારક દશાઓની નિરાશા ઉપર, જીવનના પોતાના ઉપરજી નહિ આધાર રાખતી આવી કોઇકજ વાર જોવામાં આવતી વાસના, સામાન્ય રીતે દેખતાં પ્રાણીમાં આંધળા ના દૃષ્ટાંત સમાન છે; સાધારણ નહિ પરંતુ ઉચ્ચ વિકાસવાળાં માનવિઓમાં મળી આવતી સર્વમાન્ય નાસ્તિકતાના એક પ્રકારના રોમરૂપ છે. માનવ જાતનાં ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટાંતોમાં આવી વાસના કદાપિ જોવામાં આવતી નથી. આવાં અપ્રાકૃતિક દૃષ્ટાંતોને દૂર રાખતાં પણ વિનાશના ભયે માનવિઓએ ઉડાં મૂલ ધાલ્યાં છે, જીવનના બાનને વધારીને દૃઢ બનાવવાની એક પ્રકારની તૃષ્ણા સર્વે પાસા જોવામાં આવે છે, તેવી શક્તિયોને ખીલાવવામાં આનંદ લેવાય છે; વિનાશ શરણુ યજ્ઞની કામના, જીંદગી પ્રત્યેના કંટાળાના પરિણામરૂપ નથી, પરંતુ જીવનના પ્રયત્નો અણ નિવડવાના પરિણામરૂપ છે; જીવનના વિશાલ અનુભવના નહિ પરંતુ અત્યંત અનુભવના પરિણામરૂપ છે તૃષ્ણાનાં અધમરવરૂપોને લક્ષમાં લેતાં, માનવિ અનેક વિષયોપભોગમાં લગ્યાય છે, તે તેમાં રમ્યા પમ્યા બન્યા બન્યા એક સમયે થતી જીવનની વૃદ્ધિના બાનને લીધે હોય છે. વિશેષ જીવવાવાળા જનતું એજ માનવિની હમેશની કામના છે.-તેના અનુભવથવાને જીવન ગણે છે.

દૃશ્ય દુનિયાનાં પ્રશોબનોમાં બંધાયલા બુદ્ધિશાળી, સત્યાચારીમાનવિના હૃદયમાં દુઃખનો તીવ્ર આધાત થતાં, જીવનના કથં અને કદમાત્તનો પ્રથમ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. માનવ, જીવના વિકાસ માટે સુખ અને દુઃખ ઉભયે જરૂરનાં છે; સુખ અને તેના ઉપભોગની આશા ઉઘાડી યવાને લલચાવે છે, જે જે આત્મા નથી તે સર્વની અનિવૃત્તાનો બોધ પણ આપે છે. મોટે ભાગે દુઃખના ધાકપરધા લાગવા માંડતાં માનવિ પોતાના આંતરપ્રદેશનો શોધ ચલાવવા તરફ વળે છે. જીવનને જે જે સુવર્ણિત બનાવે છે તે અંધકારમાં ગરક થતી, શોક અને નિરાશા મનને હાંધેલાં ફેરફારના ધક્કાઓની પાંખે કોઇ જીવન, નિષ્પદવચ્ચાંતિમાં મહાનતું જીવન શોધવાની પ્રવૃત્તિ આરંભાય છે. મારે જ કહેવાય છે, કે જાનનાં મૂલ શોકમાં છે. જાનનો અરંભજી વૈરાગ્યથી છે; ક્ષણિક બનાવો ને વારંવાર વિનાશ થતાં વૈરાગ્યનો હૃદય યાય છે. અને ક્ષણે જ માનવિ કંઈક નિત્ય વસ્તુની શોધમાં દોરાય છે; રચૂલ કરતાં સક્ષમ તરફ વધારે આકર્ષાય છે. ફેરફારના આધાત અને અનિત્યતાના બાનને લીધે માનવિ આવા પ્રશ્નો પૂછવા તરફ દોરાય છે:-“ હું અને હુંને જે જે પ્રીય છે તે અમર હશે ? બધા જીવોની ઉત્પત્તિ રૂપ ચૈતન્યની પ્રકૃતિ કેવી હશે ? ” દિલ્ અને કાલમાં ફેરફારે યાય છે, તેથી માનવિ દિક અને કાલની પાર નિત્યની શોધ ચલાવે છે. અમરતત્વ કરતાં નિત્યતા કહેવું મને વિશેષ ચેતન્ય લાગે છે, કારણ કે કદાપિ અંત ના આવતા કાલરૂપ અમરતા છે, આપણે ને જે કાલની પાર છે, જે હમેશાં હોય છે, તેની શોધ ચલાવીએ છીએ. જે અનંતકાલમય નથી, પરંતુ હમેશા હોવા, હોવા અને હોવા રૂપ, નિત્ય, વિષનું રહિત, છે. તેજ માનવજીવાત્માના નિવાસ સ્થાનરૂપ છે.

આવા સર્વે પ્રશ્નોના વિવિધ ધર્મોએ આપેલા ઉત્તરો, અનેક, વિવિધ પ્રકારના છે. પરંતુ તે સર્વેને એ મૂખ્ય વિભાગમાં વહેંચી શકાય એમ છે.

૧—જેમાં ઉત્તરનો આધાર એક પ્રકારના અતિમ અદ્વૈત ઉપર હોય છે.

૨—જેમાં ઉત્તરનો આધાર એક પ્રકારના અતિમ દ્વૈત ઉપર હોય છે.

આ વિભાગોમાંના પ્રથમ અથવા અન્યમાં સર્વે ધર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે; તથાપિ અદ્વૈત અને દ્વૈતની ભાવનાઓ અનેક પ્રકારના ભેદ દર્શાવી આપે છે; આપણા સમયના દ્વૈત-વાદના શોધોમાં આવા ભેદ ખાસ કરીને જણાઈ આવે છે.

આપણે એકતાને “ઈશ્વર” રૂપે સ્થાપીએ છીએ; સમગ્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિ પણ ઈશ્વરમાંથી જ શોધવામાં આવે છે. અત્રે પ્રથમ, ઈશ્વરને કર્તા અને વિશ્વને કાલ અને દિક્ષમાંના કાર્ય રૂપે સ્વીકારનારા ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુધર્મના બ્રાહ્મચારમાં, ક્રિષ્ણયન અને મહામદીય ધર્મમાં ઈશ્વરને પોતાની સૃષ્ટિથી, કરીમરને તેના કાર્યથી ભિન્ન ગણવામાં આવે છે તેમ બીજકુલ અલગ, ભિન્ન જ ગણવામાં આવે છે. આ ધર્મોમાં અંતરંગ રહસ્યોનો પણ સમાવેશ છે, તેમાં કર્તા અને કાર્યને લોકમાન્ય તટસ્થેશ્વરની ભાવના જેટલી તીવ્રણતાથી ભિન્ન ગણવામાં આવ્યા નથી. વર્તમાનકાલના ધણાખરા વિચારકો, ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં જન્મેલાઓ, કર્તા અને કાર્યની ભાવનામાંથી ઉપજતા પ્રશ્નોમાં જ યોગ સમય માટે શાંતિ શોધી રહ્યા છે; સૃષ્ટિના કર્તાને અર્પવામાં આવતાં જ્ઞાન અને પ્રેમમાં જ મરણ, દુઃખ, શોકના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ હોવું જોઈએ, એમ માનીને જ તેઓ સંતોષ ધારી રહ્યા છે. આપણે માટે પણ આ પ્રશ્નો નિરાકરણ ના થઈ શકે એવા હતા, પરંતુ એકાદ દિને તેમનું નિરાકરણ તેનાથી જ બની રહેશે.

અનેક પરિણામવાળી, એક દિવ્ય કાર્યરૂપી, સૃષ્ટિસંબંધી આવી ભાવનામાંથી એકદમ નવનવા પ્રશ્ન ઉભા થાય છે, તેમનું નિરાકરણ બની શકતું નથી: “જો ઈશ્વર આરંભ વિનાનો હોય અને સૃષ્ટિ એક ભિન્ન કાર્યરૂપે હોય તો કોઈ પણ કાલે સૃષ્ટિ ચવાતીજ શી જરૂર? આવા અનારંભવાળી શાન્તિમાં શામાટે એકાદ બિંદુમાં એકાએક ગતિ ચવા માંડી? જો નિત્યતા પરત્વે ઈશ્વર સ્વ-સંપૂર્ણ હોય તો વળી એકાદ સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની શી જરૂર, અને તે પણ વળી સર્વ ઉપરાંત સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ, શોક, અશુભથી ઉભરાઈ જતી એક સૃષ્ટિની તો જરૂર જ શી? અનારંભવાળા બૂતકાલમાં સંપૂર્ણ થઈ પડેલાં આત્મદમાં જ શા માટે તેણે રમણ ના કર્યો કર્યું?” આવી પ્રશ્ન પરંપરા ઉપરા ઉપરી ચાલ્યાં જ જાય છે, કદાપિ એકાદ ઉત્તર પણ સંભવી શકતો નથી. કબીવર શંભુ આ દશા ક્વીનમેજના કાવ્યમાં મર્મભેદક વ્યાજસ્તુતિ સહિત પરંતુ નિર્દોષ ન્યાયદૃષ્ટિથી જણાવે છે:—

From an eternity of idleness

I, God, awake; in seven days' toil made earth

From nothing ; rested and created man.
 I placed him in a paradise, and there
 Planted the tree of evil, so that he
 Might eat and perish, and my soul procure
 Were with to sate its malice, and to turn,
 Even like a heartless conqueror of the earth
 All misery to my fame.*

એક કહે છે, “પ્રભુના મહિમા માટે” સૃષ્ટિનું સર્જન થયું. પાપ અને તે માટે થતી નિત્યશિક્ષાના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારતાં શૈલિની મર્મવેધક વ્યાખ્યાનિત જરા પણ અસ્થાને નથી. ઇસ્લામ ધર્મ વિશેષ મધુર અવાજથી ઉત્તર વાળે છે:—દેવીકે પ્રભુને પૂછ્યું, તમે શા માટે સૃષ્ટિ કરજો? “હું એક શુભ ભંડાર હતો,” ઉત્તર મળ્યો, “મેં સર્જન કરવાની ઇચ્છા કરી.”—આ ઉત્તરમાં દિવ્ય હૃદયની પ્રેમ માટેની ભાવના સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ખીજા કટલાક કહે છે, “પરમાત્માના આનંદને સૃષ્ટિનું તત્ત્વ જનાવવા માટે.” ભલે, પરંતુ દુઃખનું કેમ? આમ નથી, આવા વિશેષ ગાઢ પ્રશ્નનું નિરાકરણ યદ્યપિ શકતું નથી:—“દુઃખ શામાટે?” “અચાનક શા માટે?” “સર્વ ઉપરાંત પાપ જ શા માટે?” “સંપૂર્ણ ઈશ્વર સૃષ્ટિ સર્જે, તેની સૃષ્ટિના એક અવયવ રૂપ અશુભ હોય, એ કેમ અને? જો આ બાબતમાં તે સદાય આપી શકતો નથી તો તે સર્વ શક્તિમાન નથી; જો તે કરી શકે એવો હોય અને ના કરતો હોય તો તે સર્વ શુભમય ના હોવો જોઈએ.”

જોન. રુડઅર્ટ. મિલના મરણ પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા નિબંધ સંગ્રહમાં ખુદ સે ખુદ કહેવામાં આવ્યું છે, કે કર્તા સાથે સાથે જ એકદમ સર્વ-શક્તિમાન અને સર્વ-કલ્યાણમય સંભવિ શકે નહિ. તે કદાચ સર્વ શુભમય હોય, તેણે જરૂરો બની શકે તેટલો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કર્યો હશે; તે કદાચ સર્વ-શક્તિમાન હશે, તો તે માનવિઓ જેને શુભ કહે છે તેવો નથી. પરંતુ આવા ઉત્તરથી મનતો અસંતોષી જ રહે છે; ખુદિ, શક્તિ, પરિસ્થિતિ, વારસો ઇલાહિની અનેક પ્રકારની અસમાનતાઓનો આથી ખુલસો મળી શકતો નથી; આવી અન્ય અનેક બાબતો કે જેથી ખુલાસો ના થઈ શકતા પાપથી જેટલી સત્યની ખુદિમાં શંકા થઈ આવે છે તેટલી જ ન્યાયખુદિમાં શંકા ઉપજી આવે છે, તેનું પણ તેથી સમાધાન થઈ શકતું નથી.

* આલસ્યના અનંત કાલમાંથી, હું, પ્રભુ, જાગ્રત થયો; સાત દિનની મહેનતમાં અન્ય-માંથી સૃષ્ટિને ઉપજાવી; વિગ્રામ લીધો. પછી માનવ જનાવ્યું. મેં તેને સ્વર્ગમાં મૂક્યું, ત્યાં અશુભનું વૃક્ષ વાવ્યું, જેથી તે તેનાં ફલ આપે ને વિનાશ પામે, તેથી મારા આત્માના દેવની શાંતિ યાય; દુનિયાના હૃદય અન્ય વિજેતાની પેઠે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખને મારી કીર્તિના રૂપમાં પલટાવી નાંખે.

માનવિ સંબંધી “ક્યાં ?” પ્રશ્નનો પણ ખુલાસો થવાની જરૂર છે.” માનવિ ક્યાં જાય છે ?” એક વિશ્વનું, કોઈ પ્રકારના જૂત અથવા ભાવિ સાથે સંબંધ વિનાનું એક એકલું બિન્દુ, એક હેતુ વિનાનું ગુચવાડાનું સ્થાન જ બની રહે છે. અશુધારાઓની વર્ષામાં વાવેલા, અને-કાનેક શોકપરપરાએ લણાવેલા, અસંખ્ય વંશજોએ પ્રકૃતિના સંપન્ન પંજમાંથી પડાવી લીધેલા પાક અને ફલને, જો આ સર્વ નિરર્થક, બીલકુલ નિરૂપયોગી એક અન્ય “આલસ્ય અને-તતામાં” સમાવાનું હોય તો ઉદ્દેશ શો ?

આપણે બે મૂલ અને સદા વિરોધિ દ્રવ્યોની ભાવનારૂપ દૈતની સ્થાપના કરીએ છીએ; આ ઉભયે સમાન રીતે નિત્ય અને અનદદ હોય છે, તેમના પરસ્પર કાર્યમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં બે અતિમ તત્ત્વો હોય છે, તેમના સહકાર્યમાંથી એકાદ સૃષ્ટિનું સર્જન થાય છે, તેમને ભિન્ન ભિન્ન નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે; દ્રવ્ય અને શક્તિ, જડ અને ચેતન, નામ રૂપ અને આત્મા, નિર્બળ અને પ્રબળ, હમેશાં એક દંડરૂપે જ હોય છે, તે પણ વિરો-ધિઓનું એક દંડ હોય છે. આ બાળત સંખ્ય દર્શનમાં તત્ત્વશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વર્ણવવામાં આવી છે; તેમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિનું એક દંડ હોય છે; પુરુષના સાંનિધ્યવડે પ્રકૃતિ અસંખ્ય રૂપો યોજી કાઢે છે; પુરુષો અનેક હોય છે, પ્રકૃતિ એક હોય છે. વર્તમાન ઝરણુઓના ધર્મમાં -પ્રાચીન ભાવનામાં તો દૈતના અંતરમાં જ અદૈતનો સમાવેશ થાય છે-અન્યોન્ય સામે હમેશાં વિગ્રહ ચલાવતા બે પુરુષો સૃષ્ટિમાં સ્વીકારવામાં આવે છે; એક શુભમય, વૃદ્ધિ કર્તા હોય છે; અન્ય અશુભમય, હમેશાં વિનાશ કરવાને, બગાડવાને જ તૈયાર હોય છે; આ ઉભય વચ્ચે તારવાર થતી પસંદગીરૂપ માનવજીવન છે; આવા સિદ્ધાન્તના આધારે એકાદ વ્યાવહારિક ધર્મની સ્થાપના થઈ શકે, પરંતુ તેથી ખુદ્ધિ અસંતોષી રહે છે, તેના પ્રશ્નોના કોઈ પ્રકારના અતિમ ઉત્તરો મળી રહેતા નથી. અતિમ દૈતની આવા પ્રકારની એક ભાવના, સાંખ્ય દર્શનદ્વારા, પારસી ધર્મ દ્વારા, તથા વર્તમાન કાલની પદાર્થ વિદ્યાદ્વારા-સમાન રીતે એક દંડ ઉપર આ-ધાર રાખતી-વર્તમાન ઝમાનામાં અસંખ્ય ખુદ્ધિયાળી હૃદયો ઉપર સામ્રાજ્ય બોગવે છે. આથી માનવિ અચ્છાન દશામાં જ રહે છે, કારણ કે અનંત પરસ્પર કાર્યની હાજરીમાં મૂલ પ્રશ્નો તો ઉત્તર વિનાના જ રહે છે. પરપોટાઓ ઉપગમવામાં આવે છે, ફૂટી જાય છે, વળી નવા થાય છે, આવી અસ્થાયિત પરપરા ચાલ્યાં જાય છે. જીવન અને ચેતન્ય, દ્રવ્ય અને શક્તિના પરિણામ રૂપ બને છે, અમુક ગોઠવણોના પરિણામ રૂપ મનાય છે.તેથી “જીવન ક્યાંથી આવે છે ?” “તે ક્યાં જાય છે ?” એવા પ્રશ્નો અર્થ વિનાના થઈ પડે છે. જીવન માત્ર એક પ્રકારની દશા સમાન છે; આવી દશાઓના કયં ? અને કિમનો ? ખુલાસો, આપણી નજરે જણાતી ગોઠવણો સમજાવામાંથી થઈ રહે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનના દૈતના દૃષ્ટિબિંદુથી માનવિની અમરતા ટકી શકતી નથી; ધર્મ અને તત્ત્વશાસ્ત્રના દૈતના દૃષ્ટિબિંદુથી આમ સંભવી શકતું નથી; કારણ કે તેમનામાં દંડમાંના એકરૂપે પુરુષને સ્થાપવામાં આવ્યો છે તે દેહના જડતા જટલો જ અમર ટકી રહે છે.

દુઃખ અને શોકને જડ અથવા આસુરી પ્રકૃતિનું કારણ ગણીને ગમે તેટલો સંતોષ-કારક ખુલાસો કરવામાં આવે તો પણ પોતાની પ્રકૃતિની સ્પષ્ટ આવસ્થકતાને લીધે શોધક ખુદ્ધિને આખરે દૈતનો ત્યાગ કરવો પડે છે. માનવમન ખાસ કરીને એક પ્રકારની અદૈત

॥ સંધ્યાસમયે ॥

એક સમયે વટવૃક્ષની સમાન શાખાઓ ચારે પાસા વિસ્તરી રહી હતી; તેની વડવા-
ઇઓ પૃથ્વીમાં પ્રવેશીને, રંતેભો જોવી જતી રહી હતી. રેતીના સમવિસ્તારમાં અત્રત્ર
સાથે સાથે આવેલી ભિન્ન ભિન્ન રંગનાં પલ્લવોવાળી લતાઓથી બંગાણુ પડતું હતું. બારે
જૂમખાંવાળું, સર્પથી ઊંચું માથું રાખનાર એક તાડવૃક્ષ સંધ્યાના સમુદ્રવાયુના ઝપાટામાં ઝૂંકી
રહ્યું છે. મરતક ઉપર નીલ-સ્થામ આકાશ આવી રહ્યું છે; પત્રોદ્ધારા સ્વર્ગીય નયનો નીચે
ઠાકીયાં કરી રહ્યાં છે; ઘણા દૂરના ઉત્તરદિપ્તી ધુસર સંધ્યાઓમાં નહિ જોવામાં આવતાં
એવો એક પ્રકારનો ઝગઝગાટ સર્વ પાસા પસરી રહ્યો છે. મધ્યાકાશમાં એક રૂપેરી તલવા-
રની પેઠે ચમકતો ખીજનો ચંદ્ર ચળકી રહ્યો છે. થોડે દૂર શાંત સમુદ્રની ધીરી નાડી વહી
રહી છે. નજીકમાં જ દોળાવવાળા કીનારા સાથે પાણી અથડાયાં કરે છે. કાંઈ કાંઈવાર
એકાદ સરકાનો ટકટકારો, માળા તરફ ઉડતાં પક્ષિયોની પક્ષોનો બારે સજુસજુટ સાંભળ-
વામાં આવે છે. આ સર્વ ઉપરાંત એ સર્વેમાં પૂર્વ દેશની અનુપમેય મોહિનીનું ચારે પાસા
સામ્રાજ્ય પ્રવર્તિ રહ્યું છે.

આરંભના સંધ્યા કલાકો સાથે મંડલને અમુક સંબંધો હોય છે. પૂર્વના જેવા જ સૌમ્ય,
મદ્દગતિના, હસતા, ધ્યાનનિમગ્ન ગોપ તેમાં જોવામાં આવે છે. જાણે બધી સૃષ્ટિયોમાં
પરિવ્રાજક હોય તેમ મુસાફરી કરીને પરિવ્રાજક પણ અત્રે આવ્યા છે. ખીજાઓતો
સંધ્યા સમયે નવા આવનારાઓ છે; પરંતુ સમય વીતતાં તેમનું પણ ઝોળખાણ પડતું જશે.

પરિવ્રાજકે પ્રથમ ગોળો ગળાવ્યો; “સંધ્યાકાલનો પુનઃ ઉદય.....ની,
સંધ્યાકાલનો ઉદય થતો નથી, આરંભ થયો છે. (એમ કહીએ), એવું કટલાક સંખ્યોના
જોવામાં આવતાં તેમનામાં ખરેખરો ખુમારો ઉડશે. “જુઓ!” તેઓ કહેશે; “અમે
તમને આણું જ કહેતા હતા. સૂક્ષ્મ પ્રદેશના ચાનની કુદ્ર સિદ્ધિયોના સામ્રાજ્યનો આરંભ
થયો છે.” પોતાની બુદ્ધિના વાહનરૂપે રચ્યૂલ મરતક અને ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ કરનાર લોક,
એથી થોડા વધારે સૂક્ષ્મ મરતક અને ઇન્દ્રિયોનો તેની તેજ બુદ્ધિ માટે ઉપયોગ કરતાં
શા માટે આટલો બધો બાધ લે છે, એ જોઈને મને નવાઈ લાગે છે; હુલોડના અભ્યા-
સની તેઓ સ્તુતિ ગાય છે, અને હુલોડના અભ્યાસ માટે બાધ દર્શાવે છે, એથી પણ
મને ઓછી નવાઈ લાગતી નથી. થોડાંક વર્ષ પછી જ આપણુ સર્વને કોઈ પ્રકારના બાધ
વિના હુલોડીકમાં જવાનું છે; આપણે આના પ્રથમથી જ જોમીયા બનવું જોઈએ, એ જરા
પણ બુદ્ધિ વિનાનું લાગતું નથી.”

“તમારું કહેવું ખરોખર છે,” મનનપૂર્વક ગોપ ઉમેર્યું. “જો કોઈને હિંદ જવાનું
હોય તો તે બંધ બેસતાં કપડાંની શોધ કરે છે, દરજીની મૂલાકાત લે છે; એકાદ નકશો
ખરીદે છે; કદાચ તે દેશની થોડી ઘણી બાબતો જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે; આનું નામ “બુદ્ધિ

બરેલી ગોઠવણ કરવી” કહેવાય. “મરણુની પેલી પારની ભૂમિ” માત્ર એજ એક એવી શા માટે હોવી જોઈએ કે ત્યાં પહોંચતા સુધી તેના વિષે અગાન દશામાં રહેવું ઉત્તમોત્તમ ગણાય ?”

“પરંતુ લોક પૂછે છે: આવા જ્ઞાનનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ શો ?” કાયદાશાસ્ત્રીય કહ્યું. “તેમને એમ ભય છે કે આથી આત્મવિદ્યાની ખરી બાબતોના ઉડા જ્ઞાનમાંથી આપણાં મન દૂર ખસી જાય” “એથી એમ થવું જોઈએ નહિ,” પરિવ્રાજકે અભિપ્રાય જણાવ્યો, “કારણ કે તે તો ડિડિમ વગાડીને મહાનિયમ દર્શાવે છે. ‘એકાદ માનવિ જેવું વાવશે તેવું જ લણશે.’ મરણુની પારના પ્રદેશની જીવન-દશાઓના અભ્યાસિને હમેશાં પુનઃ પુનઃ સ્મરણ થાય છે, કે મરણુ પારની સંદિયોમાં આનિયમ હજી પ્રવર્તે છે, એટલે બધો સમય વર્તે છે, કે આપણે અત્રે જે વાવીએ છીએ તે લાંલણવામાં આવે છે, આથી કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તની શ્રદ્ધા પ્રબલ અને સુદૃઢ થાય છે. સર્વે ધાર્મિક ગુરુઓએ દુનિયામાં ગાળવામાં આવતા જીવન સાથે સ્વર્ગ અને નર્કના સંબંધ વિષે આશ્ચર્ય સહિત ઉપદેશ આપ્યો છે; આવી દશાઓ હોવાના તેમના અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉપર ખાસ કરીને તેમના આશ્ચર્યનો આધાર છે. આ ઉપરાંત તેમનામાંના ધણાઓએ આ વિષય વિષે ધણા વિસ્તારથી વીગતોની ચર્ચા ચલાવી છે. આપણા વિરોધિઓ, પોતાના રોધો ઉપર આધાર રાખતાં આ બાબતોના જ્ઞાનનો પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં સમાવેશ કરતા પ્રાચીન ઋષિયો પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિ દર્શાવવાની, તથા વર્તમાનકાલે તેમના માર્ગમાં વિનિત હૃદયે ચાલનાર સર્વ પ્રત્યે તિરસ્કાર બુદ્ધિ દર્શાવવાની વિચિત્ર દશામાં આવી પડ્યા છે. અન્ય દરેક પ્રાપ્ત થતા પરોક્ષ જ્ઞાનથી સંતોષ ના વળતો હોય તો, આપણે ગમે તો તેવા મહાનુભાવ મહાત્માઓના દર્શનોને અનુસરીને શોધ ચલાવવી જોઈએ, અથવા પાછલાં જમાનાની બીલકુલ નષ્ટચલાયોગ્ય પ્રેતાવાહન-પ્રયોગ શાળાઓનો આશ્રય શોધવો જોઈએ.”

“આવા જ્ઞાનવાળો માનવિ હવે ચારિત્રવાળો હોય એમ એના જ્ઞાનથી બીલકુલ સાબીત થતું નથી,” તંત્રશાસ્ત્રીએ ટીકા કરી.

“તેમજ એકાદ માનવિ એક શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો રસાયણશાસ્ત્રી હોવાની સત્ય બાબતથી તે એક પરોપકારી માનવિ પણ હોવો જોઈએ, એમ સાબીત થતું નથી,” પરિવ્રાજકે ઉત્તર વાળ્યો; “છતાં રસાયણવિદ્યા માનવજ્ઞાનના કોઈ પણ પ્રકારના ઓછી કીમતના વધારા રૂપ નથી. મરણુ પછીની દશાઓની જાતે ચલાવેલી રોધોની, ઐહિક ચારિત્રની શુદ્ધિ ઉપર અનિવાર્ય પ્રતિ-અસરો થાય છે, કારણ કે એ સંદિયોમાં અશુભનાં પરિણામને જોનાર કોઈ પણ તેવાં કાર્ય અત્રે જોતજોતામાં કરી ચક્રતો નથી. આવાં પરિણામોનું એક અદ્ભુત દર્શન મને યાદ આવે છે; જે કે આ એક શોધ ચલાવવાની બાબત નહોતી, પરંતુ પ્રેત-વાહન-પ્રયોગ સમયે બની હતી.....”

“અહો ! એક વાર્તા, એક વાતો” ધણા બોલી ઉઠ્યા; જગાસાથી પ્રેરાઈને રહેજેત્કાજ સળવળાટ થયો; સંગીતશાસ્ત્રી ની દૃષ્ટિ અંતીર, એકાદ ચંદ્ર.

“ એતો માત્ર એક કૃત્રિમ તાર્કિક સત્વ હતું, ” મોપે કહ્યું. “ તમે જોયું કે દેવ અને વેર વાળવાના આવા સર્વ વિચારો એક ભયંકર આકારમાં એકઠા થયા હતા. તે એક સાધારણ જીવનું પ્રાણી ન હતું; એમ હોત તો તેને મારવું ગમે તેટલું બાધકારક હોત તો પણ અયોગ્ય ગણાત; પરંતુ આતો વિચારાકારની એક મૂર્તિ હતી, તેને ઉપજવનાર વિચારો વિના તેનું કોઈ પ્રકારનું જીવન ન હતું; આવા વિચારોને જેમ જેલદી વિખેરી ચકાવ, તેમના ઉત્પાદકો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિચારો રૂપે જેલદી બિજ બિજ પાડી ચકાવ તેમ આમાં સંબંધ ધરાવનાર સર્વ વ્યક્તિઓ માટે ઉત્તમ ગણાય. ”

“ ને આવી આવી બાબતો બનતી હોય તો પ્રેતાવાહન પ્રયોગશાળામાં જોવા જવું એ પણ ભયંકર હોવું જોઈએ ? ” એક સંકારીલ અવાજે પૂછ્યું.

“ આમાં અનિશ્ચિત સત્વો સાધારણ હોતાં નથી, ” મોપે દીલાસો દીધો. “ પરંતુ તમારું કહેવું યથાર્થ છે; લોકના મોટા ભાગ માટે તો આવી પ્રયોગશાળામાં જવું ભયંકરક છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આવી બધી બાબતોને તમારે સમજી રાખવી સારી છે. હીદીઓ કરતાં તમે જેઓ પશ્ચિમ દેશના છે તેમને માટે એ અતિ ઉપયોગી છે; તેઓ તો બુદ્ધિપૂર્વક આવી બાબતોથી તદ્દન અલગ રહ્યા છે, કારણ કે એક નિયમ પ્રમાણે મરણ પછી જીવન લંબાવા સંબંધી તેમને કોઈ પ્રકારની સંકોચો નથી. ”

“ ત્યારે તે તો અમને સંભળાવો ! ” બધાએ એક સામઠું કહ્યું.

એક લંબાણ વાર્તાલાપ માટે “ મોપે સ્વચ્છતાથી ગોઠવાયા. ” ભલે, એ જામ હોય છે, ” તેમણે ચલાવ્યું. “ પરંતુ મારે પ્રથમ કહેવું જોઈએ કે પશ્ચિમમાં ભાંગે જડવાદ સર્વોપરી વર્તે છે ત્યાં લાખો માનવિઓને અમરતા અથવા મરણ પછી કંઈક રહે છે એ બાબતની અશ્રદ્ધામાંથી બચાવવામાં પ્રેતાવાહન વિદ્યાએ મહાન કાર્ય કર્યું છે. આ વિદ્યાની અનેક મહાન ભીતિયો છે, પરંતુ મારા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનાથી જે શુભ થયું છે તે અશુભ કરતાં ઘણું બધવાનું છે; માનવ મૂર્ખ પદ્ધતિ કહેવામાં પછી જીવતો હોય છે, એ બાબતની જડવાદીઓ સ્તીકારી શકે એવી આશીર્વાદો માત્ર આ વિદ્યા પૂરી પાડતી. આપણે આપણા દર્શનને ગમે તેટલું ઉત્તમ માનતા હોઈએ તો પણ આટલી સત્ય બાબતને વિસારે પાડવાની નથી. ”

“ થોડી ધણી રીતે મહામંડલ સાથે સંબંધ રાખનાર યોગીઓનાં એક મંડલે જડવાદ સામે એક હયાતાર રૂપે એ વિદ્યાનો આરંભ કર્યો હતો એ યથાર્થ વાતને લક્ષમાં લેતાં, ” પરિવાજકે કહ્યું. “ એટલું સૂચવાય છે કે એથી અશુભ કરતાં શુભ વિશેષ થશે. તમે એ વિષે પણ સૂચવશો. ”

“ ભલે. પોતાને મારે પ્રવર્તનાર છતાં ઘચલમંડલને આધીન વર્તનાર મેક્સીકોમાં

“ એક નિયમ હોય તેમ એ સોઠા ઉચ્ચ પ્રતિભા હતા, ” મોવે ઉત્તર વાળ્યો. “ પરંતુ જેમને અમુક ઔપધિઓવડે સમાધિ અથવા મૂર્છામાં નાખવામાં આવતા હતા તેઓ આવી રીતે આવી શકવાનો સંભવ છે. ”

“ એ સત્તે ખીન કેળવાયલાજ હશે ? ” કાચવાદશાસ્ત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના, પરંતુ તેમનામાંના થણા ખરા એવાજ હોય છે: જેમને પગાર આપીને રોકવામાં આવ્યા હોય છે તે ખાસ કરીને આવા હોય છે. ઉચ્ચ વર્ગના પોડીયાઓ સાધારણ રીતે પોતાના કાર્યને સંભાળી પસંદ કરેલા ખાનગી મંડલોમાં રોકી રાખે છે. અન્ય પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન એ છે કે મરણીની પેલી પારથી પોડીયાનો ઉપયોગ કરી શકે એના કોણ હોય છે ? સ્પષ્ટ રીતે જોઈ પૃથ્વીના થણા નિકટમાં હોય તેવાઓ, સ્થાન અથવા સોઠા પરત્વે નહિ, પરંતુ ધટતાના પ્રમાણમાં આવી વ્યક્તિયો મોટે ભાગે ના ઇચ્છવા યોગ્ય છે, તેમણે છોડેલી દુનિયાના સંબંધમાં આવવાના ઉત્સાહમાં તેઓ થેલાં બન્યાં હોય છે; તેઓ આવા દરેક લાગનો લાભ લેવાને તૈયાર હોય છે. જે એકાદ માનવિના હાથ પગ બાંધીને એકાદ અધમાધમ વાસસ્થાનમાં નાખવામાં આવ્યો હોય, તો તેની શોધ એકાદ પરાપકારી માનવિ કરતાં એકાદ ચોરજ સારી રીતે કરી શકશે. એકાદ પોડીયો આવી દશામાં હોય છે; જે અધમ વ્યક્તિયોને દૂર રાખીને તેનું રક્ષણ કરનાર “ દિવ્ય-રક્ષક ” ના હોય તો અશુભ પરંપરાનો પારજ રહે નહિ. અત્યંત આવી કમનશિષ વ્યક્તિઓ, ધાતકો, આત્મ-ધાતકો, સર્વ પ્રકારના દુરાચારોએને સહાય થઈ જોઈએ, પરંતુ પ્રયોગ-શાસ્ત્ર એ કોઈ પણ પ્રકારે તેમને સહાય કરવાનું સ્થાન નથી. પ્રેક્ષકોને શ-યવત નિર્બંધ દશામાં રહેવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે, તેથીજ તેમના ઉપર સહજમાં અસર થઈ શકે છે. આ ઉપરાંત આવી નિર્બંધતાની દશા સ્થૂલ રીતે પણ નૂકસાનકારક છે, કારણકે એ સર્વમાંથી પદાર્થ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. અમુક સ્થૂલ દેખાવો જણાવાના સમયમાં મેં એક પોડીયાને જોખવાના કાંટા ઉપર મૂક્યો હતો; એક સમયે પોડીયાએ ટ્રક રોર વગ્ગન ગૂમાવેલું જણાવ્યું હતું. એક બાલક જેવો જણાવા નેટલો ધટી જતો, આસપાસ લટકતાં ઢીંગાં વચ્ચવાળો માનવિ એકવાર મારા જો-માં આવ્યો છે. સાદજીક રીતે આવી દશાઓના અનુભવ પછી આવો ભોગ થઈ પડેલો અભાગી માનવિ ગયેલું બળ મેળવવા માટે બારે નિશાની ફલતમાં પડી જાય છે. આનો પણ વળી પ્રસાદાત થાય છે; આથી આવેશમાં, વળગવામાં આનંદ માનતાં અધમ સત્ત્વોને ઉત્તેજન મળે છે. ”

“ શું આ પ્રમાણે આકર્ષવામાં આવતો જડ પદાર્થ દુષિત થઈને પાછો આવતો હશે ? ” જ્ઞાનવાદી એ પૂછ્યું.

“ હા, એમજ થાય છે, પોડીયા અને પ્રેક્ષકો બંનેને આ પ્રમાણે સહન કરવું પડે છે. વળી, પ્રયોગશાલામાં ઉભરાઈ જતાં અધમ વર્ગનાં સત્ત્વો, પ્રેક્ષકોમાં પ્રવેશ પામવા માટે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે, કોઈ પણ નબળા જણાતી બાબતનો લાભ લઈ લે છે.

“ કેવા પ્રકારની નબળી બાબતો ? ” શુભકે પ્રશ્ન કર્યો.

“ જ્ઞાનતંતુઓની અતિ નબળાઈ, બલવાન રાગદ્વેષ, તૂટ મિગ્ગ, અથવા વાયુ પ્રકોપ જેવી નિર્બળ બાબતો. ગમે તો પ્રેક્ષક આવેશ ના થઈ શકે એટલો પ્રબળ હોય તો પણ તેવું સત્ત્વ તેની પાછળ તેના ગૃહે જઈને તેના કુટુંબના નિર્બળ માનવિને વળગી પડે છે. સદ્બળાએ હિંદ દેશ આવી પ્રેતાવાહનની પ્રયોગશાલાઓથી લગભગ રહિત જ છે; ને આર્વાચાલાઓ તમારા માર્ગમાં આવી પડે તો તેમાં તમારે જવાની બીલકુલ જરૂર નથી. ભયંક બાબતો હદપારની છે. ને તમે જગ્યાદી નાસ્તિક હો, વ્યદિશ્વરન મગજની બીજ બાબતો એ પણ ચાલતું હોય છે એવું ના માનતા હો તોજ તમારે આવી ભયપ્રદ બાબતોમાં માથું મારવાની જરૂર છે. કેળવાયલા અભ્યાસીની પેઠે તમારાથી આવી બીતિયોમાંથી બચી શકાશે નહિ, એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. આ ઉપરાંત તમારા છેતરાઈ જવાનો ધણો સંભવ હોય છે. શુભ વિદ્યાનો અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય ત્યાં સુધી તમારાથી અત્યુક્ત સત્ત્વ ને હોવાનો દેગ કરે છે તે, તે છે કે નહિ એ પણ પારખી શકાશે નહિ. તમે ને કંઈ બાબત જાણતા હો છો તે, એ તમારા મસ્તકમાંથી (મન) વાગી શકે છે. અથવા તમારા કોઈ મરી ગયેલા મિત્રના મસ્તકમાંથી વાગ્યો આપે છે. કોઈ કોઈવાર સાચા હેતુથી છેતરવાનું કાર્ય ચલાવવામાં આવે છે; દૃષ્ટાંત તરીકે ભુવલોકના એક માનવિએ, એક હૃદય ચીરાઈ જતી માતાને, પોતે તેનો પુત્ર હોવાની છેતરપિંડિ ચલાવી ચલાવીને ગાંડછામાંથી બચાવી હતી; ગાંડાને ગમે તે આપવાનું વચન પૂરું પાડવામાં આવે તેમ, આવા વર્તનને યોગ્ય બનાવ્યું હતું. “ મરેલાં ” ને દુનિયાની બાબતોમાં ભજેલાં રાખવામાં આપણે તેમનું ધણું તુકશાન કરીએ છીએ, જે વિષે મેં કંઈ પણ કહ્યું નથી; તેમનો તો સારાં કાર્યોમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ; પરંતુ પ્રયોગશાલામાં ના જવા માટેનાં પૂરતાં કારણો આપવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે આપણી જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો, પ્રાચીન અથવા અર્વાચીન શોધકોના અંચો તરફ આપણે પાછું ફરવું પડે છે. ”

“ મરેલાનું કેવા માગે તુકશાન થઈ શકે છે, તેનું કંઈ દૃષ્ટાંત આપશો ? ”

શોભકે પૂછ્યું.

“ હવે તો આપણે માર્ગ નિદ્રા દેવીના આરાધનનો હોવો જોઈએ, ” પરિમાજ્ઞક વચમાં બોલી ઉઠ્યો. આ પછી મંડળ વિખર્યું.

[આગ]

X.

પ્રાણ.

(મહેસુ.)

(પ્રાણનાં બિંદુઓ; નાડીઓ; જીવનનાં તાત્ત્વિક બિંદુઓ; પ્રાણનાં સામાન્ય વિકાસ.)

સૂર્યની આસપાસના આવરણ રૂપ પદાર્થની સ્થિતિ પ્રાણ છે, અને તેની અંદર પૃથ્વી અને બીજા મહો બ્રમણ કરે છે. ભૌતિક સ્થિતિનાથી તુરતની જ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાણની છે. સૌર પ્રાણથી ભૌતિક ગોલને આકાશ જૂદો પડે છે. આ આકાશ વાદળી રંગનાં ભૌતિક વાયુની માતા (ઉત્પાદક) છે. આથી જ વાદળ (sky) વાદળી રંગનું દેખાય છે.

ગગન (heavens) માં આ બિંદુ આગળ પ્રાણ આકાશ રૂપ થાય છે, તેથી ભૌતિક વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જ્વારથી ગોલ ઉપર પડતાં સૂર્યનાં કિરણો તેમની અંદરની સુસાદરીમાં અટકતાં નથી. તેઓ વક્રી ભૂત (refracted) થાય છે; પરંતુ ભૌતિક ગોલમાં જીવર તરફ ગતિ કરે છે. આપણા ગોલની અસપાસ ઘેરાતો પ્રાણનો સાગર આ કિરણો દ્વારા તેના જીવર સંવિધાન (organizing) સત્તા વાપરે છે.

આપણા ગ્રહની સઘળી સજીવ ઘટનાઓ (organisms)ના રૂપમાં દેખાતું પાર્થિવ જીવન અથવા ભૌતિક પ્રાણ સમગ્રપણે કઈજ નહિ પણ સૂર્ય પ્રાણનો જ વિકાર (modification) છે.

પ્રેતાની ધરી જીવરના તથા સૂર્યની આસપાસના-એમ બે પ્રકારના પૃથ્વીના બ્રમણ ને સીધે ભૌતિક પ્રાણમાં બે પ્રકારનાં બિંદુઓ વિકાસ (development) પામે છે. દૈનિક (diurnal) ગતિમાં પ્રત્યેક રચલ સૂર્યની સીધી સત્તા નીચે આવવાથી જીવનની ચિત્તગતિ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ જાય છે. રાત્રીમાં એ જ રચલમાં અચિત્ત ગતિ ચાલે છે.

સૂર્યમાલામાં આપણે જાણવા માટે મુખ્ય ગ્રહ પૃથ્વી છે, માટે તેની દિશા ગતિના સંબંધમાં હાલની ખગોલ વિદ્યાનુસાર વર્ણન અત્ર આપીશું:—

પૃથ્વી કઈ પણ આધાર વગર રહેલી છે. તેના ઉપર વધારેમાં વધારે અસુર કરનાર સૂર્ય છે. સૂર્ય તેને જટલા-જલથી પોતા તરફ આકર્ષે છે તે જોતાં, જે તે પાછી પ્રસાદ-પંથ ન કરતી હોત તો સૂર્યમાં ધસડાઈ જાત. આ જને જલો સામસામાં એટલાં તો સમ-તુલ્યતામાં રહેલાં છે કે તેને સીધે પૃથ્વી નિલ એક અંકાર માર્ગ (orbit) માં બ્રમણ કર્યો કરે છે. વર્ષના અમુક ભાગમાં-એટલે કે શિયાળાના મધ્ય ભાગમાં-બીજા કોઈ પણ સમય કરતાં પૃથ્વી સૂર્યની વિશેષ સમીપ જાય છે; તેથી એ સમયે સૂર્યનું આકર્ષણ વધારે જલવાન હોય છે. તો પણ જેમ જેમ પૃથ્વી સૂર્ય તરફ જતી જાય છે તેમ તેમ તેની

બ્રમણ ગતિની ઝડપ વધે છે, અને તેના આ વેગથી પ્રત્યાકર્ષણ પણ વધે છે. એથી કરીને અંકાકાર માર્ગ (ellipse) ને છેડે જ્યારે પૃથ્વી પહોંચે છે. ત્યારે અપક્રમણ કરે છે] (જીવો-આકૃતિ ૧) તેના બ્રમણ માર્ગના બીજા અર્ધમાં તે સૂર્યથી અપક્રમ પામે છે તેથી તે પાછળ ખેંચાય છે અને તેથી તેની ઝડપને ઓછી કરે છે. આથી કરીને શુરત્વાકર્ષણનું બલ વધે છે અને પૃથ્વી પાછી સૂર્ય તરફ જવા માંડે છે. આ પ્રમાણે બે બહોઃ એક પછી એક] પ્રબલતા પામે છે, અને તેમની પરસ્પરની ક્રિયાથી પૃથ્વી નિરન્તર તેના માર્ગમાં જ રહે છે. ત્યારે આ ઉપરથી જણાય છે કે પૃથ્વી ગ્રાહકાર છે, અને તે તેની ધરી ઉપર ફરે છે, તથા વળી એક વર્ષમાં તે સૂર્યની આસપાસ પણ ફરી વળે છે.

પૃથ્વીનું તેની ધરી ઉપરનું બ્રમણ ૨૩ કલાક ૫૬ મિનિટ અને ૪ સેકન્ડમાં પૂર્ણ થાય છે, અને નાક્ષત્ર દિવસ (sideral day) કહે છે, અને સૈાર દિવસ (solar day) ૨૪ કલાકનો ગણાય છે. તારાઓની ગતિ ઉપરથી નાક્ષત્ર દિવસનું અને સૂર્યની ગતિ ઉપરથી સૈાર દિવસનું પ્રમાણ જણી શકાય છે. સામાન્ય જીવહારમાં સૈાર દિવસ ગણાય છે અને વેધશાલાઓ (observatories) માં નાક્ષત્ર દિવસ વપરાય છે. પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચેના અન્તરમાં કેરફાર થવાથી સૈાર દિવસમાં અનિયમિતતા આવે છે, તેટલા માટે આપણાં હોરા-યન્ત્રો (clocks) કેટલીકવાર સૂર્ય કરતાં ઝડપવાળાં અને કેટલીકવાર ધીમાં ચાલે છે. કેશુ-આરી માસની ૧૦ મી તારીખે ખરા સૈાર સમય કરતાં હોરાયન્ત્ર ૧૧ મિનિટ વધારે ઉતાવળ હોય છે, અને ૨૭ મી એપ્રિલનારે તે ૧૬ મિનિટ ધીમુ હોય છે.

વાયિક ગતિમાં ચિત્રગતિ ઓળખના છ માસ સુધી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ચાલે છે તે દેવેના દિવસ છે, અને પાછીના છ માસ અચિત્ર ગતિ ચાલે છે તે દેવેની રાત્રી છે.

આ પ્રમાણે ઉત્તર અને પૂર્વ એ બે દિશાઓ ચિત્રગતિ માટે છે અને દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશાઓ અચિત્ર ગતિ માટે છે ચિત્રશક્તિના દેવ સૂર્ય છે અને અચિત્ર શક્તિના દેવચન્દ્ર છે, કેમકે અચિત્ર સૈાર પ્રાણ પૃથ્વી ઉપર રાત્રીએ ચન્દ્રમાંથી આવે છે.

આ પ્રમાણે ભૌતિક પ્રાણ ક્રિયાનાં દ્વિધાબીજ યુક્ત હોઇને આકાશરૂપ હોય છે. આ દ્વિધા બીજોમાં પ્રથમ ઉત્તરનું અને બીજું દક્ષિણનું. આ બીજોના અર્ધ અર્ધ ભાગો પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં બીજો છે. ઓળખના છ માસ પર્વન્ત જીવનગતિ ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ચાલે છે, અને સિવાળાના છ માસ પર્વન્ત ઉત્તરે ક્રમ ચાલે છે

પ્રત્યેક માસ, પ્રત્યેક દિવસ, અને પ્રત્યેક નિમેષમાં આ શક્તિ પોતાની ઉપગતિ (minor course) પૂરી કરે છે, અને જ્યારે આ શક્તિ પોતાની ગતિમાં ચાલુ હોય છે ત્યારે દૈનિકગતિ તેને પૂર્વ તરફની અથવા પશ્ચિમ તરફની દિશા આપે છે. મનુષ્યના દિવસમાં ઉત્તરની ગતિ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ અને રાત્રીમાં પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ચાલે છે. બીજી શક્તિઓની દિશાઓ ક્રમસર ઉલટી હોય છે. એ રીતે ખરી રીતે બેજ દિશા હોય છે-પૂર્વ અને પશ્ચિમ. ઉત્તર

તથા દક્ષિણની ગતિયો વચ્ચે કરો ફરફાર ભૌતિક જીવનમાં દેખાતો નથી. આ બે શક્તિયો ભૌતિક પ્રાણમાં આકાશ રચવાના બે સ્પષ્ટ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. આ બંને આકાશિક વિકારોનાં કિરણો તેમનાં જુદાં જુદાં મધ્યબિન્દુઓથી આણીને એક બીજામાં ચાલે છે અને એક બીજાને જીવન, બલ, રૂપ, આપે છે, તથા બીજાં પહેલાંને શુદ્ધો આપે છે. ઉત્તર તરફના મધ્યબિન્દુમાંથી નીકળતાં કિરણોમાં ચિત્ત પ્રાણની શક્તિયો ચાલે છે, અને દક્ષિણનાં મધ્ય બિન્દુમાંથી નીકળતાં કિરણોમાં અચિત્ત પ્રાણની શક્તિયો ચાલે છે. આ શક્તિયોની પૂર્વની શાખા (ગતિનો માર્ગ) પશ્ચિમ અને પશ્ચિમની શાખા ઘટા કહેવાય છે. તન્ન શાસ્ત્રમાં કહેલી આ બે પ્રસિદ્ધ નાડીઓ છે. પ્રાણ વિષેની બીજી હમીકતો મનુષ્ય શરીરના વર્ણન સહિત અર્થોશું.

પૃથ્વીની ધરીનું વલણ તેના જમણ માર્ગની સપાટી તરફ ૬૬°૩૩' ના કોણ આગળ હોય છે, અને તેથી જેમ તે કરે છે તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રત્યેક ધ્રુવ ઉપર યથાક્રમ પડે છે. તેથી દિવસ અને રાત્રી લાંબાં ટૂંકાં થાય છે, અને વર્ષા ઋતુઓમાં પણ તફાવત પડે છે. આકૃતિ ૨ થી આ વાત ઠીક સમજાશે. જ્યારે પૃથ્વી ઠા રથસે હોય છે ત્યારે સૂર્ય એક ધ્રુવ (pole) ઉપર પ્રકાશ આપે છે, અને ત્યારે એક ગોળાર્દમાં પ્રકાશ પડે છે અને બીજામાં અંધકાર રહે છે. તે સમયે આખી પૃથ્વી ઉપર દિવસ અને રાત્રી સમાન હોય છે. આને વસન્તવિષુવ (spring equinox) કહેવાય છે. પછી પૃથ્વી વં રથસ તરફ ચાલે છે ત્યારે ઉત્તર ધ્રુવ બધી મર્યાદા પ્રકાશ વધતો જાય છે, અને સૂર્યનાં કિરણો વધારે ઊંંચાં પડવાથી તે પ્રદેશમાં ઉષ્ણતા વધારે પડે છે, અને એ રીતે ગ્રીષ્મ (summer) બેસે છે, તથા દક્ષિણ ધ્રુવમાં શિશિરવિષુવ (winter equinox) ચાલે છે. પછી પૃથ્વી વં રથસ તરફ ચાલે છે તેમ ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર સૂર્ય પ્રકાશ ઓછો રહેતો શરૂ દ્વિષુવ (autumnal equinox) પાસે, એટલે બરાબર વં રથસે પહોંચે છે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર રાત્રી દિવસ પાછાં સમાન થાય છે. પછી તે પૃથ્વી વં રથસ તરફ જાય છે, ત્યારે સૂર્ય દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર પ્રકાશે છે તેથી ઉત્તરધ્રુવનાં કિરણો તિરકં સપડવાથી દિવસ ટૂંકો થાય છે અને ત્યાં શીતકાલ પ્રવર્તે છે, અને દક્ષિણ ગોળાર્દમાં ગ્રીષ્મનો તાપ પડે છે.

પ્રાણગતિના માર્ગમાં સૌર અને ચાન્દ્ર રૂપ મુખ્ય મસ્તક અથવા જ્ઞાનતન્તુ વ્યવસ્થા (brain or nervous system) અને દૃઢ અથવા સુધિરાગિમસ્તરણ વ્યવસ્થા (heart or vascular system) છે; તેટલા માટે એ રથોનું હાલની શારીરવિધાનુસાર વર્ણન અત્ર આપીશું:—

Brain or Nervous System—

જ્ઞાનતન્તુ વ્યવસ્થામાં મસ્તિક કરોરુકાવ્યવસ્થા (cerebro-spinal system) અને શિશિરકોષ્ટ (ganglionic) અથવા મન્જાગ્રંથિ (sympathetic) વ્યવસ્થા આવે છે. આ બેમાંની પ્રત્યેકમાં મન્જા બિન્દુઓ (nerve centres) અને મન્જા તન્તુઓ (nerve cords) હોય છે. મન્જા તન્તુઓ મન્જા બિન્દુઓમાંથી નીકળીને

શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં જાય છે. મગજની રચના બે પ્રકારની છે, એક ચેત મગજ દૃવ્ય (white nervous matter) અને બીજી પાંદુરમગજ દૃવ્ય (grey nervous matter) પ્રથમ રચના રેયામય તથા મગજબિન્દુઓની રચનામાં બહુ હોય છે, તથા મગજ તન્તુઓની રચનામાં લગભગ તે જ હોય છે. બીજી રચના નરમ અને પાંદુરવર્ણી હોય છે, તે મગજ છિદ્રો (nerve-cells) ની રચિત છે તથા મહાન મગજ બિન્દુઓ તથા અન્યોમાં તે જગ્યાખંડ માલમ પડે છે. જ્ઞાનતન્તુઓથી વહન કરતા સંવેગો (impulses) ને વેપન્ન કરનાર આ મગજ છિદ્રો જ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનતન્તુઓ રેયાઓના ઝૂડનાં બનેલાં ગોળ દોરમાં છે, અને તે એક ઉંડેથી મગજ બિન્દુઓમાંથી નીકળીને બાજો તથા વિભાજો પડી ને આખા શરીરમાં ફરી વળે છે ઉપયોગાનુસાર તે બે જાતના છે—(૧) ગતિતન્તુ (motor nerves), જે મસ્તકમાંથી આગાઓ (motor nerves) તથા ધ્વજાને લેઈ જાય છે, અને એ રીતે શરીરની ગતિપ્રેરણા તેઓ સંદેશ વાહક બને છે. (૨) જ્ઞાનતન્તુ (sensory nerves), જે તેમની કાંઈ પણ દૃદમાંથી મળતા ચેતનની અસરો (આભાસ) ને મગજ બિન્દુઓમાં પાછા લેઈ જાય છે; આથી મનને બાહ્ય વિષયોનું સર્વ જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાનતન્તુઓમાં વળી રક્ષક, શ્રવણ દર્શન, રસન, અને ક્રાંતિ, એમ એક જુદો વિભાગ પણ છે.

મસ્તક કશેરુકા વ્યવસ્થામાં મસ્તક (brain), કશેરુકા (spinal cord) અને તેઓમાંથી નીકળતા મગજ તન્તુઓ (nerves) (જુલો આકૃતિ ૧) કશેરુકા એક તારિકક પદાર્થનો નક્ષત્રાકાર (cylindrical) સમૂદ છે. પુષ્પવર્ણનાં મનુષ્યમાં તે સામાન્ય રીતે ૧૬-૧૭ તસુ લાંબો હોય છે, અને તેની અંતરલક્ષ્ય (membranous) તથા તન્તુઓનો કિન્દ્ર કરી નાંખ્યા પછી તેનું વજન આશરે દોઢ પાંચ (૩ ૧/૨ પાંચ) થાય છે. તે કશેરુકા નક્ષત્રાકાર ઉપરનો બે વર્તીલાકાર બાગ રોકે છે, અને ઉપરથી તે શિર રક્ષકાદિ (occipital bone) નું છિદ્ર (foramen) કે જગ્યા તે મગજ

* મસ્તક અથવા જ્ઞાનતન્તુ વ્યવસ્થા વિષે સંસ્કૃત વૈદિક ગ્રંથોમાં બહુ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ શિરાઓ વિષે કહે છે તેમાં શિરા શબ્દમાં સર્વ પ્રકારની શિરાને ગણેલી છે. કુક્ષશિરાઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલી છે:—

૧૦ વાતાવહા (તેમાં વાયુનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

૧૦ પિત્તવહા (તેમાં પિત્તનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

૧૦ શ્લેષ્મવહા (તેમાં કફનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

૧૦ રક્તવહા (તેમાં રક્તનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

આમાંથી વાત વહા માટે કહે છે કે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ક્ત્યાદિને વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ ઉપરથી તેજ જ્ઞાનતન્તુ જણાય છે. બીજી પિત્તવહા પણ કારણશક્તિ,

રયાન (medulla oblongata) દ્વારા મસ્તકમાં ચાલુ હોય છે તેમાંથી નીકળીને નીચે પ્રથમ શ્રેણિય (lumbar) વંશારિય (vertebra) સુધી પ્રસરેલ હોય છે. મસ્તકની પેઠે તેમાં ત્રય અન્તરત્વચ્ચા હોય છે. બહારની દૃઢ દ્રવ્ય (dura mater) કહેવાય છે, તે અંત્યની મળતુત રેણમય ઘટ રચના કચરકા નક્ષીની અંદર હોય છે. એ નક્ષી તથા મસ્તકને નજીકમાં આવરણ કરતી બીજી અન્તરત્વચ્ચા ઘણીજ નાજુક રચનાની હોય છે. તે મૃદુ દ્રવ્ય (pia mater) કહેવાય છે; તથા આની અને દૃઢ દ્રવ્યની વચ્ચે એક પાત-ત્વાચિક કોથળા હોય છે તેમ ઊંચુંનામ જલ (archnoid) નામનો પ્રવાહી ભરેલ હોય છે. જે કશોરકાને આડી કાપવામાં આવે તો તે ખેત તાન્ત્રિક પદાર્થની બનેલી અને તેમાં કંઈક પાંદુર પદાર્થની બનેલી અને તેમાં કંઈક પાહુર પદાર્થના અર્ધ ચન્દ્રાકાર (crescentic) નક્ષાના સમૂહ દેખાય છે.

એ કશોરકાની બાજુએથી તન્તુઓની ૩૧ જોડીઓ નીકળે છે, આ દરેક માટે મૂળામાંથી નીકળે છે. જે મૂળાએ એ નળીના અદરના ભાગમાંથી આવે છે તેઓ ગતિ તન્તુ મૂલ કહેવાય છે, અને જેઓ બહાર હોય છે તથા જે દરેકની ઉપર શિશસ્ફોટ (ganglion) હોય છે તેઓ જ્ઞાનતન્તુ મૂલ કહેવાય છે. જેવાં તેઓ કશોરકા નક્ષીમાંથી નીકળે છે તેવાંજ પછી તેઓ બને મૂળ મળી જઈને એક તન્તુ બને છે, તેથી કરીને એમ થાય છે કે આખા શરીરમાં ફરી વળતાં પ્રત્યેક કશોરકાના તન્તુઓ મિશ્ર હોઈને તેમાં જ્ઞાન અને ગતિ એ બંને કર્મો રહેલાં હોય છે. ઊપરના કન્ધરા (cervical) તન્તુઓ એકજ જોડાઈ જઈને જલ (plexus) બને છે, અને તેમાંથી ગરદન અને માથાની જુગ્મુઓનાં ભાગોમાં ચાખાઓ ફરી વળે છે. એક મ્હોટી ચાખા, જે મસ્તિક (phrenic) કહેવાય છે, તેના મુંદર મધ્યપટ (diaphragm) ને પોચવા માટે નીચે છતીમાં ઊતરે છે. નીચેના કન્ધરા તન્તુઓ અને પ્રથમ પર્ષ (dorsal) તન્તુઓની બીજી જલ બને છે, તે બંને હાથે તથા છતીના કેટલાક સ્નાયુઓને પોષે છે. બીજા પર્ષ તન્તુઓ છતી અને ઉદરની દિવાલો અને પીટના કેટલાક સ્નાયુઓને પોષે છે. શ્રેણિય (lumbar) તન્તુઓની જલમાંથી નીકળતાં ચાખાઓ ઉદરના નીચેના ભાગ તથા ઊંચ (thigh) ના અંગણા બગને પોષે છે. શુદ્ધરિય (sacral) તન્તુઓની જલની ચાખાઓ પીઠ, ઊંચના પાછલા ભાગો, અને પાદ (leg) તથા ચરણ (foot) ના પાછલા ભાગોને પોષે છે.

Brain—

કચરકા નક્ષીના સંબન્ધમાં મળતુ રયાનથી જોડાયેલ આખી તન્તુ વ્યવસ્થાનું મધ્ય મિન્ડુ—મસ્તક (brain) છે. (જુલો આકૃતિ ૯-૧૦) સજીવ પ્રાણીઓની જુદીનું તે ઊંચામાં ઊંચું રયાન છે, તેમાંથી ઈન્જિ (brain) ની આઠાઓ ચાલે છે, અને બાહ્ય વસ્તુ અને અનુભવનું જ્ઞાન તે મેળવે છે. બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યના મસ્તકનું ૩૬ વધારે મ્હોટું હોય છે. ઝેલ નામે જલચર તથા હાથીના કરતાંજ માત્ર તે ન્હાનું હોય છે. પુખ્ત પુરુષના મસ્તકનું સામાન્ય વજન આશરે ૪૮-૫૦ ઔંસ (૧૨૦-૧૨૫ તોલા) હોય છે, અને પુખ્ત સ્ત્રીના મસ્તકનું સામાન્ય વજન આશરે ૪૬ ઔંસ (૧૧૫ તોલા) હોય છે. સાત વર્ષના વય પછી તે ત્રણથી વધવા માટે છે, અને ૩૦ થી ૪૦ વર્ષમાં તે બદ્ધ ધીમે ધીમે વધે છે, અને એ મુજબ તે બદ્ધમાં બહુ વધી રહે છે. ત્યાર પછીથી એ

દર દસ દસ વર્ષે આશરે એક ઝોસ (૨૫ તોલા) ઘટતું જાય છે. મગજના કદનો સં-
બંધ મનુષ્યની બુદ્ધિ સાથે ધણે ભાગે હોય છે. કુરિયર નામના એક ફ્રેન્ચ પ્રકૃતિશાસ્ત્રી
(naturalist) ના મગજનું વજન ૬૪ ઝોસ (૧૬૦ તોલા) થયું હતું, અને ડૉ.
એબરકોમ્બીનું ૬૩ ઝોસ (૧૫૭ ½ તોલા) થયું હતું; ૫૨૮ ઘણા મૂર્ખ લોકોનાં મગજ
૨૩ ઝોસ (૫૭૫ તોલા) થી વધારે જણાયાં નથી.

મસ્તકના મુખ્ય બે ભાગો છે—(૧) મુખ્ય મસ્તક (cerebrum), અને (૨)
ગૌણમસ્તક (cerebellum). મુખ્ય મસ્તકમાં સાધારણ આગલો ભાગ અને ગૌણ મસ્ત-
કમાં પાછલો ભાગ આવે છે. (જુવો આકૃતિ ૧૦) આ દરેકના પાછા બુદ્ધિ પાર્શ્વિક
ભાગો કેમ્બોલો છે, અને એ દરેક ગોળામાં—મગજના પદાર્થના બહુવાચી ઉપજ થતા ભેદ
(fissures) ને લીધે—પાલિયો (lobes) હોય છે. અને મગજને ત્રણ કદ સ્વતંત્રતાવક
દ્રવ્યનું અનેક હોય છે અને તેના ઉપર પાંદુર દ્રવ્યના ચરો પ્રસારણ હોય છે. કશોકા-
ની પેઠે આ પાંદુર દ્રવ્ય અંદરને બહારે અત્ર પશુ બહાર હોય છે.

મસ્તકની અંદરની સપાટીમાંથી તન્તુઓની નવ જોડી નીકળે છે. તેનાં કામો વિષે
વિચાર કરિયે—પ્રથમ જોડી ગન્ધની છે તે નાસા (olfactory) કહે છે; બીજી જોડી
નેત્ર (optic) છે; ત્રીજી, ચોથી, અને છઠ્ઠી જોડીઓ નેત્ર ગોળના રનાયુઓના ગતિ તન્તુ-
ઓની છે; પાંચમો મિશ્ર તન્તુ છે, તેને કશોકાના તન્તુની પેઠે બે મૂલ્ય હોય છે. તે રસ
નાના તન્તુઓમાંનો એક હોવાથી તે વિશેષ છે; તે મસ્તક તથા મહેરાતું પોષણ કરનાર
ગ્લાન્ડતન્તુ છે, અને ચર્વણના રનાયુઓનો તે ગતિ તન્તુ છે. સાતમો તન્તુ પશુ મિશ્ર છે,
એ તન્તુનો અર્ધ ભાગ શ્રવણ (auditory), અને બીજો અર્ધ ભાગ ચહેરાના રનાયુ-
ઓનો ગતિ તન્તુ છે. આઠમો તન્તુ ત્રણ તન્તુઓનો અનેલો છે, તેમાં એક રસલાલા
(glossopharyngeal) છે, તે સ્વાદનો બીજો તન્તુ છે, કંઠના ઉપરના કેટલાક ભાગો-
નો તે ગ્લાન્ડતન્તુ છે, એજ ભાગના રનાયુઓનો તે ગતિ તન્તુ છે. બીજો વાત જર (phar-
gustic) અથવા વાયુ (vagus) તન્તુનો નજીકનો સંબંધ હોય છે, આ તન્તુ કપર
(ખેતપરી) ના સર્વ તન્તુઓથી વધારે પિરતત્તવ બકા છે. તે વિશેષે કરીને મગજ
રચાનમાંથી નીકળે છે, અને વાણી તથા શ્વાસ ક્રિયાનો તે ગતિ તથા ગ્લાન્ડતન્તુ છે; તથા
લાલાશ્લેષી (pharynx) અમ નલી (œsophagus) ઉદર (stomach),
અને હૃદય (heart) નો તે ગતિ તન્તુ છે. નવમી જોડી જિઘ્ઘાના ગતિ તન્તુની છે.

મગજઅન્ય વ્યવસ્થા (sympathetic system) માં ચિરાસરોટો (ganglia)
અથવા તન્તુ સમૂહ શુંખલા તન્તુઓની દેરીઓ સાથે જોડાયેલી હોય છે, તે કશોકા
નલીની આગળ દોડીને તેમાંથી તન્તુઓ કાઢે છે. એ તન્તુઓમાંના કેટલાકની ઉપર દ્વિતી-
યિક મગજઅન્ય હોય છે, તેની સાથે તે મસ્તક કશોકાની શાખાઓવડે છેક જોડાયેલી
હોય છે. એકનું કામ ક્યાંથી આરંભાય છે અને બીજી ક્યાં અટકે છે એ શોધવું કઠિણ છે,
પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ મનાયું છે કે સેન્દ્રિય જીવનનાં કર્મો સાથે મગજઅન્ય વ્યવ-
સ્થાને વધારે નજીકનો સંબંધ છે. આ વિચારના અનુસંધાનમાં એ વાત ખરી છે કે તેની
મુખ્ય શાખાઓ છાતી તથા ઉદરની અન્ત્રો (viscera) માં, હૃદય ઇલાકિમાં, રક્તવાહિ-
નીઓમાં, અને ઇચ્છા વગર આધીન વર્તનારા અન્ય ભાગોમાં પ્રસારેલી હોય છે.

આ ભૌતિક પ્રાણીની સત્તા, મનુષ્ય શરીર રચનાર સ્થૂળ પદાર્થમાં કામ કરનારાં બે મધ્યબિન્દુઓનો વિકાર કરે છે. એ પદાર્થનો એક અંશ ઉત્તરના મધ્યબિન્દુમાં અને એક અંશ દક્ષિણના મધ્યબિન્દુની આસપાસ એકત્ર થાય છે. ઉત્તરનું બિન્દુ મસ્તિષ્ક (brain) માં વિકસે છે અને દક્ષિણનું બિન્દુ હૃદય (heart) માં વિકસે છે. પ્રાણીનો સામાન્ય આકાર કંઈક અંડવૃત્ત (ellipse) ના જેવો હોય છે. તેમાં ઉત્તરનું કેન્દ્ર (focus) મસ્તક છે. અને દક્ષિણનું હૃદય છે. જે માર્ગ ક્ષીટીમાં ચિત્ત પદાર્થ એકત્ર થાય છે તે ક્ષીટી આ બંને કેન્દ્રોની વચ્ચે હોય છે.

તથા યુદ્ધિ અને દૃષ્ટિની શક્તિ વધારે છે, માટે તે પશુ જ્ઞાનતન્ત્રમાં જ છે. એ રીતે આ સર્વ શિરાઓમાં જ્ઞાનતન્ત્ર વ્યવસ્થા તથા રુધિરાભિસરણ વ્યવસ્થા—એ બંને બેળા આવી જાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની પેઠે તેમનું અભિસરણ તેમાં આપેલું નથી; કેમકે આ વિદ્યાનાં પ્રાચીન શસ્ત્ર પંડિતોએ બે વિભાગો પાડી નાંખ્યા છે. કેવલ સ્થૂળ શારીર વર્ણન યોગવિદ્યામાં ગણેલું છે.

ધમની શબ્દ પણ શિરાવાચકજ ગણેલો છે અને તે મ્હોટી શિરાઓ છે. તેમાં પણ એતન કાર્ય રહેલાં છે. મ્હોટા સ્નાયુઓને કંડરા કહેલ છે. સૂક્ષ્મ શિરાઓને જાલ કહેલ છે. આમજ સેગમેન્ટ છે.

સ્વ. અમનરાય શિવરાંકર વૈષ્ણવ.

॥ આપણે હિંદને કેવી રીતે સંયુક્ત બનાવી શકીએ.

હિંદના સર્વે ખરા ભક્તોના મનમાં વારંવાર એક ધણોજ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપજી આવે છે. નજીકના ભાવિર્માજ તેની ઉત્પત્તિ થશે, અથવા વર્તમાન અધોપાતની દશામાંજ તે હમેશાં પડી રહેશે ? એક સમયે જેવો તે મહાન હતો તેવો આધ્યાત્મિક મહત્તાનો કોઈ કાલે પણ સમય આવશે ?

સત્ય બાબતો વિકટ, અમેઘ વસ્તુઓ જેવી હોય છે; મીથુની પેઠે તમારી મરજીમાં આવે, તેવા તેના આકાર ધડી શકાતા નથી; તમે તેમને ધડી કાઢો તેના કરતાં તેજ તમને ધડી કાઢે છે. તેઓ વાળીએ તેમ વળે એવી હોતી નથી, તમારા સમક્ષ આવી પડે તેવીજ રીતે તમારે તેમનો સ્વીકાર કરવાનો છે. સારે આ દેશની ઉત્પત્તિનાં ચાંચાં સાધન હોવાં જોઈએ ? આવી અગમચેતીના સામે વિરોધ ઉપજાવે એવી સત્ય બાબતો કંઈ કંઈ છે ?

આપણે આરંભમાં આપણા સમક્ષ કેટલાક વિરોધિ અને નિવર્તક બનાવેલો ચિતાર ચિતરીશું; એવા કેટલાક બનાવો દર્શાવીશું કે જેથી પ્રજાઓ સાથે પ્રગતિમાં તેનાથી અગ્રસ્થાન જળવી શકાતું નથી; પરંતુ આપણા વિવાદનો મૂખ્ય હેતુ તો એટલોજ છે, કે તેની પ્રાચીન આધ્યાત્મિક મહત્તાનો પુનરુદ્ધાર સંભવિત, શક્ય અથવા એથી કંઈ અન્ય રૂપે છે. ખાસ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાના સિદ્ધાન્તોના આધારવાળા અન્ય સર્વ વિચારો આ પ્રશ્નના સંબંધમાં વિચારવાના નથી.

પ્રથમ તો અનેક ગત ચતકો થયાં હિંદનાં ખાલકોએ, એક સંબંધ પ્રમ્તના હેતુ. સાબ અને ભાવનાની એકતાવાળી માનવ વ્યક્તિઓના એક સમૂહની ભાવનામાંથી ઉપજતાં એકતા અને આનંદનો અનુભવ કર્યો નથી. સૌર મંડલના પ્રકાશીત ગૃહોરૂપે સ્થૂમ સ્વરૂપ ધારણ કરતા પહેલાંના એક ધવલ સમૂહ રૂપે વર્તમાન કાલનો હિંદ છે. તે એક અસંગત. અતિ મૂઢાન, મુરખાના જેવા ઢગલા સમાન છે. તેને એક અવિરોધિ એકતામાં જળવી ગાળનાર એકતાના કરોડશિષિ વિનાની છે. તેના વિચાર પ્રતિભામાં સહાનુભૂતિ અને પરસ્પરના પ્રેમનાં નિરોગી આંદોલનો ઉછળી રહેતાં નથી; ઉત્તર પ્રદેશનાં માનાવિદ્યો દક્ષિણ પ્રદેશના પોતાના બધુઓ શું કરતા હોય છે, તે જાણવાની જાતે જરા પણ મહેનત લેતાં નથી; જેમ એક બીજા સાથે અથડાઈને અગ્નિ ઉપજવતા પૂર્વે ચક્રમક અને લોહ હોય છે તેમ પાશ્વર પ્રદેશના વાસિયો, પૂર્વ પ્રદેશના વાસિયોનાં કર્તવ્યોથી તેટલાજ અંશિત હોય છે.

પશ્ચિમનાં ઇસ્લામ, જર્મની, ઑસ્ટ્રીયા તથા મહા પ્રજાસત્તાક અમેરીકાનાં રાજ્યોનો વર્તમાન એકત્રદશમાં આવતા પહેલાંની દશાઓનો અભ્યાસ કરનારને આ દેશની વર્તમાન વિભતિયતાનો પ્રશ્ન કદાચ સંપૂર્ણ રીતે નિરાશાભર્યો લાગશે નહિ. એકતા તરફ વિરોધ લેઈ જનાર પરસ્પરનાં લગ્ન અને અન્ય સામાજિક સુધારાઓ વડે હિંદુ જાતિને એક બનાવવામાં ગંભિર વિરોધ પડાવનાર યાત્રિ બંધનોની બાબત મોટું ચોથું અવાકનાર છે.

હિંદને હિંદુઓના પંથોની વિવિધતાના એકલા વિકટ પ્રશ્ન સામેજ થવાનું છે એટલું નહિ પરંતુ હિંદુઓના પડ ઉપરના સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓમાં એકતા વા, અભેદ પણ ઉપજાવવાનો છે. આવા ગૃહને માત્ર બહારથી પડતા પદ્ધતિ સામે બચાવ કરીનેજ બેસી રહેવાનું નથી, પરંતુ તે આંતરમાંજ ભેદભાવવાળું થયું છે તેની સંભાળ લેવાની છે. વિરોધિ જાતિયોવાળા, મતપંથ સંપ્રદાય સમાજોની તકરારોવાળા, સ્વતઃ એક ખંડ જેવા આ વિશાલ દેશને, તેમાં વસનાર દરેક નો એક વિચાર, એક લાગણી બનાવવાના ઉદ્દેશથી એક પ્રકારની ઉચ્ચ એકતામાં સ્થાપવાની શી આશા રાખી શકાય.

પરંતુ આથી પણ ખરાબ દશા તો હવે જેવાની છે આપણે આપં અને સેમિટિક જાતિઓના રચના સંબંધી ભેદો લક્ષમાં લેવાના છે. એકેશ્વરવાદીઓ અને અનેકેશ્વરવાદીઓનો તેમજ આં ઉભયથી ભિન્નરૂપ સિયિયન અને ડ્રુવિડિયન જાતિઓના અવશેષોનો પણ આપણે વિચાર ચલાવવા યોગ્ય છે.

માનવિને ઈશ્વર વિશેની ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભાવના દુનિયાને પરી પાડનાર દેશ, જાતે જ તકરારો, મત ભેદો, અંતર વિરોધોનું રચાન થઈ પડે, એ શું બારિની વિપત્તિ લક્ષણરૂપ નથી ? માત્ર પરમાત્માજ ગણે કે શા દોષો માટે આવી સળંગ તકરારોમાં આવી હશે ? હજી સુધી તે એક પ્રશ્નરૂપ બન્યો નથી; પરંતુ ખરા જગરથી તેણે તેવા થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; વર્તમાનમાં તે એક પ્રશ્નરૂપે પડાવાની તૈયારીમાં છે એમ કહીએ તો તે સત્યથી વિદૂર ગણાશે નહિ.

એકાદ જમાના ઉપરાંતથી અનેક મૂંચવાડોમાંથી પસાર થતી હિંદની બુદ્ધિને અભ્યાસ કરનારાઓને, ગૃહમાં એકતા સ્થાપવાની કામનાનાં અમમ્બેરીરૂપ કેટલાંક ચિહ્નોની સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિતિ થશે. જૂદા પુરોનાં મનને એકવાર આગિનમાં રાખનાર દંડ અને ગદન સામ્રાજ્યો સિધ્ધિ થઈ જવા માટે, બંધાર અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય પશ્ચિમની કેલવણીનો,

દિ'દ કંઈ થોડો ધણો આભરી નથી. દેહેના ધૂમકેતુ અથવા શુકની સંક્રાંતિની પેઠે કાષ્ઠ-કવાર જેવામાં આવતું વિધવાનું લગ્ન, લગ્નમગ્ન સ્વર્ણદંથ અથવા સ્વર્ણરતના જેટલું સાધારણ બનતું જાય છે. સમુદ્રપાર જનારને શોષવાં પડતાં પ્રાથમિકતાનાં, સંકટો બુદ્ધિયુક્ત નિર્ણયનાં ડાખામાં દૂર થતાં જાય છે; વર્તમાનકાલે પ્રવર્તતું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય દરેક વ્યક્તિને સમાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં પોત પોતાને માગે વર્તવાની છૂટ આપે છે.

પશ્ચિમનો સંસર્ગ, કોઈને માનવાનું મન થાય તે કરતાં 'પણુ' અત્રે વિશેષ શુભ કાર્ય કરી રહ્યો છે, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ગત બે શતકો ઉપરાંતથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચાર વચ્ચે ચાલતા વિનિમય અને આદ્યન પ્રદાનનાં પરિણામ આવ્યા વિના રહ્યાં નથી, કોઈ કોઈવાર સારાં આવ્યાં છે, કોઈ કોઈ સમયે શુભ અને અશુભ ઉભયના મિશ્રણરૂપ આવ્યાં છે; તેના સામાજિક સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં લેતાં દિ'દનો લાભ અનિત્ય નહિ પરંતુ વિશેષ નિત્ય પ્રકૃતિવાળો છે.

એશિયામાં માત્ર જપાન એકલાએજ જાતે બહારથી સંપૂર્ણ પાશ્ચાત્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, જે કે હૃદયમાં તો તે હજીએ જરાએ જરા એશિયાના બાવેથીજ ભરપૂર છે; પરંતુ દિ'દની સ્થિતિસ્થાપકતાની બાબત તથા કાલ-પૂજીત, દૈત્યોથી રચાવિત સંસ્કારો માટેના આંતર પ્રેમને લીધે, એક સમયે આટલા બધા બહાવન જણાતા, વેદવ્યાસ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય ની ભૂમિને ડાર્વિન અને હેલ્કની ભૂમિ બનાવે એવા ઉદયપાયલ કરી નાંખતા દહારના સુધારાઓ આ દેશમાં ચાલી શક્યા નથી.

સર્વે ખરા હૃદયના સુધારાવાળાઓ અને આવેશવાળા બાપજીકર્તાઓને તેમની મુદતમાં દેશને પાશ્ચાત્ય કેલવણી અને સિદ્ધાચારના સ્વર્ગરૂપ બનાવે એવા લાગતા દૂર દૂરના સિદ્ધાંતોને આચારમાં મૂકવાની ડોડાદોડી કરતા પહેલાં દિ'દી માનવિજ્ઞાના જાતિ સ્વભાવનો તથા આગળ પડી આવતાં વલનોનો ઉડો અભ્યાસ ચલાવવાની અમે વિનંતિ કરીએ છીએ. કોઈ પણ મૂલ્ય પગિણામે ભાગ્યેજ આટલી ભયંકર દરો. કેટલી નકામી વનસ્પતિને અને નુકસાનકારક બાબતોને આપણે દૂર કરવાની છે, પરંતુ વૃક્ષને તો સર્વ પ્રકારે તાણું લીધું જાળવી રાખવાનું છે. પવિત્ર તિર્થોવાળા આ પ્રિયભૂમિમાં, માનવ જાનના આઉત્પત્તિ સ્થાનમાં, પ્રભુના મંદિરમાં પેસવાના દરવાજાની કૃત્તિરૂપ આ દેશમાં, સુધારાઓની જરૂર છે, એ સર્વ સમય માટે સાચી વાત છે, પરંતુ વારંવાર બતાવવામાં આવતા ઉપાયો રોગ કરતાં પથ વધારે ખરાબ હોય છે, એટલું આપણે સ્મરી રાખવાની જરૂર છે. તેનું વૈદ્ય કરનાર શાસ્ત્રરેષે તેના હાથ અથવા પગ કાપી નાખીને, પૂર્વના આકારનું માત્ર હુંહુંજ બનાવવાનું નથી. ના, તેને મોટી વાદકાપ કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી પરંતુ તેનો સામાજિક રોગ સુધારવાને થોડીક શુદ્ધ દવાઓની જરૂર છે. તેના દેહમાં વર્તમાનમાં તેના યુવાન પુત્રોના જીવન-રૂપિને દાખલ કરવાની જરૂર ઉભી થઈ છે; તેના સિધિલ દેહને પ્રેમ, અર્પણ, આત્મ સ્વાગવડે ધણે લાભ થઈ શકે એમ છે; આ સર્વ ઉપરાંત જો આપણે પોતાના આત્મ-લાભ વિસારવાનું શિખિએ, તેની વર્તમાન રોગી દશ્યામાં તેના પક્ષે રહીને આપણું કર્તવ્ય કરીએ તો તે ફરીથી વળી નિરોગી અને શુદ્ધાંતઃકરણ બનશે.

જેમને નેની દવા કરવાની મરજી હોય. તેમણે માત્ર પૌર્વાત્મ્ય અથવા પાશ્ચાત્ય દષ્ટિ બિંદુથી મટાડવાના ઉપચાર ચલાવવા જોઈએ નહિ; તેના વિશેષ નહિ. તે સ્થૂલભુવનના રક્ષકે પોતાની કણ્ઠકમાં પચોતેર ટકા પૂર્વની આધ્યાત્મિકતાના અને પચીસ ટકા પશ્ચિમની બુદ્ધિ અનુસારી વર્ધમાન પ્રવૃત્તિના કેળવવા જોઈએ. તેનો રોગ એકના ઉપરઓડીયાં લોશનથી તેમજ અન્યના સમ્પત જીવાભેથી જરા પણ ઓછો ચલાતો નથી. સ્વદેશમાં જન્મેલો તથા તેમાંજ ઉછરેલો એક દિંદીજ તેને માટે તો ઉત્તમ વૈદ્ય થઈ શકે. આપણે આગસ્ટ વાર્તાઓથી તથા તૂટી પડે એવી યોજનાઓથી જે કરવામાં નિષ્ફલ નિવડીએ છીએ તે ધીમેથી અને ખાતરીથી કાલ કરી શકે છે. હવે તેના દુઃખની દાઝ ધરનાર હન-શ થયા અને ગયા; તેઓ એક જન્મમાં પોતાની આશાઓના ફલને સફળાગ્યે પકડે અનેહું જોતા પહેલાં મરણ શરણ થાય છે તેઓ, કાણ જાણે છે, કદાચ અન્ય જન્મમાં પોતાના કાર્ય માટે સારા તૈયાર થઈને આવશે.

તે વર્તમાન સુપુમિની દશામાંથી જાગૃત બનશે એ વિષે તો લેશ પણ સંશય નથી, પરંતુ જ્યાં આટલી બધી કસોટીઓના સામે ચલાવું છે, આટલાં બધાં વિધ્નમાંથી તરી પાર ઉતરવાનું છે ત્યાં આવા દોડાદોડના દિનેમાં તેને એકાદ બે ઝમાનામાં તે પૂર્વ દતો તેવો બનાવવાની આપણે આગમચેતી આપી ચકીએ નહિ. પ્રકૃતિનાં ચક્રો ધણાં ધીમાં ગતિમાન થાય છે, કોઈ કોઈવાર તો કંટાળો આપે એટલું બધું ધીમું કાર્ય ચાલે છે, આપણે પિરિ-શ્યામ માટે ધણા સમય સુધી વાટ જોવી પડે છે. દિંદની વર્તમાન ક્ષણની ખરેખરી જરૂર તેને ખૂંચાવે, તેનું પોષણ કરે તથા જરૂર હોય તો તેને માટે મરણ શરણ થાય એવી બહત બાંધકાનો વિચાર સમજ તૈયાર કરવાની છે. પ્રેમની સહાનુભૂતિવાળાં હૃદયોનાં નેટલાં બોલ બોલ કરનાર મુળ ઉપયોગનાં નથી. તેના સામાજિક બંધારણનાં દેશદેશનાં સુધારણાં એકાએકના અને ઉચ્છેદક વૃત્તિના ચલાવી જરૂર નથી. તે હવે સારી રીતે સમજાઈ છે કે ગૂંમટ ક્યાં આગળ પાકું બન્યું છે; હજુ કોઈક કોઈકવારજ જોવામાં આવતી સામાન્ય બુદ્ધિના ઉપચારોપડે તે તેને મટાડવાને આતુર છે.

પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ માટે પરણવાની વય નક્કી કરવાની બાબત વિવેક વિનયિતના અંધ ઝતુન જેવી છે. યોગની આગળ ગાડી જોડીને અવળે-માઝે આરંભવાની થી જરૂર નહિ. દના પુત્રો અને પુત્રીઓનાં હૃદયોમાં એવી એક આવનારું રોષણ થવા દે, કે ખરું હૃદય જે અને જોડું થું છે તેના બેદ સમજી શકે એટલા જ્ઞાનની ભૂમિકાએ પહોંચી ના હોય તેવી ઉભય માનવ વ્યક્તિઓનો સંયોગ એ પ્રકૃત વિરૂદ્ધ પાપાયરણ આચરવા સમાન છે, પ્રકૃતિના પ્રજ્ઞા પવિત્ર નિયમનો ભંગ કરવા સમાન છે. ખાસ કરીને જ્યાં જાતિ સંસ્થાના કાર્યવડે પ્રતિષ્ઠાપિત બનેલી હોય, હૃદય બાવનાઓવાળાં માતૃપિતા પોતાનાં બાલકોનાં સંભ-ધને અમુક શ્રેષ્ઠ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો છે એમ વિચારીને ઉભય વ્યક્તિઓના સંબંધને તેમના દેહોથીજ નહિ પરંતુ તેમના જીવાત્માઓથીજ સંલગ્ન કરવાનું વિચારતાં હોય ત્યાં કદાચ બાલ લગેની છૂટ આપવામાં આવી હશે. પરંતુ હવે તો જાતિઓનો એટલો બધો ગૂંચ-વાડો થઈ ગયો છે, મનુના સામાજિક બંધારણને ઉચલાવી પાડવાને માનવ અને પ્રકૃતિ સહકારિ બન્યાં છે, બનાવો ત્વરાથી બદલાયાં જાય છે, તેવામાંજ વર્તમાનમાં પ્રવર્તતી દશાઓને

યોગ્ય થઈ પડે એવો કાયદો વિધાનમાં ફેરફાર કરવાનો ઉત્તમ સમય છે. જરૂર સ્થિતિ-પાત્રક, દરેક જ્ઞાનતંત્ર ઉપર “મૃદુ પ્રકૃતિ” શબ્દ આ લેખાપદો હિન્દુ બલાકાર કરતાં બુદ્ધિને વિશેષ આધિન થાય એવો છે.

કારણ જુઓ ! કોઈ કાલે પણ હિંદ, પોતાના જીવન સમયમાં એકાદ મહાન ધાર્મિક ઉપદેશક અથવા સુધારક વિનાનો રહ્યો છે ? પોતાના લાભનેજ સર્વોપરી ગણીને, તેણે કોઈ ઇશ્વર વિશેની ભાવનાને ગાય ગણી છે ? પ્રભુજ સર્વથી પ્રથમ, અગ્રસ્થાન ધરાવવા યોગ્ય છે. એજ તેના જીવનની ખરી રૂચિ છે. તેના વિવિધ મત પંથ સંપ્રદાય સમાજોને તપાસો, વિદેશીને તે ધણીજ અર્થ શૂન્ય તથા હેતુ વિનાના લાગે છે; હંડા અવલોકનકારને તો સર્વ વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રભુની શોધ રૂપ એકજ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો હોય છે. તેનાથી ગામડી-આને અને ઋષિને તેમના અનેકવિધ વિકાસના પ્રમાણમાં દરેકને મળવા યોગ્ય હોય તેવી પ્રભુ પ્રત્યેની સમાન ભાવના મળી રહે છે. બાલકોને દુધ અને મોટાઓ માટે ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવ્યાં છે. એક કાયદો, એક સંરચા, એક શાસ્ત્ર. એ સનાતન ધર્મના અનુયાયીઓનું ખાસ લક્ષણ નથી જેટલાં જેટલાં મન, તેટલા તેટલા ભક્તિના પ્રકાર છે. દરેક રોગ માટે ખાસ ઔષધોપચાર હોય છે, તેથી એકજ રોગ મટે છે, સર્વને એકજ મટાડી શકતા નથી. અદ્વૈતના સદ્મ અને શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ શાસ્ત્રમાં એકાદ ખેડૂનને ભાગ્યેજ આત્મિક શાંતિ મળી રહે છે, તેને તો તેના છંદ અને મરતો, પાકની સારી પેદાશ, એજ આકર્ષણના વિષયો છે. પરંતુ પકવ અનુભવોવળા એકાદ પતંગસિ અથવા કપિલ જેવા, અનેક જન્મોમાં માનવજીવનના વિકટ પ્રશ્નો પાછળ માથાફોડ કરેલી હોવાથી યથાર્થને ભાવનામય બનાવવાને તથા ભાવનામયનો અનુભવ કરવાને યોગ્ય બનેલા હોય છે. અત્રેજ આધાર્વાર્તના આવા અનુપમ ધર્મના મૂખ્યગુણો સમાવેશ થાય છે. તેનાં વિવિધ સ્વરૂપોશ્ચ તેને તેનું પોતાનું ખાસ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થયું છે; આવા ધર્મના બહારનાઓના જોવામાં આવું દીર્ઘ-જીવન આવ્યું નથી; પરંતુ એ વિવિધ સ્વરૂપોજ અનેક અકસ્માતોમાં દેવું વાળવાને સંક્ર-હેલી મૂડી સમાન છે.

પોતાના જેતાઓ આગળ સાધાર્ગ ડહવટ કરીને પડવાના સમયમાં હિંદના સર્વે વિભાગોમાં કદાચ ધણીજ વિપાદ અને સુસ્તિ વ્યાપિ ન્હાં દરી, પરંતુ તેને સ્વર્ગ સમીપ દોરી જનાર, સમર્થ ઇશ્વર તેને વિસરી ગયા નથી એ વાતની સ્મૃતિ આપનાર એકાદ મહાન આત્માના આગમન વિના આ જૂમિમાં એકાદ યાવકો પણ ભાગ્યેજ પસાર થાય છે. આ એક વિચલ ખંડ રૂપે હોવા છતાં એકાદ સંત અથવા મહાત્માને પૂજવાની જાગૃતિમાં નવાઈ પમાડે એવા એકતાના ભાવથી તેના સર્વે વાસિયો નિકટના સંસર્ગમાં આવીને દરિશાઈ ચલાવી રહે છે. તેમને મન તેની ગતિનો જરા પણ હિસાબ નથી; બલે તે ચાંગલ, કુંભ-કાર અથવા એકાદ અરપસ્ય જાતિમાંનો હોય પરંતુ જ્ઞાન અને યોગના એક પુત્ર રૂપે સમાન ભાવથી તે પૂજ્ય છે. અત્રેજ હિંદની ભાવિ એકતાનો સમાવેશ થાય છે. તેના ધર્મ માર-ફતે કાર્ય પરાયણ ગાઓ તેની શ્રદ્ધાદારા તેના ઉપર વાઠ કાપ ચલાવા, તે તેના વિચલ દેહના દરેક અવયવમાં અભેદ રીતે એક સ્વરૂપ ધારણ કરશે. જન્મવનના પ્રભુના જન્મ દિને, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા અરપસ્ય જાતિનો દરેક હિંદુ, ક્રિશ્ચિન ગંગાથી તે કન્યા

શુદ્ધિ, સદાચારથી એકાંદ વ્યક્તિ દિવ્ય બને છે; તેવીજ રીતે એક કુટુંબ, એક જાતિ, એક પ્રજા શુદ્ધ થઈ શકે છે; આવા વિચારને વિસ્તારતાં આપણે એટલું કહી શકીએ કે સદાચારના વધવા અને ઓછા થવાના પ્રમાણમાં માનવ જાત વૃદ્ધ પામે છે અથવા વિનાશ થાય છે; ત્રાજવામાં પ્રજા ઉપર પ્રજાની કસોટી કાઢવામાં આવે છે, જે જે ખામીવાળી જણાય છે તેને અન્મને સ્થાન આપવું પડે છે, ઔદિક બાબતોની બકિતને તે આધિન બનશે કે નહિ તેની પરિક્ષારૂપ તેની પાસે ઉમેદવારી કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રજા અકરનાંતથી ઉન્નતિમાં આવી નથી; આંતરજીવનવડે તેનું બાલિ નિર્માણ થયું હોય છે.

આપણામાં હિંદુ ધર્મે જીવતો જાગતો છે, કારણ કે હજી તેમાં સત્યતાના અંશો ટકી રહ્યા છે. જ્યારે સમગ્ર હિંદુ જાતને જ ધર્મે એક સામાન્ય ઉદ્દેશ રૂપ બનાવશે ત્યારે હિંદી પ્રજાબાવનાને દૂર શોધવા જવી પડશે નહિ. હિંદુઓના હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં મતપંથ સંપ્રદાય સંમાજો વચ્ચે વિમત અને તિરસ્કારના સાંધા હોય તે સનાતન ધર્મના સીમેન્ટ વડે પૂરી લેવાની જરૂર છે; પછીથી બીજા ધર્મના અનુયાયીઓ—અનેક સૈકાના વાસ અને સમાન લાભોને લીધે—મોતાની જાતે મુસલમાન પારસી, ખ્રીસ્ત, જૈન ઇત્યાદિ કહેવા કરતાં એક હિંદી કહેવાની જરા આનાકાની કરશે નહિ.

સારસંગ્રહ—(૧) હિંદુ મરણ દશામાં હોવા કરતાં સુપુત્રિ દશામાં વિશેષ છે, હજીએ તે એક સમયે હતો તેવો યર્ષ શકે એમ છે.

(૨) તેનાં બાલકોમાં ધર્મનો ખરો જીરસો જાગ્રત કરવા વડે તેની ભૂતકાલની આધ્યાત્મિક કીર્તિને પાછી લાવી શકાય એમ છે; તેને વેદો, ઉપનિષદો અને ગીતા પૂરી પાઠનાર સંતપુરુષોના જીવનની રૂચી રૂપ જીરસાની જરૂર છે.

(૩) હિંદુ ધર્મનું, પાછળના દિનોના અધોપાતના ભાવથી નહિ પરંતુ ખરા યથાર્થભાવથી અવલોકન કરવાનું છે.

(૪) હરથે આધ્યાત્મિક બનેલો હિંદુ, ગૃહમાં એક પ્રજા બાવના ધારણ કરેલા હિંદુ સમાન છે.

(૫) હિંદુને આધ્યાત્મિક બનાવવાની બાબત, બધી દુનિયાને આધ્યાત્મિક બનાવવા સમાન છે.

શોધક.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને રૂ. ૨ છે.

મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો

ખાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

આ પુસ્તક પર મે ડાયરેક્ટર સાહેબે રાખામાં છનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નોટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક રાખાઓમાં છનામ તથા લાયબ્રેરીમાં પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયના તેમની અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની ડાયરેક્ટરી રોડ, અથવા પતિત ગૌડારામ મુકુન્દજી બુકસેલર (ન. ૩૫૩ જવેરમાર્ગ મુનમધી મળી શકશે.

એક આનાની ટીપીડ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સીરટ સુદર્શન ઓફીસ નડીઆદથી મોકલવામાં આવશે

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

રાજવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવો ખરો સરલથે

દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથમાં કહેનારને સમજાવતો ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આહકોને આ ખર્ચે ૦-૧૦-૦ માં મળશે. 'ટપાલ બુક'.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નળજાં પડતાં યાન તંતુઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) દોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તામાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગયલા પુરુષત્વને પાછું બહે છે.

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સંધર્ષી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

મદ્દરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક પાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહત અને આજાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મફત** વહેંચાઈ ચુકી

તે પ્રસતક.

મંદ્રિજ, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જમાતી અને તામિલ
ભાષામાં લેવાઈ છે. તેલુગુ ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવીંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આદ્યકાવ્ય,
પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસ
પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસ
પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસ

સુદર્શન.

પ્રેસિડેન્ટ આર્ચબિશપ્રીય
એમ. એ. એસ. એસ. બી.

ચંપી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સળાંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નાથસાઈ દ્વિવેદી.

પુસ્તક રૂપ, અંક ૭]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર, ૧૯૦૯.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
બે કહર દુનિયા.	૬૫
ભવાખિત તરણ.	૬૬
માયાવાદ.	૬૮
વેદકાલ વિચાર.	૭૩
સંધ્યા સમયે.	૭૬
આત્મસંયમ અથવા પતજલિનો યોગ.	૮૫
વેદાન્ત.	૮૬
છ દગીની ચોદ જૂલો.	૯૫

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા સુન્ન પ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

વિક્તાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, નેવિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે. બહેલો તે પહેલો તૈયાર છે.

સ્વર્ગ. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતરૂપે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-અવનચરિત્ર તથા ફોટો-ગ્રાફ સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેશ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુંદર બાઇન્ડીંગ.

કો. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું. ગ્રાહક સંજ્ઞાઓ નીચેના સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પંડ્યા, હિમતલાલ જોશીલાલ જંબુસાર

“સુદર્શન ઓફીસ” — તડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુકું.
(કોમ્પોઝીશન ૩....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુકું.
(કોમ્પોઝીશન ૦....૮....૦)

ਪੰਨਾ ੧

(धर्म-शृङ्खला-साहित्य-अभिलाषा संस्था अने स्वयंसेवा विचार.)

“सत्यं परं धीमहि”—भागवतम्.

તન્ત્રા—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૩.]

(भासिक)

[८१०७२. १६०६.]

।वे कदर दुनिया।

(મળેલું)

(۲)

અહીં બે કદર દુનિયા તણી દરકાર નહીં હમ મરતને
ફરીયે ચહે દીલ ત્યાં અને દીલ ચહાય તે કરીએ અમે
ગમી બે કદર અગીરી તને બે ઈશકી આ આલમ તણી
હમને ગમી તે ફકીરીઆ પ્યારી ખલક ખાવીન્દની
અમીરો મુબારક રહો તને હમને ફકીરી હમારી એ
તુજને શુમાન અમીરીતુ' મસ્તી ફકીરીની જ્યાર એ
મહેલો ઉંચા વસવા તને આલમ બધી માલેકની
હાજર સદા વસવા અને ફરવા હવે આ ફકીરને
માશુક વારી બે કદર ભરી ઈફકની ખારાધી
આ સનમની દીલદારીમાં હમ જાન આં કુરબાન હય.
થાયે ખુશી તુ જે જોઇને તેને હમે હસીએ ફકીર

હથું ને હમારી કુકીરી તું એ અમીર અહીં આ વખતના
 માતી હીરા ગમતા તને ઉમદા નવા પોષાકને
 લઈ ખાક, ખુદાના નામનો દીલ યોળી ને પાગલ હમે
 સારંગીઓના સૂરથી શુભતાન ને ધરક ગાનમાં
 ફેરી હમારી આલેક્ષીમાં મરત તો હમ જવારને
 પી પી તું પ્યાલાં શરાબનાં માશુકને હાથે અમીર
 પલ બર કદી મુખ લોગવે એ કેફની ઘેલાઇયે
 તો ને પીએ ઉરતાદના આ હાથનો પ્યાલો મીઠો
 લહેજત હવે લઇયું અમે ઉમદા અમર એ કેફમાં
 બે દીલ તું દોસ્તોની ચારીમાં મગરૂર ને રહે બે કદર
 સાહેબ હમારા દોસ્તને મગરૂર હમ એ ચારીમે.

(૨)

સુદરતાનો તું છે, સાગર હું કવીતાનો નાગર છું,
 તું અખંડ રચરૂપ હું ધારક તે રસનો રતનાગર છું;
 છળ બળ મોહ પ્રમંથ જળની તું ઉરતાઠ બરાબર છું,
 ફનીયાને હમડીવત કેયું હું પણ ને કીમીઆગર છું,

“ કવિજન નાગર વાલ ”

ભવાબ્ધિ-તરણ,

(મળેલું.)

ખાડી તરી તો જઈ એ ગયો છે,
 સિન્ધુ તરતાં નહિ વાર લાગશે !
 રૂખી રહો, અન્ય રસાબ્ધિ માં હું,
 રૂખીશ તેથી બવ અબ્ધિમાં હું !

અરુ ! તથાસ્તુ ! રહું એજ વાણી,
હું તો બંધે રૂંધું જ આં બવાધિ !
રે ! રે ! અપેક્ષા તરવાની હાવાં
ના ના રહી છે કંઈ એ ઉરે આ !

રૂખ્યા પછી શું તરવાનું બાકી ?
રૂખ્યો, તર્યો એ નવ બળું કંઈ !
શું રૂખવું ? શું તરવું હવે ? હા !
બળે પ્રભુ ને ઉરમાં રહું આ !

*

તર્યો ન છે તું બવ અધિ ને આ
રૂખ્યો ય શાને વિણ નાવ હાંક્યે ?
ને તું રૂખ્યો તો પણ રૂખી બને,
સેજે શ્રી ના 'તરવાનું' નામે !

યત્નો હવે ના કરવા ધટે કે,
"રૂખ્યો," "તર્યો," એય હવે નહિ કે !
સ્મૃતિ વિષે સૌ ઉચ્ચોપ ગ્રામી
સાધી જ લે શાન્ત હવે સમાધિ !

સણે સ્વરો ને હૃદય પ્રશાન્ત,
તે સર્વ યોગો નહી સર્વ સત્ય !
રૂખ્યો નયાં ને ન તરી ય ચાલ્યો,
રૂખ્યો કંઠે 'તું' જંગ આ લહે છે !

હાવાં લહે એ કંઈ એ ન બાધે,
ઉરે રખે કે અંધસાદ ધારે !
એકાગ્ર ચિત્તે સરજે વિશુભાં,
બવાધિ સાચું તરવાનું એમાં !

કુલ.

માયાવાદ.

(મજેલું.)

હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ ઉપનિષદો છે. વેદની સંહિતા અને શ્રાવણ ભાગમાં જે કર્મપ્રણાલી ગુપ્તવામાં આવી છે, તે કર્મપ્રણાલીનો મર્મ અન્ય દેશીય ઉદ્દેશ. વિદ્વાનોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. પરંતુ ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પણ મુગ્ધ કરી નાંખ્યા છે. છતાં ભારત

વર્ષની દેશીય ભાષાઓમાં ઉપનિષદોના આ તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્પષ્ટપ્રકાશ કરવાનો પ્રયાસ ગંભીર પણે કરવામાં આવ્યો નથી, એમ કહીએ તો લેશ પણ અસત્ય નથી. ઉપનિષદોનો સાર સાર ગ્રહણ કરી મહાત્મા વ્યાસજીએ સૂત્રો રચ્યાં છે. સૂત્રોની ભાષા એવી છે કે—ગ્રંથા જ અદ્ય રાખદોમાં ઘણા વિશાળ જ્ઞાનનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તે કારણથી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ અનેક મહાત્માઓએ તે સૂત્રોના પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થો કરી, પરસ્પર કેવળ વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તો પ્રકટ કર્યાં છે. તો પણ શંકરાચાર્યના શંકરાચાર્યના સમય પેઢેલાં ઉપનિષદોનું અથવા વ્યાસસૂત્રનું યથાર્થ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય, તેવું જોવામાં આવતું નથી. ભગવાન શંકરાચાર્ય બૌદ્ધધર્મના ઉગ્ર પ્રહારથી હિંદુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે ઉપનિષદો અને વ્યાસસૂત્રોનું જ સારણ ધૃષ્ટ માનેહું છે. પશ્ચાદ્ભૂત આચાર્યોના વિરુદ્ધ અર્થથી શંકરાચાર્યના વિવરણ માટે અત્ર તત્ર મતભેદ જોવામાં આવે છે, તોપણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક શૌધોની સાહાય્ય વિના પણ કેવળ તર્કથી અથવા વસ્તુતઃ યોગદૃષ્ટિથી તેઓએ સ્થિત પ્રક્રિયા અને ચૈતન્ય સ્વરૂપના જે સિદ્ધાન્તો પ્રદર્શિત કર્યા છે, તે સિદ્ધાન્તોને બ્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી પણ સમ્મતિ મળતી જાય છે, ત્યારે તેની સર્વ વ્યાખ્યતાને વિશે કંઈ પ્રશ્ન ટકી શકતો નથી. હજી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો, જેઓના અગાધ પરિશ્રમથી આપણે આપણા રત્નભંડારનાં રત્નો નિરખવા શક્તિમાન થયા છીએ, તેઓને પણ તે સિદ્ધાન્તોનો કેટલોક ભાગ દુર્ગમ લાગે છે. એક તરફથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને બીજી તરફથી થીયોસોફી સ્થિતત્ત્વના બેદની ગંભીરતાનું માપ લેવા, પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. તેથી આપણને આશા છે કે—એક સમય એવો આવશે કે, બ્યારે શંકરાચાર્ય પ્રકટ કરેલા સિદ્ધાન્તો જ આખી પૃથ્વીના આચાર વિચારનું કેન્દ્ર થઈ પડશે. પરંતુ તે વિષયને જગતસંગીપ સુરપદ્મણે મુકવાની ધરજ આપણા ભારતવાસી વિદ્વાનો, જેઓની નસે નસે પરંપરાથી તે વિષયનો સંચાર થયેલો છે, તેઓને શિર જ છે. હજી આપણા દેશની સંક્રાન્તિનો કાળ પ્રવર્તે છે. ધર્મિરેચ્છા હશે તો અને આપણું જીવિત ઉજ્જવલ હશે તો એવા મહાત્માઓ આપણા દેશમાં જન્મ ધારણ કરી આપણો પુનરુદ્ધાર કરવાને અનુગ્રહ કરશે, એમાં કંઈ શક નથી. છતાં પણ જેઓથી તે વિષયમાં જે કંઈ પ્રયત્ન થઈ શકે, તે કરવો અત્યંત આવશ્યક છે, એવો ઉદ્દેશ રાખી બંગાળના મુપ્રસિદ્ધ સ્વર્ગગત પંડિત શ્રીશ્વર વિદ્યાલંકારના પુત્ર કોકિલેશ્વર ભટ્ટાચાર્યે, જેઓએ કલકત્તાની યુનિવર્સિટિનું એમ. એ. નું પદ મેળવ્યું છે, અને તે સાથે જ સંસ્કૃતવિદ્યામાં પણ પરમ પ્રવીણતા દર્શાવવાથી વિદ્વાનો તરફથી વિદ્યારત્નના પદથી જેઓ વિશ્રાપિત થયા છે, તેઓએ આ વિષ-

યમાં ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે. તેઓએ સરલ અને હૃદયંગમ ભાષામાં ઉપનિષદોનાં મૂલ તત્ત્વો શંકરસ્વામીના વિદ્વાતાપૂર્ણ વિવરણ સાથે સમજાવવાનો એવો તો યત્ન કરવાં માંડ્યો છે કે-કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમાં તેઓનાં રચેલાં ‘ઉપનિષદોનો ઉપદેશ’ નામનાં પુસ્તકો એમ-એ. ની પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને માટે દાખલ કરવા સઘળા દેશી તથા એંગ્લો ઈન્ડિયન પત્રકારોએ તેમ જ સઘળા ધુરધર વિદ્વાનોએ એક સ્વરે અભિપ્રાય આપ્યો છે. હાલ સુધીમાં તેઓએ તે પુસ્તકોના બે ભાગો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. પ્રથમ ભાગમાં હાદ્યગ્ય અને જૃહદારણ્યક ઉપનિષદોનો અને બીજા ભાગમાં કઠ અને મુંડકોપનિષદોનો સમાવેશ કર્યો છે. પરંતુ તે યથોક્ત બે ભાગે વિદ્વાનોનાં અંતઃકરણો હરી લીધાં છે, તે તેઓની અવતર-શ્લોકો (Introduction) છે. ઉભયગ્રંથોની અવતરશ્લોકોમાં તેઓએ નિમ્નલ વેદાન્તશાસ્ત્રોના ઘણી યુક્તિથી સમાવેશ કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય દર્શનશાસ્ત્રના અભિપ્રાય સાથે તેમજ સાંખ્ય, બૌદ્ધાદિશાસ્ત્રો સાથે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનો પરિહાર એવી કુશળતાથી કર્યો છે કે, સામાન્ય જુદિના પાડકાને પણ તે સિદ્ધાન્તો હૃદયસ્પર્શી થયા વિના રહેતા નથી. બીજા ભાગની અવતરશ્લોકોમાં તેઓએ માયાવાદ એટલે જાણ શું છે, જગત્ શું છે, માયા શું છે, અને તે સર્વનો અન્યોન્ય સંબંધ શું છે, તે બહુ-સદ્ભયુક્તિથી સમ-જાણેલું છે. માયાશબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ જુદે જુદે રચણે જુદા જુદા અર્થોમાં કર્યો છે. છેવટનો અર્થ ધ્વનિજન, કપટ, ભ્રમણા, એવો કરવામાં આવ્યો છે. તેથી તે છેવટના અર્થની અસર જ આધુનિક પ્રજા ઉપર થઈ ગઈ છે. એમ હોવાથી શંકરાચાર્ય માયાશબ્દનો કેવા અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો છે, તે નહિ સમજાવાથી જ સમાજના જવામદા સમર્થ આચાર્યને પણ શંકાચાર્યનો પ્રતિ પક્ષ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. યુરોપના વિદ્વાનો પણ માયાશબ્દનો મૂળાર્થ બિલકુલ સમજી શક્યા નથી. યદ્યપિ મેક્સમ્યુલરજેવા પંડિતે માયાશબ્દને શુદ્ધસ્વરૂપમાં જાણેલો અને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં માયા એટલે જ્ઞાન્તિ, અસત્યજ્ઞાન અથવા ખરૂં કહીએ તો શૂન્યતા જેવો જ અર્થ સઘળા વિદ્વાનોના સમજવાનાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ માયાનો તેવો અર્થ થતો નથી. શંકરસ્વામીના અભિપ્રાય પ્રમાણે માયાશબ્દનો ખરો અર્થ શું છે, જાણ સાથે તથા જગત્ સાથે તેનો કેવો સંબંધ છે, તેનું યથાર્થ વિવેચન કરવામાં કોઈકેશ્વર ભટ્ટાચાર્યજીએ વિજય મેળવ્યો છે, એમ કહેવું, તે બિલકુલ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. તેટલા જ માટે તેઓએ રચેલ ‘ઉપનિષદોનો ઉપદેશ’ નામની ગ્રંથમાળાના બીજા ભાગની અવતરશ્લોકોનું સુગમ્ય ભાષાંતર આ રચણે આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આરંભમાં તેઓ શ્રી સ્વપ્રભાસનો ઉદ્દેશ સમજાવતાં કહે છે કે-

ગ્રંથ પ્રકાશ કરવાનો ઉદ્દેશ.

૧ ભારત વર્ષનો ઉપનિષદોનો જ સમૂહ છે, તે ખરેખર રત્નોની ખાણ જ છે. જાણ વિદ્યા સંબંધે જે કંઈ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે, તે સઘળાનું ઉપનિષદોમાં ઘણું જ નિપુ-ણતાથી આલોચન કરવામાં આવ્યું છે, તેમ જ ઉપદેશ કરવામાં આવેલ છે. ધર્મનું જે કંઈ તત્ત્વ છે, તેમ જ જાણ અને જગત્સંબંધી જે કંઈ જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે, તે સર્વ તે ગ્રંથોમાં અતિશય ગંધુર પ્રજ્ઞાલીથી ગુરૂંવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે સુમધુર ધર્મ વિવેચનના ગ્રંથો

યમાં બગીચ પ્રયત્નસિદ્ધ અને પ્રામાણિક ટીકાકારોની ઉક્તિનો ઉલ્લેખ કરીશું. એમ કરવાનું મૂલ તરવો શંકર. છે કે-કોઈ કોઈ પાઠકોના મનમાં એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે, શંકર છે કે-કલકતાના તથા તેનું તાત્પર્ય અને જે રૂપે જાણીએ છીએ, તે રૂપે તે બાધનો પ્રકૃત એ ની પરીક્ષા તાત્પર્ય નથી. એવી આશંકાથી અને ટીકાકારોની સાહાય્ય લેવાનું ઉચિત એવો ઇન્દ્રિયકારોમાંથી પણ જ્યોત્સના શંકરના સમસામધિક થઈ ગયા છે, અને તેઓના જ એ પુરનાર શિષ્યોરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે; તેવા ટીકાકારો શંકરનો ભાવ શી રીતે સમ- છે. હાલ મુંબઈ દર્શાવવાથી-બાધનો જે અર્થ અને સમજ્યા છીએ, તે અમારો પોતાનો મન અને જુદા જે કહેવાનું સાહસ કરવાને કાળને કારણ રહેશે નહિ. તે ટીકાકારોમાંથી છે. પરંતુ, એમ કહેવાનું સાહસ કરવાને કાળને કારણ રહેશે નહિ. તે ટીકાકારોમાંથી છે. જ્યોત્સના સારી પેઢે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે, અને જ્યોત્સના ટીકા નિતાન્ત પ્રામાણિક મનાય છે. તેઓ સિવાય અને કોઈની સાહાય્ય લઈશું નહિ. આ પ્રસંગે એક પ્રકારના પાઠકવર્ગ વેદા અમારી એવી પ્રાર્થના છે કે, અમારા સિદ્ધાન્તોનું અવલોકન કરતાં પૂર્વે, તેઓના અભિ-કરણમાં શંકર સંબંધે જે કંઈ પૂર્વ સંચિત સંસ્કારો પડી ગયા હોય, તે સંસ્કારોને રહેતા રી, કેવળ નિષ્પક્ષપાતપણે આ અવતરણિકાનું અવલોકન કરવા તેઓએ કૃપા કરવી.

યું જે છેવટે મૂળ અર્થ સંબંધી કંઈ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આવા અંધોપ્રકટ કરવામાં શંકર બાધનો, યથાર્થ ભાવ સરસતાથી સમજાવવાનો અમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જે સ્થળે બાધનો કોઈ ભાગ અસ્પૃશ્ય છે, તે સ્થળે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવાનો અને પ્રયાસ કર્યો છે, બાધમાં કોઈ કોઈ સ્થળે શંકરાચાર્ય પોતાનો ભાવ નિગૂઢ રાખેલો હોય છે; તો અન્ય સ્થળે તેઓએ જ તે સંબંધી વિસ્તારથી વિવેચન આપેલું છે. આ ઉપનિષદોનું વિવરણ કરતાં જે જે સ્થળે અમને તેવી અમેક્ષા જણાઈ છે, તે તે સ્થળે શંકરાચાર્યના બાધનાં બીજાં સ્થળો લઈને અંથી દીધાં છે. અવશેષે, અને એક વાત કહેવાનું આવશ્યક ધારીએ છીએ. આ દેશમાં આવેા અનુવાદ અને આવી વ્યાખ્યા કરવાની પ્રણાલીનું કાર્ય સંપૂર્ણ નૂતન અને બહુ કઠિન છે. તેથી આ કાર્યમાં અમારાથી જે કંઈ જમ અથવા પ્રમાદ થઈ ગયો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેલું નથી. જ્યોત્સના ભારતવર્ષનાં દટાઈ ગયેલાં રત્નોનો ઉદ્ધાર કરવાને અતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરતા હોય, તેઓની સહાનુભૂતિ અને સાહાય્ય માટે વિનમ્રભાવે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

નિર્ણય બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય.

૨ આ સ્થળે અને શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદનું આલોચન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. આપણે શંકરભાષ્યમાં નિર્ણય અને સમુણઃબ્રહ્મનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ. શંકરે કહ્યું છે કે નિર્ણય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

૧ સઘળા ટીકાકારો જીવનપર્યંત સંસ્કૃત વ્યવસ્થાથી અને સાધકો હતા. અમારા માન કરતાં તેઓનું માન અતીવ સદ્મ હતું, અને અનેક વ્યવસાયોમાં યુગાયેલા હોવાથી, સંસ્કૃત ગયેલું જ અવલોકન કરવાનું એક જ લક્ષ્ય અમારાથી રહી શકતું નથી. તેટલા માટે અમે શંકરભાષ્ય અને શ્રુતિનું તાત્પર્ય જે રીતે જાણીએ, તે કરતાં ટીકાકારો ધણું ઉત્કૃષ્ટ રીતે જાણતા હતા. એવા અમારો હૃદય નિશ્ચય છે. તે કારણને લીધે જ ભાષ્યાર્થ સમજવાને અને ટીકાકારોની સાહાય્ય લેવાનું આવશ્યક ધાર્યું છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મપૂર્ણ અને અનન્ત સ્વરૂપવાન છે.

અનેક વિદ્વાનોએ તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની વ્યાખ્યા કરતાં, તેને ‘શન્ય’ સુધીમાં ‘ઘટાવી દીધેલ છે; પરંતુ શંકરાક્તનિર્ગુણ બ્રહ્મ શન્ય પણ નથી, તેમજ જ્ઞાનરહિત પણ નથી, શંકરાચાર્યે વેદાન્તદર્શનના બાખ્ય (૨-૨-૨૦)માં ‘ સર્વ શન્યવાદ ’ ની વિરુદ્ધ તુમુલ સંગ્રામ ઉપરિચિત કરીને, ‘ શન્યવાદ ’ નું ખંડન કર્યું છે; તે સાથે “ રિચર, નિત્ય આત્મા ” ની સત્તા સ્થાપન કરી છે. શંકરાચાર્યપ્રણીત ‘ ઉપદેશ સાહસ્રી ’ નામના ગ્રંથમાં^૧ પણ એ શન્યવાદનું વિસ્તારથી ખંડન કર્યું છે. તે સ્થળે શન્યવાદનું ખંડન કરીને આત્મ ચૈતન્યનું ‘ સત્તા જ્ઞાન અને જ્ઞાનન્દ ’ નું સ્વરૂપ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે- નિર્ગુણ બ્રહ્મનું શન્યસ્વરૂપ નથી જ. ત્યારે શંકરમત પ્રમાણે નિર્ગુણબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે ? બૃહદારણ્યકોપનિષદના બાખ્યમાં તેઓએ નિરૂપાધિક નિર્ગુણ બ્રહ્મને ‘ પૂર્ણસ્વરૂપ ’ કહીને નિર્દિષ્ટ કરેલ છે.^૨ શંકરરચિત વિવેકચૂડામણિ નામના પ્રામાણિક ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે નિર્ગુણબ્રહ્મને ‘ પૂર્ણ અને અનન્ત ’ કહેલ છે.^૩ વેદાન્તદર્શન ઉપર શાંકરબાખ્યની રત્નપ્રભા નામની ટીકા કરનારે ૧-૧-૨૪ સૂત્રના બાખ્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે- ‘ પુરૂષ . આ જગત્પ્રપંચથી અતીત છે, તે પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ’^૪ તેઓએ વિશેષે કહ્યું છે કે- ‘ જગત્પ્રપંચથી અતીત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ રહ્યું છે. ’^૫ તે સઘળાં વચનોથી નિર્ગુણબ્રહ્મ ‘ પૂર્ણ ’ અને અનન્ત સ્વરૂપવાન છે, એમ દ્વિત થાય છે. સ્પષ્ટ થાય છે કે-શંકરના મતે નિર્ગુણ બ્રહ્મશન્ય પદાર્થ નથી; પરંતુ શંકરાક્ત નિર્ગુણબ્રહ્મ પૂર્ણ અને અનન્તસ્વરૂપ છે. (ચાલુ.)

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

૧. જુઓ પ્રકરણ ૧૬ શ્લોક ૧૫ તથા ૧૬ તેમજ શ્લોક ૩૦ તથા ૪૦.

૨. ન ઘયમ્પહિતેન રૂપેણ પૂર્ણતાં ચદામઃ કિંતુ કેવલેન સ્વરૂપેણ-અમે ઉપાધિથી પૂર્ણતા કહેતા નથી, પણ માત્ર સ્વરૂપે જ પૂર્ણ કહીએ છીએ.

૩. પરિપૂર્ણ મનાચન્તમપ્રમેયમવિક્રિયમ્-પરિપૂર્ણ, અનાદિ, અનન્ત, પાપ રહિત અને વિકારરહિત, શ્લોક ૪૫૫ તથા પ્રત્યગેકરસંપૂર્ણમનન્ત સર્વતોમુક્તમ્-પ્રત્યક્, પૂર્ણ, અનન્ત અને સર્વતોમુખ. શ્લોક ૪૬૮.

૪. પુરુષસ્તુ પૂર્ણબ્રહ્મસ્વરૂપોઽતઃ પ્રવજ્ઞાજ્ઞ્યાયાન્-પુરૂષ પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેથી તે પ્રપંચથી વધારે વીસ્તીર્ણ છે.

૫. કલિપંતાજ્ઞગતો બ્રહ્મસ્વરૂપમનન્તમસ્તિ-કલિપત જગત્પ્રપંચથી બ્રહ્મસ્વરૂપ અનન્ત છે (જગત્પ્રપંચ કેવી રીતે કલિપત કહેલ છે, તે હવે પછી જણાવીશું.)

વેદકાલ વિચાર.

(અનુસન્ધાન:—વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૩ થી.)

આ પ્રમાણે તૈત્તિરીય સંહિતામાં કહેલા પ્રાચીન વર્ષારંભ પૈકી એકની પરંપરા ઋગ્વેદ સુધી પહોંચેલી છે. અને તત્સમગ્રન્થમાં વૈદિક કથા, પારસી, અને ગ્રીકના જૂના ગ્રંથો તથા હંત કથા ઉપરથી પૂર્ણ પૂરાવો મળી શકે તેમ છે. આ તમામ વ્યક્તિમાં કથા પ્રસંગ કદાચ ભિન્નતા વાળો હોવાથી નિર્ણય કરવા યોગ્ય ન કહેવાય. પરંતુ તેની પરંપરા તૃલ્લના કરવાથી કથાનું સામ્ય વિદ્વાન લોકો એકજુલ રાખેલું છે ? એ સમઝવામાં આવશે. પરંતુ એમણે પ્રજા કયે સમયે એકજ રચાનમા રહેલી હશે ? તેની કાંઈ ખબર ન હોવાથી એઓથી પુરાણિક કથાનું એકીકરણ કરવાને બની શકે તેમ નથી. પરંતુ યોરપન વિષેની ખીના અને વિશેષે કરીને તેની વસંત સંપાતની સ્થિતિ ઉપરથી આપણને કાંઈક આધર મળી શકે છે.

દ્રાહ્યુની પૂર્ણ માસે એક વખત વર્ષારંભ થતો એમ કહેનારાં તૈત્તિરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણનાં વચન ઉપરથી જોતાં આપણને મૃગશીર્ષનું નામ જોવામાં આવે છે, તેનો વાસ્તવિક અર્થ પ્રાચીન કાલે એક સમય વસંત સંપાત તે નક્ષત્રમાં મતો એવો થાય છે. આથી તૈત્તિરીય સંહિતાના વચનની સત્યતા માટે સાક્ષી મળે છે. કારણ દ્રાહ્યુની પૂર્ણિમાએ જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં આવે ત્યારે પૂર્ણ ચન્દ્ર સૂર્યની સામે અર્થાત્ ઉત્તર દ્રાહ્યુની નક્ષત્રમાં આવેલો જોઈએ. એટલે ઉત્તર દ્રાહ્યુની નક્ષત્ર ઉત્તરાયન ચિન્હમાં આવે, અને વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં આવે. આ પ્રકારે જોતાં દક્ષિણાયન જ્યારે માધ પૌર્ણિમાએ થાય ત્યારે વસંત સંપાતકૃતિકામાં આવે, અને પૌષમાં થાય તો સંપાત અશ્વિનીમાં આવે એટલે અશ્વિની અને પૌષ, કૃતિકા અને માધ, તથા મૃગશીર્ષ અને દ્રાહ્યુન, એ અયન ચલનને સમજાવે અનુક્રમે જલ્લનારા વર્ષારંભનો પરંપરા સંબંધ જોડનાર છે. એ તમામ વર્ષારંભ આર્ય સુધારાના નિરનિરાળા કાળે અસ્તિત્વમાં હતા, એ બતાવનારાં વચનો અને પુરાણ કથા પુષ્કળ છે. એ પ્રથમના વિવેચનથી આપણે જોઈએ છીએ.

આ પ્રમાણે તૈત્તિરીય સંહિતામાં કહેલા પ્રાચીન વર્ષારંભ પૈકી એકનો વિચાર કર્યો પરંતુ તેની જ બરાબર અને ધણેભાગે તેજ ચન્દ્ર પ્રયોગવડે કહેવામાં આવેલા ખીજા વચનનો અર્થ કેવી રીતે કરવો ? તેનું ઉત્તર, જેવો એકનો અર્થ કરવામાં આપ્યો તેવો જ ખીજાનો કરવો, એજ છે. દ્રાહ્યુની પૌર્ણિમાએ દક્ષિણાયન થવાથી વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં આવે. તદ્વત્ ચૈત્રી પૌર્ણિમાએ જ્યારે તે થાય ત્યારે વસંત સંપાત પુનર્વસુમાં આવે. આ સમય ધણે પ્રાચીન છે.

પુનર્વસુમાં વસંત સંપાત થાય અથવા તે નક્ષત્ર નક્ષત્ર ચક્રમાં કહી પ્રથમ માનવામાં આવે, એવાં સ્પષ્ટ વચન જોવામાં આવતાં નથી. અથવા તદ્વાચક ખીજું એકાદ નામ પણ નથી, કે જે ઉપરથી આચાર્યજીમાં પ્રાપ્ત થયેલ ખીના સરખી ખીનાનો કાંઈ ખતો ભાગે.

મરણ વિષયે હિંદુ અને નમુસ્લી વચ્ચે થયેલી શરત એ પણ એવાજ તર્કનું એક ઉદાહરણ છે. આ કાળ સમયે સંહિતાનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ બંધાયું, અને અતિ પ્રાચીન સૂક્તો તથા યજ્ઞ વાક્યોના અર્થ નિશ્ચય કરવાનો પ્રયત્ન થયો. આજ સમયે ઝીના લોકોએ ભારતીય આર્ય પાસેથી નક્ષત્ર પદ્ધતિ લીધેલી. પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાનો મોઘો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી ૫૦૦ વર્ષ પર્વન્તરનો હોવો જોઈએ. આને પુરુષનો પૂર્વકાળ કહેવામાં આવે છે. સૂત્ર અને પદ્ધતિ આ સમયે નિર્માણ થયાં.

જે કાળ આપવામાં આવ્યો છે તે કાંઈ નક્કીજ છે એમ સમજાતું નથી. તો પણ સ્થુલમાન પ્રમાણે તે બરાબર છે. આ સર્વમાં જૂનો જે અદિતિ કાળ તે સમયે પંચાંગની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ હતી. અને આ ઉપરથી આજકાલ, આર્ય સુધારાનો આરંભકાળ ન હોવાથી તે પહેલાં કેટલેક કાળે શરૂ થયેલ હશે એમ માનવું જોઈએ. બીજો જે મૃગ-શીર્ષ કાળ તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૨૫૦૦ વર્ષનો હતો. આ સમયે પારસી, ગ્રીક અને ભારતીય આર્ય એકત્ર રહેતા હતા. અને એ ત્રણે લોક જૂદા પડ્યા પહેલાં વેદનો ભાગ તૈયાર થયો હશે એમ અનુમાન બાંધી શકાય છે. આ અનુમાનને તૂલનાત્મક વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર ઉપરથી સારો આધાર મળે છે. પુરાણ કથાના સમારે સાઠ નામો ગ્રીક અને સંસ્કૃત ભાષામાં એક સરખાં જોવામાં આવે છે, એમ એકસમૂહને બતાવ્યું છે. એટલાં નામો બપારે બનેલાં એક સરખાં છે, ત્યારે તે નામનાં દેવોનાં કૃત્યોનું વર્ણન કરનાર સૂત્રો તે કાલે નહોતાં એમ કહેવું સંભવિત નથી આ ત્રણે લોકો વિભક્ત થયા પહેલાં કવિતા ઉત્પન્ન થઈ હતી, એ શ્લોક મરણગાયક સંસ્કૃત પદ, અવસ્તાના પદ અને ઓકના પોંસ શબ્દથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

અયનચલનથી વર્ષારંભ એ પ્રકારે બદલાઈ ગયો ત્યારે વર્ષારંભની વચ્ચેની રિથિતિ વિષયે, 'તેમજ ઋતુકાળમાં થયેલા ફેરફાર વિષયે કોઈ ટેકાણે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું કેમ નહિ હોય ? અને વૈદિક લોકોને તે સમયે અયનગતિ કેમ સમજવામાં નહિ આવી હોય ? એવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો તેનું સમાધાન કરવું કઠિન નથી. સંપાતગતિ સમજવાને ગણિતાદિ શાસ્ત્રની થોડી પ્રતિભા થવી જોઈએ, અને સેકડો વર્ષ વેધ યંત્રનો ઉપયોગ સમજવો જોઈએ. આ હરકત લક્ષમાં લાવવાથી ભારતીય આર્ય અયનગતિ અન્વ પ્રગતી પહેલાં ધણી સક્ષમ રીતે સમજ્યા હતા એમ માનવું જોઈએ. ગ્રીક ન્યોતિધી હિપાર્કસ દર વર્ષે ૩૬ વિકલા અયનગતિ ઓછી રજુતો. પણ વાજળી રીતે તે ૫૦૬ વિકલા ઓછી છે. ભારતીય ન્યોતિધના વિચાર સુજળ તે ૫૪ વિકલા છે. અર્થાત્ ગ્રીક લોક પાસેથી ગ્રહણ કરેલી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

મૃગશીરૂતિકા સુધી અને ત્યાંથી પુનઃ અશ્વિની પર્વન્ત વસંત સંપાત આવ ત્યાં સુધીની મધ્ય રિથિતિનો કાંઈ પતો લાગે છે કે કેમ ? એ હવે જોવું જોઈએ. સંવત્સર દેવતા પ્રજાપતિનું રચાત મૃગ પુંજમાં છે. પણ તે પોતાની કન્યા રોહિણીનો અભિલાષ કરી આગળ આવવા લાગ્યો. એ તેનું કૃત્ય ઉચિત ન હોવાથી રૂદ્રે તેને મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી વસંત સંપાતના સમયે સર્વ મૃગમાં નદિ હોવાથી ધીમે ધીમે રોહિણીના પાસે આવવા લાગ્યો એ સ્પષ્ટ છે. આની પહેલાની રિથિતિ વસંત સંપાત રૂતિકામાં આવે તો આ સમયે

ઋતુ એક મહિનો આગળ આવવાને સમજે તે લેહોએ વર્ષારંભ કાઢ્યું માથ સુધી ગણવા માંડ્યો. અને નક્ષત્રનો ક્રમ મુગથી નહિ પણ કૃતિકાથી શરૂ કર્યો.

આ બીનાની રીતિ વેદાંગજ્યોતિષમાં વર્ણવેલી છે. તે સમયે ઋતુ પાછળ હટેલી હતી. અને વસંત સંપાત બરણીથી થઈ ઉત્તરાયન ધનિષ્ઠાના આરંભે આવતું હતું. આની પહેલાંની રીતિ સમયે અશ્વિનીમાં વસંત સંપાત આવતો. આ સમયે ઋતુ વેદાંગ જ્યોતિષ કરતાં પાછળ આવેલી હતી.

આ પ્રકારનો યોગ્ય દેરશર પંચાંગ સમજાયે વિશ્વામિત્રે કર્યો. મહાભારતના આદિ. પર્વમાં (૭૧-૩૪) ચક્રારણ્યે ચૈ લોકં કુર્યો નક્ષત્ર સંપદા । પ્રાતિ થયળ પૂર્વાણિ નક્ષત્રાણિ ચક્રારણ્યઃ વિશ્વામિત્રે પ્રતિસ્ટિષ્ઠિ નિર્માણ કરવાનો અને નક્ષત્ર માસા ધનિષ્ઠાનથી નહિ પણ અવણીથી શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું વર્ણન છે. અન્ય પુરાણમાં પણ આ બીના આપવામાં આવી છે. અને ત્યાં વિશ્વામિત્રે એક નવિન આકાશ ઉત્પન્ન કરવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેનો અર્થ એટલોજ થાય છે, કે વિશ્વામિત્રે પંચાંગની નવિન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે સિદ્ધ ન થતાં પૂર્વની અર્થાત્ કૃતિકા નક્ષત્રથી આરંભ કરવાની પદ્ધતિ કાયમ રહી. પણ છેપટે કેટલેક કાળે દેરશર થઈ નક્ષત્ર અશ્વિનીથી આરંભ કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ.

જે સમયે કાશ્યપી પૂર્ણ માસે વર્ષારંભ થતો, તે કાળની રચિત ભાદ્રપદના પિતૃ પક્ષ ઉપરથી આપણને થાય છે. આ વિશે આગળ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ આવણીનો વિધિ ભાદ્રપદમાં થતો એમ મનુસ્મૃતિ* (અધ્યાય ૪ શ્લોક ૯૫-૯૬) ઉપરથી જ્ઞેવામાં આવે છે. અને ચોમાસું પણ આગ મહિનાથી શરૂ થતું. કારણ આવણીનો વિધિ વર્ષાકાલને આરંભે થતો જોઈએ એમ આશાલાયન ગૃહ સૂત્ર (૩-૫-૨) ઉપરથી જ્ઞેવામાં આવે છે. પણ પછીથી આવણ માસમાં થવા લાગ્યો. કારણ સંપાત ના ચત્રાયમાન થવાથી ચોમાસું પણ એક મહિનો વહેલું આવે. તે પ્રમાણે ચોમાસું વહેલું આવતાં આવતાં હાલ તે જ્યેષ્ઠ માસ પર્યન્તમાં આવી પહોંચે છે. આ બીના ઉપરથી જ્ઞેતાં ઋતુકાલનો થયેલો દેરશર કેટલાક અંશમાં સ્પષ્ટ થાય છે. તો પણ આ પૂરાવાને, વર્ષારંભનો થયેલો દેરશર એટલો જાણો મહત્વનો નથી. કારણ સ્થાન પરત્વે ઋતુ ભિન્ન ભિન્નકાળે હોય છે.

હવે એટલું જોવું જોઈએ, કે આટલા પ્રમાણે ઉપરથી સ્થાપિત કરેલ વેદકાલ પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોના મતે અવિરૂદ્ધ છે કે કેમ ? જર્મન પণ્ડિત વેબરે બૂગોળ

* આવણી વિધિના બે ભાગ—ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જનના બે કાળ વિકલ્પે મનુ મહારાજે આ પ્રમાણે કરેલા છે:—ધાવણ્યાં પ્રૌઢ પર્વાં વાપ્યુ પાકૃત્ય યથાવિધિ । યુક્ત દચ્છન્દાંસ્પર્ધાયોત માસાન્વિપ્રોર્ધ પશ્ચમાન્ ॥ પુષ્યતે હન્દ્સાં કુર્યાદ્ વાહિન્તર્મર્જનં દ્વિજઃ । માઘ શુક્લસ્ય વા પ્રાતે પૂર્વાહ્ પ્રથમેઽહ્નિ ॥ પ્રૌઢપદી એટલે ભાદ્રપદ પૌર્ણિમા. આ કાળનો વિકલ્પ શાસ્ત્રાતુરોપવે થયેલ છે, એમ દીકાર કહે છે.

અને ઐતિહાસિક પૂરાવા ઉપરથી એવું અનુમાન કરાઈયું છે, કે વદનો આરંભ, પારસી અને આર્ય લોક જે કાળે એકત્ર હતા ત્યારથી થયેલ છે. પારસીના ઝન્દ અવસ્તામાં એવો કાંઈ ભાગ છે કે જ્ને વૈદિક સંસ્કૃત સંપાતર આપી શકાય અને માની શકાય. આ ઉપરથી વેગ્નું કહેવું સત્ય દરાવવાને વેદકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ વર્ષનો માનવો જોઈએ. પણ પારસી અને બ્રાહ્મણો જ્યાં એકત્ર રહેતા હતા તે કાળે વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં થતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ખીના ઉપરથી વેદકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ જોઈએ અગાડી માનવાને કોઈ પણ પ્રકારની સહકૃતિ દરકત નથી. પારસી ધર્મ સંસ્થાપક ઝોરો આરટર, યુરપના ટ્રાન્ઝનયુદ્ધ-ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૧૦ વર્ષ-પહેલાં સુમારે ૬૦૦ વર્ષ થઈ ગયા વિષયે લિડિયા દેશના એથસ નામના ગ્રંથકારનો મત છે. આ ગ્રંથકારનો મત છે. આ ગ્રંથકાર ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષના સુમારે થઈ ગયો છે. આ પ્રકારે જોતાં પારસી અને આર્ય લોક મૃગશીર્ષ કાલના દ્વિતીયાંશમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૬૦૦ થી ૨૫૦૦ . સુધી, એક બીજાથી દૂર થયા. ઓક તત્ત્વવેત્તા એરિસ્ટોટલ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦) કહે છે, કે ઝોરો આરટર પેરોટાની પહેલાં ૫૦૦૦ કિંવા ૬૦૦૦ વર્ષ થયા. પણ આ વર્ષ નહીં માનવામાં આવતું નથી. ત્યારે તે ઉપરથી એરિસ્ટોટલના સમયે ઝોરો આરટર ઘણાં પ્રાચીન કાળે થઈ ગયાનું માનવામાં આવતું. જ્યારે ઝોરો આરટર અતિ પ્રાચીન છે ત્યારે સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદ તેનાથી પણ પ્રાચીનકાળે હોવા જોઈએ. બીજી એક વિચાર કરતા સંખ્યા એ બાબત છે, કે મીસના હોમર કવિ એ ઇલિયડ કાવ્ય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષના સુમારે રચેલું કહેવાય છે. વૈદિક ગ્રંથ અને ઇલિયડની ભાષા મધ્યે એટલું બધું ભિન્ન છે, કે ઓક અને દિંદુ લોકોનાં વિશક્ત થવાથી બનેલી ભાષામાં એટલું જુદાપણું આવવાને દમરો વર્ષ વ્યતિત થઈ જાય. અર્થાત્ ઝોરયન અથવા મૃગશીર્ષની ખીનાની કલ્પના કર્યા પછાત વસંત સંપાત કૃતિકામાં આવવા પહેલાં; એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષના સુમારે, ઓક અને દિંદુ વિશક્ત થયા કહેવું સરત-વાજાની-છે.

કુશામ બુદ્ધિવાળા મહાન વિદ્વાન જ્ઞાતિવિદ પંડિતના વિચારે વેદ અનાદિ અશ્વરૂત છે. શ્રુતિ સરખા પ્રકટ થયેલ ગ્રંથ અનાદિ હોવા જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. તે કોઈ પણ વખતે પ્રકટ થયેલ હશે એમ માનનાર મનુષ્યો છે. અને તેઓનું એમ માનવું બાબતે અને કુશાનના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, બાબત-નવા દાર-પ્રિરતના સમયે અર્થાત્ ૧૯૧૦ વર્ષ પહેલાં; અને કુશાન મદમદ પચગમ્બરના સમયે અર્થાત્ સુમારે ૧૩૨૫ વર્ષ પહેલાં થયાનું સર્વને જણવામાં છે, એ જોઈ ગ્રંથ પ્રકટ થયેલા છે, એમ તે ધર્મના સોનો માને છે. અને તે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ સમયે પ્રકટ થયાનું પણ તે માને છે. એટલે પ્રકટ ગ્રંથ અનાદિ ન હોવા જોઈએ એમ કોઈ જાન નહિ. જ્યારે આમ છે ત્યારે શ્રુતિ ગ્રંથ પ્રકટ થયેલ છે, તો તેટલા ઉપરથી તે અનાદિ છે એમ કહેવું જરોબર નથી. પણ બ્રહ્મવાદી લોકો દોનો તેવો વિચાર હોવાનાં કાંઈ કારણ હોતાં જોઈએ. આ બ્રહ્મવાદી પૈકી કેટલાક ઇ. સ. ના પહેલાં કેટલાક ચતુર્થ પૂર્વે થઈ ગયેલા હતા ત્યારે પણ વેદ અનાદિ છે એમ પૂર્વ પર-પદાગત કલ્પના ઉપરથી ચોતાનો મત બાંધેલો હતો. પ્રિરતી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં જગત્ની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. ના પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષના સુમારે થયેલી છે. એટલે પ્રિરતી ગ્રંથકારની

પ્રાચીનત્વ સમ્બન્ધે કલ્પનાં વિશેષે કરીને આગળ વધી શકતી નથી. અને ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાનો કાળ કાંઈ પણ કલ્પના થઈ શકવાથી જન્મતલી ઉત્પત્તિ ત્યારેજ અર્થાત્ ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ એમ તેઓએ નક્કી કર્યું છે. આપણા બ્રહ્મવાદીઓએ પણ ખ્રિસ્તની પેઠે વેદકાળનો વિશેષ સળવળાટ ઉપજાવનારો ભામ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષના સમારોનો માન્યો હતો અને કદાચ તેની પહેલાનો પણ હોય એમ કહેવાને થોડો ઘણો આધાર છે. કાળાન્તરે વેદનું સ્વરૂપ અક્ષરશઃ જ્યું હતું તેવું ન રહેતાં તેમાં કાંઈ ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ. તો પણ તેની અંદરની મતલબ કાંઈ પચ્છાઈ-ખદલાઈ-મઈ નથી. આટલા પ્રાચીનકાળથી આવવાને સમજે ઠેઠમિનિ, પાણિની અને પ્રાચીન બ્રહ્મવાદીઓએ જન્મતલા આરંભથી અર્થાત્ તમામ જાણીતી જાગતોના આરંભથી અસ્તિત્વમાં છે, કિંબહુના વેદ અનાદિ છે એમ કહેવેલ છે.

હલવદ-કાઠિયાવાડ.

}

(આગળ ચાલુ)

પ્રભાશંકર રતનજી ઉપાધ્યાય.

॥ સંધ્યા સમયે ॥

(અનુસંધાન પ્ર. ૫૦ થી.)

(૨)

પરિવાજકો ચલાવ્યું, “ તમને સર્વને આનંદ પડે એવા સંગીતશાસ્ત્રીને કેટલાક રમુજ અનુભવો થયા છે. એકદલ સારા કલાવિદનું જ્ઞાનવૃત્તિઓનું નાણુક બંધારણ એવું હોય છે કે તેના ઉપર ઉચ્ચ ભુવનોના આંદોલનોની સહજમાં અસર થાય છે; આ સમયે આપણા સંગીત શાસ્ત્રીના બંધારણમાં આપણને એક હુતમ પ્રકારની સારંગી પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ તેમને જાતેજ બોલવા દો. ”

સંગીતશાસ્ત્રી એ વાંચવાનો આરંભ કર્યો:—

“ હું બાલક હતી ત્યારે જાણે હું અવકાશમાં ઉડતી હોઉં એવું એકવાર સ્વપ્ન આવ્યું; મારી જાતને ચારે પાસ ભગંકર સ્થામ અવકાશમાં આવી રહેલી જોઈ. ચાંબલાના મયાળા જેવા કંઈક ઉપર હું ઉભા હોઉં એમ લાગ્યું, પરંતુ મારાથી કાંઈ પણ બાણુ કંઈ પણ જોઈ શકાતું નહિ, કાળજની વર્ષાની પેઠે ચારે પાસ અંધકાર છવાઈ રહ્યું હતું. ચારે પાસાં જોવામાટે હું માથાફાડ કરતાં અવકાશમાં ઉચ્ચ દિશામાં મારી ગતિ થઈ. ઉપર કે નીચે ગતિ થઈ એ મારાથી કહી શકાતું નથી કારણ કે અંધકાર સઘળે સમાન વ્યાપી રહ્યું હતું. આ સમયેજ મારાથી ઘણું ઉચે સહજ ઝાંખી ભરાય જણાવા લાગી, આસપાસની સ્થામતામાં તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. મારી દષ્ટિ તે ઉપર રિથર થતાં અંતરનાં

સ્વપ્ન દુઃખસને દર્શાવતાં કેટલાંક વાદળાં જલે કે વિખરાઈ ગયાં. આવા પ્રકાશમાં આમ-
નુપિ સૌંદર્ય અને પ્રલાવાળા ભેત પ્રકાશવાળા આકાશો આમ તેમ જતા આવતા હતા.
તેમના તરફ જવાની મારી ધ્રુવિયા થતાં, જુના દુઃખસની પેડે, તેઓ પણ અદરમ યાદ
ગયા, ઉંઘ જુરા રંગના અવકાશો, બચકર અવકાશની સ્થામતાનો ભંગ કર્યો. આમાંથી
આગળ પડી આવતી, મારા તરફ નમેલી એક દિવ્ય આકૃતિ જણાઈ. આ પુરૂષ જીવંત
પ્રકાશ અને વર્ણની મૂર્તિરૂપ હતા, પરંતુ મારાથી તેમનું વર્ણન યાદ સહે એમ નથી.
અપ્પો ધણી નિરાશ બરી રીતે નિરંકજ નિષેડે છે. તેમાં જોઈએ તેવું વર્ણન આપી શકાતું
નથી. મારી બધી જાતને પીગળાવી નાખે એટલા બધા દયાભાવથી મારા તરફ દૃષ્ટિ રિષર
કરીને તેમણે મને યાંત્રિકી ત્રણવાર બોલાવી. પછીથી આવી નવાઈ પણ આમતેમ ફરતી
દિવ્ય આકૃતિઓમાં છુપાઈ ગઈ, તે સર્વે પણ વળી વાદળોમાં ઠંકાઈ ગઈ; સઘળે ફરીથી
વળી અવકાશ જવાઈ ગયું; આ સમયે બધને બધે યાંત્રિકી વર્તતી હતી. પછીથી હું જાગી
ઉઠી. આ અવતારમાં—શીઓસૌથી મુઠલમાં મારા તાપલ ચવાના ધણી સમય પહેલું
આમ બન્યું હતું. ”

“ તમને કહીએ ફરીથી આનું સ્વપ્ન બાન્યું હતું ? ” એક જણે પૂછ્યું.

“ બરોબર તેનાજ જેવું તો નહિ. તે કાણ છે તેમને ખબર નથી પરંતુ કાંઈક એક,
મહાન પવિત્રતા અને સામર્થ્યવાળા કાંઈક એક અમુક અમુક સમયે મારી પાસે હોય એમ
લાગે છે; આમ શી રીતે યાવ છે તે મારાથી બરોબર વર્ણવી શકાતું નથી. હું તેમને
“ પ્રભોવદ્ ” નાનામયી વ્યવહારું છું. કદી શકાય તેવી દરેક દશામાં મેં તેમને જોઈ
છે; મધ્યાહ્નમાં અહર રહેલા, દિવાલો, છત અને ભોંપમાંથી નીકળી આવતા, રાત્રિએ,
ખગ્ન મધ્યાહ્ને, મધ્યાહ્નમાં, આરોગ્યમાં. ”

“ પરંતુ આનું વિચિત્ર નામ શા માટે પાડવામાં આવ્યું. ”

“ અરે ! જ્યારે જ્યારે હું અમુક પ્રકારના બધમાં હોઉં ત્યારે તે હમેશાં જણા
છે, એ મુખનો દર્શનથી હમેશાં મારા અંતરાત્માનું બલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથીજ એનું નામ
રાખ્યું છે. કોઈ કોઈવાર આખી આકૃતિ મારા જોવામાં આવે છે; કોઈ કોઈવાર માત્ર
અને ખમા નેટલો ભાગ જણાય છે; કોઈવાર તો મુખનો માત્ર અમુકો આગળનો ભાગ
જોવામાં આવે છે. ઉંઘ, પ્રકાશિત, ઘેરા નીલવર્ણવાળાં કેવાં નયનો ! ધણી વૃદ્ધ તેજ
જણાતા એકાદે યુવાનના જેવો તેમનો દેખાવ છે. અમેરિકામાં અને અન્ય સ્થળે વિદ્યાત
હોલમાં અને નાટકશાળામાં મેં તેમને વારંવાર મધ્યાહ્નમાં જોયા છે; આવા સમયે
હમેશાં તેમની પાસેથી મળતી ચકિતદાર મારાં જોનારો હવેર હું ધણી સહેલાઈથી અસરકારી
શકતી હતી. ”

“ આ સ્વપ્નથી સચવાયલી એક વિચાર-મૂર્તિના હોવી જોઈએ. ” વંદિત મત આપે.
“ કદાચ તેમ પણ હોય, મારું પણ ધણી વાર મુખી એવુંજ ધારતું હતું. ”

હમણાં હમણાંજ મને ખીજી રીતે માનવાનું કારણ મળ્યું છે. ‘એ વર્ષ પહેલાં મારા બાપ બેલિયલ છોડીને હિંદુસ્થાન આવ્યો. આ સમયે “ પ્રભોષક ” મારા દરરોજના સાથી બન્યા હતા; આવા વિચિત્ર માયાની મિત્રને આવું નામ આપવું મને ઉચિત લાગે છે. હવે મને તેમનો મહેરો વિશેષ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો, પૂર્વેતો ઝગઝગતા પ્રકાશના ચમકારામાં કાળી છાયાને મળતું કંઈક મારા જોવામાં આવતું, પરંતુ હવે તો વર્ણ પછી સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો; પ્રકાશિતનના જેવો સુંદર વર્ણ જોઈને મને થોડી નવાઇ લાગી નહિ. સુવર્ણ રંગની છાંટવાળા કેસ; (અથવા તદ્દન સુવર્ણ રંગવાળા, તે કહી શકાતું નથી) જણાયા ત્યારે લાંબાં લાંબાં ગુંછળાંમાં આવી રહ્યા હતા. સમાન રીતે ધડાપલી ઉચી નાજુક આકૃતિ, ખભા મારે નહિ પરંતુ હ્રષ્ટ પુષ્ટ અને બલવાન હતા; લાંબા નાજુક હાથોએ મારું ખાસ લક્ષ્ય દોર્યું. આ આકૃતિ ઉડતા ધવલ ઝગમગમાં વિંટાલેલી હતી; તે ખભા આગળ ટાંકા ચિનાનો, લાંબી પ્લેગી પ્લેગી વાળો, લગભગ પગ સુધી પહોંચતો હતો. તેનો નીચેથી ધોળું વસ્ત્ર જણાઈ આવતું હતું. કોષ કોષવાર મસ્તક ઢાંકેલું હોય છે—કોઈક વાર ઉઘાડું હોય છે. નીચે બધાં ઉપર સાંકડી પટ્ટીમાં વીટાતું, ખભા ઉપર છુટુ લટકતું ધુસર વસ્ત્ર વાપરવામાં આવ્યું હોય છે, આથી લાંબુ અણીદાર નાક, નાજુક નરકોરાં, બલવાન, નમ્ર, ખીટપલું મુખ, નીચેની હડપચીની શક્તિને બાગ્યેજ છપાવી શકે એવી દાદી સ્પષ્ટ રીતે આગળ તરી આવે છે. પ્રથમ તો મને ગૂંચવાડો થયો; હિંદુસ્થાનની કદાપિ મુલાકાત ના લીધેલી હોવાથી, અજ્ઞાનમાં માફ એમ માનવું હતું કે, સુંદર આમડીવાળા લુખરી આંખો. વાળાં, સુવર્ણ રંગી કેશવાળા કોષ હિંદીઓ હોવા જોઈએ નહિ. ખરેખરી રીતે દરરોજ ધણું વર્ષ સુધી ઇરાદાપૂર્વક તું મારા “ પ્રભોષકને ” કાળી આમડીવાળા, કાળી આંખોવાળા, કાળા કેશવાળા ધારતી હતી. આથી ખુદ્દુ થાય છે કે વિચાર-મૂર્તિનો ખુલાસો બધે જો સતો થઈ શકતો નથી; કારણ કે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી જણાવાનો આરંભ થતાં, ધણા ભાવથી, યજ્ઞ સમયથી ધડી કોટેલી મારી મૂર્તિ બીજાકુલ વિરૂદ્ધ દેખાવની જણાઈ આવી, માયા ઉપરના ફેંટાના આંટામાં પછી ફેર જણાઈ આવ્યો. મેં મારા મામને પત્ર લખ્યો; મારા બતાવેલા વર્ણનને મળતાં આવે એવાં કોષક કોષક માનવિઓહિંદમાં મળી આવે છે કે નહિ તે જણાવવાનું લખ્યું. તેનો ઉત્તર મળ્યો, “ હા, હમણાંજ અમારી સાથે રહેતા સુવરાજ-મને જણાવે છે કે તારૂં વર્ણન એક કારિમરી બ્રાહ્મણ સાથે બરોબર મળતું આવે છે.”

“ પરંતુ આવર્ણન ગરદેવોમાંના એકના. એક કારિમરી બ્રાહ્મણ સાથે મળતું આવતું નથી, ” પરિવ્રાજકે દીકા કરી. “ મને લાગે છે કે, ” તેમણે ગોપના તરફ ફરીને કહ્યું, “ એ વર્ણન માસ્તર એસને બરોબર મળતું આવે છે. તેમના કેશ શુદ્ધ સુવર્ણ રંગના છે; તેમનોજ વિચિત્ર રીતે બરોબર ધડાપલી યોગીના જેવો મહેરો છે. સ્થાપક-પ્રમુખની માંહળીના છેલા દિવસોમાં તે એકલાજ વારંવાર આવતા હતા. ”

“ હા, ” મોષે ટેકા આપ્યો “ બરોબર રીતે તે તેજ હોવા જોઈએ. તેમનું શિરોવેષ્ટન હિંદી પાઘડીના કરતાં એરબના ફેંટાને વિશેષ મળતું આવે છે. ”

“ આ પ્રમાણે ! ” પોતાના માયા આસપાસ એક લૂગડું વીંટાળતાં મરાધાપ કહ્યું.

“ બરોબર એજ પ્રમાણે, ” સંગીતશાસ્ત્રીય ઉત્તર વાળ્યો. “આવો એક પણ નમુનો દિંદમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી. મારા અન્ને આવતા સુધી અવારનવાર મુલાકાત થતી. હવે કોઈ કોઈવાર ખાસ કરીને સ્પર્શિત સમયે તાલવૃક્ષની ઘટાઓમાં તેઓ મારા જોવામાં આવે છે; પરંતુ પહેલાંની પેઠે નહિ. બીજી રીતે પણ ‘ પ્રબોધક, ’ મારા જોવામાં આવ્યા છે. મારી પાસે ઘણા વર્ષ પૂર્વે આવેલું અન્ય મહાત્માનું એક જીવંત ચિત્ર છે. આ ચિત્ર મને ધણું ગમે છે, જે એકનાં મને દર્શન થાય છે તેની સાથે એ કોઈ રીતે મળતું આવતું નથી, ફક્ત સામાન્ય દેખાવ જાણે કે રહેજ સાજ મળતો હોય એમ લાગે છે. એક ચિત્ર અને અર્ધમીચેલી આંખો સહિત કોઈ પંથુ અભ્યાસી લગભગ ગમે તેવી કલ્પના ચલાવી શકે; તેથી કોઈ કોઈવાર આ ચિત્રદ્વારા મારા “ પ્રબોધક ” ને મારા સામે જોતા જોઈને મને હવે વધારેવાર નવાઈ લાગતી નહિ. આચરે જેએક વર્ષ પૂર્વે એક રાત્રે મને સમજાયું કે મારા માનવા પ્રમાણે આ સર્વ કલ્પનાનું કાર્ય ના હોયું જોઈએ. મેં કંઈક લખવાનો આરંભ કર્યો—ફટલાક લેણેએ એક મિત્ર વિષે કરેલી ધણી કડવી ફરીવારનો ખયાલ લખવા માંડ્યો. તકરારના ધાંધલની પાર વ્યક્તિ સહિત જાતથી લખવાનો પ્રયત્ન કરતાં, મારી પોતાની ગરમાગરમ લાગણીઓ આ કાર્ય અને મારી વચ્ચે આવે ને વિશ્લેષ પડાવતી.

આખરે ઘણા દિવસ મહેનત કરતા છતાં આગળના વધવાથી, એક દિને રાત્રે સુતા પહેલાં હું મારી ઓડીમાં જોડી, જીવંત ચિત્ર કાઢ્યું. ઉચ્ચ દૃષ્ટિ બિંદુથી જાગતોને સમજવાની અર્થ નિગ્રાહા બરેલી દૃઢ ઇચ્છા પૂર્વક તેના તરફ ઓછા દૃષ્ટિ રચાવી. આ સમયે ચિત્રમાં “ પ્રબોધક ” ને જોવાનો મારો પ્રયત્ન નહોતો. બીજકુલ ખુશાં ચમુઓથી દીવાના પૂર પ્રકાશમાં હું તે સામે જોઈ રહી હતી; કુખી, જીવંત વિચારોમાં હું એટલી બધી શૂંચવાઈ ગઈ હતી કે મારાથી સ્વપ્ન અને કલ્પના સૃષ્ટિમાં બીજકુલ વિદરી રોકાય એમ હતું નહિ. એકાએક ચિત્ર અદ્ભુત ગયું; બરાવાદાર ગાલ સદૃશ શુષ્ક બન્યા, કપાલ પણ જાણીતા સુખના ઉપરના ભાગના વિઘ્નસના સૌંદર્યને દર્શાવતા લાગ્યું, દાઢી આછી બની ગઈ, સુખ પણ આ દેરફારમાંથી બચી ગયું નહિ—અને ચમુઓએ તો પ્રકાશિત બનીને જવાલા જેવાં જાણીવા લાગ્યાં, આખરે મારાં નયન તેમના તરફ દોરાતાં તેમનાથી હવે વધારેવાર તે તેજ સદૃશ ચમુ રાખ્યું નહિ. તેમણે તો જાણે કે નાના નાના સૂર્યોનું સ્વરૂપ ધાર્યું; મારાં નયન તેમના ઉપર સ્થિર કરતા કરતાં સૂર્યના પોતાના પ્રત્યે તાકીને જોવાનું કાર્ય મને રહેલું લાગ્યું; અંતરાત્મામાં મંભરાટ સહિત મેં આડું જોયું. હમેશની માફક તેમણે મને મારા દિગ્બાતમાં રચાવી હતી; આ સમયે આમ સદૃશ દોરતાથી થયું હતું. એ સુખાકૃતિનો હું વિચાર કરતી જોડી—મારા મન ઉપર પડેલા તેના સંસ્કારનું અવલોકન કરવામાં હતું. તેની સત્તા ભયંકર લાગતી હતી. એ ચમુઓમાં, સમુદો અને સંધિયો, પકવ, અપરેશ અને શાયક જાનની અનદદ પરંપરાઓ વ્યંજીત થતી હતી. મેં ફરીથી ચિત્ર સામે જોયું—પ્રબોધક આદ્યા ગયા હતા !”

“ ધણીજ વિચિત્ર અનુભવ, “ શોષક ” ઉમેર્યું

“ પરંતુ બેવડારિક અનુભવ. મેં એ લેખ લખ્યો, ” સંગીતશાસ્ત્રીય કહ્યું.

“ તમે આવી બીજ અકૃતિઓ જોઈ છો ? ” કાવદાશાસ્ત્રીય હેઠ પૂર્વક પૂછ્યું.

“હા, આવા અન્ય અનુભવો પણ છે. એક સમયે લંડનમાં સ્ટીટિંગપેલમાં રેવ. રૂંડ આર. જે. કેમ્પબેલના બાપણ વખતે હોલના અવકાશમાં મહાન સમવાદ કરતી પવનના જેવી ગતિ જણાઈ, પછીથી તેમની પાછળ ડાબી બાજુએ ઉભેલી એક ઝાંખી આકૃતિ મારા જોવામાં આવી તેમના બાપણના આરંભમાં આમ થયું. તેમનું બાપણ પણ અસરકારક ચાલ્યું. એક સમયે આપણાં હાલનાં પ્રમુખ એસ્ટ લંડનમાં બાપણ કરતાં હતાં ત્યારે ઘણાં યાદી ગયાં હતાં. મેં તેમને કોઈ કાસે આવી ખરાબરીતે બોલતાં સાંભળ્યાં નથી. તેમણે દરેક મિનિટ આ પ્રમાણે તરફડીયાં મારતાં ચાલુ રાખ્યાં, તેવામાં તદ્દન એકા એક, વાતાવરણમાં આવા ખનાવોની સાથે થતી “પવનના સુસવાટા” જેવી ગતિ થઈને, તેમની ડાબી બાજુએ જમીનથી થોડેક ઉંચે પાછળના ભાગમાં થેત પ્રકાશનો એક વિશાલ ખંડ જણાયો; તેના મધ્યમાં એક પ્રેમાળ અને આકર્ષક આકૃતિ જણાઈ; મારાથી આથી વિરોધ વર્ણન કરી શકાતું નથી કારણ કે પ્રકાશના ઝગઝગાટને લીધે એ આકૃતિ એક ઝાંખી છાયા જેવી જણાતી હતી. બાપણ કરતાં એકદમ અટક્યાં, થોડીક આનાકાની કરી, થોડાંક પાછળ નરખાં, બાણે કે કંઈક સાંભળતાં હોય તેમ—”

“આપણાં બાઈ માટે ધણેજ અસાધારણ બનાવ છે,” મોવે હાસ્ય કર્યું.

“હા, આ ખનાવજ ધણે નવાઈ ભરેલો છે; પછીથી તેમને અવાજ બીજકુલંબદ-લાઈ ગયો; પછીથી તેમણે વિપણું અનુસંધાન, પ્રથમથી જેમ યાદેલું, બેબે બેબે ચાલતું અને આવેશના ના આપેતું ચાલતું હતું તેમ નહિ પરંતુ નિશ્ચિત, ચાંત અને ઉચ્ચબાવના પૂર્વક ચલાવ્યું.—ટીક, તમે તે બાપણ વખતે હતા?”

“ના.”

“જણે કે તેમના દારા જીસસ જાતેજ બોલતા હતા, એમ ધણાને અભિપ્રાય હતો. જોતાજોતાં હૃદયને હચમચાવી ચૂકવા ઉપરાંત પણ કંઈક વિશેષ પરિણામ આવ્યું હતું. તેમને માસ્ટર કંટ્રીસ્ટની હાજરી હાજરાહજુર લાગી હતી; તેમના આપણા મધ્યમાંથી ચાલી જવાના સમય પછીનાં અનેક ગપ્પાં વિસરી જવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં ઘણાંજે દુનિયાદારીનાં યાકેલાં, કંટાળેલાં, સ્ત્રીપુરુષો હતાં, પરંતુ એ સારીએ સર્વેનાં હૃદયમાં થયેલો સામર્થ્યનો અનુભવ કદાપિ જુલો શકાય એમ નથી. પરંતુ શું તેઓ ત્યાં નહોતા?”

“એમ હોવાનો સંભવ છે.” પરિવાજક મોન રહેવાથી મોવે ચલાવ્યું. “મને એક બાપણનું સ્મરણ છે—એસોટેરીક ફિશિયાનીટી વિષેનું, જે સમયે માસ્ટર જીસસ આવીને બાપણ કર્ત્રીની પાછળ ઉભા રહ્યા હતા, તેમને પોતાના તેજસઅંકમાં ઘાઈ લીધાં હતાં. આ સંબંધી એક વિચિત્ર બનાવ છે; એક મિત્ર તેમની પાસે બેઠા હતા તેમને હાજરીનું જ્ઞાન હતું પરંતુ આકૃતિ સ્પષ્ટ જણાતી નહોતી, છતાં તેમના વસ્ત્રની એક કોર ઉપર ભરેલા ગ્રીક નમુનાને તે જોઈ શક્યા હતા તથા જરેજર બરેજર વર્ણન આપતા;—એક સહજ દૃષ્ટિ વિરતાર, એ મને વિચિત્ર અને અસાધારણ લાગ્યો; આટલું તે સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા, તો શા માટે બધુંજે ના જોઈ શક્યા?”

સ્વાભાવિક રીતે કોઈએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તરના આપવાથી સંગીતશાસ્ત્રી એ આ-ગળ ચલાવ્યું:—

“લ'ડનમાં લાઈઝ કવીન્સ હોલમાં આવેલા એક બીજા બાપણ વખતે પણ આવી અનેક દિવ્ય આકૃતિઓ હાજર હતી. તેઓ જ્યારે જ્યારે આવે છે, ત્યારે હમેશાં તમારાથી જાણી શકાય છે. વાયુમાંજ અત્યુક પ્રકારની શક્તિ પ્રવર્તિ રહે છે, ચારે પાસાં આવેશ ઉછળી રહે છે. આવાં દર્શનોમાં એકાદ માનવિ શું જુએ છે, એટલા ઉપરથીજ તેમની કંઈ સાધારણ જીવન કરતાં વિશેષ યથાર્થતા બનતી નથી. આથી જીવાત્મામાં જે શાંતિ, પ્રેમ, આનંદ વ્યાપી રહે છે, તેનાવડે તેની કીમત અકામ છે. ‘હૃદયમાં રહેલા અધિરૂપ કંઈ જાગતે’ તે પીગાળાવે છે.”

“આવા પ્રસંગોએ તમને કેવું લાગે છે તે અમને કહો,” એક યુવકે આમ્રહ ક્યો. પરિવ્રાજક તેના સામે જોઈને હસ્યા; “એ કહેવું એટલું બધું સહેલું નથી, તેમજ તે હમેશાં તેવું તે હોતું નથી. કોઈ કોઈવાર મને છાંછ લેતી હાજરીનું માત્ર જ્ઞાન હોય છે; તે મારા પોતાના ચર દેવની હોય છે-તેમને ધન્યવાદ હો-જેથી માફ સાધારણ ચિંતન અમારું જુભિકામાં રોપાય છે તેથી જો કે બધુંએ “હું” જ જોક્તવું હોય છે, છતાં મારા દરેકજાના અંધ “હું” કરતાં તે વિચાલ હોય છે. કોઈ અન્ય ‘પ્રસંગે’ જાણે તેમના તરફથી આવતા હોય તેમ મારા મગજમાં વિચારો રેડાય છે, તે મારા નથી એમ જાણીને હું તેમનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરું છું. કોઈ કોઈવાર જ્યારે મારુટર. ડે. એચ. મારો ઉપગોગ કરે છે ત્યારે મને સુંદર રૂપનાઓ, ઉપમાઓ, વિચિત્ર રીતે સંગીતમય એકતાલ વાગ્યો મળી આવે છે, માફ મગજ આથી ઉભરાઈ જાય છે; મારા પોતાના શુરુદેવની અસરથી પનજદાર, સંક્ષિપ્ત, અને અસરદારક વાગ્યો જડી આવે છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે પરંતુ ક્ષણિક જ હું પૂંદાર નીકળી જઈ છું, તેઓ અંદર પ્રવેશે છે, માત્ર થોડાંક વાગ્યો માટેજ, પરંતુ આવા પ્રસંગે અવાજ બદલાઈ જાય છે તેથી જોક્તારનો દેરદાર સમજાય છે. આવા પ્રસંગોએ હું બહાર રહીને આનંદ અનુભવું છું! મારુટર જીસસની હાજરી વિષે ઉપર દેહવાન મક્કા પ્રમંગે મને યાદ છે, કે તેમની અસર મને નવીનજ હોવાથી પ્રથમ મારા મનની શાંતિ ચિયર નહતી, તેમની સૂચનાઓ અડચણ કરવાને મારે કેટલાંક ફાંફાં મારવાં પડ્યાં હતાં. પરંતુ અત્રેજ ખુબી છે,” પરિવ્રાજકે હસતાં હસતાં સંપૂર્ણ ક્યું. “શ્રીમદ્ગંડોને જાગ્યેજ ખખર હોય છે, કે તેમનાં ચક્ષુઓ સમીપજ રંગજૂગ ઉપર કેવી કેવી વિચિત્ર ખાંખતો બનતી હોય છે.”

“આ આમજ હોવાથી, મારા જોવામાં આવેલી આવીજ જાતની અન્ય જાખત હું પણ ચલાવું,” તંત્રજાક્ષીએ કહ્યું. “એનાં એજ બાપણકાર જ્યારે પેડીઝી ઝોડુ મેન (માનવર્વચાવતાર) વિષે બાપણ આવતાં હતાં ત્યારે આ જાખત બની હતી. કોઈક મહાન વ્યક્તિ હાજર હતી એ વિષે કંઈ લંકા નથી; પરંતુ વિચિત્રતાનો અત્રેજ સમાવેશ થાય છે, વારંવાર મારા અનુભવમાં આવતી શાંતિ અને આનંદની લાગણી એટલી બધી ઉભરાતી નહતી પરંતુ જુદી વિષે એટલો બધો પ્રકાર અનુભવતો હતો કે તેવું વર્ણન પણ અશક્ય છે. થીઓસોફી વિષે વાચેલું માફ એક પુસ્તક “સિક્રિટ ડોક્ટ્રીન” છે, તેને મેં વારંવાર રસથી વાંચ્યું છે, પરંતુ બાપણના સમયમાં તે ધણું પ્રકાર પાડનાર નિવડ્યું, ધણીક જાખતો રપટ થઈ, ધણીજ સાદી બની; માત્ર એક અકાવાડીયા પછીજ હતું તેમનું તેમ

૨૬. આપણી પૃથ્વીના D અંકની સહિતા બધારણનાં કેટલાંક વર્ણનો હતાં-આવું બીજું વર્ણ હું-તે સર્વ વર્ણનમાં આબેહુબ હતાં. આવાં વર્ણનોના સમયમાં મેં જોયું કે બાપણ-કાર ખાંભી અવકાશમાં ખાસ અમુક પ્રકારે જોતાં હતાં પરંતુ મારી ખાત્રી છે કે તેઓ દંડાકતું અવલોકન કરતાં હતાં. થોડા સમય પૂર્વે મેં તેમને કહેતાં સમીખ્યાં છે કે આ બાપ-ણોના સમયમાં શુદ્ધેવ તેમના સમક્ષ ભુવર્લોકનાં ચિત્રો ખંડાં કરતા હતા, જે જોઈને તેઓ બાપણ અલાવતાં હતાં. આવાં ચિત્રો વિના આ બાપણમાલાને જે વિજય મળ્યો છે તે મળવો સંશનીય હતો."

(ચાણ.)

X.

॥ આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ ॥

(અનુસંધાનગન વર્ગ-પૃષ્ઠ-૨૫૨ થી.)

આંતર સહિતની આવી તાત્ત્વિકમૂલકો એટલા બધા દેવો સમાન છે. વિકાસના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશથી તેઓ પોતાની જાતે માનવ દેહરૂપે બધાય છે; આ પ્રમાણે તેમના કાર્યવડે સ્વાભાવિક રીતે આ દેહને અધમમાંથી હૃદય સ્વરૂપમાં લઇ જવાનું વલન ધરાય છે.

કામનો વિકાર, હૃદય પ્રેમની ઉર્મિમાં દેવી રીતે વિકસે છે, તથા આવા વિકાસમાં દેવો દેવા પ્રકારે સહાય થાય છે, એ વિષે ઉપર ચલાવેલી ચર્ચામાં, માનવની મિત્ર પ્રકૃતિમાં વિકાસની અનેક દિશાઓના સાથે ચાલતા કાર્યના પરિણામે બહુ ગૂંચવણો ના થવા માટે દર્શાવામાં આવ્યું નથી. ઉપર જે કહેવાયું તેથી વાચકના સમજવામાં એટલું તો આવશે, કે કામ, ક્રોધ, દ્વેષ, અને જોવા માનવ પ્રકૃતિના અન્ય અધમ વિકારો, માત્ર તેના દેવોનેજ અર્પી શકાય એમ નથી; દેવો તો વિકાસક્રમના મહામાર્ગના, કામના રહિત કાર્ય વાહકો જેવા છે; વિશ્વનાં કામ અને કોષિતો તત્ત્વો માનવ પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામવાની હૃદય ઉર્મિઓનો વિકાસ સાધવા માટે જરૂર છે; જે આ દેવોના કાર્યને યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે તો કોઈ પણ પ્રકારના ખરાબ નામથી વ્યવહારવાની જરૂર નથી. તેથી દેવોને કામી ક્રોધી, દ્રોષી ઇત્યાદિ રૂપે વર્ણવતી વાર્તાઓ માનવ જાતિના આ સમય અને પક્ષની છે, તેમનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે માન વિના હૃદયને કેળવવાનો તથા હૃદયભાવનાઓના વિકાસમાં સહાય કરવાનો છે.

હવે આપણે રૂપકવાદ વિષે વિચાર ચલાવીએ. વારંવાર કહેવાયું છે તેમ દેવો, વિશ્વમાં વિવિધભુવનોની પ્રાકૃતિક શક્તિયો રૂપ છે. દેવો સંબંધી વાર્તાઓ, પ્રાકૃતિક શક્તિયોના કાર્યના માનવ સાથેના સંબંધનાં માત્ર લોકમાન્ય વર્ણનોરૂપ છે. આવી વાર્તાઓનું કેન્દ્ર હમેશાં એકાદ

દશના મગજની બાનપૂર્વક ઉત્પત્તિમાં હોય છે; પરંતુ આવી વાર્તાઓ માનવ કલ્પનાના ધણી મિશ્રણ સાથે કહેવામાં આવે છે, સમયો સમય માનવની વૃદ્ધિ પામતી બુદ્ધિને યોગ્ય થવા માટે ફરીથી ગૂંથવામાં આવે છે, તેના તેજ હૈંસથી માનવિઓની વિષિષ્ઠ જાતિઓને વારં-વાર સહેજસાજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. હિંદુઓના પુરાણવાદમાં એક દેવને ઉપદેશવા ધારેલાં લક્ષણોવાળો વર્ણવતાં જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવેલાં જો તમાં આવે છે. તેટલા આટે કલ્પનાની અતિવૃદ્ધિમાંથી સત્ત્વને જુદું પાડવાની બંધન સરખામણીમાં સહેલી થાય છે. આટલે સુધી જે કહેવામાં આવ્યું તેના આધારે પુરાણ વાર્તાઓને બાન વિનાની વૃદ્ધિરૂપ ગણવાનો વાદ તલભાર પણ ટકી શકતો નથી.

અમુક હદ સુધી ભાષાની વૃદ્ધિનો વૃત્તાંત નિઃસંશય સત્ય છે. સંસ્કૃતભાષાના ધાતુઓ બધાએ સ્વયં પ્રકૃતિના અવ્યક્ત સ્વરોનાં અનુકરણરૂપ છે; આવા નાના નાના આરભોમાંથી એ ભાષાનો વિશાલકોષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે; છતાં પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે વિચારના કોષ પણ પદ્યયનું નામ, અવ્યક્ત પ્રકૃતિના મૂલરવર સાથે જોડવાનું કાર્ય ઘણું પિકટ જણાય છે. નિઃસંશય, હિંદુઓ તો માનેજ છે કે દેવોની સદાપવડે ભાષાનો વિકાસ સધાયો હતો; દેવોનું અસ્તિત્વ હોય છે તથા તેઓ માનવ વિકાસ ક્રમને પ્રવર્તાવે છે, એટલું એકવાર લક્ષમાં આવતાં ભાષાના વિકાસની દરેક બુદ્ધિને ખુલાસો સહજ સમજી શકાય એવો થાય છે. માત્ર પ્રશ્ન એટલો છે, કે ભાષા અને વિચારની વૃદ્ધિ રવતંત્ર રીતે યદ્યદશે અથવા દેવોની સદાપથી ?

માનવના વિકાસમાં તથા ભાષાના વિકાસમાં આરંભથીજ દેવોની સદાપ હોવી જોઈએ, એવા સાર ઉપર આવવામાં જીવનની સસ બાબતો આપણને મદદગાર થાય છે કે નહિ તે આપણે તપાસીએ.

આપણે એવા સમયથી આરંભીએ કે જ્યારે ગૃહ અને સૂર્ય ઉગાયે અસ્તિત્વમાં હોય છે પરંતુ ગૃહ ઉપર કોઈ પ્રકરનું જીવન હોતું નથી. વર્તમાન માટે ગૃહનાં પોતાનાં વૃદ્ધિ વિકાસનો પ્રશ્ન દૂર રાખીને, હવે સુધીમાં અમુક પ્રકારે ખનિજ યદિનાં સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે એમ ધારીએ, આપણને માલૂમ પડે છે કે સૌર કીર્ણો વાતાવરણમાંના કારબનગેસને છૂટા પાડે છે, તે પાણી સાથે મળી જાય છે, તે પણ મોટે ભાગે સૂર્યની સદાપથી મળે છે, તથા આ પ્રમાણે વનસ્પતિતંતુમાં બધાય છે. આ પ્રમાણે સૂર્યનાં કીર્ણો અત્રે વાતાવરણનો કારબનિક એસીડ છૂટા પાડવાનું, વિખરાવાના સમયે તેને પાણી પ્રક્રિયા પાડવાવાળું કાર્ય કરે છે, તેથી તે તેની સાથે એક રૂપ યદ્યદ શકે છે. વળી આપણા જોવામાં આવે છે, કે પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરતી હોવાને લીધેજ સૂર્યનું પૃથ્વી ઉપરનું કાર્ય સંભવી શકે છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીનાં જુદાં જુદાં પાસાં સૂર્ય સાથે આવી શકે છે, આથી વારાફરતી રાત્રી અને દિવસ પ્રાપ્ત થાય છે, ઉષ્ણ પરિમાણમાં ફેરફાર થાય છે, જેથી એટલા ઉષ્ણ પરિમાણવાળાં રચના વિશેષ ઉષ્ણપરિમાણની અસરમાં આવીને સહેજ પણ ફેરફાર કરી શકે. પૃથ્વીની વાર્ષિક ગતિને લીધે સૂર્યની ત્રદલાતી અસરોને વર્ષાધણી આભારી છે. આ પ્રમાણે ખનિજમાંથી વનસ્પતિ તંતુને વિકાસ થવા માટે, પૃથ્વીને પોતાની ધરી ઉપર ફરવાની, સૂર્યની આસપાસ જવાની જરૂર છે; સૂર્ય પણ તેના વિસ્તાર ઉપર

પુરતા જરૂરયામાં પાણી મોકલીને વાતાવરણમાંથી કાર્બોનીક એસીડ છૂટા પાડવાની, નવાં વિકાસ પામતાં રૂપોમાં પોતાનાં કેટલાંક કીલ્લો એક થવા મોકલવાની જરૂર છે. વૃક્ષ યંત્ર, મોટું યંત્ર, મરી જાય લાંસુંધી તેને આમ કરવાનું છે; વૃક્ષને ઉગાડીને સજીવન બનાવતી સૌર શક્તિયોનું અમુક ભેદ ભરેલા પ્રકારે દૂર ચલું એજ તેનું મરણ.

આ વનસ્પતિ તેનું સ્વતઃ વિવિધ સ્વરૂપોમાં ગાઢવાતો આપણા જોવામાં આવે છે. પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન કટિબંધોમાં વનસ્પતિના ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો જોવામાં આવે છે.

સૂર્યનાં આવેશક અને પોષક કીલ્લોના વ્યાપરમાં, ગૃહની વિવિધ ગતિમાં, તેમજ યોગ્ય સમય અને સ્થાનમાં નમુનાઓના અસ્તિત્વમાં અમુક હેતુ, ઉદ્દેશ આપણા જોવામાં આવે છે.

યથાર્થ રીતે સૌરકીલ્લા એક પ્રકારના પદાર્થનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં આંદોલનો કરત કંઈ પણ વિશેષ નથી; અમુક પદાર્થના અમુક આકારમાં મુકામલા વ્યાપાર કરતાં નમુનો કંઈ પણ વિશેષ નથી; આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નમુનાઓ નમુના રૂપે સૌર જડમાં અસ્તિત્વમાં હોતા નથી; ભિન્ન રીતે પ્રવર્તતી શક્તિને લીધે વિવિધ પ્રકારનાં કીલ્લાનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં આંદોલનો સંભવે છે.

અથવા આપણે એમ ધારીએ, કે આવી મૂલ્ય પ્રકારની શક્તિયો સૂર્યમાં અસ્તિત્વમાં હોય છે તો આપણે એટલું કબુલ કરવું પડશે કે સમયગતિમાં સૂર્ય નવનવા, વધારે વધારે સુધરેલા નમુનાઓ પૂરા પાડી શકે. સ્થૂલ જીવનમાં પોષકકીલ્લાવડે પોષાતા પૂર્વે તથા પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તક કીલ્લાથી પ્રેરાતા પૂર્વે આકાર નિશ્ચિત થવો જોઈએ; સાથે સાથે આપણે એટલું પણ માનવું પડશે કે સૂર્યમાં કેટલાંક જીવનોનો સમાવેશ થાય છે:-સ્થૂલ, પ્રવૃત્તિ પ્રેરક (કર્મોન્દ્રિય), તન્માત્ર પ્રદેશ, ભાવનાજીવન, એક એકની ઉપર અથવા પાછળ. એટલું પણ આપણે ભ્રમીયું પડશે કે આ સર્વ જીવનોના કાર્યને એકાદ હેતુ તરફ દોરી જનાર, આ સર્વની પાછળ અથવા ઉપર એક અન્યજીવન છે, કારણ આપણે જોતા આવ્યા તેમ પૃથ્વીની ગતિયોનો એક પ્રકારનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ સમજાય છે. જેમ સર્વે અધોજીવનો ઉચ્ચજીવનોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ સર્વે ઉચ્ચજીવનો, અધોજીવનોમાં પ્રતિબિંબિત થવાં જોઈએ. યથાર્થ રીતે આ આમ છે પણ ખરૂં ખરી અગત્યની બાબત એટલી લક્ષમાં રાખવાની છે, કે જડનાં જીવનો અસ્તિત્વમાં હોય છે. આવા સૂક્ષ્મ જીવનોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દેવોના અસ્તિત્વની બાબત સિદ્ધરૂપ જ થઈ જાય છે. આ સર્વે સૂક્ષ્મજીવનોની ભિન્ન ભિન્ન સત્તાઓ અથવા શક્તિયો કરતાં દેવો અન્ય કંઈ પણ વિશેષ નથી. પ્રાણી વર્ગના અભ્યાસમાંથી પણ આવેને આવે સિદ્ધાન્ત મળી આવે છે. પ્રાણીઓમાં એક બીજા જીવનનું, જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિયોના જીવનનું અસ્તિત્વ જણાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત માનસિકજીવન અધમ પ્રાણીઓમાં વિશેષ વૃદ્ધિ પામ્યું હોય છે, કારણ કે અવલોકનાદિની કેટલીક શક્તિયો કેટલાંક ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે. અત્રે પણ આવી સર્વ શાક્તિયોના મૂલ્ય રૂપે સૂર્યને ગણી શકાય, પરંતુ તેને અન્યજીવનોમાં પણ કાર્ય કરવાનું છે, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

આવિર્ભાવ પામેલાં પ્રથમ ત્રણ જીવનોની અમુક શક્તિયો સહિત, તથા હજી માનસિકજીવન સૂક્ષ્મ દશામાં હોય છે એનો માનવિ સજીયો પૃથ્વી ઉપર આવે છે.

અત્રેથી આપણે જાણી શકીએ કે માનવ વિકાસના અભ્યાસનો આરંભ કરી શકીએ. પરંતુ આવા દૃષ્ટિબિંદુથી જાણી ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનો અભ્યાસ કરતા પહેલાં દેવોની પ્રકૃતિ વિશેના જોશદ બે પ્રશ્નો નિરાકરણ કરી લેવું વિશેષ સુગમ થઈ પડશે.

(૧) દેવો જ્ઞાનવાળા હશે કે નહિ ?

(૨) હિંદુઓ માને છે તેમ દેવાધિદેવ, અક્ષર, સર્વેશ્વર, પરમેશ્વર, એવા માત્ર એક જ પ્રભુના અસ્તિત્વને જ્ઞાનવાળી જીવનના બનાવોનો ખુલાસો થઈ શકશે ? આ વિશે વિચાર ચલાવતાં, આપણે ઉપર જણાવી આવેલા હેતુજીવન વિશે સાંખ્ય યોગવેત્તાઓ શું સૂચવવા માગે છે તે વિગતે જણાવવાનો પ્રસંગ પણ સાધીશ.

પ્રથમ પ્રશ્નના સંબંધમાં સાંખ્ય યોગ દર્શનવાળા ઉપદેશ છે, કે દરેક દેવ જ્ઞાનવાળો હોય છે, જો કે તેમનામાંના સર્વે આત્મ-જ્ઞાનવાળા હોતા નથી. સાંખ્ય દર્શનમાં ચેતન વત્ત્વ પુરૂષ છે, વિશ્વનાં દરેક જીવન ઉપર વર્તમાન છે. માટે દરેક જીવન ઉપરની વ્યક્તિઓ જ્ઞાનવાળા હોવી જોઈએ. દરેક જીવન ઉપર આવિર્ભાવ પામવાની દશાઓના પ્રમાણમાં ચેતના સંક્રુચિત હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે મહા ભૌતિકજીવન ઉપર ચેતના ધણીજ સંક્રુચિત હોવી જોઈએ, કારણ એ તત્ત્વનું અતિશયજીવન છે. જેમ જેમ આપણે ઉચ્ચજીવનમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ ચેતનાનો વિસ્તાર થવો જોઈએ કારણ કે ક્રમવાર ઉચ્ચ ઉચ્ચ જીવનો વિશેષ વિશેષ સત્તાનાંજીવનો છે. પરંતુ તે સર્વને જે હેતુ સાધવાનો હોય છે તદ્દનુસાર તે દરેક સંક્રુચિત બને છે. દરેક જીવનની શક્તિઓ સઘળે પોતાનું ખાસ કાર્ય જુદા પૂર્વક ઉપાડી લેતી જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનશિક્ષાજીવન ઉપર અધિક દૃઢ સુધી તે આત્મ-જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. માત્ર અર્ધકારના જીવન ઉપર આત્મ-જ્ઞાન સંપૂર્ણ વિકસે છે. તેથી માત્ર જ્ઞાનશિક્ષાજીવનના દેવો જ આત્મ-જ્ઞાનવાળા હોય છે. અધર્મજીવનોના દેવોના સંબંધમાં જ્ઞાન નથી.

તન્માત્રનાજીવનમાં અહંતાના તત્ત્વનો માત્ર તાન્માત્રિક પદાજ આવિર્ભાવ પામે છે. ઇન્દ્રિયોનાજીવનમાં માત્ર રાગશિક્ષા પદાજ આવિર્ભાવ પામે છે. તેથી માત્ર મનસજ આત્મ-જ્ઞાનવાળું હોય છે. મનનો, ઇન્દ્રિયો અને તન્માત્રાઓ સાથે શો મુબંધ છે તે આપણે આરંભે જોઈ જુઝા. તાન્માત્રિક આવિર્ભાવો યાનેન્દ્રિયોવાડે મનમાં જન્ય છે, ત્યાં તેમના ઉપર જાવનાશક્તિનું કાર્ય થાય છે. પછીથી મન પોતાના વિચારોનો કર્મેન્દ્રિયોદ્ધારા તન્માત્રાઓ ઉપર સંસ્કાર પાડે છે. મનમાં ઉદય પામતા અને રહેતા, વિવિધ સ્વરૂપો અને શક્તિઓની સરખામણીમાંથી, મદ્દ, ર્વં અને દ્વંદ્વના વિચારોના સંભવ છે, તેથીજ સામાન્ય રીતે આ જીવનને આત્મ-જ્ઞાનવાળું કહેવાય છે. ચેતનાનો આવો આવિર્ભાવ, તન્માત્રા અને ઇન્દ્રિયોના જીવન ઉપર પણ હોવો જોઈએ, એમ કંઈ જરૂર નથી.

તત્ત્વિક દેવોના નામથી વ્યવહરી શકીએ એવા આવા દેવો ઉપરાંત, સ્વર્ગ ભોક્ષાં અચર્યના દેવો હોવા જોઈએ, એ લક્ષમાં આવી શકે એવું છે; તેઓ પ્રથમના મનતરોના

ફલ રૂપ હોવા જોઈએ; આ ભુવનનું જીવન જે તરફ દોરાય છે તેની ભાવનાઓ રૂપ તેઓ છે. આ પ્રમાણે તન્માત્ર સદિમાં તાન્માત્રિક શક્તિયો આગળ પડી આવતા દેવો હોવા છતાં એ લોકમાં જોઈએ ઉચ્ચ પ્રકાર સંભવે તે રીતે પ્રાગ્નપત્ય અને માનસિક સદિની શક્તિયો પણ તેમનામાં જણાઈ આવે છે. પ્રાગ્નપત્ય સદિયોમાં પણ આમજ થાય છે. આ ભુવનમાં, પણ પ્રગ્નપતિ સદિની શક્તિયો આગળ પડી આવતા દેવો છે છતાં તેમનામાં માનસિક અને તન્માત્રિક શક્તિયો પણ જણાઈ આવે છે. માનસિક સદિના સંબંધમાં પણ આમજ ઠલી શકાય. માનવગતને અંતેકતામાંથી આધ્યાત્મિક એકતામાં લઇ જવાના ઉદ્દેશથી અહંકાર તત્ત્વના ત્રણે આવિર્ભાવને ખરેખરી રીતે પોતામાંજ એકતા કરનાર આ દેવો છે. વિકાસ ક્રમની ભાવનાઓ અને પરિણામો રૂપે આ દેવો ઈશ્વર અને માનવિવચ્ચે જરૂરી સાંકળો રૂપ છે એ હવે જોવામાં આવશે.

(ચાલુ)

રામપ્રસાદ.

વેદાન્ત.

(મળેલું.)

સાંપ્રત કાળે વેદાન્તનું સર્વત્ર વક્તવ્ય અને જોતવ્ય દૃષ્ટિ પથમાં આવે છે. તથાપિ એનો હેતુ સાધ્ય થતો હોય એવું દર્શાવું નથી. વેદાન્ત જ્ઞાનથી જે જીતમ પ્રતિનું ચારિત્ર્ય બંધાવું જોઈએ તેવું કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી કિંતુ ઊલટું યોગીરાજ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ બોદ્ધારોમત્સરગ્રસ્તાઃ વત્ અધમતા જોવામાં આવે છે. આનું કારણ શું ? કારણ એજ કે અનધિકાર, કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય અધિકારી થયા વીણ પ્રયત્ન કરી, એ વસ્તુ મેળવીએ તો તેનો કદી પણ આપણે સદુપયોગ કરી શકીએ નહિ, પ્રાચીન સમયમાં અધિકારી જનોનેજ આ જ્ઞાનનો બોધ અપાતો હતો; અન્યોને નહિ. અને તેથીજ એ જ્ઞાનની કિંમત હતી. અધિકારી જનોજ તેને મેળવવા અભિલાષ રાખતા અન્યોને તેનો લાભ જ હતો નહિ. અને કદાચ જે લોભ થાય તો તે સીધું થતો નહિ એવી, પ્રનાલીકા હતી. હાલ એ પ્રનાલીકા પ્રસર્ય ગણાતી નથી કિંતુ એમાં કેટલું અજ્ઞાન છે તે વેદાન્તી જનોને નિહાળતાં જણાઈ આવે છે. પાત્રેદાનમ્ એ શાસ્ત્ર કથન સર્વોચ્ચ સત્ય છે. આજે વિદ્યા-વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનનું અપાત્રેદાન અપાય છે અને તેથી આવા શોચનીય દર્શન થાય છે પણ જે પ્રાચીન પ્રનાલીકા સચવાતી હોય તો આવાં દર્શન વિરલજ થાય.

વેદ એટલે જ્ઞાન તેનો અર્થ એટલે છોડો, એ જ્ઞાનનો જ્યાં છોડો આવે અર્થાત્ પર્યવસાન પામે તો તેનો અર્થ, એટલે કે વેદાન્ત, જ્ઞાનનું પર્યવસાન બ્રહ્મ કે જે અદૃશ્ય તત્ત્વ

છે તેમાં તેનું જે પ્રબોધક શાસ્ત્ર એટલે ઊપનિષદ્ તે વૈદાન્ત, આત્મ જે ઊત્તમ જ્ઞાન કે જે પામ્યા પછી કંઈ પામવાનું રહેતું નથી તેના માટે તેવો ઊત્તમ અધિકાર પ્રથુ ભ્રમ્ય. અને વાસ્તવે એ અધિકાર છે પણ તેવો. એ ઊત્તમપ્રતીના કલ્યાણકર અધિકારને સતુષ્ઠ બાગમાં વિલક્ષ્ય કરેલ છે. વિવેક, વૈરાગ્ય પણ સંપત્તિ અને મુમુક્ષતા.

નિષ્કપટ મન વડે વિશુદ્ધ પ્રેમથી પ્રભુ ભક્તિ કર્યાથી આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં એ અધિકારની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ એ ભક્તિથી આત્મકરણમાં વૈરાગ્યાદિક ચાર ગુણોના આવિર્ભાવ થાય છે. તેમાં પ્રથમે વિવેક, વિવેક એટલે સદસદ્જ્ઞાન-હિતાહિત જ્ઞાન-વસ્તુ તેનાં યથાર્થ રૂપે જ્ઞાન તે સદ્જ્ઞાન, તેનું અન્ય રૂપે જ્ઞાન તે અસદ્જ્ઞાન, અમુક કાર્ય હિતકર છે, અમુક અહિતકર છે તદ્ સંબંધી જે જ્ઞાન તે હિતાહિત જ્ઞાન આવા ભ્રમ્ય જ્ઞાનને વિવેક કહે છે આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી સંસારના ભોગ પ્રતિની અનુરાગતા મટે છે. કારણ ભોગ વસ્તુ અને તેનું પરિણામ એ ભ્રમ્યની અજ્ઞાનતાના કારણથીજ તેમાં આસક્તિ રહે છે. જ્યારે એ ભ્રમ્ય વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેમાંથી આસક્તિ ઊડી જાય છે, આમ હિતિય ગુણ જે વૈરાગ્ય તે સાધ્ય થાય છે. વૈરાગ્ય એટલે ઐહિક-આલોક સંબંધી, આમુષ્મિક-પરલોક સંબંધી-જે ભોગો તેમાં પરિક્ષિત રતી નહિ. કાગ વિદ્યા તુલ્ય અભાવ, કાગડો જે વિદ્યા ખાનાર તેની પ્રથુ વિદ્યા, અર્થાત્ વિદ્યા તેની ઊપરે કોની આસક્તી હોય ? કોઈની પણ કોઈ પ્રકારે નહોત, આ પ્રમાણે ભોગો પ્રતિની જે અનાસક્તી તે વૈરાગ્ય. ઊક્ત રીતીએ વૈરાગ્ય સાધ્ય થતાં પણ સંપત્તિઓનો ભાવ હૃદયે ઊદય પામે છે શમ, દમ, ઊપરતી, તિતક્ષા સમાધાન અને શ્રદ્ધા હૃદયમાંના આપટ ગુણોને પણ સંપત્તિ રૂપે શાસ્ત્ર સુર્યોગી કહેવામાં આવે છે.

શમ એટલે હૃદયની શાન્તિ કોઈ પ્રકારના ભોગની ધ્વજા ન કરતાં હૃદયને શાન્ત રાખવું તે, દમ એટલે ભોગોના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી કિંવા અવગુણી ઈન્દ્રિય આમ પ્રતિ આકર્ષાતા મનને અટકાવવું તે, તિતક્ષા એટલે શીત બળ્યુદિક જે જે દુઃખો તેની કંઈ પણ ખેદ સ્વીત સહનતા તે. ઈન્દ્રિયના પ્રતિકુલ વિષયોના અભિયોગથી મનને જે જે દુઃખ થાય તે કોઈ પણ રીતે સોય કર્યાવીણ સદન કરવું તે તિતક્ષા કહેવાય છે ઊપરતી એટલે મનની શાન્તિ એવી કે ભોગો સમિપ છતાં અને તેઓને ભોગવ્યામાં કોઈ પ્રકારેના પ્રતિબંધનછતાં તેમાં રજ આસક્તી ન રાખતાં મનને અશુભ રાખી ભોગો ન ભોગવવા તેને ઊપરતી કહે છે. સમાધાન એટલે સંસારાભિમુખી જ્ઞતિ ત્યજી બ્રહ્માભિમુખી જ્ઞતિને રાખવી તે. સંસારના જે નાના પ્રકારના અનેક પદાર્થો છે તેમજ આપણી જ્ઞતિ હોય છે. પદાર્થો અનેક હોવાના કારણે જ્ઞતિ એક ધારા વિચ્છિન્ન રહી શકતી નથી. ફરે ફરે તે બદલાતી જાય છે. આવા પ્રકારની જે મનની અસમાધાનતા વાળી સ્થિતિ તે સંસારાભિમુખી જ્ઞતિ કહેવાય, તેનાથી જે વિશ્દ અર્થાત્ બ્રહ્મ કે જે એકજ અહિતિય વસ્તુ છે, તેમજ જ્ઞતિ એક ધારા વિચ્છિન્ન તે બ્રહ્માભિમુખી જ્ઞતિ કહેવાય છે એમાં જે નિરતતા તે સમાધાન, વૈદાન્ત શાસ્ત્ર તેને સમ્પત્તિય અને વિશ્દ તિય જ્ઞતિ પ્રવાહ કહે છે બ્રહ્માગાર તે સમ્પત્તિય અને જગદાકાર તે વિશ્દ તિય જ્ઞતિ; તેમાં સમ્પત્તિય જ્ઞતિ તે સમાધાન કહેવાય છે. શ્રદ્ધા, ચુર અને શાસ્ત્ર જે ઊપદેશ આપે છે તે

સત્ય છે એવો જે મનનો વિશ્વાસ યુક્ત બાવ તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે. શ્રદ્ધાએ મનનો સાત્વિક બાવ છે અને એની જીવન ક્રમમાં ઘણી અગત્યતા છે. એ વગરનું જીવન દુઃખે દષ્ટીમાં દુઃખે છે. જીવનની માંધુર્યતા જતી રહે છે. કૃષ્ણ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે શંકાચાર્ત્તમા ચિન્ન-
દયંતિ સંશયવાળો પુરુષ નાશજ પામે છે. સત્ય જ્ઞાનને પામી શકતો નથી. જીવનના હેતુને સાધ્ય કરી શકતો નથી. કારણ સાધવા સાધનો પ્રતિ વિશ્વાસ આવતો નથી અને તેથી તે શ્રદ્ધા કરી શકતો નથી. આમતે અતોષ્ટ તતોષ્ટ યાય છે. માટે શ્રદ્ધાની ઘણી આવશ્યકતા છે. અને તે શ્રી ઇશ્વર શાસ્ત્ર અને ગુરુ પ્રતિ રાખવી જોઈએ.

૫૪ સંપત્તિ પછી અધિકારીના હૃદયમાં જે ચોથો ભાવ જીવ્ય પામે છે તે મુમુક્ષુતા છે. મુમુક્ષુતા એટલે મોક્ષની ઇચ્છા મોક્ષ અર્થાત્ અખંડ અનંત કાળ સુધી સુખ યામ, કોઈ કાળે પણ દુઃખ આવી પડે નહિ. આ પ્રમાણે જે યાય તે મોક્ષ કહેવાય છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રનો જે પારિભાષિક શબ્દ છે તે આ છે “ દુઃખની આત્મિક નિવૃત્તિ અને પરમા-
નન્દની પ્રાપ્તિ. ” તે મોક્ષ. તેની ઇચ્છા રાખનાર તે મુમુક્ષુ. કેવળ મુમુક્ષુતાથી મોક્ષસાધ્ય થઈ શકે નહિ; અન્ય સાધનોની પણ આવશ્યકતા છે. અને તે સાધનો તે વિવેકાદિક છે. તે સર્વ યુક્ત જે પુરુષ તે વેદાન્ત શાસ્ત્રના શ્રવણ માર્ગનો અધિકારી છે. એમ પ્રથમે વેદાન્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરાય છે. એ જિત્તમ પ્રતિનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય વેદાન્ત શાસ્ત્રનું જે શ્રવણ કરે છે તે વ્યર્થ પરિશ્રમ લે છે. કારણ અધિકાર વીણુ શ્રવણુ નિષ્ફળ નીવડે છે. માટે કયાણુ ગામં એ છે કે શ્રવણુ પૂર્વે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો અને અધિકારી યથા પશ્ચાત શ્રવણુ કરવું. આ પ્રમાણે યાય તો આજનું શબ્દ વેદાન્ત પક્ષી અલૌકિક રૂપે શોભી રહે.

વિવેકાદિક મોક્ષનાં જે સાધનો છે તે બહિરંગ છે. અને શ્રવણાદિક અંત રંગ છે. બહિરંગોને પ્રાપ્ત કર્યા વીણુ અંતરંગ પ્રાપ્ત કરવા જાય છે, તે કેવળ ધુમાડાના બાથકાજ બરે છે. પાંખવીણુ ગગન મંડળમાં ઊડવાની ઇચ્છા કરે છે. પણ આમાં જટલી મૂર્ખતા છે તેટલીજ તેમાં છે. પાંખો પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીડીએ તો ઊડાય તેમ વેદાન્ત શાસ્ત્ર રૂપ ગગન મંડળમાં વિવેકાદિક રૂપ પાંખો પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીડીએ તો સારી રીતે ઊડાય એવીના જીડવાં જઈએ તો પડી ભાંગીએ અને નાશનેજ પડીએ. સાંપ્રતકાળે પાંખો વીણુ ઊડાય છે અને તેથી લોકો પડી ભાગે છે અને તેથી એ ગગન મંડળની શોભા જતી રહી છે. લોકોને પડી ભાગવા બીક રહે છે. અને તે આ રીતે સત્ય છે. પાંખ યુક્ત થઈ લોકો ઊડ્યા ચાહે તો જીડી શકે અને આમ જીડે તો ગગનમંડળ અને તેઓ પોતે ત્યાં વિશેષ રૂપે દોષી રહે અને નીચેના લોકો તેને આનન્દભેર જોય. જોયે ગયેલાઓને પૂજ્ય તરિકે નીલાળે. વેદાન્તથી જે જિત્તમ આરિય જન્માય તે તેના અધિકારથીજ શરૂ થાય છે પણ જ્યારથી અધિકાર વગર શ્રવણુ કરવામાં અને કરાવવામાં આવ્યું ત્યારથીજ એમાં વિલક્ષ-
ણતા જણાતી ચાલી. સમયની બહીહારી છે અને તેના યોગે આ વિચિત્ર દર્શન થાય છે.

વિવેકાદિક બાહ્ય અંગો જે વેદાન્તના છે તે વિલોક્યાં હવે જે આંતર અંગો છે તેને ક્રમે કરી વિલોકીએ અને તત્પશ્ચાત્ તેઓનું ક્ષણ વિલોકીયું.

શરીર નથી પણ એનાથી ભિન્ન ચેતન વાળા છીએ. સુષુપ્તિ કાળે જીવાત્મા આ રૂપ શરીરનું અભિમાન ત્યજ દે છે. તે વખતે આ રૂપ શરીર જડવત્ પડી રહે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, રૂપ શરીર કેવળ જીવાત્માની ભ્રમ ભ્રમગતિ માટે સાધન રૂપાવસ્થા છે. કિન્તુ પોતે કંઈ તે રૂપે નથી.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ચેતનમાં જ્ઞાન ધર્મ હોવો જોઈએ. અને તેનું તેનામાં કંઈ દર્શાવું નથી એટલે કે સુષુપ્તિકાળે કંઈ જ્ઞાન હોતું નથી અને ઇન્દ્રિયોં સહજે રૂપ શરીર છે તે વડેજ કેવળ જ્ઞાન પમાય છે. તો આ પ્રત્યક્ષ દર્શાતા જ્ઞાન ધર્મનો નિષેધ કરવો બિચિત્ર નથી. ઇન્દ્રિયગોચર શરીરજ ચેતન છે અને તે આપણે છીએ આપણું સ્વરૂપ તે આ ઇન્દ્રિયો સહ આપણું રૂપ શરીરજ છે. આનો બિતર એ છે કે એ કેવળ બાહ્યતા બરેલો વિચાર છે. કારણ કેવળ રૂપ શરીર કે કેવળ ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાનોત્પત્તિ નથી. પણ ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંયોગ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે. મનને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જ્ઞાન થાય છે તેથી એમ ન સમજવું કે મન એકલાને ઇન્દ્રિય વગર જ્ઞાન ન થઈ શકે. મનને ઇન્દ્રિય વગર જ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમકે સ્વપ્નાવસ્થામાં આપણી ઇન્દ્રિયો નહિ છતાં સ્વપ્ન જ્ઞાન થઈ શકે છે. પણ એથી બિમુઢ ઇન્દ્રિયો મન વગર કોઈ કાળે પણ જ્ઞાન પામી શકે નહિ. તેથી ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનાવધારક શક્તિ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેઓ જડ છે ઇન્દ્રિયો ચેતન નથી. અને તેથી આપણું સ્વરૂપ પણ નથી, આપણે ચેતન રૂપે ઇન્દ્રિયોથી અતીત છીએ. ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન માટે સાધન છે. જીવાત્મા એ દ્વારા જ્ઞાન પામી શકે છે. બાહ્ય વસ્તુના જ્ઞાન માટે આ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા છે. જો કે જીવાત્મા એના વગર જ્ઞાન પામી શકે છે પણ તે વિષય અને અપ્રાસંગિક હોવાથી અન્ય ચર્ચાસ્પદ.

જ્યારે ઇન્દ્રિયો જડ છે, તેઓમાં જ્ઞાન પામવાની શક્તિ નથી અને મનના સંયોગથી તેઓ જ્ઞાન પામી શકે છે, ત્યારે શું મન છે તે ચેતન રૂપ છે અને તે આપણું સ્વરૂપ છે ? તે પણ નથી મન એ પણ એક જડ સ્વરૂપ છે, પ્રકૃતિના અહંકાર તત્ત્વમાંથી તેની બિત્પત્તિ છે. ઇન્દ્રિયો જેમ જ્ઞાન માટે બાહ્ય કરણો-સાધનો છે, તેમ મન એ આંતર સાધન છે. સુષુપ્ત અને સ્વપ્નાદિક જે જ્ઞાન થાય છે તે મન રૂપી કરણવડે થાય છે. સુષુપ્તિકાળે એ મન-લયાવસ્થાને પામે છે. કિંબદુત જીવાત્મા મન રૂપ સાધન ત્યજ દે છે, એટલે મન જડ રૂપ થઈ જાય છે.

જ્યારે મન જડ છે ત્યારે પ્રશ્ન એ બિપરિત્યત્ થાય છે કે ચેતન તો કોણ ? તેનું સ્વરૂપ શું ? ધર્મ શો ? ચેતનનો જે જ્ઞાનધર્મ તે મનથી છે. સુષુપ્તિમાં મન નથી અને જ્ઞાન પણ નથી ત્યારે ચેતન તે કયું ? આ પ્રશ્નનો બિતર એ છે કે સુષુપ્તિકાળે આપણા શરીરમાં જે ચેતન વ્યાપ્ત છે, તેનામાં જ્ઞાન ધર્મ નથી એ વિચાર બૂલ બરેલો છે. તેનામાં જ્ઞાન ધર્મ છે અને તેજ ચેતન સ્વરૂપ છે. સુષુપ્તિમાંથી જાગૃત અવસ્થામાં આવતાં આપણે સુષુપ્ત સ્થિતિ હતા આપણને કોઈ પ્રકારની ખબર હતી નહિ, આ સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ક્યાંથી અને

કોને પ્રાપ્ત થયું ? અનુભૂત વિષયની રમ્ભિતિ થાય એવી શાસ્ત્રિય નિયમ છે. એનનુભૂતની ધ્યાય નહિ. ખબર નથી એવી અગાનં જન્યતા અને સુખરૂપ આનન્દતા એ અનુભૂત વિષયની રમ્ભિતિ છે. એ રમ્ભિતરૂપ જ્ઞાન સુષુપ્તિકાળે ચેતન છે તેજ અહીં ચેતન જીવ સ્વરૂપે છે. આપણને જે સંસારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તે જગદાવસ્થામાં ધ્યાય છે. તે મનવડે છે. પણ તે એકલા મનવડે નથી. મનનો અન્ય પર્યાય શબ્દ અંતઃકરણ છે, એ અંતઃકરણ દ્રવ રૂપ છે. તે દ્રવ્યા કરે છે. આપણી ઇદ્રેયરૂપ દ્વારમાંથી તે બાહ્યરનીકળે છે, અને સમિપરથ પદાર્થોકારને પામે છે. અંતઃકરણનું પદાર્થોકાર પામવું તેને વૃત્તિ કહે છે એ વૃત્તિ સત્ત્વગુણી હોવાથી સ્વચ્છ હોય છે. અને તેમાં ચેતનનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, અને તેથી પદાર્થ જ્ઞાન પમાય છે. આનું નામ તે વૃત્તિજ્ઞાન એ જ્ઞાન અંતઃકરણ અને ચેતનના સંયોગથી પમાય છે. કેવળ અંતઃકરણથી કે કેવળ ચેતનથી પમાતું નથી. સુષુપ્તિકાળે અંતઃકરણમાં તમોગુણનો આવિભાવ થતાં સત્ત્વગુણ તીરોધાન દશાને પામી જાય છે. તેથી તે પદાર્થોકાર ન પામતાં શૂન્ય રૂપે થઇ જાય છે. કિંબદુના સર્વ પદાર્થની વિરમ્ભિતિ થઇ જાય છે. પુનઃ પદાર્થ સમિપરથ ન છતાં તેને પદાર્થની રમ્ભિતિ થતાં, સૂક્ષ્મિ અવસ્થાનો ભંગ થઇ સ્વમાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. એ સ્વમાવસ્થામાં અંતઃકરણ હર્ય દેશમાં પદાર્થોકાર પામે છે. અને ચેતનથી તેનું જ્ઞાન પમાય છે. આ પ્રમાણે જગત્ત્વ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન પમાય છે. જ્ઞાન તો વિવિધ છે. પણ એ વિવિધતામાં જ્ઞાન શબ્દ અનુસ્યુત છે, જગત્ત્વમાં એક પ્રકારનું જ્ઞાન, સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન અને સુષુપ્તિમાં ત્રીજા પ્રકારનું જ્ઞાન એમ જ્ઞાનરૂપે તો એકતાજ છે. આમાં રમ્ભિતિ, વિરમ્ભિતિ અને વૃત્તિ જ્ઞાન એમ ત્રીવિધ જ્ઞાન છે તે અંતઃકરણવડે છે. પણ જે ચેતન છે તે એકજ જ્ઞાન રૂપ છે. એ જ્ઞાનને વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં શાક્ષીરૂપ જ્ઞાન એ શબ્દથી વ્યવહારે છે, અર્થાત્ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અંતઃકરણનો ધ્યનરૂપ પરિણામ, સ્વમાવસ્થામાં રમ્ભિતરૂપ અને જગદાવસ્થાનમાં વૃત્તિરૂપ પરિણામનો જ્ઞાતા છે. એના જ્ઞાનનો કદી નાશ નથી, અને તેથી તે ચેતન નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ કહેવાય છે. શુદ્ધ ચેતન જે છે તે જ્ઞાન એટલે કે પદાર્થ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન અર્થાત્ પદાર્થની વિરમ્ભિતિ એ બિભવિધ જ્ઞાતા જ્ઞાનનો પ્રકાશક સાક્ષીભૂત તત્ત્વ છે. કિંતુ અંતઃકરણ જે છે તે તેવું નથી જડવત્ છે પણ જેમ બિજોદકમાં જે બિજ્યતા છે તે બિદકની નથી, પણ અગ્નિની છે, તેમ આમાં પણ જ્ઞાતતા અંતઃકરણની નથી પણ ચેતનની છે. પણ આપણને તેનો વિવેક થઇ શકતો નથી. અને તેથીજ આપણે ચેતનતા જડ વસ્તુઓમાં અર્થોએ છીએ અને તેમ કરી દુઃખી થઇએ, પણ વિવેકવડે આનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અંતઃકરણથી તે દેહ પર્યન્ત ચેતનતાનો અધ્યાસ છે તેને દૂર કરી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઝોળખી મનુષ્યકૃતકૃત્ય થાય છે. જ્ઞાનને વેદાન્તવડે પમાય છે. અને તેથી સર્વ જ્ઞાનોમાં આ જ્ઞાન ઉત્તમોત્તમ છે અને તે શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળા મનુષ્યો પામી શકે જેમણે ધમર ભંકિત અને શાસ્ત્રકથી તપ વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરેલ હોય છે.

આમાં કોઈ પૂર્વ પક્ષ કરી કહેશે કે જ્યારે જીવ ચેતન સ્વરૂપ છે, ત્યારે તેને સંસાર પદાર્થ જ્ઞાન કેમ થતું નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે સંસારના પદાર્થો અને અંતઃકરણ એ

વસ્તુતઃ છે નહિ પણ અજ્ઞાનતાએ કરી ભાસે છે, અંતઃકરણ પોતે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે અને તેનેજ સંસારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. અંતઃકરણ અને સંસારના પદાર્થો કાષ્ઠપત્રિક છે. તેથીજ શુદ્ધ ચેતન જીવને તેનું જ્ઞાન થવું નથી અર્થાત્ પદાર્થો જે વાસ્તવે નથી તે નથી ભાસતા, જે વસ્તુ નથી છતાં ભાસે તે કેવળ અજ્ઞાનતાના કારણે હોય, અંતઃકરણ તદ્દસ્વરૂપે છે અને તેથી આ પ્રપંચ ભાસે છે. પરંતુ જીવને તે નથી ભાસતો કારણ કે તે શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

પુરૂષોત્તમ દ્વારિકાદાસ.

(અપૂર્ણ.)

જીંદગીની ચૌદ ભૂલો.

સીટી ઑફ લાંડન કોર્ટના જજ રેન્ડોલ્ફે “જીંદગીની ચૌદ ભૂલો” વિષે હમણાં આપેલા ભાષણમાં તેનું એક સિસ્ટ આપે છે. તેમણે કહ્યું, “આ વિષય વિષે જોડવાથી આરીજ વધારેમાં વધારે યોગ્યતા છે, કારણ કે એમાંની દરેકનું આરાથી આચરણ થયું છે.” આપણે હિંમત પૂર્વક કહી શકીશું કે જે ભલા જજ સાહેબે કેટલીક શ્રદ્ધાવિધાની ભાવનાઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો આવી ભૂલોનું આચરણ કદાપિ યાત નહિ.

૧ ખરા અને જોડાનું આપણું પોતાનું માપ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, તથા દરેક જણ તેને કબુલ કરે એવી આશા રાખવી.

૨ બીજાના સુખોપસોગને આપણા પોતાના માપ વડે માપવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૩ આ દુનિયામાં મતની એકતાની આશા રાખવી.

૪ સુવર્ણ વર્ગમાં નિરાકરણ અને અનુભવ બુદ્ધિની આશા બાંધવી.

૫ બધા સ્વભાવોને સરખી રીતે ઘડવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૬ નિરૂપયોગી નહીવી બાબતોને તાબે ના થવું.

૭ આપણાં પોતાનાં કાર્યોમાંજ સંપૂર્ણતાની આશા બાંધવી.

૮ નિરૂપાય બાબતો માટે અન્યને અને આપણી જાતને કંટાળો આપ્યાં કરવો.

૯ જેનું જેનું નિયમન થઈ શકે એવું હોય તેનું નિયમન ના કરવું.

૧૦ અન્યની ભૂલોને જાતી ના કરવી.

૧૧ જે કંઈ આપણાથી ના બની શકે તે અશક્યજ ગણી કાઢવું.

૧૨ આપણાં સંકૂચિત મન જેટલું મानी શકે તેટલુંજ માત્ર માનવું.

૧૩ જાણે કે વર્તમાન દુષ્ટ, કાલ, દિવસ એજ ઘણો અગત્યનો અને હિમેશાં રહેવાનો હોય તેમ જીવન ગાળવું.

૧૪ અમુક પ્રકારના ગહારના શુષ્ક વડે લોકની કીમત અંકવામાં આવે છે; અંતરમાં જે શુભોનો સમાવેશ થાય છે તેમાંજ ખરા માનવિનો સમાસ છે.

વર્તમાનમાં પ્રજાવિદ્યાની ભાવનાઓ પ્રત્યેના સઘળે પસરેલા અભાવવા તિરસ્કારને લીધે જ્યાં જોઈએ ત્યાં આવી ભૂલો રગલે ને પગલે ગળી આવે છે. સાહિત્ય પ્રદેશમાંથી ધાર્મિક ભાવનાઓને કાઢી મૂકવાને કટિ બદ્ધ થનારોએ આવી ભૂલોનું મનન કરીને તેમાંથી દૂર રહેવાની ઘણી જરૂર છે. કવિ વર ગોટેના શબ્દોમાં, “ લાંબા લાંબા ખુલાસાઓ આપવાનો હું એક શત્રુ છું; એથી ગમે તો તે આપનાર અથવા સાંભળનાર, ઘણું ભાગે ઉભયે છેતરાય છે. ”

વી. પી કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને રૂ. ૨.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

***આલ વિલાસ.**

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

*આ પુસ્તક -૫૪ મે ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબેરી માં મંજુર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તી.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ખંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

માહોત્તમા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

***ચારિત્ર.**

ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબેરી માટે.

પસંદ કરેલું છે

આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા ખતિતબેદારામ મુકુન્દજી બુક્સેલર (નં. ૩૫૩ જવેરમાર્ગ મુમબઈ) મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીઆદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો.

ચાન્દવદક્ય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવો ખરે સરલ યોગમાર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથોમાં કહેનારને સમજાવે ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. 'ટપાલ જુદું'.

આતંક નિગ્રહની ગોળીઓ.

ચાલુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળાં પક્ષતાં યાન તંત્રીઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ધટ્ટી જતી રમરણુ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) કોહીને સુધારી ઉમઘ બનાવે છે.
- (૫) તામાત વધારે છે.
- (૬) મર્ચસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા પાતુ પાતને અટકાવે.
- (૮) મયલા પુરુષાવને પાછું બક્ષે છે.

૩૨ ગોળીની ઠંબી એકમો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે..
ચહેરવાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પ્રસ્તુતક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહત અને આજાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો

મુદ્રત

વહેંચાઈ ચુકી

તે પ્રસ્તુતક.

સંગ્રહ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (ગુજરાતી લિપિમાં), બંગાલી અને તર્ધનિક-
બાષામાં તૈયાર છે. તેજુય બાષામાં હયાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધાં વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આવધાન.
એક અભિનય પ્રવાસી
અભિનય અભિનય નમુના.

દિવસ.

સુદર્શન.

મંત્રી.
શાંતર આનંદશરણાચાર્ય
જી.મ. એ. એલ. એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવતપ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નમુનાઈ દિવેદી.

પુસ્તક રૂપ, બાંકે ૪]

(માસિક)

[જાનેવારી, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રભુય ખંડિતા પ્રભુચાર્યવ.	૧૦૨
માયાવાદ.	૧૦૭
સંધ્યા સમયે.	૧૧૫
આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ.	૧૧૮
બાલકોની કલવણી.	૧૨૧
વેદિકા વિચાર.	૧૨૧

લવાજમ

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા સુસ્ર
માહકોને સ્મરણ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે. જોલો તે પહેલો. તૈયાર છે.

સ્વર્ગી. પ્રો. માણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતરે અપ્રસિદ્ધ
રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-અન્યથા તથા કોટા-
ઝંડો સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેશ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુંદર બાઇન્ડીંગ.

કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુકું. આદક સજ્જનોએ નીચેના
સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જંબુસર

તથા “સુદર્શન ઓફીસ” — તડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કામળ પાકું પુકું. બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કામળ
(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦....૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કામળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

સુદર્શન.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સખંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—માગવતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નલુભાલ દ્વિવેદી.

પુસ્તક રૂ. ૨૫, અંક ૪.]

(માસિક)

[જાનવારી, ૧૯૨૦.]

પ્રણય સંહિતા પ્રણયાર્જવ.

અથવા

સુધારક વીર નર્મદની ઉત્તરાવસ્થાનો વૃત્તિશ્લેષ.

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૧૯૨૮)

વિનેદે વિચારે, દિલ વિકસો આનંદો ખનતું,
ન ચિંતા અંધાર, નિજ કર પસારી દુખવતું;
વિકારી સંસારી, કુંખ જ લવ ; સ્પર્શી ન શકતું,
અરે ! તે સૌ આજે, હતું ન હતું વ્હાલી ! બની રહ્યું. ૭૮

હતી આરા વ્હાલી ! હૃદય હૃદયે શોભિત બની,
વિમારયે તે લુંથી, ગતિ વિકળ ચે આ હૃદયની;
સુવાસી હું થાણી, મનહર લતા વાસ પલટી,
સંહિતા સંકાઈ, એવ જીવન હંસી ફર ગઈ. ૭૯

સુભાગી હે સાણી, મુજ વચન સૌ દિલ ધરીને,
કરી પાપો મારી, મુજ હૃદયનો તાપ હરી લે;
સુખ તારાં ચર્ણો, નર્મો નર્મો નર્મો હું પ્રિયતમે,
બન્ને હાવે હુંને, ગણી દુન તરણી સેવક ખરે. ૮૦

ખરી તું દેવી હું, તુજ હૃદય દ્રોહી ટળવળું,
પુનિતા હે પ્રેમી, તુજ ચરણ હું મસ્તક-ધારું;
ઉગારે વા-મારે, દિલ તુજ ચહે તે કથે સહુ,
જડાયો તુંથી તે, કવણ કરે છૂટી સ્થિતિ હું? ૮૧

પ્રિયે ! માને મહારું, છંકરે દૂર ત્યાગી જટ ઉરે,
અનુકંપા ધારી પ્રણય હવે મહારો તું રામભે;
વધુ વારે જશે, તુજ હૃદયનો તાર બળી આ,
પછી રે'શે તારે, ઉર ઉજળતી શોક સરિતા. ૮૨
બેળા બેઠું બાધું, તરું પ્રણય તારું તું નગરે,
રહો છૂટી છે જો, કણગો દિલ તહેને હજી ચહે;
કહું માનો વ્હાલાં, હૃદય બળતાનું વચન આ,
પછીથી મોઝામિ, ચપન બનશે રે દુઃખદ હા ! ૮૩

નિહાળી વ્હાત્રી ! તું. રૂપ સુદિત મહારા હૃદયમાં,
સુખેઆ ધી નાંખી, મદન સુખના મોહક કપાં;
ભરી ઠાંક્યા સાથે, જમણુ જમવા આશા ઉખરે,
બને બેઠી જશે, નહિતર જમી કાળ કપરે. ૮૪

હવે રાખો રામા, ધણી યઈ રજી પ્રેમ તૂટશે,
તૂટેલી સંધાતાં, સરલ હૃદયે ગાંઠ ખુંચશે;
પ્રિયે ! હું તારો ને, નહિ દરી ધવાનો અવરનો,
યયાં યેલાં છડા મનથી મળ માડો મગજનો. ૮૫

તહમે બેળાં માનો, તહમ ઉર સમાને સરવળું,
બૂલાવ્યાં બૂલાઓ, કળ કરી નથી શું રીખવતું;
ભુરાં લોકો બેઠી, તહમ મગજ સંકા બહુ ભરી,
પડાવે પ્રીતિમાં અમ તહમ વચે આંઠ અવળો. ૮૬

હરી માનો પ્રીતે, તહમ હૃદય મહારો કરી મદને,
પછી પ્રીતિ વચે, મમ હૃદય જ્ઞેતાં કરી પ્રિયે;
જંજાડ જો જૂડો, તહમ દિલથી બેદિલ રમતો,
જામે છે છાડી તો, દુઃખ હવે મહી હું રણતો. ૮૭

નિરાશા આશાએ, જન હૃદય ધારો શું ન ધરે,
નિરાશા આશામાં, જન હૃદય સંકા શું ન બરે;
નિરાશા આશાએ, જન તન તપાસી શું ન કરે,
અરે ! તે વિચારી, હૃદય પ્રિય આશા પૂર્વે હવે. ૮૮

ન શાતા સંભાર્યે, જડ : બડ તા આ હૃદયને,
ન શાતા સંભાર્યે, વચન વૃદ્ધ આ મદનને.
ન શાતા સંભાર્યે, અરુણ તરતા આ તપનને,
હવે તો છે શાતા, વિસરી વિસરાવ્યે મગજને. ૮૮

હવે ના સંભારે, વિસર્યું વિસરાવું મગજને,
હવે ના સંભારે, હૃદય ગયું જઈ તું હૃદય તો;
અરે ! શું સંભારે, વિસર્યું વિસરાવું નવ મદનને,
સદા રે'છે જીવ, મગજ તરતું તું હૃદય તો. ૮૯

ન જુલાવું જુલો, રમણી રમ્ય પારા રમણી,
ન જુલાવું જુલો, પ્રિય કર્મ પ્રિયે તું હૃદયથી;
ન જુલાવું જુલો, દુઃખ દરેક મ્હારું હૃદય મરી,
હવે તો જા જુલો, સુખ સદન શાંતિ પ્રિય કરી. ૯૦

બલે ને છે ત્હારું, હૃદય મુજનો સાગ કરવા,
કરું છું તો મ્હારું, તુજ હૃદય નેતું હૃદય આ;
રતિ થેવી થેલા, મુજ સમ કરી કા અવરને,
તજેતાં ત્યાં આ હું, રમણ દિલ લાવી અટકને. ૯૧

પ્રણયો છે બહાલી, રતિ મતિ કૃતિથી બહુ લહે,
સુખી યાને સુખી, કરી પ્રિયજનોનાં હૃદયને;
ગણી મૂકું સાચું, મન અકથ રંગે રીઝવને,
અભેદે વૃત્તિને, ધરી સદગમાં પ્રેમ ધરને. ૯૨

લહે ત્યાગી ત્યાગું રમણી રમણું હું અવરથી,
લહે ત્યાગી ત્યાગું વિષય વિષમ મોડું હૃદયથી;
લહે ત્યાગી ત્યાગું સમર્પું રતિ સંસાર મતથી,
પરંતુ ના ત્યાગું જામી રસ અગી તું હૃદયની. ૯૩

વધાવી લે બહાલી ! હૃદય દરખી નેમ મુજનો,
વધાવી લે બહાલી ! પરમ રતિ સંસાર તુજનો;
વધાવી લે બહાલી ! પ્રણય પ્રણયો પ્રિય તુજનો,
વધાવી દે ત્યાગી રમણી મન સંન્યાસ મુજનો. ૯૪

ન છોડી છોડારો રતિ પરમ અંધી તુજ તણી,
ન રોકી રોકારો પ્રણય જળ પારા હૃદયની;
જરો ના નાવાથી રચિર છબિ તું ને ચિત મ્હરી,
જરો રે'રો છૂટી રતિ-જળ-છબિ તે મરણથી. ૯૫

હવે ત્હારે માટે તપોશ તપ હું નિઃશ્વર્ગી બધી,
 હવે ત્હારે માટે જપોશ જપમાળા કુર ધરી;
 હવે ત્હારે માટે પ્રસન કરો દેવો પૂજનથી,
 સદા હું સાથે ત્હું રમતું રિલ માગીશ મનથી. ૯૭

x

x

x

રહો બિભા સ્વામી ! અધુધ અબળા ના પરહરો,
 વિના દોરો છોડી મમ હૃદયના તાપ જગવો;
 હખીલા ! કાં છોરો ? અધવચ ન મૂકો ઉર ધરો,
 રહું શા આધારે ત્હમ વગર હું નાથ ઉચરો ! ૯૮

હશે દોશો મ્હારા ત્હમ હૃદય દોશો પણ હશે.
 વિચારો સ્વામી ના વગર સમજ્યે નાર તથા;
 વિનુ સાથે વ્હાલા મમ કર કરે પ્રેમ સરસે,
 ગુહેશો ને લેતું ત્હમ શિર રહે અશુ તળવે. ૯૯

બગેલા ના શૂરો રહ્યો અબળુ શું શીખ શોખવું,
 બળેલી ના બાળો બળ કળ વળે નાથ ! વિનવું;
 કુરુદી પ્યારા ! હું ત્હમ મુખ ચશી સાથ ખોલવું,—
 રહું નેથી વ્હાલા ! નવ કર્યો ધટે દૂર ખસવું. ૧૦૦

સુધર્મો છો પ્રહું તજવો અબળા ક્યાં કથિત છે !
 સુશિક્ષા શાસ્ત્રે કો રમણી તજવી શું લિખિત છે ?
 બળી વિદ્યા વ્હાવું પ્રણયો અબળાને ધરિત છે ?
 અરે ! બોલો સ્વામી ! પ્રતિ વચન દેવું કદિન છે ! ! ૧૦૧

બળેલી બાળા આ, અદ્યૈક દવથી નાથ ! ન દહો,
 મરેલી મારી આ પતિ ! પતિપણું ના પરહરો;
 મૂકો ના નોધારી ધરિ ! ધરપણાને ચિત ધરો,
 વિના વાકે ત્યાગી કુટિલ બનવું ના શુભ ગણો. ૧૦૨

સ્વર્ગધારી છોડ્યાથી ત્હમ કિરતને જાંખ વળશે,
 બળેલી બાળ્યેથી ત્હમ અમન ના નાથ ! સમરો;
 મરેલી મારેથી જગ જગ નહિ માણ ! મળશે,
 પરંતુ જોનારાં નિરર્ખો ઉલટું હાસ્ય કરરો. ૧૦૩

x

x

x

યશું છેલ્લું થાવું મુજ હૃદયનું ત્હું હૃદયથી,
 હવે શાને વ્હાલી ! મુજ પર ધરે આશ અવળી ?

હમા રાખે યાચું વાન, શરયી આખ્ય મૂકવી,
તપાવી તાબેથી નહિ નવું મળે ખાકે દિલથી. ૧૦૪

×

×

×

વહું ઘેલી ઘેલું સંમંજ દીન સંકા હૃદયથી,
મુઘી ના સંકાઓ પ્રિયતમ । તહમો મેશ દિલથી;
યધું જો છે છેલ્લું તહમ હૃદયતું હું હૃદયથી,
મલે । તો, જાઓ હું મરણ નિરખી પ્રેમ પતવી. ૧૦૫

પ્રિયા ! ના સંતાપો વચન વહીં ઓછાં વદનથી,
હજી છે શું ઇચ્છા મરણ મુજ જોવા નયનથી;
મલે તો બારો હું વણ, વચન અંગાર તહમમાં,
પછી પાકી ખાકે દરી દય દારો હરખમાં. ૧૦૬

ડરો દાલો દાળા વચન વિખ વ્યાધું શરીરમાં,
દળા બાળા ધાયો અનુચોલ બની નાયક તહાં;
ચુરી કહાડયું દાળું ગરલ અબજા પ્રાણ ઉગયો,
ઉડી ભેટી કંઠે વળગી પ્રમદા નાય પ્રણયો. ૧૦૭

મજ્યાં ભેટ્યાં પ્રેમે રસ ખસ યયાં દંપતી બહુ,
કલે સજ્જે નાવે, વિષ નિરખવે તે રસ સહુ
વિચારે ધર્મોતે નરમદ તણું ઉર નિરખો.
અને સ્વદેશીથી મુદિત બનતો ભારત જીઓ ! ! ! ૧૦૮

“ મજવિહારી, ”

સમાપ્ત.

— ૦ —

ટીપ:--જે સમયે કવિ નર્મદનું હૃદય ત્હેના ધર્મ વિચારના લેખન મનનમાં હજી
રહ્યું હતું, તેજ સમયે હાલના ભારતને પોતાના દૃઢ પ્રેમાભિનયથી આનંદ આપતી આપણી
કોડીલી સ્વદેશી ભાવનાની મૂર્છા તરફ-દેશી હુન્નર કળાને ઉત્તેજન આપવાના વિચાર રૂપે
એકાદ ગુજરાતીની નજર ગઇ હતી. આ લેખની સમાપ્તિ સમયે સમગ્ર ભારત નિષ્ક્રિય પ્રધાન
સનાતન ધર્મ ભાવના, અને દેશ પ્રીતિ પ્રધાન અવહાર ભાવનાના પ્રેમ સંઘર્ષ આનંદથી
રંગાતો જોઇ લેખની અંતિમ કડીમાં પ્રથમ પાઠમાં દર્શાવાયેલા અધિકાધિક આનંદમાં એ
ભાવનાઓ ભારતને સર્વદા સંપૂર્ણ રસ રસતી થાઓ; એવી આ લેખ કૃતિકારની પ્રેમ પૂર્ણ
અભિવાંચના !

“ મજવિહારી, ”

માયા-વાદ.

(અનુસંધાન ગતિક્રમી.)

નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

ક. પ્રસંગવશાત્ કષ્ટક વધારે અગત્યના વિષય વિશે ચર્ચા કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શંકરાચાર્યે જે બ્રહ્મને નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય કહેલ છે, તેને નિત્ય 'જ્ઞાન સ્વરૂપ અને નિત્ય શક્તિસ્વરૂપ' કહેલ છે કે નહિ? અનેક વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે—'નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મને વિશે જ્ઞાન અને શક્તિને માટે કંઈ અવકાશ રહી શકતો નથી.' તેથી શંકરાચાર્યના પોતાના જ સંપ્રદાયમાં તે વિશે મીમાંસા કરવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થાય છે.

બ્રહ્મ પ્રકાશ સ્વરૂપ અથવા જ્યોતિસ્સ્વરૂપ છે,

ઉપનિષદોમાં સર્વે સ્થળે આત્મચૈતન્ય અથવા બ્રહ્મચૈતન્યને 'સ્વપ્રકાશ' કહીને, 'પ્રગ્ભાનધન' કહેલ છે. પ્રકાશ સંબંધી જ્ઞાનનો જ અર્થ સમજાય છે તેથી સર્વત્ર બ્રહ્મને 'જ્ઞાનસ્વરૂપ' કહેલ છે. મુંડકોપનિષદમાં સ્વચ્છદ્ધિઃ જ્યોતિર્વાં જ્યોતિઃ॥ એ વાક્યનું ભાષ્ય કરતાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—'બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ છે, આ જગતમાં સર્વ, અગ્નિ પ્રભૃતિ જ્યોતિર્મય પદાર્થો જે જ્યોતિથી એક બીજાને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્યોતિ અથવા પ્રકાશ બ્રહ્મનો જ છે, અને બ્રહ્મના પ્રકાશથી તે સઘળા પદાર્થો નેમ કરવાને સમર્થ થઈ શકે છે. બ્રહ્મ અન્યને પ્રકાશિત કરે છે, પરંતુ તેને કોઈ પ્રકાશિત કરી શકતું નથી.' બ્રહ્મચૈતન્ય સમસ્ત જગતનું પ્રકાશક છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે—તે પોતે જ જ્યોતિ-સ્વરૂપ અથવા પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. છંદોગ્યમાં તેટલા માટે કહ્યું છે કે—'જ્યારે અજ્ઞાન દૂર થઈને સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, ત્યારે આત્માની જ્યોતિનું સ્ફુરણ થાય છે. તે જ્યોતિ જ આત્માનું સત્યસ્વરૂપ છે.' ઉપદેશ સાદસી નામના મંથમાં દીકાકારે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—

૮ જ્યોતિર્વાં સર્વપ્રકાશાત્મનામગ્ન્યાદીનામપિ તજ્જ્યોતિરવમાસકમ્ ।
.....તદ્વિદ્યં એવં જ્યોતિરન્યાનવમાસ્યમ્ ॥ (૨-૩-૯) 'વેદાન્ત દર્શનના ૧-૧-૨૪ તથા ૧-૪-૨૨ મા સૂત્રોમાં બ્રહ્મનું જ્યોતિસ્સ્વરૂપ અને જ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કયું છે.

૯ અથ જ યપ સમ્પ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય
સ્થેન ક્રોષેનાસિનિષ્પદ્યત યપ આરમેતિ ॥ (૮-૩-૪) "ત્યાર પછી ભા જે પરમ પ્રસન્નતા યુક્ત વસ્તુ આ શરીરમાંથી જાગૃત થઈને પરમ જ્યોતિને પામે છે, અને તે પ્રભાવે પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે આત્મા છે." વેદાન્ત દર્શનના અધ્યાય ૧ પ્રા. ૩ સૂ. ૧૯ ના શ્લોકમાં ચંકરે કહ્યું છે કે—'દેહાદિ જડ વસ્તુમાં આત્માનું અથવા અદ્વૈતાનું આરો-

વિનાશ થતો જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મને જે જ્ઞાન રૂપે કહેલ છે, તે જ્ઞાન તેવું નથી; તે નિત્ય અને અનંત છે.^{૧૨} ચંકરનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે- 'એક અખંડ નિત્ય જ્ઞાન જડ પદાર્થની ક્રિયા અથવા વિકારના, સંસર્ગને લીધે, ખંડ ખંડ વિવિધ વિજ્ઞાન રૂપે જગતમાં દેખાય છે.'^{૧૩} શબ્દ રૂપસાદિનું જે વિજ્ઞાન છે, તે આત્માનું જેવું છે, અને તેથી આત્મા નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.^{૧૪}

કોપનિપદ્ધતિ કહ્યું છે કે- 'ચેતનવાળા સઘળા જીવોને જે જ્ઞાન હોય છે, તે બ્રહ્મ ચેતન્યનો અંશ છે.' આ રથને એવો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે. 'નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ ચેતન્યને લીધે મનુષ્યને રૂપરસાદિનું જ્ઞાન થાય છે. શબ્દસ્પર્શરૂપ રસાદિ સકળ જેવું વિષયો કાઢપણી રીતે જાતા થઈ શકતા નથી. કેમકે જો તેઓ જ જાતા હોય તો શબ્દ સ્પર્શને અને સ્પર્શ શબ્દને જાણી શકે; અર્થાત્ તેઓને પરસ્પરનું જ્ઞાન થઈ શકે. પરંતુ તેમ હોતું નથી, તે સિદ્ધ છે; તેથી વિષયોથી કંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ 'જાતા' હોવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જાતા કોણ છે? તે જાતા આત્મ ચેતન્યદ્વારાએ જ શબ્દસ્પર્શરૂપ રસાદિનું જ્ઞાન

૧૨ આત્મનઃ સ્વરૂપં શક્તિર્ન તત્તો વ્યતિરિચ્યતે । અતો નિત્યૈષ ॥ પ્રાસ-
મન્તઘર્યં લૌકિકસ્ય જ્ઞાનસ્ય । અન્તઘર્ય વર્ણનાત્ । અતસ્ત ધ્રુવૃત્ત્યર્થ મહાન-
નન્તમિતિ ॥ (૨-૧). આત્માનું સ્વરૂપ જે જ્ઞાન છે, તે આત્માથી ભિન્ન નથી. તેથી તે જ્ઞાન નિત્ય છે. લૌકિક જ્ઞાનનું અંતપણું અનુભવવામાં આવે છે, તેથી તે અંતવાનું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેટલા માટે તેની નિશ્ચિતિ માટે આત્મા મહાન અને અનંત કહેવાય છે.

૧૩ શબ્દજ્ઞાન, સ્પર્શજ્ઞાન, સુખજ્ઞાન વગેરે વિવિધ લૌકિક જ્ઞાનનો વિજ્ઞાન શબ્દથી શ્રુતિમાં નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે.

૧૪ નહિ જ્ઞાનેઽસ્તિ શ્રેયં નામ મયતિ । વ્યભિચારિતુ જ્ઞાનં શ્રેયં વ્યભિ-
ચરતિ કદાચિદપિ ॥ (ચંકરભાષ્ય, પ્રશ્નોપનિષદ્ ૧-૩). 'જ્ઞાન ન હોય તો જેવું પણ હોઈ શકે નહિ. જેવથી જુદું રહેતું જ્ઞાન પણ જેવથી કાંઈ વખતે જુદું પડે છે.' ઉપ-
રના ભાષ્યનો અર્થ આનંદગિરિ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે. ઘટજ્ઞાનકાલે પટાભાવસ-
મ્માવાત્, વિષયાણાં જ્ઞાનવ્યભિચારિત્વમ્ । જ્ઞાનસ્ય તુ વિષયવિજ્ઞાનકાલેઽષ-
્વપ્મમાવનિયમાત્ । અવ્યાભિચારિત્વમ્ । જ્ઞાનસ્ય વિષય વિશિષ્ટસ્વરૂપેનૈવ વ્ય-
ભિચારઃ ॥ 'જે સમયે ધરતું જ્ઞાન થાય છે, તે સમયે પટના અભાવનો સંભવ હોય છે, તેથી વિષયો (વિષયો (શબ્દ સ્પર્શાદિ) નો જ્ઞાન સાથે અસંયોગ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ વિષયોનું અ્યારે વિજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અવરૂપ હોય છે; તેવો નિયમ હોવાથી જેવરૂપ વિષય વિજ્ઞાનની સાથે જ્ઞાનનો કદિ પણ અસંયોગ હોતો નથી. વિષયોના વિશિષ્ટ રૂપમાં જ્ઞાનનો કદિ અસંયોગ થતો નથી.' અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણને જે જ્ઞાનના પદાર્થોનું વિજ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનનું મૂળ કારણ આપણું આત્મચેતન્ય જે જ્ઞાન રૂપ છે, તે જ છે. તેથી તે વિજ્ઞાન જ્ઞાનનો અંશ જાત્ર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

યમ શકે છે. ૧૫ એવા ઉદેશથી કેનાપનિષદમાં શંકરાચાર્યે જે કંઈ કહ્યું છે, તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે. તે સ્થળે તેઓએ કહ્યું છે કે—સુખ દુઃખાદિ નેટલાં વિગતો છે, તે સધળાં વિગતોના દષ્ટા અથવા સાક્ષી આત્માજ છે, એમ જોષ યાપ છે. બુદ્ધિના જે કંઈ પ્રત્યય (conception) નો અથવા વિગત (perception) નો આપણને અનુભવ યાપ છે, તે સધળા પ્રત્યયો અને વિગતોની સાથે સાથે રહીને, તેમજ તે સર્વની અંદર પ્રવેશ કરીને, આત્મચૈતન્ય નિત્ય અવિકૃત જ્ઞાનસ્વરૂપે અવસ્થિત યાપ છે. ૧૬ આત્મચૈતન્ય શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ ન હોય તો,

૧૫ આત્મચૈતન્ય નિમિત્તમેવ ચ ચૈતયિતૃત્વ મન્યેપામ્.....તસ્માદ્ વેદા-
વિલક્ષણાન્ રૂપાદીનેતૈતેયે વેદાદિ વ્યતિરિક્તેન ચિજ્ઞાનસ્વભાવેન.....આત્મના
વિજ્ઞેષમ્ ॥ (૨-૧-૩.) 'બીજ સધળા પદાર્થોમાં જે ચેતન છે, તેનું નિમિત્તકારણ આત્મ
ચૈતન્યજ છે. તેથી વેદાદિ લક્ષણવાળા જે રૂપાદિ વિષયો છે, તે સધળા વિષયોનું વિગત
વેદાદિથી કેવળ ભિન્ન અને નિત્યજ્ઞાન સ્વરૂપવાળા આત્માથી યમ શકે છે. તેટલા માટે
બૃહદારણ્યકમાં નાન્યદતોઽસ્તિ' વિજ્ઞાતા (આ આત્મા સિવાય બીજે કોઈ વિગત
નથી.), તથા ન વિજ્ઞાતે વિજ્ઞાતારં વિજ્ઞાનીયાઃ (જે પદાર્થનું વિગત યાપ છે, તેને
વિગત જાણવો નહિ.), વગેરે જે વચનો છે, તે સર્વ સ્થળે નિર્વિકાર આત્મચૈતન્યને
'વિગત' કહેણ છે. નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મચૈતન્યજ બુદ્ધિના વિવિધ વિકારી વિગતનો
વિગત છે; બુદ્ધિની શ્રુતિઓ અનિત્ય અને વિકારી છે; આત્મચૈતન્ય નિત્ય અને અવિકારી
છે. શ્રુતિશ્રુતિરૂપાયા વિજ્ઞેષેરનિત્યાયા વિજ્ઞાતારં નિત્ય વિજ્ઞાતિરૂપેણ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥
'બુદ્ધિની, શ્રુતિરૂપ અનિત્ય વિગતના વિગત નિત્યજ્ઞાન છે, એમ જાણવું.' રામતીર્થ.

૧૬ સર્વ યોગાન્ પ્રતિ બુદ્ધ્યતે સર્વપ્રત્યયદર્શો વિચ્છાતિ સ્વરૂપમાત્રઃ પ્રત્ય-
યેરેવ પ્રત્યયેષુ સ્વચિદ્રેતસા લક્ષ્યતે, નાન્યદ્વારા (૨-૧૨) 'સર્વ વિગત (con-
ceptions) ને પ્રગટ કરનાર માત્ર ચૈતન્યશક્તિ જ સર્વ વિગત (perceptions) માં
જ્ઞાનરૂપે રહેણ છે; પ્રત્યયોમાંથી જડીય દ્રવ્યોના અંશો બાદ કરતાં બાકી જે શુદ્ધ પ્રત્યય-
સ્વરૂપ રહે છે, તે પ્રત્યયો વડે જ તે ચૈતન્યશક્તિ જાણાય છે; શુદ્ધ પ્રત્યય વિના અન્ય
કંઈપણ સાધનથી તે લક્ષમાં આવી શકતી નથી.' તેટલા માટે સમ્પ્રદયશાંતિના વિગતની
સાથે સાથે અર્ખંડ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ખાસ યાપ છે; એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. આનંદમિરિ
પણ કહે છે કે—નીચીપીતાધાકારાણાં જહાનાં યદ્યૈતન્યં વ્યાપ્તેત્વના જહલ્લદ્વમાસઃ
તં સાક્ષિણમુપલદ્ય-સોઽહમાત્મા પ્રજ્ઞોતિ યા વેદાવિષયતયૈવસ ગ્રહાવિબુદ્ધ્યતે ॥
'નીચીપીતાદિ જડ પદાર્થોમાં ચૈતન્ય વ્યાપી રહેવાથી તે ચેતનવાળા બાસે છે. તે વ્યાપી
રહેલા ચૈતન્યને સાક્ષીરૂપે આપીને 'તે હું આત્મા બ્રહ્મ-હું, એ પ્રમાણે વિષયથી જે
પોતાને વિભિન્ન રૂપે જાણે છે, તે બ્રહ્મવેદા કહેવાય છે.'

૧૭ અવિદ્યાધ્યારોપિત સર્વપદાર્થાકારૈર્વિશિષ્ટેતયા ગૃહ્યમાનત્વાજ્ઞાતમ-
ચૈતન્ય વિજ્ઞાતં સર્વેરશ્યુપગમ્યતે ॥ ગીતા, શંકરભાષ્ય ૧૮-૫૦. 'અવિદ્યામાં આશ-
પણ કરાયેલ સર્વ પદાર્થોના આકારોથી જેનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ જાનવામાં આવે છે, તેવા
આત્મચૈતન્યરૂપ વિગતનું સ્વરૂપ સર્વના આત્મમાં આવી શકતું નથી.' ન-ચ સાક્ષાદ્નિત્ય

અંતઃકરણને વિશે ને વિશેષ વિશેષ વિગતો પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, તે યદ્ય શકે નહિ. અંતઃકરણ જડ તેમજ પરિણામિ છે. ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની જડીય ક્રિયાઓની સાથે નિત્ય, અખંડ જ્ઞાન વિવિધ વિગતરૂપે દેખાય છે.^{૧૭} આત્મચૈતન્ય નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી જ બુદ્ધિનું વિવિધ વિગત ઉત્પન્ન થાય છે. નહિ તો કેવળ ક્રિયાત્મક જડ બુદ્ધિમાં જ્ઞાન શી રીતે હોઈ શકે ?^{૧૮} અતઃ એવ તે સિદ્ધાન્તદ્વારા નિર્મુલ્ય બ્રહ્મચૈતન્ય નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવા હૃદયથી પ્રત્યોપનિષદ્માં શંકરાચાર્યે મીમાંસા કરેલ છે કે- 'જળ તરંગોમાં પ્રતિબિમ્બિત સૂર્ય ને રીતે એક છતાં અનેક દેખાય છે, તેજ રીતે જ્ઞાન એક છતાં જગતમાં નાના વિધનામ રૂપભેદે અનેક દેખાય છે.'^{૧૯} એતરયોપનિષદ્ (૫-૧-૨) માં પણ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ-એમ કહીને બ્રહ્મનું જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રદર્શિત કર્યું છે.^{૨૦}

(ચાલુ.)

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

કરણવૃત્તીનાં જઠાનાં પ્રકાશકત્વં સમ્યગ્નિ, પ્રકાશાત્મક વસ્તુનિ યધ્યાસાદિવ-
તાસાં પ્રકાશકત્વં.....અતસ્તદ્વ્યતિરિક્તઃકચિત્પ્રકાશાત્મકોઽસ્તિ ॥ એતરયભાષ
ટીકા ૬-૧-૨, 'અંતઃકરણની વૃત્તિઓ જડ હોવાથી, તેઓ પોતેજ સાક્ષાત્ પ્રકાશક છે,
એમ સંભવતું નથી. પરંતુ પ્રકાશસ્વરૂપ વસ્તુમાં તેઓનો આધાસ થવાથી જ તેઓનું પ્રકા-
શકપણું ધાસ થાય છે.....તેથી તે વૃત્તિઓથી ભિન્ન કોઈ પ્રકાશાત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.'

૧૮ આત્મનિ (ગને) ક્રિયાકારકતાયાઃ સ્વતોઽમાયઃ ॥ ગીતા ભાષ્ય ૧૪-૩
'આત્મારૂપ જ્ઞાનમાં ક્રિયા અને કારકપણનો સ્વરૂપથી અભાવ છે.' અજ્ઞાનતાને સીધેજ
આપણે જડપદાર્થની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓની સાથે નિત્યજ્ઞાનને અભિન્ન મણીએ છીએ, તેથી
જ સ્પર્શપર્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન વિગતનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ.

સમ્યગ્નિવચાર્યમાણે ક્રિયાવત્ત્વા યુદ્ધેરવયોધોનાસ્તિ 1.....યુદ્ધો પ્રતિચિદ્વિપતં
ચૈતન્યં તત્ર ચિત્પ્રકાશોદય દેતુર્મયતિ ॥ ઉપદેશ સાદસી ટીકા પ્રકરણ ૧૮. 'ખરી
રીતે વિચારીએ તો કેવળ ક્રિયાવાળી બુદ્ધિથી જ્ઞાન થતું નથી.....બુદ્ધિમાં જ્યારે ચૈતન્યનું
પ્રતિબિમ્બ પડે છે, ત્યારે તે પ્રતિબિમ્બિત ચૈતન્ય જ્ઞાનના ઉદયનું કારણ થાય છે.'

૧૯૧૧૧કમેવ જ્ઞાનં નામરૂપાદ્યનેકોપાધિભેદાલ્ સચિદાદિજલાદિ પ્રતિધિ-
મ્યયદ્વનેકધાવમાસતિ ॥ (૬-૮). 'જલાદિમાં જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ પડવાથી
અનેક સૂર્યદિ લાગે છે, તેમ જ્ઞાન એકજ છતાં નામરૂપાદિ અનેક ઉપાધિના બેઠથી અનેક
લાગે છે.'

૨૦ આ સ્થળે ટીકાકાર જ્ઞાનામૃત વતિએ ને કહ્યું છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવો આવશ્યક
છે. તેઓએ કહ્યું છે કે- 'આપણે ચતુષ્પાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા નાના વિધ વિગત (percep-

॥ સંધ્યા સમયે ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી,)

(૩)

“કટલાક પ્રકારે એક અદ્ભૂત બનાવતું વૃત્તાંત મને એક નજરે જોવારે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું,” સુપરોન્ટેન્ડેન્ટે ચલાવ્યું. “આશરે ત્રીસેક વર્ષ પૂર્વે બ્રહ્માસવના તહેવારોના દિનેશમાં કાંઈવરમમાં એકબરેશ્વર કુંડની પાસે એક સંન્યાસી વસતા હતા. તેમની જીવન વહનની રીતિ જોઈને તથા તેમની વાણીના યાનામૃતથી આકર્ષાઈને શ્રાતાનાં ટાળે ટાળાં તેમની પાસે શ્રવણ કરવા આવતાં હતાં. મોટા મોટા બ્રાહ્મણ પડિતો પણ તેમના શ્રાત્ર મંડપમાં વારંવાર જોવામાં આવતા, એક દિને ચર્ચામાં હિંદના પતિત વર્ગોનો વિષય નિકળ્યો; યોગીએ, બ્રાહ્મણોના અન્ય યાતિઓ પ્રત્યેના સામાન્ય વસનની, વર્તણૂકની સખ ભાષામાં ઝાટકણી ઠાઠી. હાજર રહેલા બ્રાહ્મણોને આથી ધણુંજ માઠું લાગ્યું; તેઓ સંન્યાસી પ્રત્યે ધણી અપમાનભરી વાણી વાપરવા લાગ્યા. તે યોગીક સમય શાંત રહ્યો, આનો તેઓ અવજો ભાવ મદલ કરીને વધારે વધારે ગાંધિપ્રદાન દેવા, હેરાનગતિ કરવા લાગ્યા. આખરે યોગીએ આવેા પ્રસંગ વિચિત્ર લાગતાં, બેનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક પાંચ વર્ષના બાલકને પાસે ઉગેલું જોઈને બોલાવ્યું, તેને એક સોનેરી કુણું આપીને મિત્ર બનાવ્યું. યોગીક ક્ષણમાંજ નાના બાલકે મદાન તેજસ્વી અને બુદ્ધિશાળી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, સંસ્કૃત ભાષામાં બોલવા મંડ્યું,—આવી બાપા તો તે કોઈ કાળે શિષ્યું નહોતું. યોગીએ બ્રાહ્મણો તરફ ફરીને કહ્યું, ‘શૂદ્રરથો! મેં તમને જે કહ્યું તેથી તમે અસંતોષ પામ્યાઓ; હવે મારી સાથે વધારે ના બોલતાં આ બાલકનેજ તમારા બધાએ પ્રમો પૂછો; તે તમને સંપૂર્ણ જવાબ આપશે; જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગશે ત્યાં ચાલોમાંના યોગ્ય ઉતારા પણ થયવશે.” અશ્રદ્ધાજી પડિતોએ બાલકને પ્રમ્ન ઉપર પ્રમ્ન પરંપરા પૂછવા માંડી; તેમને પૂછતાં પણ વાર

(૧૦૦૭) નો અનુભવ કરીએ છીએ. પ્રત્યેક અનુભવનો એક ‘કર્તા’ અને એક ‘કરણ’ હોય છે. જે જોનો અનુભવ કરે છે, તે તેનો કર્તા કહેવાય છે, અને જોના વડે અનુભવ થાય છે, તે તેનું કરણ કહેવાય છે. જેમાં અનેકપણું છે, અને જે બીજાનું પ્રયોજન સાધવામાં પરસ્પર એકજ ઉદ્દેશથી એકત્ર થઈને કાર્ય કરે છે, તે કરણ કહેવાય છે. ‘તે સર્વથી સ્વતંત્ર આત્મા છે, તે ‘કર્તા’ કહેવાય છે. તે શુદ્ધ, પ્રકાશસ્વરૂપ અને અનુભવ કરેનાર હોવાથી પ્રજ્ઞાન કહેવાય છે. તે પ્રજ્ઞાતસ્વરૂપ આત્મા અંતઃકરણમાં સાક્ષીરૂપે હોવા છતાં સ્વતંત્રપણે રહીને શબ્દરૂપરોપિ વિષયોના મિત્ર મિત્ર વિગાનનો વિગાતા બને છે. જડ અંતઃકરણના પરિણામ રૂપ જે વૃત્તિઓ છે, તેઓમાં તે સ્વયંપ્રકાશ વિગાતા વ્યાપ્ત હોવાથી પ્રકાશિત થાય છે. જો એમ ન હોય તો તે વૃત્તિઓનું આપણને જ્ઞાન થઈ શકે નહિ.’ અર્થાત્ હન્દ્રિયોદારા બહારના પદાર્થોમાં રહેલ શક્તિના સ્પંદનથી, અંતઃકરણમાં સ્પંદન થઈ પદાર્થોના સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે; તે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ છે, પરંતુ તે વૃત્તિઓનું આપણમાં અંતઃકરણથી મિત્ર જે કોઈ જ્ઞાતા છે, તેના પ્રકાશથીજ થાય છે.

લાગે તે કરતાં થોડા સમયમાં એવા-એવા ઉત્તરો મળવા લાગ્યા કે તેમાંથી જણાઇ આવતું શાસ્ત્રોના વિચાર અને જ્ઞાનનું ગાંભિર્ય જોઇને તેઓ છકજ થઇ ગયા. આખરે બ્રાહ્મણોએ સંન્યાસીને લાંબા થઇને સાદાંબંધ ડાંડવત કયો સથા તેમની ઉચ્છૃંખલતાની ક્ષમા આપવા પામ્યાં કરી; દીલગીર થઇને પરંતુ ડાઘા જનીને સવે પોત પોતાને ઘેર ગયા.”

“શું આવી એક બાબત ખરેખરી રીતે સંભવિત છે ?” સંગીતશાસ્ત્રીય પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, સંભવિત છે,” મોપે ઉત્તર વાળ્યો, “આમ-થઇ-શકવાનાં અનેક પ્રકાર છે. બાલક બોલતું હતું ત્યારે થોડી થું કરતો હતો, તે આપણને કહેવામાં આવ્યું નથી; જો આટલું આપણા જણવામાં આવે તો, તેણે કેવી રીતિનો ઉપયોગ કર્યો હશે તે જણવામાં મદદ મળત. તેણે માત્ર બાલકને મૂર્ખામાં નાખ્યું-હોય, અને એવી રીતે પોતાની જે જે મરજી હોય તે તેની પાસે બોલાવ્યું હોય.”

“પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારના માર્ગનને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નહોતો; આ વાતો કહેનાર મારા મિત્રને એ વિષે મેં ખાસ પૂછ્યું હતું, “સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે વંધો ઉઘાડ્યો.

“એ તો ખીલકુલ ખીન જરૂરનાંજ છે,” મોપે ઉત્તર આપ્યો; “થોડીએ બાલકને એક સોનેરી કેળું આપ્યું, ધારે તેટલી અસર ઉપજવવાનું એજ એક સુગમ સાધન થઈ પાંચું હશે. વળી એક નાના બાલકમાં મોટા માણસ કરતાં સામે થવાની થોડીજ ઇચ્છા-શક્તિ હોય છે. પરંતુ સંન્યાસીએ કદાચ મૂર્ખા વિધાનનો ખીલકુલ ઉપયોગ ના પણ કર્યો-હોય; તેણે બાલકનો એક પોઠિયા રૂપે અથવા પોતાને બદલે બોલનાર સાધન રૂપે ઉપયોગ કર્યો-હોય અને તેના મારફતે તે જતેજ બોલ્યો-હોય, જે આમ થયું હોય તો સાચે સાચેજ પોતાના દેહદારા તે બોલવાને અશક્તિમાન નિવડે; આવે સમયે દેહ તો ઉડીધ્માનરથ દશમાં હોય એવો જણાવો જોઇએ. મારા ધારવા પ્રમાણે તેણે જે કંઈ તે અમજ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. પરંતુ બાલક બોલતું હતું તેજ સજે જે તે પોતાના દેહવડે બોલતો હોય તથા પ્રવૃત્તિ પરાયણ રહેતો હોય તો બાલક દેહનું નિયમન અન્ય કોઇએ પોતાના હાથમાં લીધેલું હોવું જોઇએ, એમ માનવાની જરૂર છે. આવી ગોઠવણ પણ સહજમાં થઈ શકે એમ છે; જે થોડી બાલકને જુવા અથવા પોઠિયાના જેવી નિર્બલ દશમાં નાખી દે તો કોઈ પણ શૂરપંડિત આ કાર્ય કરી શકે. મેં મારી જતેજ એક વખતે બાર માસના બાલકને પોતાની માતાના હાથમાં રહીને, પે-સીલ લઇને લખતાં જોયું છે—યોગ્યતા વંચાય એવા અક્ષરમાં વિચાર બંધેલું એક વાક્ય લખતાં જોયું છે. અલખત આ એક પોઠિયાના જેવી દશાનું દર્શાવે છે; માતા-જતેજ એક સુવિખ્યાત પોઠિયા હતી. પરંતુ આ જનાવ આપણાં મિત્ર વર્ણવેલા જતાંતને થોડો ધણો મળતો આવે.”

“આવેશ-અથવા-વર્ણમાઝ વિષે વાર્તાવિત-આલસતાં,” ચિત્રાએ કહ્યું, “હું તમને એક વિચિત્ર જનાવ-દર્શાવીશ જેમાં એક-ગૃહમાં આવેશ-આવ-પામનાર શોક, સાધારણ રીતે જને છે તેમ પણ સમયથી-મરી-ગયલા-હોવાને-બદલે હજીએ જીવતાજ છે.”

“કેટલાક વર્ષો પૂર્વે આપત - કામથી થતાં બંદાડ પછી, ઠાવત આજુ એજવાને
કેટલાક અડવાડીયાં એ કેટલાક મિત્રો સ્પર્ધે આજ્યાં. તેમનું શુદ્ધ એક વૃદ્ધ ચીટાવર સમસા
એક મીરસે માંધેલું એક વિચાર કંઈકેરી હતું તેની સર્વે સાંખી જાંખી સમયીએનો અભ્યોન્ય
સાથે સંબંધ હતો, આવા આગે એકાદ બંદાડુમાંની સમયીએને જરોબર મળતા આવે
એવા શાખાવામાં આવ્યા હતા.

“આરિવાસ એક સુવાની ઝોરડીમાં હતો, તેનું દાર વિશાલ એજનસાલાના જરોબર
રહામે હતું, એ એની વચ્ચે પ્રુથો આગે હતો આરી સુવાની ઝોરડીની ધરીની ક્ષિતિમાં
આ માર્ગના અતે એક દાર એક ઝોસરીમાં ખુલતું હતું; તેથી શરે અધાએ સુવા જતા
તારે ધરના આ ખુણામાં ખાસ કરીને હું એકલીજ પડતી હતી. મારી ઝોરડી સુખકારક
હતી, વાતાવરણ શાંત હતું, મને પણ સાફ ચતું ગયું, ઠાવત આવવામાં ગયું. હું જરા પણ
કંઈકેરાઈ નહોતી એવી ના હોવાથી, મારી પોસે કોઈ પણ નથી એવા વિચારથી મને જરા
ગમરામણ થઈ નહિ. મેં આંધા માણસના જેવી ધોર નિદ્રા લીધી, રાત્રીનું કંઈ માન પણ
રહ્યું નહિ.”

“આ પછી આશરે એકાદ વર્ષે મારી શુદ્ધવાની પોતાના પતિ અને બાલકો સાથે
આરોગ્ય મારે ક્ષેત્રે ગયું; તેણે જ્યાં તારે કોણે રાયરચીલાથી બરેલું ધર એક સુવાન
જોડાને સોંપતાં જ્યાં; આ ઉભયે ‘મુઝબા’ યોગ્ય હતાં, તેમની પેસાવાળાં હોવાની સાખ
ખસરી હતી; મારા મિત્રો એકાદ વર્ષમાં સાજા આવ્યા; ધેરથી ગયા તેના કરતાં પણ શુદ્ધ
શુનું આરોગ્ય વિશેષ બગડેલું હતું. અઢિનાએને અઢિનાઓ સુધી તેણે જીવન અને મરણ
વચ્ચે લટકવા માંડ્યું; કોઈને પણ તેની પાસે જવાની રજા નહતી. મારાથી બની શકે
તેાથી વરાધી હું તેને જોવા ગઈ; એમ બન્યું કે આ સમયે મારી સાથે હું એક સમયીને લઈ
ગઈ. એ ધરમાંથી બહાર આવ્યા પછી યોડી થણી સૂત્રમ પ્રકૃતિવાળી મારી આ સખી, ત્યાં
અનુભવાયલા અવકર સૂત્રમ વાતાવરણને જોઈને જૂમ પાડી હતી, તથા એમ કહેવા લાગી કે
મેં ત્યાં જઈને યોગ્ય દિન ગાળવાનું વચન ના આપ્યું હોત તો હીક યાત. હું પણ, ત્યાં
મને અનુભવાયલા ત્રાસને શુદ્ધિથીના અંદાજને આમારી ગણીને આરી સખીએ દર્શાવેલા
અપને દસી કાઢવા લાગી. યોગ્ય સમયે મારી સુદાકાત આવવા મઠ.”

“ઉનાળાનો આરંભ હતો, હજી સડી પડતી હતી, તેથી અમે દરરોજ રાત્રે જોજન
સાલાના અમિતી આસપાસ મોટા તડીયાવાળી આરામ ખુરશીએનો આશ્રય લેતાં; અમે
આમ જોઈ હતાં તારે પ્રથમ રાત્રીએ, મારી પાછળ એક ઝોરડાના દૂરના પીળા છંટે કોઈક
લટતું હોય એવી અને સામથી ચવાથી આરા મનમાં સહેજ સુઅવાડો થયો, મારાથી કંઈ
પણ જોઈ શકાયું નહિ, ધિંધાટ પણ જાગ્યે જ રમૂલ હતો; જંજીર કે કાચાએ પ્રથમ અધ્યા
આવીને લટતી હોય એવું લાગ્યું હતું. હું કંઈ પણ જોઈ નહિ તેમજ વારંવાર આસપાસ
જોઈને કોઈનું લક્ષ્ય એવાની મને દરકાર નહોતી તેથી રાત્રીએ સવા જવાના સમય સુધી
મેં સાંધ્યા જ રહ્યું. મારી સુવાની ઝોરડીનું આજુ આગે જ મેં બંધ રહ્યું હતો તેવામાં મને
લાગુ કે મારી જોડે કોઈક સાથમાં છે, જાણ જોવા, કાંત પરતું કેટલીક નીતે અરજડીયો

સાથ છે. જ્યારે કે અદૃશ્ય સક્ષ્મ આમડાનો સ્વારીનો ચાલુક બારણા સાથે ઠોકવામાં આવ્યો હોય એવો અવાજ થયો; જ્યારે કે ઉપરના બાગમાં અદૃશ્ય ખીલાએથી તે લટકતો હોય એમ લાગ્યું. કોઈ પણ પ્રકારે પવનનો ઝપાટો નાહોવા છતાં વેનીશીયન પડદાઓ બાર સાંખો સાથે જોરથી અફળાવા લાગ્યા. મારા વાજ પાંચરા કરતી હતી ત્યારે મને યાજ્ઞવામાં આવી તથા એક કરતાં વધારે વાર ધીમી ધોલ લગાવવામાં આવી; મેં બારણાની તપાસ કરી, તેમાં એક ખીલાતું પણ નીશાન નહતું, બધુંએ મને નહું રંગેલું અને વાનાંશ કરેલું હતું. મેં પડદાને તપાસ્યા; તેમને ગંતિમાં ચૂકનાર કંઈ પણ નહતું, અને મારી જાત પ્રત્યે હસવું આવ્યું; મારા અદૃશ્ય સાથીએને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું, “તમે શાંત-ચાઓ તંયા અને ઉધવાદો, એમ ઇચ્છુ છું.”

“પડદા એચીને, દીવો ઓલવીને, મેં પથારીમાં પ્રવેશ કર્યો. કંઈ અવાજ થયો, મારા પગ સાથે કંઈક અથડાયું. ‘એકાદ બિલાડી’ હશે, મેં ધાર્યું, દીવો સળગાવીને જોયું; ખીલાડી નહિ; કંઈ પણ નહિ.”

“હમ્મગ! મેં વિચાર્યું. દીવો ઓલવીને હું ફરીથી સુષ્પ ગમ્મ; એકદમ કંઈક ઠોકવાનો અવાજ થયો, ફરીથી વળી મારા પગ સાથે કંઈ અથડાયું. ફરીથી મેં દીવો સળગાવીને તપાસવા માંડયું; ત્યાં આગળ કંઈ પણ નહોતું, પરંતુ જ્યારે કે એક ખીલાડી બેસી ગઈ હોય તેવો ત્યાં ખાટો જોવામાં આવ્યો. એ જગ્યાની આસપાસ મેં મારો દાખ ફેરવ્યો, પરંતુ કંઈ પણ લાગ્યું નહિ; ઘરમાં કુતરો અથવા ખીલાડી કંઈ પણ નહતું, એ મારા લક્ષમાં હતું. હું નિદ્રા સેવાને ફરીથી સુષ્પ ગમ્મ, પરંતુ નિદ્રા આવતા પહેલાં ધણીવાર મૂર્તે ધકેલવામાં આવી, મારી સાથે અથડાવામાં આવ્યું.

“ખીજ સાંજે બોજનસાળામાં ફરીથી વળી છાયાઓની ઝપાટપી મારા સાંભળવામાં આવી, આસપાસ જોતાં ટેબલને ખીજે છેડે રપટ રીતે લટકતા ધુમ્મસ જેવા અર્ધ પાદદંશક, પ્રકાશતા એ આકારો મારા જોવામાં આવ્યા. ગમે તે પ્રકારે મને સમજાયું કે એ જાંતેમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી હતી; પરંતુ આ કેવી રીતે મને જણાયું, તે મારાથી સમજાતું નથી, કારણ કે તેઓ માત્ર ધુમ્મસના જેવી છાયાઓના આકારમાં જણાતાં હતાં. મેં આ વિશે કોઈને કંઈ પણ કહ્યું નહિ; કારણ કે હજી પણ શાંત નસોવાળી ગૃહિણીના મનમાં ખજબજાટ ઉપજવાની અને બીજી લાગી; ને આ વાત મેં તેનાપતિને કહી હોત તો તેણે મને ખાત્રીથી ખસી ગયલા મગજની જ ખારી હોત.

“ખીજ સાંજે મારી ઓરડીમાં સુવા જતાં આવાને આવા બતાવ બનવા લાગ્યા, તેમનો મારાથી કોઈ પ્રકારે સુલસો ના ચર્ચકતો હોવાથી, મને ખાત્રીથી કેટલુંક બેચેની બધું લાગવા માંડ્યું. ફરીથી વળી અદૃશ્ય ચાલુક બાર ઉપર ઠોકાયો; ફરીથી વળી મને યાજ્ઞીને ધકેલવામાં આવી; સુષ્પ જતાં ફરીથી વળી કંઈક અથડાવને પથારીમાં મારા પગ તરફ ગયું. વળી મેં મારી ચીજુજતી સળગાવી, ખાટો જોયો હતો તે સ્થાનને તપાસ્યું, દરેક સમયની પેઠે કંઈ પણ જણાયું નહિ, તેથી મેં બાગી તુટી નિદ્રા લીધી, કારણ વગ-માં વારંવાર મને કંઈક અથડાતું, ગરબા કરતું.

“ ત્રીજી રાત્રે દેવતા આગળ બેસીને વાંચતી હતી ત્યારે ફરીથી આવા છાપાકારોની લદાઇ મારા સાંભળવામાં આવી; રાત્રે સુષ્ણ જતાં એ ઝોરડો છોડતાં મારી સાથે કંઈક ચાલતું હોય એવું અને સ્પષ્ટ રીતે જાન થયું. મારા ગળા તરફથી ગાલ ઉપર ચઢીને આવતો પોર્ટવાઇનથી ગંધાતો તેનો શ્વાસ મારા અનુભવમાં આવ્યો, અને ધ્રુવજ ખંચાંબ લાગ્યું. તે મારી સાથે સુવાની ઝોરડીમાં પેહું. બધા વાતાવરણમાં ગરબડ મચાવી મૂકી; ફરીથી વળી પદાર્થોને ચલાવવામાં આવ્યા, અને ચાબડીને ધકેલવામાં આવી. હૃદયના વધતા જતા ધબકારો સહિત, બેચેનીથી હસતી હું પયારીની કોર ઉપર બેઠી, મારા પગ પયારીમાં લેતી હતી તેવામાં મારા ઉઘાડા ડાબા પગ ઉપર ચઢીને એવું કંઈક ગયું કે તે સુવાણું, રૂંવાડી-વાળા કાપડ જેવું, અચિયવિનાનું લાગ્યું. હું ખુબ તાણીને હસી પડી, બધો જ બજો રહ્યો, પછીથી બોલી “ હે નાનાં નાનાં પ્રાણીઓ, મારી ઇચ્છા છે, કે તમે શાંત થાઓ, અને ઉઘરા દો ! ” અને કંઈ પણ જણાયું નહિ, સ્પર્શ કંઈ નાખુશ કરે એવો ન હતો; મારી ખાત્રી થઈ કે તે માત્ર એકાદ નાનું ગંભીર સત્ત્વ હોવું જોઈએ. આ સમયે મારા પગ સાથે કંઈક અઘડાયું ત્યારે, હું દીવા વિનાજ બેઠી ચઢીને પયારીને તપાસવા લાગી પરંતુ ત્યાં કંઈ પણ ન હતું; આરાત્રીએ અને સારો રોતે નિદ્રા આવી. “ બીજા દિને બપોરે મેં મારી સખીને વાત કરી, ને જ્ઞવી હું “ બોલનંદાળમાં એવું રું છે કે જે આપેણીથી જોઈ શકાતું નથી ? ” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યા જતી હતી તેવામાં તે બોલી ઉઠી, “ ચૂપ રહે ! મારી નાની પુત્રી તને ના સાંભળી જાય એ સંભાળવાનું છે; આ ઝોરડામાં અથવા તારી સુવાની ઝોરડીમાં તેનાથી બની શકશે તો તે દિવસે પણ આવશે નહિ; અમે તેના આવાં બચને ગપ ગણીને હસી કાઢવા માંગીએ છીએ. ”

“ પછીથી મેં બધી વાત કહીને પૂછ્યું, “તમે ગયાં ત્યારે આ ઘરમાં કોણ હતું?”

“ ‘હીક, આ એક વિચિત્ર જનાવ છે,’ ઉત્તર મળ્યો; ‘ એક અતિ સુંદર યુવાન યુગલને અમે અમારું ઘર ગાડે આપ્યું હતું; અમે તેમને સર્વ રીતે ઇચ્છવા લાયક ધારતાં હતાં; પરંતુ અમને પછીથી માલૂમ પડી આવ્યું કે તેઓ ખુબદાર ઠાંસતાં હતાં. માત્ર આ ઝોરડામાં અને તમારી સુવાની ઝોરડીમાં જ તેઓ રહ્યાં હોય એમ લાગે છે. તેઓ રાત્રે લદતાં હતાં; આ ઉપરાંત પોર્ટવાઇનથી અડધો બરેલો કુળે સુવાની ઝોરડીમાં પડી રહ્યો હતો; અમે પાછાં આવ્યાં ત્યારે પણ તેં ત્યાંને ત્યાં જ હતો. મારી દીકરી લદવાડ થતી અતુ-ભવી થકે છે, તેને બીજા ચાતું જાન થાય છે તે મને ખબર નથી; પરંતુ અમે તેને નિર-સાહિત કરીએ છીએ, આવા વિચારોમાંથી તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, મારે મેહેરબાનીની રહે’ આ ત્રિયે અન્યને કંઈ પણ કહેશે નહિ !

“ મેં કોઇને કંઈ પણ કહ્યું નથી; તેમજ આ વાર્તા કહેવાની મેં રજા મેળવી નથી, તેથી એમાં સંબંધ ધરાવતાં સર્વ ખંચાં નામોતો મેં નિર્દેશ કર્યો નથી. મારો પ્હેલાની મૂલા-કાતોના પ્રસંગે, હંમેશાં હું તેની સુવાની ઝોરડીના ઉપયોગ કરતી ત્યારે, મારી ખાત્રી છે, ત્યાં આમાંનું કંઈ પણ હતું નહિ. અમારા જણવા પ્રમાણે તો આ સર્વનાં કારણરૂપ યુવાન યુગલ હતું એ ઇશ્વર છે; મારા ધારવા પ્રમાણે ઇશ્વરનાં છે. તેઓ હજી બરજીવાનીમાં છે.”

“ પરંતુ ” ચિત્રકાર ઉરેકેરાધને બૂમ પાડી ઉઠવા, “ હજુ એ જીવતા લોક એકાદ સ્થાનમાં વળગાડ કરી શકે એ કેમ સંભવે ? ”

“ તેઓ એમ વર્તતા નથી, ” ગોપે અતિથી ઉત્તર વાળ્યો, “ સજ્જના સાધારણ અર્થ પ્રમાણે આ એક વળગાડનું દર્શાત નથી, જો કે મુદુપ્રકૃતિવાળા મુલાકાત લેનારા જોને યતી એવેની લક્ષમાં લેતા, આ બાબત લગભગ સમાન જ લાગે છે. જીવતા માનવિજોનાં ખરેખરા વળગાડનાં દર્શાત પણ, મળી આવે છે, પરંતુ આ દર્શાત આવા પ્રકારનું નથી. ”

“ ત્યારે આવા દર્શાતમાં શું બન્યું હશે ? ” ચિત્રકારે કહ્યું.

“ સ્પષ્ટ રીતે એ નિર્ભાગી યુવાન યુગલના કજીઆને લીધે ત્યાં આગળ સૂક્ષ્મ જડ ઉપર એક પ્રકારનો પ્રબલ સંસ્કાર પડ્યો હતો; મુદુ પ્રકૃતિનાં માનવિજોથી હજુ એ આવે. સંસ્કાર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતો હતો; સાધારણ લોકને અસર કરે તેટલો તે બલવાન ન હતો. તમે જોયું કે ચિત્રા ને અને તેની શૃદ્ધાનીની યુવાન પુત્રીને પ્રબલ છતાં જોઈએ તેટલો સંપૂર્ણ નહિ એવો સંસ્કાર ચતો હતો. કારણ કે આકારો ધ્રુમ્સ જેવા ગ્રંથા હતા; મુલાકાતે આવનાર મિત્રને એવેની ભર્યા સૂક્ષ્મ વાતાવરણનો સાધારણ વિચાર આવતો હતો; સ્પષ્ટ રીતે શૃદ્ધાનીને પોતાને તથા તેના પતિને કંઈ પણ લાગતું નહિ. ”

“ જ્યારે તમે સૂક્ષ્મ સંસ્કાર વિષે વાત કરો છો ત્યારે મારા ધારવા પ્રમાણે તમે સામાન્ય લેખ જેવા સંસ્કાર કરતાં અન્ય કંઈક સૂચવવા માગો છો, ” વંદિતે પડિતાઈ કરી.

“ હા, ” ગોપે ઉત્તર વાળ્યો, “ નિત્ય લેખનો સંબંધ એકાદ વિશેષ હૃદય લોક સાથે છે, માત્ર પ્રાસંગિક ચિત્રોજ તેમાંથી જીવલોકમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ એક તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો બનાવ છે. દરેક હર્મિયી આસપાસના જીવલોકના જડ ઉપર એક પ્રકારનો સંસ્કાર પડી રહે છે; આને બાળેજ વિચાર મૂર્તિનું નામ આપી શકાય; આપણે કદાચ આને હર્મિ-મૂર્તિના નામથી બ્યવહરીએ. સર્વ સાધારણ દર્શાતમાં તો બહુમાં બહુ તો થોડા કલાક પછી આવો સંસ્કાર વિખરાઈ જાય છે, પરંતુ જ્યાં આગળ તીવ્ર તિસ્કાર અથવા હલપાત રતી જીતિના જેવો આસપાસ હલારો હોય છે ત્યાં આવો સંસ્કાર સર્વેલાં વર્ષ સુધી પડેલો છે. ”

“ મિ. સ્ટેક, ‘ રીઅલ યોર-સ્ટોરીઝ ’ નામના પુસ્તકમાં આ વિચાર બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યો છે; જો કે તે આપણ સંસ્કારને એક પ્રકારના ભૂતમાં ગણે છે, તેઓ કહે છે. ” જીતોના અસંખ્ય કુટુંબમાંનો આ એક નમુનો છે. સાદર્યને માર્ગે ફોનોગ્રાફી તેમના અસ્તિત્વની સૂચના મળી રહે છે. તમે ફોનોગ્રાફમાં બોલો છો, પછીથી કોનેઈ જ્યારે ફોનોગ્રાફને ગતિમાં ચૂકવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી તમારા બોલવાનો અવાજ ફરીથી સંભળાય છે. તમે મરી ગયા હો છતાં હજુ એ ફોનોગ્રાફ તમારો સ્વર ધ્રુવ સંભળાવશે. તેની સાથે દરેક સ્વર પછીનાં વશલોતે પણ અવધ્ય ગાયર બનશે. જીતોના સંબંધમાં પણ આમજ બનતું હોતું જોઈએ. આસપાસનાં પાંચો ઉપર એકાદ પ્રબલ હર્મિ પોતાનો એવો

સંસ્કાર પાડી શકે, કે અમુક સમય અથવા અમુક યોગ્ય દશાઓ પ્રાપ્ત થતાં જે પુરુષ જીવનો વળગાડ મનાતો હોય તેની બરોબર મૂર્તિ અને કાર્યો તે પુનઃ કરી જતાવે છે. જે જે થાય છે, તેનું તેમણે ત્યાં બરોબર વર્ણન આપ્યું છે.

“આના દર્શાત રૂપે મને પોતાને થોડા વર્ષ ઉપર યથલા એકાદ નાના અનુભવનું હું અત્રે દર્શાત આપીશ. લડનનાં પરાંમાં આવેલા એકાદ એકાંત માર્ગે હું ચાલતો હતો—હજી આ માર્ગની બંને બાજુએજ પથરો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. એકાએક આ પથરો ઉપર યજ્ઞને જાણે કે જીંદગી બચાવવા હોય તેમ કાંઈને જોરથી દોડવું સાંભળ્યું કોક પ્રકારે તેનાં પગલાંના અવાજથી અને તેની ગાંડી ઉતાવળનું તથા અત્યંત બીતિનું તીવ્ર બાન થયું; હું દોડી તે જોવાને હું એકદમ પાછો ફર્યો. પગલાં સીધાં મારા તરફજ દોડતાં આવતાં હતાં, હું પણ તેના તેજ પથરો ઉપર ઉભેલો હોવા છતાં મારા પગ તણે યજ્ઞને ચાલી ગયાં તથા મારી પાછળ રસ્તા ઉપર દૂર ગયાં, છતાં કંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. કોઈ પ્રકારની જીલ્લ અથવા હેતરપંડિતો જરા પણ સંભવ ન હતો, હું વર્ણવું છું તેવીજ રીતે આ બાજત બની; તેથી મને ઘણી નવાઈ લાગી અને હું મુશ્કેલીમાં પડી ગયો. પછીથી મનેજા થી-આસાંશીના ચાનના પ્રકાશથી હવે હું સમજી શકું છું, કે કોઈકને ત્યાં આગળ બેઠેકર રીતે બીવડાવવામાં આવ્યું હશે, તેની બીતિનો સંસ્કાર, દોડતાં તેણે કરેલી ગરબડને દરીથી ઉપ-જાવે એટલે હજીએ પ્રજલ્લ હતો. અત્રે માત્ર અવાજ જ દરીથી સાંભળવામાં આવતો હતો, પરંતુ કોઈ કોઈવાર આકાર પણ જોવામાં આવે છે.

“આથી થોડી પ્રજલ્લ ઉમિંનું પણ વારંવાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવે અથવા ઘણો સમય સુધી ટકે તો આવી ને આવી જ બાજત યાય છે. મને એક ગુઢ યાદ આવે છે કે જ્યાં એક બાલક ઘણાં વર્ષ સુધી હમેશના ભય અને ઉઘાણુની દશામાં વસતું હતું. ત્યાંની સૂક્ષ્મ દશાઓ એવી બરાબ હતી કે મુદુપ્રકૃતિવાળા માનવિના ઉપર તેનું પ્રતિકાર થતું તથા તે મારે મંદવાડમાં પડતો. આવા સંસ્કાર ઘણાં વર્ષ પહોંચવાનો એક દર્શાત મારબલ આર્યની પાસે બેઠેકરવેદરેડના નિરસ પ્રદેશમાં મળી આવે છે. ને કોઈ આર્ય આગળથી આરંભીને એ માર્ગની-દક્ષિણ બાજુએ પશ્ચિમમાં જાય તથા અનેક રાત્રક સુધી ટાકળનંદ્રી નામનું બગેર શંકીનું સ્થાન આવ્યું છે ત્યાંથી પસાર થાય તો તેને અત્યંત બેચેનીનું એક-દમ બાન થઈ આવે છે. આવા પ્રજલ્લ સંસ્કાર પણ સમય પીતતાં પીખરાઈ જાય છે, પરંતુ યોગ્ય વાતાવરણ મળતાં તમે જોયું તેમ આવા સંસ્કાર અનેક દાયકાઓ સુધી પહોંચે છે.

“આપણે ના જીલ્લા જેવી એક અન્ય બાજત એ છે, કે સ્થૂલ પ્રકારના તાર્વિક પદાર્થને આવી જાતનાં નિર્બલ અને પ્રજલ્લ અદિલતો બધે બેસતાં થઈ પડે છે; તેથી જે જે સ્થાનમાં આપણે વિચારીએ છીએ તેવા પ્રકારનો સંસ્કાર હોય છે સાં માત્ર તે ખાસ પ્રકારના જડને માટે એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ જડની ધુમરી યાય છે. જીવલોકનું વાતાવરણ ધડ જનનું જાય છે; રેતિના તોફાનને અથવા લડનમાં પડતા ખરાબ ધુમ્મસને આ મળતું આવે છે. અધમાધમ પ્રકારનું જડ આ પ્રમાણે આગળ પડતું હોવાથી, આવા જડનો ઉપ-યોગ કરતાર અધમ અથવા સ્થૂલ હિમ્મતો આવા સ્થાનમાં સદનમાં ઉરકેરાઈ આવે છે. એકાદ ક્ષિપ્રિય કહેવા માને તેમ, આવી હિમ્મતો માટે એક ખાસ પ્રકારની લાલચદમી યાય છે.

“વળી એક વિશેષ વિગત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. વિકાસક્રમની અધમ ભૂમિકાવાળાં પ્રાકૃતિક-સત્ત્વોનાં એવા કેટલાક વર્ગો છે કે જેઓ અધમ પ્રકારની ઉર્મિઓથી ઉપજતાં આદોલનોમાં આનંદ લે છે, જે સ્થલે આવે આનંદ મળી શકે એવું હોય ત્યાં તેઓ સર્વ પાસાથી દોડી આવીને એકઠાં થાય છે; તકરાર થતાં અથવા ગાળીનો અકસ્માત થતાં લડનના મહોલ્લામાં છોકરાં એકઠાં થઈ જાય છે તેમ આ સર્વે એકઠાં થઈ જાય છે. જો ટકા કરનાર લોક, તેમના મૂર્ખ વિકારથી ઉપજી આવતાં તોફાની આદોલનોમાં નાચતાં કુદતાં જોવાં પણ ના ગમે એવાં પ્રાણીઓને નિહાળે તો તુર્તજ ચાન્ત જનીને એ સ્થાનેથી શરમ અને કંટાળાથી દૂર નાસી જશે. આવાં પ્રાણીઓ ક્રોધ વા તિરસ્કારને વધારવાને હોય વા લાયમાં વૃદ્ધિ કરવાને તેમનાથી બને તેટલું કરે છે; તે માનવપ્રાણીઓ પ્રત્યેની જરા પણ અશુભ ધ્વજાને લઇને થતું નથી, પરંતુ ઉચ્છ આવતાં પ્રબલ અને સ્પષ્ટ રંગવાળાં આદોલનોમાં તેમને અતિ આનંદ મળે છે તેથી આમ થાય છે, એ બૂલી જવાતું નથી. આમાં સત્ત્વો આવા ઉર્મિ આકારોનું રૂપ ધારણ કરે છે, તેમને સજીવન બનાવે છે, તેમનાથી બની શકે એટલા બલથી તેમને વિશેષ ટકે એવાં બનાવે છે; આમના કાર્યને લીધેજ આવના પ્રકારના કેન્દ્રવાળાં સ્થલો આવાં સત્ત્વો જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે.”

“પરંતુ શું કાંઈ સ્થલોમાં શુભ ઉર્મિઓનાં કેન્દ્ર નહિ હોય? શું આવી બાબતો હમેશાં અશુભજ હોવી. જોઇએ?” એક ઉદાસીન માનવિએ પ્રશ્ન કર્યો.

“નિઃસંશય, શુભ ઉર્મિનાં કેન્દ્રો પણ હોય છે; દરેક મંદિર, દેવલ, આ બાબતનું એક દર્શાવ છે. ડૉ. કુકની મુસાફરી કરનાર મુસાફર મધ્યકાલિન એકાદ મહાન દેવલમાં ઉભો રહે છે સારે જે પૂજ્ય ભુદિની લાગણી તેનામાં ઉભરાઈ આવે છે તે અનેક શતક થયાં હજારો માનવોએ અનુભવેલી સમાન ઉર્મિના દહામદના પરિણામ કરતાં અન્ય શું છે? સ્વાભાવિક રીતે જેમ અધમ પ્રકારનાં પ્રાકૃતિક સત્ત્વો અનીચ્છિત કેન્દ્રોના લાભ લે છે, તેમ એક પ્રકારનું ઉચ્ચ પ્રતિનું તાર્કિક સત્ત્વ અને ઉચ્ચ વર્ગનાં પ્રાકૃતિક સત્ત્વો આવા પ્રમંગોનો પણ લાભ લેવાને ચૂકતાં નથી.”

“મારી મુસાફરીમાં આવાં કેન્દ્રોવાળાં સ્થલો મારા જેવામાં આવ્યાં છે,”—તંત્ર જ્ઞાત્રીય કહ્યું; “આતું એક, ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય સ્થલ એલિફન્ટાની શુક્રાઓ છે. એ સ્થાનમાં અત્યંત આરોગ્યપ્રદ અને આનંદકર પ્રાણતત્ત્વ સંચદાવર્ણ લાગે છે; વાર-વાર શાંતિ અને આનંદ ઉપજવનાર કંઈક અંતર ધસતો મહાન વેગ અનુભવવામાં આવે છે. એક અમુક સ્થલે જ્યાં મહા શીવલિંગ આવેલું છે ત્યાં આ બાબત ખાસ લક્ષમાં આવે છે; મનનું શાંત ધ્યાનસ્થ વલન આ સ્થલે, ક્રોકવારજ અનુભવમાં આવતા એક પ્રકારના પ્રકાશનો અનુભવ થવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. અલગત, મનનું યોગ્ય પ્રકારનું વલન જરૂરનું છે; હું નથી ધારતો, કે સ્થૂલ પારની અસરો વિષે નારિતક માનવિને એકાદ ઉમણીની સહેલમાંથી ધણા લાભની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. એ એક અદ્ભૂત સ્થલ છે; ત્યાં આગળ કેટલીક વિલક્ષણ બાબતો મારા જેવામાં, સાંભળવામાં આવી છે.”

“હજી પણ હિંદના અનેક વિભાગોમાં આવાં ઘણાં સ્થલો આવેલાં છે,”—મોવે દીકા કરી. “મૃદુ પ્રકૃતિવાળાં માનવિઓના વાસ માટે આ દેશને દુનિયામાં સૌથી વિશેષ આનંદકર બનાવનારા અનેક કારણોમાંનું આ એક છે.”

[ચાલુ].

આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ.

(અનુસંધાન ગતાંશ્ચી.)

મેં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કે આપણાં સંમક્ષ જણાતી દુનિયાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ હપરથી અનિવાર્ય રીતે આપણે આ પ્રમાણે સાર ઉપર આવવું પડે છે: વિશ્વમાં એક કરતાં વધારે ઉત્પાદક શક્તિઓ છે; તેમના આવિર્ભાવમાં અમુક પ્રકારનો ક્રમ પ્રવર્તે છે—માત્ર એક ખીલ પછી ક્રમમાંજ આ શક્તિયો કાર્ય પ્રદેશમાં આવી શકે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ જીવન અસ્તિત્વમાં આવતા પૂર્વે ખનિજ દશામાં જીવનનું અસ્તિત્વ હોવુંજ જોઈએ. પ્રાણી જીવન અસ્તિત્વમાં આવતા પૂર્વે વનસ્પતિ જીવન હોવુંજ જોઈએ. માનવિનો જન્મ થતા પૂર્વે પ્રાણી જીવન હોવુંજ જોઈએ. ઉર્મીઓના આ-વિર્ભાવ માટે સ્વચ્છ જીવનની જરૂરીયાત છે. પ્રકૃતિમાં સુદ્ધિના પૂર્વે ઉર્મીનું સ્થાન હોય છે.

આવી વિવિધ દિશાઓની શોધમાંથી સાંખ્ય-યોગ તરવેતા, વિશ્વમાં કાર્ય કરતાં, પચીસ તરવેતું અસ્તિત્વ સ્થાપવા તરફ દેરાય છે.

પ્રાચીન તરવેતાઓથી પ્રાકૃતિક જૂતોના નામથી વ્યવહારતાં તરવે વિષે આ બાબતના સંબંધમાં પતંજલિને શું કહેવાનું છે, એ વિચારવું ઉપયોગી નિવડશે. આ પ્રમાણે:-

સ્થૂલ સ્વરૂપ સૂક્ષ્માન્વયાર્યવત્વ સંયમોઽ્ ભૂતજયઃ ॥ ૩-૪૪.

સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્ય અને અર્થવત્વનો સંયમ સાધવાથી ભૂત ઉપર જય મેળવાય છે—૩-૪૪.

બાહ્યકાર કહે છે:-

“અને સ્થૂલ શબ્દથી, શબ્દ, સંપર્ક, રૂપ, રસ, ગંધ રૂપે જણાતાં, પૃથ્વી; અપ, તેજસ, વાયુ અને આકાશનાં વિશેષ સ્વરૂપો સચવાય છે; તેમનાં સંદેહકારિ કર્મના શુંણોનો સમાવેશ થાય છે; આ જૂતોનું પ્રથમ રૂપ છે.

“ખીજું રૂપ સ્વસામાન્ય છે;—પૃથ્વીની મૂર્તિ છે, જલમાં રતેલ છે, વર્ષિમાં ઉષ્ણતા છે, વાયુમાં પ્રજ્ઞાભાવ છે, આકાશમાં સર્વેતો ગતિ છે. આ સ્વરૂપ શબ્દથી વ્યવહારાય છે. શબ્દો, સંપર્કો, રસો, રૂપો, ગંધો આ સામાન્ય ધર્મોનાં વિશેષ સ્વરૂપો છે. કહેવાયું છે, કે:—આ સર્વે એક જાતિમાં સમન્વિત થતાં સ્વસ્વધર્મોને દર્શાવે છે. સામાન્ય અને વિશેષ શુંણોનો સમુદાય એક દ્રવ્ય છે.”—

“સમૂહ એ પ્રકારનો હોય છે, (પ્રથમ) સમગ્રમાં વ્યક્તિઓનો એક લંચ પામે છે

જેવાં કે શરીર, વૃક્ષ, યુથ, વન (ખીન્ને). એકજ, સમૂહની ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિયો વચ્ચે શબ્દવડે ભેદ જણાઈ આવે છે; દૃષ્ટાંત તરીકે દેવ મનુષ્ય ઉભયનો સમૂહ, આ સમૂહના દેવો એક વિભાગ છે, મનુષ્યો ખીન્ને વિભાગ છે. આ ઉભય મળીને એક સમૂહ સૂચવાય છે. આમાં વ્યક્તિઓનો ભેદ સૂચવવામાં આવે અથવા ના પણ આવે, દૃષ્ટાંત તરીકે આમ્રધટા, આહાણુસંધ.”

“આ પણ વળી ૧૬વિધ છે—જેમાં સમગ્રના અવયવ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે એવો યુત સિદ્ધાવયવ અને જેમાં આમ નથી તે અયુત સિદ્ધાવયવ. વન અને સંધ એ યુત સિદ્ધાવયવ સમૂહો છે. શરીર, વૃક્ષ, પરમાણુ એ અયુતસિદ્ધાવયવ સમૂહો છે. અયુત સિદ્ધાવયવ ભેદને અનુગત સમૂહને દ્રવ્ય એમ પતંજલિ કહે છે. આને સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.”—

“હવે આમનું સૂક્ષ્મ રૂપ શું? તે જૂતના દારણરૂપ તન્માત્ર છે. તેમાંનો એક વિભાગ પરમાણુ છે. સામાન્ય વિશેષાત્મરૂપ અયુતસિદ્ધાવયવ ભેદને અનુગત સમુદાય હોય છે. સર્વે તન્માત્રાઓ આને મળતી હોય છે. આ જૂતોનું તૃતીય રૂપ છે.”

“હવે જૂતોના ચતુર્થ રૂપ વિશે વિચારીએ. ખ્યાતિ, ક્રિયા, રિયતિવાળા શુણો હોય છે, કાર્યના સ્વભાવને અનુસરનારા હોય છે, આ અવયવ શબ્દવડે સૂચવાય છે.”

જૂતોનું પંચમ રૂપ અર્થવત્ત છે, શુણોના સંયોગમાં સ્વર્ગ અને અપવર્ગનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાય છે, તન્માત્રાઓ, જૂતો અને ભૌતિક પદાર્થોમાં શુણો મળી આવે છે. એથી આ ક્ષેત્ર અર્થવાળું છે. પંચ રૂપવાળા પંચજૂતોનો સંયમ સાધવાથી જ ન જ રૂપનો સંયમ સંધાય છે તેની પ્રકૃતિ સ્પષ્ટ થાય છે, તેના ઉપર વિજય મળે છે. પાંચ જૂત સ્વરૂપોને જીતીને તે ભૂતજયી થાય છે. વત્સાનુસારીણી ગાયોની પેઠે, ભૂત પ્રકૃતિઓ તેના સંકલ્પને અનુસરે છે.”

પ્રાકૃતિક સત્ત્વો ઉપર આધિપત્ય મેળવવાની શક્તિને વિકસાવવી, એ દર્શાવવાનો મારો અત્રે ઉદ્દેશ નથી. વિશ્વમાં એક કરતાં વધારે જીવનો છે. એકેકના ઉપર અથવા આસપાસ આવેલાં છે, એવા મારાથી વારંવાર દર્શાવાયલા સાર ઉપર ઈન્દ્રિય પદાર્થોની પ્રકૃતિની શોધ ઉપરથી કેવી રીતે આવી શકાય છે, માત્ર એટલું દર્શાવવાના ઉદ્દેશથીજ અત્રે આટલું અવતરણ આપવામાં આવ્યું છે.

હનિયાના સર્વે પદાર્થો આપણને પાંચ પ્રકારે અસર કરે છે, તેથી તેમના પાંચ સાધારણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમનો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધમાં સમાવેશ થાય છે. આવા પંચ વિધ પદાર્થોને રચૂલ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આપણને તેમનું સાધારણ રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે તથા આપણી બાહ્ય સંજ્ઞાના પ્રથમ દેખાવનો સમાવેશ પણ તેમનામાં જ થાય છે. પરંતુ આ કહેવામાં પાંચ તત્ત્વોમાં દરેકની પ્રકૃતિમાં, અન્યને પણ સામાન્ય સુધ પડે એવા ઠેટલાક શુણોનો સમાવેશ થાય છે, શબ્દનાં વિવિધ રૂપો હોય છે, સ્પર્શનાં

તા, ઉષ્ણતા, પ્રણુમિત્વ રૂપ. તેમજ વળી સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, દરેકના મૂર્તિ, સ્તિગ્ધતા, ઉષ્ણતા, પ્રણુમિત્વરૂપ સામાન્ય ગુણો હોય છે. આમાંના કેટલાક તો તેદન સ્પષ્ટ છે. થોડાક વિચાર ચલાવતાં અન્ય કેટલાક સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. દરેક પદાર્થમાં આવા બે બિંન પ્રકારના ગુણો હોય છે, એટલે સાધારણ વિચારજી આપણા વર્તમાન કાર્ય માટે સંપૂર્ણ છે. સર્વે તત્ત્વોમાં થોડા અથવા વધારે જણાઈ આવતા ગુણોના ઉભય વર્ગો વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ ? એવો પ્રશ્ન સહજ ઉપરિચિત થાય છે.

આપણા સર્વે ઈન્દ્રિય પદાર્થોમાં (શબ્દાદિ) આપણને શબ્દાદિ રૂપે અસર કરવાના વિશેષ ગુણ ઉપરાંત, તેમને પદાર્થોકાર અર્પનાર અમુક ઉપયોગી ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, એ હવે સ્પષ્ટ થશે. આમને મૂર્તિ, સ્નેહ, ઉષ્ણતા, પ્રણુમિત્વ, સર્વતોગતિના નામથી જ્ઞાનરૂપમાં આવે છે. એકનો એક પદાર્થ ઘટ, પ્રવાહિ, બાષ્પ, વાયુ, આકાશના રૂપમાં જણાવા માટે મૂર્તિ જવાબદાર છે. મૂર્તિનો અત્યંત સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો આકાર ઘટતા છે તેનું અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આકાશ છે. આજ પ્રમાણે ઢુંકમાં પતાવતાં આપણે કહી શકીએ કે ઉષ્ણતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અદસ્ય વાયુ અથવા અત્યુષ્ણતા છે; પ્રણુમિત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વાયુ રૂપ જડ છે; રસનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પ્રવાહિ જડમાં છે; સર્વતો ગતિનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આકાશિક જડમાં મળી આવે છે; આ સર્વે જડની દરેક દશામાં થોડાં અથવા વધારે અસ્તિત્વમાં હોય છે.

આપણા ગૃહનું જીવન, ઈન્દ્રિય પદાર્થોમાં સમાવેશ થતા આવા સારજૂત ગુણોના વધારા અથવા ઘટાડાના પરિણામ રૂપે છે, એમ આપણને માલૂમ પડે છે.

આ પ્રમાણે આપણે અમુક નક્કર પદાર્થમાં રસનો ગુણ વધારીએ તો તે પ્રવાહિ થાય છે; નો આપણે ઉષ્ણતાનો ગુણ વધારીએ તો તે પ્રભાવાન થાય છે; નો આપણે તેમાં પ્રણુમિત્વનો ગુણ વધારીએ તો તે વાયુરૂપ થાય છે, ઇત્યાદિ. સર્વ પ્રકારના ગાણ ગુણોની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉચ્ચ શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

આ પ્રમાણે નક્કરનું પ્રવાહિ બતાવવામાં, પ્રવાહિને બાષ્પનું રૂપ આપવામાં, બાષ્પને વાયુનું રૂપ આપવામાં ઉષ્ણતાનો ઉપયોગ થઈ શકે.

પ્રવાહિને બાષ્પ રૂપે ઉરાડી દેવામાં વાયુનો ઉપયોગ થઈ શકે; શક્તિના આવા સ્વરૂપને એટલું બધું ઘટ બતાવી શકાય કે તેથી નક્કરનું પ્રવાહિ રૂપ આપી શકાય, એ સહજ લક્ષમાં આવે એવું છે. આવી પરસ્પરાશ્રિત શક્તિઓના કાર્યની વિગતમાં ઉતરવું અત્રે અપ્રાસંગિક છે.

છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે, કે ગૃહના સમગ્ર જીવનનો સમાવેશ આ ગુણોના વધારા ઘટાડાથી થતા ફેરફારો દર્શાવવામાં થાય છે. આ ગુણો એટલે શું ?

વાયુ રૂપે જાણાયેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલીએ તો તેઓ ગોતિના બિંબ બિંબ પ્રકારે સમાન છે; તેજસરૂપે જાણાયેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલીએ તો બિંબ બિંબ પ્રકારની ઉચ્છ્વિત્તાઓ સમાન છે; પૃથ્વી રૂપે જાણાયેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલીએ તો તેઓ બિંબ બિંબ પ્રકારની મૂર્તિઓ સમાન છે; આકાશ રૂપે જાણાયેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલવા માગીએ તો તેઓ બિંબ બિંબ પ્રકારની સ્વરો સમાન છે; આપંસુનો નામથી જાણાયેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલવા માગીએ તો તેઓ બિંબ બિંબ પ્રકારનાં વંદનો સમાન છે.

દરેક પદાર્થમાં આ સર્વે ગુણો વર્તમાન હોય છે. ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો દરેક પદાર્થે આવા સર્વે ગુણોનો બનેલો હોય છે. (વાયુના સક્ષમાં દરેક કે પતંજલિ અનુસાર દરેક ગુણને આધાર સ્થાન હોય છે, તેને ને ધર્મનાં નામથી વ્યવહરે છે.) તેટલા માટે દરેક તત્ત્વે આ ગુણોના આધારરૂપ મિશ્રણોથી બનેલું છે. આ પ્રમાણે સક્ષમાં આવ્યું દરો, કે દરેક પદાર્થના ઘણા ભોટા ભાગનું હમેશાં આપણને ઈન્દ્રિયપ્રસક્ત યદ્યં શક્ય નથી. આવાં આદોલેનોનો માત્ર અમુક જાણી આપણી ઈન્દ્રિયોને મૂર્તિ આદિ રૂપે જાણાય છે. દરેક ઈન્દ્રિયોએ પદાર્થના તે આધાર રૂપ છે, તેને સ્વરૂપના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

આવા વિશેષ ગુણોના આધારને પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશનાં સ્પૃશ્ય તત્ત્વોનાં નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. પતંજલિ પ્રમાણે એકેક મહાભૂતનો દરેક અણુ એક મિશ્રિત પદાર્થ સમાન છે, તેના વિભાગ સમગ્ર ના શકાય એવા તથા અન્યોન્યથી બિન્ન ના પડી શકે એવા હોય છે. [વાયુ]

રામપ્રસાદ.

॥ વાલ્કોની કેવલણી. ॥

(અનુસંધાન ગ્રંથ વર્ગ-૫૯ ૨૪૩-મી.)

બીજી વારના દાન આવવાના અને પુત્ર લગ્નરત્ન મધ્યકાલમાં, આધ્યાત્મિક દષ્ટિ બિન્દુથી મિત્રમય બેલિંતોએ અંધવા અન્ન રીતે કહેવા માગીએ તો રૂપક રૂપે ચિત્ર પ્રસંગોનો પણ અન્ન પ્રકારે વિચાર ચલાવવો જોઈએ. મુકે જની શકે ત્યાં મુખી પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો, જીવનના નિષ્કર્ષો, મુક અને માનસિક જીવનમાંના સાધન વડે નહિ પડતું જની શકે ત્યાં મુખી રૂપો હતા ચિત્રવાને પ્રવલ કરવો જોઈએ. પદાર્થોની આપ્ય તિરતા સંજોગનાં રૂપોની મન ઉપર એવી અસર થવી જોઈએ, કે તેમનું માનસિક જીવનમાં વડે મદજૂ થવાને બદલે

એ રૂપકોમાં સમાવેશ થતી યથાર્થતાજ તેમના જોવા, સમજવામાં આવે. “ સર્વે ક્ષણિક બાળતો માત્ર રૂપકો સમાન છે,” એ સૂત્રને સુખ્ય બનાવી તેજ પ્રમાણે આ સમયની કેલવણી દોરાવાની જરૂર છે. અમુક અભ્યાસ માટે, પ્રકૃતિનાં રહસ્યોનો પ્રાકૃતિક નિયમો રૂપે અનુભવ થતા પૂર્વે તેમનો તેને રૂપકો રૂપે અનુભવ થવાની બાબત અતિ અગત્યની છે. એક દશાંતથી આ બાબત સ્પષ્ટ થશે. ધારો કે કોઈ યુવકને કોઈને જીવાત્માની અમરતા વિષે તેના દેહમાંથી જન્મ વિષે સમજાવવું છે, તો તે દશાંત તરીકે કોશીટામાંથી ઉડી જતા પતંગીયાની સરખામણી કરી શકે. કોશીટામાંથી જેમ પતંગીયું ઉડી જાય છે તેમ મરણ પછી શરીર રૂપી કોશીટામાંથી જીવાત્મા ઉડી જાય છે. આવી બાબતોને પ્રથમથી આવી મૂર્તિઓવડે ના સમજનાર કોઈ પણ એવા વીચારોની બાવવાયક બાવનાઓ બાગ્યેજ અદ્ય કરી શકશે; કારણ કે આવા દશાંત વડે માત્ર બુદ્ધિનેજ અસર થાય છે એમ નહિ પરંતુ ઈન્દ્રિયો અને લાગણીઓને પણ અસર કરી શકાય છે, સમગ્ર જીવાત્માને પ્રભેદી શકાય છે. આવા સર્વ ક્રમો અનુભવ કરનાર, આગળ ઉપર આવી બાબતોની માનસિક બાવનાઓ પ્રાપ્ત થતાં તદ્દન બિજ પ્રકારેજ તે તેને સમજી શકે છે. ખરેખર જે માનવિ જીવનના કાયદાનો આવી લાગણીથી અભ્યાસ ચલાવતો નથી તે ધણો દયા પાત્ર છે. શિક્ષક પાસે સર્વ પ્રાકૃતિક બનાવોનાં, દુનિયાના રહસ્યોનાં દર્શાવો હાજરા હજુર હોવાં જોઈએ, એ યણું જરૂરનું છે.

શુભ વિધાની બાષ્પહારિક જીવન ઉપર કેટલી બધી ઉચ્ચ અસર થાય છે, એ આ સંબંધમાં બીજકુલ સ્પષ્ટ છે. કોઈ પણ માનવિ પોતાના ઉપયોગ માટેનાં દર્શાવો અચૂલ અને માનસિક પ્રદર્શન વિધિથી ઉભાં કરશે તો તેથી ઘણું કરીને તેમના ઉપર ચોડાજ સંસ્કાર પડી શકે શે; કારણ કે આવા માનવિને તો પોતાની સર્વ માનસિક રાષ્ટિઓ સહિત આવાં દર્શાવોનો ઉપયોગ તેમનો યોજનાર પોતાને માટે કરી શકતો નથી, તે અન્યને સમજાવવામાં આવતાં તેથી તેમના ઉપર ખત્રી લાયક અસર થઈ શકતી નથી. જ્યારે અમુક એક માનવિ અન્યને વાર્તાઓમાં ઉપદેશ આપે છે ત્યારે તે જે બોલતો વા દર્શાવતો હોય છે તેની તેના ઉપર અસર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ વક્તા તરફથી શ્રોતા તરફ એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક પ્રવાહ પણ વહતો હોય છે. વક્તાને પોતાને જ પોતાનાં દર્શાવો વિષે તીવ્ર શ્રદ્ધાની લાગણી ના હોય તો, તેથી શ્રોતાઓ ઉપર જરા પણ સંસ્કાર પડી શકશે નહિ. યોગ્ય અસર ઉપજાવવા માટે વક્તાએ પોતાનાં દર્શાવોમાં યથાર્થતા નેટલી શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. જે વક્તાનું સહજ આધ્યાત્મિકતા તરફનું વજન હોય, તથા દર્શાવો પણ શુભ વિધાનુસાર યોજવામાં આવતાં હોય તો આમ સહજમાં થઈ શકે છે. ખરેખરા શુભ વિધા વાદીને તો ઉપર દર્શાવવાયા દેહમાંથી ઉડી જતા જડ જીવાત્માના દર્શાવોની માયાશઙ્ક કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેને માટે તો તે સત્ય સિદ્ધાન્ત રૂપ છે. તેને તો કોશીટામાંથી વિકસતું પતંગીયું પ્રાકૃતિક જીવનની અધો ભૂમિકાએ પણ, ઉચ્ચ ભૂમિકાએ દેહમાંથી જીવના ઉડી જવા જેવોજ અનુભવ દર્શાવે છે. આ બાબતમાં તેની સર્વ પ્રકારે શ્રદ્ધા હોય

છે અને જાણે કે અદૃશ્ય પ્રવાહમાં વહતો હોય તેમ આ અદ્વાનો પ્રવાહ વક્તા તરફથી થોતા તરફ જાય છે તથા ખાતી કરી આવે છે. પછીથી ગુરુમાંથી શિષ્ય તરફ સીધા જીવન-પ્રવાહોનું વહન ચાલે છે. પરંતુ આવા ઉદ્દેશથી ગુરુએ ગુપ્ત વિદ્યાના મહાન ભંડારમાંથી ધણો સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. તેના શબ્દો, મુખમાંથી જે જે નીકળે તે જીવનના ગુપ્ત વિદ્યાના ખિંદુથી લાગણી, ઉષ્મા અને ઉર્મિ વડે રંગાવું જોઈએ, આથી કેળવણીના સમગ્ર વિષયનો વિશાલ વિસ્તાર ખુલ્લો થાય છે. એકવાર પણ જે આ પ્રદેશ ગુપ્ત વિદ્યાના મૂલ જીવનવડે સમૃદ્ધ બને તો તેના પોતામાં પણ એક પ્રકારની ગંભીર ઉપયોગિતાનો સમાવેશ થશે. વિચારના આ ખાસ પ્રદેશમાં આટલી બધી સાધારણ યથા પડેલી અધારામાં ખાયકા ભરવાની બાબતનો તે અંગિકાર કરતો નથી. કેળવણીની સર્વ પ્રકારની કલાઓ, સર્વ પ્રકારની કેળવણીની વિદ્યાઓ, જેમને આવાં મૂલ રચનાઓમાંથી નવીન જીવનનો પ્રવાહ મળતો નથી તે સંકાંઈ જાય છે, મરણ શરણુ થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં સૃષ્ટિનાં રહસ્યો માટે ગુપ્ત વિદ્યામાં યોગ્ય દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે; માનવિતા મનમાંથી ના નિપજતાં, પરંતુ પદાર્થોના તત્વ ઉપરથી દોરાયેલાં, દુનીયાની શક્તિઓએ સૃષ્ટિ સમયે તેમને આધાર રૂપે સ્વીકારેલાં આવાં દૃષ્ટાંતો હોય છે. તેટલા માટે કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણીની કળાના આધાર રૂપ ગુપ્ત વિદ્યા હોવી જોઈએ.

વિકાસના આ સમયે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય જીવાત્માની રમૃતિની શક્તિ છે. રમૃતિની કેળવણીનો આધાર હાથ દેહના ફેરફાર સાથે સંબંધવાળો છે. બીજવારના દાંત અને પુષ્પ ઉભરના મધ્યકાલમાં એ દેહ છૂટે બને છે, એ વાત ઉપર આથી અસર થાય છે, આ સમયમાંજ બાહ્ય પ્રદેશમાંથી પણ રમૃતિ શક્તિના વિકાસમાં લક્ષ આપવાનું છે. આ સમયે જે જરૂરનું છે તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો એવી વ્યક્તિને રમૃતિ શક્તિને પ્રશ્ન હમેશ માટે થોડો અથવા વધારે ઉપયોગનો યથા પડે છે. જેનો આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તે પાછળથી સુધારી શકાતું નથી. [ચાલુ.]

ડૉ. સ્ટીનર.

वेदकाल विचार.

(अनुसन्धानः—वर्तमान वर्षना ५८ ७८ थी.)

परिशिष्ट (१)

तैत्तिरीय संहितानां त्रयं निरनिराणा वर्षारंभ अतावनारो अनुवादः—

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षन्तेषां वै संवत्सरस्य, पत्नी-
यदेकाष्टकैतस्यां वा १५ पत्ता २ रात्रिवसति साक्षादेव संवत्सर प्रारभ्य दीक्षन्तु
आर्तिं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते तन्नामावृत् भवत्वोच्यं
स्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते तन्नामावृत् भवतः फ-
ल्गुनी पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यत्कल्गुनी पूर्णमासो मुखं त एव
संवत्सर प्रारभ्य दीक्षन्ते तस्यैकैव निर्यायत्ताम्मध्ये विभूवान्तं पद्यते चित्रा पूर्ण
मासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रा पूर्णमासो मुखं त एव संवत्सर प्रारभ्य
दीक्षन्ते तस्य नकाचन निर्यायं भवति चतुर्दश पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषां मेका-
ष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकान् छपट्कुर्वन्ति तेषां पूर्वक्षेप्तव्या संपद्यते पूर्वपक्षं
मासां अभिसंपद्यते ते पूर्वपक्षञ्चिष्टन्ति तानुचिष्टन्तु आपद्यो वनस्पतयो नृचिष्ट-
न्ति तान्कल्याणी कीर्तिरन्दत्तिष्ठत्परांत्पुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति.

तै. सं. ७-४-८.

आय अर्थेनो सामवेदना तांश्च आह्वयन्तो अनुवादः—

एकाष्टकायां दीक्षेरन् ॥ १ ॥

एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एता २ रात्रिवसति साक्षादेव-
त्संवत्सरप्रारभ्य दीक्षन्ते ॥ २ ॥

तस्य सानिर्या यदपोऽनभिनन्दतोऽभ्यवयन्ति ॥ ३ ॥

विच्छिन्नं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते तन्नामानां
इत्तु भवतः ॥ ४ ॥

આર્તવાણ્વે સંવત્સરસ્યાભિદીક્ષન્તે ચેઽવનામાનાઘૃતૂ અભિદીક્ષન્તે ॥ ૬ ॥

તસ્માદકાષ્ટકાયાં ન દીક્ષ્યમ્ ॥ ૬ ॥

ફાલ્ગુને દીક્ષેરન્ ॥ ૭ ॥

મુલ્લંબા એતત્સંવત્સરસ્ય ચત્ફાલ્ગુની મુલ્લતપ્ચતત્સંવત્સરમારભ્ય દીક્ષન્તે ॥ ૮ ॥

તસ્યસાનિર્ણયિતમમ્મંથે વિષ્ણુવાન્સંપદ્યતે ॥ ૯ ॥

ચિત્રાપૂર્ણમાસે દીક્ષેરન્ ॥ ૧૦ ॥

ચક્ષુર્વાણ્વેતત્ સંવત્સરસ્ય ચચિત્રાપૂર્ણમાસો મુલ્લતોવૈચક્ષુર્મુલ્લત એવતત્સંવત્સર
મારભ્યદીક્ષન્તે તસ્યનિર્ણયિતસ્તિ ॥ ૧૧ ॥

ચતુરહે પુરસ્તાત્ પૌર્ણમાસ્યા દીક્ષેરન્ ॥ ૧૨ ॥

તેષામેકાષ્ટકાયાંક્રયઃ સંપદ્યતે તેનૈકાષ્ટકાં ન સંવદ્કુર્વન્તિ ॥ ૧૩ ॥

તેષાં પૂર્વપક્ષેસુત્યા સંપદ્યતે પૂર્વપક્ષેમાસાઃ સંતિષ્ઠમાનાયન્તિ પૂર્વપક્ષ ઉત્તિ-
ષ્ઠાતિ તાનુત્તિષ્ઠતઃ પશવઃ ઓષધયોઽનુ ચિષ્ઠન્તિતાન્ફલ્લવાણી વાગભિવદત્સરા-
ત્સુરિમેસત્રિણ ઇતિતેરાઘ્નુવાન્તિ ॥ ૧૪ ॥

તાંડયથાક્ષય ૫-૯.

અગ્રવેદના દશમા મંડલમાં શ્રુવાકપિ નું સૂક્તઃ—

વિદિસોત્તોર મૃંસત નેદ્રંકેવ વમંસત । યન્નાયંદદૃષ્ટાકંપિરુર્યઃ પુષ્પેપુમત્સેત્વા
વિશ્વં સ્માદ્દિદ્વચત્તરઃ ॥ ૧ ॥

(આ સૂક્તમાં ઈન્દ્ર, ઈન્દ્રાણી, અને જુષાકપિનો સંવાદ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. પણ
કઈ કઈ અગ્રા કોના મ્હોડામાંથી નીકળેલી એ વિષયે ટીકાકારોમાં મતભેદ છે. સાયણાચાર્ય
પહેલી અગ્રા ઈન્દ્રના મ્હોડામાંથી નીકળેલી કહે છે. પરંતુ માધવમદ તે ઈન્દ્રાણીના મ્હોડા-
માંથી નીકળ્યાનું જણાવે છે; એમ સાયણાચાર્ય કહ્યું છે.)

ઈન્દ્રાણી ઈન્દ્રને કહે છે, કે સ્વામી । જુષાકપિ ને દેકાણે પૂ. (સોમની) સમૃદ્ધિવાળા
યજ્ઞમાં દૃષ્ટ થાય (તે દેકાણે યજ્ઞમાન) સોમચક્રી. પરશુત થઈ ઈન્દ્ર દેવને માનતો નંધી
(તોપણ) માત્ર સખા ઈન્દ્ર વિશ્વના ઉત્તર ભાગે જ છે.

પરાહીન્દ્ર ધાવાંસિ શ્રુવાકંપેરતિવ્યયિઃ । નોઅદ્રમિવિન્દસ્યન્યત્ર સોમ પીતયે
વિશ્વં ॥ ૨ ॥

(ઇન્દ્ર માટે તૈયાર કરેલું હવિદ્રવ્ય વૃષાકપિ (ઇન્દ્ર પુત્ર) રૂપી કોઈ મૃગે દ્વિત કરવાથી તે ઇન્દ્રને કહે; છે, એવો આ સૂક્તનો સંદર્ભ આધવલદે કરેલો છે. પ્રથમ ઋચામાં કલા પ્રમાણે ઇન્દ્રાણીએ ઇન્દ્રને, કલા સુગ્ધ વૃષાકપિ પાસે જવા લાગ્યો, ત્યારે ઇન્દ્રાણી પુત્ર તેને કહે છે:—હે ઇન્દ્ર ! વૃષાકપિ પાસે તું તરથી ધાય છે, અને સોમપાન માટે અન્ય કોઈ પણ સ્થળે જતો નથી કેમ ? (અતઃ પસં નો અર્થ જોડેલો ગયો તે પ્રદેશ એવો કરવામાં આવ્યો છે.)

કિમયંત્વાં વૃષાકપિશ્ચકા રુદ્રિતો મૃગઃ । યસ્માદ્વસ્યસીદુન્વશ્ચ્યો વાં પુષ્ટિ
મદસુવિશ્વં ॥ ૩ ॥

(અનુક્રમણિકાને અનુસરી સાયણાચાર્ય આ ઋચા ઇન્દ્રાણીની સમજે છે, અને તેનો અર્થ તે આ પ્રમાણે કરે છે. (હે ઇન્દ્ર) આ (વૃષાકપિરૂપી) દરિત વર્ણ મૃગે તારૂં એવું શું (પ્રિય) કહ્યું છે, કે તેને તું ઉદાર મનુષ્ય પ્રમાણે પોપણ સૂક્ત ધન આપે છે ? પણ જનન પંથિત આ ઋચા ઇન્દ્રના મુખની હોય એમ કહે છે.

અર્થ:—(હે ઇન્દ્રાણી ?) આ દરિતવર્ણ મૃગે તારૂં એવું શું (તુકશાન) કહ્યું છે, કે તું તેના પર કોઈ ચયેલ છે ? તે શું પોપણસૂક્ત ધન છે કે શું ?

યમિમંત્વંવૃષાકપિં પ્રિયમિન્દ્રાધિરસંસિ । શાન્વંસ્વજંભિપ્રદાપિ કર્ણેવરાહ-
યુર્વિશ્વં ॥ ૪ ॥

મિપાત્રુષ્ઠાનિમે કપિવ્યંકાવ્યંદુપન્ । શિરોન્વંસ્વરાવિષુંનંતુમંદુષ્કૃતે
યુર્વિશ્વં ॥ ૫ ॥

(બીજી ઋચામાં ઇન્દ્રનો વૃષાકપિ સાથે રનેહ સંબંધ હોવાને લીધે ઇન્દ્રાણી ઇન્દ્ર ઉપર ગુસ્સે થઈ. પરંતુ એટલાથી તૃપ્તિ ન થતાં તે કહે છે, કે હે ઇન્દ્ર ! જે અર્થે તું તારા પ્રિય એવા વૃષાકપિનું રક્ષણ કરે છે, તે અર્થે વરાહની ઇચ્છા કરનારા કુતરા તેના કાનની ઇચ્છા કરે છે. (સળખ) આ કપિએ મારા આ જળવાળો પદાર્થ નષ્ટ કર્યો છે. તેથી ખરે-ખર હું તેનું શિર કાપી નાંખીશ. કારણ કુષ્ટિ કરનારને સુખ ક્યાંથી મળે ?

(આ કુતરા તે મૃગધીર્ષની પાસેના કેનિસ મેજર (શ્વાન) ઉદે વ્યાધ છે. એ પૂર્વના વિવેચનથી સમજવામાં આવ્યું છે.)

નમત્સ્ત્રી સુંમસત્તરાનમૃયા શૃતરાયુવત્ । નમત્પ્રતિચ્યં વીયમ્નિસકપ્યુષ
મોયસીવિશ્વં ॥ ૬ ॥

અતઃ ઇન્દ્રાણી પોતાની ધન્યતા માની કહે છે, કે મારા સ્ત્રી બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી બાગ્યશાસી કે સુખી નથી. તેમજ મારા કરતાં બીજી કોઈ પણ પતિને સર્વ પ્રકારે આનંદ આપનારી પણ નથી.

અર્થ:—આ પ્રમાણે ઘસ, અને આર્યમાં બેદ જોવામાં આવે છે. સોમરસ કાઢી હું તે પીતો, અને ધીમાન યજમાન તરફ લક્ષ્ય પડેલાડતો.

ઘન્વચ્યત્કૃતંત્રંચ કતિસ્તિન્તાવિયોનના । નેદીયસોઘ્વાક્રપેસ્ત મેદિગૃહા-
ઉપવિશ્વ ॥ ૨૦ ॥

(આ ઋચામાં ઇન્દ્ર વૃષાકપિને ઘેર જઈ, પછી પોતાને ઘેર તેને આવવાનું કહે છે. સારે પ્રશ્ન એ છે, કે વૃષાકપિ અને ઇન્દ્રનું ઘર ક્યાં આવેલ છે? ઘન્વકૃતંત્રં અને નેદી-
યસ્ નો સાયણાચાર્યે નિરૂદ્ધ અને અરણ્ય રહિત દેશ, કર્તનીય અરણ્ય—કે જ્યાં વૃદ્ધ
કાપવામાં આવે છે; તથા શત્રુ ગૃહ એવા અર્થ આપેલા છે. પણ વસ્તુ રિથિતિ જોતાં એ
અર્થ બંધ ખેસતા ચતા નથી. વૃષાકપિએ સર્પનું કોઈ પણ સ્વરૂપ છે. તે અરણ્યમાં જઈને
શું કરી શકે? અને એ અરણ્ય પણ કયું? ઋગ્વેદ (૧-૩૫-૮) માં ઘન્વ નો અર્થ
પ્રકાશ એવો સાયણાચાર્યે આપેલો છે. તેજ અર્થ મદલ કરવા માટે કાંઈ દરકત નથી.
અને કૃતંત્રં નો અર્થ તોડેલ એવો આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી આકાશનો ભાગ
અર્થાત દક્ષિણ ગોલાધર્મ ઉર્ધ્વ પિન્યાન છે. યજ્ઞવલ્કેયોઘનંદિવઃ (ઋગ્વેદ ૯-૧૧૩-૮)
માંનો અવરૂદ્ધ આકાશ અને ઘન્વકૃતંત્રં એ એક જ છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધની પૂર્ણ ખબર ન
હોવાથી તે ઘન્વ કેટલાક યોજન છે એમ કહેવામાં આવેલ છે. આ ઉપરથી ઇન્દ્રે વૃષા-
કપિને પોતાને ઘેર અર્થાત દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

બીજા ચરણનો સરળ અર્થ નેદીયસથી પોતાને ઘેર આવે એવો છે. અત્ર નેદીયસ
શબ્દ સંબંધે ગોરાળો થયેલો છે. અન્તિકલાલ્યોનેદસાઘૌ આ પાણિનીના સૂત્રાનુસાર
(૫-૩-૬૩) અન્તિક શબ્દનો ઇપસું ઇષ્ટ પ્રત્યયની પહેલાં નેદ એવો આદેશ થતો હતો
એમ કહેલું છે. પણ અન્તિકથી નેદ શબ્દ કોઈ પણ પ્રકારે મળી શકતો નથી. અર્થાત
નેદીયસ શબ્દનું મૂળરૂપ જ નેદ તે પાણિનીના સમયે નહોતું. પરંતુ વ્યાકરણકાર આ પ્રમાણે
પાણિનીના તમામ શબ્દોની વ્યવસ્થા કરવાને સખએ નેદીયસનો અન્તિક શબ્દની સાથે સં-
બંધ જોડવામાં આવ્યો છે એમ કહે છે. પણ એમ કહેવાથી નેદીયસનો પાણિનીના સમયે
પાસે સિવાય બીજો કોઈ અર્થ થતો નહિ એમ માનવાને કારણ નથી. પાણિનીના સમયે
વિશેષ પ્રચલિત થયેલ અર્થ જતાવેલો, અને તેનું મૂળરૂપ કાંઈ નહિ હોય એમ માની તેણે
તેવોજ અર્થ થયેલા અન્તિક શબ્દને તેનું મૂળરૂપ માનેલું હશે. કારણ, તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ
કરવાનો નહોતો પણ રૂપ સિદ્ધ કરવાનો હતો. ઈંગ્રેજીમાં Nether શબ્દનો અર્થ નિચે
થાય છે. આ શબ્દને અર તારતમ્યદંશક પ્રત્યય લગાડી યોજવામાં આવ્યો છે. તે લૉ-અર
Lower શબ્દનો સમાનાર્થક છે. આ મૂળ શબ્દ ઉપરથી Biniath—નિચે Under-
Neath: અંદર-નીચ—વગેરે શબ્દ થયેલ છે. આ શબ્દ અને સંસ્કૃત નેદીયસ્ એ બન્ને
નેદ નામક એક જ મૂળરૂપથી થયેલ છે. અને નેદીયસનો અર્થ નિચેનો એવો કરવો જોઈએ.

આવો અર્થ કરવાને બીજો પણ આધાર છે. ઋગ્વેદમાં ઇતર કેશણે આપેલ દીને-
યસ અને નેદિષ શબ્દ ઉપરથી તેનો એવો અર્થ જ્યારે નક્ષી કરવામાં આવતો નથી, સારે
આલ્લણ અંધના કેટલાક રચલ ઉપરથી તે નક્ષી કરવામાં આવે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં
(૬-૨૭) ઉપરિષ્ઠાનેદીયસિ તેમાં ઉપરિષ્ઠ અને નેદીયસ્ વચ્ચે વિશેષ જતાવવામાં
આવ્યો છે. તેવી જ રીતે કાઠક સંહિતામાં નેદિષ્ઠાદેવ સ્વર્ગલોકે મા રોહતિ અર્થાત
નેદિષ્ઠ સોઢથી સ્વર્ગ લોકમાં આરોહણ કરવાનું વામ્ય છે. આ આરોહણ શબ્દ ઉપરથી

નેદિષ્ટ નો અર્થ નિચેનો લોક થાય છે. તાંડ્યબ્રાહ્મણમાં યથામહાવૃક્ષસ્યાગ્રં સૃષ્ટ્વા નેદીયઃ સંક્રમાત્ સંક્રામત્યેવમેતન્નેદીયઃ સંક્રમયાનેદીયઃ સંક્રમાત્સંક્રામતિ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેનો અર્થ જે પ્રમાણે વૃક્ષના અગ્ર ભાગે ધીમે ધીમે જવા પછી (મનુષ્ય) ધીમેધીમે નિચે આવે છે, તે પ્રમાણે રંવર ધીમેધીમે ઉંચે ચઢાવી પછી ક્રમ પૂર્વક નિચે આવે છે. “આ પ્રમાણે તમામ ઠેકાણે નેદીયમ્નો અર્થ પાસે એમ સાયણીયાર્થે પાણિનીને અનુમતી કરેલો છે. પણ આગળ કહ્યા પ્રમાણે પાણિનીનો ઉદ્દેશ અર્થ બતાવવાનો નહોતો પણ રૂપ સિદ્ધ કરવાનો હતો. નેદીયમ્ એધિમ્ પ્રત્યયવાળા શબ્દનું મૂળરૂપ કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. એટલા ઉપરથી તેના સમાન અર્થવાળા અન્તિક શબ્દને તેનું મૂળરૂપ માની લીધું. એટલે નેદીયમ્નો અન્તિક અર્થ “ પાસેના ” એમ પાણિનીના વખતે કરવામાં આવ્યાનું કહી શકાય નહિ. તેથી વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી નીકળનારો તેનો અર્થ “ નિચેનો ” માનવો યોગ્ય છે. આ વિના પણ એક બાબત વિચારવા જોવી એ છે, કે ઈન્દુ ઘેર ઉત્તર તરફ છે, અને વૃષાકપિ નેદીયમ્ એટલે નિચે ચાલનાર છે, હન્દ્ર તેને પોતાને ઘેર પુનઃ જોલાવે છે. આ આ મુક્તનો મહિતાર્થ છે. શરતસંપાત મુખ્યે સૂર્ય નિચે આવવાની કશ્વના ઘણી પુરાતની છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૨૪—૧૮) અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૧-૫-૧૨-૧) માં સંવત્સર સત્રની વિધિ વિપુલદિવસે કરવાની બતાવવામાં આવી છે, ત્યાં તસ્યવેદેવા આદિતસ્ય સ્વર્ગાલોકોકાદવપાતાદપિમયુસ્તંત્રિમઃ સ્વર્ગલોકેસ્વસ્તાત્મત્યુચ્ચન્નુવન્ ।.....તેષુ સ્તોમેષુ દિવાયપ યતદધ્યાદિ-તસ્તપતિ । સવાયપ ઉત્તરોઽસ્માત્તર્વસ્માદ્મૂતાત્ ” કહેવામાં આવ્યું છે, કે સૂર્ય સ્વર્ગથી નિચે પડ્યો ત્યારે તેને દેવ મળ્યા, અને તેને નિચે સ્તોમે આધાર આપ્યો..... આ પ્રમાણે આધાર મળવાથી તે ઉત્તરનો થયો. ” આ સ્તોમ શરતસંપાત દિવસે, અર્થાત્ વિપુલ દિવસે હોય છે. આ તમામ બીના ઉપરથી પ્રસ્તુત ઋચામાં સૂર્યનું દક્ષિણ જોલાઈમાં ઉતરવાનું વર્ણન છે, અને હન્દ્ર વૃષાકપિને અર્થાત્ સૂર્યને પુનઃ ઉતરવાનું જોલાવે છે એ રૂપ છે.)

અર્થ:—“ વૃષાકપિ ! તું આકાશના હૃત્તત્રં (તોડેલા) મારીને જોલાવેલા ઘેર જ અને તે નિચેના ઘેરથી મારે ઘેર આવ. ”

પુનરોદિ વૃષાકપે સુધિતાકંલ્પયાવૈ । યંત્રેપઃ સ્વપ્નનેશનાસ્તમેપિ પ્રયા ઘુ-
જ્ઞવિંશ્વ ॥ ૨૨ ॥

(વૃષાકપિ નિચેના લોકમાં જઈ પુનઃ ધરત આવવા પછી ઈન્દુ.શું કરે છે, એ આ ઋચામાં કહેવામાં આવ્યું છે;

અર્થ:—હે વૃષાકપિ ! નિદ્રાનો નાશ કરનાર એવો જે તું, હવે ઘેર જાય છે, તો તે જ રસ્તેથી પુનઃ આવ અને તારા માટે કર્મ કરીએ છીએ.

(શરતસંપાતથી દક્ષિણવાત શરૂ થવાને સળંગે યજુકર્મ બંધ પડે છે, પણ પુનઃ સૂર્ય ત્યારે ઉત્તર જોલાઈમાં આવે, એટલે વસંત સંપાત થાય ત્યારે યજુ શરૂ થાય છે. એવો તાત્પર્ય આ ઋચાનો છે.)

યદુદંચો વૃષાકપે ગૃહમિન્દ્રાજંગતન । કસ્પપુંઠ વૃષોમૃગઃ કર્પગઙ્ગુનયો
પન્નોવિશ્વં ॥ ૨૨ ॥

આ ઋચા મહત્વની છે. વૃષાકપિ પરત આવ્યા પછી તેની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે અત્ર વર્ણવી છે. ઈન્દ્રાણી કહે છે કે, “હે ઇન્દ્ર અને વૃષાકપિ ? તમે ઉત્તર તરફ ઘેર આવ્યા પછી તે અતિ પાપી અને લોકને થકવનારા મૃગ ક્યાં જાય છે ?”

અત્ર મૃગનો “મૃગઃ માદ્યેઃ ગતિકર્મણઃ” મૃગ—જવું. આ ઉપરથી મૃગ એટલે ગમનશીલ અથવા સૂર્ય એવો અર્થ થાસકે આપેલો પરંતુ એ અર્થ ગ્રહણ કરવાથી ઋચાનો એકંદર અર્થ સંયવાતો નથી. કારણ વૃષાકપિ ઉત્તર તરફ ગયા પછી તે મૃગ જોવામાં આવતો નથી એવું આ ઋચામાં સ્પષ્ટ છે. પણ મૃગ એટલે સૂર્ય સમજવાથી તે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આવવા પછી અદસ્ય કેવી રીતે થઈ શકે ? આ શિવાય આ સંક્રાંતિમાં વૃષાકપિ અને મૃગ એ નિરાળા છે. એટલે મૃગનો મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર એવો અર્થ કરવો જોઈએ. એવો અર્થ કરવાથી તમામ ખીના યથાર્થિત પ્રતિપાદન થઈ શકે. શરત્સંપાતમાં સૂર્યારતની સાથે તે મૃગ હોય છે, એટલા કારણથી જોવામાં આવે છે. પણ વસંત સંપાતમાં સૂર્ય આવે ત્યારે બન્ને એક સાથે હોય છે. તેથી મૃગ સૂર્યના પ્રકાશને લીધે જોવામાં આવતું નથી. તાત્પર્ય મૃગશીર્ષમાં વસંત સંપાત થતો એમ માનવાને આ ઋચાનો સંતોષકારક અર્થ કરી શકાય તેમ છે. આ અર્થ ગ્રહણ કરવાથી આનન્દમૂ સંવત્સરને અતેન્જગા કરે છે.” આ ઋચા વચનનો તેને આધાર મળે છે.

વૈદિક ઋષિ સૂર્યનાં નક્ષત્રનાં સ્થાન જાણવા માટે તે હગતા પહેલાં થોડો સમય કયું નક્ષત્ર હોય છે એ જોતા હતા. પ્રસ્તુત ઋચામાં વૃષાકપિ ઇન્દ્રને ઘેર ગયો, તેથી તેનો મૃગ ક્યાં જોવામાં આવ્યો નહિ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે તે બન્ને તે દિવસે એક સાથે હગતાં હતાં. તેથી ઉદ્દંચ શબ્દ ધણો મહત્વનો છે. ઈન્દ્રના ઘેર વૃષાકપિ ગયો એટલે તે ઉદ્દંચ હતો. અને ઈન્દ્રનું ઘર આકાશમાં ઉત્તર ભાગે છે, એમ આ સંક્રાંતિની પ્રત્યેક ઋચામાં કહેવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ આ ઋચામાં વસંત સંપાત ઉદે દેવયાન કિંવા નિઃસરજ નિઃસરજ” સ્તરમાં આવનારા સૂર્યની સ્થિતિ વર્ણવેલી છે.

તત્પ્રત્યક્ષિત થયેલ અર્થ બતાવેલ. મુરુવાર્ચિજીતિમ્ । મુદ્ધંભલ્લસ્યાં અમૂલસ્યાં ઉદ્ધર
તેવોજ અર્થ થયેલા અનિતક શબ્દને તે,

કરવાનો નહોતો પણ રૂપ સિદ્ધ કરવાનો ૬ ॥

શાય છે. આ શબ્દને અર તાસ્તમ્યરીક પ્ર વખતે વીસ પુત્ર પ્રસવે છે. જેનું ઉદર એટલું બધું Low-er શબ્દનો સમાનાર્થક છે. આ મૂળ

Neatli અંદરનીય—વગેરે શબ્દ થયેલ માણે વીસ તથા પંદર એવો અર્થ સંદર્ભ ઉપરથી નેદ તામક એક જ મૂળરૂપથી થયેલ છે. અને

આવો અર્થ કરવાને બીજો પણ આધાર નક્ષત્ર પ્રસરાવનારનું ઇન્દ્રે અન્તે કલ્યાણુ ઇચ્છ્યું છે.

યસ અને નેદિશ શબ્દ ઉપરથી તેનો એવો અ (આગળે ચાલુ.)

બ્રહ્માશંકર રત્નજી ઉપાધ્યાય.

બ્રહ્માણુ ગ્રંથના કેટલાક સ્થલ ઉપરથી તે નક્ષત્રો
(૧-૨૭) ઉપરિષ્ઠાન્નેદીયાસિ તેમાં ઉપરિષ્ઠાન્નેદીયાસિ ઉદેતિ । અથ નક્ષત્રનોતિ । યાવતિતત્ર
આવ્યો છે. તેથી જ રીતે કાઠક સહિતામાં જોતિત્તકારી સ્વાત્ । પુણ્યાદ એવ કુરુતે ।
નેદિશ સોદથી સ્વર્ગ લોકમાં આરોહણ કરવા

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર છે.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*માલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

*આ પુસ્તક પણ મે. કાયરેકટર સાહેબે રાજામાં ઇનામ તથા લાયબેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધારને તૈયાર છે

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
મણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

*મે. કાયરેકટર સાહેબે આ પુસ્તક રાજાઓમાં ઇનામ તથા લાયબેરી માટે.

પસંદ કરેલું છે.

આ સિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકારેવી રોડ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી બુક્સેસર
(તં. ૩૫૩ જવેરબાગ મુંબઈ) મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું ધીરજ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરે સરલ યોગમાર્ગ
દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સખલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રંથોને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ બુક

આતંક નિવ્રહ્મની ગોળીઓ,

આહુ જમાનાની તાકાત આપેનારી તમામ ઔષધિઓમાં

ચાગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શન તંત્રુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્વસ્થ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) શોષીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં થતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે.
- (૮) અપચા પુરુષત્વને પારખું બંધે છે.

૩૨ ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
ચહેરજાની કરી

“કામ શાસ્ત્ર.”

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોલત અને આજીવીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો મફત વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

કમ્બોજ, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જંગલી અને તામિલ
બાષામાં તૈયાર છે. તેલુગુ બાષામાં છપ્પય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ સીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આદ્યદેહા.
જોકે અભેદભાગે પ્રવાસી
પ્રતિનિધ મણિભાવ નહુભા
દિવેદી.

સુદર્શન.

જોમ. જો જોલ. જોલ. બી.
જોમ. જો જોલ. જોલ. બી.

મંત્રી.

(ધર્મ-શૃદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

તત્ત્વ-માધવજ્ઞાન નહુભાઈ દિવેદી

પ્રસ્તક ૨૫, અંક ૫]

(માસિક)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
પિપાસુને નિમંત્રણ.	૧૨૮
મીરાંળાઈ.	૧૩૧
મૌયાવાદ.	૧૩૨
ળાલકેની કેલવણી.	૧૪૧
વેદકાલ વિચાર.	૧૪૪
ગુરુ ભક્તિ અને જ્ઞાનો મહિમા.	૧૪૮
રાજાધિરાજ.	૧૫૩
ઇતિહાસનું શિલ્પ.	૧૫૬

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, નેવિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે. ંહેલો તે પહેલો. તૈયાર છે

સ્વર્ગ. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતરૂપે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જીવનચરિત્ર તથા ફોટો-ઝંકો સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેલ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત. સુંદર બાઇન્ડીંગ.

કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ લુહું. આક્રંક સંજ્ઞનોએ નીચેના સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જાંબુસર

તથા “સુદર્શન ઓફીસ”—નડીઆદ.

તથા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ. કો—મુંબાઈ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુકું.) આગળોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ
(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦...૦) (કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

સુદર્શન.

પ્રો. ફેસર આર્ચર ડેવિડ ડેવિડ ડેવિડ ડેવિડ
એમ. એ. એલ. એલ. એલ. એલ.

મ. એ.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નથુલાલ દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૫]

(ભાસિક)

[રેબ્રુઆરી, ૧૯૧૦.]

પિપાસુને નિમંત્રણ.

(મળેલું.)

છપી આગે ગૃહવવાને બહુ બહુ વેવલાં મારી.
અમે કાપર થયેલાએ પધારે પાન્ય પિપાસુ !
વિસામા ના મળ્યા વહાલાં ! ન પાપાં શીતળાં પાણી,
અરે તો ખેળવે તો કોઈ પથગમ્યર તો પિપાસુ !

ગણી મીઠા હજાદળ જેરના પ્યાલા હરો પીધા,
અહિં કંઈ વિપ હતરશે પધારે પાન્ય પિપાસુ !
ખરીદવાને હરો રખડયા જમતમાં સ્નેહ લાણીઓ,
કબુલો દોસ્ત નીહાળ્યાં જળેલાં છૂંકું કાણીઓ.

ન સોદો જમતો કતિ જમે તો ચાલનો નાહો
અરે એ કામના કાપર પધારે પાન્ય પિપાસુ !
હરો શોધી હૃદય ગરવાં હાલ્યાં નીર ઠંડાં જ્યાં,
અમૂલી જવાળાં દાન્યાં દાન્યાં પાન્ય પિપાસુ !

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે. બહેલો તે પહેલો. તૈયાર છે.

સ્વર્ગ. પ્રો. માણીલાલ નભુભાઈ દિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ મુખીમાં આવેલા, હજુ અંતર્યામી અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જવનચરિત્ર તથા દેશો-ઝંકો સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેલ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત. સુંદર બાઇન્ડીંગ.

કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુકું. ગ્રાહક સંજ્ઞાઓ નીચેના સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જાંબુસર

તથા “સુદર્શન ઓફીસ”—નડીઆદ.

તથા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ. કો.—મુંબાઈ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કામળ પાકું પુકું.)

(કીમત રૂ. ૩૦૦૦૦૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળશોધ ટાઇપમાં સારા કામળ

(કીમત રૂ. ૩૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦)

ખીછાવ્યો સત્પનો છેલ્લો મળનો બિસ્તરો ભૂરો.
ઉપર ગુરુજી બિરાજે નજર કર દોસ્ત પિપાસુ !
વિકાસી સુખડાં બેઠાં જીલે સુધાસરો સોહે.
હૃદય સાગર જરૂર આંહિ આવ જો ને માત્ર પિપાસુ !

કહે છે કાઈ પદ્મગચ્છર અમે કહીએ વડો ચેલો.
પરંતુ એજ છે નાપક ! પધારો રાજ ! પિપાસુ !

સદૃશ

મોરાંવાઈ.

(મળેલું)

ચપ્પે ચપ્પે રસાળ ભક્તિ રસના, કાવ્યાકૃતિ જુલશે,
શ્રુધાવી મનનાથ હર અમને, જુલાવવા કારણે;
નાખી અક્ષર દેહ કાર્ય કર્મોઆ, સૌ કંઈ કંઈ રૂપે,
વાસી વાસ રસાળ રાસ રમતી, મોરાં નમું વગ્નને.

‘મ્હાઈ, આ નહિ મ્હાઈ’ એહ જગને, જાડે કુવે ઊભતાં,
ત્યાગી મોહ વિગોહ સર્વ મથતા, આંજી સદા ઉરમાં;
બેઠે પ્રેમ પવિત્ર સત્ત્વ વહને, ઉન્નતતાં આત્મને,
ઉન્નતી અમ દેસ તેજ થયલી, મોરાં નમું વગ્નને.

સાધુતા મુદ્દતા રતિ વિમળતા, મિષ્ટ ધ્વનિ સેચને,
ઉરોની કરી લ્હાણુ લ્હાણુ નવસે, કર્તવ્ય સંબોધીને;
ભાષા પાત્ર પવિત્ર જ્યોત પ્રગટી, પાપાધતા ટાળવે,
દીપતી રસ દીપિકા સમ રહી, મોરાં નમું વગ્નને.

પંડિતો પદ પાદ લુઈ રસ ભર્ષો, વાંગી સદા સ્નેહથી,
પીતા ને રસ તેજ સૌ રસ પોંચે દે’ ના બધ્યાં સાંભળી;
ભાષા એ મુદ્દ મુદ્દ મુદ્દ રમતી, છેલાવતાં સૌ પદે,
મેધિરાં રતિભાવ ચિત્ર રસતી, મોરાં નમું વગ્નને.

કૃષ્ણાસકત નૃપાસ મેહન નમી. કૃષ્ણ પ્રસાદી રૂપે,
ગાગી જીવન બાળ લાલ યજને, પિતા પ્રીતિ પાલને:

છોગાગા ધનસ્વામ પ્રાણ શરણું, આપી સદા ઉરને,
સ્વામિની સમ શોધતી રસ વને, મોશં નમું તુજને.

લોકાગ્યાર વિચાર ત્યાગ કરતાં, ત્યાગી ન મા બાપના,
ઉરેની રતિ ચીખ ઉર તુજને, વ્હાણી ન વ્હાણી છતાં;
વિવાહે ધરી અંગ નિત્ય હૃદયે, દોઢાર સંરક્ષીને,
રાચતી રતિ જેમ સ્વામ રમરતી, મોશં નમું તુજને.

લોખી અંગ નિસંગ સંગ વિરહે, ગોપી શ્રદ્ધ ભાવનાં,
નિષ્કામી સત દામ સત્ત્વ બરિયાં, પ્રીતિ પ્રભા છોડનાં;
ખીલાવી રસ પુષ્પ ઉર રસિયા, રાધાપતિ પૂજને,
સોદતી સર્તી જેમ ધણ વળતી, મોશં નમું તુજને.

કોપીને વિષુ દોષ બોધ દરતી, બોધે રમી સર્વથા,
આ સંસાર અસાર સાર શ્રદ્ધે, ખાસા શરી ઝેરના;
માંડી મુખ વિમુખ કુળ તરણે, ધૈ નાવકુ દાંતને,
તારતાં તરી તેહ સૌમ્ય શ્રવતી, મોશં નમું તુજને.

x x x + + + +

મન વિદારી.

અનુભવ થાય છે.^{૨૧} જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રકાશ છે. તે ક્રિયા માત્રનો પ્રકાશ કરે છે. જે જે રૂપે ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે રૂપનો જ્ઞાન યથાવથ પ્રકટ કરે છે. તેથી ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ વગેરેની ક્રિયાઓ જે જે રૂપે ઉત્પન્ન થાય, તેનો પ્રકાશ તેવાજ રૂપમાં થઈ શકે છે.^{૨૨} એમ હોવાથી જ ક્રિયા જડ છતાં તેની સાથે રહેલ જ્ઞાન તે ક્રિયાથી અભિન્ન છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. એ પ્રમાણે ક્રિયા અને જ્ઞાનને અભિન્ન માની, સુખ દુઃખ શબ્દ સ્પર્શાદિ વિવિધ વિદ્યાનો જ્ઞાનની શુદ્ધિ શુદ્ધિ અવસ્થાઓ છે, એમ સમજીએ છીએ.

જ્ઞાન અને જડીય ક્રિયાનો સંબંધ કારણ કાર્યરૂપે નથી. ઉપર્યુક્ત મીમાંસાનો ફલિતાર્થ એ છે કે- જ્ઞાન અને જડીય ક્રિયામાંથી કંઈ પણ એક બીજાનું કારણ નથી; અર્થાત્ તેઓની વચ્ચે કારણકાર્ય (Causal relation) નો સંબંધ નથી.^{૨૩} શંકરાચાર્ય કહે છે

૨૧. અન્તઃકરણદેહેન્દ્રિયોપાધિદ્વારણૈવ [તદ્વત્] વિજ્ઞાનાદિ શબ્દૈર્નિર્દિ-
શ્યતે, તદ્વત્કારિત્વાન્, ન સ્વતઃ ॥ દેનોપનિષદ્ બાખ્ય ૨.૪ તથા ૧૦. (અંતઃકરણ,
દેહ અને ઇન્દ્રિયોની ઉપાધિમાં બ્રહ્મ અનુગત હોવાથી, તે ઉપાધિથી જ વિજ્ઞાનદિ શબ્દો
વડે તેને ઓગળાવવામાં આવે છે; સ્વરૂપથી તે વિજ્ઞાન પ નથી.) જ્ઞેયાવમાસકસ્ય
જ્ઞાનસ્યા સ્ત્રીકવત્ જ્ઞેયાભિવ્યવહારકત્વમ્ ॥ શંકર બાખ્ય, પ્રભોપનિષદ્ ૬.૮. ' જેમ દીપક
અધારમાં રહેલી વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ જ્ઞેયરૂપ સઘળા પદાર્થોનો જ્ઞાન પ્રકાશ કરે છે. '

૨૨. પ્રકાશ સ્વભાવેન યુગપત્ સ્વાધ્યસ્તસમસ્તાવમાસનમિતિ, ન
તસ્મિન્ [જ્ઞાને] પરિણામશંકા.....નિરવયવત્ વિશેષાસંમવાત્
ઉપદેશ સાદત્તી દીકા ૧૮-૧૫૮. (જ્ઞાનનો સ્વભાવ અથવા સ્વરૂપ જ પ્રકાશ રૂપ હોવાથી
પોતાને વિશે આરોગિત થયેલ સમસ્ત જગત્નો તેમજ તેનો પોતાનો એકી સાથેજ પ્રકાશ
થાય છે. એમ હોવાથી તે જ્ઞાનમાં પરિણામ પામવાની શંકા લાવવાનું કંઈ પ્રયોજન રહેતું
નથી; કેમકે જ્ઞાનને અવયવ નથી, ત્યારે તેની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય શી રીતે થઈ શકે?)

૨૩. જે જ્ઞાન અને જડીય ક્રિયા વચ્ચે કારણ કાર્યનો સંબંધ સ્વીકારીએ તો એક
મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. સંક્રિતનું અવિનાશપણું (Conservation of Energy)
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે પ્રકટ કરેલું છે. તે સિદ્ધાન્તથી સ્થાપિત થાય છે કે-જડીય ક્રિયાનું રૂપાન્તર થાય
છે, પરંતુ તેનો નાશ થતો નથી. બાહ્ય વિષયમાંથી ક્રિયા આવીને કલેન્ડ્રિયને ઉત્તેજિત કરે
છે. તે ઉત્તેજન આપુતા યોગથી મગજમાં પોહાયે છે. ત્યાં સુધીની જે ક્રિયાઓ થાય છે તે
જડીય ક્રિયાઓ છે. તે ક્રિયાઓને પરસ્પર કારણ કાર્યનો સંબંધ છે. પરંતુ જ્યારે શબ્દનું
' જ્ઞાન ' ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે શું થાય છે? ' જ્ઞાન ' તો જડ અથવા જડીય ક્રિયા
નથી. તેને આધાર તેમ અવયવ નથી. તેથી જ્યારે શબ્દનું જ્ઞાન પ્રવેશી જાય છે, ત્યારે
તે જ્ઞાન થયા પહેલાંની જડીય ક્રિયા મગજમાં પોહાયતાં સુધી કારણ કાર્યનો સંબંધની
ઉત્પન્ન થઈ હતો, તે ક્રિયાનો નાશ થાય છે. એમ કહેવું પડે. તેમજ તે પ્રમત્તે જ્યારે કંઈ
દુઃખાદિનું જ્ઞાન ઉદય પામીને હસ્ત પ્રસારણાદિ જડીય ક્રિયા સગે સગે ઉત્પન્ન થાય છે,
ત્યારે એમ પણ કહેવું પડે કે-વિના કારણે એટલે અસત્યમાંથી તે હસ્ત પ્રસારણાદિની ક્રિયા

કે-જડીય ક્રિયા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ જડીય ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરતું નથી. જડીય ક્રિયા તે ક્રિયામાત્ર છે. તે બંને એક સ્થળે એકત્રિત થાય છે, તે ખરું છે; પણ બંને એક ખીજથી સ્વતંત્ર છે.^{૨૪} તેમ છતાં તેઓને પરસ્પરાશ્રયી ધારીને આપણે પ્રત્યેક જડીય ક્રિયાની સાથે જ્ઞાનને અભિન્ન માની લઈએ છીએ. શંકરાચાર્ય કહે છે કે-તે અજ્ઞાનનું રૂપ છે; સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી સમજવામાં આવે છે કે, જ્ઞાન નિત્ય છે, તેમજ જડીય ક્રિયાઓથી કેવળ સ્વતંત્ર છે, તે બંનેની વચ્ચે કંઈક સંબંધ છે ખરો; પરંતુ તે કારણકાર્યનો સંબંધ તો નહિ જ.

બંનેની વચ્ચે માત્ર કાળગત સંબંધ છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને એક સાથે ઉપરિધત થાય છે, તે ઉપરથી તેઓની વચ્ચે કાળગત સંબંધ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.^{૨૫} અજ્ઞાનને વશ થઈ જઈને આપણે એમ ધારીએ છીએ કે-જડીય ક્રિયાઓથી વિવિધ વિજ્ઞાન 'ઉત્પન્ન' થાય છે. જ્યારે તેવું અજ્ઞાન દૂર થાય છે, ત્યારે આપણા અમજવામાં આવે છે કે-જ્ઞાનનું અવસ્થાન્તર થતું નથી; તે અખંડ અને નિત્ય છે. શંકરાચાર્યનો પણ તેજ સિદ્ધાંત છે. તે સિદ્ધાન્ત દ્વારાએ જાણી શકાય છે કે- 'તેઓનો નિર્ગુણ પ્રભુ નિત્યજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.' તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે-શંકરાચાર્ય નિર્ગુણ પ્રભુને પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ કહેવું છે.

૨. નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્યશક્તિ સ્વરૂપ છે.

ગ. હવે અમે શંકરાચાર્યનો નિર્ગુણ બ્રહ્મ પૂર્ણ શક્તિ સ્વરૂપ છે કે નહિ, તે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક જટલા પદાર્થો છે, તે સંધ્યા પદાર્થોનો પ્રયોજતા તેમ જ પ્રેરક નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ છે, એમ ઉપનિષદોમાં સર્વ સ્થળે કહેલું છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે એ સર્વ સ્થળે જે ભાષ્ય કરેલું છે, તેમાં નિર્ગુણ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મને સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો પ્રેરક અથવા મૂળ કારણ છે, એમ નિશ્ચય પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું છે.^{૨૬} તે સર્વ સ્થળે સુરુપદ વચનોથી સર્વાતીત નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ મૂળ પ્રેરક છે, એવો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. વેદાન્ત દર્શનના અધ્યાય ૧ પાદ ૩ સૂત્ર ૩૯ નું ભાષ્ય દૃષ્ટાંતરૂપે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તે ભાષ્યમાં જગત્પત્ની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ (ક્રિયા) નું મૂળ કારણ છે, તે સંબંધી મીમાંસા કરવામાં આવી છે. શંકરાચાર્યે સિદ્ધ કર્યું છે કે, મૂળથી પરમાત્મામાંથી જ જગત્પત્ની સર્વ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થળે સર્વાતીત નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ તે સર્વ પ્રવૃત્તિનો મૂળ પ્રેરક છે, એમ તેઓએ કોપનિપદગાંધી એક મંત્ર ઉલ્લેખીને દર્શાવ્યું છે. તે મંત્રમાં કારણકાર્યથી અતીત પરમાત્માની કથા કહેલી છે. શંકર પ્રણીત ઉપદેશ સાદસી નામના ગ્રંથમાં^{૨૭} કહ્યું છે કે-નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક સર્વ પદાર્થોનો ખરો પ્રવર્તક અથવા પ્રેરક છે. વેદાન્ત દર્શનમાં તે સંબંધી બે પ્રકારની યુક્તિ કરવામાં આવી છે. તે બે યુક્તિની સમાલોચના કરવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મ પૂર્ણ શક્તિસ્વરૂપ તેમજ સર્વ પદાર્થોનો પ્રેરક છે, એમ કહેવામાં કંઈ સંદેહ રહેશે નહિ. “શંકરાચાર્યે તે બે યુક્તિઓનો વેદાન્ત દર્શનના તેમજ ઉપનિષદોના ભાષ્યોમાં વારંવાર ઉપયોગ કર્યો છે.

ધુની વૃત્તિઓનો બ્રહ્મ જે પ્રકાશ કરે છે, તે પ્રકાશ અંતઃકરણમાં જે સમયે વિજ્ઞાન થાય છે, તે જ સમયે પ્રકટ થાય છે; એટલે માનસિક વિજ્ઞાન અને આત્મ ચૈતન્યનો પ્રકાશ એ બન્ને સમકાલીન હોય છે.’ પ્રત્યય પરિણામ મેદેન વ્યવજ્ઞકત્વાત્, ચુદ્ધેરવક્રમ (Causal relation) ઉપયુક્તઃ, કૃત્સ્નાધ્યક્ષસ્ય સર્વે વિદ્યેષાસ્પદતયા સર્વે વ્રાનુગત (Concomitant) પ્રકાશ સ્વરૂપસ્યાપરિચ્છિન્નસ્યાત્મનો ન યુક્તઃસ ક્રમઃ ઉપદેશ સાદસી ટીકા ૧૯-૧૫૭. બાહ્ય વસ્તુની પ્રતિ અંતઃકરણનો અચુક વિકાર થાય છે, તે વિકારરૂપ ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓને લીધે તે વસ્તુનું વિજ્ઞાન થાય છે; અને તે કારણથી અંતઃકરણનો બાહ્ય વસ્તુ સાથે કારણકાર્ય સંબંધ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ આત્મા જે સાક્ષી રૂપ છે, તેમાં બાહ્ય વસ્તુના વિદ્યેષથી તે સર્વ વસ્તુની સાથે રહે છે; અને તેમ હોવાથી કેવળ પ્રકાશ સ્વરૂપ તે આત્માનો બાહ્ય વસ્તુ સાથે કારણકાર્ય સંબંધ ઉપસ્થિત થતો નથી.’

૨૬ તે સર્વ સ્થળે ‘સગુણ બ્રહ્મ’ અથવા જગત્પત્ની ઉપાદાન કારણ ‘માયા શક્તિ’ નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું વિવેચન આ સ્થળે કરવાની જરૂર નથી.

૨૭. અધ્યાત્મ રાગાદયોઽધિદેવમન્યાદયશ્ચ યસ્માદ્ગીતાઃ પ્રવર્તસ્તે ॥ ટીકા ૧૭-૧૩. (અધ્યાત્મ એટલે રાગ દેષાદિ અંતઃકરણની વૃત્તિઓ અને અધિદેવ એટલે અગ્નિસૂર્યાદિ દેવો જે બ્રહ્મથી બપ પામીને ક્રિયા કરે છે.” આ સ્થળે બ્રહ્મને નામ રૂપથી અતીત અને શૂન્યા (પૂર્ણ) કહેલ છે. તેથીજ નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રેરક છે, એમ કહેલું છે,

(૧) ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના જડની ક્રિયા ગોચર થઈ શકતી નથી. સંકરશ્યાયની પ્રથમ યુક્તિ એ છે કે-ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના જડની ક્રિયા ગોચર થઈ શકતી નથી.^{૨૦} વેદાન્ત દર્શનના શારીરક બાળ્યમાં તેઓએ કહ્યું છે કે-અશ્વાદિ દ્વારાએ ચેતન અધિષ્ઠિત થવાથી રથાદિ જડ પદાર્થ ગતિવ્યવસ્થાને જવાને સમર્થ થાય છે. અશ્વાદિ દ્વારાએ જો ચેતન અધિષ્ઠિત ન થાય તો રથાદિ જડ પદાર્થ પોતાની મેળે ગતિમાન થઈ શકે નહિ. આનંદગિરિએ મુંડકો પનિષદ (૨-૨) ના બાળ્યની ટીકામાં એજ કથાનો પ્રતિધ્વનિ કરેલ છે. ચેતનના અધિષ્ઠાનથી જ પ્રાણાદિ જડ વર્ગની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. ચેતનનું અધિષ્ઠાન ન હોય તો અચેતન જડ પદાર્થ પોતાની મેળે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ.^{૨૧} આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે જડ પદાર્થની પ્રવૃત્તિ જો ચેતનના અધિષ્ઠાન ઉપર જ આધાર રાખે છે, તો ચેતન પોતે શક્તિ સ્વરૂપ છે અથવા પ્રેરક છે, એમ માનવામાં શી શંકા રહી શકે છે?

(૨) જડ દ્રવ્યો એક ઉદ્દેશથી જ એકત્રિત થઈને કાર્ય કરે છે. તેમાં ચેતનનીજ પ્રેરણા રહેલી છે.

હવે અમે સંકરશ્યાયની બીજી યુક્તિનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તે યુક્તિ એ છે કે-કંઈ એક અમુક ઉદ્દેશ (કાર્ય) સાધવા માટે અમુક પદાર્થો સંઘતિ અથવા એકઠા (Aggregates) થાય છે, તે તેઓનું સંમિશ્રન તેઓનાથી કેવળ સ્વતંત્ર ચેતનને લીધે જ થઈ શકે છે. કેટલાક પદાર્થો એકાદ પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે સંમિશ્રિત થાય છે, તે ઉપરથી જ કહી શકાય છે કે-તે પદાર્થોનો એકજ પ્રયોગ કરનાર ચેતનજ છે.^{૩૦} જડ પદાર્થોનું એ પ્રમાણે

તંયાચ્ચ પૂર્ણાન્વમાત્મનઃ, ભૂતાનામન્તરાણાઞ્ચ તદનિરંકેષેણ સત્તા સ્ફૂરણ ચિરહિતત્વમ્ ॥
આનંદગિરિ, માંડુક્ય ૪. તે જ પ્રમાણે આત્માનું પૂર્ણત્વ છે, અને આત્મા મિવાય પદાર્થોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોઈ શકતું નથી, તેમ જ તેઓ કંઈ પણ ક્રિયા કરી શકતાં નથી.

૨૮ નદિ મુદાદયો રથાદયો વા સ્વયમચતનાઃ સન્ત ધ્યેતનૈઃ કુલાલા દિમિરશ્વાદિમિર્વાજ્નધિષ્ઠિતા ઘિશિષ્ઠકાર્યમિમુજ્ઞ પ્રવૃત્તયો દ્વયન્તે ॥ શારીરક બાળ્ય ૨-૨-૨. 'માટી અને રથ વગેરે પદાર્થો સ્વભાવથી જ અચેતન હોવાથી ચેતનવાળા કુંભાર અને અથ વગેરેની સાદાશ્ય વિના જુદાં જુદાં કાર્યો કરવાની ક્રિયા તેઓથી થઈ શકતી નથી.'

૨૯ પ્રાણદિ પ્રવૃત્તિચેતનાધિષ્ઠાન નિવચના જઞ્ઞ પ્રવૃત્તિત્વાત્ રથાદિ પ્રવૃત્તિચત્ ॥ 'પ્રાણાદિની ક્રિયા પણ રથાદિની ક્રિયા પેઠે જડીય હોવાથી ચેતનના અધિષ્ઠાનપણા ઉપર આધાર રાખે છે.'

૩૦ ઇકાર્ય પ્રવૃત્તિત્વેન સંહનનં નાન્તરેણ ચેતન મસંહનં સમ્ભવતિ ॥
તૈત્તિરીય બાળ્ય ૨-૭-૨ જડ પદાર્થો અમુક એક કાર્ય સાધવાને માટે એક બીજાની સાથે એકઠા થાય છે, તે ઉપરથી જ કહી શકાય કે-તેઓનું તે પ્રમાણે એકત્વ થવાપણું તદ્દપ નદિ થતા ચેતન મિવાય સંભવતું નથી. 'પ્રાણ મન વગેરે જડ વર્ગ પરસ્પર મળી જઈને જે ઘરીર ધારણ કરે છે, તે ચેતનનો જ અમુક ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે હોય છે; તેથી તે ચેતનથી પ્રેરિત થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. મંદ્યાનસ્ય લોકં પરમયુગ્મસ્યેય જ્ઞાનાત્ મયિતસ્ય મન્થેન સંઘત્ત પ્રયોજકેન ॥ આનંદગિરિ, કદાબાળ્ય ૫-૫. આ જગત્માં

અમુક પરિણામ ઉપજાવવાને માટે એકદું થવું, તે જ્યારે ચૈતનની પ્રેક્ષાનું ફળ હોય ત્યારે ચૈતન પોતેજ શક્તિ સ્વરૂપ છે, એમ કહેવામાં કંઈ સંદેહ રહી શકના નથી. અતઃ એવ એ બે પ્રકારની યુક્તિઓથી પ્રવૃત્તિ માત્રનું તેમ જ સંમિશ્રિત ક્રિયા માત્રનું કારણ નિર્ણય ચૈતન હોવાથી, તે નિર્ણય ચૈતન સામર્થ્ય સ્વરૂપ છે, એવો શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત હોય, એમ લક્ષમાં આવે છે. તેટલા માટે તૈત્તિરિયોપનિષદના બ્રહ્મવલ્લભનામના પ્રકરણમાં શંકરાચાર્યે નિરિશેષ બ્રહ્મને જ સકળ પ્રવૃત્તિના બીજ રૂપે સ્થાપિત કરેલ છે.^{૧૧}

(૩) શરીરની સઘળી ક્રિયાઓનો મૂળ પ્રેરક આત્મા છે.

કેનોપનિષદમાખ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે-શરીરમાં રહેલ ચક્ષુઃશ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની તેમજ મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ પ્રભૃતિ જડવર્ગની ક્રિયા અથવા પ્રવૃત્તિ નિવિશેષ આત્મ ચૈતન્યમાંથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જીવચૈતન્ય તથા પરમાત્મ ચૈતન્યમાં સ્વરૂપથી કંઈ ભેદ નથી. જીવમાં જે જીવાત્મા રહેલ છે, તે વારતવિક રીતે પરમાત્મ ચૈતન્ય ધિવાય અ- કંઈ નથી. તેથી ઇન્દ્રિયાદિ પ્રવૃત્તિનું મૂળ બીજ બ્રહ્મચૈતન્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ચક્ષુ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની સકળ પ્રવૃત્તિ અથવા ક્રિયા આત્મ-ચૈતન્યમાંથી ઉદ્ભૂત થાય છે. આત્મચૈતન્ય ન હોય તો ઇન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિ યદ્ય શકે નહિ. તેથી સિદ્ધ થય છે કે-આત્મચૈતન્ય જ ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રયોક્તા અથવા પ્રેરક છે.^{૧૨} ઉપ-સુક્ત સિદ્ધાન્ત ઉપરથી પણ નિર્ણય બ્રહ્મ સામર્થ્ય સ્વરૂપ છે, એમ આપણે સમજી શકી-માન કરી શકીએ છીએ. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય વર્ગ પોતપોતાના વિષયો તરફ નિરંતર આકર્ષાય છે, તેટલા જ ઉપરથી નિત્ય અસંદત^{૧૩} ચૈતન્યનો સ્વીકાર કરવો પડે છે; તેમ ન

જુદા જુદા પદાર્થોનો સંધાત (અમુક દેશગણમાં એકદું થવું તે) થાય છે, તે બીજાની જ પ્રેરણાથી યદ્ય શકે છે. એમ દેખાય છે; તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-એક સંધાતનો પ્રયોગક અથવા પ્રેરક બીજા સંધાતને પ્રયોગે છે અથવા પ્રેરે છે. 'યસ્યાસંહનસ્યાર્યે પ્રાણાપાનાદિઃ સ્વવ્યાપારં કુર્વન્વર્તતે સંહતઃ સન્ ॥' અસંદત વસ્તુના (જે બીજા પદાર્થ સાથે મળી જતી નથી તેના) પ્રયોજન માટે પ્રાણ અને અપાન વગેરે જે શક્તિઓ છે, તે સંદત હોવાથી, તે શક્તિઓજ ક્રિયા કરે છે. 'સ્વતંત્ર શબ્દનો અર્થ વેદાન્તદર્શન ઉપર શારીરક બાહ્યની દીઠામાં એવો આપ્યો છે કે-દ્વાતન્વયપ્રાપ્ત સ્વેતરંકારક પ્રયોગૃત્વે સતિ કારંકા પ્રેર્યત્વમ્ (૨-૩-૩૭) 'જે પોતાથી ભિન્ન કારકને પ્રેરે છે, પણ જેને પોતાને કોઈ કારક પ્રેરી શકતું નથી, તે 'સ્વતંત્ર' કહેવાય છે.'

૩૧ યત્સર્વધિકલ્પાસ્પદં સર્વપ્રવૃત્તિર્બીજં સર્વવિશેષપ્રત્યસ્તમિતમપ્યસ્તિતદ્-બ્રહ્મેતિ વેદં ચેત્ ॥ જે વિહૃષ્માત્રનું રચાન છે, જે સર્વ પ્રવૃત્તિનું બીજ છે, સર્વ ભિન્ન ભિન્નપણું ને કારણ છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ જણવું.

૩૨ સર્વસ્યૈવ કરણકલાપસ્ય યસ્યાર્થપ્રયુક્તા પ્રવૃત્તિસ્તદ્બ્રહ્મેતિ પ્રકરણાર્થઃ ॥ શંક-ભાષ્ય, કેનોપનિષદ ૧-૨. 'જેનાથી સર્વે ઇન્દ્રિયો સ્વસ્વરૂપથી પ્રયુક્ત થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે બ્રહ્મ છે, એવો આખા પ્રકરણનો આશય છે.'

૩૩ 'અસંદત' એટલે જે સંદત અથવા મિશિત (Aggregate) નથી તે અર્થાત્ નિરવયય.

કરીએ તો તેઓ ક્રિયાથીય યથા રૂઢ નહિ. તે કપરથી જ શ્રુતિમાં આત્મચૈતન્યને 'શ્રોત્રનું શ્રેત્ર, પ્રાણનો પ્રાણ, મનનું મન' વગેરે કહેલ છે ૩૪ સંકરાચાર્યે એાખા શબ્દોમાં તે સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે. તેઓએ કહ્યું છે કે-“કૂટસ્થ, અજર, અમર, અજ અને નિગુંથુ બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયાદિનું 'સામર્થ્ય સ્વરૂપ' છે. બ્રહ્મ પોતેજ સર્વ સામર્થ્યનું મૂળ સ્વરૂપ હોવાથી જ ઇન્દ્રિયાદિ પોતપોતાના વિષયો તરફ દોડી શકે છે ૩૫ એ પ્રમાણે વાણીની ઇન્દ્રિય બ્રહ્મના જ્યોતિષી પ્રેરિત થકને 'મનેશ્વરનાત્મ' ઉચ્ચારણ કરવામાં સામર્થ્ય યાપ છે ૩૬ આથી વધારે સ્પષ્ટ વચનો કેવા હોઈ શકે? એવા જ ઉદ્દેશથી સંકરાચાર્યે 'અંતરેયોપનિ-પદ્ધતા બારમા અધ્યાયના બાબમાં એક વિચાર દર્શાવ્યો છે. તે સ્થળે પણ તેઓએ એવો જ સિદ્ધાન્ત કર્યો છે કે-“અહુ આદિના રસીનાદિ જે વિષયો છે, તે વિષયોની શક્તિ અનિશ્ચ હોય છે; પરંતુ આત્મચૈતન્યમાં જે દર્શનાદિ શક્તિ છે, તે નિશ્ચ અને અવિકારી છે.” ૩૭ તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે-પરમાત્મચૈતન્ય નિશ્ચયશક્તિસ્વરૂપ છે; તેમજ તે નિશ્ચયશક્તિ અવિકૃત હોવાને જડીય ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ છે; તેજ સંકરસ્વામીનો સિદ્ધાન્ત છે. તેટલજ માટે બૃહદારણ્યકના ન હૃદયે દૃષ્ટારં પદ્યેર્નશ્રુતેઃ શ્રોતારં શૃણુયાઃ (અ. ૪. બ્ર. ૪ મં. ૨) 'દૃષ્ટિના દર્શને તું જોઈ શકીશ નહિ, અશ્રુતિદ્રવ્યના શ્રોતાને તું સાંભળી શકીશ નહિ'- એ મંત્રની ઉપદેશ સાદસીમાં વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે-“ઇન્દ્રિયાદિની ક્રિયાઓ અનિશ્ચ

૩૪ તથા સ્વવિષય વ્યજન સામર્થ્ય શ્રોત્રસ્ય, ચૈતન્યેહ્યાત્મજ્યોતિષિ નિત્યેઽ સંદૃષ્ટે સર્વાન્તરે સતિ ભવતિ, નાસતીતિ । અતઃ શ્રોત્રસ્યશ્રોત્રમિત્યાણુપપદ્યતે ॥ કેન માખ્ય ૧-૨. “શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમાં પોતપોતાના વિષયો પ્રકટ થવાનું જે સામર્થ્ય છે, તે ચૈતન્ય રૂપ નિશ્ચ અસંદૃષ્ટ આત્મજ્યોતિ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલ છે, તેને ક્ષીણ છે; તેમજન હોય તો તેઓમાં તેનું સામર્થ્ય હોઈ શકે નહિ. તેથી જ આત્મચૈતન્ય શ્રોત્રનું પણ શ્રેત્ર છે વગેરે જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સિદ્ધ થાય છે.

૩૫ અસ્તિ કિમપિ ચિદ્વ્યુદ્ધિગમ્યં સર્વાન્તરતમં કૂટસ્થમજરમમૃતમમયમર્જં શ્રોત્રાદેરપિ શ્રોત્રાદિ તત્સામર્થ્યમ ॥ કેન માખ્ય ૧-૨. સર્વ પદાર્થોમાં અસંત વ્યાપી રહેલ, કૂટસ્થ, અજર, અમૃત, અમય, અજ અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોત્તું પણ સામર્થ્યસ્વરૂપ કંઈક વસ્તુ છે, એમ વિદ્વાનોની ખુદિમાં પ્રતીત થઈ શકે છે.

૩૬ યેન દ્રવ્યણા વિવિક્ષિતેઽર્થે સફરણા યાગજયુષ્યતે, ચૈતન્યજ્યોતિષા પ્રકાશ્યતે પ્રયુજ્યતે હૃત્યેતલ્ ॥.....યા યાચમન્તરે યમયતીતિ યાજસનેયકે.....તદે- યાત્મસ્વરૂપં દ્રવ્ય નિરતિશયં ભૂમાણ્યં વૃદ્ધત્યાદ્ પ્રહોતિ ધિન્દિ ॥ 'જે બ્રહ્મથી વિવ-ક્ષિત અર્થને વિશે ઇન્દ્રિયો સહિત વાણી ઉદય પામે છે, એટલે જે બ્રહ્મચૈતન્યના જ્યોતિષી વાણી પ્રકાશિત થાય છે અથવા પ્રેરિત થાય છે, તે તે બ્રહ્મ છે.....બૃહદારણ્યકોપનિ-પદ્ધતામાં પણ કહ્યું છે કે-“જે આત્મા વાણીની અંદર રહીને તેને નિયમમાં રાખે છે.....તેજ આત્માનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, તે નિવિરોધ અને સંપૂર્ણ છે; જદુ વિરૂદ્ધ હોવાથી તે બ્રહ્મ કહેવાય છે.” એ સર્વ સ્થળે એાખા રીતે પૂરું અને નિવિરોધ બ્રહ્મને સામર્થ્યસ્વરૂપ કહેલ છે.

૩૭ દ્રેષ્ટા, દ્રેષ્યમેય ચતુષ્પોઽનિત્યા દૃષ્ટિર્નિત્યા ચાત્મનઃ ॥ તથા ચ દે શ્રુતો, શ્રોત્રસ્યાનિત્યાનિત્યત્મસ્વરૂપસ્ય ॥.....નિત્યાત્મનો દૃષ્ટિર્વાશાનિત્યદૃષ્ટે પ્રાદિકા ॥ 'જે દૃષ્ટિઓ છે; એક ચતુષ્પત્રી ને દૃષ્ટિ છે, તે અનિશ્ચ છે; અને બીજી આત્માની ને દૃષ્ટિ

અને વિકારી છે; પરંતુ તે ક્રિયાઓને પ્રેરનાર આત્મચૈતન્યની શક્તિ નિત્ય અને અવિકારી છે. તે નિર્વિકાર આત્મશક્તિની સત્તાથીજ ઇન્દ્રિયો ક્રિયાથીલય થઈ શકે છે. 'વેદાન્ત દર્શન (૧-૧-૩૧) માં કહ્યું છે કે- 'પ્રાણ અને અપાન, સર્વે બ્રહ્મચૈતન્યથી પ્રેરાય છે, એટલે બ્રહ્મચૈતન્ય એ સર્વને પ્રેરનાર છે. ' આ સઘણી મુક્તિઓ અને વચનોથી 'નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્યશક્તિસ્વરૂપ છે' એમ સુરચાપિત થાય છે.

(૪) હૃદયમાં રહેલ પ્રાણશક્તિને પ્રેરનાર પણ આત્મચૈતન્ય છે.

તેજ સિદ્ધાન્તનો ખીજી રીતે પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદોમાં, પ્રાણશક્તિ હૃદયની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાનું મૂલ છે, એમ કહીને તે પ્રાણશક્તિનું જોગબાજ કરાવવામાં આવ્યું છે. ગર્ભસ્થાનમાં તે પ્રાણ શક્તિ ગર્ભરૂપ હૃદયમાં પ્રથમ પ્રકટ થાય છે. તે ગર્ભરૂપ પ્રાણશક્તિને સર્વ ક્રિયાઓનું મૂળ કહેલ છે. સુષુપ્તિમાં પ્રાણીની ઇન્દ્રિયો પ્રથમ બુદ્ધિમાં લીન થાય છે, તે બુદ્ધિ પોતાની શક્તિઓ સહિત પ્રાણશક્તિમાં લય પામે છે. હૃદયની સર્વપ્રકારની ક્રિયાઓની મૂળમૂળ તે પ્રાણશક્તિ બ્રહ્મ ચૈતન્યમાંથી પડત ચયેલી હોય છે, એમ ચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધ કર્યું છે. બ્રહ્મ પ્રાણને પ્રેરનાર છે, એમ કહીને બ્રહ્મને પ્રાણનો પણ પ્રાણ કહેલ છે. તે પ્રાણ શક્તિને સત્તા અને રક્ષિતિ આપનાર બ્રહ્મ છે. વેદાન્ત દર્શન (૧-૩-૮૯) ના બોધમાં ચંદ્રાચાર્યે કારણ કારણથી અતીત નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાણનું પ્રેરક કહીને મીમાંસા કરેલ છે. તેઓએ રમેલ સુપ્રસિદ્ધ વિવેક ચૂલમણિ નામના અંધમાં બ્રહ્મને અનંતગાન રવરૂપ તથા અનંતશક્તિ રવરૂપ રૂપે વર્ણવેલ છે તે અંધનાં પગલાં માં રમેલમાં આત્મચૈતન્યને અનંતશક્તિ કહેલ છે. તેમજ ૪૧૭ માં રમેલમાં બ્રહ્મને 'સદૃશ' તથા

છે, તે નિત્ય છે. તેજ પ્રમાણે શ્રવણની પણ એ શક્તિઓ છે; એક શ્રાવની અનિત્ય અને ખીજી આત્માની નિત્ય છે. આત્માની નિત્ય દૃષ્ટિ ચક્ષુની બાજ અને અનિત્ય દૃષ્ટી શાહક છે. ' આ રથે બ્રહ્મને એક અવિક્ષિપ્ત અને નિત્ય સામર્થ્યસ્વરૂપ કહેલ છે. ઇન્દ્રિયાદિની વિશેષ વિશેષ ક્રિયાઓથી તે નિત્યશક્તિનું જુદું જુદું સ્વરૂપ દેખાય છે.

૩૮ જુઓ, ઉપનિષદો: ઉપદેશ નામની અથમાજાના પેહેલા બામમાં 'ઇન્દ્રિય વર્ગોના કલહ' નામનું આખ્યાન

૩૯ પ્રાણને હૃદયની સઘણી ક્રિયાઓનું મૂળ કહીને 'આયુષ' રૂપ કહેલ છે. વૈદે ચેષ્ટાત્મક જીવનહેતુત્વં પ્રાણસ્ય ॥ રત્નપ્રભા. 'પ્રાણ હૃદયમાં સઘણી ક્રિયાઓ કરે છે, તેથી તે જીવનના હેતુરૂપ છે. ' (વેદાન્ત દર્શન ૧-૩-૩૧). અવ્યક્ત શક્તિ અથવા માયા પ્રથમ બ્યારે સ્પંદન (Vibration) રૂપે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેજ પ્રાણ કહેવાય છે. હૃદયમાં પણ તેજ અવ્યક્તશક્તિનું સ્પંદનરૂપ પ્રથમ પ્રકટ થાય છે, અને તે સ્પંદન રૂપ ક્રમે ક્રમે ઇન્દ્રિયાદિનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. (સંહિતરત્ન જુઓ.) બ્રહ્મ જ પ્રાણનું પ્રેરક છે. છે. રત્નપ્રભામાં પણ કહ્યું છે કે-જીવ: પ્રાણેન સુષુપ્તો યકિમ્ભવતિ, તસ્ય પ્રાણસ્ય પ્રેરકં સત્તાસ્ફુર્તિર્મદમાત્માનં 'યે વિદુસ્તે બ્રહ્મવિદ: ॥ ૧-૧-૨૨. 'સુષુપ્તિમાં જીવ પ્રાણની સાથે જોડાયેલ થાય છે; તે પ્રાણના પ્રાણરૂપ તે પ્રાણને પ્રેરનાર અને તેને સત્તા તથા રક્ષિતિ આપનાર આત્માને જોડો જાય છે, તેઓ બ્રહ્મવેત્તા છે. "

૪૦ પ્રાણસ્ય પ્રાણમિતિ દર્શનાત્, પજયિતૃત્વમપિ પરમાત્મને યદ્યોપપચતે ॥ ચંદ્રાચાર્ય. 'શ્રુતિમાં પરમાત્માને પ્રાણનો પણ પ્રાણ કહેલ છે, તેથી જો કંઈ સ્પંદનપણું

ચિદ્ધન' કહેલ છે. ચિદ્ધન શબ્દથી જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજાય છે.^{૪૨} આ સપગ્ન અર્થાનો હિસાબે એટલો જ છે કે- નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્ય શક્તિસ્વરૂપ અથવા નિત્ય સામર્થ્યસ્વરૂપ છે એમ કહેવામાં કંઈપણ સરેહનો અવકાશ રહી શકતો નથી.

(૫) જગતના ઉપાદાન કારણ માયાશક્તિનું મૂળ પ્રેરક બ્રહ્મચૈતન્ય છે.

ત્યારપછી, આ વિષયમાં એક બીજો ઉલ્લેખ કરવો પણ યોગ્ય જણાય છે. કંઈક માથે તેમજ તેઓના દીકારોએ બ્રહ્મચૈતન્ય જન્મતા બીજરૂપ, માયા શક્તિનું અધિષ્ઠાન છે, એમ કહેલ છે. તેઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે-બ્રહ્મની સત્તાથી માયાશક્તિની સત્તા છે, અને બ્રહ્મના રૂપરૂપથી માયાશક્તિનું રૂપરૂપ થાય છે. બ્રહ્મથી સ્વતંત્રરીતે માયાશક્તિનું અસ્તિત્વ પણ નથી, તેમ જ તેનું રૂપરૂપ પણ થતું નથી.^{૪૩} માયા શક્તિ એટલે શું, તેનો આપણે હવે પછી વિચાર કરીશું. આ સ્થળે તો એટલું જ દર્શાવવાનું આવશ્યક છે કે-બ્રહ્મની સત્તાથી જ માયાશક્તિની સત્તા છે, અને બ્રહ્મના રૂપરૂપથી જ માયા શક્તિનું રૂપરૂપ થાય છે. એટલું જો સિદ્ધ કરવામાં આવે તો નિર્ગુણ બ્રહ્મ શબ્દનથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થઈ શકશે. તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ સત્તા સ્વરૂપ પણ છે, એવી પ્રતીતિ પણ થઈ શકશે.^{૪૪}

(આધુ)

ભાવનગર-કાઠિયાવાડ.

માનસંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

(Motion) છે. તે તેજ પરમાત્માનું છે એમ નિર્દય થાય છે. 'સર્વચેષ્ટાદેતુત્ત્વં પ્રજ્ઞ-લિङ્ગમસ્તિ ॥ (૨૦પ્રબા) બ્રહ્મનું અનુમાન તે સર્વપ્રકારની વિજ્ઞાનોનું માત્ર દેવાથી થઈ શકે છે.

તે સ્વંભોલિ, અનંતશક્તિ આત્મા અપ્રપેચ અને સર્વના અનુભવ રૂપ છે.

૪૨ સદ્ધનં ચિદ્ધનં નિરવમાનન્દધનમક્રિયમ્ ॥

પૂર્ણ સત્તારૂપ, પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ અને નિર્નિઘર છે.

૪૩ અધિષ્ઠાનાતિરેકેણ સત્તાસ્ફુરત્વોરમાવાત્ ॥ કેમકે અધિષ્ઠાન વિના સત્તા અને રૂપિતો અભાવ દોષ છે.

૪૪ બ્રહ્મનું રૂપરૂપ અપરિણામી અને અવિહારી દોષ છે. કેમકે તે રૂપરૂપ અથવા શક્તિ પછે દોષ છે, તેથી તેમાં વિહાર થઈ શકતો નથી ન હિ સ્ફુરણ સર્કમંક (વિકારિ), તથા સર્કમંકત્વપ્રાસિદ્ધમાવાત્ ॥ મીડુકય. આનંદમિત્રિ ૪-૨૧. બ્રહ્મનું રૂપરૂપ વિષા મુખ (વિકારી) નથી; કેમકે બ્રહ્મના રૂપરૂપમાં વિષાપચ્છ છે, એમ કહિ પણ જણવામાં આવ્યું નથી, કમ્પનં ચલનં સ્થિરત્વમત્યૂતિ સ્તદ્ધર્જિતં સર્વવૈકરૂપમ્ ॥ કંઈક, પ્રસમાપ ૪. સ્થિરતાથી ઉભરું ને કંપન અથવા ચલન છે, તેથી ચલન બ્રહ્મ સર્વત્ર એક રૂપ છે All movements in in finite time and space form but one single movement. (Paulsen) અનંતમાત્ર અને અનંત દેશમાં ને મનિઓ થાય છે, તે સપગ્ન મનિઓનું એક જ સ્વરૂપ દોષ છે. (પોલસન).

બાલકોની કેલવણી.

(અનુસંધાન મંતાકથી.)

વિચાર મલાવવાની માનસિક અને જડવાદ પરાયણ રીતમાતથી આ દિશામાં અનેક ખુશી થવાનો સંભવ છે. આ માટે વિચાર મલાવવામાંથી ઉપજી આવતી કેલવણીની એક કલા, માત્ર રમૂતિ શક્તિથી સંગ્રહવામાં આવતી વિષાકલા સામે બૂલ ભરેલા વિચારવાળા બની જાય છે. માત્ર રમૂતિ શક્તિની કેલવણી સામે આવી કલાપૂર જુરસાથી સંમયો સમય ખાય બીડવામાં જરા પણ કટાળતી નથી; બાલ યુવક જે ખરેખરી રીતે ના સમજતો હોય તે યંત્રવત ગદો ના ઉતારી જાય તે વિશેની તે ઘણી શુદ્ધિભરી શક્તિયો યોજી કાઢે છે. એકાદ માત્ર માનસિક અને જડવાદી મત એટલી રહેલથી ગળે ઉતારી, શકાય છે, કે બાલ વાયક વિચારો વિના યથાર્થ બાબતમાં ઉતરી શકવાનું કોઈ પણ સાધન સંભવતું નથી. અન્ય આંતર શક્તિયો પણ બાબતો બરાબર સમજવામાં વિરોધ નહિ તો શુદ્ધિના જેટલી જ જરૂરી છે, એવા સાર ઉપર આવા પ્રકારના વિચારકો માત્ર મુસ્કેલિથી જ આવી શકે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ, શુદ્ધિની પેઠે જ લાગણીઓ, ઉર્મિઓ, મનવડે સમજી શકે, એમ કહેવું એ કંઈ માત્ર ભાષાના અલંકાર સમાન નથી. આ દુનિયાના પદાર્થો સમજવામાં અનેક સાધનોમાંનું માત્ર એક સાધન વિચારો છે; ફક્ત જડવાદીઓને જ તે એકંદ્ર જ સાધન હોય એમ લાગે છે. એવા અનેક લોક છે કે જેઓ જાતે જડવાદી હોય એમ માનતા નથી તોપણ તેઓ માનસિક ભાવનાને જ સમજવાના એક સાધન રૂપ માને છે. આવા લોક કદાચ દુનિયા અને જીવન વિષે વિચારાત્મક, આધ્યાત્મિક ભાવનાવાળા હોય એમ પોતાને માને છે. પરંતુ એ ઉભય પ્રત્યે તેમનાં મનનું વલન તો જડવાદ પરાયણ હોય છે ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો જડ પદાર્થોના ગ્રહણ માટે જરા-ત્માના સાધન રૂપે શુદ્ધિ છે.

અને આપણે પહેલાં વર્ણવેલા જીનપીલના કેલવણી વિષેનાં ઉત્તમ મંથમાંથી શુદ્ધિનાં ઇંડા આધારો સંબંધી યોડાક ઉતારો કરીયું; એ મંથમાં સામાન્ય રીતે કેલવણી સંબંધી અતિ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, વર્તમાનમાં તેના પ્રતિ જેટલું લક્ષ દોરાય છે તેના કરતાં પણ તે પ્રતિવશેષ લક્ષ દોરાવાની જરૂર છે. ઉચ્ચખ્યાતિ ભોગવતા અનેક મંથો કરતાં આ મંથ વાલિજીને ઘણો જ ઉપયોગનો છે. આપણે વિચારવાનું અવતરણ આ પ્રમાણે છે:—

“ ગમે તો આખાંને આખાં વાક્યોના સંબંધમાં હોય તો પણ તમારે ના સમજવાની બાબતવિષે ગભરાવાની જરૂર નથી. તમારા મહેરા, તમારા દેખાવની રીતિમાં સમજવાની તીવ્ર ઇચ્છાનો ઉમેરો થતાં અર્ધ લાગનો ખુલાસો થઈ જાય છે, આટલા સહિત યોગ્ય સમયમાં અન્ય અર્ધનો પણ ખુલાસો થઈ

જાય છે; કારણ કે ચીનાઓ અને દુનિયાના લોકોની પેઠે બાલકોના સંબંધમાં, ઉચ્ચાર કરવાની રીત એજ અર્થભાષા બરોબર છે. જેમ આપણે ગ્રીક અથવા અન્ય વિદેશી ભાષા બોલતાં શિખતા પહેલાં સમજી શકીએ છીએ તેમ તેવી જ રીતે તેઓ તેમની ભાષા સમજી શકે છે, એટલું બરોબર લક્ષમાં રાખવાનું છે. સહવાસ અનેકાલથી શિખાતું જવાય છે, એ ઉપર વિશ્વાસ રાખો. એક વર્વનું બાલક “હા”, ના “પણ”, “ખરેખત” એવા શબ્દો સારી રીતે સમજી શકે છે; પરંતુ એ શબ્દોની વ્યાખ્યા બાલક પાસે નહિ પણ તેના બાપ પાસેથી માગવાની છે. “ખરેખત” જેવા એક નાનાં શબ્દમાં સહજ તાત્ત્વિક વિચારનો સમાવેશ થાય છે. જો બોલવાની વધતી જતી શક્તિયોવાળાં બાલકને ત્રણ વર્વનું બાલક સમજી શકે છે તો તમારે તેની બાલ ભાષા જેવી વાણી વાપરવાની રીત જરૂર : હમેશાં અનેક વર્ષો આગળ વધીને જ વાણીનો વ્યાપાર ચલાવો, (કારણ કે અંશેમાં પ્રતિભા આપણને અનેક શતકો આગળ વધીને જ ઉપદેશ આપે છે.) એક વર્વના બાલક સાથે જાણે તે બે વર્વનું હોય તેમ વાતચીત કરો; બે વર્વના બાલક સાથે જાણે તે છ વર્વનું હોય તેમ બોલો, કારણ કે વૃદ્ધિનો દેરદાર વર્વોના વિરૂદ્ધ પ્રમાણમાં ઓછો બનતો જાય. સામાન્ય રીતે બોલતાં સર્વ પ્રકારની વિદ્યા શિક્ષકના લાભને જ ઘણી આભારી હોય, એમ માનવાનું અત્યંત વલન હોય છે-તેટલા માટે શિક્ષકે એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે, કે બાલકની પાસે તેની પોતાની અર્ધ સૃષ્ટિ હોય છે; હજાંત તરીકે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ (જેવી કે તેની નૈતિક અને તાત્ત્વિક ભાવનાઓ રૂપી,) ક્યારની સંપૂર્ણ અને તેના આંતરમાં શિખવાયલી જ હોય છે, તેટલા માટે માત્ર પ્રતિભાઓની બનેલી ભાષાવડે તેને કોઈ કાલે પણ આધ્યાત્મિક ભાવના આપી શકાયે નહિ પરંતુ તેમને માત્ર સહજ તેજ કરી શકાયે. બાલકો સાથે બોલવામાં વપરાતો જ્ઞાનંદ અને નિશ્ચય, જાણે રવતઃ જ પેદા થતો હોય તેવો જોઈએ. જેમ આપણે તેમને વાણીના સાધનવડે શિખવીએ છીએ તેમ આપણે પણ તેમની પાસેથી વાણી શિખી શકીએ; હિંમત ભર્યા છતાં યથાર્થ શબ્દ-ચિત્રોવડે આમ થઈ શકે.”

એટલું ખરૂં છે, કે આ પેરેમાઈ આપણે વર્તમાનમાં જે વિચાર ચલાવીએ છીએ તેના કરતાં અન્ય પ્રદેશમાં વપરાતી (માનસિક ક્ષમજ્ઞના પૂર્વે) બુદ્ધિ સાથે સંબંધ ધગવે છે; પરંતુ આપણા વિચારના સંબંધમાં પણ જીવપોષિતા શબ્દોમાં એક પ્રકારના ઉપ-યોગી અર્થનો સમાવેશ થાય છે, જેમ એક બાલક, માનસિક સમજણ સહિત બાકરજી રચનાના નિષ્ક્રમેનો ઉપયોગ કર્યા વિના પોતાના જીવાત્માના બંધાણમાં ભાષાનો ઉપયોગ કરી શકે છે, તેમ બાલ યુગે પોતાના સ્મૃતિ શક્તિની કેલવણી માટે એવી એવી જાગૃતી પણ શિખવી જોઈએ, જે વિશે તે વર્ષોમાં આગળ વધ્યા વિના બરોબર સમજણ મેળવી

શકશે નહિ. આરંભમાં ગમે તો માત્ર યાત્રિક રીતે, જીવનના આ સમયે જે જે મેળવવામાં આવે છે, તે જેમ એકાદ વ્યક્તિ પ્રથમથી એક-બાપા ખોલતાં શિખ્યા પછી તે બાપાના નિયમો સહેલથી જિંખી શકે છે તેમ પછીથી જ સારી રીતે ભાવનાઓમાં ગોઠવવામાં આવે છે. સમજ્યા વિના ગોખી મારીને મેળવેલા શિક્ષણ વિશેની સર્વ પ્રકારની ચર્ચા એક પ્રકારની જડવાદીઓની ભૂલ કરતાં જરા પણ વિશેષ નથી. દર્શાત તરીકે યુવકને, યોગાક દાખલાઓ વડે શુણ્ઘાકારના ધણા જરૂરી નિયમો માત્ર મેળવવાની જરૂર છે; આ માટે લખેલા યંત્ર કરતાં આંગળીઓના વેદાજ જરાજરા બંધ બેસતા યઈ પડે છે, પછીથી જ સંપૂર્ણ રીતે શુણ્ઘાકારનાં કોષ્ટકો (આંક) ગોખીને મોટે કરવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કાર્ય ચલાવનાર વધતા જતા બાલકની પ્રકૃતિને પણ લક્ષમાં લે છે. પરંતુ આ સંબંધમાં પણ એક ભૂલ થવાનો સંભવ છે; જે સમયે રમૂતિ શક્તિ સ્વતઃ ધડાતી ચાલતી હોય તે સમયે બુદ્ધિ શક્તિની પાસેથી ઘણાની આશા રાખવામાં આવે છે, બુદ્ધિ, જીવાત્માની એક શક્તિ હોવાથી તથા માત્ર પુખ્ત વયના સમયેજ જાગતી હોવાથી, એ સમય પહેલાં તેના ઉપર બાહ્ય પ્રદેશમાંથી અસર થવાની જરૂર નથી, પુખ્ત વયના સમય સુધી યુવકે રમૂતિ શક્તિમાં માનવળન જે ખજાનાઓનું મનન કર્યા કરે છે તે ભરી રાખવાના છે, તેમનું એકીકરણ કરવાનું છે; રમૂતિમાં જે સંસ્કાર પડ્યા હોય તેને ભાવનામય બનાવી દેવાનો સમય આગળ ઉપર આવે છે. તેથી ઉમરમાં વધતા જતા પુરૂષે જે જે તે સમજ્યો હોય તેની માત્ર નોંધ લેવી જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ હવે તો તેણે જે જાણતો હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. એટલે જેમ ખોલતાં શિખતાં બાલક કરે છે તેમ તેણે રમૂતિ શક્તિના સાધન વડે જેનો જેનો સંગ્રહ કર્યો 'હોય તે સમજવાની જરૂર છે. આની આ બાજત વિશાલ પ્રદેશને પણ લાગી શકે છે; પ્રથમ તે ગોખણ પછીથી જ ઐતિહાસિક જનાવેલું એકીકરણ કરવાનું છે, પછીથી ભાવનાઓના સાધનવડે તેમને સમજવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો જુગોલનાં સાધનોનો રમૂતિ ઉપર સારો સંસ્કાર થવો જોઈએ, પછીથી જ દરેક બાજતોના અન્યેન્ય સાધેના સંબંધની સમજણ આવવી જોઈએ. અમુક અમુક બાજતોમાં તો ભાવનાઓ દ્વારાની સર્વ પ્રકારની સમજણ, રમૂતિ શક્તિમાં મંગદાયલા ખજાનાઓના સાધનવડે જ આવવી જોઈએ. બાલયુવક, બાવવચક સમજણમાં આવતાં પહેલાં રમૂતિદ્વારા જેટલું જેટલું પ્રથમથી વધારે જાણે તે પ્રમાણમાં તે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આ સર્વ વિચારો આપણે જે સમજવો વિચાર કરીએ તેને જ માત્ર લાગ્ય પડે છે, પછીના કોઈ સમયને નહિ, એટલી અત્રે સૂચના આપવી ભાગ્યેજ જરૂરની છે. જે કોઈ માનવિ આગળના જીવનમાં એકાદ વિષય ગમેતો તેનું પુનરાવર્તન કરીને અથવા કોઈ અન્ય ભાગે જિએ તો અત્રે વર્ણનાયલી વિધિ કરતાં 'વિરૂદ્ધ પ્રકારની વિધિજ યથાર્થ અને ઇન્દ્રિય યોગ્ય છે; જે કે આવા દર્શાતમાં પણ અભ્યાસિની ખાસ આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ ઉપર ધણે ધણે આધાર રહે છે. પરંતુ આપણે પ્રથમ બોલી ચૂક્યા છીએ તેવા જીવનના સમયે માનસિક ભાવનાઓ ખીચોખીચ ભરી કાઢીને કોઈ પણ પ્રકારે આત્માને શુદ્ધ બનાવી દેવો જોઈએ નહિ.

માત્ર ઇન્દ્રિય-પાયોવડે અપાતો ઉપદેશ જે હરપાર ખેંચી જવામાં આવે તો તે

જીવનના એક પ્રકારના જડવાદી દૃષ્ટિ બિંદુનું પરિણામ થઇ પડે છે, એ પણ મથાથી છે. આ ઉપરે તો દરેક ભાવવાને અધ્યાત્મમય બનાવવી જ જોઇએ. દર્શાત તરીકે જોકાદ રોપાનો, ખીજના એકાદ દાણાનો અથવા એકાદ પુષ્પનો માત્ર એક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ઉપ- જાવીને જ શિક્ષકને સંતોષ ગ્રહણ કરવાનો નથી. દરેક જાગૃત આધ્યાત્મિકના એક પ્રકારના રૂપક રૂપજ લાગવી જોઇએ. ખીજનો એક દાણો ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો માત્ર અક્ષિના જોવામાં આવે છે તેટલો જ નથી. અદૃશ્ય રીતે મમમ નવીન જુલોનો તેમાં વાસ છે, ઇન્દ્રિયો જોઇ શકે તેના કરતાં આમાં કંઈક વિશેષનો સમાવેશ થાય છે, આવી જાગૃતનો દર્શન, કલ્પના અને લાગણીઓવડે સંપૂર્ણ અનુભવ થવો જોઇએ. ગ્રામ અસ્તિત્વની ગૂઢ હાજરી યથાર્થ રીતે લક્ષમાં આવવી જોઇએ. આવા માર્ગે પળતાં શુદ્ધ ઇન્દ્રિયનાં દર્શનો નિર્બલ જની જશે, એવી પણ શંકા સંભવી શકતી નથી; આથી ઉલટી રીતે આવા એક દર્શનને દૃઢ વળગી રહેવાથી સક્ષનેજ સ્વતઃ ગુમાવવાનું થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુની સંપૂર્ણ યથાર્થતાનો સમાવેશ એતન અને જડમાં થાય છે, અને જો કોઈ આવી વસ્તુના અભ્યાસમાં માત્ર રચૂર ઇન્દ્રિયોનોજ નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક શક્તિયોનો પણ સાથે સાથે ઉપયોગ કરે તો તેને અભ્યાસ જોહો સંપૂર્ણ જનશે નહિ. માત્ર પદાર્થ પાકના શિક્ષણવડે દેહ અને જીવાત્મા ઉભયે કેવી રીતે ખરાબ થાય છે, એ જો ગુપ્ત વિદ્યાતુષાથીની પેઠે જો લેકો માત્ર જોઇ શકે તો પછીથી તેજો આ જાગૃત ઉપર વધારે બાર મૂકશે નહિ. યુવકોને ખનિજ, વનસ્પતિ અને પ્રાણી વર્ગના સર્વ પ્રકારના રસ પ્રયોગો બતાવવામાં આવે, તથા આશ અભ્યાસમાંથી ઇન્દ્રિયોના રૂપકનો, આધ્યાત્મિક રહસ્યની લાગણી સાથેનો સંબંધ ના સમજાય તો ઉચ્ચ દૃષ્ટિ બિંદુથી તેની શી કારી છે? ખરેખર જોકાદ જડવાદપરાયણ માનવિ અન્ન જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાંથી કંઈક સમજવાને અશક્ત છે, એ વિષે ગુપ્ત વિદ્યાવાદીને તો જોઇએ તેટલી સામીતીઓ તરીકે ચૂકેલી છે. વળી તેને જોટલું રૂપક હોય છે, કે ખરેખરી વ્યાવહારિક કેલવણીની જડવાદપરાયણ મનમાંથી કદાપિ ઉપજી આવશે નહિ, એવા વાદવાળા પોતાને જોટલું વ્યાવહારિક ગણે છે, જીવનનો યોગ્ય દૃષ્ટિ બિંદુથી વિચાર ચલાવતાં તે ખીલકલ આ દારિક છે.

ખરી યથાર્થતાના વિરોધિરૂપે જડવાદપરાયણ અભિપ્રાય વિલક્ષણ જણાય છે; જડવાદીને મન ગુપ્તવિદ્યાના પ્રુલાસાઓ અવશ્ય કરીને સમાન રીતે તેવાજ લાગવા જોઇએ. જીવનના પોતાના સમય વિસ્તારમાંથી ઉપજી આવતા ગ્રામ વિદ્યાના મૂળ સિદ્ધાન્તો કેલવણીની કલામાં વ્યાપક થતા પહેલાં નિઃશંક અતેકવિદ્યોમાંથી તરી પાર ઉતરવું પાશે. પરંતુ આવી આશા રાખવાની છે, કારણ કે વર્તમાનમાં આ સિદ્ધાન્તો ધણુને અજાણ્યા જ છે; છતાં જો તે ખરેખરી રીતે સત્ય જ હશે તો તેજો સમગ્ર શિક્ષણમાં સ્વતઃ જ વ્યાપક બની જશે.

(ચાલુ).

ડૉ. સુદર્શન.

વેદકાલ વિચાર.

(અનુસંધાન:—ગતાંક ૫૯ ૧૨૮ થી.)

પરિશીષ્ટ :—(૨)

શ્રીયુત બાલગંગાધર તિલકનો પ્રસ્તુત લેખ પ્રકટ થયા પછી દૈલાસવાસી શંકર બાંગ-કૃષ્ણ દીક્ષિતે પોતાના “ ભારતીય ન્યોલિસ્ટીક ” ગ્રંથમાં, મળદૂર લેખ સગળ-ધે પોતાનો કેવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે વિષયે આ પરિશીષ્ટમાં વિચાર કરીએ.

વર્ષારંભ પહેલાં વસંતારંભ થતો એ ખીના બનેને એક સરખી કબૂલ છે. પરંતુ આગળ થોડો મતભેદ છે. તૈત્તિરીય સંહિતામાં સંવત્સર સત્રના અનુવાકમાં જે ત્રણ વર્ષારંભ કહેવામાં આવ્યા છે, તે તિલકના વિચારે ઉદગમનારંભે થતા. પરંતુ તે વિષયે દીક્ષિત કહે છે કે (પા. ૧૩૫) “ ઋગ્ સંહિતાકાળે મૃગમાં સંપાત થવાની ખીના સ્વતંત્રપણે સિદ્ધ છે. “ શાશ્વતમાં ઉદગમન ” એવો અર્થ પૂર્વોક્તિ અનુવાકનો કરી તેનો આધાર મહાશ્વરવાતું કારણ નથી. ” તેના વિચારે સદર શાશ્વતની પૂર્ણ માસનો સગળ-ધ વસંતની સાથે છે. એકંદરે “ યજુર્વેદ સંહિતાકાળે અને તદનુસાર આગળ સર્વ વૈદિકકાળે વર્ષ રંભ વસંતારંભે થતો હતો ” અને વેદમાં ઉદગમન સાથે વર્ષારંભ થતો હતો, એવું કંઈ પણ જાણવામાં આવ્યું નથી. ” (પા. ૧૩૨) એવો તેનો મત છે.

કૃતિકામાં વસંત સંપાત થતો એવો દીક્ષિતે (૧૨૭) એક પ્રત્યક્ષ આધાર બતાવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં (૨-૧-૨) યતાહ લૈ પ્રાચ્યે દિશો ન ચ્યવન્ને સર્વે ણિ હવા અયા નિ નક્ષત્રાણિ પ્રાચ્ય દિશાઋચન્તે । કૃતિકા પુષ્કળ છે. અને તેના પર અગ્ન્યાધાન કરે તે પુષ્કળપણું મેળવે. અથવા કૃતિકાપર આધાન કરે. આ કૃતિકાજ્ઞ કાંઈ પૂર્વ દિશામાંથી ગળે છે એમ કાંઈ નથી. અન્ય તમામ નક્ષત્ર પૂર્વ દિશામાંથી ગળે છે ” એવા અર્થનું વાક્ય છે. ગત્રે “ પૂર્વથી ચળતું નથી ” એમ કહેલ છે. આ ઉગમથી તે ઘણું કરી પૂર્વમાંજ ઉગે છે. અર્થાત્ તે વિષુવવૃત્તપર છે, એમ સાબિત થાય છે. ત્રિયુવ વૃત્ત અને ક્રાન્તિવૃત્તના સમાન ભાગે વસંતસંપાતજિંદુ આવે. આમાં પૂર્વની કંઈ ? એ સમજતાં જે એક અંશનો તદાવત પડે. તો ૨૦૦ વર્ષનો અંતર આવી જાય. આ પ્રત્યક્ષ આધારથી કૃતિકાજિ ગણના તમામ આક્ષેપ દૂર થાય છે.

કૃતિકાથી આગળ જતાં રેહિણીમાં વસંત સંપાત થતો એમ બતાવનારા પ્રબળપતિ અને રેહિણીની ખીનાનો થોડો આધાર મળે છે. તેની પછી આગળ જવાથી મૃગમાં જે સમયે વસંત સંપાત થતો તે કાળે આવી આપણે ઉભા રહેવું પડે છે. મૃગમાં વસંત સંપાત થતો એ બતાવવા માટે શાશ્વતની પૂર્ણ માસે ઉદગમનની સાથે વર્ષારંભ થતો એમ મા-

॥ ૐ ॥

॥ ગુરુ ભક્તિ અને આ કાલનો મહિમા ॥

દિવ્ય દૃષ્ટિવાળાઓ વર્ણન કરે છે, કે આ સમયમાં દયાળુ ઋષિ લોક આ ભૂલોકમાં આપણા લોકોની ઉન્નતિને વારતે પોતાના દિવ્ય તેજને બહેવરાવી રહ્યા છે; શુરુ સ્વરૂપ મહા ત્મા લોક ત્યાં ત્યાં પૃથ્વી ઉપર અવતાર લેતા જાય છે; આથી આ જ્ઞાન દીપતી સહાય-વડે આપણે સર્વેએ આપણું જીવન એવા પ્રકારે વ્યતીત કરવું જોઈએ, કે આપણાથી નાતિ ધર્મથી કોઈ કાસે વિચલિત થવાય નહિ.

શુરુ સ્વરૂપ:—

ગુરુશબ્દ સ્ત્વન્ધકારઃ સ્વાદ્ રુ શબ્દ સ્ત્વન્નિરોધકઃ ।

અન્ધકાર નિરોધત્વાદ્ ગુરુ રિત્યભિધીયતે ॥ ૨ ॥

શુરુ શબ્દનો અર્થ એમ છે, કે જે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરે છે તે શુરુ; શિષ્યનું અજ્ઞાન દૂર થઇને તના હૃદયમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, ભક્તિદ્વારા મનનો મલ નાશ થાય છે. તેમજ વળી શુરુઓ નાના પ્રકારના હોય છે, પરંતુ વિશેષ કરીને એ પ્રકારનાજ હોય છે; પ્રથમ પરિપૂર્ણ શુરુ અથવા કારણ શુરુ અને દ્વિતીય અપરિપૂર્ણ અથવા કાર્ય શુરુ.

પરિપૂર્ણ શુરુ-જગદ્ગુરુ-નું આગમન.

પરિપૂર્ણ શુરુઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ તથા સંપૂર્ણ શુરુઓના પશુ શુરુ, સર્વ ઉપદેશોના આદિ સ્થાન, નિત્ય, શુદ્ધ, પુરુષ, જ્ઞાન સ્વરૂપ, તેજોમય, દયા સ્વરૂપ, સુદૃઢમયી પશુ અતિ સુદૃઢ તેમજ મહાત્મી પશુ અતિ મહાત્મ શ્રી મહાદેવ સદાશિવ છે. આ પ્રથમ શુરુ છે. આ મહાપુરુષનેજ કોઈ કોઈ મહા વિષ્ણુ પશુ કહે છે. પ્રકૃતિને સ્વાધિન કરેલા પરિપૂર્ણ આ-નન્દમય ભગવાન શિવ, સર્વદા સર્વ જીવોનું અજ્ઞાન નાશ કરવામાં તથા પોતાનું આનન્દ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાની ઈચ્છામાં આસક્ત રહે છે. સંસાર ઉપર કૃપા દૃષ્ટિ કરીને તેને શુદ્ધ તથા પરિપૂર્ણ બનાવે છે, તેટલા માટે એ મહાપુરુષ શુરુમૂર્તિ અથવા મહાશુરુ કહેવાય છે.

જીવ આ મહાતુલાવનાં પૂજા તથા ધ્યાન કરીને, તેમજ 'રાજયોગ' - જ્ઞાનાભ્યાસદ્વારા પોતાનાં કર્મોનો અનેક જન્મોમાં નાશ કરીને તથા ચિત્ત શુદ્ધિ પામીને શુદ્ધાતીત થાય છે. જીવ-મુક્તિ પામવાથી શુદ્ધ નારદાદિની પેઠે આદ્યસિદ્ધિઓ તેના કરતબ્જગત રહે છે. આવા જીવો બ્રહ્મનંદમાં મગ્ન રહે છે તથા શરીરને ત્યાગીને ઇશ્વરના સાન્નિધ્યને પામે છે, અર્થાત કૈલાસ અથવા વૈકુંઠમાં જાય છે. આવા જીવ-મુક્તોમત્તા કેટલાક બ્રહ્માનંદને ભોગવતા ભો-

ગવતા કૈલાસ અથવા વૈકુંઠમાં સ્થિત થાય છે, તેમજ અન્ય કેટલાક સંસારી જીવોપર કૃપા કરીને આ પ્રભાણે વિચાર કરે છે. રાજ્યોમાખ્યાસદ્વારા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છું, ને સંસારી સ્ત્રી પુરુષ આવાગમનના ચક્રમાં પડેલાં હોવાથી પાપની વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં છે, અજ્ઞાનરૂપ અંધ-કારમાં ફસીને સન્માર્ગને ભૂલી ગયાં છે, કુપથમાં ચાલી રહ્યાં છે, આ પ્રકારે નાના જીવ કંચે-શિત છે, તો શું હું અત્રે મોક્ષ સ્થાનમાં આનંદ કરું ? ના, ના, હું ભૂલોકમાં જઈને જીવો-ને, જેથી મારો મોક્ષ થયો છે એવો આ રાજ્યોગ માર્ગ શિખરીય; એ લોકોને અજ્ઞાન દશામાંથી કાઢીને મારા જેવી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરાવીય. આ પ્રભાણે વિચાર કરીને મહા-કરુણામુક્ત; દયાસિન્ધુ, મહાત્મા, જે કે તેમને તો સંસારની કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી, તો પણ આપણે માટે ભૂલોકમાં પધારે છે. આવા દયા સ્વરૂપ, જીવન્મુક્ત પુરુષને ઋષિ, પરિપૂર્ણ, તેમજ આરુઢ કહેવામાં આવે છે; એમને કારણુ ગુરુ પણ કહેવાય છે.

કારણુ ગુરુ મહાદેવના પ્રતિનિધિ બનીને જીવોને ભક્તિ, જ્ઞાન આપવાનો સર્વ કાલ પ્રયત્ન કરે છે. કારણુ ગુરુ ઋષિ વર્તમાનમાં પણ ભૂલોકમાં વિદ્યમાન છે. વિશેષ કરીને હિન્દુ માલય પર્વતમાં રહે છે. તેઓ સર્વત્ર છે, પોતાના સૂક્ષ્મ શરીરદ્વારા બધી જગોએ વિચરે છે તથા પોતાના શિષ્યોદ્વારા યોગ વિદ્યાદિક રહસ્યોનો પ્રચાર કરાવે છે. આવા મહાત્મા લોક ભૂલોકમાં જીવોની શુદ્ધિ કરવાને વાસ્તે સર્વદા પરિશ્રમ કરે છે. પૂર્વ યુગોમાં જીવનાં કર્મશુદ્ધ હોવાના કારણે અપિસોક પ્રાયઃદર્શન આપતા હતા. આજકાલ પાપની વૃદ્ધિ થવાથી મનુષ્ય લોકોને એમનાં દર્શન થવાં અશક્ય છે, તો પણ આ મહાત્મા લોક અમને સદા દિવ્ય દૃષ્ટિ-થી દેખાય છે, અમારા જ્ઞાન અને શુદ્ધતા માટે કાર્ય કરે છે તથા પોતાના દિવ્ય તેજથી અમને વ્યાપ્ત કરી લે છે. સત્ ઋષિ નારદ, શુક, ઉદ્દવ ઇત્યાદિ મહાત્મા લોક કારણુ ગુરુ કોટિમાં છે, એમનો એક ઉદ્દેશ મનુષ્ય લોકની શુદ્ધિ સાધવાનો છે. જેમ સૂર્ય ભગવાન સંપૂર્ણ પૃથિવી ઉપર પોતાનું તેજ કોઈ પ્રકારના પ્રત્યુપકારની આશા વિના વ્યાપ્ત કરે છે, તેમ આવા મહાત્મા લોક પણ કેવળ સંસારને અનુગ્રહ કરવા વિના ક્રિયા સ્વાર્થથી પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે ? આપણે પ્રથમ કહી ચુક્યા, કે સદાશિવ સર્વકારણુ ગુરુઓના ગુરુ છે. વર્તમાનમાં એ શિવજીની પ્રેરણાથી એક મહર્ષિ જગદ્ગુરુ આ ભૂલોકમાં યોગ સમયમાં જ અવતરવાનાં છે.

પૃથ્વીમાં જે પ્રકારે પ્રજાપાલનને માટે એક રાજા હોય છે, તેના નીચે ગવર્નર, કેમિ-શનર, ડાયેક્ટર ઇત્યાદિ હોય છે, તે પ્રકારે જ્ઞાન રાજ્ય પણ પ્રવર્તે છે. આવો ગુરુ વર્ગ અ-નાદિ કાલથી છે. જ્ઞાન રાજ્યમાં રાજા સદાશિવ છે, પ્રધાન તથા મંત્રી કારણુ ગુરુ લોક છે, એ ઉભયે અદસ્ય કાર્ય કરે છે. કારણુ ગુરુ લોક સો વર્ષમાં એક વાર પોતાના વિશેષ મૂખ્ય શિષ્યોને ભૂલોકમાં મોકલીને તેમના દ્વારા રાજ્યોગ જ્ઞાનાભ્યાસનો જીવોને બોધ કરાવે છે.

આ શિષ્ય લોક ગવર્નરના સમાન છે. આજકાલ એ સમય આવી લાગ્યો છે, કે ભ્યારે આ મૂખ્ય શિષ્યો પૃથ્વી ઉપર આવશે. તેમના શિષ્ય તેમજ પ્રશિષ્યોને ડાયેક્ટર ઇત્યાદિ જેવા જાણુરા. આ કારણુ ગુરુઓના મુખ્ય શિષ્ય પૃથિવી ઉપર મનુષ્ય લોકમાં વિચરે છે

તથા પોતે પોતાના શિષ્યો, પ્રશિષ્યોદ્ધાર રાજ્યોગના અભ્યાસ તથા જ્ઞાનનું બીજ વાવે છે, મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે ઘણાં પરિશ્રમ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવી તથા નિષ્કામ થઈને સર્વના હિતાર્થે કાર્ય કરવાં એનું જ નામ રાજ્યોગ છે. જે સજ્જન સ્વભાવનો વિચાર છોડીને, નિષ્કામ થઈને, પરાપકારમાં દટિબદ્ધ બનીને, બીજને માટે હમેશાં ભક્તિજ્ઞાનના પ્રચારનું કાર્ય કરે છે, તે કારણ શુરુઓની સેનાના એક સીપાઈ જેવો જ છે. જે કોઈ બીજને ભક્તિ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવવા તથા પરાપકાર માટે પ્રયત્ન કરવાનો આરંભ કરે છે, તેના તરફ કારણ શુરુઓની દૃષ્ટિ પડે છે, તે તેના કૃપાપાત્ર બનીને, તેમની સેનામાં જોડાઈને આવી જાય છે. આટલા માટે ભક્તિ લોકોને ઉચિત છે, કે બીજના ઉપકાર માટે કાર્ય કર્યા કરે તથા ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરે.

કોઈ કોઈવાર એમ પણ થાય છે, કે કારણ શુરુ ઋષિ પૃથિવીપર અવતાર લઇને મનુષ્યોમાં વિચરે છે. કલિયુગના આરંભથી આજ સુધીમાં પાંચ હજાર વર્ષ વ્યતીત થયાં છે; પાંચ હજાર વર્ષનું એક કાલ ચક્ર થાય છે, એ ચક્રમાં ચાર યુગોના ધર્મ વ્યતીત થાય છે, જેમાં કલિયુગના ધર્મ પ્રધાન રહે છે. જેમ કોઈ મનુષ્યની જન્મ કુંડલીમાં શનીનો ચક્ર ઓગણીસ વર્ષ સુધી રહે, પરંતુ એ ઓગણીસ વર્ષમાં અન્ય સર્વ ચંદ્રોનો પ્રભાવ પણ ક્રમશઃ આવે છે ને જાય છે, તેમ કલિયુગનાં દરેક પાંચ હજાર વર્ષમાં ચતુર્યુગના ધર્મ વ્યતીત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કલિયુગના પ્રથમ પાંચ હજાર વર્ષના કાલચક્રના આરંભમાં ત્યારે મહાભારત સમાપ્ત થયું તેવામાં મહારાજા યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત, જન્મેજય ઇત્યાદિ ધર્માત્મા રાજાઓએ ધર્મનું સ્થાપન કરીને મનુષ્યોમાં ભક્તિ તથા જ્ઞાન ફેલાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે કૃતયુગના ધર્મ સ્થાપિત થયા, દ્વિતીય પાંચ હજાર વર્ષના પ્રથમ ચક્રના અંતમાં કલિ ધર્મ વધી ગયા, મનુષ્યો પાપ કરવા લાગ્યાં. હવે કલિયુગનું બીજું કાલ ચક્ર પાંચ હજાર વર્ષનું આરંભ થયું. આજકાલ કલિયુગના પ્રથમ તથા બીજા કાલચક્રનો સંધિ સમય છે. હવે વળી દ્વિતીય ધર્મની વૃદ્ધિનો સમય આવી લાગ્યો છે; હવે ભક્તિ, જ્ઞાન, તપ, જ્ઞાનાભ્યાસનાં બીજ વાવવાનો સમય આગ્યો છે. દિવ્ય દૃષ્ટિશાળા જેમને ઋષિ મહાત્માઓનાં દર્શન પ્રાપ્ત છે તેઓ કહે છે, કે આ સન્ધિકાલમાં ઋષિલોક પોતાની તપશક્તિ તથા તેજને પૃથિવીપર આપણા લોકની શુદ્ધતાને માટે મુક્તકાર વર્ષાવી રહ્યા છે. જે મનુષ્ય સત્ય સંકલ્પ તથા રાજ્યોગાભ્યાસમાં તત્પર રહેશે તેમને આ તેજનો અધિક ભાગ મળશે. તેમજ હવે યોગજ્ઞ કાલમાં જગતસુર કારણ ઋષિ પોતાના શિષ્ય ગણો સહિત પૃથિવીપર અવતાર લેવાના છે. એટલા માટે આપણ લોકને ઉચિત છે, કે આ રહસ્ય સર્વને સંભળાવીને સત્ય, વૈરાગ્ય, તથા ભક્તિ, જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તથા જગત સુર મહાત્માના કૃપા પાત્ર બનીને વિશેષ દિવ્ય તેજ પ્રાપ્ત કરવું. કદાચ આપણે સત્ય ધર્મના પથપર ના ચાલીએ તો આપણને કંઈ પણ લાભ નહિ મળે તેમજ શુરુની કૃપા પણ નહિ મળે.

આથી આપણે નશાની મીન્ટેનો ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ; કેવલ સાત્ત્વિક ભોજન કરવું જોઈએ. મમ કોષાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અન્તરંગ તે જ બાણ શાન્તિ, ભૂત-દયા, ચિત્તશુદ્ધિનો નિષેધ કરવો જોઈએ. આખું એકાગ્ર ચિત્તથી પ્રશ્નનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ કે જેને નિમ ને શાન્તિ નામ કરે. જેમ કોઈ અન્ય

કાર્ય ગુરુ.

કાર્ય ગુરુ લોક અપરિપૂર્ણ હોય છે; કેઈ કેઈ કાર્ય ગુરુ કારણગુરુઓના મુખ્ય શિષ્ય હોય છે, તેમજ હજુ પરિપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયા હોતા નથી; કાર્ય ગુરુઓમાં આવા પ્રકારના ઘણા હોય છે. કાર્ય ગુરુઓમાં કેઈ કેઈ પ્રકારના થાય છે. ઘણા કાર્યગુરુ એવા પણ હોય છે, કે જેઓ કારણ ગુરુની પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપ પ્રેરણાથી મનુષ્યોમાં વિચરીને રાજયોગ માર્ગની શિક્ષા આપે છે. કેટલાક કાર્યગુરુ તો કારણ ગુરુઓની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે. તેમજ કેટલાકને કારણ ગુરુઓનાં દર્શન પણ થયાં નથી, પરંતુ તેમના જાણ્યા વિના કારણ ગુરુઓ તેમના હૃદયમાં પરોપકાર કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ કારણગુરુઓ આમનાદારા પણ રાજયોગાભ્યાસનો પ્રચાર કરાવે છે.

કારણ ગુરુઓનો ઉપકાર.

કારણ ગુરુલોક અનેક પ્રકારે કરીને આપણી ઉન્નતિ સાધે છે. આમાંથી ત્રણ પ્રકારની ઉન્નતિ આપણે વર્ણવીશું (૧) જેમ આપણે પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ, કે પેલો જ્ઞાતેજ્ઞ અવતાર લઈને અથવા શિષ્યોને મોક્ષકીને જીવેને રાજયોગ માર્ગ શિખવીને શુદ્ધ બનાવે છે. (૨) જેમ સૂર્યનાં કીર્ણો મર્મ મકાનો ઝરખાઓમાં પ્રવેશ કરવાને ઉદ્યત રહે છે તેમ કારણ ગુરુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કારણ કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયરૂપી ધારમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રતીક્ષા કરતા હોય છે; કદાચિત કેઈ મનુષ્ય પોતાના જૂઠાં આરણ્ય અંધ કરીને સૂર્યનાં કિરણને ના આવવા દે તો તે તેની મૂર્ખતા છે, સૂર્યનો કેઈ દોષ નથી, જો થોડુંક પણ કમાડ ઉઘાડવામાં આવે છે તો સૂર્યના કિર્ણો અંદર આવીને અંધકારને દૂર કરે છે; આવા પ્રકારે કારણ ગુરુનો હૃદયમાં પ્રવેશ થવાથી અવિદ્યા, કામ કોષાદિતું વણ રોકાણ યઈ જાય છે. જે પુરૂષ કામ કોષને ત્યાગ કરીને, જીવે ઉપર દયા ધારણ કરીને રાજયોગાભ્યાસ કરે છે તેના હૃદયમાં કારણગુરુ અદૃશ્યરૂપે પ્રવેશ કરીને ભક્તિરાગને ઉપજાવે છે. સમય પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે.

(૩) કારણગુરુ આપણા લોકને સર્વદા સર્વ પ્રકારે જોતાજ રહે છે; જેમ કેઈ મનુષ્ય પવિત્રતા શિખર ઉપર ચઢીને અન્ધારામાં નીચે કોઈ ધરમાં અજવાળું જોઈને તે ધરમાં જાય છે તેમ કારણગુરુ જે મનુષ્યના હૃદયમાં ભક્તિ, રાગ, જીવોપર દ્વારરૂપી પ્રકાર જુએ છે તે મનુષ્યને પોતાની દિવ્યદૃષ્ટિથી જાણી લે છે તથા તેની પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે. જેમ માતા કુમારિણીને બાલકને રોડી જઈને ધવન્તરે છે તેમ ના બોલાવાયલા કારણગુરુ શ્રદ્ધાળુ શિષ્ય પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે. એટલી વાતની આવશ્યકતા નથી, કે કારણગુરુ રિયત છે તે શિષ્યના જાણવામાં આવે, શ્રદ્ધા, ભક્તિ તેમ શ્રદ્ધા હોવાની જરૂર છે. શું દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા, દયાસિન્ધુ, નારદઋષિ બોલાવ્યા વિના ક્રુવજની પાસે જંગલમાં તથા પ્રદ્વાદજની પાસે જ્યારે તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે પ્રાપ્ત થયા નહતા, તેમની પાસે ગયા નહોતા તથા તેમને

તથા પોતે પોતાના શિષ્યો, પ્રશિષ્યોદ્વારા રાજયોગના અભ્યાસ તથા જ્ઞાનનું ખીજ વાવે છે, મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે ધર્મો પરિશ્રમ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે ધર્મરત્રી પ્રાર્થના કરવી તથા નિષ્કામ યજ્ઞને સર્વેના હિતાર્થે કાર્ય કરવાં એતુંજ નામ રાજયોગ છે. જે સંજ્ઞન સ્વલાભનો વિચાર છોડીને, નિષ્કામ યજ્ઞને, પરાપકારમાં દૃષ્ટિબદ્ધ બનીને, ખીજને માટે હમેશાં ભક્તિજ્ઞાનના પ્રચારનું કાર્ય કરે છે, તે કારણ શુરુઓની સેનાના એક સીપાર્ધ બંધેશ્વર છે. જે કોઈ ખીજને ભક્તિ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવવા તથા પરાપકાર માટે પ્રયત્ન કરવાનો આરંભ કરે છે, તેના તરફ કારણ શુરુઓની દૃષ્ટિ પડે છે, તે તેનો કૃપાપાત્ર બનીને, તેમની સેનામાં ખેંચાઈને આવી જાય છે. આટલા માટે ભક્ત સોફોને ઉચિત છે, કે ખીજના ઉપકાર માટે કાર્ય કર્યા કરે તથા ધર્મરત્રી પ્રાર્થના કર્યાં કરે.

કોઈ કોઈવાર એમ પણ થાય છે, કે કારણ શુરુ ઋષિ પૃથિવીપર અવતાર લઇને મનુષ્યોમાં વિચરે છે. કલિયુગના આરંભથી આજ સુધીમાં પાંચ હજાર વર્ષ વ્યતિત થયાં છે; પાંચ હજાર વર્ષનું એક કાલ ચક્ર થાય છે, એ ચક્રમાં ચાર યુગોના ધર્મ વ્યતિત થાય છે, જેમાં કલિયુગના ધર્મ પ્રધાન રહે છે. જેમ કોઈ મનુષ્યની જન્મ કુંડલીમાં શનીનો મહા ઓગણીશ વર્ષ સુધી રહે, પરંતુ એ ઓગણીશ વર્ષમાં અન્ય સર્વ ગ્રહોનો પ્રભાવ પણ ક્રમશઃ આવે છે તે જાય છે, તેમ કલિયુગનાં દરેક પાંચ હજાર વર્ષમાં ચતુર્યુગના ધર્મ વ્યતિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કલિયુગના પ્રથમ પાંચ હજાર વર્ષના કાલચક્રના આરંભમાં જ્યારે મહાભારત સમાપ્ત થયું તેવામાં મહારાજા યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત, જન્મેજય ઇત્યાદિ ધર્માત્મા રાજાઓએ ધર્મનું સ્થાપન કરીને મનુષ્યોમાં ભક્તિ તથા જ્ઞાન ફેલાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે કૃતયુગના ધર્મ સ્થાપિત થયા, દ્વિતીય પાંચ હજાર વર્ષના પ્રથમ ચક્રના અંતમાં કલિ ધર્મ વધી ગઈ, મનુષ્યો પાપ કરવા લાગ્યાં. હવે કલિયુગનું ખીજું કાલ ચક્ર પાંચ હજાર વર્ષનું આરંભ થયું. આજકાલ કલિયુગના પ્રથમ તથા ખીજ કાલચક્રનો સંધિ સમય છે. હવે વળી દ્વિતીય ધર્મની વૃદ્ધિનો સમય આવી લાગ્યો છે; હવે ભક્તિ, જપ, તપ, જ્ઞાનાભ્યાસનાં ખીજ વાવવાનો સમય આવ્યો છે. દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા જેમને ઋષિ મહાત્માઓનાં દર્શન પ્રાપ્ત છે તેઓ કહે છે, કે આ સન્ધિકાલમાં ઋષિલોક પોતાની તપશક્તિ તથા તેજને પૃથિવીપર આપણા સોફોની શુદ્ધતાને માટે મુસલધાર વર્ષાવી રહ્યા છે. જે મનુષ્ય સત્ય સંકલ્પ તથા રાજયોગાભ્યાસમાં તત્પર રહેશે તેમને આ તેજનો અધિક ભાગ મળશે. તેમજ હવે યોગજ્ઞ કાલમાં જગતચુર કારણ ઋષિ પોતાના શિષ્ય ગણો સહિત પૃથિવીપર અવતાર લેવાના છે. એટલા માટે આપણુ સોફોને ઉચિત છે, કે આ રહસ્ય સર્વને સંભળાવીને સત્ય, વૈરાગ્ય, તથા ભક્તિ, જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તથા જગત ચુર મહાત્માના કૃપા પાત્ર બનીને વિશેષ દિવ્ય તેજ પ્રાપ્ત કરવું. કલ્પ આપણે સત્ય ધર્મના પથપર ના ચાલીએ તો આપણને કઈ પણ લાભ નહિ મળે તેમજ ચુરની કૃપા પણ નહિ મળે.

આથી આપણે નશાની સીજોનો ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ; કેવલ સાત્ત્વિક ભોજન કરવું જોઈએ. મમ કેધાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અન્તરંગ તેના જ બાહ્ય શાન્તિ, શુદ્ધતા, ચિત્તરત્તિગે નિષેધ કરવો જોઈએ. આખું એકાગ્ર ચિત્તથી મધ્યસ્થ ધ્યાન ધરવું જોઈએ કે જે.

કાર્ય ગુરુ.

કાર્ય ગુરુ સોઠું અપરિપક્વ હોય છે; કોઈ-કોઈ કાર્ય ગુરુ કારણગુરુઓના મુખ્ય સિધ્ધ હોય છે, તેમજ હજુ પરિપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયા હોતા નથી; કાર્ય ગુરુઓનાં આવા પ્રકારના સેષ હોય છે. કાર્ય ગુરુઓમાં કંઈ કંઈ પ્રકારના થાય છે. ઘણા કાર્યગુરુ એવાં પણ હોય છે, કે જેઓ કારણ ગુરુની પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપ પ્રેરણાથી મનુષ્યોમાં વિચરીને રાજયોગ માર્ગની શિક્ષા આપે છે. કેટલાક કાર્યગુરુ તો કારણ ગુરુઓની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે. તેમજ કેટલાકને કારણ ગુરુઓનાં દર્શન પણ થયાં નથી, પરંતુ તેમના જાણના વિના કારણ ગુરુઓ તેમના હૃદયમાં પરોપકાર કરવાની અભિલાષા હત્યન કરે છે. તેમજ કારણગુરુઓ આમનાદર્શન પણ રાજયોગાભ્યાસનો પ્રચાર કરાવે છે.

કારણ ગુરુઓના ઉપકાર.

કારણ ગુરુઓક અનેક પ્રકારે કરી આપણી ઉત્થતિ સાધે છે. આમાંથી ત્રણ પ્રકારની ઉત્થતિ આપણે વર્ણવીશું. (૧) જેમ નાપણે પ્રથમ કદી સૂચ્યા છીએ, કે પોતે જાતેજ અવતાર લઈને અથવા સિધ્ધોને નક્ષત્રીને જીવેને રાજયોગ માર્ગ શિખરીને શુદ્ધ બતાવે છે. (૨) જેમ સૂર્યનાં કીરણો સર્વ પ્રાણીક મનુષ્યના હૃદયરૂપી કારમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રીતિ કરતાં ગુરુ મુદત સ્વરૂપ કારણ કરી મુખ્ય પોતાના ગુદનાં બારણાં ખુલ્લું કરીને સૂર્યનાં કીરણોને જાતે જાતે જાતે કદાચિરંજીવ હોય છે, સૂર્યનાં કંઈ કંઈ દોષ નથી, જે પોતાક પણ કમાડ ઉપાસવા આવવા દે તો તેના કીરણો અંદર આવીને અવકારને દૂર કરે છે; આવા પ્રકારે કારણમાં આવે છે તેથી યવરાથી અવિદ્યા, કામ કોષાદિનું પણ રોકાણ થઈ જાય છે. જે પુરુષ ગુરુનો હૃદયમાં કરીને, જીવે ઉપર દયા ધારણ કરીને રાજયોગાભ્યાસ કરે છે તેના હૃદયમાં કામ કોષાદિસ્વરૂપે પ્રવેશ કરીને ભક્તિમાનને ઉપજાવે છે. સમય પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યક્ષ કારણગુરુ પણ થાય.

કારણગુરુ આપણા લોકને સર્વદા સર્વ પ્રકારે જોતાજ રહે છે; જેમ કોઈ મનુષ્ય ભર ઉપર ચઢીને અન્ધારામાં નીચે કોઈ ધરમાં અન્ધારા જોઈને તે ધરમાં પર્વતનું કારણગુરુ જે મનુષ્યના હૃદયમાં ભક્તિ, માન, જીવેઉપર દયારૂપી પ્રકાશ જુએ જાય એવે પોતાની દિવ્યદૃષ્ટિથી જાણી લે છે. તથા તેની પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે તાતા શુધાપિદિત બાલકને નોકી જઈને ધવરાવે છે તેમ ના બોલાવાયકા કારણગુરુ છે. જ્ય પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે. એટલી વાતની આવશ્યકતા નથી, કે કારણગુરુ અ તે સિધ્ધના જાણવામાં આવે, જદા, ભક્તિ તેમ થઈ હોવાની નહીં છે. શું દિવ્ય દૃષ્ટિ, દયાસિન્ધુ, નાદકાપિ બોલાવ્યા વિના મુવજની પાસે જઈને તથા પ્રવેશાદિની ભારે તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે આશ્ચર્ય નહતા. તેમની પાસે ગમ્યા નહોતા તથા તેમને

ઉપદેશ નહોતો આપ્યો? શું મહર્ષિ કુરુક્ષેત્રમાં કરીને પરિક્ષિતની પાસે જઇને શ્રીમદ્ભગવત નથી સંભળાવ્યું? જો આ પ્રકારે શુદ્ધ હૃદયમાં બની જઇએ તો કારણગુરુ આપણા ઉપદેશ માટે અત્યારે આવવાને તૈયાર છે. હાલમાં પણ શ્રદ્ધાબક્તિ સંયુક્ત કોઈ કોઈ મનુષ્યોની પાસે આવીને કારણગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો છે.

શિષ્ય:

દરેક શિષ્યે કારણ ગુરુની મરિયુક્તતા પર્વત પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ ગુરુ પરિપૂર્ણ. દયા સ્વરૂપ, પરિશુદ્ધ છે. શિષ્યે પણ મોતાના હૃદયમાં પ્રેમ અને શુદ્ધતા કલ્પન કરવી જોઈએ. આ કાર્ય પૂરું પાડતા આટલે શિષ્યે મનતા મક્કનો નાશ કરવો જોઈએ; સર્વ ભૂતપ્રતિ દયા રાખવાનો અભ્યાસ સાંધવો જોઈએ; કામ, ક્રોધ, ભેદ બુદ્ધિ તથા અહંકારનો ત્યાગ કરવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કામ ક્રોધાદિના નાશનું મુખ્ય કારણ ધ્યાન છે.

ધ્યાનનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—મનને કારણ ગુરુ અથવા ઇશ્વરમાં જોડવું, તેની મનશો પૂજા કરવી તથા તેના પર પ્રેમ બાવ વધારવો. આવા ધ્યાનનાં પ્રતાપથી પરિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેવ વસ્ત્ર લાલ અથવા પીળા રંગના જળમાં યોગ્યતાં લાલ અથવા પીળું થઈ જાય છે, આર્થાત્ જે રંગવાળા પાણીમાં યોગ્યતામાં આવે છે તે રંગનું થઈ જાય છે તેમ મન જે વસ્તુ પર લાગી જાય છે તેના ગુણને ચેતણું કરે છે, અર્થાત્ જીવ એ ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જે શવ મોરનું ધ્યાન ધરે છે તે મોરનો ગુણ પ્રાપ્ત કરીને મોર બની જાય છે, જે સુરાપાન, ભાંગ, અપીણું ધ્યાન ધરે છે તે શરાબ, ભાંગ, અપીણું ખાતા મંડી જાય છે, આ વાતી સાત્ર સિદ્ધાન્ત તેમજ અનુભવ સિદ્ધાન્ત છે. દિવ્ય દર્શિ વાળા વર્ણન કરે છે, કે નીચાની ઝીંજેમાં પીચાય લોક પસે છે, તથા જે નીચાની ઝીંજે ખાય છે, પીએ છે તેનામાં પ્રવેશ કરી, ખેસે છે.

જે મનુષ્ય શાન્ત તથા હિન્દ્રિયોનો નિમગ્ન કરવાવાળા ગુરુનું ધ્યાન ધરે છે તે તે ગુરુના સમાન થઈ જાય છે: આવી રીતે જો અમે ઇશ્વર અથવા કારણ ગુરુનું ધ્યાન ધરીશું તો પરિપૂર્ણ ગુરુનું તેજ અમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને અમારી પરિશુદ્ધિ કરશે. આપણે આપણે સર્વદા તથા સર્વ સ્થાને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવા ચોક્કસ છે. ધ્યાનમાં મક્કનો નાશ કરવાની સદ્ગતિ સુક્તિ આગ છે—જેમ લીમડાનો પાનનો ડવાડ: સાદરથી દૂર થાય છે, અન્ધકાર તેજથી દૂર થાય છે તેમ કામ ક્રોધાદિ દ્વાસ્વરૂપ ગુરુ અથવા ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવાથી દૂર થાય છે. જે: કાંઈ પ્રાણી કોઈ હોય તેને આટલે ઉચિત છે, જે તેણે “શાન્ત સ્વરૂપ ગુરુ” અથવા ઇશ્વરનું ચાંત સ્વરૂપ બાવથી ધ્યાન ધરવું જોઈએ, આથી તેનો ક્રોધ ‘દરવાનો’ સ્વભાવ અવસ્ય દૂર થઈ જશે. જે કાંઈ મનુષ્ય કામને વશ હોય તેણે ઇશ્વર અથવા ગુરુનું ધ્યાન કામદાહક બાવથી કંવાથી અવસ્ય ચાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આથીજ શિવજી શાન્ત સ્વરૂપ તેમજ કામદાહક કહેવાય છે. આ પ્રકારે સમ્પૂર્ણ અવશ્યો: મોતમોતાના પ્રતિફલન ધ્યાનકરે દૂર થઈ જશે છે. લોભના પ્રતિફલ ત્યાગ છે; મેહના પ્રતિફલ વિવેક છે; નિર્દયતાનું પ્રતિફલ દયા છે.

આપણા ભક્તા અથવા જુના વિચારની અમર અન્ય સ્ત્રી પુરુષોને અવસ્ય કરીને થાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય તત્કાલ અથવા મરોવરમાં પથ્થર ફેંકે તો લહેરો ચારે તરફ ફોડે છે તેમ આપણો પ્રત્યેક ભક્તો વા જુરો વિચાર ખીન્ન પ્રાણીઓના હૃદયમાં અસર કરે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાના મનમાં ચોરી કરવાનો વિચાર કરે, ગમે તો પોતાનો સંકલ્પ અન્યને ના કહે, કેવલ પોતાના મનમાં જ રહે, તો પણ એ ખોટા વિચારની અમર તેની આમુપાસનાં મનુષ્યોમાં પ્લેગની માફક અહસ્ય રીતે થાય છે તથા દૂર પણ પહોંચે છે, તેમજ તે ખોટા વિચાર ફેલાવવાનો ભાગી તે મનુષ્ય થાય છે, તેણે જ પોતાના મનમાં સંકલ્પ ક્યો દતો. આ પ્રકારે જે મનુષ્ય સારો વિચાર કરે કે મર્વ પ્રાણી શુદ્ધ યજ્ઞ જય અર્થાત પ્રાણી માનતા કલ્યાણાર્થે ધ્યાન ધરે તે પોતાના વિચારદ્વારા કરોડો માનવોને પવિત્ર બનાવે છે તથા પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે; આ પ્રમાણે દ્વિમાત્રવાદિક ગુપ્તસ્થાનોમાં રહેતા પરિપૂર્ણ ઋષિવૈદ્ય પોતાના શુદ્ધ, પવિત્ર, તથા કલ્યાણકારક વિચારોને સંપૂર્ણ ભૂલોકમાં ફેલાવે છે એજ એ મહાત્માઓના જીવનનું પ્રયોજન છે. આથી શિષ્યે સર્વ મનુષ્યોની ઉત્તતિ માટે ધ્યાન અને પ્રાર્થના કરવાં જોઈએ.

આથી આપણે નશાની મીઝોનો ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ:

આથી આપણે નશાની મીઝોનો ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ; કેવલ માર્તિક ભોજન કરવું જોઈએ. કામ ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અન્તરંગ તેમ જ બાહ્ય શાન્તિ, ભૂતદયા, ચિત્તરૂપિણો નિરોધ કરવો જોઈએ. આપણે એકાગ્ર ચિત્તથી ધૈર્યનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ કે જેથી સર્વ લોક પવિત્ર તેમ જ શુદ્ધ થાય તથા શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે. જેમ કોઈ અન્ય મનુષ્યને અકરમાત નેત્ર પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે ચારે તરફ તે જ જોઈને આનન્દ પામે છે, તેમ જે મનુષ્ય ઉપર લખ્યા પ્રમાણે શુભોનો અર્થાત શ્રદ્ધા, ભક્તિ, શુદ્ધતાનો અભ્યાસ કરે છે તેનું અગ્નિ રૂપી અધકાર દૂર થઈ જાય છે, કાંચુ શર મનુષ્યના સમીપ હોવા છતાં તેના અગ્નિ રૂપી અન્યકારના કારણથી દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, પરંતુ અગ્નિનો નાશ થતાં જ કારણ શર તતકાલ પ્રત્યક્ષ રૂપે ધારણ કરીને, શિષ્યનો કર પકડીને, મહાદેવ જે શરઓના પણ શર છે તેમની લઈ જઈને જ્ઞાતનન્દ ગુપ્તના રખાનો અનુભવ કરાવે છે, હે જગદીશ્વર અમને સત્, વૈરાગ્ય, શ્રદ્ધા, ભૂતદયા આદિ આપ જે તે જેથી અમે ઉપર દર્શાવ્યા ધર્મ પ્રમાણે ચાલીએ. । રતિ ।

૯-૨-૧૯૧૦

કલ્યા.

એ. એન. બીએ. બી. એલ.

॥ રાજાધિરાજ ॥

મહામ ઓલવે મરણ શરણ થયા છે. આવા મરણ સમાચાર સમગ્ર સામ્રાજ્યમાં એક વજ્રપાત સમાન થઈ પડ્યા છે. છઠ્ઠી મેનાં સાંજનાં પંચે આપણને દર્શાવતાં હતાં, કે નામદાર રાજેન્દ્રશાહ બીચારીજમાં થયેલી શરદીમંથી થઈ આવેલા કંદ નળીના સોજથી પીડતા

હતા તથા “ ચિંતા રાખવાને કેટલુંક કારણ હતું. ” ખીજા પ્રભાતનાં પત્રોએજ તેમના મરણ સમાચાર આપ્યા. લંડનમાં પાંચમી એએ લોકના જાણવામાં આવ્યું કે તેઓ માંદા પડ્યા છે, પરંતુ માત્ર છઠ્ઠીએજ ગંભિર ચિંતા ઉપસ્થિત થઈ; છઠ્ઠી પૂરી થતામાં તો તેઓ આલી નીકળ્યા. આત્મા આકસ્મિક મરણથી કંવચિતજ—ચિરચ્છેદ વિના—એકાદ મહારાજ પડકાર પડ્યા છે, આવા પ્રહોભનો વેગ લગભગ ખેડેરા બનાવી દે એવો છે. સર્વે ચમુઓ મહારાજ પ્રત્યે દોરાપલાં હતાં: વર્તમાન કટાકટીના પ્રસંગમાં તેઓ કેવી રીતે વર્તશે, ઉપસ્થિત થઈ આવેલી બંધારણ સંબંધી ગંભિર મુશ્કેલીનો તેઓ કેવી રીતે નિવેડો લાવશે ? તેમના રા'પણમાં એટલો બધો વિશ્વાસ હતો, કે જરા પણ વિશેષ ચિંતા વિના બંધારણ સંબંધી ખરપટને લોક સહન કરી રહ્યા હતા. તેમના હાથ તથા સર્વે બાબતો સહિસકામત હતી. ઇંગ્લેન્ડની ખરેખરી આણીની આ ટાણે પ્રજાના ડાહ્યામાં ડાહ્યા, શાંતમાં શાંત રાજ્ય-હારી પુરુષનો પાત થયો છે.

અને યુરપની સલાહ શાંતિ ? તેઓ જાતે “ અંડરડે સલાહ દયાપક ” હતા. પોતાના વય, પોતાના જ્ઞાન અને પોતાની સત્તા માટે માનનીય થઈ પડેલા તેમની મહારાજ-ઓની રાજસભાઓમાં અનુપમેય અસર પ્રવર્તતી હતી. તેમણે સમગ્ર યુરપ ઉપર સલાહ સંપન્ન જાણું પાથરીને પ્રજાઓને તેમાં શુધ્ધી લીધી હતી. એક એક રાજ્ય-દરબારથી અન્ય રાજ્ય દરબારમાં ફરીને, શાંત પાડવામાં, મન મેળવી લેવામાં, બંધન દૂર કરવામાં પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હતા. ફ્રાન્સ, સ્પેઇન, પોર્ટુગલ, ઇટાલી, સર્વેને તેમના રાજકાર્ય કૌશલની મોહિની લાગી હતી. તેમની પોપક ઉખાના પ્રતાપમાં રશિયા પણ પાણી પાણી થઈ ચડ્યું; તેમનો જર્મનીનો ગર્વિષ્ઠ બ્રિજને પણ તેમની શુદ્ધિ ભરેલી અને વજનદાર સલાહના સામે થવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો. જો કે તેમના સર્વ રીતે અતિ અદ્ય રાજ્યકાસના સમગ્ર સમયમાં ક્ષિતિજમાં બંધાર વિચરના કાટકાઓ સર્વ ખાસા થયાં કરતા હતા, છતાં તેમણે પોતાના સામ્રાજ્યને શાંતિમાં જાળવ્યું છે તથા શાંતિમાં છોડ્યું છે. યુરપની સલાહ શાંતિનો રક્ષક જતાં હવે “ વિચ્છેદ દેવતા ” એક પ્રકારના વિશેષ અચિટ સચક બન્યા હેતુ રૂપ બન્યો છે.

વિશ્વ વિસ્તૃત સામ્રાજ્યમાં સચકો આટલા બધા પ્રેમારપદ થઈ પડેલા તથા પૂજનયક્ષા તેમને માટે તેમના લોક શું ઈચ્છી શકે ? તેમને તો જીવન કસક ચલાવવા રહેવા દેખે તેઓ શાંતિમાં બળી ગયા છે. લાખો કરોડો શ્રમમાંથી માત્ર આટલી પ્રાચીન પ્રાર્થના જ ઉભારી આવશે :—

Grant him O Lord, the Peace Eternal.
And let Light perpetual shine on him.

સામ્રાજ્યનો ભારે ભાર માથે આવી પડેલા તેમના પુત્ર માટે તો, ક્ષીટનનો શિસ્તો અને માનવ જાતના બલવાન રક્ષકો તેમનું એવા પ્રકારે રક્ષણ કરીને નિયમન કરે કે

જેથી તેઓ સામ્રાજ્યના વહાણને તેની આસપાસ ફરી વળેલી ઉછળતી અંધાધુંધીમાંથી સહિસ્રક્ષામત હંકારી જાય તથા વચના વિજ્ઞાન વડે પોતાની પુખ્ત માનુષતા બસતું નિયમન કરે તથા પોતાના અનુભવની ખોટ ઉડી દટિ વડે પૂરી પાડે, એ વિના આપણે શું ઇચ્છવાનું છે. તેમના રાજધિરાજીનું જેમના ઉપર શાશન ચાલતું હતું તે સર્વ તરફથી આવી ખરા છગદની પ્રાર્થના થશે, કે—God Save the king !

* *

આઠમી મેને દિને આઠિયરમાં “ વાઈટ શોટસ ડે ” ની સમામાં આ સબધે મીસીસ. બેસન્ટ નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં હતાં:—

એક મહાન સંકટની છાયામાં આજે આપણે અત્રે એકઠાં થયાં છીએ. એક આપ્ત સામ્રાજ્ય, જે પોતાનો રાજ્ય હતો તેના રાજની આસપાસ શોકથી છવાઈ ને ખંડુ રહ્યું છે. લોકમત પ્રમાણે, ડુનિયાની શાંતિ અને શાશન માટે રાજધિરાજની ધણીજ જરૂર હતાં તેવા સમયે, આટલો બધો અણધાર્યો, આટલો બધો એકએક આ ફટકો પડ્યો છે. “ એડવર્ડ સલાહ સ્થાપક ” ના નામથી તેમને વ્યવહારમાં આવતા હતા, ઇતિહાસમાં પણ એ નામથી જ તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામશે. જેમના પ્રજા દાયે મુરખને સલાહશાંતિમાં જળવી રાખ્યું હોય એવા અન્ય કોઈ પણ કરતાં તેઓ આગળ પડી આવતા હતા. મુરખના મહારાજાઓમાં પોતાના સાર્વજિક સહભાવ માટે, અનેક લોક સાથે પોતાના મૈત્રી ભાવ બંધાવતી માટે તેઓ આગળ પડી આવતા હતા; મુરખના તાજ ધારીઓમાં તેમનું વય, તેમનું જ્ઞાન, અને તેમના અનુભવને લીધે તેમને અપૂર્વપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમનાં સમર્થ માનુષી શાશન સલાહતાં હતાં ત્યારે રાજ્યાસનનાં પમથીઆ ઉપર ઉભા રહીને તેઓ તેમના દણ્ટ વડે રાજ્ય કાર્યભાર વહનના માર્ગો સિધ્ધા હતા તથા તેમનું ડુનિયાનું અને માનવિઓનું વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમની સર્વોપરી સત્તાને લીધે તેમનાં વિશાલ અનુભવ અને અનુપમ ભુદિને લીધે મુરખમાં તેઓ એક દેવરથાનીય આકૃતિ રૂપ બન્યા હતા; આ આકૃતિ નવાઈ પમાડે એવી તીવ્રતાથી અદસ્ય થઈ ગઈ છે—તેમના મરણ સમાચાર આપતા પૂર્વ પત્રોમાં તેમની માંદગી વિશે બાગ્યેજ ધરારે કરવામાં આવ્યો હતો. આ સર્વનું કલ શું થશે ? પરિણામ શાં આવશે ? કોણ કહી શકે ?

તેમના આકૃતિક મરણથી વર્તમાન દુણે ઈંગ્લેન્ડના સામાજિક જીવનમાં કેટલી અસર થશે—એક એટલી બધી મહિન કાણુ પ્રાપ્ત થઈ છે કે બેશતક કરતાં વધારે સમયથી પણ ઈંગ્લેન્ડના જોવામાં તેવી આવી નથી—એ કહેવું પ્રજાઓનાં બાવિને નિયમનારા સમર્થ પુરોષો વિના અન્ય માટે અસંભવિત જ છે. સર્વ મહાન ફેરફારો એકાદ મહાન, યોજનામાં યોજાય છે, એ બાવના સાથે આપણે સારી રીતે પરિચિત છીએ. જે કાણે આટલી બધી સારી રીતે ધારણ કરનાર શિર ઉપરથી તાજ ગમડી પડ્યું છે. જે કાણે આટલી બધી પ્રબલતાથી ઉપયોગમાં લેવાયશે રાજ્યદંડ, ખાસ કરીને ચોડ અનુભવવાળા યુવાન હરનોમાં આવી પડ્યો છે, તે સમયે આવી બાવના વડે આપણે શાંત, સંતોષી અને બીતિ રહિત બનવું જોગ્યું, કારણ કે : જીવનનું તત્ત્વ શાસ્ત્ર આવા ગંભિર પ્રસંગોમાં જીવનને ના લગાડવામાં આવે તો ધીકકુલ નિરૂપયોગી છે. સામ્રાજ્યમાંથી આવી કાણે સર્વનાં ચક્ષુ જેના

પ્રત્યે દોરામાં હતાં તેવી નિમ્નસ્થ પ્રતિમા પડદાની પેલીપાર ચાલી ગઈ છે, આવી આવી પડેલા કટોકટીના પ્રસંગ કરતાં અન્ય પ્રસંગ બાળ્યેજ મહાન હશે. છતાં સર્વે સાફ થવું જોઈએ, સાફજ થશે. હિજુગીતમાં ગવાયું છે તેમ " The Lord sitteth above the waterfloods; the Lord remaineth a king for ever." ઐહિક રાજાઓ આ જીવનમાંથી દુનિયાપારના જીવનમાં પસાર થાય છે, પરંતુ અનંતકાલનો રાજા બદલાતો નથી તેમજ જતો રહેતો નથી. વિગ્રહો બલે થાઓ, બલે વિધ્નો મંજુ આવી પડે, સત્તાના કાંઠામાં બલે ફેરફાર થાઓ પરંતુ એ સર્વે માનવ જાતના નિત્ય કલ્યાણ માટે જ કાર્ય કરશે, કારણ કે એ સર્વે મહાન ચોજનાના વિભાગ રૂપ છે. આપણે જેઓ સત્યને જાણવાને, નિયમમાં ચઢા રાખવાને બાળ્યશાળી બન્યા છીએ તેઓ તો શાંતિમાં વસિયું. સાંત્રાંજ્યને ખમવી પડેલી મહાન ખોટ માટે શોક દર્શાવવાના સમયમાં પણ આપણે એટલું કહી શકીયું, કે " સર્વે સાફ છે. "

* *

મિસિસ. બેસ્ટે મદાસના ના. ગવર્નર ઉપર શોકનો પેગામ મોકલાવ્યો હતો.

૧. ઇતિહાસનું શિક્ષણ ।

(મળેલું.)

ઇતિહાસનું શિક્ષણ એટલે વિદ્યાલયોમાં ઇતિહાસ કૌથી રીતે શીખવેલો જોઈએ તે સંબંધીનું વિવેચન હોઈ શકે. શાળાઓમાં ઇતિહાસ શીખવવાની જે પદ્ધતિ છે તે ચોખ્ખું છે કે નહિ તે સંબંધી ઘણો વિવાદ છે. પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે તે જે રીતે શીખવાય છે તે રીતમાં અનેક ખામીઓ છે એવું તો સર્વ કબુલ કરે છે જ. ઇતિહાસ જેવા પરમ ઉપયોગી વિષયમાં આવી અપૂર્ણતા ચલાવી લેવાય એમ નથી. મૂળે તો આપણો ઇતિહાસ જ. એક દ્રષ્ટિથી લખાયેલો છે. આપણો ઇતિહાસ ક્રમબદ્ધ ગોઠવવાનો પ્રયાસ મુશ્કેલીપૂર્ણ છે કહેલો છે અને તે જ શાળાઓમાં શીખવાય છે. આર્થ જતિ ધણી પ્રાચીન છે અને તે જાતિનો ખરો અને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ હજી કમ બદ્ધ ગોઠવાયેલો નથી. જે કંઈ કમ બદ્ધ ઇતિહાસ આપણી નજરે પડે છે તે મુસલમાનોના આ દેશ પરના આક્રમણથી લઈને બ્રિટિશ રાજ્યપર્યવતી છે, પણ આદિથી લઈ પૃથ્વીરાજ સંધીનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ કોઈ પણ ઇતિહાસના પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યો નથી. આથી આપણે હાલના ઇતિહાસોમાંથી કોઈને પણ ભારત વર્ષનો પ્રમાણુક ઇતિહાસ માની શકીયું નહિ. ભારત વર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અભાવ જોઈને તેને પૂર્ણ કરવા ઘણાઓએ દ્વિપાતીની કલમ ઉઠાવી છે પરંતુ શોકની વાત છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસનું સત્ય વૃત્તાંત કોઈ પણ દર્શાવી શક્યું નથી, માત્ર તેમાં ઘણો ભાગ કલ્પનાઓના કિલ્લા બાંધેલા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

વિદેશીઓએ લખેલા ઇતિહાસની વાત જવા દઈએ પણ આપણા રવદેશી ઇતિહાસ લેખક મી. રામેશચંદ્ર દત્તે આ ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરવા માટે 'પ્રાચીન ભારત વર્ષની ઉત્પત્તિ'.

નો ઇતિહાસ લખેતો છે, તે પુસ્તક કેટલે સ્થળે પાંડરાળાઓમાં ચલાવવામાં પણ આવે છે અને તેનાં વખાણ પણ પુસ્તક થાય છે પરંતુ મથાર્ય રીતે જોતાં તેને ભારત વર્ષનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ કહી શકાય નહિ. આ સંબંધી અથવા તે વાત સિદ્ધ કરી આપવા માટે વધુ પ્રયાસ નહિ કરે કારણ કે મારો આજનો વિષય ઇતિહાસના શિક્ષણનો છે. આપણા ઇતિહાસ સંબંધી હું કોઈ અન્ય પ્રશ્નને લખવા માગું છું. આ સ્થળે તો માત્ર સંક્ષિપ્ત સિંહાવશેકન જ બસ ચશે. મી. રેમેશચંદ્ર દત્તાના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે દોષ મુખ્ય છે.

૧. તેઓ રામચંદ્રજીને અર્જુનનાં પછી યથા એમ માને છે અને આર્યોએ લોકોનો વિનય કર્યો તે મહાભારતના મુદ્દ પછી ઘણા સમયે માને છે. આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે મહારાજ રામચંદ્રજી અર્જુનના પહેલા ઘણા કાળ પર યઈ ગયા હતા અને લોકોનો વિનય પણ પહેલેજા ચર્ચા હતો.

૨. મેક્સમ્યુલર આદિ વિદેશીઓએ શર્વાન જેવાના કલ્પનામય સિદ્ધાંતની પુછીમાં લખ્યું છે કે રૂગ્વેદમાં અમિ આદિ ભૌતિક પદાર્થોનું વર્ણન પ્રથમ છે અને આત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધના ગહન વિષયોનું વર્ણન છેવટે આવે છે. આવી રીતે મનુષ્ય પ્રથમ જગતી હતાં અને ક્રમશઃ સભ્ય થયાં એમ મનાતી ઉત્ક્રાન્તિવાદ (ઇવોલ્યુશન થીયરી) ને સ્વીકારી લીધા છે અને તે વાતને મી. દત્તે સ્વીકારી સ્વદેશી સાક્ષી આપી છે. આપણામાંનું એક નાનું બાળક પણ જાણે છે આદિ સૂત્રમાં મોટા રૂપીઓ ઉત્પન્ન થયા હતા તેમજ મનુષ્ય માત્રને તેના કર્મ પ્રમાણે રૂપ મળે છે અને તે પ્રમાણે તે પુનર્જન્મ ઉચ્ચ નીચ યોનીમાં માને છે. ' ભારતવર્ષ આપણને શું શીખવે છે ? ' એ નામના મેક્સ મ્યુલરના પુસ્તકમાં મેક્સમ્યુલરે જ લખ્યું છે કે રૂગ્વેદના પહેલા મંડળના સૂક્ત ૧૧૪ ના ૪૬ મા મંત્રમાં અદિતિય પરમાત્માનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મેક્સમ્યુલરના લખાણમાં જ પરસ્પર વિરોધ છે.

૩. ભારત વર્ષનું નાનું બાલક પણ જાણે છે કે ચારે વેદ એક છે પરંતુ મી. દત્તે રૂગ્વેદને વાસ્તવિક વેદ માને છે અને યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વ વેદ એમ નવા વેદ બતાવે છે.

૪. નળી નવાઇની વાત એ છે કે મી. દત્ત વિદેશીય કપોળ કલ્પનાને અનુસરી રામચંદ્ર અને અર્જુન આદિને કલ્પીત પુરૂષ સમજે છે. કોઈ કહે કે ' એલફ્રેડ ધી ગ્રેટ ' કોઈ કલ્પીત પુરૂષ હતો તો તેનું કહેનારને કેવો માનવાળાં આવે ?

આવા દોષ ઘણા છે તે સંબંધી વિવેચન કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી, પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ ઉપરથી કોઈ એમ ધારે કે ભારત વર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે કાંઈ સામગ્રી નથી તો તે ચથાર્ય નથી. આપણા ઇતિહાસ રચવા માટે સામગ્રી તૈયાર છે અને તે સામગ્રીનો બંડાર આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથો છે. મેક્સમ્યુલર આદિ વિદ્વાનોએ આ સંસ્કૃત બંડારમાંથી જ આપણા ઇતિહાસની કંઈક શોધ કરી છે પરંતુ તેમાં અપૂર્ણતા અને કપોળ કલ્પના રહેવાનું કારણ પક્ષપાત રહીત થઈને તે સામગ્રીનો ઉપયોગ ન કર્યો એવું છે.

એમ ના ધારશો કે આપણા ઇતિહાસ નમાત્રો છે અથવા એમાં કોઈ પણ નથી આપણે આપણા સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી એ ઘણી સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકીએ એમ છે કે મનુષ્ય ઉત્પત્તિ દીએટ જોને સંસ્કૃતમાં ત્રિવિદ્ય કહે છે ત્યાં ચર્ચ હતી. પૃથ્વીના સર્વ મનુષ્યોના આદિ પિતૃઓનું આદિ ગુપ્ત દીએટજ હતું. આ સ્થળેથી જાતિઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વહેંચાઈ ગયલી આ પ્રમાણે વહેંચાતાં આર્ય સંતાન ભારત વર્ષ અપગાન સ્થાન (અ-

ફ્રાન્સિસ્કાન) આર્થરથાન. (ઇરાન) ચીન, હરિવર્ષ (યુરોપ) પાતાલ (અમેરિકા) અન્ય
પત દેશ (ઇજિપ્ત) પાલીસ્થાન (પલેસ્ટાઈન) આર્થરથાન (અરબ) યવન (ગ્રીસ)
શર્મન દેશ (જર્મની) પવિત્ર ખંડ (સ્વીટઝરલેન્ડ) ધન માર્ગ (હેનમાર્ક) સુયોધન
(સ્વીડન) નારાવન (નોર્વે) આર્થખંડ (આયર્લેન્ડ) આદિ રથળો પર વસી હતી.
સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં મળતાં નામ આ પ્રમાણે અપભ્રંશ રૂપે મળતાં જ છે. આ વાતને ગ્રી.
ઓકન પોતાના ' હારમોનીયા ' નામના પુસ્તકમાં યુક્તિ આપે છે.

આ પ્રમાણે લખાયેલા પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ ને વાંધા પડતો છે, તેવીજ
રીતે યવનોના આ ક્રમણ પછી ક્રમ બદલ મળતો ઇતિહાસ પણ તેવાજ વાંધા પડતો છે.
વિદેશી લેખકો એ તેને અવગણે જ ચીતર્યો છે ! શિવાજીને લૂંટારો લખતાર એજ યુરોપી-
યનો છત્રપતિ શિવાજી જેવા ગો બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ વીરગરને લૂંટારો કહેવો એ અન્યાય જ
છે અને ભારત વર્ષનાં બાલકોને પોતાના પૂર્વજો માટે ખોટો ખ્યાલ લાવતાર છે. મરાઠા
ઇતિહાસ જ લગભગ એવો લખાયો છે. મહુમ ગ્રનારે આદિ બદ્ધ પુરૂષોએ જુના સલ
દસ્તાવેજોની શોધ કરી આ વાતને ખોટી પાડી આપી છે. આપણા ગુજરાતના ઇતિહાસ
સંબંધી જે કંઈ શોધો થઈ ચોડું થઈ લખાયું છે તે પણ અપૂર્ણ છે. ગુજરાતનો ખરો
ઇતિહાસ કોણ જાણે છે ? ભગવાન કૃષ્ણથી લઈ અત્યાર સુધીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ખો-
ળવાનો પ્રયાસ થયોજ થયો છે અને થયો છે તે પણ એક દ્રષ્ટીથીજ. ગુજરાતમાં
અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયું અને અંગ્રેજોએ જે રીતે સ્થાપ્યું તે હકીકત હજી ખરા સ્વરૂપમાં
બહાર આવી નથી. આવી રીતે ક્રાંતિ સમયની ઘણી સત્ય વાતો ઇતિહાસના પ્રદેશ પર લ-
ખાઈ જ નથી. અને ખાસીની તો શોધવાનીજ રહી છે. પંજબનો સિખ ઇતિહાસ તપાસે
તો તે પણ એવા જ પ્રકારનો અપૂર્ણ મળશે. જો કે તેનો બાલ ઇતિહાસ લખાયો છે પણ
તેમાં ઘણું છૂપાવવામાં આવ્યું છે. સિખ સુદતા પ્રસંગની હકીકત યુરોપીયન ઇતિહાસકા-
રોએ અવગણી લખી છે. ધર્મ અને જાતિના ગૌરવ માટે ત્રાસજનક રીતે પ્રાણપંથુ
કરનાર વીર સિંહોનાં ચરિત્ર આપ પુત્રોમાં નવું જ ચેતન ઉત્પન્ન કરે એવાં છે. મહમદ
કાસીમ, મહમદ ગીઝની, શહાબુદ્દીન ગોરી, જહાંજહાન ખાનજી, શીરાજશાહ આદિની ચરા-
મજો સમયના ત્રાસનું વર્ણન સંપૂર્ણ લખાયું નથી.

ઇતિહાસ પુનરાવર્તન શીઘ્ર છે. ' હીસ્ટરી રીપીટ્સ ઇટસેલ્ફ ' ઇતિહાસ પો-
તાના ક્રમને અનુસાર વારંવાર એકજ કારણ કાર્ય સંઘાતના રૂપમાં આવે છે તથા પોતાની
અવધી પૂરી કરીને જતો રહે છે. આ નિયમ સાંભળતાં ધણાને શંકા થશે કે એ સમયમાં
સર્વથા એક જ કાર્ય કારણ ભાવનું હોવું, એ જરા અસંભવીત લાગે છે. એક વિદ્વાન તો
એમ કહે છે કે તે તો એક પોપ્યુલર ફેલ્સી (Popular fallacy) જન પ્રસિદ્ધ હેત્વા
ભાસ છે. જો, ઇતિહાસને ગંભિર દ્રષ્ટીથી જોવામાં આવે તો આ કથનની સત્યતા
સ્પષ્ટ રીતે જણાશે. ઇતિહાસ પુનરાવર્તનશીલ છે એનો અભિપ્રાય એવો નથી કે સંસાર
ચક્રમાં એજ નામ એજ સુરત તથા એજ રહેણી કરણીથી અનુષ્ઠ પુનઃ એજ કાર્ય કરતો
રહે. એતો એક ભ્રમ છે. તુર્કની આજ ને દશા થઈ છે તે પ્રથમ તેવી કદિ પણ નહોતી.
તેમજ કોઈ પણ દેશમાં સુલતાન અબ્દુલ હમીદ નામના રાજાને પોતાની પ્રજાને પાલોમેટ
આપવી પડી નહોતી. આ સર્વ ખરૂં પણ એ કથનમાં હેત્વા ભાસ આવી શકતો નથી.

જો કે આજકાલના જેવી તર્કની દસા પ્રથમ કદિ થઈ નહોતી, પણ તર્કની પ્રજા-
એ આજ પોતાના અધીશને પાલોમેટ આપવામાં બાંધીત કરી રાખ્યા છે તેવી રીતે કાં-

સતી પ્રગ્ન પણ દ્યુધનાથી પીડિત થઈને રાગને સ્વાધીનતા આપવામાં વિરોધ કર્તા થઈ હતી. ઈન્દ્રેડમાં પણ લોકોએ પોતાની ગયેલી સત્તા મેળવવા તેમ કહ્યું છે.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઇતિહાસ પુનરાવર્તનશીલ છે અને તેથી ઇતિહાસ મનુષ્યને ભવિષ્યનાં પરિણામથી જાનવાન બનાવે છે. વર્તમાન સમયમાં જે કારણો ઉપરિચિત થઈ રહ્યાં છે, તેવાં જે પહેલાંના ઇતિહાસમાં બન્યાં હોય અને તે સમયમાં તેનું જે પરીણામ થયું હોય તેનું આ વખતે પણ થાય. આવી રીતે ભવિષ્યની વાતને ઇતિહાસને આધારે જાણી શકાય છે. આ તેની ઓછી ઉપયોગીતા નથી. આ ઇતિહાસ દેવી રીતે શીખવેલો જોઈએ તે સંબંધી હવે વિચારીએ.

મી. બી. ફ્લોરેન્સ લો કહે છે કે “જે ઇતિહાસ યુદ્ધિપૂર્વક બણાવવામાં આવે તો કદાચ તે સર્વ વિષયો કરતાં વધારે લાભ આપી શકે છે, કેમકે એમાં એ સર્વ વાતોનો સમાવેશ થાય છે, કે જે માનવીય જીવન પર પોતાનો પ્રભાવ નાખે છે; અને આજ કાલ વિદ્યાલયોમાં સદાચાર શાસ્ત્રને સાક્ષાત રીતે બણાવવામાં નહિ આવતું હોવાથી એની લાભ-દાયકતા એથી પણ વધારે થાય છે, કેમકે સદાચાર સંબંધી સર્વ સાધારણ અને વિશાળ સિદ્ધાંતોને શીખવવા માટે એ સુવોત્તમ સાધન બની જાય છે. તે કદિ અન્યથા અને કદિ વ્યતિરેકથી, દેશભક્તિ, ભ્રાતૃભાવ, સ્વાધીનતા, સમાનતા, અને એવી રીતે જીવનને ઉદાર બનાવનાર અન્ય સર્વ ગુણોને શીખવે છે.”

ગૃહસ્થો આ શબ્દોએ આજના વિષયનો સાર છે. એક રામય એવો હતો કે રાજા, રાજાનો દરબાર અને તેના યુદ્ધોના વૃત્તાંતને જ ઇતિહાસ સમજવામાં આવતો હતો; પરંતુ આ અવસ્થા હવે બદલાતી ગઈ છે. આજકાલના વિદ્વાનો બતાવે છે કે કેઈ પણ રાષ્ટ્ર (નેશન) ની ઉત્પત્તિ અને અવનતિના ઇતિહાસમાં રાજા તો એક અંગ માત્ર છે. આજ કાલ ઇતિહાસનો પુરો જ્ઞાતા એને કહેવામાં આવે છે કે જે એક રાષ્ટ્રની સામાજિક, માનસિક, નૈતિક તથા આર્થિક દશાઓની ઉત્પત્તિ અને અવનતિનો પરસ્પર સંબંધ, અને એનાં મુખ્ય કારણોને બતાવી શકે. આથી ઇતિહાસ શિખવવામાં પણ આજ હેતુને સામે રાખવો જોઈએ.

ઇતિહાસ બણાવવાની રીતિ પર વિચાર કરતા પૂર્વે તેના લાભ પર જે શબ્દ કહેવા એ અનુચિત નહિ ગણાય. એમ કહેવાય છે કે ઇતિહાસ શિખવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશ ભક્તિના ભાવને ઉત્તેજિત કરવો એ છે. જે ઇતિહાસ શિખવવાનો આજ એક ઉદ્દેશ હોય તો વિદ્યાલયોમાં ઇતિહાસ બણાવવામાં જેટલો સમય લેવામાં આવે છે તે નિરર્થકજ છે. કેમકે દેશભક્તિના ભાવને ઉત્પન્ન કરવા માટે, ઇતિહાસ શિખવવા કરતાં પણ વધારે સહેલી રીત નીકળી શકે એમ છે. વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં દેશભક્તિનો ભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટે વિદ્યાલયોમાં નિયમ બદલ તથા શૃંગારી બદલ ઇતિહાસ શિખવવાની કંઈ પણ જરૂર નથી; પણ માત્ર મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનું વીર રસ યુક્ત ગીતોમાં વર્ણન કરવાથી, વિશેષ પ્રકારનાં ઐતિહાસીક નાટકોના અભિનયથી, અને મેજિકલેન્ડને દ્વારા વિશેષ ચિત્રો બતાવવાથી એ પ્રયોજન સુગમતાથી અને સારૂ સિદ્ધ થઈ શકે છે. સુધરેલા દેશોમાં એ પ્રમાણે થાય છે પણ અહીં કોણ કહી શકશે કે વીર રાજપુત્રોમાં દેશભક્તિનો ભાવ નહોતો; શું જેમણે અને ક્ષત્રીઓ બારન વર્ષ અથવા રાજસ્થાનનો પદ્ધતિસર ઇતિહાસ વાંચ્યો હતો ? કદિ નહિ. કેવલ ભાટોના ગીતો સાંભળવાથી જ એના હૃદયમાં દેશ ભક્તિની જ્વાલા એટલી પ્રબલ બમકી રહી હતી કે શત્રુઓના પ્રાણ લેતાં- એ જ્વાલામાં એણે પોતાની આહુતી આપી હતી. શું

કોઈ દલીલ શકશે કે મહારાજ અશોકના દીકરા લેખો વાંચવાથી દેશભક્તિનો ભાવ એવો ઉત્પન્ન થાય છે કે જેટલો હજી દલીલ ધાટના મુદ્દાનું વર્ણન વાંચવાથી અથવા મહારાજ સમુદ્ર ગુપ્ત અને શિવાજીનો જ્ઞાતાં વાંચવાથી થાય છે. આવી રીતે જે વિશેષ બતાવેને મુઠ્ઠી કાઢીને તેને કવિતા બદ્ધ કરીને અથવા વ્યાખ્યાન રૂપથી સંભળાવવામાં આવે, તો એ પ્રયોજન વધારે સારી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે, અને શાળાઓમાં ઇતિહાસને નિયમપૂર્વક શીખવવામાં જેટલો સમય વ્યતીત કરવામાં આવે છે તે પણ બચી શકે. આથી નિયમપૂર્વક ઇતિહાસ ભણાવવા માટે આથી પ્રબળ કારણોની જરૂર છે. હવે તે તપાસીએ.

મારા વિચાર પ્રમાણે દેશભક્તિને ઉત્પન્ન કરવી એટલો જ માત્ર ઇતિહાસનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ ઇતિહાસ ભણાવવાના એથી પણ અધિક સુદર હેતુ છે, અને તે હેતુ ખીખ કથાથી પણ પૂર્ણ થઈ શકે એમ નથી. જે ઇતિહાસ ઉચિત રીતે ભણાવવામાં આવે તો અન્ય ઘણા આવશ્યક લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ સમાજની ઉન્નતિ તથા તેના મુખ્યમંત્રી આ લેખનાનું નામ ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસનું અધ્યયન, પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રશ્નોનો તોષ કરવા તથા ભણત્રા, માનવીના આચારને સમજાવવા અને તેની મુક્તિ પ્રયુક્તિઓને દૂર કરવા યોગ્ય બનાવે છે. કાર્યોને પોતાના કારણો તથા પરિણામોની સાથે જોડવામાં ઇતિહાસ ઘણી સહાય આપે છે. ઇતિહાસમાં એક નિપુણ માણસ, કોઈ વિષયમાં અભિપ્રાય આપતાં પ્રથમ સાવધ થઈ જાય છે. એક ઇતિહાસ ભણનાર ભણી શકે છે કે દેશની અંદર થનાર ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ઘટનાઓનો જૂનકાળ સાથે શો સંબંધ છે, તે ભવિષ્યમાં શું પરીણામ ઉત્પન્ન કરશે. ઇતિહાસનું અધ્યયન કરનાર આવેશને આધીન થઈ કોઈ પણ કામ નહિ કરે; તે તરતજ ઉત્પન્ન થનાર પરિણામો તથા લાભોને પોતાની દલીલ આગળથી દૂર કરીને તેથી દૂરસ્થ લાભો અને હાનિઓની તરફ ખુલે છે. આજ કારણ છે કે હુનિયાના પ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ; ઇતિહાસના મહાત્મ પિતાન હોય છે. ઇંગ્લેન્ડનો પ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ મેકેડલ્ડન, ઇતિહાસ વાંચવાનો અત્યંત શોખ રાખેલો હતો. મેકેડલ્ડે યુરોપીયન ઇતિહાસનો મહાત્મ પંડીત હતો અને તેને જ આધારે તેણે ભારત વર્ષની ચિત્રણ પ્રજાસીને પ્રચ્છિત કરી છે. તે ભણેલો હતો કે જ્યાં સુધી ભારત પુત્રોની સમ્બંધને આધીન કરવામાં ન આવે, અને ચિત્રણના વિષયમાં એમને અંગ્રેજોના આધીન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ સંપૂર્ણ રીતે આપણને વશ થશે નહિ. આ મુક્તિનું જ્ઞાન એણે રામન જાતિના ઇતિહાસમાંથી મેળવ્યું હતું. રામનની એજ રીત હતી કે તેઓ જે જે દેશમાં જતા હતા તે દેશની સમ્બંધનો નાચ કરીને પોતાની સમ્બંધનો પ્રસાર કરતા, જેથી જ્ઞાતાવસ્થા રીતે સર્વથા તેમને આધીન થઈ જતું. આજ કારણ છે કે જેથી આપણા પૂર્વજે ઇતિહાસ તરફ માનની દ્રષ્ટીથી જોતા હતા આપણા સંસ્કૃત યંત્રોમાં નારદ અને સનત્ કુમારનો સંવાદ આવે છે તેમાં જે વિદ્યાઓનું નામ આવે છે તેમાં ઇતિહાસ પણ એક છે. એક દલીલ તો હશે છે કે કવી થવા માટે તો ઇતિહાસનો અભ્યાસ જરૂરનો છે. મહાભારતમાં શું છે ? તેમાં ઇતિહાસનો જ મહિમા દ્રષ્ટી ગ્રેયર થાય છે. કાદબરીમાં મુશ્કેલીનું વર્ણન આપે છે તેમાં ઇતિહાસ ભણાવવાનો પ્રમુખ દેખાવામાં આવ્યો છે. રામ મંદાપીઠ જાતે સર્વ દેશ દેશાંતરનો ઇતિહાસ સંભળતો હતો.

[આતુ.]

હુસૈન આપુલ શાહ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શરિર છે.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

*માલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

*આ પુસ્તક પણ મે. હાયરેક્ટર સાહેબે રાજામાં ઇનામ તથા લાયકેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિં. ૦-૮-૦

અંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

મણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
લાપાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નલુભાઈ દિવેદી,

ઉત્તર રામચારત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

*ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. હાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક રાજાઓમાં ઇનામ તથા લાયકેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

* આ પ્રિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંઠેવી રોડ, અથવા પંચિત જ્યેષ્ઠરામ મુકેન્દ્રજી બુકસેલર
(નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આત્માની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીરટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રો યોજત પુસ્તકો.

ચાજવલ્કચ સહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ માગ
દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથમાં કહેનારને સમજાવે ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રાહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ બુક.

વી. પી. ઠમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને સરિર ૪.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

***આલ વિલાસ,**

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

*આ પુસ્તક પણ એ. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માં મેંજુર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નોટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિં. ૦-૮-૦

અંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચારત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નલુભાઈ દિવેદી,

***ચારિત્ર.**

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

તમે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે.

પસંદ કરેલું છે.

આ સિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન - ઓફીસ--નડીયાદ. અર્થ. એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંઠેવી રોડ, અથવા પંચિત જ્યેષ્ઠરામ મુકન્દજી બુકસેલર.

(નં. ૩૫૩ જવેરનાગ મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસા સુદર્શનએક્સેસ નોંધવાથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

ચાણવદકથ સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવો ખરો સરલ યોગ માગે દર્શાવતા ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથોં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આલોકને આ ખંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જુદું.

આચાર્ય
પ્રોફેસર
સાહિત્ય
અભ્યાસ

સુદર્શન.

મંત્રી.
પ્રોફેસર
અભ્યાસ
અભ્યાસ
અભ્યાસ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—ભાગવતમ્.

તંત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

પ્રસ્તુતક ૨૫, અંક ૬]

(માસિક)

[માર્ચ, ૧૯૧૦.]

ફીકર છાંડો હવે ફરીયે.

ગઝલ.

(મહેલુ.)

પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે.

ભરસો ભક્તને ભારી બની તવદામ શુ ફરીયે ?

જર ન્યા ન્યાં જે તણી, ત્યા ત્યાં તેજ જણાય

મદ મમત મિથ્યા કરે, 'હુંજ કંઈ તે થાય

અગિન જગ આપ આભારી હમે પણ એ વિષે બળાયે

પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી, શીકર છાંડી હવે ફરીયે ૧

જનમ્યા પહેલાં જગપતિ બર્ધુ ભાવથી દુધ

માતાના સ્તનને વિષે મિથ્ય અને વળી શુદ્ધ

નહિ પહોચે મતી મારી શુભોના ગાન શાં કરીયે

પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે. ૨

શું ખાશું ખવડાવશું વહવાં વર્થે વચન
દંત દીધા દામોદરે શું નવ દેશે અજ?
લીધો જગતાત સંભાળી નહિ સંતાપ એ ધરીયે
પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે શ્રીયે. ૩

જગત તણી આ વાડીમાં વનમાળી વનરાય
તન તેના નિર્ભય ફરે, મન માને ત્યાં જાય
હરિ સૌ કષ્ટના હારી ગ્રહી તે હસ્ત સંચરીયે
પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે શ્રીયે. ૪

શાસ્ત્ર પૂરાણ નુ પ્રીછીએ નહીં જાણીએ વેદ
જાણું છું જગના પતિ, અજર અમર અભેદ
વડી એ વાત વીચારી સદા સંભાર્જમાં વળીયે
પ્રભુ પ્રીતિ પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે શ્રીયે. ૫

રાજા હોડે રંકહો બળ હીણા બળવાન
હરિ હીરાને પામવા, સધળાં એક સમાન
રીતિ સૌ સ્થાન એ ધારી સદા આળી હંદપ દરીયે
પ્રભુ પ્રીતિ પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે શ્રીયે. ૬

તું મમમાં હું તમ વિષે એમજ માનું તાત
કાળ ચક્ર છોને શરે હોય નહીં ઉત્પાત
પિતાને જે કૃતિ પ્યારી અહરનિશ એજ આચરીયે
પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે શ્રીયે. ૭

પ્રભુ પાલવ તારે પડ્યા પ્રેમ કપ્રેમે પાળ
રૂડાં કે બૂડાં હમે તોપણ તારાં પાળ
કરોડો જીવ લ્યો પાળી સદા ભેમાં અમે પળીયે
પ્રભુ પ્રીતિ પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે શ્રીયે. ૮

એક હાસ્ય જોઈને.

(મજેલું.)

ખડખડ ખડ આલું હાસ્ય દીકું હતું ના,
મલકતી મુખ કાન્તિ ચે ખડુ જોઈતી ના !
તહીં દરથી મુણાતો હાસ્યનો સાદ મિટ,
ઉધડતું ઉર છે ને હાર મુલાંજ સ્પષ્ટ !

મુજ હૃદય હસેના દેખી આ હાસ્ય કિન્તુ,
ઉર મુજ અકળાતું ! હાસ્ય તો કે' કળાતું !
વિકટ હૃદય મન્યી ! એ ન છે સહેલી પ્રાપ્તિ,
મુજગ હૃદય પામે ઉરની લ્હાણુ મીટી !

હૃદય સદ કદાપિ યોગ સહેજે બનેના,
અહતું હૃદય તો ચે ચાહતો પામતું ના !
વદન હસતું દેખું, હાસ્ય એ કિન્તુ જુદું,
નિરખી રહન યાતું ઉરતું આ ય જુદું !

હૃદયગતિ અજાણી હાસ્ય આજે જાણાવે,
ઉધડતું ઉર કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે !
ગતિ હૃદયની કિન્તુ પતનથીના થતી છે,
હૃદય વિષ્ણુ પ્રયત્ને માર્ગ પામે જ પોતે !

૨૩-૫-૧૦.

કુલ્લ.

પ્રેમીની દુનિયા.

(મજેલું.)

અમે મસ્તાન દિવાના અમારી પ્રેમની દુનિયાં;
નહિ આલમ તણી પરવા અમારી જુદી એ દુનિયાં.
અમારી જુદી એ દુનિયાં અમે એ દિવ્ય સૃષ્ટિમાં;
વિચરતા કંઈ પ્રભુતામાં અમારી ખીજ એ દુનિયાં.

મધુરી ચંદ્રિકા કંઠે અમે બાંછું. ગગન રેખતા;

અમી પાતા અને પીતા અમારી પ્રેમની દુનિયાં.

રસિકી ચંદ્રિકા કેરા મધુરા ઓછી લાલી;

બન્યા પીપી બહુ ઘેલા અમારી પ્રેમની દુનિયાં.

રંગરંગ લહેર જમીને ખૂંમાંરી પ્રૂણ વ્યાંથી ગઈ;

બન્યા ઈન્કે દિવાના હા ! અમારી ઓર એ દુનિયાં.

દમકતિ દામિનિ સાથે અમે વોતો જઈ કરતાં;

ચપલ ચમકારમાં તેના મંધુર શંગારને ભેરતા.

અમે એ તેજમાં નહાતા યંઈ નાગા અહા નાગા !

લવો લોકો ગમે તે છો અમારી પ્રેમની દુનિયાં,

ગિરિ શંગો ગગન સુખે તહાં જઈએ અમે ધૂમવા;

વળી ધન મંડલો સાથે રમી રસ લહાણ કંઈ દેતા.

નીચોવી પ્રીતિ વાદળીઓ જગત રસ બસ કરી દેતા;

અને રસબસ અમે યોતા અમારી પ્રેમની દુનિયાં.

મધુરાં નિર્મળાં ઝરણાં અલૌકિક ગાન બ્યાંદ્રવતાં;

અમે તહાં તાન જઈ દેતા અમારી ઓર છે દુનિયાં.

અમે સુલતાન એ ગાને યથા પૂરેપૂરા મરતાન;

બલે આલમ રહો જાઓ અમારી પ્રેમી એ દુનિયાં.

વિલાસિ.

ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાની વર્તમાન કુણ્ઠનદશા.

(વિદુષિબાઈ વસંતે ૧૯૦૯ માં ઇંગ્લેન્ડમાં આપેલાં બાપણો.)

(૧)

બંધુઓ: તમે ભરતિ સદ્વાના સંમેષે સમુદ્ર તેરે ઉભાં રહોં અને એક પછી એક આવતા તરંગોવાળાં મોજાને અવલોકો, દરેક પોતાનાં પૂર્વગામિનાં કરતાં જરાક વધારે

કોંઈ તરફ ધસતી ભરતિથી તંભારી આગળ. આનંદ જંતેની વિકાસે પાંખતાં કુલોતું એક ચિત્ર ખંડુ થાય છે. જે તમે આવી ભરતિના ચઢવાના માર્ગનું અવલોકન કરશો તો તમારા લંકામાં આવશે, કે તે ક્ષણે જે મોલું બહુજ આગળ પડતું હોય છે તે રેતિમાં ધણે દૂર સુધી જેટલું સંકેતું નથી. પટકાંઈને શીર્ષમાં બેઠેલાં જતું, પથરામાં ખળખળ અવાજ કરતું, છૂટા પડેલાં પાણીને ઉપર ફેંકતું, જમીન ઉપર ફરીથી પછાંછને, પછાંછતાં સંગીત, ધ્વનિ, માધુર્ય ઉપજાવતું મોલું—એ એક લગભગ ખલોસ થઈ ગયલું મોલું છે; જેનો માર્ગ સંપૂર્ણ થઈ ગયો છે, એવું તે એક મોલું છે. પરંતુ જે તમે બરાબર અવલોકન ચલાવશો તો તંભારી લંકામાં આવશે, કે જે સંમયે તમારું લંકા પટકાંઈ પૂરા થતા મોજનાં ધ્વનિમાં, લગભગ પૂરા થયેલા મોજનાં શીર્ષમાં લાગેલું હતું તે સંમયે શાંતિથી, લગભગ અદૃશ્ય રીતે, માત્ર ઝીણી નજરથી જોનાર નજરને જણાતું એક બીજું મોલું તેની પાછળ ચૂપકીથી, ભંગ વિના, ગરબડ વિના, ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ચઢી આવતું જ હોય છે. પરંતુ ભંગ થતા મોજની પાછળ ઉછળી આવતું મોલું—એ મોલું જ ભંગ થયેલા મોજને અનુસરનાર છે, તથા ભંગ થયેલું મોલું જેટલે પહોંચ્યું હતું તેના કરતાં પણ રેતિમાં તે આગળ પહોંચશે.

હરિયા કીનારે જનાર દરેક બાલક સારી રીતે જાણે છે તેવા આ જાણીતા ચિત્રમાં, વિકાસ ક્રમની મહાન ભરતિનું એક ચિત્ર મળી આવે છે, જેમાં મોજને સ્થાને કુલો છે, સમુદ્રને સ્થાને માનવજન છે. દરેક મહાન મોલું—સમયોસમય આવતું મહાન મોલું એક કુલ સમાન છે, મધ્યમાં આવતાં નાનાં મોજ કુલને લાગેલાં ઉપકુલો સમાન છે. જેમ પાણીના સંબંધમાં તેમ માનવજનના સંબંધમાં જેમ એક નાનું મોલું પોતાનું મેદુસ્થાન પ્રાપ્ત કરીને પાર થઈ જાય છે તેની પાછળ શાંતિથી બીજું મોલું ચડતું હોય છે, તે પાર થયેલા મોજએ પોતાની શક્તિ ખલાસ કર્યા પછી દુનિયામાં રાજ્ય ચલાવશે. જેમને જોવાની ચક્ષુઓ હોય છે તેમને સમયો સમય વિનાશ પામતા મોજને મથાળે એક સમર્થ દેવદૂતનાં દર્શન થાય છે, જેને આપણે ઝમાનાના આત્માના નામથી બ્યવહરીએ છીએ, તેના પાદ મોજ ઉપર હોય છે, તેના વાળના ગુચ્છા સર્વનાં કીણું સાથે બળી જાય છે, તે ગગણ્ય કરતા અવાજથી ગર્જના કરી ઉડે છે: “જુઓ ! હું એક નવીન સ્વર્ગ અને નવીન દુનિયા બનાવું છું, તેમાં સદાચાર પ્રવર્તશે.”

વર્તમાન ઝમાનાના આપણે આવા એક દિનમાં, આવા એક સમયમાં વસીએ છીએ. આપણે બધા અંધવા-લગભગ આપણાંમાંના બધાએ જે ઉપ-કુલના છીએ તેનું મોલું કાલોદયિતા કીનારા ઉપર ભાગવાની તૈયારીમાં છે; હવે પછી થનાર કુલની પાછળનું મોલું જેને એક નવીન સ્વર્ગ અને એક નવીન દુનિયા એક નિવાસ સ્થાનરૂપ બનશે; તે કુલનો જન્મ થવાની તૈયારી છે; ક્રમવાર તેજ આ બદલાતી દુનિયા ઉપર રાજ્ય ચલાવશે. અને કાનેક શતક થયાં, અરે હજારો વર્ષ થયા છતાં વિકાસક્રમનો ધીમે માર્ગ વિશેષ અવલોકન વિના શાંતિથી આગળ વધ્યાં જાય છે; પછીથી એકાએક એકાદે ફેરફાર આવી પડે છે—એક મરણ શરણું થતા અને એક જન્મતા કુલનો એક ફેરફાર, એક સંક્રાંતિકાલ, સર્વ પ્રકારની શીઘ્રગામિ પ્રવૃત્તિઓવાળો, સ્વતઃચતુર્ભવાતાં એકાએકતા ફેરફારોવાળો, પ્રપિતાઓ

કદાચ એકાદ શતકમાંએ નહિ વધ્યા હોય, તેના કરતાં એકાદ વર્ષમાં વિશેષ વૃદ્ધિ સાધનારો, એક પ્રકારનો સંક્રાંતિકાલ પ્રવર્તે છે. વર્તમાન કાલે આવા સંક્રાંતિકાલમાં દુનિયા ફરીથી આવી પડી છે. આપણી પાછળના કાલમાં અનેક સૈકાં વિસ્તરે છે, જેમાં મહાન આર્થિકલે ક્રમવાર મોળાંરૂપે માનવ-જનતાનાં મોળાં ઉપર મોળાં મોકલાયાં છે, એશિયા અને યુરોપ ઉપર ફરી વળ્યાં છે, એક પછી એક ચઢ્યાં છે, વધ્યાં છે અને પછીથી વિનાશમાં પસાર થયાં છે. એકાદ ઉપ-કુલના બધા સમયમાં દુનિયા, કહેવાતા ફેરફારના ચીલાઓમાં દટતાથી, શાંતિથી, વિશેષ-આયકા અથવા સુશીખત વિના ગળડ્યાં જાય છે; ચક્રો સહેજસાજ આયકા સહિત હમેશાં સારી રીતે ફર્યાં જાય છે. પછીથી વળી એક નવીન ઉપ-કુલને જન્મવાનો સમય ફરીથી આવી લાગે છે; તે સમયે અન્ય તેનું સ્થાન રોકશે અને પ્રાચીન પસાર થઇ જશે.

જે તમે વર્તમાનકાલે તમારી આસપાસનું અવલોકન કરો તો દરેક પાસા એક બાંધતા જમાનાનાં ચિન્હો તમારા લક્ષમાં આવશે; વિચારો જે અમુક બિન્દુએ પહોંચ્યા તેની પાર પ્રાચીન માર્ગોએ અને પ્રાચીન વિધિઓ અનુસાર તેમનાથી વધી શકાતું તેને મેં વર્તમાન કુંડિત દશાનું નામ આપ્યું છે; માનવ વિચાર અને માનવ પ્રવૃત્તિના અગલના સર્વે વિભાગોમાં શીઘ્ર, નવાઈ પમાડે એવી શીઘ્ર વૃદ્ધિ ચાલી રહી છે. આ માંના વૃદ્ધ પુરુષોએ જે જે ફેરફારો જોયા છે તે બહુજ નવાઈ પમાડે એવા છે, ઉપર ફેરફાર અતુલ્ય થયાં ગયા છે, પૂર્વ ગામિના કરતાં દરેક અનુગામિ ફેરફાર સ્વરૂપમાં થયો છે, આખરે સમગ્ર સમાજ જરા પણ અટક્યા વિના બહુ ઝડપથી વધતો જણાય છે; હવે પછીનો વિચાર કેવું વલન લેશે, હવે પછીની વૃદ્ધિ કેવા ભવિષ્ય સૂચન થાય છે, એ વિષે માનવિઓ નવાઈમાં ગરક થયાં છે.

અજાણત દુનિયામાં આવા એક પ્રકારના યુગનો ઉદય થવાનો છે, એકંદ્ર માનવ હાસમાં પ્રથમવારજ બનતું નથી. ટ્યુરોનિકના પહેલાં થયલા ઉપ-કુલની જાહેજલા યુગનું અવલોકન કરો, લોકનાં જન કેટલાં બધા ચક્રોએ ચઢેલાં હતાં તે તપાસો. પાલુમિમાં કાર્થસ્ટના નામથી વિખ્યાત થયલા મહાયુગના જન્મથી પવિત્ર બનેલો આ હું હતો—આપણા જેવી શીઘ્ર સંક્રાંતિનો, ખાસ લક્ષમાં લેવાં યોગ્ય, એકાએક બનતા ફેરફારોવાળો એ એક યુગ હતો. જે તમે તે યુગના લોકને, અત્યારે હું તમારા આગળ જેવા વિચારો જણાવું છું તેવા વિચાર જણાવ્યા હોત કે—તમે દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક મહાન સંક્રાંતિકાળમાં આવી પડ્યા છો; પ્રજા અને ચક્રવર્તિ કુલ ખરેખર જાહેજલાલીના સમયમાં આવી પહોંચ્યું છે; પરાક્રમએ, શિરો, બિન્દુએ પહોંચ્યા પછી ધીમે ધીમે અવપાત, અનિવાર્ય, ખાત્રી ભયો થાય છે. ૧૧ જે તમે તે જમાનાના લોકને એમ કહ્યું હોત કે તમારામાં એક મહા સમયે ગુરુનો જન્મ થવાનો છે, જે ભાવિની દુનિયામાં હયલપાયલ ફરી નાખશે, શિશ્યાચારના પાયાંઓનેજ ફેરવી નાખશે, દુનિયાનાં ઘણાંજ આગળ પડતાં કુલોને બધે બેસતો થઇ પડે એવોઃધર્મમાં ફેરફાર કરશે, જે એક ભિન્ન પ્રકારનું નીતિશાસ્ત્ર બોલશે, જે પૂર્વ તિરસ્કારની નજરથી જેવામાં આવતું હતું, સંતપુરુષોના શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટિબુને અધમ ગણવામાં આવતું હતું તેને સદાચારી બનાવશે—જે તમે

તે યુગના લોકના આગળ આવા પ્રકારના સંબંધો જોવા હોત તો તેઓએ તમને એક કંપના સદ્ધિમાં વિહરનારૂપે ગણી કાઢ્યા હોત અથવા એક ગાંડા તરીકે ગણીને મતાવ્યા હોત. દુનિયાએ પોતાના નિયંત્રિત થયેલા મામોમાંથી શા માટે ચલિત થવું જોઈએ, શા માટે દુનિયાએ નવીન અને અજાણ્યા મામોમાંથી શું જોઈએ? છતાંએ એવા ઘણાક લોક હતા કે જેમને એક ફેરફાર થશે એમ લાગતું હતું; છતાંએ ભાવિના સામ્રાજ્યવિષે, થંવાનાં શુરો વિષે, દુનિયાના પઠને ફેરવી નાખનાર ફેરફારો વિષે કહેનારા તે યુગના મંદા-પુરુષો અને દષ્ટાઓ હતા. તમારા પોતાના વર્તમાન દિનોમાં તે સમયના લોકના જેવી અજ્ઞાનતા ફરીથી દર્શાવવાની હોય તો એ દૂર દૂરના યુગોનું અવલોકન ચલાવવું જરાપણ ઉપયોગનું નથી, કારણ કે આ બે હજાર વર્ષોમાં માનવિએ ખાત્રીથી પ્રગા વિષે વિશેષ અનુભવ મેળવેલો હોવો જોઈએ, તેમનાં સ્મૃત્તોની અંતરદષ્ટિ કંઈક વિશેષ કેળવાયેલી હોવી જોઈએ, તથા રોમની સમાપ્તિ કાલના તેમના પૂર્વગામિઓના દિનો કરતાં પૂરા પાતા ઝમાનાનાં ચિન્હો તેમના વિશેષ લક્ષમાં આવવાં જોઈએ.

રેતિ તે સમયે પણ ફરીથી થવાના ફેરફારોનું, ફરીથી એકાદ મહાશુરનો જન્મ થવાનું, નવીન ઝમાનાનો આરંભ થવાનું, એક નવીન સ્વર્ગ અને નવીન પૃથ્વી બનવાનું વિદ્યાર્થ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. અસારે તો તમે અને હું આવા એક સંક્રાંતિકાળમાં પડ્યા છીએ; તમે પ્રાચીન યુગમાં કંઈ હોત તેમ તમારામાંના ઘણાક કદાચ કહેશે, એક સ્વપ્નનગરમાં મહાકાલનાર હું અથવા ગાંડી બની ગઈ છું; છતાં એ આજે રાત્રે પાણીની પછીના રવિવારોએ હું તમને એવાં કેટલાંક ચિન્હો દર્શાવીશ જેવડે, દુનિયા ઉપર પ્રાપ્ત ફેરફાર થશે કે નહિ, એક નવીન સામ્રાજ્ય અને એક મહા સમર્થ શુરો થશે થયેલા કે, ભૂતકાલના દિનોની પેઠે આપણા વર્તમાન દિનોમાં દુનિયા એકાદ નવીન સ્વરૂપ વાળાં કરશે કે નહિ, માનવ જાતનો એકાદ ઉત્તમ વર્ગ દુનિયામાં વસિને રાજ્ય કરશે કે દેવદૂત એ સર્વ વિષેનું તમે તમારી જાતેજ નિરાકરણ કરી શકશો. સમાપ્ત થતા યુગનાં તેનાંક ચિન્હ જોવામાં આવે છે, તેમજ દુનિયામાં ઉગતા દિનનાં પણ અનેક ચિન્હો જોવામાં આવે છે. આ અને હવે પછીના ભાષણોમાં નવીન જન્મનાર કુલવિષે નહિ પરંતુ અંત આવતા કુલવિષે આપણે ચર્ચા ચલાવીશું; જે તેટલા માટે કેટલીક રીતે આ બે ભાષણો તમને સહેજ સહજ શોકભાવભર્યા અથવા સહજ શીકારાવાળાં લાગે તો મારે તમને એટલું સ્મરણ કરાવવું જોઈએ, કે ઉપકાલ થતા પૂર્વે રાત્રિ આવવીજ જોઈએ. સૂર્યોદય પૂર્વે આકાશની ધુસરતા યરીજ જોઈએ. જો આપણાથી આ ધુસરતાની પાછળ ઉપકાલની ગુલાબી ટેરવાંવાળા અંશુલિઓ રૂપી પ્રથમ ઝંખાં કીર્ણો જોઈ શકાય તો આપણા મધ્યમાં હજી એ રાત્રિ પ્રવર્તે છે તેની આપણે દરકાર કરવાની નથી; કારણ કે રાત્રિનો અંત આવતો જાય છે, આપણે ઉપકાલનાં બાકે સૂર્યને ઉગતો નિહાળી શકીશું.

આજે રાત્રિએ મેં માનવ જ્ઞાનના ત્રણ મોટા વિભાગ-ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, કલાને-પસંદ કર્યા છે; ધર્મની, પદાર્થ વિજ્ઞાનની, કલાની, બધી સદ્ધિમાં તપાસતાં, આપણે જ્યાં સુધી વધી શકીએ ત્યાં સુધી વધી શક્યા છીએ કે નહિ; એ વિધિઓના આપણા હાથમાં

ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે કે નહિ, હવે તેમનાથી માનવ જ્ઞાન અને આશાના નવીન માર્ગો વિશેષવાર ખુલા થઇ શકતા નથી, આ સર્વ વિષે હવે ચર્ચા ચલાવવાનું આપણું કાર્ય છે. સર્વ પાસા એક પ્રકારની અનિશ્ચયની લાગણી બાપી રહી છે, હું મોટે ભાગે કહી શકું કે એક પ્રકારની સંતાપની લાગણી ફેલાઈ રહી છે. સભ્ય શું છે, વિશ્વાસ યોગ્ય શું છે ? એવી પ્રશ્નપરપરા સર્વપાસા થવા લાગી છે. શંકાના, અરે, નાસ્તિકતા અને અશ્રદ્ધાના બિન્ન બિન્ન મતમતાંતરોના સર્વ પ્રકારના પ્રદારોના મધ્યમાં આપણા પાદ ઠરાવીને મૂકી શકાય એવો એકાદ ખડક આપણને ક્યાં મળી શકશે ?

(આગળ ચાલુ.)

કાલના પહદામાં ચીરા.

(પુનર્જન્મ વિષે બે બોલ.)

માનવિજ્ઞાના અનેક બિન્ન બિન્ન પ્રકારના વર્ગો છે; આવા વર્ગોના પુનર્જન્મ માટે કરેલી ગૌઠવજીમાં પશુ ધણો મોટો ભેદ પડી આવે છે; આવો ભેદ હોવાનું એટલું જ કારણ છે, કે તેમના વિકાસની પ્રગતિમાં વૃદ્ધિ કરવાનો એક શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે. (આટલો બધો ભેદ હોવાથી) એ સર્વ સાથે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના વ્યવહારની જરૂર ઉભી થાય છે. સર. એવીન. આનોંદો કહ્યું છે:—

Who toils a slave may come anew a prince
For gentle worthiness and merit won;
Who ruled a King may wander earth in rags
For things done and undone.

કવીએ સચચ્યા જેવા દયાના આવા એકએકના ફેરફારોનાં દર્શનો મળી આવે છે, એ નિર્વિવાદિત રીતે સત્ય છે, છતાં આવાં દર્શનો સરખામણીમાં જન્મલેખ મળી આવે છે; આવાં દર્શનોને જીવનોના એક ક્રમના સાધારણ માર્ગદર્શકરૂપે સ્વીકારવાનાં નથી. અનેકાનેક દર્શનોમાં શિક્ષિત કુટુંબોમાં જન્મેલો એક માનવ, મોટે ભાગે પોતાના બીજા જન્મમાં પોતાની જાતને સમાન દયામાં આવી પડેલી જીએ છે. આનું કારણ બે પ્રકારનું છે. પ્રથમ તો એકે આવી પરિસ્થિતિમાંથી લાભ મેળવી શકે એવા પ્રકારનો એ એક જીવાત્મા છે, નહિ તો તેને એવા રચનામાં જન્મજ આપવામાં આવે નહિ. બીજું એ છે, કે આ સ્થિતિમાં તેણે ઉપજવેલું કર્મ, ગરિબીના આવાસોમાં અથવા મૂલની જગલી જાતિ.

ઓમાં માર પાડવાની ખાખત ઘણીજ મૂલ્યવાન બરેલી થઈ પડે છે. તેટલા માટે ઉચ્ચ વર્ગના જીવાત્માઓ ઘણું કરીને શિક્ષિત લોકમાંજ જન્મ લે છે; આ નિયમમાં પણ વાર-વાર લક્ષમાં લેવા જેવો પ્રાથ જોવામાં આવે છે.

આવા ઉચ્ચ પ્રકારના જીવાત્માઓના અનેકનેક નમુનાઓ હોય છે. અમારી શોધોને લીધે અમે જેની સાથે ઘણાંજ પરિચિત બન્યા છીએ એવો આવા નમુનાનો એક જીવાત્મા ઘણું કરીને ખરાબર ક્રમવાર વિવિધ ઉપ-કુલોમાં જન્મ લે છે, દરેકમાં એકવાર જન્મે છે; બે જન્મ વચ્ચે આશરે ૧૨૦૦ વર્ષનો ગાળો જવા દે છે. અમુક મુશ્કો વિકસાવવાને, અમુક ઉપદેશો ઉપદેશવાને દરેક ઉપ-કુલ તેને માટે નિર્માણ થયેલું જણાય છે; આ જીવાત્મા ક્રમવાર આ સર્વમાંથી પસાર થાય છે, જેથી ક્રમે ક્રમે તેમનું ચારિત્ર ઘડાતું ચાલે છે, છેલ્લી સંપૂર્ણ દશા પમાય છે. અમુક ઉપ-કુલની દશાઓમાં કેળવવા ધારેલા મુશ્કો પ્રયત્નથીજ એક જીવાત્મામાં હોય તો તે એ ઉપ-કુલને બીલકુલ વટાવી જાય છે, પછીના ઉપ-કુલમાંજ આવા મુશ્કોની ખામીવાળા એક જીવાત્માને બીજા ઉપ-કુલમાં આગળ જવાને તૈયાર થતા પહેલાં તેના તેજ ઉપ-કુલમાં અનુક્રમે બે ત્રણ વાર જન્મ લેવો પડે છે.

પુનર્જન્મોના ક્રમે સંબંધી વર્તમાન શોધોમાંથી અત્યંત ઉપયોગની થઈ પડે એવી કેટલીક સ્ત્રુત ખાખતો પ્રકાશમાં આવી છે, એટલું આ વિષે કહી લેવું ઠીક થઈ પડશે; આવી શોધોથી જે જે સ્પષ્ટ થાય છે તે સર્વ સમજતા પૂર્વે તેમાં વિશેષ આગળ શોધ ચલાવવાની તથા સંબાળથી વર્ગીકરણ કરવાની જરૂર છે. એટલું તો ક્યારનુંએ સ્પષ્ટ થયું છે, કે એક અન્ય પ્રકારના ઉચ્ચ-વર્ગના જીવાત્માઓ છે, જે પોતાનાં ઉપ-કુલોમાં દેખીતી રીતે હમેશાં ક્રમવાર જન્મતા નથી, પરંતુ એકના એક ઉપ-કુલમાં વારંવાર આવવાનો વલન વાળા હોય છે. આવા જીવાત્માઓ એ ઉપ-કુલદ્વારાજ મુખ્યત્વે કરીને પોતાનો વિકાસ સાધવામાં જોડાયેલા લાગે છે, ખાસ મુશ્કોની શોધમાંજ અન્ય ઉપ-કુલોમાં માત્ર પ્રાસંગિક મુસાફરીએ જાય છે. આવા નમુનાના વર્ગનો બે જન્મ વચ્ચેનો ગાળો સરખામણીમાં ઘણોજ ટુંકો હોય છે-૧૨૦૦ વર્ષને બદલે આશરે ૭૦૦ વર્ષની સરાસરી આવે છે. આથી આ વર્ગના સભ્યો ઓછામાં ઓછી અધ્યાત્મિક શક્તિ ઉપજવી શકે છે, એમ લેશ પણ સ્પષ્ટવાતું નથી, પરંતુ તેઓ તે કાર્યને અતિ-તીવ્રતા પૂર્વક ચાર પાડે છે, એટલુંજ સ્પષ્ટ થાય છે. ઘણા જલ-દીથી થતા જન્મો વડે, તથા તેના તેજ ઉપ-કુલમાં થતા પુનરાગમનવડે કદાચ એટલું સ્પષ્ટ થાય, કે તેઓ અમુક રીતે પ્રથમ અને બીજા વર્ગના નમુનાઓના મધ્યના હોય એમ લાગે છે, કારણ કે, આ કેટલીક રીતે બીજા વર્ગનાં લક્ષણો છે; સ્પષ્ટ રીતે તેઓ મધ્યમ પ્રકારના નથી પરંતુ આપણે જેમનાં જીવનો પ્રથમ તપસ્વિ છે તેવા પ્રથમ વર્ગના ઉત્તમોત્તમ જીવાત્માઓની સાધારણ શક્તિ સાથે તેઓ દરેક રીતે સમાન પ્રકારે મજતા આવે છે. તેઓ અનેક પ્રકારે ભિન્ન પડી આવે છે; મસ્તકનો નમુનો સહજ ભિન્ન પડી આવે છે; તેઓ સ્વલ્પજીવન ઉપર યોગ્ય જીવન ગાળતા હોય છે, ઉચ્ચ જુનિટાઓમાં વિશેષ વિકાસ પામેલા હોય છે.

એટલું સ્પષ્ટ છે, કે ચાંદ્ર-પરંપરા-લોકમાંથી આ લોકમાં આવતા જીવાત્માઓ તેજ

ટોળાં ધધને આવે છે, જેમ અમેરિકાંથી રીમરમાં મુમાદરો આવે છે તેમ જલો કેન્હાલો બરાધને આવે છે, તેમના મધ્યના ગાગાનો વિશાલ અંતર હોય છે. આવા દરેક ટોળાના સંખ્યોનાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો હોય છે, આ સંબંધમાં ઘણું કરીને તેઓ અન્ય સર્વ ટોળાંમાંથી ભિન્ન પડી આવે છે. પ્રથમ એમ ધારવામાં આવ્યું હતું, કે આવા લોક ભિન્ન ભિન્ન કીર્ણોના અથવા ગુહોના નમુનારૂપ નિવડશે, પરંતુ આ આમ હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે દરેક ટોળામાં લગભગ સર્વ નમુનાના લોક મળી આવે છે; વર્તમાનકાલે, આરંભની દશામાં આ સર્વ અસંબંધ જેવું લાગે છે, પરંતુ એટલું અમે પ્રથમથી કહી ચક્રીએ છીએ, કે આથી કેટલાક ધણા આનંદજનક શોધના પ્રદેશો ખુલ્લા થાય છે; શોધોને ધણી જ આગળ ચલાવવામાં આવતાં વિકાસક્રમ વિષેની વિવિધ રીતિઓના અમારા જ્ઞાનમાં ઘણું કરીને તેથી ઘણીજ વૃદ્ધિ થશે. વળી સ્પંટ રીતે, શોધનાં આટલાં વર્ષો પછી પણ એક તદ્દન નવા પ્રકારનોજ નમુનો અમારા અવલોકનમાં આવ્યો છે; તેના અસ્તિત્વની અમને પ્રથમ શંકા નહોતી; અન્ય કેટલાક નહિ શોધાયલા નમુનાઓ હોવાનો યશો ખરો સંભવ જણાય છે. એટલું પ્રથમથી જણાયેલું છે, કે સામાન્ય નિયમમાં જીસલોક એક અપવાદ રૂપ છે-અન્યનાથી ભિન્ન એક કુલમાં તેમનો સમાવેશ થાય છે, તેના સંખ્યો દાઢકિવાંજ તેની બહાર જન્મ લે છે. જો ચીના અને જાપાની લોકોથી, તેજ પ્રકારના અપવાદનું વર્તમાનકાલે એક અન્ય અને વિશાલ દર્શાવ પૂરું પડતું હોય તો તેમાં નવાઈ પમાવાની નથી. વિશેષ સસ ખાખતોની એક વિશાલ સંખ્યા એકઠી કર્યા પછીજ આવી શોધને ખરી અથવા ખોટી કરાવી શકાય.

પ્રકૃતી રીતે અધમ-વર્ગના જીવાત્માઓ દરેક કુલમાં અનેકવાર જન્મે છે, કારણ કે તેના ઉપરેશો યદય કરવામાં તેઓ ધણાજ ધીમા હોય છે, તેમનો આધ્યાત્મિક વિકાસ એટલો બધો વધેલો નહિ હોવાથી તેઓ ધણીજ યોગી ચક્રિત ઉપગમીશકે છે, તેથી તેમના બે જન્મ વચ્ચેના ગાળા ઘણાજ ટુંકા હોય છે. બીજા વર્ગના અનેક જીવાત્માઓ જન્મની પારના પ્રદેશમાં આશરે ત્રણસેં વર્ષ વસે છે; તેમનામાંના કેટલાક વળી તેથી પણ યોગ સમય માટે વાસ કરે છે. એક ખરેખરો જંગલી માનવિ ગમે તો મધ્ય આફ્રિકામાં અથવા લંડનના એકાદ બીખારખાનામાં વસે, તેને ભુવર્લોકમાં યોગ્યક વર્ષ ગાળવાં પડે છે, પછીથી લગભગ તૂર્તજ તે દુનિયામાં જન્મે છે. એટલું શક્તિ યાય છે, કે વિકાસ પામેલા, શિક્ષિત લોક અને અવિક્ષિત વિશાલ સમૂહો વચ્ચેનું વિષમ પ્રમાણ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જણાય છે તેટલું તદ્દન નિરાશા બરેલું નથી, કારણ કે ઉચ્ચભુવનો ઉપર યોગ સમય ગાળવામાં આવતો હોવાથી અન્ય વર્ગનું વારંવાર પુનરાવરણ પોતાની સંપૂર્ણ સંખ્યાનું બજા હોય છે; પ્રથમ વર્ગના લોક, તેમના સમયના નેવુથી પંચાલું ટકા સુધી રચૂનશુવન, ભૂતોકની પારના પ્રદેશમાં વસે છે.

જન્મનું ખરેખરું સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં ત્રણ અવયવો લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. વિકાસ ક્રમના નિયમની અસર એ સર્વથી મહાન અને પ્રથમ અવયવ છે. ઈશ્વર, માનવિની શક્તિની કામના કરે છે, એ ઈચ્છા-કામનાવડે તેના ઉપર દૃઢ અને સતત દબાણ થાય છે. આ નિયમનું હમેશનું વલન માનવિને તેનામાં જે જે ગુણો ખુલતા હોય તે વિકસાવવાને સારી

રીતે બંધ બેસતી યદ્ય પડે એવી પરિસ્થિતિઓમાં ગ્રાહ્યવાનું હોય છે, તેને ગમે અથવા ના ગમે તેને અથવા તેની યોગ્યતાને બીલકુલ લક્ષમાં લેવામાં આવતી નથી. હુંકી દૃષ્ટિને લીધે માનવિ આવા કાર્યને વારંવાર અપ્રિયરૂપે, તથા પોતાની 'વૃદ્ધીના વિરોધિરૂપે' પણ ધારી લે છે; કારણ કે પ્રથમથી જોટલું સાફ કરી શકે એવો તે હોય છે તેટલું સાફ કરવાના લાગ મળે એવી પરિસ્થિતિઓ તે સ્વાભાવિક રીતે પસંદ કરે છે. પરંતુ નિયમનું વલન તો અત્યાર સુધી તે જે કરી શકતો નથી એવી બાબતો કરતાં શિખવાની તેને શરજ પડે એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકવાનું હોય છે—વર્તમાનમાં તેનામાં જેવા શુભો નથી હોતા તેવા વિકસાવવાનું હોય છે.

અમુક માનવિ ક્યાં જન્મશે એ નિશ્ચિત કરવામાં ભાગ બજવતો ખીજો આવવવ તેનું પોતાનું ઠમ છે—જૂતકાલનાં તેનાં કાર્યોનું પરિણામ છે. જે દોષ પ્રકારનું શાશન ચલાવવામાં ના આવે તો વિકાસ ક્રમનો નિયમ તેને માટે વૃદ્ધિ પામવાના સંભવિ શકે તેવા ઉત્તમોત્તમ લાગ પૂરા પાડે છે; પરંતુ તેનાં જૂતકાલનાં જીવનો આવા લાગનો લાભ લઇ શકે એવાં હોવાં જોઈએ નહિ. આવા કારણથી તેને અત્યંત બંધ બેસતું યદ્ય પડે એવું સ્થાન આપવું અસંભવિત બનતું હશે, તેથી તેને ગાણુ રીતે ન્તમ હોય તેથી સંતોષ માનવો પડે છે. મળેલી પરિસ્થિતિઓમાં—કર્મનું દોષપણ સંભવિત મિશ્રણ જે પ્રકારની અચૂકતાથી જણાઈ આવે છે, એ અદ્ભૂત છે. વારંવાર એટલું રપજ હોય છે, કે માનવિ પોતાને જે દશામાં આવી પડેલો જુએ છે તેના જોટલી બંધ બેસતી આખી દુનિયામાં પણ તેને માટે અન્યદશા નથી. પૂન્ય સુદ્ધિ વિનાજ દોષ આ આમ સ્વીકારે તોપણ બીલકુલ અવિકસિત માનવિ માટે સ્થલ નિશ્ચિત કરવાના પ્રશ્નથી કર્મદેવતાઓને જગપણ દકાકૂટ પડતી નથી. જે તેનો જન્મ એકાદ જગલી જાતિમાં થવાનો હોય છે તો તે મધ્ય આફ્રિકામાં, દક્ષિણ અમેરિકામાં, અથવા આસ્ટ્રેલિયાના મૂળવતનીઓમાં ગમે ત્યાં થાઓ તેનો કંઈ હિસાબ નથી. જે તેનો બીખારખાનામાં જ જન્મ થવાનો હોય તો તે મુખાર્ધ, મદ્રાસ અથવા કલકત્તા ગમે ત્યાં થાઓ, એ બાગ્યેજ અગત્યનું હોઈ શકે. સ્થલ મંસર્ગો, જોના વરોજ હજુએ તેના ઉપર દોષ પ્રકારના સંસ્કાર યદ્ય શકે એમ છે, તે આવાં સર્વ સ્થલોમાં સમાન રીતે મળી આવે છે. વિકાસ પામેલા માનવિ માટે તો વિજેજ મૂરદેલિ બયો પ્રદ્ન ખડો થવોજ જોઈએ, કારણ કે પૂર્વે તેણે સર્વ પ્રકારની સદ્મ શકિતયોનાં ટોળે ટોળાંને ગતિવાળાં બનાવ્યાં છે, તેથી તેમનાં પરિણામ તેના ઉપર અસર કરી શકે એવી પરિસ્થિતિની તેના માટે જરૂર પડે છે. બાલ જીવાત્મા માટે તો સો સ્થલોમાંનું ગમે તે એક ઘણુ કરીને સમાન રીતેજ ઉપયોગી યદ્ય પડશે. તેને એટલા બધા ઉપદેશ શિખવાના હોય છે, કે, તેમાંથી તે પ્રથમ કયો ગ્રહણ કરે છે, અથવા મૂલ ઉપદેશ તેને કયે સ્થલે મળે છે તેનો ઘણો હિસાબ નથી. પરંતુ વૃદ્ધ જીવાત્માના સંબંધમાં ખાસ વ્યવહારની જરૂર પડે છે, તેને માટે ખાસ પૂર્વ પાડવામાં આવેલું સ્થલ, ઘણું કરીને આખી દુનિયામાં તેને ખરેખર બંધ બેસતું યદ્ય પડે એવું ફક્ત એટલુંજ હોય છે. આ સંબંધમાં સ્વાભાવિક રીતે તે બાગ્યેજ આ પ્રમાણે ધારે છે, કારણ કે આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી ત્યારે તેનાં પ્રિયાપ્રિયને નહિ પરંતુ તેના ખરા લાભને લક્ષમાં લેવામાં આવ્યા હતા. છતાં એ આવો વિચાર એક સત્ય ભાવનાને દર્શાવે છે.

એકાદ માનવિનો જન્મ નિશ્ચિત કરવામાં અસરકારક નિવડતો ત્રીજો અવયવ. તેના કર્મના એક અન્ય વિભાગરૂપ છે—પૂર્વના જન્મોમાં અન્ય જીવાત્માઓ સાથે તેણે ઉપગમેલા સંબંધો. આપણાથી થતું સર્વ પ્રકારનું ગૌણ શુભ અને અશુભ એક સામાન્ય જન્મે ઉપારના ખાતામાં દાખલ થાય છે તથા વ્યક્તિના સંબંધ વિનાજ પૂરું થાય છે; પરંતુ જો આપણે અન્યના જીવન ઉપર તેના વિકાસમાં સદાયક અથવા બાધક નીવડે એટલી બધી અસર કરીએ તો તેની સાથે એક પ્રકારની આપણી પોતાની ગાંઠ બંધાય છે. જેથી આ-આગળ ઉપર (બીજા જન્મમાં) તેને ફરીથી મળવાની જરૂર ઉભી થાય છે—કેટલીક વખત અન્ય અનેકવાર મળતું પડે છે. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, એ એક દુનિયામાંની બલવાનમાં બલવાન શક્તિ છે, તેનાથી જીવાત્માઓ વારંવાર સાથે જોડાય છે, તે વડે તેટલો સમય વિકાસક્રમ અને કર્મની શક્તિયોના કાર્યમાં વિશાલ ફેરફાર કરી શકે છે. કોઈ પણ માનવિ તેણે જે કંઈ કર્યું હોય તેનાં પરિણામમાંથી બચી જશે એમ નથી; દેવું તો અધૂર વાળવુંજ પડશે, પરંતુ પ્રબલ પ્રેમની આવી અદ્ભૂત શક્તિના પ્રભાવને લીધે સમય અને દશાઓમાં વારંવાર ધણે જ ફેરફાર થઈ જાય છે. આપણા અભ્યાસ માટે જે જીવનોના ક્રમ પ્રસિદ્ધ થવાના છે તેમાં આનાં અનેક દર્શાવેલા મળી આવશે.

એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે, કે આપણું જીવનોના લાંબા નદના પ્રવાહમાં આપણે રોળા બંધ એકાં થઈએ છીએ—અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે મુજબીજ આપણે આવાં રોળાંમાં આવીએ છીએ—ધણું કરીને તેમના મધ્યખિંદુ રૂપ આગળ પડી આવતો એકાદ પ્રબલ જીવાત્મા હોય છે.

કીર્તિક્રમારના જન્મોના ઇતિહાસમાં આલું એક રોળું આપણી નજરે આવે છે, (અથવા કદાચ આવાં બે રોળાનાં ચિહ્નો જણાય છે) વર્તમાનમાં જીવ-મુક્તિના પદને પામી શકે એ મહાપુરુષોની સમર્થ વ્યક્તિઓની આશ્રયસ્થિતિ છે. ફરતા જીવકાલના પ્રવૃત્તિ-સમાં આગળને આગળ અમારી શોધ ચલાવતાં અમને માર્ગમ પડ્યું છે, કે જીવાત્માઓ આનાનું મંડળ દમેણાં વધારે ને વધારે નિઃકરના સંબંધવાળું બનતું જાય છે. દમણાં જીવમાં આમની વચ્ચેના સંબંધો સિધ્ધિ બન્યા છે, એનું આથી ભેસપણ સૂચવાતું નથી; ઉલટું તો તેમની વચ્ચેના સંબંધ કોઈ પણ સમય કડતાં વિશેષ બલવાળા જણાય છે. આથી તો ઉલટી એવી સૂચના મળે છે, કે આવા સંબંધો વર્તમાનમાં સંબંધોને ગૂમાવ્યા વિના અમુક સમય માટે જુદા પડવા નેટલા બળવાન બન્યા છે;—એ દરેક, ખૂરતા યુગોને ખીલવવા માટે જ્યાં જવું જરૂરું હોય ત્યાં જવા, અથવા ખાસ ઉપદેશો મદલ કરવા સમર્થ છે; આમ કરવામાં પોતાના સાથીઓને વિસરી જવાની અથવા તેમના માટેનો પોતાનો પ્રેમ એટલો થવાની તેમને માટે કોઈ પ્રકારની નીતિ નથી. તેથી ગત યોગાંક દળર વર્ષમાં તેઓ પ્રાચીન સમયના કરતાં કેટલી યોગીવાર સાંધે એકાદ થયા છે, આવા સમયમાં એ દરેક એકલા ઉભા રહેવાનું શિખતા હોય છે; પરંતુ આ વર્તમાન જન્મમાં આ આપણું રોળું ફરીથી વળી એકવાર એકઠું થયું છે—આ મમળે માત્ર કુટુંબના સંબંધથીજ નહિ પરંતુ એક સામાન્ય કાર્યમાં એક પ્રકારના સામાન્ય લાભના વિશેષ જાણવાનું બંધનથી જોડાયેલું છે; તેમની પાસે જે જે છે તે જન્મની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે એવા સર્ગ નેતાઓને

હમેશની માફક તે અનુસરે છે. જેમના દાયમાં થવાના કુલનું ભાવિ છે એવા તેઓ પ્રશ્ન-ગુરુઓ છે. વર્તમાનમાં એ સર્વે થી નિર્મલકલ સમાસદો છે, તથા તેમની પાછળ ઘઈ ગયલા અનેક જન્મોનાં સુખ અને દુઃખો, શાંતિ અને અશાંતિ દ્વારા મળેલી સર્વ શક્તિઓને તેઓ તેના માગ્ધને માનવજાતની સેવામાં અર્પણ કરે છે. ઓછામાં ઓછું તેમનામાંના કેટલાક માટે, તેઓ હવે વધારે વખત જુદા નહિ પડે એવું વચન આપવામાં આવ્યું છે—તેમનું મુખ્ય ભાવિ, તેમને જે કાર્યમાં આટલો બધો પ્રેમ છે તેમાં, જે મહાન નાયકોની સાથે તેમના જન્મો આટલા બધા નિકટના સંબંધથી જોડાયેલા છે તેમની દેખરેખમાં અર્પણ થશે.

આપણા વાચકો સમક્ષ મૂકવાના જન્મોના પ્રથમ ક્રમનો નાંધક, જેને અમે કીર્તિ કુમારનું નામ આપ્યું છે તે એક એવા નમુના અથવા ટાળામાંનો છે કે જેનો એ જન્મો વચ્ચેનો સરાસરી ગાળો આશરે સાતમે વર્ષનો હોય છે. તે નિયમિત ક્રમવાર ઉપ-કુલોમાં જન્મતો નથી, પરંતુ પંચમ મૂલ-કુલના પ્રથમ ઉપ-કુલમાંજ સુખ્યત્વે કરીને પોતે રોકાય છે—પ્રથમ તો મધ્ય એશિયામાંથી હિંદનાં મેદાનોમાં જતાં તેનાં અનેક દેશાંતરગમનોમાં તે ભાગ ભજવે છે, પછીથી ત્યારે ત્યારે સંભવી શકે છે ત્યારે મૌલ્ય અને રહસ્યની તે અદ્ભૂત પ્રાચીન જૂમિમાં જન્મ લે છે. અત્યાર સુધીમાં અમે તપાસેલા તેના ત્રીય જન્મોમાંથી ત્રીય જન્મો તો હિંદની ઐતિહાસિક જૂમિમાં થયા છે; જે કે આ સર્વથી હજુએ તે વિશુદ્ધિ માંગતા દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યો છે તોપણ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે એક પૂજ્ય માતૃ-જૂમિ પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે તેના વિશ્વમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિલંબ થયો નથી. તેના જન્મોનો અભ્યાસ ચલાવવો, જેથી તેના માર્ગનું અનુસરણ યઈ શકે; વિશુદ્ધિ-માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે કયા કયા ગુણો જરૂરના છે, એ વાચકે આખોયો સમજવાનું છે; તેમની પ્રાપ્તિપરે તેને પણ પોતાની વારી આવતાં કીર્તિકુમાર પેડે “સોતાપતિ” ની દીક્ષા લેવાની છે; જેઓ હમેશાં સુરક્ષિત ગણાય છે, જેમનું ભાવિ પોતાની જાતને માનવવર્ગની સેવામાં અર્પણ કરવાનું છે, તેમની સંખ્યામાંના એક તેને બનવાનું છે.

આવા જૂતકાલના જન્મોને તપાસવામાં વપરાયેલી શોધની વિધિયો વિષે કદાચ બે શબ્દ કહેવા ઉચિત લાગે છે. સાધારણ વિધિ તો, માતૃસિક અથવા કારણ દેહની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને, સાદી રીતે આકાશ-લેખે ઉકેલવાનો છે. આ માર્ગે પરિક્ષા કરતા સમગ્ર જન્મને જેમ સગવડ બરેલું યઈ પડે તેમ અવલોકનમાંથી ઉત્તાવળે અથવા ધીમે પસાર કરી શકાય છે. સાધારણ રીતે જન્મના વૃત્તાંતમાં અપાઠાજીય પસાર યઈ જવું કીક પડે છે, તેમાંથી અત્યંત અસરકારક પરિણામો ઉપજાવે એવા પ્રસંગો પસંદ કરીને, તેમના પ્રત્યે ફરીથી દષ્ટિ દેતાવીને તેમનું કેટલીક વીગતવાર દૃષ્ટિ આપવામાં આવે છે. જૂતકાલની આવી વાર્તાઓમાંની અનેકમાં શોધકોએ જાતેજ ભાગ ભજવેલો હોવાથી, શોધની એક અન્ય વિધિ તેમને માટે વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે—તેઓ તેમની જાતનો જૂતકાલના ઘણા સમય પૂર્વેના તે આકારોમાં ફરીથી અનુભવ મેળવે છે, તે અજાણ્ય મયાવતાં જીવનોને ખરેખરી રીતે ફરીથી ગાળે છે—હજારો વર્ષ પૂર્વે તેમને લાગતું હતું તેવું એક વધારેવાર અનુભવે છે, એકાદ હિંદુ યોગીનાં, એકાદ આટલાટિસના અમીરનાં અથવા એકાદ આર્ય દુમલાપોરનાં

વિચિત્ર પ્રકારનાં બિન્ન બિન્ન દષ્ટિ બિંદુઓથી દુનિયાનું અવલોકન બસાવે છે. આ પ્રમાણે લેખકોને તો આ વાર્તાઓ અત્યંત રજૂ અને નાટકરૂપ છે, તેથી તેઓ વાર્તાના મહાન લેખકોની વર્ણનાત્મક શક્તિની ઈચ્છા રાખે છે, જેથી આવા અસરકારક બનાવોને યોગ્ય રીતે ચિત્રિત કરી શકાય.

જ્યારે ગત જન્મોવિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે ત્યારે આટલા બધા દુરના સમયે બરોબર તારીખો નક્કી કરવાનું શી રીતે સંભવિ શકે, એવો પ્રશ્ન ઘણાં માનવિઓ વારંવાર કરે છે. સખ્ત મહેનતથી તથા કંટાળો આપે એવી ઘણી ગણતરીઓ વડે, ઘણું કરીને પ્રયત્નથી નિશ્ચિત કરેલા એકાદ બિંદુથી આરંભીને આમ કરવામાં આવે છે; ત્યાં ત્યાં સંભવિ શકે ત્યાં આવાં પરિણામોનું, અમુક પ્રકારનાં અવતરણો સાથે મેળવીને અથવા ખજો-ળનાં અવલોકન વડે, ખસખોટાપણું નક્કી કરવામાં આવે છે. અબજત ગણતરીમાં જૂલો થઈ હશે, પરંતુ આવી જૂલો માટેનો પ્રદેશ પણો થોડો છે, યથાર્થતા મેળવવા માટે કોઈ પ્રકારની મહેનત બાકી રાખી નથી. અત્રેથી હવે વાર્તાઓનો આરંભ થાય છે; આનંદજનક બનવામાં તેઓ બાએજ નિષ્ફલ નિવડશે; તેઓ તેટલીજ લાભકારક પણ નિવડે.

સી. ડબ્લ્યુ. લેડબીટર.

વાર્તાઓ વિષે વે વોલ.

ઉપરના મથાળા નીચે ભૂતકાલની જે વાર્તાઓ આપવામાં આવશે તે માત્ર વાર્તાઓ હોવાથીજ હાપવામાં આવી નથી—જે કે ઘણીવાર તેઓ તેવી પણ હોય છે, જે જન્મે જન્મે કર્મનો નિયમ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેના ઉપદેશો રૂપે આપવામાં આવી શકે. આ વાર્તાઓ અભ્યાસિને માટે દર્શનોપદેશો ઉત્તમ છે, માનવ જીવન ચાલુ રહેવાનું અનુભવમાં મદદગાર નિવડે એમ છે. છતાં પણ એટલું રમરી રાખવા યોગ્ય છે, કે તેમની આલેખનમાં વારંવાર ઘણાં ઉદાં કારણો દષ્ટિ મર્યાદાની બહાર રહી જાય છે, એકાદ જન્મનું વૃત્તાંત આલેખવામાં, અનિવાર્ય રીતે કર્મનું તત્ત્વ વિશેષપ્રમાણમાં અને વિચાર અને લાગણીનું તત્ત્વ ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં મિશ્રિત બની જાય છે. છતાંજે વિચાર અને લાગણીઓ, કર્મ કરતાં કારણો ઉપજાવનાર રૂપે અત્યંત બહુવાર છે; કારણ કે કર્મો, બાવિનાં ઉત્પાદકો હોય તેના કરતાં ભૂતકાલના નિર્ણય અને લાગણીઓની વિશેષ મર્તિમંત પ્રતિ-માઓ રૂપ છે. કર્મ કરતાં, કર્મનો હેતુ અત્યંત બહુવાર અસરકારક નિવડે છે, તેપણ વારં-વાર તે ઘણો ઉડો છૂપાયેલો હોય છે, કર્મ તો આ દુનિયાના જીવન ઉપર વર્તતું હોય છે. આગ હોવા છતાં જન્મોની એક પરંપરાના અભ્યાસ વડે કર્મના અનેક ગૂંચવાડો બરેલા પ્રત્યેનો નિકાલ થઈ જાય છે; જન્મે જન્મે વ્યક્તિઓના પરસ્પર સંબંધો, લાભ-સામનાં પરિણામો, જીવાત્માઓને એકલા જોડતી સાંકળો, તેમને બિન્ન પાસ્ટી વિશેષિ બાવનાઓ,

આપણા સમજવામાં આવે છે. સંબંધવાળા જીવાત્માઓને એકલા ચલાતા યુગો, અનેક સૈકાં, હજારો વર્ષો સુધી તેમની વિખગાઈ જવાની ખાબત, તેમના પુનઃ મેળાપ અને પુનઃ વિખરાવું, એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવે છે. આવી સમગ્ર વિચારપરંપરામાંથી, એક ઉપરિશાસક નિયામક વિષે યોજના કરનાર પ્રજ્ઞાન વિષે, નિર્વાહ ચલાવનાર સત્ત. વિષે એકાદ મહાત્મ હેતુને નિશ્ચિત રીતે પાર પાડવા વિષે, પસંદ થયેલા, કસોટીએ ચઢાવાયેલા, સ્વીકૃત પ્રતિનિધિઓ વિષે અપાયેલા, ઉપયોગમાં લેવાયેલા, નિશ્ચયોગી રખાયેલા પ્રસંગો વિષે ભરતિઓટના ગૂંચવાડાના મધ્યમાં ખાત્રીથી આગળ વધતા વિકાસ ક્રમવિષે એક પ્રકારની અભયની ભાવનાનો આપણામાં ઉદય થાય છે. એકાદ જન્મનું, આગળ અને પાછળના અન્ય અનેક જન્મો સંહિત યોગ્ય પ્રમાણમાં અવલોકન થાય છે. “મારે પણ મારી પાછળ વિસ્તરતો વિશાલ જૂતકાલ આવેલો છે; મારે એક વિશાલ ભાવિ પણ મારા આગળ વિસ્તરી રહ્યું છે.” આવા વિચાર ચલાવનાર વાચકના અંતરમાં બન્ન અને ઝારવની એક પ્રકારની લાગણીનો ઉદય થાય છે. અમરતાના પ્રકાશમાં અવલોકતાં વર્તમાનકાલની મૂર્છાપ્રતેનું ગંભીર દર પળાય છે: એક લાંબી વિચર ધરનામાં જ્ય અને વિજય એક ક્ષણિક અકસ્માત રૂપ બની જાય છે; જન્મ અને મરણ—તે પણ કૂટલી બધીવાર અનુભવવામાં આવ્યાં છે। દેહી હમેશાં જીર્ણ દેહો રૂપ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરતો હોવાથી તથા હમેશાં પોતાની જાતે નવીન દેહરૂપ વસ્ત્ર ધારણ કરતો હોવાથી, “તેટલા માટે હું કાંતેય તારે શોચ કરવા યોગ્ય નથી.” એવા શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશોના ગભિર સત્તનો તેને અનુભવ, સાક્ષાત્કાર થાય છે.

જન્મોની બિન્ન બિન્ન પરંપરાઓ પ્રસિદ્ધ કરીને, અમારા વાચકોના માર્ગમાં અમે આવા પ્રકારની સહાય આપવાની ખાત્રી આપીએ છીએ. એ સર્વ તેમને વિપત્તિના દિનોમાં એક બ્રહ્મવાન ટેકારૂપ, જીવનના અડખચા માર્ગમાં પ્રકાશ દેવંતી એક દીવાદાંડી સમાન થઈ પડે.

જન્મોની આ પરંપરામાં મૂળ્ય ભાગ ભજવનાર પાત્રોને મૂળ્યલે કરીને ગૃહોનાં, કાકપતિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, એવાં વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યાં છે; વાચકોને આ વાર્તાઓનાં પાત્રોથી, તથા ફરી ફરી દેખાવાની તેમની દિશાઓના સંબંધથી, બોમિયા બનવાની બ્રહ્મામણ કરવામાં આવે છે. નીચે જણાવેલાં નામધારી વ્યક્તિઓ અત્યારે જીવનમુકતની જીમિકામાં વર્તે છે:—

સોમદેવ.

મગળદેવ.

વિરાજ.

રાનીદેવ;

શુકદેવ.

બુધદેવ.

બૃહસ્પતિ.

વૈશ્ણવરા.

વિશ્વકર્મા.

ચિદંબર.

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે બુદ્ધપદ પામનારને માટે મહાશુરતું નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. પ્રભુમૈત્રેય, વર્તમાન ઔધિસત્તવને માટે સૂર્યનું નામ યોજવામાં આવ્યું છે. મનુના નામને એ પદના વર્તમાનધારક વૈવસ્વતને સ્વયંવતાર રૂપે એમને એમ રાખવામાં આવ્યું છે.

(ચાહ.)

એમિએસંટ તથા સી. ડબ્લ્યુ. લેડ બીટર.

વાલકોનો કેલવણી.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

યુવાનોના બાંધારણ ઉપર કાર્ય કરવાનાં આદર્શોનું કેલવણીનાં સાધનો છે, એવા સ્પષ્ટ બાન વડેજ, શિક્ષક દરેક દૃષ્ટાંતમાં વર્તવા યોગ્ય માર્ગ શોધી શકે. આ પ્રમાણે, વિચાર, લાગણી, ઇચ્છા જેવી જીવાત્માની વ્યક્તિમાં સમાવેશ થતી શક્તિયોને કેવી રીતે કેલવણી, તથા તેમની વૃદ્ધિની છાયાદેહ ઉપર કેવી અસર થાય છે, તે તેણે જાણવું જોઈએ; છાયા દેહને તો બીજવારના દાંતે આવવાના અને પુખ્ત ઉત્તરના મધ્યના સમયમાં, બાહ્ય પ્રદેશ-માંની અસરો વડે જેવો જોઈએ તેવો ધરી શકાય છે.

પ્રથમનાં સાત વર્ષમાં, અત્યાર સુધીમાં દર્શાયલા કેલવણીના મૂળસિદ્ધાંતોની મધ્યમ યોજના વડે નિરોગી અને બલવાન ઇચ્છા શક્તિની વૃદ્ધિ સાધી શકાય છે. આવા પ્રકારની ઇચ્છા શક્તિને આધાર માટે સ્થૂળ દેહના સંપૂર્ણ વિકસેલા આકારની જરૂર છે. બીજવારના દાંત આવવાના સમયથી, તે સમયે વિકાસ પામતા છાયાદેહ દ્વારા સ્થૂળશરીરને આવી શક્તિઓ પૂરી પાડવાનો આરંભ કરવાનો છે; આથી-સ્થૂળદેહનો આકાર ધૃદ અને દૃઢ બને છે. જે વડે છાયા દેહ ઉપર પ્રબલ સંસ્કાર પડે છે તે અત્યંત જલ્દ સહિત સ્થૂળ શરીરને બદલાવ બનાવવામાં મદદ કરે છે. જે વિચારો અને બાવનાઓ દ્વારા એકાદ માનવિ વિશ્વના નિત્યપ્રભવસ્થાન સાથેના પોતાના સંબંધનો અનુભવ, સાક્ષાત્કાર મેળવે છે તે દ્વારા, એટલે ધાર્મિક અનુભવો દ્વારા છાયાદેહમાં અતિપ્રબલ ધૈર્યશક્તિઓ ધૈર્ય શકાય છે. જે જીવનના આ સમયે ગંભીર ધાર્મિકબાવનાઓનો અનુભવ ના થાય તો એકાદ માનવિનાં ઇચ્છા શક્તિ અને સાથે સાથેજ ચારિત્ર પણ કદાપિ વિકાસ પામી શકતાં નથી. ઇચ્છા શક્તિના સમાન બાંધારણનું પરિણામ એ થાય છે, કે માનવિ પોતાની જાતને સમગ્ર વિશ્વના એક સચેતન અંશરૂપે જુએ છે. જો એકાદ માનવિ પોતાની જાતને એક એક ચેતન્ય સત્તા સાથે અભેદ રીતે જોડાયેલી ના માને, ના અનુભવે તો તેનાં ઇચ્છા શક્તિ અને ચારિત્ર, અનિશ્ચિત, વિરોધિ, અધમ પ્રકારનાં જ રહેવાં જોઈએ.

પ્રથમ સૂચવાયલાં રૂપો અને બાવના ચિત્રોનાં સાધન વડે ઉર્મિ વિગેની પ્રકૃતિ યોગ્ય દિશામાં સ્વતઃ વિકાસ પામતી જાય છે; ઇતિહાસમાંથી અથવા અન્ય દિશાઓમાંથી આપણા સમગ્ર ચારિત્ર વાળા પુરુષોની પ્રતિમાઓ ખડી કરનાર સર્વ સાધનો વડે આવી પ્રકૃતિ ખાસ કરીને કેળવાય છે. ઉર્મિ મંદિની વૃદ્ધિ સાધવામાં પ્રકૃતિનાં રહસ્યો અને સૌંદર્યોના અવલોકનમાં એકતોર બની જવું, એ પણ અગત્યનું છે. સૌંદર્યની ઇન્દ્રિયની કેલવણી વિશે તથા જે જે કલા વિશે હોય તે વિગેની લાગણી જાગત બનાવવા વિશે, અત્યેજ વિચાર કરવો ખાસ કરીને બંધ બેસતો થઈ પડશે. સંગીત વડે છાયાદેહને એક એવો સમતાલ પૂરો પડવો જોઈએ કે જે વડે તે પૃથ્વીથી સર્વમાં સમતાલ જોઈ શકવાને સમર્થ થાય; આમ ના થાય તો આવો સમતાલ છૂપાયેલો રહે છે. આ સમયે સંગીતની દૈન્ય કેળવવાનો લાભ નહિ લેનાર યુવકને નાકીની આખી જીંદગીમાં યજ્ઞ ગૂમાવવું પડે છે. જેનામાં આ દૈન્ય

બીલકુલ કેળવાયા વિનાની રહે છે તેને માટે વિશ્વનો અમુક દેખાવ-દુષ્પ્રાયલોન રહેવો જોઈએ. તેમજ અન્ય કલાઓ પ્રત્યે પણ કોઈ રીતે તિરસ્કાર દર્શાવવાનો નથી. શિષ્ય શાસ્ત્રના આકારો વિષેની ઇન્દ્રિયની નબળાઈ, વાળી શકાય એવા આકારો, સીધી લીટી, રંગનું સમ-પ્રમાણ—કેલવણીની ધટનામાં આમાંના એકને પણ વિસારી મૂકવા જોઈ નથી. ખાસ પ્રસંગોમાં કદાચ આ સર્વ એટલું બધું સાદી રીતે થઈ શકે એમ છે, કે આ દિશામાં પ્રસંગો વડે કોઈ પ્રકારની વૃદ્ધિ સાધી શકાતી નથી, એવો વિરોધ જરા પણ ટકી શકતો નથી. જો આ દિશા વિષેની યોગ્ય બુદ્ધિનો પ્રભાવ શિક્ષકમાં આગળ પડી આવે તો સાદામાં સાદાં સાધનો વડે બહુ બહુ થઈ શકે એમ છે. જીંદગીનો આનંદ, જીવનનો પ્રેમ, કાર્ય કરવાનું બળ—આ સર્વ સૌંદર્ય અને કળાની બુદ્ધિની કેલવણીમાંથી રોગરોગમાં વ્યાપી રહે છે. માનવિના માનવિ સાથેના સંબંધો પણ—આવી બુદ્ધિના વિકાસવડે કેટલા બધા શ્રેષ્ઠ, કેટલા બધા સૌંદર્ય ભર્યા બની જાય છે! આ સમયે જીવનચરિત્રોના આધાર રૂપ વ્યક્તિઓ વડે કેળવાતી નૈતિક બુદ્ધિ પણ, જો સૌંદર્યની બુદ્ધિદ્વારા શુભને સૌંદર્ય રૂપે અને અશુભને કુરૂપ રૂપે સ્વીકારવાનું ઉપદેશનું હશે તો કેટલીક દૃઢતા ધારણ કરશે.

વિશુદ્ધ મનોવ્યાપારના આંતરજીવનરૂપે વિચારને પોતાને તો સચાના આ સમયે ગૌણજ, દૂરજ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સમગ્રવર્ષ અતિ પુષ્પઉમરના મધ્યકાલિન સમયમાં જીવાત્માના અન્ય અનુભવોની સાથે સાથેજ, વિચારની વૃદ્ધિ થતી જશે, નિરાકરણ બુદ્ધિ પોષાતી જશે, જેથી વિજયી નિવડેલી પુષ્પ ઉમર પછી એ માનવિ જીવન અને જાનની બાબતો વિષે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સહિત પોતાના અભિપ્રાયો બાંધવાને શક્તિવાન બનશે. જો કોઈ શિક્ષક ટિકા તટિકાની શક્તિ ઉપર સીધી અસર થાય એવી રીતે બહુજ યોગ્ય કાર્ય કરે અને આધ્યાત્મિક શક્તિયોના વિકાસદ્વારા આડકતરી રીતે વિશેષ કાર્ય કરે તો ખરેખર તે શિષ્યના પછીના બધા જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે.

આધ્યાત્મવિદ્યા કેળવણી વિષેના માત્ર આધ્યાત્મિક પક્ષના સિદ્ધાંતોજ પૂરા પાડે છે, એમ નથી પરંતુ બીલકુલ સ્વલપક્ષના સિદ્ધાંતો પણ પૂરા પાડે છે. આ બાબતના એકલા દૃષ્ટિક દર્શાવ રૂપે આપણે વ્યાયામકલા ને બાલરમતગમતોવિષે વિચાર ચલાવીએ. જોમ બાલપણનાં પ્રથમનાં વર્ષમાં આસપાસના પ્રદેશ પ્રેમ અને આનંદથી ઉભરાઈ જતા જ હોવા જોઈએ તેમ વધતા જતા હાથ દેહને પણ શરીરના વ્યાયામોમાંથી, તેના પોતાના વિસ્તારની, તેના હમેશાં વધતા જતા બલની લાગણીનો એકદમ અનુભવ લેતાં શિખવે. દર્શાવ તરીકે વ્યાયામ શાલાની કસંતો એવા પ્રકારે કરાવવી જોઈએ કે દરેક પ્રકારની ગતિથી, દરેક ડગલે બાલકબાલકીના અંતરાત્મામાં, “ મને મારા અંતરમાં વધતા જતા બલનો અનુભવ થાય છે, ” એવી લાગણીનો ઉદય થાય. એક પ્રકારના આરોગી આનંદરૂપે, એક પ્રકારની સુખની ભાવના રૂપે આવી લાગણીનો અંતરમાં ઉદય થવો જોઈએ. આવા ભાવથી દસરતો યોગ્ય કાઢવા માટે માનવદેહના એક પ્રકારના માત્ર માનસિક જ્ઞાન કરતાં વિશેષમાં શરીર છેદનવિદ્યા અને પ્રાણીચુલવિદ્યા જાણવાની આવશ્યકતા છે. માનવદેહની જુદી જુદી સ્થિતિયો અને ગતિયો સાથે આનંદ અને સુખના સંબંધનું ઉંડું અંતરજ્ઞાન ધરાવવું અવશ્યનું છે. અવધવોની એક પ્રકારની સ્થિતિ અથવા ગતિથી આનંદી અથવા સુખકર ભાવ-

નાનો કેવી રીતે ઉદય થાય છે, અન્ય પ્રકારથી બહુનો ક્ષય થાય છે, ઈત્યાદિ આવી કસર-
તોના યોજનારે જાતે અનુભવવું જોઈએ. વ્યાયામો અને શારીરિક કસરતો, આ દિશાએ
કેળવી શકાય છે, એવી ભાવના માત્ર અધ્યાત્મવિદ્યાજ શિક્ષકને પૂરી પાડે છે; આવા
વિચારો પ્રત્યે સદ્ભાવવાળો માનવ પણ આ કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી શકે છે. આત્મ કાર્ય
સાધવા માટે આધ્યાત્મિક સંપ્રિયોની દૃષ્ટિની પણ જરૂર પડતી નથી, પરંતુ અધ્યાત્મ વિ-
દ્યાએ જે જે આપ્યું છે તેને જીવનના વ્યવહારમાં લેવાના માત્ર જ્ઞાનની જરૂર છે. જે
કેલવણીના આવા પ્રકારના વ્યાવહારિક વિભાગોમાં ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો આવા જ્ઞાનને હજુ શી રીતે સાખીત કરવું, એ વિષેની સર્વ નિરૂપયોગી
બાબતો એકદમ બંધ પડી જાય. જે કોઈ આની યોગ્ય યોજના કરશે તેને આ જ્ઞાન આરોગ્ય
અને ઇક્ષવાન બનાવીને ખંધી જીવનમાં પોતે જાતેજ એક સાખીતી રૂપ બનશે. આવા
સાધનો વડે તેના વિશેષને વિશેષ જોવામાં આવશે, કે આત્મ જ્ઞાન ખરા વ્યવહારમાં પણ
સત્ય છે તથા સર્વ પ્રકારના “ નૈયાયિક ” અને કહેવાતાં “ વૈજ્ઞાનિક ” દૃષ્ટિ બિંદુઓથી
મળી રહે તેના કરતાં પણ ઉત્તમ સાખીતી તેને આ પ્રકારે મળી રહે છે. કોઈ પણ માનવ
શ્રેણીદારા આધ્યાત્મિક સત્યોને ઉત્તમ પ્રકારે જાણી શકે છે; ગમે તેવી વૈજ્ઞાનિક હોવા છતાં
એકાદ પ્રકારની ડોંગી સાખીતીથી આમ થઈ શકતું નથી, કારણ કે આમાં નૈયાયિક તર્ક
પરંપરાની ગડમથલ કરતાં ભાગ્યેજ કંઈ પણ વિશેષનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

પુખ્ત વયના સમયે કામનાદેહનો પ્રથમવાર જન્મ થાય છે. પછીથી યતા તેના બાહ્ય
વિકાસ સાથે, બાહ્ય અવસોકનની સંપ્રિયમાં પોતાની નિરાકરણ અને સ્વતંત્ર સુદિધી જે જે
પુણ્ય થયું હોય છે, તે સર્વ પ્રથમ વારજ અંતરાત્મામાં ધસી જાય છે. એટલું આપણે
પ્રથમ દર્શાવી આવ્યા, કે અત્યાર સુધી અંતરપ્રદેશમાંથી અસર થયા વિનાની જીવાત્માની
આવી શક્તિયોને, જેમ ગર્ભાશયમાં ચતુષ્ચો અને કહ્યો માન વિના સ્વતંત્ર વિકાસ થાય
છે, તેમ કેલવણીનાં સાધનોના યોગ્ય ઉપયોગ વડે વિકસાવવાની છે. પુખ્ત ઉંમર યતાં એવો
સમય આવે છે, કે બ્યારે માનવ અત્યારસુધી શિખેલી બાબતો વિશે પોતાનો અભિપ્રાય
બાંધવાને તૈયાર થાય છે. કોઈ પણ માનવમાં, તેની નિરાકરણ સુદિધી પણ જલદી જાગૃત
બનાવવો કરતાં, કોઈથી પણ તેનું બીજું વધારે મોટું નુકસાન થઈ શકતું નથી. નિરાકરણ
અને સરખામણી કરવા માટે જરૂરના ગુણો પ્રથમથી ગ્રામ કંઈ પછી જ કોઈ પણ પોતાના
સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ઉપજાવી શકે છે તો, એવા અભિપ્રાયના ખાતરી ભયાંઆધાર હોતા નથી.
જીવનમાં સર્વ પ્રકારની એક પક્ષની પૂજનો માત્ર ગણ્યા ગાંધ્યા જ્ઞાનના દુકડાઓ ઉપર આ-
ધાર રાખતાં સર્વ પ્રકારનાં શોકકારક “ ધાર્મિક પાપ-પ્રાપ્તિનો ” નો, કામના અનેક જ્ઞા-
નાઓની સ્વીકારાયેલી માનવ ભાવનાઓને આટલા દુકડા જ્ઞાનના આધારે તપાસી નિરાકરણ
કરવાની ઈચ્છાનો આધાર કેલવણીની આવા પ્રકારની આખીઓ અને બૂલો ઉપર હોય છે.
એકાદ માનવિને, વિચાર અંધારવા માટે યોગ્ય યતાં પૂર્વ બીજાઓએ જે જે વિચાર્યું હોય
તે પોતાની નજર સમક્ષ રાખવાની જરૂર છે. સ્પષ્ટ પ્રમાણના આધારવાળા સત્યનું પ્રથમથી
ઉકું જ્ઞાન યથા વિના કોઈ પણ પ્રકારની દૃઢ વિચાર પરંપરા ચાલી ચકી નથી. જે કોઈને
કેલવણીના આવા સિદ્ધાંતોને અનુસરવાની મરજી હોય તો, મોંઝમાં પછી નાની ઉંમરે, તેઓ

જાતે નિરાકરણ કરી શકે એવા હોવાની ભાવનાનો તેણે ઉદય થવા દેવો જોઈએ નહિ; કારણ કે આ પ્રમાણે આ બાબતને દૂર રાખવાથી તેમના ઉપર સર્વ પાસાથી અનેક ખૂણ બરેલા વિચાર વિના જીવનની અસર થવાનો સંભવ રહી શકે છે. આધ્યાત્મિક ભાવનાઓના શ્રેષ્ઠ આધાર રૂપ ટેકા વિનાના અભિપ્રાયથી, તે દર્શાવનાર પોતાના જીવનના માર્ગમાં એક પ્રકારનું વિધન ખડું કરે છે. જે કોઈ માનવિ એકાદ વિષય વિષેનું નિરાકરણ આપે છે તો તેમ કરવાથી હમેશાં અસર થવા વિના રહેતી નથી. જે ચર્ચાના પ્રશ્ન સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રથમથી એક અભિપ્રાય બંધાયેલો ના હોય તો, એક અનુભવનો જેવી રીતે વિચાર ચલાવવો જોઈએ તે ચલાવી શકતો નથી. યુવકોમાં તો પ્રથમ શિખવાનું અને પછીથી અભિપ્રાય બાંધવાનું વલન ધડાડું જોઈએ. અમુક વિષય વિષે યુદ્ધિને જે કહેવાનું હોય તે જીવાત્માની અન્ય સર્વ શક્તિયો બોલી રહ્યા પછી જ બોલાવું જોઈએ; એ પૂર્વે યુદ્ધિને તો મધ્યસ્થનું કાર્ય બજાવવાનું છે. અપકર નિરાકરણ યુદ્ધિનો રંગ લાગ્યા વિના તેને તો જે જે જોવામાં અથવા અનુભવવામાં આવે તેનું મહણ કરવાનું, જેનું હોય તેનું, જ સ્વીકારવાનું છે. તેટલા માટે યુવાન પુરુષને ઉપર સચવાયેલી ઉમર પહેલાં અમુક બાબત વિષેના સર્વ પ્રકારના વાદવિવાદોથી સુરક્ષિત રાખવાનો છે, પોતાના અંતરાત્મામાં કાબલ કરવા માટે તેને જીવનના અનુભવો સામે થવાનું છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. એકાદ વધતી જતી વ્યક્તિને, આ અથવા તે બાબત વિષેના લોકવિચારથી ભોમીયા બનાવવામાં જરા પણ બાધ નથી, માત્ર અપકર નિરાકરણયુદ્ધિથી ઉપજતા અભિપ્રાયો બાંધતાં તેને અટકાવવાની છે. એક અથવા અન્ય દૃષ્ટિબિંદુ માટે એકદમ નિશ્ચય કરી નાખ્યા વિના તેણે માત્ર ઉર્મિઓ વડે જ અભિપ્રાયોનું મહણ કરવું જોઈએ: તેણે એકાદ પક્ષ સાથે બંધાઈ પડવું જોઈએ નહિ, પરંતુ ધ્યાનસહિત સાંભળતાં તેણે આમ વિચારવું જોઈએ—“ એક પક્ષ આમ કહે છે, બીજો તેમ કહે છે. ” શિક્ષકો અને રક્ષકોને સર્વ બાબતે, પહેલાં આ ઇન્દ્રિયની કેલવણી માટે ધણાજ યુદ્ધિ ચાતુર્યની જરૂર છે; “આધ્યાત્મિક માનવિ” આનું ચાતુર્ય પૂરું પાડવાની સ્થિતિમાં છે.

અત્રે અધ્યાત્મ વિદ્યાના પ્રકાશમાં કેલવણીનાં ચોડાંક દૃષ્ટિ બિંદુઓ વિષેજ વિચાર ચલાવી શકાયો છે, આ તત્ત્વશાસ્ત્રને શિક્ષાચારના કયા સિદ્ધાન્તનું નિરાકરણ કરવું પડશે, તેની માત્ર સચ્ચતા આપવી પારી છે. આવા પ્રકારના વિચારનું વલન હવે પછીથી હમેશાં વધતા જતા વિસ્તારવાળાં મંડળોમાં વિસ્તાર પામતું જશે કે નહિ તેના ઉપર તેના વિજયનો આધાર છે. આમ થવા માટે બે વાનાં જરૂરનાં છે: પ્રથમ, લોકોએ અધ્યાત્મ વિદ્યા વિષેના પોતાનાં ખૂણ બરેલા વિચારોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે કોઈ ખરા જીવનથી આવી વિદ્યામાં જોડાશે તેના એકદમ સમજવામાં આવશે, કે વર્તમાનકાલે તેને ઘણાંક ધારે છે તેવી તે કાલ્પનિક ગંધાની પરંપરા નથી. આવા લોક પ્રત્યે તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી આમ કહેવામાં આવતું નથી, કારણ કે કેલવણીના એક સોધન રૂપે આપણો જમાનો જે જે પૂરું પાડે છે તે સર્વને પ્રથમ તો, અધ્યાત્મવાદીઓ ગાંડા, કાલ્પનિક-સંદ્ધિમાં વિહરનારા છે, એના જેવા આરોપના ભોગ થવું પડે છે. ઉપર ઉપરથી તો અન્ય પ્રકારનો વિચાર ભાગ્યેજ સંભવિ શકે છે, કારણ કે અધ્યાત્મ વિદ્યા અથવા બ્રહ્મવિદ્યાના નામથી વ્યવહારતા કંઈક અને વર્તમાનકાલનું

શિક્ષણ જીવનના એક દિવસ બિંદુ રૂપે જે જે સિદ્ધાન્તો સૂચવે છે તે સર્વ વચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રકારનો વિરોધ રૂપે જણાઈ આવે છે. માત્ર સદૃશ ઉદા વિચારથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે, કે અધ્યાત્મવિદ્યાના આવા સિદ્ધાન્તો વિના વર્તમાનકાલની બાંવનાઓ કેટલા બધા વિરોધ બાવથી ઉભરાઈ જતીજ રહેશે—કેવી રીતે આવી બાંવનાઓને લીધેજ આવા સિદ્ધાન્તોની જરૂર સ્વતઃ ઉભી થાય છે, સમય વીતતાં તેમને આમનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલવાનું નથી. જરૂરની ખીછ બાબતનો સંબંધ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્વતઃ પ્રવર્તતી દૃઢશક્તિ ઉપર છે. જે બ્રહ્મવિદ્યાનાં મંડલોમાં સર્વે બાબતોમાં જ્ઞાનને વ્યાપક બનાવવામાં આવશે, જીવનની સર્વે દશાઓમાં વિશાલતાથી આવા સિદ્ધાન્તોને ફલવંત બનાવવાનું અગત્યનું માનવામાં આવશે તોજ માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાને સમાજ આવકાર આપશે, નહિ તો સોફા બ્રહ્મ વિદ્યાને એક પ્રકારની ધાર્મિક મતાંધતા રૂપે, દૃઢપરના આવેશવાળાઓ માટેજ યોગ્ય રૂપે માનવાનું ચાહુ રાખશે. જે તે વ્યાવહારિક, ઉપયોગી આધ્યાત્મિક કાર્ય કરી બતાવશે તો બ્રહ્મવિદ્યાની હીલચાલને બુદ્ધિમાનોનો ટેકો મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

(સમાપ્ત.)

ડૉ. સ્ટીનર.

॥ ઇતિહાસનું શિક્ષણ. ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

હું ધાઈ છું કે મેં જે ઇતિહાસના લાભ બતાવ્યા તેને આપ સંમત હશે, એમાં મત ભેદ જેવું કશું પણ નથી.

હવે આપણે ઇતિહાસ બજાવવાની રીતે સંબંધી વિચાર કરીએ. સર્વથી પહેલું એ જાણવું જોઈએ કે ઇતિહાસ બજાવનાર એક શિક્ષકમાં કયા ગુણો હોવા જોઈએ ? ઇતિહાસની કથાઓ કદપના શક્તિપર બાર મૂકે છે, અને કદપના શક્તિને ઉત્તેજિત કરવા માટે બાળા સુંદર, લલિત અને કાવ્ય રસ યુક્ત હોવી જોઈએ. ઇતિહાસ બજાવનારમાં એક પ્રબાવશાળી વક્તામાં જેટલા ગુણ હોય છે, તે સર્વ હોવા જોઈએ. સખ્તો હારા કોઈ પણ દશાનું ચિત્ર ખેંચીને સામે લાવી ગ્રાખ્યની શક્તિની ઇતિહાસ શિક્ષકમાં ધણી જરૂર છે. આખ્યાન અગર કથાને મનોહરક બનાવવાની યોગ્યતા પણ એનામાં હોવી જોઈએ, અર્થાત એના દશા જોતોનો કોય મદાન વિસ્તૃત હોવો જોઈએ, જેથી જે દશાન્ત ચારે જોઈએ

ત્યારે નીચળા શેકે. શિક્ષકની તર્ક શક્તિ પણ એવી હોવી જોઈએ કે જેથી પ્રશ્ના કારણ વિદ્યાર્થીઓથી પરિણામ કઢાવી શકે. શિક્ષાશાસ્ત્રીની પ્રસિદ્ધ રહમત એ છે કે “જાનથી અજાનની તરફ વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવા એ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે.” એમ કારો કે શિવાજી પર વ્યાખ્યાન આપવું છે તો વિદ્યાર્થીઓને પુછવું જોઈએ કે ભારત વર્ષમાં પારસીઓ હિંદુઓ કરતાં અધિક એકત્ર કેમ છે ? વિદ્યાર્થી તરત ઉત્તર આપશે કે પારસીઓનો ધર્મ એક છે, ભાષા એક છે, અને સાહિત્ય પણ એક છે; પરંતુ હિંદુઓમાં તો એ સર્વ બિન્ન બિન્ન છે, આથી પારસીઓ એકત્ર છે. આ જવાબ મળતાં યુવક પુછો કે મરાઠા રાષ્ટ્રમાં શિવાજીએ હિંદુ ધર્મમાં વિદ્યુત જેવી શક્તિ કેવી રીતે પેદા કરી ? વર્તમાનમાં વિદ્યાર્થીઓની તરફથી ઉત્તર મળવાનો સંભવ છે કે મહારાષ્ટ્રમાં એક ધર્મ હોવો જોઈએ, અને તેને લીધે પરસ્પરનો આંતરિક પ્રેમ અધિક હશે. આવી રીતે પ્રશ્ના પુછતાં પુછતાં શિવાજીના પૂર્વ મનારે સર્વ ધાર્મિક તથા સામાજિક ઘટનાઓના સંબંધ મરાઠા રાજ્યની સાથે જોડા જવારે શિવાજીના આચરણો અને ભાવોની તરફ આવે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને પૂછો કે હિંદુઓના કરતાં મુસલમાનો વધારે કદા ધર્મ ચુસ્ત કેમ હોય છે ? વિદ્યાર્થીમાંથી ધણા ઉત્તર આપશે કે મુસલમાનોને નાની અવસ્થામાંથીજ એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને નાનપણના સંસ્કારોને લીધે તેઓ છેવટ સુધી ચુસ્ત રહે છે. હવે વિદ્યાર્થીઓને કહો કે શિવાજી નાની ઉમરમાંથીજ રામાયણ અને મહાભારતની કથાઓ સાંભળતો હતો અને તે પ્રમાણે તેની માતા પણ ધાર્મિક વાતો કહ્યાં કરતી હતી. આ સાંભળીને વિદ્યાર્થીઓ શિવાજીની ધર્મ પ્રીયતા અને રાષ્ટ્ર પ્રીયતાનું કારણ તરતજ સમજી જશે. આવીજ રીતે જસવંતસિંહની મહારાજીની કથા વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવે; આ સાંભળતાં વિદ્યાર્થીઓ તરતજ ખોલી ઉઠશે કે શિવાજીનું હૃદય ઉદાર અને તેનો આચાર ધણો પવિત્ર હતો, અને તેનામાં સ્ત્રી જાતિની પૂજનો ભાવ વિદ્યમાન હતો. શિક્ષકોએ આવી રીતે જુદી જુદી કથાઓ અને બનાવો સંભળાવીને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથીજ તેના શુભ અગર દોષ કઢાવવા જોઈએ. મનો વિજ્ઞાનનો એ સિદ્ધાંત છે કે બાલકો સ્વૈચ્છિક વિષયોના કરતાં સ્વયં દ્રષ્ટાન્તોને જલદી સમજી શકે છે. આ પ્રકારે શિક્ષણ આપવાથી વિદ્યાર્થીઓની વિચાર શક્તિ વધે છે, અને શીખેલો પાઠ તરતજ જૂલી જતા નથી. આ નીયમોને લક્ષમાં રાખીને પાઠમાં આવેલા મુદ્દાનું વર્ણન રસ યુક્ત ભાષામાં વિસ્તાર પૂર્વક સંભળાવવું જોઈએ.

જ્યારે ઇતિહાસનો પાઠ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે તે વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછવા જોઈએ. પ્રશ્ન પૂછવા એ પાઠનો એક આવશ્યક ભાગ છે. જે વિદ્યાર્થીઓને એ વાતની ખામી હોય કે શીખવાડેલા પાઠ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવશે તો તેઓ પાઠ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. પ્રશ્ન પૂછવાની રીતથી જ બીજો લાભ થાય છે તે પાઠની પુનરાવૃત્તિનો છે. આની સાથે સાથે શીખવાડેલા પાઠનો સાર ખોટા પર લખવામાં આવે, અથવા વિદ્યાર્થીઓને લખાવવામાં આવે તો તે બધામાં ધણું સહાયક થઈ શકે છે.

ધણાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ઇતિહાસ શીખવવામાં સર્વથા પુસ્તકોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહિ, અર્થાત વિદ્યાર્થીઓને સર્વથા પુસ્તકો આપવાં ન જોઈએ અને સઘળો પાઠ મૌખિક થવો જોઈએ, જરા વધારે વિચાર કરતાં આ અભિપ્રાય યથાર્થ લાગતો નથી કાર-

જુ કે જે ગ્રાંથ રીતે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન નિશ્ચિત બને છે. જે કદિ કદિ વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન લખાવીને, તેના ઉત્તર પુસ્તકમાંથી શોધીને લખી લાવવાનું કહેવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક વાંચવાનો પ્રેમ પણ વધે છે, અને ખરી રીતે જોતાં શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ પણ એ છે.

આ એક ધણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે કે જૂગોળના ઇતિહાસની સાથે કેટલો સંબંધ છે? હોર્ડ ચેરટર શીલ્ડ ખરે જ કહે છે કે જૂગોળ અને સમય નિર્ણય કરવાની વિદ્યા—એ બે ઇતિહાસની આખો છે. જે વિદ્યાર્થીને જૂગોળનું જ્ઞાન નથી, તે કદિ પણ ઇતિહાસનો જ્ઞાતા થઈ શકે નહિ. જે વિદ્યાર્થી જાપાનના પ્રાકૃતિક અને ભૌગોલિક લક્ષણોને જાણતો નથી, તે કેવી રીતે સમગ્રી શકે કે રૂશિયા અને જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધમાં જાપાનને પ્રાકૃતિક લાભ શા હતા? જૂગોળ નહિ જાણનાર કેવી રીતે સમગ્રી શકે કે, ભારતવર્ષમાં ઉત્તર દિશામાંથી જે શત્રુઓનાં કેમ આક્રમણ થતાં રહ્યાં? મરાઠા અને આરંગજેબની બાદશાહી સેનાઓનો મુકાબલો કરવામાં જૂગોળથી અગ્રત માણસ કેવી રીતે સમર્થ થાય? આવી રીતે બોયરોની નાનકડી સેનાએ, બે વર્ષ સુધી અંગ્રેજોને કેવી રીતે ચક્રમાં નાંખ્યા? આટલા બધા દેશોને જીતનાર નેપોલીયન નાનકડી ઇંગ્લેન્ડને કેમ ન જીતી શક્યો? અંગ્રેજોને પોતાના રક્ષણાર્થ જમીન પરની સેનાની કેમ આવશ્યકતા નથી? અંગ્રેજોને હિંદમાં નિવાસ રથાન કેમ નથી કરતા? આફ્રીકાખંડ, સમ્યતા અને વાણીજ્ય વ્યાપારનું કેન્દ્ર કેમ નથી બની શકતું? ભારત વર્ષની પછાત જાતિઓ પર રાજનૈતિક પરિવર્તનોનો વધુ પ્રભાવ કેમ નથી પડ્યો? આ સર્વ પ્રશ્નોનો ખુલાસો જૂગોળના જ્ઞાન સિવાય ન જ મળી શકે. જ્યાં સુધી જૂગોળનું સારી રીતે જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી, યુદ્ધનાં સ્થળો, અને સેનાના પ્રયાણના માર્ગોનો પત્તો લાગતો નથી. અને તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી કેટલાક અંશે ઇતિહાસની મનોરંજકતા જતી રહે છે, આથી ઇતિહાસ શીખવતી વખતે પણ ભૌગોલિક ચિત્ર સામે રાખવું જોઈએ. શીખવવા પહેલાંજ સર્વ ઐતિહાસિક સ્થળો અને અન્ય આવશ્યક સ્થળોને દેખાડવાં જોઈએ. આવી રીતે શિક્ષક ઐતિહાસિક ચિત્રોથી પણ ધણો લાભ લઈ શકે. ઉત્તરતા વર્ગ માટે તો આ પ્રમાણે હોવું અત્યંત જરૂરનું છે. જે શિક્ષક પોતે જ રોઈંગ જાણતો હોય તો તે બોર્ડ પર વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્ર દોરીને જતાવી શકે છે. એક વિદ્વાન તો એટલે સુધી કહે છે કે ઇતિહાસ ચિત્રોદ્ધારાજ શીખવેા જોઈએ. તેના મત પ્રમાણે જે કોઈ વિશેષ વ્યક્તિના ગુણ જતાવવા હોય તો તે પણ ચિત્રોદ્ધારાજ જતાવવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જે આરંગજેબની દુરતા અથવા હુદહદયનો છોકરાંઓને પરિચય આપવો હોય તો બચબીત પંડિતેનું ચિત્ર દોરવું કે જે કંપતા કંપતા પોતાનાં પુસ્તક ભોંયમાં દાટતા હોય. આ પ્રમાણે ચિત્ર દોરી જોડારને પૂછવું કે કોઈ વસ્તુને છૂપાવવાની તથા દાટવાની ક્યારે જરૂર પડે છે? તો ઉત્તર આપશે કે “તે સમયે કે ક્યારે ખુલી રીતે કોઈ વસ્તુનો પ્રયોગ કરવા દેવામાં આવતો નથી.” આવી રીતે એમની પાસેજ કહેવાવવું જોઈએ કે આરંગજેબ ધણો અત્યાચારી હતો. ખરી રીતે જોતાં આ રીત છે તો સારી અને વ્યવહારીક પણ છે, પરંતુ તે અધીક સમય લેશે, અને તે નાનાં બચ્ચાને ખાટો લાભકારી છે.

હવે એક અન્ય પ્રશ્ન એ છે કે જોના પર આજ કાલ ધણો વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો

છે, તે તિથિઓ મંચંધીતો છે. ઇતિહાસના પાઠની માથે તિથિઓને ગોખાવવી એ ક્યાં સુધી જરૂર છે ? તિથિઓ પર બહુબળ રાખવું એ અને પણ આવશ્યક લાગતું નથી. પણ મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓની તિથિઓથી પણ અજ્ઞાન રહેવાથી જન કદિ પણ નિશ્ચિત થઈ શકતું નથી. તિથિઓને યાદ કરાવવા માટે એકલાસોનો ઉપયોગ કરવામા આવે તો તે ઘણી જલદીથી મોટે થઈ જાય છે. તિથિઓને મોટે કરાવવામા સાદ્યયંત્રના નિયમોમાંથી એ નિયમની સહાયતા લેવી જોઈએ કે જેનું નામ મનોવિજ્ઞાનકારોએ સામીપ્ય તાવ રાખ્યું છે. દાખલા તરીકે ૧૭૨૬, ૧૫૨૬, ૧૭૨૬ તથા ૧૮૨૬ માં જનેલા ખનાવો એક સાથે યાદ કરાવવામાં આવે છે. આ માર્ગનું અવલંબન કરવાથી આ પ્રશ્નનું ઘણું અંશે સમાધાન થઈ શકે છે.

જો શિક્ષક પોતાના પાઠને મનોરંજક અને અધિક લાભદાયક બનાવવા આહતા હોય તો તેમણે એક અન્ય વાત પણ પોતાની દ્રષ્ટી સમીપ રાખવી જોઈએ. જ્ઞાતથી જ્ઞાતની તરફ લઈ જવું એ શિક્ષાનું મૂલ્ય સ્વતઃ છે એ હું પ્રથમ કહી ગયો છું. એથી વર્તમાનકાવની ઘટનાઓ અને સંસ્થાઓના પ્રભાવ તથા એના પશ્ચાત્તોને સમજાવવાને માટે, જો એના પોતાના સમાન જૂતકાલની ઘટનાઓ માથે સરખાવવામાં આવે તો તેથી ઘણું લાભ થવાનો સભવ છે. તે ઉપરાંત તેથી વિદ્યાર્થીઓની માનસિક શક્તિઓ પણ ઉત્તત થાય છે, અને ઉચ્ચ પ્રકારના ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતોને સમજાવવાને પણ યોગ્ય બને છે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લેન્ડના રામન શાસનની સાથે ભારત વર્ષનું વર્તમાન અંગ્રેજી શાસન સંખ્યાવી શકાય છે. જેવી રીતે પ્રાચીન ઇટલિમાં પોતાની સભ્યતા તથા રીતિ વ્યવહારને છોડીને રોમની સભ્યતા અને રીત રીવાજો મહણ કરી લીધા હતા, એવી રીતે ભારત વર્ષના ઘણા શિક્ષિતોએ પણ પોતાની પુરાની સભ્યતાને સલામ આલેકુમ કરીને અંગ્રેજી સભ્યતા અને રીત રીવાજનું અપુરુષ સ્વીકાર્યું છે. રોમન શાસનના વખતમાં જેવી રીતે લેટીનમાં બોલવું એ માનભરેલું ગણાતું હતું તેવી રીતે આપણા દેશમાં પણ અંગ્રેજી બોલેલા અંગ્રેજી બાપામાજ પોતાના વિચારોને પ્રકાશિત કરવામાં પોતાને મોટાઈ સમજે છે. જેવી રીતે રોમનોએ ઇંગ્લેન્ડમાં સડક આદિ બનાવીને તે લોકને પોતાના દાસ બનાવ્યા હતા, એવી રીતે અંગ્રેજોએ પણ રેલ, તાગ આદિ ચલાવીને ભારત વર્ષને પોતાનો આધિન બનાવ્યો છે. આવી રીતે પોતાના દેશની ઐતિહાસિક ઘટનાઓની વિદેશી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે સરખામણી કરી શકાય છે. જેમણે ધર્મના ઇસાઈ મતની સાથે, અકબરની ઇલિ-જાબેદની સાથે વિગેરે.

આવા શિક્ષણ ક્રમની આવી સામાન્ય સૂચનાઓ છે. આ સિવાય નાનાં બાંકડા અને મહાવિદ્યાલયો માટેની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઘણો ફેરફાર થઈ શકે એમ છે.

કુલચંદ બાપુલ શાહ.

॥ નજીકનું ભાવિ. ॥

(આડીઆરમાં મીસિસ. બેસન્ટે ૨૨ મેએ આપેલું એક ભાષણ.)

ગત કેટલાંક વર્ષોથી આપણામાંના ઘણાંના મનમાં ભાવિવિશેનો પ્રશ્ન ઘણો ધોળાયાં કરે છે તેથી તથા ગત વર્ષથી માંડીને કેટલીક બાબતો આપણામાંના ઘણા ખરા ગતિમાન થવાની ધારતા હતા તેના કરતાં પણ ઘણી ઝડપથી આગળ વધવા માંડી છે તેથી આજે પ્રભાતમાં “ નજીકના ભાવિ ” વિષેનો વિષય મેં પસંદ કર્યો છે. આજથી બરોબર એક વર્ષ પૂર્વે ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૯૦૯ ના મે માસમાં બ્યારે મારો “ The Changing World ” “ પલટાઈ જતી દુનિયા ” વિષેનો વ્યખ્યાન ક્રમ ચાલતો હતો ત્યારે મેં જમાનાનાં અનેક ચિહ્નો દર્શાવી આપ્યાં હતાં, તથા કેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક, કલા વિષયક, સામાજિક અને નાગરિક જીવનો અમુક એક બિંદુ તરફ ખેંચાય છે કે બ્યાંથી જે ખાસ દિશાઓમાં અસાર સુધી એ સર્વ પ્રવર્ત્યાં છે તે ખાસ દિશાઓમાં વિશેષ શક્તિ ખીલકુલ અસંભવિત છે, એ વિષે બાર મૂકીને સૂચના કરી હતી; એના એજ ક્રમનાં પછીનાં વ્યાખ્યાનોમાં, મૂખ્યત્વે કરીને માનવજાત સ્વીકારી લેશે એવી કેટલીક ઉત્પત્તિ માર્ગની દિશાઓ મેં સૂચવી હતી; તથા આવી બાબતોને એક બદલાતા જતા જમાનાનાં લક્ષણો રૂપે દર્શાવી હતી; સાથે સાથે મેં આપણે જેને એક નવીન ઉપ-કુલના નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેના ક્રમવાર ચાલતા બધારણનું પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું.

તમે સર્વે અભ્યાસિયોના જાણવામાં છે તેમ એક ઉપ-કુલ એ એક મૂલ-કુલના એક વિભાગ અથવા શાખા સમાન છે; મૂલ-કુલ એક મહાન આદર્શરૂપ છે, જેને અનુસરીને દુનિયાનાં અગ્રગણ્ય માનવિજ્ઞા વિકાસક્રમમાં આગળ વધ્યાં જાય છે; વળી તેમાં સંખ્યાબંધ ઉપ-વિભાગો, સમ ઉપ-વિભાગો હોય છે, આમાંનો દરેક તેને મળતા આવતા મૂલ-કુલનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો અપૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે. “ મળતા આવતા ” એટલા સમ્બંધોથી સાધારણ ગણતરી પ્રમાણે સમાન “ સંખ્યા ” વાળા કુલને સૂચવવા માગું છું; અથવા સમ ન તત્ત્વવાળું કુલ સૂચવવા માગું છું; આ એક તેની તે વાતને અન્ય પ્રકારે કહેવાનો માર્ગ છે. જેમ કલ્પનાતત્ત્વ વિશેષ વિકસેલું આટલાંટીઅન મૂલ-કુલ થઈ ગયું, જેમ આપણે માનસિક તત્ત્વ વિકસેલું પંચમ અથવા આર્થિક જોઈએ છીએ તેમ મળતાં આવતાં ઉપ-કુલો સમાન ગુણો, લક્ષણો દર્શાવી આપે છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે. તમે જાણો છો તેમ ચોથું અથવા કેલ્ટિક ઉપ-કુલ અત્યંત પ્રબલ રીતે કામના અને હર્મિતા ગુણોને દર્શાવી આપે છે; તેવી રીતે પંચમ અથવા ટ્યુટોનિક ઉપ-કુલ ઘણીજ આગળ પડતી રીતે સ્કૂલ મનને દર્શાવી આપે છે. બાલ સંજ્ઞાના ફેરફારોને ઉપજવતાં તથા તેમાં સમાવેશ થતાં આવાં તત્ત્વોના ક્રમવાર અનુસરણ વડે આપણે જૂત અને વર્તમાનને સમજવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ એટલુંજ તહિ પરંતુ અમુક સંકૃતિત હદ સુધી જાવિનું પણ આગળથી સૂચન કરી શકીએ છીએ. પંચમકુલ અને પંચમ ઉપ-કુલ જે માર્ગે આજ્યાં જાય છે તે દિશાને અનુસરતાં સાદશ્યવડે આપણે એટલું જોઈ શકીએ કે હવે પછીના ઉપ-કુલમાં જે તત્ત્વ વિકાસ પામશે

તે બુદ્ધિ, શુદ્ધ વિવેકયુક્ત બુદ્ધિનું હશે; આવી બુદ્ધિ, સ્થૂલ, નૈયાયિક, વાદવિવાદ મરત મનની પારની, છે, તકને બદલે આંતરગાનનો ઉપયોગ કરે છે; એકાદ મહાન બાવના નજર આગળ ખડી કરાતાં, ઉર્મિથી ઉભરાઈ જતા લોકના એક લક્ષણરૂપ તાત્કાલિક ઉત્તર, આવી બુદ્ધિ એકાદ ઉચ્ચ ભૂવનના દષ્ટિ બિંદુથી આવે છે. કેટલેક શ્રેતાઓ સમક્ષ એકાદ-આધ-રીસા શ્રાવ્યમંડળ—ઉર્મિ અથવા નીતિ વિષેની કોઈક મહાન બાવના ખડી કરે; તમને માલૂમ પડી આવશે કે આપું સભાગૃહ બાવનામાં તજાઈ જાય છે, જોતજોતામાં તેના સૌંદર્યનો સ્વીકાર કરે છે, તેને શુભરૂપે સમજી શકે છે. વિકાસ પામેલી તાર્કિક શક્તિઓના પ્રબલ પાયા સહિત, એકાદ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ માનવિમાં બુદ્ધિનો ગુણુ આપોઆપ વિકાસ પામતો જાય છે; પછીથી તે અત્યાર સુધી વાદવિવાદ વડે બાહ્યપ્રદેશમાંથી મેળવેલા સત્યની અંતરમાં ઝાંખી પામવાને શક્તિવાન થાય છે. એક સમયે (Dogmatism and Mysticism) “ મતવાદ અને અપરોક્ષજ્ઞાનવાદ ” ના બાપજીમાં મેં તમને બતાવી આપ્યું હતું. તેમ આ એક મહાન ભેદની બાબત છે; “ મતવાદ ” માં તમને બાહ્ય પ્રદેશમાંથી ઠોકી ખેસાડવામાં આવેલી એકાદ સલની એકાદ માનસિક વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, એકાદ સત્તારૂપ મનાતી વ્યક્તિની તે હોય તેમ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આવો સ્વીકાર કરનાર માનવિ, આવી વ્યક્તિ પ્રત્યે પોતાને ભક્તિ હોય એમ ધારે છે. “ અપરોક્ષ જ્ઞાનવાદમાં ” તમને સલની આંતર પ્રતિતિ થાય છે; માનવિ અંતરમાંથીજ પદાર્થને સત્ય રૂપે પીછાને છે. આવીજ રીતે બુદ્ધિના વિકાસ, ઉત્પત્તિવડે—છઠ્ઠા ઉપ—કુલમાં જોડલાં સંકૃષ્ટિત પ્રમાણમાં તેનો વિકાસ થશે તે લક્ષમાં લેતાં પણ—સમગ્ર શિષ્યાચાર કેલવણી રંગારો, માત્ર પ્રજ્ઞાઓની અંતર ઘટનાઓમાં ફેરફાર થશે એટલુંજ નહિ પરંતુ એક પ્રજ્ઞાની અન્ય પ્રજ્ઞા પ્રત્યેની રાજ્યનીતિમાં પણ ફેરફાર થશે. અલબત્ત આવા સર્વ ફેરફારોમાં ગૌણપક્ષ માર્ગનો દોરનાર થઈ પડે છે. પ્રકૃતિ હમેશાં, પ્રજ્ઞાસત્તાક રાજ્યવ્યવહારના માર્ગથી વિરુદ્ધ રીતે ગૌણ પક્ષ વડેજ નિયમનું કાર્ય થવા ક્રમે ક્રમે વધતી જતી સંખ્યાથી અનુસરાતી એકતાની ગૌણસંખ્યાને પસંદ કરે છે. તેથી સર્વ પ્રકારની મહાન હીલચાલોનો એકતાથી આરંભ થાય છે, પછીથી એ એકની આસપાસ એકાદ ચપલા મંડલ સહિત આગળ વધે છે, પછીથી વિરાજ લોક સંખ્યાથી સ્વીકારાતા સુધી આગળને આગળ વધતી જાય છે; કારણ કે વિકાસ ક્રમમાં અરેખરી ઉપયોગની બાબત ગુણુ સંબંધી છે, સંખ્યા સંબંધી નથી. પ્રાણીના કદથી નહિ પરંતુ મરતકના ગુણુ વડેજ સ્થૂલ સંદિમાં નિયામક પદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. હાથીના કદ કરતાં સિંહની ચપલતા કરતાં, બળદના બળ કરતાં આટલી બધી અધમ કાઠિનો માનવિ પોતાના મગજમાં કાર્ય કરતા અંતરાત્માના એક પ્રકારના ઉચ્ચ ગુણુવડે એ સર્વેના ઉમર રાજ્ય ચલાવી શકે છે, પ્રકૃતિમાં પણ હમેશાં આમજ હોય છે; ગુણુવડેજ સત્તાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આવા છઠ્ઠા ઉપ-કુલની તૈયારીઓ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અદ્ભૂત ત્વરાથી આગળ ચાલ્યાં જાય છે. તેમાંથી પસંદ થવાના છઠ્ઠા મૂલ-કુલના નમૂનાને તે અપૂર્ણ રીતે દર્શાવશે, તેમાં બુદ્ધિનો ગુણુ ધણીજ ઉચ્ચ પ્રકારે આવિર્ભાવ પામશે. મૂલ-કુલમાં ભાગ ભજવનારા જીવાત્માઓની કસરત કરવાની ભૂમિરૂપ તે બનશે; તેઓ આ પ્રમાણે લાખ્ખો કરોડો વર્ષ પછી થવાના મૂલ-કુલના ગુણુનો (બુદ્ધિ) સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવાને સંપન્ન તથા શક્તિવાન બનશે.

ગયે વર્ષે લાંબામાં આ વિષય વિષે આપેલાં બાંધણુ પછીથી આજ સુધીમાં બે મોટા ફેરફારો બન્યા છે, એ ઉભયે અર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ તો, ઈંગ્લેન્ડને બંધારણ સંબંધી મહાન પ્રશ્નના સામે ખડું કરનાર રાજકીય બળબળાટ; આ પ્રશ્નના નિરાકરણ ઉપરજી ભાવિનો ઘણે મોટે ભાગે આધાર છે. આ પ્રશ્ન અસારની પેઠે આગળ તરીઆવવાનાં મેં ગયે વર્ષે બાંધણુ આપ્યાં સારે કોઈ પ્રકારનાં ખાસ ચિહ્ન નહોતાં. ભૂતકાલ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં મને યોગ આવે છે, કે અનેક વર્ષો પૂર્વે જ્યારે હું રેડીકલ લીસચાલના પૂર જોમમાં ધૂમતી હતી ત્યારે હાઉસ ઓફ લોર્ડસ વિરુદ્ધની લાગણી તે સમયે હતી અથવા અસાર છે તેના કરતાં પણ ઘણીજ તીવ્ર પ્રકારની હતી, તે સમયે વારસાના તત્વનો સંપૂર્ણ રીતે વિનાશ કરવાની, હકની ભાવનાનો નાશ કરવાની ઇલાદિ વાર્તાઓ લોકમાં પૂર જોસથી ચાલતી હતી; પછીથી આવી સર્વ વાર્તાઓ અસ્ત થતી ચાલી; વર્તમાનમાં એકાએક આ પ્રશ્ન નિશ્ચાત્મક અદ્ભૂત પરિણામ સાથે શરીથી આગળ તરી આવ્યો છે. શાંતિથી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં વર્તમાન રાજ્યનીતિ, જેમાં રાજ્યો, લોર્ડ્સ અને કેમ્બ્રિજ લોકો રાજ્ય કર્મી સત્તારૂપ હોય છે એવા દેશના પ્રાચીન રાજ્ય બંધારણ ઉપર એક પ્રકારના સીધા હુમલા સમાન છે; જે વડે ઇંગ્લેન્ડ વૃદ્ધિ પામ્યું છે, જે વડે તે ભૂતકાલમાં વિશાલ અને બલવાન બન્યું છે, જે વડે તેનું વિશાલ સામ્રાજ્ય બંધાયું છે, એવા એક રાજ્ય બંધારણ સામે શંકા સમાન છે. બે એમ્પરોવાળા દેશો પ્રત્યે નજર ફેરવતાં ઇંગ્લેન્ડે હમેશાં દુનિયાની અન્ય કોઈ પણ પ્રજાની પોતાના જેવી ખીજ એમ્પર નહિ હોવાની મગરૂરી લીધી છે, અને તેમનાં બે જુદાં પડી આવતાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે,—એક તો વારસાના તત્વનો સ્વીકાર, ખીજું પ્રજાના મહાન પુરોષને ખીચરોની ઉંચી પહોં આપવાનું વિધાન.

જો વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર લેણ પણ સસ હોય તો, તમારાથી જન્મના પ્રશ્ન વિષે, “ ઉછેરની કીમત ” વિષે દુર્લક્ષ કરી શકાય નહિ. વર્તમાન પ્રજાસત્તાવલનવાળાં માન-વિજ્ઞાનો મોટા વિરોધ ઉભો થાય છે, એ મારા લક્ષમાં છે; તેઓ પૂછે છે;—“ અમુક માનવિને તેના જન્મને લીધેજ અમુક ખાસ પદ્ધતિ અને મહાન હકો શા માટે મળવા જોઈએ? ” આનો ઉત્તર એટલોજ છે, કે પ્રકૃતિમાં પ્રવર્તતા વારસાના નિયમવડે સ્થૂલ દેહનો ઘણે ભાગે આધાર વંશપરંપરા ઉપર હોય છે. અનેક શતકો થયાં તેમના પૂર્વજોની આસપાસ વિંટાઈ રહેલા શિક્ષણ વડે, તેમના પૂર્વજો પ્રકૃતિની અમુક ખાસ દિશાઓમાં જોડાયેલા હોવાને લીધે, આવાં સર્વ કારણોને લઈને મોટે ભાગે તેમના દેહો ઘડાય છે તથા અમુક ખાસ પદ પ્રાપ્ત કરવાની તેમની શક્તિયો યોજાય છે. એક લાજુવાર મારી સાથે લેકેશાયરમાં ચાલો—“ કુલિ-નતા ” નાં લાભનો અથવા વિરુદ્ધનો તમારો પક્ષપાત દૂર કરવા માટે—જ્યાં મજૂરોની એક આવા ઉપજાતિ વધવા માંડી છે, એક વજુકર અથવા લૂગડુ જતાવનાર જાતિ ઉભી થઈ છે. આવા ખાસ વર્ગના વજુકરોના દેહો ઉપર અસર કરતા વારસાના નિયમનું પરિણામ લાજુવિગ ખુક-નેરના કહેવા પ્રમાણે એવું થયું છે, કે તેમનાં બાલકો, વજુકરવિનાના વર્ગોમાં નાં મળી આવે એવી આંગણાઓની કુશળતા તથા બાપજીનો ધંધો શિખવાની સરલતા સહિત જન્મે છે. પગારનો પ્રશ્ન નિકળી આવતાં ઉછેરનો સ્થૂલભાગ આપોઆપ જણાઈ આવે છે. એટલું લેકેશાયરમાં સારી રીતે જણાઈ છે, કે જ્યાં લાંબા સમયથી કુંભાર કામ ચલાવવામાં

આવે છે એવા રૂઢીઠંડાચરમાંથી એકાદ કુટુંબ ત્યાં વસવા આવે અને આ કુટુંબનાં બાલકોને લેકેશાયરની મીસોમાં નોકરી મળે તો આવા ઉમેદવારોને આપવામાં આવતો પગાર, વધુકર કુટુંબનાં લેકેશાયરનાં છોકરાં છોકરીઓને આપવામાં આવતા પગાર કરતાં ઓછો હોય છે. શા માટે ? આનો ઉત્તર એટલો છે, કે વધુકરનો છોકરો પોતાના આપનો ધંધો, એકાદ કુંભારનું બાલક વધુકરનો ધંધો શિખે તેના કરતાં ધણી ઝડપથી શિખી શકશે. કુંભાર કામવાળા પરગણામાં ઉછરેલાં બાલકો કરતાં વિશેષ ચાલાકી અને ખાત્રીથી ધંત્રોને ચલાવી શકે એવા ખાસ પ્રકારની આંગળીઓ તેમને વારસામાં મળેલી હોય છે. વર્ગો વિષેની સર્વ પ્રકારની ભૂલ ભરેલી બાબતોએ દૂર રાખતાં પણ વંશપરંપરા જણાઈ આવે છે; જો કે નિયત રીતે નહિ પરંતુ સામાન્ય રીતે મજૂરવર્ગના મુલકને, ઉચ્ચકુલના મુલક કરતાં બિનરૂપે દટિપાતથીજ જોઈ શકાય છે. સ્વત્રવારસાને લીધે તે એકબિજા પ્રકારના સ્થૂલ નમૂના રૂપ હોય છે.

અનેક દશાંતોમાં કુલિનકુટુંબોએ પૂરા પાડેલા દેહોમાં અવતરતા જીવાત્માઓ, આવા ખાસ નમુનાના દેહોમાં આવવાના કારણથીજ અવરૂપ કરીને કુલિન અથવા શ્રેષ્ઠ નિવડતા નથી, એ વિચાર સંપૂર્ણ રીતે સાચ છે. વર્તમાનમાં સમગ્ર દુનિયામાં ઉપજાવેલા મૂંચવાડામાં, અશુભશાંતિઓના એક પ્રકારના મૂંચવાડામાં, જેટલો અને દિંદિમાં તેટલોજ ધૂરપમાં પણ બધી દુનિયામાં સમજે પથરાઈ ગયેલો એક પ્રકારનો મૂંચવાડો તમારી આસપાસ જોવામાં આવે છે, તેમાંથી પ્રગ્નસત્તાની બાબતોનો ઉદય થયો છે; વારંવાર એકાદ અમીરના દેહમાં વસવાને બીલકુલ ના લાયક એકાદ જીવાત્મા તમારા જોવામાં આવે છે, તે “અમીરાઈ” વિનાનો હોય છે, એટલે તે પ્રગ્નના કલ્યાણને માટે પોતાની જાતનો ભોગ આપવાને તૈયાર હોતો નથી; પ્રાચીન દિનોમાં તો રાજ્યવાદકવર્ગનું આ એક મહાન લક્ષણ ગણાતું હતું. ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રાચીન અમીર કુટુંબોના નામથી ઓળખાતાં બધાં કુટુંબોને તેમની અમીરી પોતાના દેશની સેવા કરવામાંથીજ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એક યથાર્થ દશાંતથી જણાઈ આવે છે તેમજ હું અત્રે જણાવીશ, રાજા અને અમીરો વડે જ બધા લશ્કરનું પોપણ થતું હતું; વર્તમાનની પેઢે તે સમયે કોઈ પ્રકારનો લઠાઈ-વેરો નહોતો; લશ્કરને નિભાવી રાખવા માટે સામાન્ય જન સમૂહ ઉપર કોઈ પ્રકારનો કર નાખવામાં આવ્યો નહોતો; અત્રેના ક્ષત્રિય વર્ગની પેઢેજ, દેશનું રક્ષણ કરવાની ફરજ અમીર વર્ગની વંશપરંપરાના ધર્મ રૂપે ગણાતી હતી. પશ્ચિમની ફ્રેંચુડલ સીસ્ટમમાં અમીરોની ક્ષત્રિયોના જોવીજ ફરજ હતી; દેશના રક્ષણ માટે જન અને માલ આપવાની તેમની ફરજ હતી. લશ્કરી ભોગવટાની શરતે, લશ્કરી સેવા વડે જ તેમને તેમની જમીનોની માલિકી મળતી હતી. જ્યાં સુધી આંતર અને બાહ્ય સાથે સાથે આગળ વધ્યાં જાય છે ત્યાં સુધી સર્વ બાબતો સારી રીતે આગળ વધ્યાં જાય છે; પરંતુ એ ઉભયમાં વિશેષ યતાં વિપત્તિ આવી પડે છે. આંતર ધર્મ અને બાહ્ય પદ્ધિ વચ્ચે સર્વ દેશોમાં વિરોધ ચાલુ થયો છે, વંશપરંપરાની સત્તા બધામાં આવી પડી છે; પરંતુ હાઉસ ઓફ લોર્ડસના અન્ય લક્ષણને લીધે ઇંગ્લેન્ડમાં આ બાબતોનો થોડો ધણો અટકાવ થયો છે; પ્રગ્નકીય જીવનના વિવિધ મર્ગોમાં પોતાનીજીતે વિષ્ણુવિ પામેલા લોકોને વારંવાર હાઉસ ઓફ લોર્ડસમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. હાઉસ ઓફ લોર્ડસની અપૂર્વતાનો આમાંજ

આવા ફેરફારો આવતાં ઘોઘાંક વર્ષોમાં જ થવાના છે; ઘોઘાંક વર્ષ પૂર્વે થવા અસંભવિત લાગતા આવા મહાન ફેરફારો વર્તમાન કાલના વિચાર અને પ્રવૃત્તિની ઝડપથી થવાના છે, એમ માની લેતાં પ્રથમ પગલું અધમ મનસવડે નહિ પરંતુ બુદ્ધિની દિશાઓમાં દોરાતા એક રાજ્ય તરફ બંધવાનું છે; પ્રજાતંત્રનો વિનાશ થશે નહિ. પરંતુ દિવ્ય હકથી સાબીત થતા નેતાઓને જ તે પસંદ કરશે; તેની પસંદગી રાજ્યદારી પુરૂષોથી દોરાયલી નહિ પરંતુ સ્વાભાવિક જ બનશે, તે એક પક્ષની નહિ પરંતુ સમગ્ર પ્રજાની બનશે. એક વિભાગ નહિ પરંતુ બધો પ્રજા સમૂહ તેમાં ભાગ લેશે. આ પ્રકારે બાવિ રાજ્યતંત્રનું આપણને ઝાંખુ દિગ્દર્શન થાય છે, જેમાં યાદી પુરૂષો રાજ્ય સાથેના સંબંધો, ખરેખર મહાપુરૂષોને જ સત્તા આપવામાં આવશે. માનસિક વિકાસ પામેલા લોકવાણી એક પ્રજામાં બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, એ જ માત્ર સંભવિ શકે એવી એક સત્તા છે,—પ્રજ્ઞા, ચારૂર્ણ: આ બે જ સત્તાનાં ખરેખરાં મૂલ્ય છે. જ્ઞાન અતે પ્રજ્ઞાનને રાજ્ય ના પ્રવર્તતા મુખી વિકટ પ્રસંગો અનિવાર્ય છે.

(આગળ આગળ.)

સત્તમ પડવર્ડે હજુપ સાથમાં રહી સ્થાય કરે છે.

મી. સ્ટેડની એક સાથી મિસ. ઇ. કે. બેટ્સે લાઇડ પત્રમાં લખેલા એક આ-નંદકારક પત્રને અમૃત બગર પત્રિકાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ગત : રાજધિરાજના મંરણથી મિસ. બેટ્સને ઘણું જ લાગી આવ્યું હતું, પરંતુ દુનિયાની પેલીપારના એક મિત્ર તરફથી એક સંદેશો મળવાથી આનંદ થયો હતો: એ સંદેશ નીચે પ્રમાણે હતો:—

તેમના પડવીના ગેરલાલોમાંથી છૂટા બનતાં તેમનો પ્રભાવ દશધણી વધી ગયો છે. તેમની પ્રજાઓનાં અન્યોન્ય સાથે સંબંધ ધરાવતાં કાર્યોમાં ગમે તેટલી ઝગઝગતી કારકીર્દી હોવા છતાં, તેમના પોતાના દેશનો જ કટાકટીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેઓ રાજધિરાજ હોવાની સત્ય બાબતને લીધે જ તેમના હાથ બાંધી લીધેલા હતા.....છગલ-ડગલ એક ઉત્કૃષ્ટ રાજ્યદારી પુરૂષના આદેશ જવાથી, તેમના હાથ દુનિયાદારીના જીવનમાં કોઈ કાલે જેટલા છૂટા ના થઈ શકે તેના કરતાં વિશેષ છૂટા થાય છે.....છૂપા વેશમાં આ એક આશિર્વાદ સમાન છે—તમે આ સર્વ ટુંકામાં જ જોશો.

આ ઉપર અર્થો યથાવત્તો વિદુષિ વસંત લખે છે:—

મરી ગયલી ખરેખરી રીતે જીવતાં હોય છે, તેઓ જીવલોકમાં ગયા પછી પણ દુનિયાની બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતા તેમના લાભપ્રવર્તતા હોય છે, એટલી સત્ય બાબતનું પ્રમાણ

પુનઃસ્મરણ કરાવવું એ ઉત્તમ છે. જ્યારે એક રાજા, એક ખરેખરા કટાકટીના પ્રસંગે, જેમાં પોતે ધણોજ આનંદ લેતો હોય એવું કાર્ય અધુરું રહ્યું હોય તેવામાં પોતાનું રાજ્ય છોડી જાય તો તે નજીકમાંજ વસે છે, તથા હબ્બુએ કોઈના ઉપર અસર કરવાનું, કોઈને દોરવાનું શોધતો હોય છે; આગળ ઉપર આવી પડવાનાવિકટ પ્રસંગોના સમયમાં, સલાહકાર આત્રીથી પોતાના સામ્રાજ્યને તણ જશે નહિ. પિતાનું કંઈ કંઈક પુત્રદાર પ્રકટ થતું ચાલશે: આ ઉપરાંત રાજાધિરાજ એડવર્ડ, ઈંગ્લેન્ડમાં કમભાગ્યે બાદશાહી સત્તાને બંધન કરતા સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી બંધાયલા હોય અને કરી શકે તેના કરતાં સત્તાના લગભગ-ધારીઓ ઉપર વિશેષ બલવાન અસર ઉપજાવવાને શક્તિવંત બનશે. તેમણે—કદાચ પોતાના પુત્રના લાભાર્થે—એક એસ્કવીથના હાથમાં સત્તા આપનાર તથા એક સક્ષમ એડવર્ડના હાથમાં તેને જતી અટકાવનાર રાજ્ય બંધારણના વર્તમાન ફારસની અસંગતતા તરફ વિશેષ નહિ તો ઈંગ્લેન્ડના લોકનું લક્ષ્ય તો દોરુંજ છે. ઈંગ્લેન્ડના કોઈ પણ પ્રકારના કાયદા વડે, પ્રધાનોની કાઉન્સિલ ઉપર પ્રમુખપદ ભોગવવામાંથી રાજાને દૂર કરવામાં આવતા નથી, પરંતુ પ્રથમ જ્યોર્જ રાજાને ખ્યાત બતાવનાર અગ્રેજ બાપાના રક્ત અદાનને લઈને આમ થયું હતું. જે પંચમ જ્યોર્જ પોતાના પૂર્વજની અયોગ્યતાનાં પરિણામને દૂર કરશે તથા ઈંગ્લેન્ડની રાજગાદીને એકાદ મદ્દાન આત્માને સ્વીકારવા યોગ્ય બનાવશે તો વફા-ફાર પ્રજા આનંદમાં મહાલશે.

॥ કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનાં કેટલાંક મનનો ॥

વિચાર: સોયમોદશ: ॥ શંકર.

ટૉલ્સ્ટૉયને “કય ?” “ક્સ્માત ?” “કિમય ?” નો ઉત્તર, ખુલાસો મળી શકતો નથી તેઓ કહે છે:—

“હમેશાં જેમાં માફ જીવન આશ્રય શોધવું હતું તેવું કંઈક મારામાંથી જતું રહ્યું હોય, આગળ ઉપર આધાર લેવાનું મારામાં કંઈ પણ ના રહ્યું હોય, નૈતિક દૃષ્ટિથી મારા જીવનનો અંત આવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. મારી જીંદગીનો એક અથવા અન્ય પ્રકારે અંત લાવવાની, એક સમર્થ સત્તા મને ફરજ પાડતી જણાઈ. મારા જીવનનો અંત લાવવાનીજ મારી મરજી હતી એમ મથાર્થ રીતે કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવનના આનંદોમાંથી મને દૂર ધસડી જનાર સત્તા એક સાધારણ વાસના અથ-

વા તૃષ્ણા કરતાં વિશેષ સંપૂર્ણ, વિશેષ બલવાન, વિશેષ સામાન્ય હતી. મારી પ્રાચીન દીનેની જીવવાની કામનાના જેવીજ આ એક શક્તિ હતી, માત્ર તે મને વિરૂદ્ધ દિશામાં દોરતી હતી. મારા સમગ્ર સ્વરૂપે જીવનમાંથી છૂટા પડી જવાની આ એક કામના હતી. “ત્યારે તો મને, એક સુખી અને સારા આરોગ્યવાળા માનવિરૂપે, દરરોજ રાત્રે જે ઓરડીમાં હું સુવા જતો હતો તેના બાસ્પટિયા સાથે મારી જાતને ના લટકાવી દેવા માટે દોરડીને સંતાડતો જીએ; કદાચ મારી ખંડુક વડે મારી જાતને અંત લાવવાની સહેલી લાલચને તાળે ના થઈ જવાય માટે હવે વધારે વાર હું શીકારે જતો નથી.

“મારે શું જોઈએ છીએ તે મને સમજતું નથી; મને જીવનનો ભય લાગવા માંડ્યો; તેને ત્યજી જવા તરફ હું દોરાયો; આ સર્વ છતાં તેમાંથી મને કરાકની આશા રૂઢેતી હતી.

“મારા સર્વ પ્રકારના બાહ્ય પ્રસંગો જેમાં મારે મારી જાતને સંપૂર્ણ રીતે સુખી ગણવીજ જોઈએ, તેવા સમયે આ સર્વ બન્યું. મારે એક ભલી પાતી હતી, તેના મારા ઉપર અને મારો તેના ઉપર પ્રેમ હતો. મારે ‘ભલાં બાલકો પણ હતાં તથા મારે જરા પણ મહેનત લીધા વિના વધતી જતી વિશાલ સમૃદ્ધિ હતી. મારાં સંગાં અને એજાખીતાં તરફથી કોઈ સમયે મળ્યું હોય તેના કરતાં વિશેષ માન મને મળતું હતું: અગ્રણ્ય માનવિ-જ્ઞાનાં વખાણના બાર તળે હું દબાઈ ગયો હતો; જરા પણ અતિશયોક્તિ વિના મને માફ નામ ધ્યાનનું આપી પામેલું લાગતું હતું. આ ઉપરાંત હું ગડા અથવા માદો ન હતો. આથી ઉલટી રીતે મારી ઉમરનાં માનવિજ્ઞાનાં ભાગ્યેજ મળી આવે એવું માફ શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્ય હતું. ખેડુતોની પેઠે જ હું લણી શકતો હતો; હું મારી મગજ શક્તિ પાસે અટક્યા વિના સતત આઠ કલાક કામ કરાવી શકતો હતો, તેનાં કંઈ પણ અશુભ પરિણામ અનુભવાતાં નહિ.

“છતાં એ મારા જીવનના કોઈ પણ કાર્યનો હું શુદ્ધિ ભર્યો અર્થ કરી શકતો નહિ. આરંભથીજ મારાથી આ ના સમજવા માટે મને નવાઈ લાગતી. જાણે કે કોઈકે મારી નિર્દયતા અને મૂર્ખાઈ ભરેલી મસ્કરી કરતું હોય તેવી મારા મનની દ્રશ્ય હતી. જીવનનો નશો ચડ્યો હોય, તેમાં રમીપત્ની રહેવાયું હોય ત્યાં સુધીજ માત્ર કોઈ પણ જીવનવહન કરી શકે છે; પરંતુ કોઈને પણ વિચારશીલ જનતાં આ સર્વ મૈષર્ફ ભરેલી છેતરપોંડી જેવું લાગે આ વિના રહેતું નથી. આ વિષે જે ખરેખર સત્ય છે તે એટલું, કે આમાં કંઈ પણ જરાએ હાસ્યજનક અથવા મૂઠતા ભરેલું નથી; શુદ્ધ અને સાદી રીતે એ સર્વ નિર્દય અને કમઅક્ષલવાળું લાગે છે.

“એક જંગલી પશુએ મુસાફરને ભડકાવ્યા બાબતી પૂર્વ દેશની વાર્તા ધણીજ પ્રાચીન છે.”

“ઘાતકી પશુથી પોતાની જાતને બચાવ શોધતાં મુસાફર જરા પણ પાણી વિનાના કુવામાં કુદી પડે છે; પરંતુ કુવાના તળાએ જીવનનો દુરત અંત લાવે એવો એક મદા ઝેરી નાગ તેના જોવામાં આવે છે; અભાગી માનવિ, જંગલી પશુનો ભોગ થઈ પડવાની ખીકથી બહાર નીકળવાની હિંમત કરી શકતો નથી, ઝેરી નાગના ડંશના ડરથી તળાએ

કદી પડવાની હિંમત ધરી શકતો નથી, તેથી કુવાની એકાદ ફાટમાંથી ઉગેલા વેલાની ડાંખળીઓને વળગી પડે છે. તેના હાથનું જોર કમી થતું જાય છે; અચૂક ભાવિને અધિન થતું જ પડશે, એમ તેને લાગી આવે છે; છતાં હજીએ તે વળગી રહે છે; એક કાળો અને ખોળો ધોળો એવા બે હંદરો, જે વેલાએ તે લટકી રહ્યા છે તેની આસપાસ સમાન રીતે ફરતા, તેનાં મૂળીઓને કાપતા તેના જોવામાં આવે છે.

“ મુસાફર આ સર્વ જુએ છે, પોતાના અચૂક વિનાશની તેની ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે લટકતાં લટકતાં, આસપાસ જોતાં જોતાં, વેલાનાં પાંદડાં ઉપર કેટલાંક મધનાં બિંદુ તેના જોવામાં આવે છે. તે તરફ પોતાની જામ લંબાવીને તેમને તે અતિ આનંદથી ચાટી જાય છે.

“ આ પ્રમાણે હું જીવનની ડાળીઓએ લટકેલા છું; મૃત્યુ રૂપી ઝેરી નાગ કંઈ દેવાને તૈયાર થઈને રાહ જોઈ રહ્યા છે, એ મારા જાણવામાં છે; આ પ્રમાણે મારે શા માટે ધર્મ-વીર બનવું પડે છે, એ મારાથી સમજાતું નથી; પૂર્વે મને જેથી દિવાસો મળતો હતો તેવું મધ ચાટવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ મધથી મને હવે વધારે વાર આનંદ મળતો નથી; દિવસ અને રાત્રી રૂપી ધોળા અને કાળા હંદરો, હું જે ડાળીએ લટકું છું તેને કડવા લાગ્યા છે. હું માન એક જ મીઠું જોઈ શકું છું—અનિવાર્ય ઝેરી નાગ અને હંદરો—તેમના તરફથી હું મારી દષ્ટિ દૂર ખેંચી શકતો નથી.

“ આ કંઈ એક જોડી કાઢેલી, કાષ્ઠનિક વાર્તા નથી, પરંતુ દરેક જણ સમજી શકે એવું અક્ષરે અક્ષર બીનતકરારી સત્ય છે. હું આજે જે કંઈ છું તેનું પરિણામ શું થશે ? હું કાલે જે કરીશ તેનું કેવું પરિણામ આવશે ? મારા સમગ્ર જીવનનું કેવા પ્રકારનું પરિણામ આવશે ? મારે શા માટે જીવવું જોઈએ ? મારે શા માટે કંઈ પણ કરવું જોઈએ ? જીવનનો એવો કોષ્ટ પથ હેતુ હશે કે જેને મારી વાઠ જોઈ રહેલું અનિવાર્ય મૃત્યુ ઊંચ બિંજ કરી નાંખતું નથી, વિનાશ યાચી કરતું નથી ?

“ દુનિયામાં આવા પ્રશ્નો ઘણા જ સાદામાં સાદા ગણાય છે. બુદ્ધિહિન બાલકથી તે ઠાણામાં ઠાણા વૃદ્ધ માનવ સુદ્ધાંતમાં દરેક માનવના અંતરાત્મામાં આવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વેના ઉત્તર વિના, મારા અનુભવ પ્રમાણે જીવનને લંબાવવાની બાબત અસંભવિત થઈ પડે છે.

“ વારંવાર હું મારા મનમાં વિચાર કરતો, કે કદાચ એવું કંઈક હશે કે જે લક્ષમાં લેવાને અચવા સમજવાને હું નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો. નિરાશાની આવી દશા માનવ જાત માટે સાહજિક હોય, એમ સંભવતું નથી. માનવિએ પ્રાપ્ત કરેલી જ્ઞાનની સર્વ દિશાઓમાં ખુલાસો મેળવવા માટે મેં શોધ ચલાવી. મેં દુઃખસહિત, વિલંબપૂર્વક પ્રથમ પરા ચલાવી, આમ કર્યું. તે પણ આલસુ જીવસાથી પ્રેરાઈને નહિજ. મેં આલસુની પેઠે શોધ ચલાવી નહિ, પરંતુ અનેક દિનરાત્રીઓ સુધી સખ્ત મહેનત સહિત, હઠીલાઈથી ચલાવી. મરવાની અણી ઉપર આવેલા, પોતાની જાતનો જાણવ શોષતા એક માનવની પેઠે મેં શોધ

ચલાવી—મને કંઈ પણ જોડ્યું નહિ. આ ઉપરાંત મારી ખાત્રી યદ્ય કે મારા પહેલાં જે મેણે વિદ્યાઓમાંથી આવે, ખુલાસા શોધવાની આશા રાખી હતી તે સર્વને કંઈ પણ જડી આપ્યું નથી. આટલુંજ નહિ પરંતુ તેમણે સ્વીકાર્યું છે, કે મને નિરાશામાં દોરી જતાર બાબત જ—જીવનની અર્થ વિનાની બેવકુફી વિષે—માનવિને મળી શકે એવું, ફક્ત ખીન તકરારી જ્ઞાન છે.”

આ સાંજીત કરવા માટે ટોલ્સ્ટોય, જુદા, સૌલોમન, રૅપનહોરમાંથી ઉતારા આપે છે. તેમના જેવા વર્ગમાં માનવિએ આવી બાબતનો આર પ્રકારે નિર્વાહ કરે છે. ઝેરી નાગ અથવા ઉદરને જોવા વિના મધ આટમાં કરવાની પ્રાણવ અવધતા; “આવાકાશો” તેઓ કહે છે; “હવે હું જે જાણું છું તે ઉપરથી હું કંઈ પણ શીખી શકતો નથી.” ન્યા સુધી દિન પહોંચતો હોય ત્યાં સુધી બને એટલું ઝુંટવી લેવું. પ્રથમના કરતાં આ વિશેષ વિચાર પૂર્વક સ્વીકારેલી અધિનતાની દશા છે; અથવા વીરને છાજતો આત્મધાત; અથવા ઝેરી નાગ અને ઉદરને જોવા છતાં નિર્ભય અને દયાજનક રીતે જીંદગીના વેલાનો આશ્રય આ વિષે તેમની વિચારપરંપરા નીચે પ્રમાણે ચાલી:—

“છતાંજે જ્યારે મારી બુદ્ધિ કાર્ય કરતી હતી ત્યારે અન્ય કંઈક પણ મારામાં કાર્ય કરતું હતું; તથા મારા ધોરણ કાર્યમાંથી મને દૂર રાખતું;—હું કહાય એમ કહી શકું કે જીવનનું એવા પ્રકારનું બાન કે જેથી મારા મનને અન્ય દિશામાં વળવાની ફરજ પડતી હતી, તથા નિરાશાની દશામાંથી મારો ઉદાર થતો હતો...જે...આ વર્ષનાં બધાં સમયમાં જ્યારે હું લગભગ અટક્યા વિના મારી જાતને, દોરીથી અથવા ગોળાથી કાર્યનો અંત લાવવાનો પ્રશ્ન પૂછ્યાં કરતો હતો તે બધા સમયમાં, મારા વિચારો અને બાવનાઓની આવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓના મધ્યમાં આજે હૃદય એક અન્ય ઉત્કંઠા ભરેલી ઉર્મિથી નિર્ભય બનતું જતું હતું. ઇશ્વર માટેની તૃષ્ણા વિના મારાથી આવે અન્ય નામ આપી શકતું નથી. ઇશ્વર માટેની આવી તૃષ્ણાને મારા વિચારોની પ્રવૃત્તિ સાથે કંઈ પણ લેવા દેવા ન હતી—અરેખરી રીતે આવી પ્રવૃત્તિના એ સીધે સીધી વિરુદ્ધ હતી—પરંતુ તેનો મારા હૃદયમાંથી ઉદય થયો હતો. તે એક પ્રકારના ભયની બાવના સમાન હતી, જેથી હું એક બાલક જેવો તથા આ સર્વ અજાણી બાબતોના મધ્યમાં એકલા જેવો બની જતો હતો. ટાઈફની મદદ મળવાની આશામાં આવા ભયની લાગણી ઓછી થતી હતી.”

આ સર્વ ગમે તેમ હો તો પણ ટોલ્સ્ટોયને આવી અંત વિનાની પ્રશ્ન પરંપરાની શોધમાંથી એક પછી એક ખુલાસા મળતા ગયા. માત્ર એક અંતરાળા જીવનને લક્ષમાં લેવાથી, જીવન અર્થ વિનાનું છે, એવી ખાત્રી યદ્ય હતી, એમ તેને જણાઈ આવ્યું. અંતે તેઓ એવા સાર ઉપર આવ્યા, કે સાધારણ લોકની પેઠે અનહદ ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી જીવન જીવવા યોગ્ય બની જાય છે, તેઓ કહે છે:—

“માનવજાતના આરંભથી જ્યાં જ્યાં જીવન ઉદ્ભવ્યું છે ત્યાં ત્યાં જીવાને સંભવિત બનાવતી શ્રદ્ધા પણ વર્તેલી જોવામાં આવે છે. શ્રદ્ધા, જીવનના એક અનુભવ સમાન છે,

જે વડે માનવિ પોતાનો વિનાશ સાધવું નથી પરંતુ જીંદગી જીવાવવાનું ઇચ્છે છે. આપણે જે વડે જીવીએ છીએ તેવી એ એક ક્ષતિ છે. જે માનવિ એમ ના માને, કે તેને કંઈકને માટે જીવવાનું છે તો તે કોઈ પણ પ્રકારે જીવવાનું પસંદ કરશે નહિ. એક અનંત ઇંદિરની ભાવના, જીવાત્માની દિવ્યતા, માનવ કાર્યોનો ઇંદિર સાથેનો સંબંધ—આવા સર્વ વિચારો માનવ તર્કપરપરાના, અનુલક્ષ્ય ગૂઢ ઉદાત્તમાંથી શ્રમવડે સાધ્ય થાય છે. આ ભાવનાઓ એવી છે, કે તેમના વિના કોઈ પ્રકારનું જીવન સંભવતું નથી, તેમના વિના હું મારી જાતે પણ જીવવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ. મારી જાતની તર્કપરપરા ઉપર આધાર રાખવાનો તથા શ્રદાવડે પૂરાપડતા આવા ઉત્તરોની ઉપેક્ષા કરવાનો મારો કોઈ પ્રકારનો હક નથી, એમ મને સમજાવાનો આરંભ થયો; આવા ઉત્તરો એજ કક્ષા આવી પ્રશ્નપરપરાને બંધ બેસતા છે.”

છતાંએ સ્થૂલમાં સ્થૂલ વહેમોમાં કુબેલા, સાધારણ લોક શ્રદ્ધા રાખે છે તેવી રીતે કેમ કરીને શ્રદ્ધા રાખવી? આતો અસંભવિત—પરંતુ તેમનું જીવન! તેમનું જીવન! એક સાધારણ પ્રકારનું હોય છે. તે સુખી હોય છે! તેજ પ્રશ્નો એક ઉત્તર છે! !

ધીમે ધીમે ટાઉન્ટોપની નિશ્ચિત ખાતી થતી ચાલી—તેઓ કહે છે કે આમ થવા-માં તેમને બે વર્ષ લાગ્યા—કે તેમની મુરકલી સામાન્યરૂપે જીવન વિષેની નહિ, સાધારણ માનવિના સાધારણ જીવન વિષેની નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ, શુદ્ધિમાન, કલાવાળા વર્ગોના જીવન વિષેની, તેમણે જાતે હમેશાં ગાળેલા જીવન વિષેની, માનસિક જીવનની, વ્યવહાર કુશલતા, કૃત્રિમતા, અને સ્વાત્મ સોમના જીવન વિષેની હતી. તેઓ ખોટી રીતે જીવન ગાળતા હતા, તેમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. પાસન જરૂરીઆતો માટે કાર્ય કરવું, જુઠાણા અને કુલણજીવેડાને સ્વપથપૂર્વક ત્યાગ, સામાન્ય તંગીઓને દૂર કરવી, સાદા બનવું, ઇંદિરમાં શ્રદ્ધા રાખવી, આ સર્વમાન્ય પુનઃ સુખનો, સમાસ ગ્રાપ છે. તેઓ કહે છે:—

“મને યાદ આવે છે, કે વસંતે રતુના આરંભમાં એકદિને હું જંગલમાં એકલો હતો, તેના અદ્ભૂત સ્વરોનું શ્રવણ કરતો હતો. મેં ધ્યાનઆધ્યું, મારું મન આજ નંણ વર્ષથી દરરોજ જે શોધમાં લાગ્યું હતું તે તરફ વળ્યું—ઇંદિરની શોધ. પરંતુ તેના વિષેની ભાવના, મેં વિચાર્યું, મારામાં એ ભાવનાનો કોઈ કાલે પણ શી રીતે ઉદય થયો?”

“આવી ભાવના સાથે મારામાં ફરીથી જીવન પ્રત્યેની આનંદી લાલસાઓનો ઉદય થયો. મારામાં દરેક બાબત જાગૃત બનીને એક પ્રકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવા લાગી..... મારે આથી આગળ અવલોકન કરવાની શી જરૂર છે? મારા અંતરાત્મામાંથી એક પ્રશ્ન થયો. તેના ત્યાગ નિવાસ છે, તેના વિના કોઈથી પણ જીવી શકાય એમ નથી. ઇંદિરના અસ્તિત્વને માનવું અને જીવન ગાળવું એ જાને એકજ અને સમાન બાબતો છે. જે જીવન છે તેજ ઇંદિર છે. (માત્ર પ્રશ્નમય જીવનજ સંભવે છે.) તો બન્ને! જીવે, ઇંદિરની શોધ કરો અને કોઈ પણ જીવન તેના વિનાનું રહેશે નહિ.....

“આ પછી મારા અંતરમાં અને મારી આસપાસ સર્વે બાબતો કોઈ પણ કાલે

હોય તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારે સ્પષ્ટ બની ગઈ અને આવા પ્રકાર કોઈ કાલે સંપૂર્ણ રીતે સુઝાઈ ગયો નથી. હું આત્મઘાત કરવામાંથી બચી ગયો. ક્યારે અથવા કેવી રીતે આવા ફેરફાર થયો એ મારાથી કહી શકાતું નથી. પરંતુ મારામાં જેવી રીતે જ્ઞાન વિના અને ધીમે ધીમે જીવનની શક્તિનો વિનાશ થયો હતો, તથા હું મારી નૈતિક મરજી પથારીએ પડ્યો હતો, તેવીજ રીતે ધીમે ધીમે, લક્ષમાં પશુ નો આવે તેમ જીવનની શક્તિનો પુનઃ ઉદય થયો. આમાં જે નવાં પંખાડતું હતું તે એટલું જ હતું, કે મારામાં પુનઃ ઉદય થયો હતો. આ શક્તિ કોઈ પણ પ્રકારે નવીન ન હતી. તે મારી જીવાનીની શ્રદ્ધાની પ્રાચીન શક્તિ હતી; મારા જીવનનો હેતુ ઉત્તમ જનવાનો હતો, એવા પ્રકારની તે માન્યતા હતી. બપોરના કુશલ દુનિયાના જીવનનો મેં ત્યાગ કર્યો. તેને મેં કોઈ પ્રકારના જીવન રૂપે નહિ પરંતુ જીવનના એક હાસ્યંજનક દ્વારસ રૂપે સ્વીકાર્યું; આવા જીવનની ઉપરચોટીયા બાજતોજ આપણને તેને ખરી રીતે સમજવામાંથી અટકાવે છે. ” આ પછી ટોલ્સ્ટોયે ખેડતું સાદું જીવન ગાળવા માંડ્યું તથા ત્યારથી માંડીને પોતાની જાતને સત્ય અને સુખી માનવા લાગ્યા, વિશેષ નહિ તો સાપેક્ષ રીતે તેમજ બન્યું.

મૃત, વર્તમાન ને ભાવિકાલ.

વર્તમાનકાલ, મૃતકાલનું બચ્યું છે; ભાવિકાલ, વર્તમાનકાલની પેઢાશ છે, છતાંજે હે વર્તમાન ક્ષણ ! શું એટલું એ તારા જાણવામાં નથી કે તારે કોઈ પ્રકારનો વર્તમાનકાલ નથી, તેમજ તને એકાદ બાલક જન્મી શકે એમ નથી; ત્યારે તો તું હમેશાં તારી જાતનેજ જન્માબ્યાં જાય છે, “ હું જાત ક્ષણનું વંશજ, મૃતકાલનું બાલક છું ” એટલું કહેવાનો તું આશંકા કરે તે પહેલાં તો તું તારી જાતનેજ તે મૃતકાલ રૂપ બની જાય છે. તું છેલ્લા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે તે પહેલાં તો જો ! તારાથી જરાપણ વર્તમાનકાલના સ્વરૂપે રહી શકાતું નથી, પરંતુ ખરેખરી રીતે ભાવિકાલનું સ્વરૂપ દારણ કરવું પડે છે. આ પ્રમાણે, મૃતકાલ, વર્તમાનકાલ અને ભાવિકાલ, એક સ્વરૂપમાંજ સમાવેશ થતી હમેશાં વર્તતી ત્રિપુટી સમાન છે—પરિપૂર્ણ “ સત્ ”ની મહામાયા.

એક મહર્ષિ.

આનું નામ તે કદરદાની!!!

વર્ષોથી પોપણુ આપતી ધરતી ગેરીબડી ગાય કે બેંસ છેક ધરડી યઈ, અને દૂધ દેતી હમેશને માટે બંધ યઈ. તેનાથી હવે સ્વાર્થ સરવા જેવું રહ્યું નથી. પાધરી પધરાવી દો તેને પાંજરા પોળમાં ગાયને વાછડો આબો, બધી બેંસે પાડો જવડો, તે દૂધ નાહક ધાવી જશે, અને ધરમાં તેથી ઉછું પડશે; તેને વધારે મુદત ઘેર ગોધી ન રાખતાં મુંગે મોઢે પાંજરા પોળનો રસ્તો પેકડાવો! ઘોડા કે ઘોડીએ લાંબી મુદત નોકરી આપી, આખરે તે તદ્દન નોકૌવત યઈ પડી, સ્વારી લાયક બીલકુલ રહ્યાં નથી, તે ફેકટનું ખડ ખાપ છે. અને નકામી જગ્યા રોકે છે. તેને પાંજરા પોળમાં પરમાર્થે અર્પણુ કરી દો! બેલમાં ખેતી કરવાનું કે ગાડું ખેંચવાનું બળ બીલકુલ રહ્યું નહીં, તેથી નિરર્થક ઘેર બાધી રાખી ખોટનો ધ ધો કાણુ કરે? તેથી તેને તરતજ પાંજરા પોળમાં મોકલી આપો! બકરીઓએ લવારા જવડા, તે છાને ન્યાં ત્યાં જંગલમાં પડ્યાં! તે જીવે કે જીવડગીથી જાય, અગર કસાઈને કામ આવી જાય, તેનું માલિકને સ્નાનસ્તક શાનું? પ્રાણુ બચાવવાની જેને પરવા હશે, તે પોતે પાંજરાપોળમાં પહોંચતા કરી દેશે! આપણે તેમાં કાંઈ લેવા દેવા નહીં! એવાં અનાથ અબોલ, લૂલાં લંગડા અને આંધળાં પામળાં, અવદશમાં આવી પડેલાં પામર પશુ-ઓ જેઓ આપણી દિલસોજી માટે મજબૂત હક ધરાવે છે, તેના નિભાવને માટે કાઢેલી જુનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી ભાગ ચોધાની ટિકેટો હાલ વેચાય છે, તે ખરીદ કરીને સોએ પાત પાતનો ખનતો હિરસો અવશ્યમેવ આપણે જોઈએજ. દર ટિકેટની કિંમત રૂપિયા એક છે. ટિકેટ ટપાલ દ્વારા “વેલ્યુપેમેન્ટ” રીતે પણ મોકલાય છે. કુલ પ્રિનામની સંખ્યા એક હજાર છે. તેમાં પહેલું ઇનામ રૂપિયા ચાર હજારનું છે, ટિકેટ વગર વિજીએ ખરીદીને સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાધો! તમેજ નશીબ અજમાવો, આવી તક ખોશો નહીં બાગ્ય દેવી પ્રસન્ન થશે તો એકદમ પૈસાદાર યઈ પડશે!

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી લીંબડીવાળા.

જુનાગઢ (કાકિયાવાડ.)

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સાદા કાગળ પાકું પુટું.
(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળમોઢ ટાઇપમાં સારા કાગળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

શાંગાલવાદ સૂત્ર.

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિ સિદ્ધાંતો.

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાલવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકેટોન મોકલવી.)

અમુદ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તાંત્ર મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ ખર્ચ અરધા અરધા આનાની દીકીટ મોકલવી.

અલ્પચર્ચ—અલ્પચર્ચનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાધનો ઉત્તમ નિબંધ.
 સ્ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાંશુ તથા આરોગ્યની જાળવણી માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
 સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં દ્રવ્યોના નિરૂપણની ચોપડી.
 સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યમામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પતિવત્સલ વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

સી ફ્રેન્ચુકમોકર્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિદાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ છુક માકસે મંગાવવા.

માલિની—પણી બાબતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉછરતી વયના અઘાન બાળકોથી થતી બૂલોપર લક્ષ્યેચનારો અપૂર્વ વિષય.

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મપસંદ દ્રવ્યની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામશાસ્ત્ર.

બાળગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ કૃતિ.

દૈવરાવિદ્યા—ભવિષ્ય પ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.

પુતલક અને પત્રાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

સ્વાયંદં રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી બાબતું વૈધક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.

રૂ-સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુરોબિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી ૧૮૩૧ તેવું ૧૫ કૃતિનાં પણ, હાથરેનો અનુચ્છેદ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલો ફેસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, ખ્વાન ખીનર અને મહેતર અલીયાસના ચમત્કારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાનેગ રમુજી વાર્તા.

અલંકાર મણિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૪ અલંકારોના દર્શાવ તથા સમજ સાધનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. કક્ષાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને જ ભેટ અપાય છે.

સ્વાયંદં માર્ગપરેશિકા—જુદાં જુદાં ત્રેસક દરદોનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું પણ સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા માલિકોને જ ટપાલ ખર્ચેનો અરધો આનો લઈ મોકલવામાં આવે છે.

મુવાવડ—બીઓને પ્રસવ થવાના નાજુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરની મુયનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગે.વિદ્ય,

આતંકનિમહ ઔપધાલય,

જામનગર-કાલીઆવાડ.

આવૃત્તિ ૧૩૩૬

પ્રગટિ મામલુન જાનસંખ્યા અંગિકા

સુદર્શન.

શ્રીકૃષ્ણ આનંદજીવનચરિત્રાવલોકન
જોષ. જી. જોષ. જોષ. બી.

૫૦૧

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં વીમહિ ” — ભાગવતમ્

તન્ત્રી — માધવલાલ નથુભાઈ દિવેદી

પ્રસ્તુતક ૨૫, અંક ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ, ૧૯૨૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
ના બૂલાતો પ્રેમ.	૧૬૭
પ્રવાસિ પંખીડું.	૧૬૮
માયાવાદ.	૧૬૯
ધર્મ પદાર્થવિજ્ઞાન અને ઠાણની વર્તમાન કુલિકત દશા.	૨૦૫
ઠાણના પડદામાં ચીરા.	૨૧૨
નશ્વરનું ભાવિ	૨૧૯

જેના હું અધિકારી ના તુંય અરે આંસુ ઉનાં લૂછનાં,
 સૂકાયાં નયનેથી વ્હાલી વહતાં એ દેશ બૂલી જવા;
 દષ્ટિપાત ન પ્રેમીને શરી હવે તોએ રહ્યાં પ્રેમીએ,
 કહે શું બૂલી શકાય માનવ થકી સાચો જડયો પ્રેમ જો.

બૂલાતો નહિ પ્રેમ તુમ ન થતો રે'તો ન છૂપો કરી,
 જ્વાલા અગ્નિ તણી બબૂકી મદીથી રે'તી સદા બાળતી;
 જે પ્હેલાં સુરખી હતી મુખ પરે તેને રથજો સ્થામતા,
 બાકી જે ટકતી જશે રહી સહિ નિશ્વાસ નાંખી અહીં.

આ આખી ફૂનિયા ભરી વસતિથી ત્હોણે પડયાં એકીલાં,
 છૂપું આપણું દુઃખ વ્હાલિ કળવા પાસે ન ક્રોએ જરા;
 કોને છે પરવા ગણાય નિજનાં સંબંધથી સ્વાર્થના,
 કે આશ્વાસન દેઈ શાન્ત વચને કાંકે ઘટાડે પીડા.

આંસુડાં વહતી બળી જળી રહી ચિતા મહિં શ્રવતાં,
 ચારો આખર નષ્ટ દુઃખી જગતે જ્વાલાની તુમિ થતાં;
 જો શું મરતો હઈ પ્રણયીને પ્રેમાંજલિ આંસુની,
 આંતે હું હતભાગ્ય શાન્ત થઈને દિશા મહું તાલરી.

રે આશા ભરતી મળો હૃદયમાં કેવી ઠગારી કરી,
 આ વ્હાલી રૂબ આશ ધારી મળવા દુર્ભાગ્યને જો મળી;
 લેશે ધાર્યું હતું પ્રીયે મન કહે મોહેથી ઘેલાં બન્યાં,
 દેશે પ્રેમ પ્રસાદિ આવી દીનને અન્તે રહ્યાં ચંકમાં.

પીડાતાં અહીં આમ દૈવ નિરખી રહ્યું શું આનંદનું,
 હા હા એ નિષ્કુર અન્ય દુઃખથી ના આઈ કાંઈ થતું;
 જાન્યેથી મળ્યું હવે મરણ જે વ્યાધીથી વ્હાલું થયું,
 જો હું એ નહિ જોલું જોલીશ તું ના એ દુષ્ટ સાથે કયું.

“ કવિજન નાગર શાલ.

સુદર્શન.

રાજસર આનંદપ્રકાશકાલિદેવ,
જેમ. એ એલ. એલ. બી.

૩૦૧.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — માગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

પ્રસ્તુત ૨૫, અંક ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ, ૧૯૧૦.]

॥ ના ભૂલાતો પ્રેમ ॥

(મળેલું.)

આર્યો એ વહીકાત આમ જ વહી કાં એ ન બહાલી દશે,
મુકું માત્ર સતાવવા ઉભયને રે દેશતું બાન જો;
ગૂંથી પ્રેમની ગ્રંથિ શી પ્રીત સમે ગૂંથી ન ગૂંથી ધર્મ,
ધારેલી સુખ આસ સર્વ મનમાં ધારી ન ધારી ધર્મ.
તું તારે રહી લાં અને ગદી' હું આ દુર્ભાગ્ય કેમે જીવ્યાં,
નિષાસે બરપૂર દગ્ધ હૃદયે રાને ન ફાટી જતાં;
ધેલાં જો કદિ રાખી આસ કરવા બેઠી કરી પ્રેમીને,
નાના અંતર ભાગશે જીવનના રે અંત સુધી હવે.
બહાસે આવી દોષાં પ્રિયે વચન જો સંગી પ્રવાસે ધર્મ,
આનંદે પયને કરી સુગમને સિદ્ધિ ખરી સાધવી;
તું તહાં પ્રીય પંખી માં તું જની એક જ વાસિ રહી,
લેવા લહાવ ખીલી પરસ્પર એ આસા બરી વ્યાસની.
ભોગાં ખેડે દગાઈ મુગ્ધ વચમાં ગ્રંથિ ગૂંથી પ્રેમની,
ગૂંથી તે ન ગૂંથી ધતાં રહી કરી બાંધી કહે વીતવી;
આંસુમાં વહી યાદી તું ભગ હું એ તોએ ન સિદ્ધિ ફળ,
મૂકામાં ધર્મ મ્હાન દીન નવને તેજઃ થી હાંડી મર્ધ.

જોના હું અધિકારી ના તુંય અરે આંમુ હિનાં લૂછનાં,
 સૂકાયાં નયનેથી વ્હાલી વહતાં એ દેશ જૂલી જવા;
 દષ્ટિપાત ન પ્રેમીને શરી હવે તોએ રણાં પ્રેમીએ,
 કહે શું જૂલી શકાય માનવ યદી સાચો જડયો પ્રેમ જે.

જૂલાતો નહિ પ્રેમ તૃપ્ત ન થતો રે'તો ન છૂપો હરી,
 જ્વાલા અમિ તણી બજૂદી મદોથી રે'તી સદા બાળતી;
 જે પ્લેલાં સુરખી હતી મુખ પરે તેને રચજો સ્થામતા,
 ખાકી જે ટકતી જશે રહી સહિ નિશ્વાસ નાંખી અહીં.

આ આખી દુનિયા બરી વસતિથી ત્હોયે પડ્યાં એકીલાં,
 છૂપું આપણું દુઃખ વ્હાલિ કળવા પાસે ન કોએ જરા;
 કોને છે પરવા ગણાય નિજનાં સંબંધથી સ્વાર્થના,
 કે આશ્વાસન દેઈ શાન્ત વચને કાંકે ધટાડે પીડા.

આંમુડાં વહતી બળી જળી રહી ચિતા મહિં જીવતાં,
 શાશે આખર નદ દુઃખી જગતે જ્વાલાની તૃપ્તિ થતાં;
 જો છવું મરતો દઈ પ્રણયીને પ્રેમાંગ્નિ આંશુની,
 અંતે હું હતબામ્ય શાન્ત ચર્ષને દિશા ચઢું તાલરી.

રે આશા બરતી મળે હૃદયમાં કેવી ઠગારી હરી,
 આ વ્હાલી રજ આશ ધારી મળવા દુર્ભાગ્યને જો મળી;
 સેશે ધાયું હતું પ્રીયે મન કહે મોહેયા ઘેલાં બન્યાં,
 દેશે પ્રેમ પ્રસાદિ આવી દીનને અન્તે રણાં સંક્રમાં.

પીડાતાં અહીં આમ દૈવ નિરખી રહ્યું શું આનંદનું,
 હા હા એ નિષ્કુર અન્ય દુઃખથી ના આર્દ કાંઈ થતું;
 જાન્યેથી મળશું હવે મરણ જે વ્યાધીથી વ્હાલું થયું,
 જો હું એ નહિ બોલું બોલીશ તું ના એ દુષ્ટ સાથે કથું.

“ કાવિજન નાગર બાહ.

પ્રવાસી પંખીડું.

(મળેલું.)

મજા મુસાફરિની છે : પ્રવાસી બાલ પંખી છે !
 અનુભવ રાહમાં ઉડે : અનુભવ પામતું હોંશી !
 પ્રવાસે દૂર કેં વાપે ઉડત્તાં કેં નવું લાપે,
 ઉડે પખિા હૃદય સાથે, ઉડે એ ઉડતાં નાચે !
 સુરભિ અનિશે કંઈ ભેટે, હૃદય ક્લાન્તિ સુખે મારો;
 બધી એ લક્ષ્મી લાગે, હૃદય કેં ભેદ ત્યાં ભાગે !
 પ્રવાસીનું હૃદય ડોલે, મીઠું એ ગાન ઉચ્ચારે,
 મદદ એ માર્ગમાં પામે, સરસમાં તાન કેં જામે !
 જુદી જુદી મજાઓમાં હૃદયના રંગ બદલાયે,
 જુદા સૌ બાવ એ તોયે ન કેં તાકાત ગાવા છે !
 પ્રવાસે પામતું એવું હૃદય કેં બાલ પંખીનું,
 મુસાફરિમાં બધું એવું હૃદય આપે અતે લેતું !
 પ્રવાસે એકલું જાતું. મગર કો સોજતી યાતું;
 ઉડે યોડે મુધી સાથે, જુદું યાતું પછી જાતે !
 પ્રવાસી પંખીડું પોતે જિભારી વેદતું 'તું જે—
 મુસાફરિમાં સશ યદ્ય તે ! જુએ ઉર આર આનન્દે !

૨૨ : ૫ : ૧૦.

કુઞ્ઞ.

॥ માયાવાદ ॥

(અનુસંધાન-૧૪-૧૪૦ થી.)

નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞ માયાશક્તિનું અધિષ્ઠાન છે.

જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહેવાય છે, તેજ માયા શક્તિનું અધિષ્ઠાન છે, એમ શંકરાચાર્યે કહેલું છે. એતરેયોપનિષદ (૫-૩) ના બાષ્પમાં સંકરે કહ્યું છે કે—“ નિષ્ક્રિય, સર્વપ્રકારની ઉત્પત્તિથી રહિત એવો બ્રહ્મ જ જગત બીજા સ્વરૂપ અવ્યક્ત શક્તિ અથવા માયા

શક્તિનો પ્રવર્તક છે. ૪૫ " ઈશોપનિષદ (મંત્ર ૪) નાં બાષ્પમાં પણ તેઓએ તેજ પ્રમાણે કહેલ છે. તે બાષ્પમાં કહેવાયું છે કે—“ બ્રહ્મ પોતે તો નિર્વિકાર છે. જગતમાં પ્રકાશિત કરનાર સર્વ પ્રકારના કાર્યની અને કરણની શક્તિનું ખીજ ‘ માતરિશ્વા ’ એટલે પ્રાણશક્તિ અથવા માયાશક્તિ છે. ૪૬ તે શક્તિ ઓત પ્રોત રહેલ છે. તે પ્રાણ શક્તિ (માયા શક્તિ) ક્રિયા રહિત બ્રહ્મમાં રહીને, જગતની નેટલી ક્રિયા શક્તિઓ છે, તે સધળાનો નિર્વાહ કરે છે. તેજ શક્તિને લીધે અગ્નિ અને સૂર્યાદિ દેવો જ્વલન દહન તથા વર્ષણાદિ ક્રિયા કરે છે; તેમજ પ્રાણી વર્ગમાં ચલનવલનાદિ જે ક્રિયાઓ રહી છે, તે સધળી ક્રિયાઓ પણ તેજ શક્તિને લીધે થાય છે. ૪૭ તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—જગતની ખીજભૂત માયા શક્તિમાં જે કાર્ય નિર્વાહ કરવાનું વિવિધ પ્રકારનું સામર્થ્ય રહેલું છે, તે સામર્થ્ય અધિજ્ઞાન ભૂત બ્રહ્મ ચૈતન્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતા (અ. ૧૩ શ્લો. ૧૩) નાં બાષ્પમાં પણ આનંદગિરિએ બ્રહ્મ ચૈતન્યને સત્પ્રપદ અને સ્ફૂર્તિપ્રદ કહેલ છે. તેઓએ તે સ્થળે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—“ બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય અને સર્વોપાધિ રહિત છે. બ્રહ્મ વાણી અને મનથી અગોચર છે. તેમ હોવાથી કદિ કોઈ તેને શૂન્ય રૂપ માનવાનો ભ્રમ કરે, તેવી આશંકાથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, “ બ્રહ્મ શૂન્ય નથી; બ્રહ્મ ઈન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. અને તેમ હોવાથી તે માયાશક્તિને સત્તા અને સ્ફૂર્તિ આપનાર છે. ૪૮ બ્રહ્મ જ માયાનું અધિજ્ઞાન

૪૫ પ્રત્યસ્તમિત સર્વોપાધિ વિશેષં નિષ્ક્રિયં જ્ઞાન્તં.....સર્વસાધારણા-
વ્યાકૃત જગદ્દીજ પ્રવર્તકં નિયન્તૃત્વાદન્તર્યામિ સંસં ભવતિ ॥ ‘ સર્વ પ્રકારની ઉપાધિથી થતા વિશેષપણાથી જે રહિત છે, નિષ્ક્રિય છે, શાંત છે, તે બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ એવા જગતના વિહાર નહિ પામેલ ખીજ રૂપ (માયા શક્તિ) ને પ્રવર્તાવનાર છે; તેમજ ‘ તે સર્વને તે બ્રહ્મ નિયમમાં રાખે છે, તેથી તેને અંતર્યામિ કહેવામાં આવે છે. ’ આ સ્થળે માયા શક્તિને પ્રજા કહેવામાં આવેલ છે, તેનું કારણ હવે પછી કહેવામાં આવશે.

૪૬ કાર્યશક્તિ=દેહ અને દેહનાં અવયવો; કરણ શક્તિ=ઈન્દ્રિયાદિ.

૪૭ સ્વયમવિક્રિયમેય સત્. તસ્મિન્નાત્મતત્ત્વે સત્તિ નિત્યચૈતન્યસ્વમાંયે માતરિશ્વા.....ક્રિયાત્મકો યદાશ્રયાણિ કાર્યકરણજાતાનિ ॥ ‘ બ્રહ્મ પોતે તો અવિક્રિયજ છે. તે આત્મ રૂપ અને નિત્ય ચૈતન્ય રૂપ હોવાથી, માતરિશ્વા ક્રિયાશીલ થાય છે; જે માતરિશ્વાનો આશ્રય લઈને કાર્ય અને કરણ ઉત્પન્ન થાય છે. ’ અપઃ કર્માણિ પ્રાણિનાં ચેષ્ટા લક્ષણાનિ અગ્ન્યાદિત્યાદીનાં જ્વલનદહનાદિ લક્ષણાનિ દદ્યાતિ ॥ ‘ પ્રાણીઓનાં અપઃરૂપ કહેવામાં આવેલ એટલે કર્મો, તેમ જ અગ્નિ સૂર્યાદિ દેવોનાં જ્વલન દહનાદિ કર્મો તે માતરિશ્વા ઉત્પન્ન કરે છે. ’

૪૮ સર્વ વિશેષ રહિતસ્ય અયાદ્યનસંગોચરસ્ય શૂન્યત્વે પ્રાપ્તે ઈન્દ્રિયાદિ પ્ર-
વૃત્તિં હેતુત્વેન કલ્પિત દ્વૈત સપ્તસ્ફૂર્તિદત્તેન ચ સત્ત્વે દર્શયન્.....દેહાદીનાં ચેતનાધિષ્ઠિતત્ત્વમ્ ॥ ‘ બ્રહ્મ કંઈ પણ પ્રકારના વિશેષ વિનાનો અને મનવાણીથી પણ અગોચર હોવાથી તેમાં શૂન્યની ખાતિ યવાનો સંભવ છે; તેથી શંકર સ્વામીએ, તે બ્રહ્મને ઈન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે તથા તે સર્વ કલ્પિત દ્વૈતને સત્તા અને સ્ફૂર્તિ આપનાર છે, એમ કહીને, તેનું સત્પણું દર્શાવ્યું છે, તેમજ દેહાદિને ચૈતન્ય આપનાર અધિજ્ઞાન રૂપ કહેલ છે. ’

છે, તે જ માયા-શક્તિ જગદાકારે પ્રકટ થયેલ છે. તે કારણથી જગતની સત્તા અને સ્ફૂર્તિ બ્રહ્માંથી આવેલ છે.^{૪૯} તેથી આ આલોચનાથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે—જગતના ઉપાદાન રૂપ માયાશક્તિની પ્રવૃત્તિ બ્યારે બ્રહ્માંથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે શંકરના મત પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્યશક્તિ સ્વરૂપ છે, તે સિદ્ધાન્તમાં શંકા લાવવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી. અમે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, શંકરે પોતાના નિર્ગુણ બ્રહ્મને પૂર્ણ અને અનન્ત-સ્વરૂપ કહેલ છે. આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે—નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અને શક્તિ સ્વરૂપ છે. તે ઉપરથી એ સર્વ વચનોના સમન્વય કરતાં એજ સિદ્ધાન્ત ઉપરિચિત થાય છે કે—શંકરના મત પ્રમાણે તેઓનો નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ પૂર્ણજ્ઞાન સ્વરૂપ અને પૂર્ણશક્તિ સ્વરૂપ છે.

સાક્ષાત્ સ્વરૂપથી બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. લક્ષણાવડે જ બ્રહ્મસ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

૩ બ્રહ્મ અનન્ત સ્વરૂપ અને અનન્ત શક્તિ સ્વરૂપ છે, તે સિદ્ધાન્ત શંકરાચાર્યે અન્ય પ્રકારે પણ સ્થાપિત કર્યો છે. તેઓના તે સિદ્ધાન્તમાં ઘણો ચમત્કાર અને આત્યંત પ્રયોજન રહેલું છે. તેટલા માટે અમે આ સ્થળે તે સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો સર્વ પ્રકારના વિરોધત્વથી રહિત છે, એમ શ્રુતિઓએ નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, નિષ્ક્રિય છે; બ્રહ્મ સ્થૂળ પણ નથી તેમ સૂક્ષ્મ પણ નથી; તે હ્રસ્વ પણ નથી તેમ દીર્ઘ પણ નથી.^{૫૦} તે સત્ તેમ અસત્, કારણ તેમ કાર્ય પણ નથી.^{૫૧} બ્રહ્મ-ઈન્દ્રિયાતીત એટલે વાણી તેમ મનથી અગોચર છે. તેને ચક્ષુ પોહોચી શકતી નથી, મન પામી શકતું નથી અને વાણી પણ તેને પોતાની સત્તામાં લાવી શકતી નથી.^{૫૨} સર્વ પ્રકાર

૪૯ God is the being, the one universal being, whose power and essence penetrates and fills all spaces and times.—Paulsen's Introduction to Philosophy.

‘ ઈશ્વર સદૃપ છે, તે વિશ્વનો આત્મા છે; જેની શક્તિ અને સત્ત્વ સર્વ દિશાઓમાં અને કાળમાં વ્યાપી રહેલાં છે; સર્વ દિશાઓ અને કાળ તેનાથી પૂરાઈ ગયેલ છે. ’ પોલ-સનની દર્શનશાસ્ત્રની ભૂમિકા.

૫૦ एतद्वैतदक्षरं गार्गी.....अस्थूलमनणु अहस्त्वमदीर्घमलोहितमस्नेहम् । इत्यादि ॥ (બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૫-૮-૮) :

‘ હે ગાર્ગિ તેજ બ્રહ્મ અક્ષર છે, અસ્થૂળ છે, અનાણુ છે, અહ્રસ્વ છે, અદીર્ઘ છે, અવિક્રિય છે અને અસ્નેહ છે. ’

૫૧ अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नास्तबुध्यते ॥ (ગીતા ૧૩-૨૨)

‘ પરબ્રહ્મ અનાદિ છે, તે સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી. ’

अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥ (ક્ર. ૧-૩) ‘ તે કાર્ય કારણથી પર છે. ’

૫૨ न तत्र चक्षुर्गच्छति न चागच्छति नो मनो न चित्तो न विजानीमः ॥

બહાર આવે છે. તે શક્તિ કાર્યની ' સત્તા ' કહેવાય છે. તેજ સત્તા અથવા શક્તિ કાર્યોના સમૂહમાં વ્યાપી રહેલ છે. જે કારણ હોય અથવા ઉપાદાન (Material cause) હોય, તે કાર્યમાં વ્યાપેલું હોય છે; જે કારણ અથવા ઉપાદાન ન હોય તે કાર્યમાં હોતું નથી.^{૫૮} તેજ કારણથી શંકરના મત પ્રમાણે ' શક્તિ તેજ સત્તા છે । કાર્યોના સમૂહમાં વ્યાપી રહેલ તે સત્તા અથવા શક્તિદ્વારાએ બ્રહ્મની સત્તા જે અનંત છે, તે લક્ષણાવડે બાણી શકાય છે.^{૫૯} તે અનંત બ્રહ્મ સત્તાજ નજીવની વિવિધ ક્રિયાઓના સર્ગમાં આવીને ખંડ ખંડ થઈને વિશેષ વિશેષ સત્તા રૂપે બાસ્તવમાં થાય છે. બ્રહ્મની સત્તા નિર્વિશેષ છતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે નજીવમાં વિશેષ વિશેષ રૂપે જણાય છે, તે ઉપરથીજ તે વિશેષ વિશેષ સત્તા અથવા શક્તિદ્વારા (Energy) એ, બ્રહ્મસત્તા અથવા બ્રહ્મ શક્તિ જે અનંત છે, તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.^{૬૦} તૈત્તિરીય બ્રાહ્મમાં શંકરે તે વિશે સારી પેઠે વિવેચન

આકાશાદિ કારણત્વાત્ પ્રણયો ન નાસ્તિતા ॥

“ બ્રહ્મ આકાશાદિનું કારણ હોવાથી ' તે નથી ' એમ કહી શકાય નહિ. ”

૫૮—પ્રલીયમાનમપિ ચેદં જગદ્દુષ્કયયશોભમેવ પ્રલીયતે, શક્તિ મૂલમેવ ચ પ્રમયતિ ॥ શારીરિક બ્રાહ્મ ૧-૩-૩૦.

“ પ્રલય પામતું આ નજીવ માત્ર શક્તિરૂપ થઈ જાય છે; અને શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ”

इदमेव व्याकृतं जगत्प्रागवस्थायां योजशक्तयवस्थं, अव्यक्तं क्षम्य योग्यम् ॥
તે જ ૧-૪-૨

“ પ્રકટ થયેલું આ નજીવ પૂર્વાવસ્થામાં એટલે પ્રકટ થયા પૂર્વે બીજા રૂપ શક્તિમાં રહેલું હોય છે, તેથી તે અવસ્થામાં તેને ' અવ્યક્ત ' કહેવામાં આવે છે, તે યોગ્ય જ છે. ”

उपादानमपि शक्तिः । इत्य प्रभा. “ નજીવ કાર્યના ઉપાદાન કારણ શક્તિ છે. ”

सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्व्युद्ध्यनुगम्यात् ॥ શંકર. ગીતા ૧-૩-૧૬.

“ જે સદૃશમાં છે, તે આ સર્વથું છે, અને તે સર્વત્ર છે; કેમકે તે સદૃશ બુદ્ધિથી અનુમાન થવાને યોગ્ય છે. ”

૫૯ કાર્યસ્ય ઉપાદાન નિયમાત્ ॥ આનંદગિરિ-ગીતા ૧૩-૨.

“ કાર્ય રૂપ નજીવનું તે, ઉપાદાન કારણ છે, એવો નિયમ હોવાથી ”

नहि अकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते सामर्थ्यात् ॥

પ્રભોપનિષદ્ ૬-૧.

“ કારણ સિવાય કાર્યની રિયતિ હોઈ શકે નહિ; કેમકે કારણમાં જ કાર્યનું સામર્થ્ય રહેલું છે. ”

૬૦ સ્વાદિદ્દ્ય અન્યજ્ઞેયસ્ય (બ્રહ્મણઃ) સત્તાધિગમદ્વારમ્ ॥

ગીતા બ્રાહ્મ ૧૩-૧૪.

“ જેવ રૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન સત્તાથી થઈ શકે છે, ”

અર્થાત્ ઈન્દ્રિયાદિની વિકારી ક્રિયાઓ દ્વારાએ જેવ અને નિરૂપાધિક બ્રહ્મની સત્તાનો પરિચય થઈ શકે છે.

હયું છે. તેજ પ્રમાણે ગીતા (૧૩-૧૨) ના શાખ્યામાં પણ તેઓએ કહ્યું છે કે—ઈન્દ્રિયોની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ દ્વારાએ બ્રહ્મની નિત્ય શક્તિના અસ્તિત્વનો પરિચય થઈ શકે છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં જે નિત્ય શક્તિનું અસ્તિત્વ છે, તે ઈન્દ્રિયોની વિશેષ વિશેષ ક્રિયાઓ ઉપરથી અનુભવિત થઈ શકે છે.^{૧૧}

(ચાલુ)

આનંદશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

૧૯૩૧

॥ ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાની વર્તમાન કુણ્ઠિત દશા.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

૧-ધર્મ.

વર્તમાન કાલે ધાર્મિક સૃષ્ટિની કેવી દશા છે ? પ્રથમ તો, અનેક વર્ષ થયાં સમયના ધર્મને કચરી નાખવાને પ્રયત્ન થયેલી અમુક શક્તિઓ, એ પ્રદેશમાં વર્તમાનમાં ધર્મગ્રાહી રહી છે. હાલ હું ધર્મ વિષે બોલું તે, પશ્ચિમમાં બોલતી હોવાથી પશ્ચિમના ધર્મ વિષે સમજવાનું છે; દુનિયાના અન્ય વિભાગોમાં પણ આવીને આવોજ શક્તિઓ આટલી બધી આગળ પડતી પ્રબલતાથી નહિ તો પણ પ્રવર્તમાન થઈ છે, ત્યાં પણ તેમનાથી કેટલીક હદ સુધી તેવાં તેવાં જ પરિણામ આવ્યાં છે. વર્તમાન કાલે ધાર્મિક દુનિયા પોતાની જાતને જે ગચવાકાઓમાં ગુંચાયેલી જુએ છે તેનો પૂરાવો આ પ્રસંગે હું તમને મારા જેવી એક બ્રહ્મવાદિનીના મુખથી સ્વીકારવાનું કહીશ નહિ; ધર્મનો વિનાશ કરનાર ઉચ્છેદક કારણો પ્રત્યે તમારું લક્ષ દોર્યા પછી, એ વિષયની ધજીજ અગત્યની બાજતો વિષે હું ચર્ચા ચલાવીશ.

૧૧ પાણિપાદાદયો જ્ઞેય શક્તિ સદ્માવ નિમિત્ત સ્વકાર્યાદાતિ જ્ઞેય સદ્માવે લિંગાનિ ॥ સર્વેન્દ્રિયોપાધિ ગુણાનુગુણ્ય મજ્જનશક્તિમત્ તદ્મલ્લ, ન સાક્ષાદેવ જવનાદિ ક્રિયાવત્ત્વમ્પ્રદર્શનાયઃ ॥ ગીતા શાખ્ય ૧૩-૧૪.

“ (જેમ અમિતું લિંગ ધૂમ છે તેમ) જેવ ૩૫ બ્રહ્મનાં લિંગો તે જેવની શક્તિના અસ્તિત્વનાં નિમિત્ત થયેલ તેનાં કાર્યો ૩૫ હાય પગાદિ ઈન્દ્રિયો વગેરે છે. તે બ્રહ્મ સર્વ ઈન્દ્રિયોની ઉપાધિના ગુણોને અનુરૂપ થતી શક્તિવાળો છે. વેગાદિ ક્રિયાઓનો તે સાક્ષાત્કાર કરાવનારો નથી. ”

ઉભી થાય છે; આ મહાન સત્ય પૂર્વ દેશના રાજામાં દર્શાવ્યું છે. “મારા એક અંશરે આ જગતની રચના કરીને હું વસુંહું.” આપણે જે વિચાર પરંપરા ચલાવી છે તેની વિનાશ કારક શક્તિઓમાંથી બચવાનો આવી બાવનાનો એક નવીન પ્રકાર છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મની કેટલીક બીજી મહાન બાવનાઓ વિષે વર્તમાનકાલે ધણોજ વિરોધ, તકરાર ચાલે છે. ગયા જાનેવારીના દિવસે જર્મનીમાં પ્રસિદ્ધ ચપ્પડી એક અપૂર્વ લેખ માલા વિષે આપણે ઘોડીકવાર વિચાર ચલાવીશું; વર્તમાન સમયના આવા પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા ચલાવતો આ અંક સર્વ કરતાં અતિ ઉત્તમ છે. આમાંના એક લેખનું, વર્તમાન સમયનાં માનવિજ્ઞાનાં મનના ખરા મૂલ્યવાદને દર્શાવતું નામ રાખવામાં આવ્યું છે; લેખનું નામ: “જસસ કાઈરિટ” “જસસ અને કાઈરિટ” એમ નથી પરંતુ “જસસ અથવા કાઈરિટ ?” એમ છે. જે કોઈ અજવાદીએ આવે લેખ લખ્યો હોત તો આવું નામ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ આ લેખ એક ક્રિશ્ચિયન દેવલના એક અધિકારીએ લખ્યો છે; એક પક્ષે એક આધ્યાત્મિક બાવનાની અને અન્ય પક્ષે એક માનવિ વિષે ચર્ચા ચલાવનારના સમિપમાં ખડી થતી મુશ્કેલીઓનો તે નવાઈ પમાડ એવી સરલતા અને દિગ્ભૂત પૂર્વેક સ્વીકાર કરે છે. જે જે અધિકારી દર્શાવવામાં આવે છે તે જેને અસ્પષ્ટતા માટે “કાઈરિટ” શબ્દ યોજી શકાય એવી એક આધ્યાત્મિક બાવના વિષે હોય છે અથવા “જસસના” વર્ણન રૂપે હોય છે, એ વિષે તે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. પછીથી આવી અનેક મુશ્કેલીઓનું વર્ણન આપે છે; (અવશ્યતા સમયે તમારામાંના ધણીને આ લેખ વાંચવાથી આનંદ મળશે.) ન્યુટરેન્ટમાં (નવીન કરાર) કેટલાં બધાં દહાંતોમાં, બંધનો, કાલની બાવનાનો સ્વીકાર, અન્ય અનેક મૂલ્યવાદમાં તમે આવી પડો છો, જે આ તો પ્રશ્નનો પણ પ્રશ્ન હતો એવી બાવના સાથે વિરોધમાં અચકાઈ પડે છે, એ તેજે દર્શાવી આપ્યું છે. તે સુચવે છે. “સર્મન ઓન ધ માઉન્ટના ઉપરે” સમાં દેવાદાર અને શાહુકારના કડોર અને નિર્દય કાપડા વિષે કોઈ પ્રકારની દંડાગ્રા કરવામાં આવી નથી, તેમજ આ સ્થલે ગુરુના બોલોમાંથી ન્યાયના સુધાગ્રને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન મળી શકતું નથી. અપ્રતિકાર અને શપથ લેવા વિષેનો જસસનો કાપડો સંપૂર્ણ છે. છતાં, એ સમય રૂપે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સામ્રાજ્યના સમય દતિદાસમાં તેનો ખુલ્લે ખુલ્લો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. પછીથી, સ્ત્રીના સંબંધમાં પુરુષોનો જે દલિબિંદુથી વિચાર ચલાવવામાં આવે છે તેની તે ચર્ચા કરે છે; “સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ચાલતા જાતિ-અધમતાના નિર્દય સિંધાન્ત” વિષે ઉદાપોદ કરવામાં આવ્યો છે; “માનવ જાતના અર્ધ વિભાગ ઉપર દંડ પારનું દુઃખ દેનાર” આ એક સિંધાન્ત છે. આ પ્રમાણે એક પછી એક બાબતો દર્શાવતો લેખ આગળ ચાલ્યો જાય છે; આવા સાર ઉપર આવ્યા વિના હવે ચાલતું નથી, એમ દર્શાવી આપે છે:—જસસ અને કાઈરિટને એક ગજવાની બાબત, “પ્રશ્નને સર્વ સમયે છતાં માનમાં અપૂર્ણ જનાવવા જેવું છે; અનંત દસ્તાવુજ હોવા છતાં, “પ્રશ્ન રૂપી તેના નાનતા કોઈ પણ વિભાગને માનવિ માટે વિધાના રૂપમાં પગટાવી નાખવાની” ના પાટનાર જનાવવા સમાન છે. આ એક રદસ્ય છે. એમ કહેવું બાળાનો દુરપયોગ કર્યા બરાબર ગણાશે. આ તો ખુલ્લે ખુલ્લો વિરોધજ ઉભો થાય છે. લગભગ માત્ર સાદાર વર્ગોમાં જતા એક મુસિકમાં હવે ત્યારે એક પાટરી આવે લેખ લખે ત્યારે જસસની અગિત્ય વિષે

પ્રકારની ટીકા વા ચર્ચાનો પણ જન્મ હોય છે; પરંતુ વર્તમાનકાલે યંયોના હુકડે હુકડા કરી વિખેરી નાખીને ઝમાનાના ધર્મ ઉપર એક મોટો ધસારો કરવામાં આવ્યો છે.

પછી તમને લોકમાન્ય ધર્મનો ઉચ્છેદ કરનાર અન્ય શક્તિ પુરા-તત્ત્વશાસ્ત્રના શોધમાં મળી આવશે; આવી શોધનાં પરિણામેને આધારે બધાપણા ગુણનાત્મક-તત્ત્વશાસ્ત્રના નામ-ધી વ્યવહારતા શાસ્ત્રમાં પણ તમને તે મળી આવશે; ખોલી કાઢેલાં શહેરો, ભૂમિમાંથી જડી આવેલ અંધ બંડારો, ઉધાડેલી કબરો—આ સર્વમાંથી ધણી સમયથી છૂપાઈ રહેલી છૂપી બાબતો પ્રાપ્ત થઈ છે, આવી બાબતોનો પશ્ચિમના ધર્મ સામે હથિયારો રૂપે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તારિખોમાં ઉથલપાથલ કરી નાખવામાં આવે છે, હજારો વર્ષને લાખખો વર્ષોમાં લખાવવામાં આવે છે. પુરા-તત્ત્વશાસ્ત્ર, ભુસ્તરવિદ્યા, સર્વપ્રકારના પુરાતન કાલ સંબંધી શોધ, ધણી સમય ઉપર થઈ ગયેલાં કુત્રો વિશે ચલાવાતી શોધો, આ સર્વનાથી સમાન પરિણામ આવ્યાં છે, ગમે તો ખેટી રીતે તો પણ જે આધારો ઉપર ધર્મની રચના કરવાની ધારણા રાખવામાં આવી હતી તેમને કુચ્છવી નાખવામાં આવ્યા છે. આવા સર્વ પ્રકારના ઉચ્છેદ, વિનાશ, માનવિના હમેશના ટીકા વા ચર્ચાના જીરસામાંથી, શંકા અને પ્રશ્નો, અર્થ-નાશિતકતાનો, જ્ઞાનને બદલે એક પ્રકારની આશાનો, એક પ્રકારના જીવતા જગતા ધર્મને બદલે માત્ર એકાદ જાતની કામનાનો ઉદય થાય છે. આવા પ્રકારની ઉચ્છેદક ચર્ચાથી અસર થઈ શકે એવા ધર્મના આવા ગૌણ પ્રશ્નો ઉપરોત્ત, આ સર્વથીએ વિશેષમાં ધર્મની મધ્યસ્થ ભાવનાએને તકેની ભઠ્ઠીમાં નાખવામાં આવી છે. ઇશ્વર સંબંધી ભાવના જાને જ વાદવિ-વાદનો વિષય થઈ પડી છે; તે વિશે ચર્ચા ચલાવવામાં, તર્ક કરવામાં આવે છે; ઇશ્વર સંબંધી ભાવનામાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. બગલરની અંબેલોના અંધ સાથે હવે વધારે માથા ફેડા કરવાના કાણુ મનોરથ બાંધે છે ? પેસીના એવીડન્સોના અંધનું અધ્ય-યન કરવામાં હવે કાણુ સમય ગાળવાનું પસંદ કરશે ? આવા અંધો હવે પુરાણ કાલના બન્યા છે, તેમાં વર્તમાન ઝમાનાના પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા મળી આવતી નથી; કારણ કે વિકાસ ક્રમની ભાવનાએ ધર્મમાં અમર ઉપજતી છે. તથા ઇશ્વર વિષેની મધ્યસ્થ ભાવના પણ આવા વિચારના વાતાવરણની ક્રમનાશક અસરમાંથી બચવા પામી નથી. અત્રે પણ બાહ્ય પ્રદેશમાંથી આપવામાં આવતી સાખીતીઓ નકામી નિવડતી જાય છે, બાહ્ય પ્રદેશના દૃષ્ટિ બિંદુથી ચલાવવામાં આવેલા તર્કો પણ સંતોષ આપવામાં નિષ્ફલ નિવડે છે. જ્યાં સુધી તમે ઇશ્વર વિશે માત્ર બાહ્ય સૃષ્ટિમાં શોધ ચલાવો છો ત્યાં સુધી તર્ક ઉપર તર્ક ખડકવામાં આવે તેથી એક પ્રકારના તર્કચાલ સંભવ કરતાં કંઈ પણ વિશેષ મળી શકતું નથી, તમારા અંતરમાં વસતા પુરુષના એક અવિર્ભાવમાં તમારાથી તેને સમજી શકાતો નથી. યંત્રના એક વિભાગરૂપે વિશ્વને બનાવનાર, ચક્રો ફર્યા કરે અને પાટાઓ કાર્ય કર્યાં કરે ત્યારે તેની બહાર ઉભા રહેનાર એક ઇશ્વરની ભાવના—આવી એક ભાવના મોટે ભાગે દૂર થઈ ગઈ છે. આને બદલે સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપક એક ઇશ્વરની, યંત્ર રૂપ નહિ પરંતુ જીવન રૂપ એક ઇશ્વરની, એક તટસ્થ કર્તા રૂપે નહિ પરંતુ પ્રબોધક પુરુષ રૂપ એક ઇશ્વરની—વધારે એક, વિશેષ ઉત્તમ પ્રકારની ભાવનાનો વર્તમાનકાલની ધાર્મિક સૃષ્ટિમાં ઉદય થતો જાય છે. હજીએ ઇશ્વરને વિશ્વમાં માત્ર વ્યાપક રૂપે જોવો, એ કંઈ ધર્મનો અંતિમ ઉત્તર નથી; વિશ્વના અંતરમાં તથા માનવિના અંતરમાં મળી આવતા ઇશ્વર કરતાં કંઈક વિશેષતી જરૂર

ઉભી થાય છે; આ મંદાન સત્ય પૂર્વ દેશનાં શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યું છે. “મારા એક અંશવડે આ જગતની રચના કરીને હું વસું છું.” આપણે જે વિચાર પરંપરા ચલાવી છે તેની વિનાશકારક શક્તિઓમાંથી બચવાનો આવી ભાવનાનો એક નવીન પ્રકાર છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મની કેટલીક ખીજ મહાન ભાવનાઓ વિષે વર્તમાનકાલે ધણોજ વિરોધ, તકરાર ચાલે છે. ગયા જનનેવારીના હિંબર્ડજર્નલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એક અપૂર્વ લેખ માંલા વિષે આપણે થોડીકવાર વિચાર ચલાવીશું; વર્તમાન સમયના આવા પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા ચલાવતો આ અંક સર્વ કરતાં અતિ ઉત્તમ છે. આમાંના એક લેખનું, વર્તમાન સમયનાં માનવિજ્ઞાનાં મનના ખરા ગૂચવાડાને દર્શાવતું નામ રાખવામાં આવ્યું છે; લેખનું નામ: “જસસકાઈરિટ” “જસસ અને કાઈરિટ” એમ નથી પરંતુ “જસસ અથવા કાઈરિટ ?” એમ છે. જો કોઈ બ્રહ્મવાદીએ આવો લેખ લખ્યો હોત તો આણું નામ તદન સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ આ લેખ એક ક્રિશ્ચિયન દેવજ્ઞના એક અધિકારીએ લખ્યો છે; એક પક્ષે એક અધ્યાત્મિક ભાવનાની અને અન્ય પક્ષે એક માનવિ વિષે ચર્ચા ચલાવનારના સમિપમાં ખડી થતી મુશ્કેલીઓનો તે નવાઈ પમાડ એવી સરલતા અને હિંમત પૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. જે જે અધિકારો દર્શાવવામાં આવે છે તે જોને અલ્પકાલ માટે “કાઈરિટ” શબ્દ થોડો શક્ય એવી એક આધ્યાત્મિક ભાવના વિષે હોય છે અથવા “જસસના” વર્ણન રૂપે હોય છે, એ વિષે તે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. પછીથી આવી અનેક મુશ્કેલીઓનું વર્ણન આપે છે; (અવકાશના સમયે તમારામાંના ધણાને આ લેખ વાંચવાથી આનંદ મળશે.) ન્યુરેટમેન્ટમાં (નવીન કરાર) કેટલાં બધાં દૃષ્ટાંતોમાં, બંધનો, કાલની ભાવનાનો સ્વીકાર, અન્ય અનેક ગૂચવાડામાં તમે આવી પડો છો, જે આ તો પ્રભુનો પણ પ્રભુ હતો એવી ભાવના સાથે વિરોધમાં અથડાઈ પડે છે, એ તેણે દર્શાવી આપ્યું છે. તે સુચવે છે. “સર્મન જ્ઞાન ધ માઉન્ટના ઉપદેશમાં દેવાદાર અને શાહુકારના કડોર અને નિર્દય કામદા વિષે કોઈ પ્રકાની દંડારા કરવામાં આવી નથી, તેમજ આ રથલે ગુરુના બોલોમાંથી ન્યાયના સુધારાને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન મળી શકતું નથી. અપ્રતિકાર અને શપથ લેવા વિષેનો જસસનો કાયદો સંપૂર્ણ છે. છતાં, એ સમગ્ર રૂપે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સામ્રાજ્યના સમગ્ર ઇતિહાસમાં તેનો ખુલ્લો ખુલ્લો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. પછીથી, સ્ત્રીના સંબંધમાં પુરૂષનો જે દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર ચલાવવામાં આવે છે તેની તે ચર્ચા કરે છે; “સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ચાલતા નતિ-અધમતાના નિર્દય સિદ્ધાન્ત” વિષે ઉદાહરણ કરવામાં આવ્યો છે; “માનવ જાતના અર્ધ વિભાગ ઉપર દહ-પારતું ડુઝ્મ દેનાર” આ એક સિદ્ધાન્ત છે. આ પ્રમાણે એક પછી એક બાબતો દર્શાવતા લેખ આગળ ચાલ્યાં જાય છે; આવા સાર ઉપર આવ્યા વિના હવે ચાલતું નથી, એમ દર્શાવી આપે છે:—જસસ અને કાઈરિટને એક ગણવાની બાબત, “પ્રભુને સર્વ સમર્થ છતાં જ્ઞાનમાં અપૂર્ણ બનાવવા જેવું છે; અનંત કલ્યાણકર હોવા છતાં, “પ્રભુ રૂપી તેના જ્ઞાનના કોઈ પણ વિભાગને માનવિ માટે વિદ્યાના રૂપમાં પહોંચાવી નાખવાની” ના પાડનાર બનાવવા સમાન છે. આ એક રહસ્ય છે, એમ કહેવું બાપાનો દુરપયોગ કર્યા બરાબર ગણાશે. આ તો ખુલ્લે ખુલ્લો વિરોધજન ઉભો થાય છે. લગભગ માત્ર સાક્ષર વર્ગમાં જતા એક માસિકમાં હવે ન્યારે એક પાઠરી આવો લેખ લખે ત્યારે જસસની વ્યક્તિત્વ વિષે

તથા ક્રાઇસ્ટ રૂપે વિશાલ પ્રક્ટી કરણુ વિષે વર્તમાનકાલના વિચારકો સામે કેવી ગંભિર મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, એ તમારાથી સમજી શકાશે.

આવા પ્રકારના પ્રશ્નો હમેશાં અનુતરિતજ રહે તથા તેઓ હમેશાં પૂછાયાં જાય અને તેમના ઉત્તર ના જડી શકે, એમ બનવું અસંભવિત છે; ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સામ્રાજ્યે અનિવાર્ય રીતે આ બાબતના કોઇક યુદ્ધિગમ્ય ખુલાસાનો માર્ગ શોધવાની જરૂર છે; એ અદ્ભૂત વ્યક્તિમાં માનવિઓ આશા રાખતાં અને માનતાં હતાં તેવું એક દિવ્ય પ્રકટિકરણુ કેવી રીતે થયું હતું તથા જો કે મતાધિતા તો હજુએ આપવાને તૈયાર નથી તેવા એક ઉત્તરનો કેથી રીતે તેમાં સમાવેશ થાય છે, એ ખોળી ટાઢવાની જરૂર છે.

હવે જો તમે, આપણાથી એમ કહી શકાય તો યથાર્થ ધર્મના પ્રદેશમાંથી, તેની સાથે આટલાં બધા નિકટના સંબંધથી જોડાયેલા નીતિ સિદ્ધાંતોના વિશાલ પ્રદેશમાં પસાર થાઓ તો તેમાં પણ વર્તમાન કાલે કેટલી બધી વિકટ દશા આવી પડી છે, એ તમારા જોવામાં આવશે. મારા ગયે વર્ષે લંડનમાં આવી ગયા પછી તમારે ત્યાં મૅરલ એજ્યુકેશનલ કૉન્ગ્રેસ બરાબ હતી, તેમાં લગભગ સુરપનાં બાવીશ રાજ્યોએ પોતાના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. આંત્રી કેલવણીના પ્રશ્નને ધર્મના એક વિભાગ રૂપે અથવા તેથી બિન્ન રૂપે ગણ્યો એ વિષે રસાકર્ષી બર્થો બાવ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. વર્તમાન સમયના સામાજિક પ્રશ્નોમાંનો આ એક અતિ ગંભિર છે, સમાજને જ આનો ઉત્તર આપવાનો છે; નૈતિક આચારો, ધર્મના આધારવાળા, ધર્મની અનુસાવાળા હોવા જોઇએ અથવા તેનાથી બિન્ન ભૂમિના આધારવાળા, અલગ હોવા જોઇએ? નૈતિક આચારોનો ધર્મના પ્રમાણુ વિના અલગ સ્વતંત્ર આધાર હોવો જોઇએ-એવા બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરના લાભમાં આજ કાલ સામાન્ય લોક વલન છે. આ કંઈ અસ્વાભાવિક નથી, કારણ કે ધાર્મિક સંસ્થાઓની તકરારોથી, કેલવણીના પ્રશ્ન વિષેના તેમના વાઢ વિવાદોથી, બ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં ઇંગ્લેન્ડના માનવિઓનાં મન કંટાળી ગયાં છે; જ્યાં હજારો અને લાખો બાલ બાલકો, દેશનાં ભાવિ પૌરજનોની નૈતિક કેલવણી વિષેનો પ્રશ્ન છે ત્યાં નકામી બાબતોનાં વાગ્યુધોથી સ્ત્રીપુરૂષો અધીરાં બની ગયાં છે. જો તમે મૅરલ એજ્યુકેશન કૉન્ગ્રેસનું જ દૃષ્ટાંત જોશો તો આ બાબતની અતિ સમર્થ, અત્યંત સ્પષ્ટ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી. આમાં પણ આપણે ઉપર દર્શાવી આવેલા હિબર્ટ જર્નલના અંકમાં આ વિષેની તથા આવી કેલવણીના ધર્મ સાથેના સંબંધ વિષેની ચર્ચા ચલાવતાં એક લઘુ લેખ મળી આવે છે. લેખક, એજ્યુકેશન કૉન્ગ્રેસમાં અપાયેલા એક વખાણુવા યોગ્ય બાપણુ વિષે ધરાશે કરે છે, તેમાં દર્શાવાયું હતું, કે બાલકોને “ ધર્મની ભાવના પ્રત્યે ઘટતું માન આપતાં ” શિખવવું જોઇએ તેમજ સાથે સાથે “ એમ પણ શિખવવું જોઇએ, કે પોતાના અંતરાત્મા અને પોતાની “બુદ્ધિ પ્રમાણુ દરેકે પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં પણ પ્રભુપૂજના સુખ્યમાર્ગનો સમાવેશ થાય છે. ” વર્તમાન કાલે વિશાલતાથી સ્વીકારવામાં આવે એવો આ એક વિચાર છે, છતાંએ તેની ઓછી અથવા વધતી કીમતનો આધાર “ ચિત્ત ” અને “ બુદ્ધિ ” એ બે શબ્દો ઉપર રહે છે. જો અંતઃકરણુ, જ્ઞાનથી વિકસિત બન્યા વિનાનું રહ્યું હશે તો એ ચિત્તને સ્ત્રી અને પુરૂષો રૂપે અનુસરનાર બાલબાલકથી માનવિની ઘણી યોડીજ ઉપયોગી સેવા

બળવી શકશે. જ્ઞાનદીપવાળી ચિત્તશક્તિ એક રાજ્યના ખરેખરા આધાર રૂપ છે, પરંતુ જ્ઞાન દીપરહિત ચિત્તશક્તિ માનવિએને દરેક પ્રકારના શુનાહ કરવા તરફ દોરી જાય છે. ધર્મ વિરોધિને ત્રીજા વેદના ભોગવાવીને દહન સ્તંભે મોકલનાર ધર્માધિકારી પણ પોતાના અંતરાત્માનેજ અતુસરતો હતો. પોતાના આગળ ના નમનાર ધ્યુરિટન લોકને સત્તાવાદ, અસહ્ય વેદના દેનાર, અંગ હેદ કરનાર લોક પણ પોતાના ચિત્તને અતુસરતો હતો. પ્રજાઓ સામે, વ્યક્તિઓ સામે, ચિત્તશક્તિએ મોટા મોટા અપરાધ કર્યા છે; એક સુસંસ્કૃત રીતે દોરી જનાર નેતા થતા પૂર્વે ચિત્તમાં જ્ઞાન દીપ પ્રકટાવેજ નોંધ્યો. બુદ્ધિ, તર્ક શક્તિનું પણ આમજ છે. જો તર્કબુદ્ધિ વિકસવાળી, જ્ઞાનવાળી, શિક્ષિત, કેળવાયેલી બની હોય તો જીવનના માર્ગમાં એ તર્કબુદ્ધિને ખાતરીથી અતુસરી શકાય. પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્રને યોગ્ય વિચારપરંપરા ચલાવવાના નિયમાનુસાર ના કેળવાયેલી તર્કબુદ્ધિ કદાચ એટલી બધી બુદ્ધિ. વિદિન બની જાય છે, કે તેને તર્કબુદ્ધિનું નામજ ના આપવામાં આવ્યું હોય તો ઠીક, તમે તર્કબુદ્ધિને કેળવો નહિ તથા ચિત્તમાં જ્ઞાનદીપ પ્રકટાવો નહિ ત્યાં સુધી માનવિએને ચિત્તશક્તિ અને તર્કબુદ્ધિને અતુસરવાનો ઉપદેશ આપવો બીલકુલ પૂરતો યર્ધ પડશે નહિ.

હવે આમ થી રીતે કરવું જોઈએ ? જૂતકાલમાં તો આ કાર્ય ઘણું મોટું બાજે ધર્મ બળવ્યું છે, સમાજને ધર્મથી બિજ રૂપે નીતિ આચારો ઉપદેશવાનો પ્રયત્ન કરવાનું પાલવશે ? સ્વાભાવિક રીતે આવેજ ઘણા વિરોધ ઉભા થાય છે; ધાર્મિકશિશુઓની સામે ઉભા થતા વિરોધ પ્રત્યે તાસમાનિયાના બિરાધે ઘણીજ દિ'મતપૂર્વક સામ્રાજ્યનું લક્ષ્ય દોર્યું છે. તેઓ દર્શાવે છે, કે સમય રૂપે દિશ્ચિત્ત બાલકોના નૈતિક શિશુઓમાં વાપરી શકાય એવો અંચ એકાદ ટેન્કામેન્ટ (પ્રાચીન કરાર) નથી. તેઓ પુછે છે, એક ટેન્કામેન્ટનો આ રીતે ઉપયોગ યર્ધ થકે ? આનો ઉત્તર તે નકારમાં આપે છે. તે સચવે છે, કે એક ટેન્કામેન્ટના અંચમાં તમને મનદર નૈતિક વાક્યો તેમજ આકર્ષક નૈતિક પ્રેરણાઓ મળી આવશે, પરંતુ આતો એક પ્રકારની પસંદ કરવાની રીતિથી થાય છે, જેમાં તમે નૈતિક અંતરાત્મા પાસે પ્રાચીન લેખોનો વિવેક કરાવો છો. તેઓ બિરાધ દોતા છતાં, સમય રૂપે એકાદ ટેન્કામેન્ટના અન્યને બાલકની કેલવણીમાં રચાન નાજ મળવું જોઈએ, એમ દર્શાવવામાં તેમની જોઈએ તેટલી દિ'મત જણાઈ આવે છે. તમારે સંભાળથી એકું કરવું, પસંદ કરવું જોઈએ—એટલું ધારો કે આપણે ઠણુક કરીએ—ઘણા વિધાવંત લોક કણુક કરે—તો પણ આ કંઈ પ્રયત્નો જોઈએ તેવો પૂરતો ઉત્તર કહેવાય નહિ. ધર્મનો આધાર હીધા વિના તમે બાલકને નૈતિક સિદ્ધિઓનો ઉપદેશ અસરકારક રીતે આપી શકશો ? આપણે કહી લઈએ, કે વર્તમાનકાલે માનિતા યર્ધ પડેલા દરિદ્રાર્થ અને તકરારના સદાચારો નહિ, પરંતુ ધર્મના આધાર વિના અમુક નિશ્ચિત વર્તના સદાચાર તમે શિખવી શકો, એમ માનવાને તૈયાર છો ? તમે એક બાલકને ડાહ્યું, કરસરીયું, સાવધ થવાનું શિખવી શકો; તમે તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાની તથા બ.વિ. 'માટે સમ્રદ કરવાની' કરસની ઈમત કરવાનું શીખવી શકો. આરા સર્વ પ્રકારના સદાચાર, કહેવાતા શુદ્ધ પ્રકારના જનનિતવાદના આધારે તમે શીખવી શકો. પરંતુ "બાવિનો સમાજિક અંતરત્મા" નામના અદ્ભૂત પ્રકારે સમર્થ લેખમાં વળી દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ એક સમયે સદાચારી રૂપે મનાતાં અમુક પ્રાચીન રીતિનાં

વલ્લનોતે, હવે માનવિઓ સામાન્ય રીતે દુરાચાર-રૂપે ગણી કાઢે છે. દરજ્જા તરીકે અપ્રતિકારને "બાવનાપણા" રૂપે ગણવામાં આવે છે, § નમ્રતાને વર્તમાનમાં 'ધણું' કરીને નિર્બંધતા માનવામાં આવે છે; આવતી કાલેના કંઈ વિચારના કરવાના વલ્લનને લાંબી નજરવાળું ગણવામાં આવતું નથી; દુનિયાદારીના વલ્લનવિનાશને સામાન્ય રીતે કલ્પનામાં વિહરના રૂપે માનવામાં આવે છે. "આ સર્વ જરેજર સત્ય છે. પરંતુ અત્યાર સુધી ધર્મમાં મૂલ્ય ધાલીને રહેલા સદાચારોને—જે સદાચારો વિના કોઈ પણ સભ્ય ટકી શકતું નથી—તમે શી રીતે શિખવી શકશો? જ્ઞાનથી પ્રકાશિત સ્વાર્થના આધારે તમારાથી પૌરુષનના સદાચાર શિખવી શકશો નહિ. આ એક બાબત યુવકોના શિક્ષકોએ સ્મરી રાખવીજ જોઈએ. આત્માર્પણ, દયા, અન્યને માટે સહન કરવાની ઇચ્છા, બલવાન ખાંધ ઉપર નિર્બલના બોજને ઉપાડી લેવાની બાબત, હક કરતાં ધર્મ, ફરજ મહાન હોવાનો અનુભવ, સ્વસરેકાણુ કરતાં વિશેષ અગત્યની જવાબદારી—સ્વાર્થના આધારે તમે આવા સદાચારોનો શી રીતે ઉપદેશ કરી શકશો? મેં પ્રાચીન દિનોમાં આ વિષે દલીલ ચલાવી છે, તથા હું બ્યારે નાસ્તિક હતી ત્યારે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કે તમે લોકને તેમનામાં રહેલી માનુષના પ્રત્યે તથા જાતિ તરફની ઈરજના બાન પ્રત્યે પ્રાર્થના કરશો તો તેમનામાં આત્મભોગ, આત્માર્પણનો શુણ્ણ કેળવાશે; પરંતુ બ્યાં સદાચારોની અત્યંત જરૂર હોય છે ત્યાં આવા પ્રાર્થના એકદમ નિષ્ફલ નિવડે છે.

તે અમીર વર્ગને વિચારવાની પ્રાર્થના કરે છે, પરંતુ મોટા ભાગ અમીરોઈ બરેલો નથી; તે નિઃસ્વાર્થ અને વીર પુરુષોના આગળ અરજ શુભરે છે, પરંતુ મોટા ભાગ મધ્ય પ્રકારની વીરનાવાળો તથા લઘી યોદ્ધાનિસ્વાર્થ બુદ્ધિવાળો છે; જેમને તેની જરૂર નથી તેમને તે પ્રાપ્ત છે; જેમને તેની અત્યંત જરૂર છે, તેમને તે ઉદાસીન, ગતિ વિનાના રહેવાં દે છે. હજારો કુટુંબોને પાપમાલ કરીને પોતાની મદા સમૃદ્ધિએકડી કરનાર કરોડાધિપતિ પાસે જઈને તમે તેને આત્મભોગના સૌંદર્ય વિષે, આત્માર્પણના પ્રતાપ વિષે સમજાવી શકશો? સ્વાર્થ નમુનાના લોકનો ઉત્તર આવે હોય છે:—બાવિ માટે મારે મારી જતનો શામાટે ભોગ આપવો જોઈએ? અથવા મરકરો ક્રેન્ચમેન કહે છે તેમ, "સંતતિએ મારે માટે એવું શું કર્યું છે, કે મારે સંતતિ માટે મારી જતનો ભોગ આપવો જોઈએ?" તમે કદાચ એમ કહેશો, કે આ એક અતિ અવગ, ધણો સ્વાર્થ વિચાર છે. હા, તે તેમજ છે; પરંતુ આવા પ્રકારના લોકનેજ નૈતિક સામર્થ્યનું ફરજિયાત બધ લગાડવાની જરૂર ઉભી થાય છે. એ તમને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થવાનું છે? આત્માર્પણ વિના કોઈ પણ સમાજ રક્ષિત નથી; ન્દાનાના મોટાને ચતા, વ્યક્તિના સામાજિક આત્માને ચતા આત્મ સમર્પણવિના પ્રજાકીય હવનનો કોઈ પ્રકારનો સંભવ નથી, સામાજિક સંસ્થામાં કોઈ પ્રકારની દૃઢતા આવતી નથી; આજ સદાચારનો ઉદય ધર્મમાંથી થાય છે; અસત્ય રીતે ઉપયોગિતાના, જન હિતવાદના નામથી વ્યવહારતા કંઈકમાંથી તેમનો ઉદય થતો નથી. પ્રજા માટે તો તેજ અત્યંત ઉપયોગિતાનું છે, કે જે એક વિભાગ અને સમગ્ર વચ્ચેના સંબંધને સમજે છે; પરમાત્માને પીછાનનાર,

§ સરખાવો—જાડવંદ્વીમતિગણ્યતેઘ્નતરુચૌદ્વંમઃશૂચૌકૈતવં—હતાદિ—

બનુંહરિ—

કીર્તિકુમારના ગત ત્રીસ જન્મ.

સંખ્યા	જન્મનું વર્ષ.	મરણનું વર્ષ.	જાતિ	સ્થલ.	એક જન્મ નાં વર્ષ.	બે જન્મ વચ્ચેનાં ગાળાનાં વર્ષ.	મૂલ-કુલ.	ઉપ-કુલ.
૧	ખ.સ. ૨૨૨૬૧૨	૨૨૫૭૮	સ્ત્રી	ઉત્તરચમરિકા	૮૪	૮૧૯	૪	૨
૨	—૨૧૭૫૯	૨૧૭૪૨	સ્ત્રી	હિંદુસ્તાન	૧૭	૨૭૫	૪	૬
૩	૨૧૪૬૭	૨૧૩૮૨	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૮૫	૮૦૮	૪	૨
૪	૨૦૫૭૪	૨૦૪૬૫	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૧૦૯	૯૧૧	૪	૩
૫	૧૯૫૫૪	૧૯૪૮૫	પુરુષ	ચીન	૬૯	૬૦૦	૪	૪
૬	૧૮૮૮૫	૧૮૮૦૬	પુરુષ	મધ્ય એશિયા	૭૯	૫૯૭	૫	૧
૭	૧૮૨૦૯	૧૮૧૩૮	પુરુષ	ઉત્તર આફ્રિકા	૭૧	૬૭૬	૪	૫
૮	૧૭૪૬૪	૧૭૪૦૪	પુરુષ	મધ્ય એશિયા	૬૦	૫૨૮	૫	૧
૯	૧૬૮૭૬	૧૬૭૯૨	પુરુષ	સુડાનીસ બેટ	૮૪	૭૯૭	૪	૬
૧૦	૧૫૯૯૫	૧૫૯૩૭	સ્ત્રી	મધ્ય એશિયા	૫૮	૫૩૫	૫	૧
૧૧	૧૫૪૦૨	૧૫૩૨૩	સ્ત્રી	હિંદુસ્તાન	૭૯	૭૭૨	૫	૧
૧૨	૧૪૫૫૧	૧૪૪૬૦	સ્ત્રી	હિંદુસ્તાન	૯૧	૮૦૯	૫	૧
૧૩	૧૩૧૫૧	૧૩૫૬૯	સ્ત્રી	સુડાનીસ બેટ	૮૨	૬૯૨	૪	૨
૧૪	૧૨૮૭૭	૧૨૭૯૫	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૮૨	૭૦૨	૫	૧
૧૫	૧૨૦૯૩	૧૨૦૦૩	પુરુષ	પેરુ	૯૦	૮૨૧	૪	૩
૧૬	૧૧૧૮૨	૧૧૧૧૧	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૭૧	૬૮૨	૫	૧
૧૭	૧૦૪૨૯	૧૦૩૫૬	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૭૩	૬૮૪	૫	૧
૧૮	૯૬૭૨	૯૫૮૬	પુરુષ	સુડાનીસ બેટ	૮૬	૮૧૧	૪	૫
૧૯	૮૭૭૫	૮૬૯૨	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૮૩	૮૪૦	૫	૧
૨૦	૭૮૫૨	૭૭૭૪	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૭૮	૭૮૮	૫	૧
૨૧	૬૯૮૬	૬૯૦૯	સ્ત્રી	ઇજિપ્ત	૭૭	૯૪૫	૫	૧
૨૨	૫૯૬૪	૫૯૧૭	સ્ત્રી	હિંદુસ્તાન	૧૭	૩૧૨	૫	૧
૨૩	૫૬૩૫	૫૫૮૮	સ્ત્રી	હિંદુસ્તાન	૪૭	૬૧૮	૫	૧
૨૪	૪૯૭૦	૪૯૦૧	સ્ત્રી	હિંદુસ્તાન	૬૯	૮૬૬	૫	૧
૨૫	૪૦૩૫	૩૯૬૦	સ્ત્રી	ઇજિપ્ત	૭૫	૯૦૧	૫	૧
૨૬	૩૦૫૯	૨૯૭૮	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૮૧	૭૬૮	૫	૧
૨૭	૨૧૮૦	૨૧૨૪	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૫૯	૫૯૬	૫	૧
૨૮	૧૫૨૮	૧૪૪૧	પુરુષ	ઇરાન	૮૭	૮૧૧	૫	૩
૨૯	૬૩૦	૫૫૯	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૭૧	૧૧૮૩	૫	૧
૩૦	ખ.સ. ૬૨૪	૬૯૪	પુરુષ	હિંદુસ્તાન	૭૦	૧૨૦૨	૫	૧

પ્રથમજન્મ.

આપણી વાર્તાના આરંભના જન્મમાં કીર્તિકુમારે ઉત્તર-અમેરિકાના ઉપસાગર ઉપર આવેલાં એક રાજ્યમાં એક ખાળાના દેહમાં કીર્તિકુમારીના નામથી જન્મ ધર્યો હતો; તે સમયે આ રાજ્યનું નામ ટોયોકસિ હતું. આ સમયે મગલદેવ રાજનું રાજ્ય ચાલતું હતું. અત્યંત માયાળુ, નરમ સ્વભાવવાળાં. હેતાળ માતપિતા, કૌમુદિ અને પૂર્ણચંદ્રની કીર્તિકુમારી મોટી દીકરી હતી. પિતા પૂર્ણચંદ્ર એક અતિ સમૃદ્ધિવાળા પુરુષ હતા; તેમની પાસે પશુનાં ટોળે ટોળાં હતાં એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમની જંગલમાં કોઈક ટેકરીઓવાળા પ્રદેશમાં ઝડપથી બેઠેલી નદિના તટો ઉપરના ઇંકરમાંથી ધોવાઈ આવેલા રેતિમાં ભેળવાયલા સોનાનો એક મોટો જથ્થો પણ જામેલો હતો. આ ટોળામાં આપણે વર્તમાનમાં જોઈએ છીએ તેવાં ખજરાં ઘેટાં નહતાં પરંતુ વર્તમાનમાં અફ્રિકામાં જોવામાં આવતાં ધોવાને મળતાં આવતાં કાળાઓરના આકારનાં પ્રાણિઓ હતાં. એક નાના બગદને મળતાં આવતાં માથું, ગરદન અને શીંગડાંવાળો, એક પ્રકારે બારે શરીરવાળો, લાંબા વાળવાળો બોકડો, વારંવાર જોવામાં આવતું પ્રાણિ હતું; તે દિનામાં ઉપસાગરની આસપાસ આવેલા ટેકરી પ્રદેશનો વિસ્તાર પણ બિંમલ આકારનો હતો. વર્તમાનકાલે મિસિસીપીના નામથી જાણીતી નદિ હાલની પેઠે એ રાજ્ય અને હયુસીયાનીયાની વચ્ચે વક્રકારે આસપાસ બેઠેલાને બદલે, હાલના તે નામના રાજ્યના મધ્યમાંથી વહેતી હતી. વર્તમાનના કરતાં મેક્સિકોના ઉપસાગરનો વિસ્તાર પણ ઓછો હતો તથા તેનો આકાર પણ તદ્દન બિંમલ પ્રકારનો હતો.

કીર્તિકુમારીના ઘરથી થોડેક ઊંચે જુઓની એક મંદિર ઘટામાં પંચ-ખિંદુ-તારકના આકારમાં બાંધેલું એક બન્ધ મંદિર આવ્યું હતું; તેના ખૂણાઓમાં મધ્યમાં આવેલા સંસ્કાર-ખંડમાં લઈ જતી નિઃસંજિઓ આવેલી હતી. આ ખંડના ઉપર એક વિશાલ ધૂમટ આવેલો હતો; તેને અંદરથી ભુરો રંગ લગાવેલો હતો. ધૂમટની ખરાબર નીચે અંદરની બીંત ઉપર રૂપાના જેવી જણાતી કોઈક ધાતુનું, ત્રણ ફુટ લાંબુ, રૂપકો અને ચિત્ર ખાળાનાં ચિત્રકોથી બરેલું એક પ્રકારનું પટ આવેલું હતું. સ્પષ્ટ, ઘેરા, પ્રતિધ્વનિ કરતા, મધુર અવાજ વાળા સાત રૂપાના ઘંટ, ધૂમટના ઉપરના ભાગમાં લટકતા હતા. મંદિરની તળેના વિભાગમાં બોંયરાં આવેલાં હતાં, તે ખાસ અને શુભપ્રસંગોએ ક્રિયા કાંડમાં વાપરવામાં આવતાં, તેમાં કીમત નંગોથી જડેલાં સોનારૂપાનાં પાત્રો વિગેરે રાખવામાં આવતું. ધૂમટ નીચેનો મધ્ય ખંડ ગોળાકાર હતો, તેની બીંતોને રૂપકોના આકારો કોતરેલાં બહુ મૂલ્યવાળાં જવાહિરોથી શણગારવામાં આવી હતી, સમગ્ર મંદિરનો આકાર બાઈબેન્ટાઇન શિલ્પકલાનો નમુનો દર્શાવતો હતો. તેમાં સંસ્કારોની અને માંગલિક પ્રસંગોની ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી-મંદિરને બીજે માળે તારકના ખૂણાઓમાં સાધુ-પૂજારીની કોઠડીઓ આવેલી હતી; દરેક કોઠડીની એક બારી મધ્ય ખંડમાં પડતી હતી; કોઈ કોઈવાર સાધુઓ પોતાની કોઠડીઓમાંથી આવી મોટી બારીઓએથી ગોણુક્રિયાઓ અથવા આચારો કરાવતા હતા.

અને કીર્તિકુમારીના જન્મનો અગત્યનો પ્રથમ પ્રવેશ આપણા જોવામાં આવે છે,

છ માસની ઉમરે થયેલા તેના અર્પણ અથવા ઉર્પનર્પન સંસ્કારનો પ્રસંગ છે. આ ક્રિયામાં બુધદેવે આચાર્યપદ લીધું હતું, અન્ય ચાર સાધુઓ અને મહાગુરુ સહાયમાં હતા, માત્ર તેઓ દિવ્ય દષ્ટિવાળાને જણાતા સૂક્ષ્મસ્વરૂપમાં વેદિની આસપાસ ફરતા હતા. અન્ય સાધુઓની ત્રિપુટિ શુક્રદેવ, ચિદંબરદેવ અને બૃહસ્પતિ હતા. આ ટોળું વિચાર ચલાવતાં બહુજ આનંદ જનક નિવડે એવું છે; આગળ ઉપર મહારહસ્યોને ચાર ભિન્ન પ્રકારે દર્શાવનારી વ્યક્તિઓ આ સમયે ત્યાં આગળ એકઠી થાય એ માત્ર એક અકસ્માત રૂપે ભાગ્યેજ ગણી શકાય. કીર્તિકુમારિની અર્પણ ક્રિયા મોટે ભાગે જ્યોતિષ સંબંધિ હોય એમ લાગે છે. વેદિ ઉપર વાપરવામાં આવેલો વર્ણ, બાલકના જન્મ સમયે ઉદયસ્થાનમાં આવેલા વારુણી ગૃહનાવર્ણ સમાન વિજળીના જેવો ભુરો હતો. તેના જીવનમાં આગળ ઉપર આ વિર્ભાવ પામતી સૂક્ષ્મશક્તિયોના સુપ્રદશ્યમાં રહેલા સંભવો પણ દેટલીક રીતે આગૃહની અસરનેજ આભારી છે. અર્પણવિધિના સમયે એક દેવનાં દર્શન થયાં હતાં; મહાગુરુની સંમતિ સહિત બાલકને તેમના રક્ષણમાં સોંપવામાં આવ્યું; ઉપર ઢીલી આવ્યા તેમ મહાગુરુ આવા ખાસ પ્રસંગે હાજર રહીને, સૂક્ષ્મ લોકમાંથી બુધદેવના કાર્યને દોડતા હતા. મહાગુરુ આ લોકના ધર્મના સ્થાપક હતા; છાંદ લેતા દેવ અને બાલક વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ યોજવાને તેઓ હાજર રહ્યા હોય એમ લાગે છે. કુટુંબના આ પ્રથમ જન્મેલા બાલકને તેમણે સ્વાધિતમાં લીધેલું જણાયું તથા આ પ્રમાણે શબ્દો બોલીને પોતાના હાથ તેના ઉપર આશિર્વાદ દેતા હોય તેમ લખાવ્યા. “આ એક વખત માટેજ નહિ પરંતુ સમગ્ર બાવિ માટે હું આ જીવાત્માને સંભાળમાં લઉં.”

આ ક્રિયાનો જ્યોતિષ ભાગ સ્પષ્ટ રીતે શુક્રદેવને સોંપવામાં આવ્યો હતો; જો કે વિધિના ખરા આચારો બુધદેવ આચરતા હતા તોપણ બાલકની જન્મપત્રિકા તેમણે બનાવી હતી તથા તેમાંના ગૃહોની દશાઓ અનુસાર તેમણેજ જરૂરનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હતાં. ધાતુની બનાવેલી, બહુજ પ્રાણુબદ્ધ ભરાયેલી એક નાની વેદિ ઉપર બાલકને મૂકવામાં આવ્યું હતું; આ વેદિ, મુખ્ય વેદિના અથ અગમાં હતી, બાલક, દેવ અને મહાગુરુ વચ્ચે એક પ્રકારનો પ્રાણુત્વનો સંબંધ સાંધવાના તથા કોઈ પણ પ્રકારનાં વિરોધકારક અધમ સત્ત્વોને દૂર રાખવાના ઉદ્દેશ્યો તે યોજવામાં આવી હતી. ક્રિયાના સમયમાં ધૃમટમાંના સાત રૂપાના ઘંટમાંથી ત્રણ ટુંકાં સંગીતમય વાંચેલું સંગીત ચાલ્યું. મોટી ચોરસ વેદિની દરેક બાજુના મધ્યમાં તેના સામે મુખ કરીને ઉભા રહેલા પૂજારીઓએ તેની સાથે સમતાલમાં મંત્રોચ્ચાર ચલાવ્યો. ક્રિયાના પ્રસંગે બાલા કીર્તિકુમારીએ તેની માતા કૌમુદિએ બનાવેલું બપકાદાર રીતે ભરેલું જબહું પહેર્યું હતું; મંદિરના કેટલાક ચણગાર અને સાધુપૂજારીઓના જબ્બા ભરવામાં તે વારંવાર આનંદ લેતી. બાલકના જબ્બામાં મધ્યાકૃતિને રથાને એક મોટો હસ (કદાચ કાલિહાસ) ભરવામાં આવ્યો હતો, વક્ સ્વસ્તિકાની આકૃતિઓથી તેની કીનારી ભરવામાં આવી હતી. આ મંદિર પણ ધણે દૂર આટલાંટિસ ખંડમાં (કુશદ્વિપ ?) આવેલા એક મહાનું મધ્યસ્થમંદિર સાથે સંબંધ વાળું હતું; તેના ઉપર મહાંત રૂપે સૂર્યનું આચાર્યપદ હતું; સોમદેવ અને શનીદેવ તેમના સહાયકો હતા.

લોકો સહજ જુરાશ પડતા રંગની જાતિના હતા, ચોથા મૂલ-કુલના ટલાવટલી

ઉપ-વિભાગના હતા. વર્ણવાયલી ક્રિયાને એક વર્ષ થયા પછી, કીર્તિકુમારિ એક નાની ડગલાં પગલાં કરતી, ધોળાશ પડતા જુરા વર્ણની, અરેખરાં તેની માતાનાં કંકજોને સ્વર્ણનાં ઝાંઝરાને સ્થાને પહેરેલી ખાલા રૂપે આપણુ જોવામાં આવે છે; માતાના ખોળામાં હોય ત્યારે એમની સાથે રમવામાં ખાલક આનંદ લેતું હોવાથી તેણે તેમને નાની છુટ્છીઓ ઉપર પહેરાવ્યાં હતાં; ખાલક ડગલાં પગલાં કરતું ત્યારે તેઓ વારંવાર નિકળી પડતાં હતાં.

આવી જન્મેની વાર્તાઓનાં પાત્રોમાંના એક મુધન્વાની સાથે આપણું વારંવાર મળવું થશે, તેની અને આપણી નાયક કીર્તિકુમારીની વચ્ચે પ્રબલ પ્રેમભાવ વર્તતો હમેશાં આપણા જોવામાં આવશે. આ સમયે મુધન્વા સાધુબૃહસ્પતિનો પુત્ર હતો, ઉપર દર્શાવ્યાલા અર્પણ વિધિની ક્રિયાના પ્રસંગે કીર્તિકુમારી તેની પ્રથમવાર દષ્ટિએ ચઢી. તે માત્ર ત્રણ વર્ષની ઉમરનો હતો તોપણ તેનાં માત પિતા તેને આ અર્પણ ક્રિયા જોવાને લાભ્યાં હતાં; માત પિતા સમૃદ્ધિવાન હોવાથી રાજ્યગારમાં અને જનવાત્રામાં ઘણેજ પૈસા ખર્ચવાને લીધે આ ક્રિયા અપૂર્વ પ્રકારે ભભકાબરેલી બની હતી. આ સર્વ ઠાકામઠી તેના ઉપર ઉડી અસર થઈ, તેનું એકદમ આળા સાથે પ્રેમનું સંધાન થયું. મોટા થતાં તેણે પોતાનો તેની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર દર્શાવ્યો. જ્યારે તે થોડાંક વર્ષ મોટા થયો અને ફરીથી આવા ને આવા વિચાર તેણે જણાવ્યા ત્યારે તેનાં માતપિતાએ તેને મનમાંથી આવેા વિચાર દૂર કરવાની સલાહ આપી, કારણ કે તેઓ ગરિબ હતાં અને કીર્તિકુમારિનાં માતપિતા સમૃદ્ધિવાન હતાં. આ ઉપય કુટુંબો નહિના સામસામેના કિનારાઓ ઉપર વસતાં હતાં, આ સ્થલે તેની પોળાણનો વિસ્તાર આશરે એક માઈલ હતો. મુધન્વાના વિચારો પોતાનાં માતર્પિતાનાં જોવા નહતા કે પોતાના પ્રેમના સંબંધમાં દારિદ્ર એક પ્રકારના વિલેપ રૂપ ગણાય; તેથી તે આરેક વર્ષનો થતાં અને કીર્તિકુમારિની ઉમર નવેક વર્ષની થતાં, પોતાની હૃદયહારિણીને એકાદ મુલાકાત આપવા માટે તે વારંવાર આ નદિને તરી પાર ઉતરતો આપણા જોવામાં આવતો એક પ્રસંગે તે શેરડીના સાંકળનો એક ટુકડો લેતો આવ્યો હતો તે તેણે એકલાં ખાવાની ના પાડી, તેથી તેમણે જે દિવાલની છાયામાં બેઠાં હતાં ત્યાં તેને વારા ફરતી બચકાં બરીને ખાવાનો નિર્ણય કરીને આ બાબતનો સલાહ બચેાં અંત આવ્યો. મુધન્વા, કીર્તિકુમારીને વિસારે પાડી ચક્રતો નહિ તેથી તેનો વારંવાર ભેટો કરવાની યુક્તિઓ રચતો. નદિનો પ્રવાહ ઘણો ઝડપવાળો હોવા છતાં, તેની પાર જવામાં ઘણી હિંમતની જરૂર હોવા છતાં હવે તો તેણે તેમાંથી દરરોજ તરી પાર જવા માંડ્યું. આવા પ્રસંગે એ તે ક્યાં જતો હતો તે કોઈના જાણવામાં ના હોવાથી એકલાજ લાંબે લાંબે બટકતા વિહરતા એક. વિચિત્ર યુવક રૂપે તેની ખ્યાતિ પસરી. આવા એક પ્રસંગે નદિને તરી જતો હતો તેવામાં એક મગરે તેના ઉપર હુમલો કર્યો પરંતુ થોડાક સમય પહેલાં એક મગર જોયશે હોવાથી ઘણા દિવસ મુઠી સાથે લઈ જવાતા એક છરાં વડે તેના આગલા પગનીયે યુક્તિવડે ધા કરીને તેને મારી નાખ્યો. ભાલઅંદ, મુધન્વાનો એક ગાદ મિત્ર બન્યો, બદકે કેટલાંક વર્ષ ઉમરે નાનો હોવાથી મારી ઉમરના યુવકને પૂજવા લાગ્યો; ખુશીથી તે તેની પત્નિકાઓ કીર્તિકુમારિ પાસે લઈ જતો, આ પ્રમાણે આ યુવકોના પ્રેમતંત્રમાં મોટે ભાગે સદાયકરક બનતો.

અનેક વર્ષવીત્યાં, બાલકો યુવા અને કુમારિકા દશામાં ખીલ્યાં, પરંતુ હજીએ તેઓ અન્યોન્ય પ્રત્યે દંડ ભક્તિવાળાં રહ્યાં. યુવાન કુમારિકાનાં માતૃપિતા આ સમયે ખામીથી આ સર્વ બાબતથી ભોમીયાં બન્યાં હતાં, પરંતુ પાસે પાછું વિનાના સહચારિ, ઉપર તેમને વિશેષ રનેહ ન હતો, કારણ કે રાજ્ય મંગલદેવના પુત્ર, ગાદીના વારસ વજૂદેવની પરિચિતા બનવાનો કીર્તિકુમારિ માટે એક ખાસ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. કીર્તિકુમારિ પશુ કોઈક દિને રાણિ બનવાનું આનંદકર નિવડે, એટલું કયુલ કરતી છતાંએ સુધન્વા માટેના પોતાના પ્રેમનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર ન હતી, તેની સાથે પરિચિત યવાની ઈચ્છા દર્શાવતી. લગ્નના સંબંધમાં છેલ્લો નિશ્ચય કરવાના સમયે, તેનાં માતૃપિતાએ વજૂનું પાશ્વિમહણ કરવાનો આમ્રહ કર્યાથી, તે હુસકે હુસકે રોવા લાગી, અત્યંત વ્યાકુલ થઈને નિરાશ બની ગઈ. તેની માતાના કોમળ હૃદયથી આ ખમ યું નહિ, તેનાં પિતાને પશુ ધણું લાગી આવ્યું તેથી આખરે તેની ઈચ્છા પ્રમાણેનો માર્ગ લેવા, હઈને તેને સુધન્વાનું પાશ્વિમહણ કરવાની રજા આપવામાં આવી. સર્વે નક્કિ થયા પછી કૌમુદિએ આ નવીન યુગલને પૈસાની એક મોટી રકમ પક્ષામાં આપવાની તથા વિવાહ કાર્યને શોભા ભરી રીતે ઉદારતાથી પાર ઉતાવવાની ઈચ્છા દર્શાવી. સુધન્વા અને તેના પિતા અદંતાવાળા હોવાથી આ બાબતનો સ્વીકાર કરવો બારે યર્ષ પડ્યો, પરંતુ આખરે એ વિષે સમજૂતિ કરવામાં આવી. કૌમુદિ અને પૂણ્યચંદ્રે જેટલું જેટલું ધામ તેટલું કર્યું, મંદિરમાં આટલી બધી ખ્યાતિ પામેલા પુલ્હરપતિના પુત્રને તેમની પુત્રીએ પસંદ કરવા માટે પોતાની જાતનું અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યાં.

ઉભય પક્ષનાં માતૃપિતાએ છેવટની ગોઠણો કર્યા પછી, સુખી, યુવાન પ્રેમી યુગલનો લગ્નોત્સવ મંદિરમાં પૂર્ણ કાકમાદયી ઉજવવામાં આવ્યો, મહાંત યુધદેવે સુધન્વાના પિતા પુલ્હરપતિની સહાયથી ક્રિયા કરાવી હતી. ચેતવણોમાં સજ્જ થયેલી કીર્તિકુમારિ અતિ મનોહર લાગતી હતી, સ્વર્ણ અને જ્વહિરોથી પોશાક ખીચોખીચ ભરેલો હોવાથી આમાં પશુ વળી કૌમુદિનું કલા આતુર્ય ફરિયાદ જણાઈ આવતું હતું. શ્રીસત્તા એક દેવ જેવા સુંદર યુધદેવ અત્યંત અસરકારક અને ગંભિર પ્રકારે લગ્નવિધિના મન્ત્રોચ્ચાર ચલાવતા હતા, પોતે વરવધુને બાલ્યકાલથી ઝોળખતા અને ચ્હાતા હોવાથી પોતાના મન્ત્રોના વર્ણોચ્ચારમાં પોતાની વિશેષ પોષક લાગણીને વ્યંજીત કરતા હતા. આ લગ્ન ક્રિયામાં કરવામાં આવેલો એક ખાસ સંસ્કાર લક્ષ્ય ખેંચે એવો હતો. આચાર્યે મહાગુરુનું આમંત્રણ કરીને પછીથી સંસ્કારિત કઠોરો સુધન્વાને આપ્યો, તેણે તે કીર્તિકુમારિના હાથમાં મૂક્યો. તેણે તેમાંથી થોડુંક પાન કરીને, તેને પાછો તેના હાથમાં આપ્યો, તેણે પશુ અનુક્રમે તેમાંથી પાન કર્યું. કઠોરામાં અને તેમાંના પ્રવાહિ પદાર્થમાં બહુ પ્રજલ પ્રાણુતત્ત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, તેથી તેમાંથી સર્વ પ્રકારનો આ લોકનો પ્રભાવ દૂર થઈને માત્ર મહાગુરુનો પ્રભાવજ પ્રબળ વર્તેતો હતો. મહાગુરુનો આશિર્વાદ મળ્યા પછી વર વધુને શુભાબ્ધના કુલની માળાઓથી વિંટી લેવામાં આવ્યાં; તેઓ ક્રિયામાં ભાગ લેનારા દરેક સાધુ પૂજારીને વારા ફરતી નમસ્કાર કરતાં, હાથો હાથ મેળવીને વેદિની આસપાસ ફર્યાં. આ પ્રમાણે ફેરા ફરી રહ્યા પછી તેમને સાથે સાથે એક જાતની પાલખીમાં બેસાડ્યાં; એ પાલખીને દોરડાં વતે

ઉચ્ચે ખેંચીને લોકનાં માથાં ઉપર ઉપરિ ભાગમાં હિંચકા ખાતી રાખવામાં આવી, આ સમયે વિશેષમાં આશિર્વાદાત્મક મંત્રોચ્ચાર કરવામાં આવ્યા. આથી, તેમનો અન્યોન્ય પ્રત્યેનો નવીન સંબંધ, અન્ય સર્વ દુનિયાથી અલગ હવેનો તેમનો એકાંત સહવાસ, ઉભયમાંનું એકાદ જણ શક્તિવાન થાય તેના કરતાં સાથમાં રહીને વધારે વધારે સૂક્ષ્મભોકામાં જવાનો સંભવ, એક પ્રકારના શ્રેયસ્કર કલ્યાણ માટે સાથમાં રહીને કાર્ય કરવાની યોગતા, વિગેરે વિગેરેનું સ્થન થાય છે. પછીથી વળી તેમને જમીન ઉપર ઉતારવામાં આવ્યાં, મંદિરમાંથી જવાની પૂર્વ તૈયારી રૂપે સાધુ પૂજારીઓએ છેવટના આશિર્વાદ ઉચ્ચાર્યા. તેમને અનેક મનોહર ભેટો આપવામાં આવી, એ સર્વને પ્રાણતત્ત્વથી ભરપૂર બનાવવા માટે મંદિરમાં સાધુઓ પાસે પ્રથમથી લાવવામાં આવી હતી, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. આ સર્વમાં કમળાકારે બનાવેલું કૌમુદિએ આપેલું એક સ્વર્ણ પાત્ર હતું. પૂર્ણચંદ્રે આપેલા કેટલાક સુંદર કોતરકામવાળા લટકાવવાના રૂપાના દિવાઓ મધુર સુગંધિત તેલથી ભરવામાં આવ્યા હતા, તેમનાથી આખું મંદિર મધમધાટ બની રહ્યું.

કર્મદેવોએ અધ્યાત્મમંડલના એક વિશાલસંઘને એકઠો કરવા માટે આ જન્મનો ઉપયોગ કરવો ધાર્યો હોય એમ લાગે છે, કારણ કે કૌમુદિનાં નવ બાલકો ઉપરાંત સુધન્વા અને કીર્તિકુમારિનાં સોળ જન્મ્યાં હતાં. આ સર્વે આગળ ઉપરના જન્મોમાં ફરી ફરી જણાનાર જીવાત્માઓ હતા. જે રાજાનાં, વજીરાં અને ભાલચંદ્રનાં બાલકોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો એક મોટી સંખ્યા થવા જાય છે, તેમાં કીર્તિકુમાર અને આદિકુમારના જન્મોમાં સમાવેશ થતાં સર્વે પાત્રો આપણા જોવામાં આવે છે. મંદિરના મહંતો, સાધુપૂજારીઓ પણ મહાત્માઓ હોય છે; આપણી વાર્તા આગળ ચાલતાં આપણને તેમનો વારંવાર ભેટો થશે. આ કુટુંબોનાં ઘણાંખિરાં બાલકોને મંદિરના સાધુઓ શિક્ષણ આપતા તથા કેટલાક પુત્રો તેમના અતેવાસિઓ બનતા. કીર્તિકુમારિ અને સુધન્વાએ સોલ છોકરાં ઉપરાંત એક માત્ર પિતા વિનાના બાલકને દત્તક લીધું, કારણ કે સુધન્વનો તેના ઉપર અત્યંત અનુરાગ હતો.

(ચાલુ).

નજીકનું ભાવિ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

જેમ પ્રગતિપ્રતી રાજ્યભાવના છઠ્ઠા ઉર્પ-કુલના સિદ્ધાંતો સાથે જરાપણ બંધ બેસતી આવતી નથી, તેમ વર્તમાનકાલની અપરિમિત લશ્કરીતૈયારીઓ, એક પ્રકારના સલાહ પરાયણ અને પરસ્પર સહાયક શિશ્યાર સાથે જરાપણ બંધબેસતી થઈ શકતી નથી. હેમ કૉન્ફ્રન્સની સ્થાપના વડે યોગ્ય દિશામાં પ્રથમ પગલું ભરાયું હતું, તેના ફેંસલાવડે ક્યારનાં એ બે ત્રણ નાનાં મુદ્દા અટકાવી શકાય છે. અમેરિકાથી હમણાંજ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે અમેરિકન કૉન્ગ્રેસમાં થોડા સમયમાંજ એક નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત મૂકવામાં આવનાર છે:—કૉન્ગ્રેસે એક કમિશન નિમણું, જે અમેરિકાથી દુનિયાનાં વિવિધ રાજ્યોમાં ફરી વળે, સર્વ પ્રકારના તકરારી પ્રશ્નો જેને નિરાકરણ માટે સૌથી શકાય એવી એક ઇન્ટરનેશનલ ટ્રીટીયુનલ સ્થાપવાની દરખાસ્ત કરે. મને નથી લાગતું કે આવું કાર્ય સફલ થાય એવું નિવડે; ઝમાનાના એક ચિર્ણુ તરીકેજ આ બાબત પ્રત્યે હું માત્ર લક્ષ દોડાવું છું. હમણાં હમણાંજ આવી એક દરખાસ્ત થઈ છે, તે માત્ર ખાનગી મંડલો તરફથી નહિ, માત્ર પરોપકારી પુરૂષો તરફથી નહિ. પરંતુ અમેરિકાની પ્રગતી કૉન્ગ્રેસેજ દુનિયાની સલાહ જાળવી રાખવાનું પગલું ભરવું જોઈએ એવી છે. આવા પ્રકારના એક સંબંધમાં લક્ષ બહાર ના રાખી શકાય એવી એક અન્ય બાબત છે, અને તે થીઆડોર રૂઝવેલ્ટની વ્યક્તિ વિશે છે; દુનિયાની સામાજિક રંગભૂમિ ઉપર બાગ ભજવનાર અત્યંતપ્રયત્નિ પામેલા માનવિઓમાંના તે એક છે. તેઓ બે વાર પ્રિસિડેન્ટ થયા હતા તથા તેમનું સ્થાન અન્ય પુરૂષે લીધું છે, તેથી કંઈ તેમનું કાર્ય પૂર્ણ થયું નથી. યુરપમાં સઘળે ફરતાં માત્ર તોજ ધારીઓને જ મળે એવું માન મેળવનાર એક માનવિ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી શકાય એમ નથી. માત્ર ગઈ કાલેજ પારિસમાં સોર્બોર્નના સ્થલમાં પારિસનાં આગ્રગણ્ય ત્રણ હજાર માનવિઓ, એક પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પૌરજનો માટે જરૂરના શુભોના તેમણે આપેલા વર્ણનને એકીટસે સાંભળી રહ્યાં હતાં. ક્રાન્સના તે યુવાન અને તોશની પ્રજાસત્તાકરાજ્યમાં તેમણે પૌરજનના ધર્મ સમજાવ્યા, તેમને તીવ્ર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવામાં આવ્યા, તેમનું ભાષણ બધાં પત્રોમાં ઉતારવામાં આવ્યું. જે એજ માનવિ અમેરિકામાં ફરીથી પ્રિસિડેન્ટ તરીકે પસંદ થાય—આ બાબત વ્યાહારિક રાજ્યનીતિના પ્રદેશની પારની જરા પણ નથી—અને કદાચ તેમને એક ડીક્ટેટરના હક આપવામાં આવે તો સલાહસ્થાપક મંડલને એક પ્રજાકીય પક્ષરૂપે દુનિયામાં બહાર આવવાનો સંભવ ખાતરીથી ઉભો થાય; સલાહ સ્થાપવાના ઉદ્દેશ પાછળ લાગેલી એક પ્રજા આપણા જોવામાં આવે; યુરપની કોઈ પણ પ્રજાઓ કરતાં આ બાગ ભજવવાને ખરેખરી રીતે અમેરિકાજ વધારે લાયક છે, કારણ કે મોટે ભાગે તે હમલાથી સુરક્ષિત છે.

પરંતુ અનિવાર્ય રીતે અત્રેજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; પ્રાથમિક યુદ્ધ વિના સલાહની સ્થાપના થઈ શકશે ? યુરપમાંથી નવાઈ પમાડે એટલી બધી ઝડપથી, યુરપને

સલાહશાંતિમાં જાળવનાર એક વ્યક્તિ ચાલી ગઈ છે; તે વ્યક્તિ આપણા મૂર્ખ મહારાજાધિરાજની છે; તેમને સલાહસ્થાપકના નામથી વ્યવહારવામાં આવતા હતા તે કંઈ જુદા નહોતું. કેટલાક મુદ્દને વધારે સ્થાનારા રાજાઓના સર્વ પ્રકારના ધૂંધવાટ છતાં તેમણે સમગ્ર યુરપને સલાહશાંતિમાં જાળવી રાખ્યું હતું. યુરપની રાજ્ય નીતિ ઉપર આથી કેવી અસર થશે એ કહેવું ઘણું ઉતાવળીક ગણાય, પરંતુ હવે માહો-રાજા એડવર્ડ અદસ્ય થતાં જર્મન મહારાજાધિરાજની અતિ વિખ્યાત આકૃતિ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ એકદમ નજર દોરાય છે; યુરપની સલાહના રક્ષક તરીકે તેમના મામાનું નામ જેટલું ખ્યાત બન્યું હતું તેટલું તેમનું નામ ખ્યાત હોવાનો ખાગ્યેજ સંભવ છે. તેઓ એક અદ્ભુત સક્રિય અને આકાંક્ષાવાળા છે—ગમે તો તેઓ પોતાની પ્રજાની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા યુદ્ધ અથવા સલાહ સ્થાપવા વડે થયેલી માનતા હશે, એ કોઈથી કહી શકાય એમ નથી. આટલું તો નક્કીજ છે, કે એ મહારાજાધિરાજના ચાલી જવાથી યુરપમાં મહાન ફેરફારો સરવાય છે. અત્યાર સુધી દેખાવી શપેલાં અનેક કારણો હવે સંપૂર્ણ રીતે પ્રવૃત્તિમાન બનશે; વર્તમાનમાં અનેક ફેરફારો થવાનો સંભવ છે; આપણે વિશેષ નહિ તો એટલી તો આશા રાખીએ, કે જેમના હાથમાં રાજાઓ માત્ર પૂતળાં સમાન છે એવી સમર્થ સત્તાઓ વડે આવા ફેરફારો નિયંત્રિત; જેથી દુનિયાની રંગભૂમિ, પ્રથમ તો પરસ્પર સહાયક અને સલાહપ્રિય છૂટા ઉપ-કુલની સ્થાપના અને આવાગમન માટે, તથા પછીથી જેના તે પ્રથમ-સરકાર રૂપ છે તેવા, હજારો લાખો વર્ષમાં સુદ્ધિનો વિકાસ સાધનારા છૂટા મૂલ-કુલના જન્મ માટે તૈયાર બનાવી શકાય. અહમિયાના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરેલા તથા તેમને દરેકજાના જીવનમાં, સામાજિક અને પ્રજાકીય જીવનમાં ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રયત્ન ચલાવનારા આપણે માટે તો પરિણામ સ્પષ્ટ અને અનિવાર્ય છે. ગમે તો વાદવિવાદકારો અથવા યુદ્ધકારો એક પ્રકારે દુનિયામાં સમગ્રે ફેલાયેલી સલાહની સ્થાપના થશે.

ત્યારે તો, આપણે આશા રાખી હતી તેના કરતાં ઘણીજ ઝડપથી આપણા ઉપર આવી પડતા એક ભાવિને લક્ષમાં લેતાં, જેમાં બનાવેા દુનિયાની રંગભૂમિ ઉપર ધસતાં ધસતાં, નવાઈ બરેલી તાકીદથી બાજતોના બલનને ફેરવી નાખતા, જાણે કે એક બીજા ઉપર ગબડી પડવાનો સંભવ જણાય છે, તેવામાં અધ્યાત્મમંડલનું કર્તવ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ ? આપણું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ રીતે, ગત પાંચીસ વર્ષથી આપણે જે સિદ્ધાંતો ચર્ચાએ છીએ તે બાર સુકીને દર્શાવવાનું છે; નજીકના ભાવિમાં થવાના અનિવાર્ય ફેરફારો, વર્ષો વર્ષ વધતા જતા વિશ્વહિંસાતાના અસહ્ય ભોજને લીધે વર્તમાન માર્ગોએ પ્રજાઓને આગેજ વધવાના અસંભવ પ્રત્યે શોક લક્ષ દોરવાનું છે. અત્યંત બલવાન બની જવાની ગાંડી શંકરતો, અન્ય પ્રજાઓને હાલવવાની હરિશ્ચંદ્રનો, સર્વ પ્રકારના ઉત્પાદક ઉદ્યોગને કચેરી નાખતા મુદ્દા અને જળદળને બલવાન બનાવવાના જળરા અને જીવતોડ પ્રયત્નોનો—આ સર્વનો, વિશ્વહિંસાપરણુતાના હમેશાં વધતા જતા ભોજનો, ગમે તો પ્રથમથી એક મંત્ર થઈને મુદ્દા જળદળોને વિખેરી નાખીને અથવા સમગ્ર દુનિયામાં ફેલાયેલા વિશ્વહિંસા વડે અત્યંત લાવવાની જરૂર છે. નજીકના ભાવિમાં આમાંનું એક અથવા અન્ય નિશ્ચિત થયેલું છે. આપણું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ છે: સલાહશાંતિમય જીવન ગાળવું, તેનોજ ઉપદેશ આપવો. વ્યક્તિઓની

પેટે પ્રજ્ઞાઓના સંબંધમાં પણ કર્મ એક પૂરી થયલી બાબત સમાન નથી. વર્તમાનમાં વિ-
ગ્રહ માટે અનેક કારણો પ્રવૃત થયાં છે. ઉપર ચોટીયા અવલોકનકારને પણ આતો સ્પષ્ટ
જણાઈ આવે છે. સલાહ માટે પ્રવૃત્ત થયેલાં કારણો આટલાં બધાં સ્પષ્ટ નથી, જે કે તેઓ
પણ અતિ બલવાન છે. લોક સમૂહોમાં, પોતાના રાજ્યકર્તાઓને ખાતર, તેમને જરા પણ
આનંદ ના પડે એવા યુદ્ધમાં ઝંપલાવા પ્રત્યે, દુનિયાનાં બહારના માટે પાશવ વિગ્રહમાં પો-
તાનાં જીવનો હોમવા પ્રત્યે, એક પ્રકારનો અણુગમો વધતો જાય છે; આવો વધતો જતો
અણુગમો, એજ સલાહશાંતિ માટે એક મહાસમર્થ સત્તા સમાન છે; આવી એક સત્તા
પ્રત્યે દુર્લભ કરવાની કોઈ રાજધિરાજની હિમત ચાલી શકશે નહિ. વળી અનેક મંડલોવડે,
દરેક પ્રજામાં ઘણા લોકવડે સલાહશાંતિ માટે ચલાવાતી મહાજ્ઞ હીલચાલો, એ પણ એક
અસરકારક સત્તા સમાન છે; આપણે પણ આપણા પ્રયત્નો આવા માર્ગોએ દોરવાની
જરૂર છે. ત્યારે તો એક બાબત એ સર્વ છે, અને અન્ય બાબત એ પ્રજા-
કીય વૃદ્ધિ માટે પ્રવર્તતાં લોભ અને તૃષ્ણા છે; દુનિયાના એકઠા કર્મમાં આ
શક્તિયો એટલી બધી સમાન થવા આવી છે, કે ગયાં ત્રીશવર્ષમાં અનેકવાર કોનો
જય થશે, એ સંશયવાળું થઈ પડ્યું છે; પ્રબલ પ્રયત્નવડે, સલાહ તરફ દોરતી સર્વ
શક્તિઓની સહાય લઇને, દુનિયાની સલાહશાંતિ જાળવી રાખવાને મહાજ્ઞ ધવલસંઘ
શક્તિવાન બન્યો છે. વિગ્રહની અણી ઉપર વાત આવી પહોંચતામાંજ, દૃષ્ટાંત તરીકે દક્ષિણ
આફ્રિકામાં વિગ્રહ થવા લઇને, અનેકવાર યુરપમાં જાગી ઉઠે એવા વિગ્રહને દૂર રાખવામાં
આવ્યો છે. ફરીથી વળી દુનિયા એક વિગ્રહની અણી ઉપર આવી પડી છે, તેને ઉપજાવે
એવી શક્તિયોને નિર્બલ બનાવવાને ધવલસંઘ પોતાનાથી બની શકે તેટલું કરી રહ્યો છે;
પરંતુ આવો પ્રશ્ન એટલો બધો ચર્ચાઈ રહ્યો છે, કે ત્રાજવાનાં પક્ષાંને સમતોલ બનાવવામાં
સલાહ શાંતિ માટેની દરેક વધારાની શક્તિ અમૂલ્ય થઈ પડે એમ છે. તમારામાંના કેટલા-
કને એમ લાગતું હશે, કે ધવલસંઘ કઈ પણ કરવાને સમર્થ હોવો જોઈએ. આમ નથી.
તેતો સમાધાની કરે છે. તે ચોક્કસ ઘણું ઉપાણ ચલાવી શકે. તેતો એક પક્ષને સહજ નિર્બલ
બનાવે, અન્યને સહજ પ્રબલ બનાવી શકે. તે કઈ દુનિયાના કર્મના મહાભારને ઉઠાવી શકે
નહિ. તેતો માત્ર જ્યાં ત્રાજવું લગભગ સમાન હોય ત્યાં એક અન્ય પક્ષાંને બારે બનાવી
શકે. તેથી આપણા મંડલની મૂખ્ય શરજ સઘળે સલાહ શાંતિનો ઉપદેશ કરવાની છે,
આપણો ખાસ લાભ એ છે, કે દુનિયાની દરેક સિદ્ધ પ્રજામાં આપણે વેશાયલા છીએ, છતાં
એ આપણે એક સમૂહ છીએ- બંધારણની ઉપયોગીતાની ઓછી કીમત આંકશે નહિ.
બંધારણમાં બંધાયેલા, સાથમાં રહી કાર્ય કરતા લોકોનો એક એક સમૂહ માત્ર તેમની
સંખ્યાથી સૂચવાય તેના કરતાં વિશેષ બલવાન છે; દરેક પ્રજામાં પથરાયેલું આપણું આ
મંડલ જેમાં વિચારવંત અભ્યાસીઓ, ઉત્સુકલોક એકઠા થયેલા છે-આપણું એક મંડલ
દરેક પ્રજામાં ઓધિયુરુઓ માટે એક માર્ગ સમાન થઈ શકે; આપણે એક સમૂહ રૂપે
ઉપજાવી રાષ્ટ્રોએ તેના કરતાં સલાહસારક હીલચાલોનો વિશેષ બલવાન પ્રવાહ આપણા દ્વારા
દરેક પ્રજામાં વહેવડાવવાને તેઓ સમર્થ થઈ શકે. ત્યારે તો તમારાં દરેકજાનાં પ્રાર્થના
અથવા ધ્યાનમાં સલાહ શાંતિના વિચાર ચલાવો; ગમે તો કુટુંબમાં, ક્ષત્રિમાં, નાની મીટીંગ-
ગોમાં અથવા વિશાલ સભાગૃહોમાં સઘળે સલાહ શાંતિનીજ વાર્તા ચલાવો. હમેશાં વિગ્રહનાં

ધટાડે” એવા હોય તેમના વચ્ચે પરસ્પર-સમજૂતિ કરાવવાનો છે. એવી દરખાસ્ત લાવવામાં આવી છે, કે અમેરીકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કૉન્ગ્રેસ, પ્રેસિડેન્ટને પાંચ-એમ્બરોનું એક કમિશન નિમવાની સૂચના કરીને, આમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવશે; આવું કમિશન એક ઈન્ટરનેશનલ-ફ્રેડરેશન સ્થાપવાની દરખાસ્ત લઇને વિવિધ રાજ્યોની સરકારો પાસે જશે; આવું ફ્રેડરેશન, “પ્રજાઓ વચ્ચે ઉઠતી સર્વ પ્રકારની તકરારોનો છેવટનો ફેસલા આપીને નિર્ણય કરનારી એક કોર્ટની સ્થાપના કરીને, તે દ્વારા સલાહ શાંતિ જાળવી રાખવાની હદમાં બંધાયલું રહેશે.” આ કોર્ટના અધિકારમાં “ છેવટના ફેસલા પાર ઉતારવા માટે ” એક હથિયારબંધ ફોજ રહેશે. આવા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો યોગ્ય દશાએ પ્રવર્તે છે; પ્રજાઓની પરસ્પરની તકરારો નિર્ણય લાવવા માટેના યુદ્ધને, જે માનવિઓ વચ્ચેની તકરારનો નિર્ણય લાવવાને કરવામાં આવતા દુર્લભ યુદ્ધ અથવા મુકાબાજીના જેટલુંજ ઘાતકી અને જંગલી માનવામાં આવશે, એવા એક દિનનો ઉદય નજીકમાં આવતો જાય છે. જે આ બાબતમાં એક પ્રજાકીય પાર્લામેન્ટ આગળ પડતો ભાગ ભજવે—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કૉન્ગ્રેસ (પાર્લામેન્ટ) કરતાં અન્ય કોઇ પણ આ ભાગ ઉત્તમ પ્રકારે ભજવી શકશે નહિ.—તો એક આગળ પડતું મહા પગલું ભરવામાં આવે.

*
**

વર્તમાનપત્રોમાં અર્થસૂચક એ બાબતો અર્થાતી જોવામાં આવે છે. અમેરિકાના ટેક્સ પ્રાંતમાં આવેલા ગેલ્વેસ્ટનમાં લોકો પોતાની મ્યુનીસીપાલિટીથી એટલા બધા કંટાળી ગયા, કે તેમણે તેનો નાશ કરીને ચાર અથવા પાંચ માણસની એક ડીક્ટેટરશીપની પશ્ચંદગી કરી છે, તેને બ્યાબહારીક રીતે પ્રતિબંધ વિનાની સત્તા આપવામાં આવી છે, આ બાબત એટલી બધી ઉત્તમ પ્રકારે ચાલી છે, કે બીજાં સહેરોએ ગેલ્વેસ્ટનનો દાખલો લીધો છે, મ્યુનિસીપાલિટીઓ ધસડાઈ જવા માંડી છે અને તેનું સ્થાન “ શિષ્ટ પુરુષોએ ” લેવા માંડ્યું છે. કલકત્તાનું રેટરસેમેન લખે છે:—

નવીન માર્ગનો લાભ એટલી યથાર્થ બાબતમાં સમાય છે, કે નાજરિકે રાજ્ય કર્તાઓની સંખ્યાની ચાર અથવા પાંચની હદ બાંધીને, પોતાના સાચી-ઓમાં આગળ તરી આવતા તથા નાજરિકેના સામાન્ય સમૂહથી વિશ્વાસ રાખી શકાશ એવા, સામાજિક ઉત્સાહવાળા તથા સત્ય માટે જાણીતા થયલા પુરુષોને પસંદ કરવાનું સંભવિત થઈ શકે છે.

હોક; પ્રજા તંત્રની બાવના, કંઈ પણ હિસાબ વિનાના એક અગાની ટાળાને પસંદ કરવાને બદલે શિષ્ટ પુરુષોમાંના યોગ્યને પસંદ કરીને તથા તેમને સત્તા આપીને મ્યુનીસીપલ કારભારના એક પ્રકારના ઉત્તમ નમુના તરફ પોતાનો માર્ગ લેતી જાય છે. આ માર્ગ કંઈકે આશાનો સમાવેશ થાય છે. એટલું સ્મરી રાખવું આનંદકારક છે, કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રજાતંત્રને કંઈ કાર્ય કરવાનું આવતું ત્યારે તે એકદમ એક ડીક્ટેટરને પસંદ કરતું.

એક ખીજી અર્થ સ્વચ્છ બાબત એ છે, કે લંડનમાં એમ. પીકેન સાથે જર્મન રામ્પિરાજે એક યુરોપીઅન કોન્ફીડરેન્સ રચાવવાની યોગ્યતા વિષે વાદવિવાદ ચલાવ્યો હતો, એવી એક વાર્તા પ્રચલિત બની છે. સ્વાભાવિક રીતે આવી વાર્તાનો “ઓ” શીશીઅલ રીતે નકાર બંધુવામાં આવે છે, ” પરંતુ આવી એક વાર્તાફલાય એ પણ એક ઝમાનાનું ચિહ્ન છે. આ સંબંધમાં એટલું લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, કે ક્રિશ્ચિયાનીયામાં મી. રૂઝવેલ્ટે બાપલુ દરતાં-બાવન મ્યુનીસીપાલિટીઓએ પૂરા પાડેલા ગાંઠ ઓફ ઓનરના રક્ષણમાં નોવેનાં રાજ રાણી સાથે તેમને નેશનલ થીએટરમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા- એવી દલીલ કરી હતી કે, હેઝમાં રથપાલ્લી કોર્ટો મારફતે પ્રજાઓની પરસ્પરની સલાહ શાંતિ અને ન્યાય માટે એક વર્ક-ફેડરેશનની સ્થાપના કરી શકાય, તથા મોટાં રાજ્યોએ “માત્ર પોત પોતાના મધ્યમાં સલાહ શાંતિ જાળવી રાખવા માટે નહિ, પરંતુ ખીજા તેમાં બંગ કરે તે બલવડે અટકાવવા માટે એક લીગ-ઓફ-પીસની સ્થાપના કરવી જોઈએ. “આવો સંયોગ સાધનાર એક રાજ્ય કંતા અથવા રાજ્યદ્વારી પુરૂષ સર્વ સમય માટે ધૃતિ-હાસમાં પોતાનું નામ અમર કરી જશે તથા તે બધી માનવ જાતના આભારને પાત્ર થશે.” શામાટે મી. રૂઝવેલ્ટ જ આવા એક રાજ્ય કંતા ના નિવડે ? અમેરિકાના રિપબ્લીકના પ્રિસિડેન્ટ તરીકે તેઓ ફરીથી ચૂંટી હતાવાની ચર્ચા ચાલે છે. અમેરિકાના એક વર્તમાન પત્રમાં યોગ સમય પૂર્વે જ લખવામાં આવ્યું હતું, કે જો તેમની ફરીથી ચૂંટણી થશે તો, એક ડીક્ટેટરનો અધિકાર તેમને અર્પવા માટે જ તેમ કરવામાં આવશે. એક ખીજા વર્તમાનપત્રમાં દર્શાવ્યું છે, કે જ્યારે તેઓ હુગ્સબર્ગની ધોરણી મૂલાકાત લેવા ગયા ત્યારે ત્યાં એક વાવાઝોડું થયું હતું; વળી “એવી દંત કથા ચાલે છે, કે જ્યારે જ્યારે ‘એકસીઝર’ આ અંતિહાસિકવિશ્રામસ્થળોની મૂલાકાત લે છે ત્યારે ત્યાં વાવાઝોડું થાય છે.” એક ખીજા વર્તમાનપત્રમાં એક ચોપાનીયા વિષે ચર્ચા કરે છે, તે બાવિ સૂચન કરે છે, કે આ-જથી દશ વર્ષ પછી હુગમાં ફિનિયાની એક સંપમાં જોડાયેલી પ્રજાઓના પ્રિસિડેન્ટ તરીકે શીઓર્ડ-રૂઝવેલ્ટને નીમવામાં આવશે. ધમદ્રાસ મેઈલના લેખ પ્રમાણે “લંડનનું એક વર્તમાનપત્ર” જણાવે છે, કે એ ખંડનું ફેડરેશન સિદ્ધ થાય તો યુરપનું પ્રિસિડેન્ટપદ સ્વીકારાવવા માટે મી. રૂઝવેલ્ટ પાસે જવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેમના સુપ્રસિદ્ધ વ્યાવહારિક જ્ઞાન સહિત તેમણે કોઈ પ્રકારનો નિમિત્ત ઉત્તર આપ્યો નથી.” શું પ્રવાહના જોણને દર્શાવતાં આ બધાં તણખલાં જ હશે ? માર્ગ માસના થીઓસોફિસ્ટમાં મી. લેડમીટરે (હઠા મૂલ-કુલ વિષે) દોરેલા ચિત્રનો જલદીથી અનુભવ થાય, એવા પ્રકારની એક લાગણી આ સર્વથી સૂચવાય છે.

*
* * *

ઓગસ્ટ માસના થીઓસોફીસ્ટમાં વિદુષિ વસંત નિચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

ગયા માસના આપણા પ્રથમ પેરેગ્રાફમાં સલાહ જાળવવા બુદ્ધાં બુદ્ધાં રાજ્યો પાસે જનાર પાંચ મેમ્બરોનું એક કમિશન નીમવાની કોન્ફેસને બલામણુ કરવા વિષે લખવામાં

આબુ હનુ. હમણાં એવું વાંચવામાં આવે છે, કે પ્રતિનિધિઓના બનેલા હાઉસમાં એક દરખાસ્ત પસાર થઈ છે; પ્રેસિડેન્ટ ટેફ્ટને “વિશ્વવિસ્તૃત સલાહ સ્થાપવાના ધરાધારી વિદેશી સરકારો સાથે મસલત ચલાવવા બનાર સુવિખ્યાત પાંચ અમેરિકનોનું એક કમિશન” નિમવાની બહોમણ કરવામાં આવી છે. આ દિનોમાં બનાવો ઝડપથી બન્યાં જાય છે. એમ સૂચવાય છે, કે મી. રૂઝવેલ્ટે આ કમિશનનું મુખીપદ લેવું જોઈએ, રપથ રીતે તેઓ જ આ કાર્ય કરી શકે એવા પુરૂષ છે. ક્રિશ્ચિયાનિયામાં તેમણે આપેલું બાપણ—જે વિષે પહેલાં આપણે સૂચના કરી હતી—અમેરિકામાં ઘણું વખાણ પાત્ર બન્યું છે; “પહેલાંના પ્રેસિડેન્ટ યુક્લેને અસંભવિત બનાવતી એક હીલચાલનું મુખીપદ લેશે, એવી કેટલાક અમેરિકાવાસિ-ઓની દૃઢ ખોત્રીને” તેથી ટેકા મળી રહે છે. એમ પણ સૂચવવામાં આવે છે, કે “હુનિ-યાની સલાહ શાંતિનો આધાર આઠ પુરૂષોના હાથમાં રહ્યા છે.....જોખાં જોખાં આ આઠમાંના ૭ પુરૂષો તો સલાહના ઉપદેશકો છે.” હાઉસને સ્વાધીન કરવામાં આવેલા દરવો નીચે પ્રમાણે હતા:—

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસિડેન્ટ પાંચમેમ્બરોનું એક કમિશન નિમવું, આવા કમિશનનાં કામો નીચે પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:—

પહેલું—ખીજાં રાજ્યોના લક્ષમાં એટલી સત્વવાત હસાવવી, કે એક ઇન્ટરનેશનલ ફ્રેન્ડશિપની સ્થાપના વડે, લક્ષી ખચ્યના બારે બોજમાંથી તથા વિગ્રહનાં સંકટોમાંથી ઉત્તમ પ્રકારે છૂટકા થઈ શકે એમ છે.

બીજું—એક ઇન્ટરનેશનલ કોર્ટની સ્થાપના વડે સલાહ જાળવી રાખવાની હદમાં ખંધાયલા એક ફ્રેન્ડશિપની કલમોનો મુસદ્દો બનતી તાકીદથી કોંગ્રેસને પૂરો પાડવો; આથી એક કોર્ટને પ્રજાઓ વચ્ચેની તકરારોનો ફેસલો આપીને નિર્ણય કરવાની, તથા ફ્રેન્ડશિપના લક્ષર વડે આવા ફેસલા પ્રમાણે વર્તાવવાની સત્તા હોવી જોઈએ; આનું એક લક્ષર ફ્રેન્ડશિપના હવાલે હોવું જોઈએ, તે સંપૂર્ણ રીતે તેની આજ્ઞામાં રહે.

ત્રીજું—લક્ષરની બાબતો માટેનાં રાજ્યનાં ખર્ચોને એકાગ્ર કરવાનાં તથા વિગ્રહના સંભવ જોખા કરે એવાં અન્ય કોઈ પણ સાધનોનો વિચાર કરીને રીપોર્ટ કરવો.
આ પ્રમાણે પ્રથમ મહા પગલું ભરવામાં આવ્યું છે.

આનું નામ તે કદરદાની!!!

વર્ષોથી પોપણુ આપતી ઘરની ગરીબડી ગાય કે બેંસ છેક ઘરડી યઈ, અને દૂધ દેતી હમેશને માટે બંધ યઈ. તેનાથી હવે સ્વાર્થ સરવા જેવું રહ્યું નથી. પાધરી પધરાવી દો તેને પાંજરા પોળમાં ગાયને વાછડો આંગો, ગાંધી બેંસે પાડો જણ્યો, તે દૂધ નાહક ધાવી જશે, અને ઘરમાં તેથી હલું પડશે; તેને વધારે મુદત ધેર ગોંધી ન રાખતાં મુંગે મોઢે પાંજરા પોળનો રસ્તો પકડાવો ! ઘોડા કે ઘોડીએ લાંબી મુદત નોકરી આપી. આખરે તે તદ્દન નાકોવત યઈ પડી, સ્વારી લાયક ખીલકુલ રહ્યાં નથી, તે ફેકટનું ખડ ખાય છે. અને નકામી જગો રાકે છે. તેને પાંજરા પોળમાં પરમાર્થ અર્પણ કરી દો ! એવાં ખેતી કરવાતું કે ગાંડું ખેંચવાતું બળ ખીલકુલ રહ્યું નહીં, તેથી નિર્યંક ધેર બાંધી રાખી ખોટનો ધંધો દોષ્ટ કરે ? તેથી તેને તરતજ પાંજરા પોળમાં મોકલી આપો ! ખકરીઓએ લવારા જણ્યા, તે છોને ન્યાં ત્યાં જંગલમાં પડ્યા ! તે છવે કે જીંદગીથી જાય, અગર કસાધને કામ આવી જાય, તેવું માલિકને સ્નાનસતક આનું ? પ્રાણુ બચાવવાની જેને પરવા હશે, તે પોતે પાંજરાપોળમાં પડોંચતા કરી દેશે ! આપણે તેમાં કાંઈ સેવા દેવા નહીં ! એવાં અનાય અખોશ, લૂકાં લંગડાં અને આંધળાં પાંગળાં, અવદશામાં આવી પડેલાં પામર પશુ-ઓ જેઓ આપણી દિલસોજી માટે મજબૂત હક ધરાવે છે, તેના નિભાવને માટે કાદેની છુનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી લાગા યોધાની ટિકેટો હાલ વેચાય છે, તે ખરીદ કરીને જોએ પોત પોતના બેનતો હિસ્સો અવશ્યમેવ આપવો જોઈએ. દર ટિકેટની કિંમત રૂપિયા એક છે. ટિકેટ ટપાલ દ્વારા “ વેદ્યુરોગેબલ ” રીતે પણ મોકલાય છે. કુલ ધનામની સંખ્યા એક હજાર છે. તેમાં પહેલું ધનામ રૂપિયા ચાર હજારનું છે. ટિકેટ વગર વિલખે ખરીદીને સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાધો ! તમારું નશીબ અજમાવો, આવી તક ખોશો નહીં બાઅદવી પ્રસન્ન થશે તો એકદમ પૈસાદાર યઈ પડશે !

પુરૂષોત્તમ કહાનજી ગાંધી લીંબડીવાળા.

છુનાગઢ (કાકિયાવાડ.)

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટોછપ સારા કામળ પાકું પુકું, બાળમોઢ ટાઇપમાં સારા કામળ (કીંમત રૂપીઆ ૩....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.

બાળમોઢ ટાઇપમાં સારા કામળ (કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

અમુલ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલે અરધા અરધા આનાની દીક્રીટ મોકલવી.

બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાથેનો ઉત્તમ નિબંધ.

સ્ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની બલવંશ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય

વિધે બજાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફ્રેન્સી બુકમાર્કેસ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન.

માત્ર અગ્રેજ બજાવનારોએજ આ બુક માર્કેસ મંગાવવા.

મલિની—ત્રણી બાજોતોનું શાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉછરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી થતી બુદ્ધિપર લક્ષ્યેચનારો અપૂર્વ વિષય.

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટબની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામશાસ્ત્ર.

બાજીગર—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દેવરાવિદ્યા—ભવિષ્યપ્રત્યક્ષના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લેખ અને પચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અગ્રેજી બાષાનું વેદ્ય ચોખાનીયું. માત્ર નમુનોજ મફત.

ફ્રેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચી જાતનાં બધાં, લીસાં, સુશોભિત કાર્ડો.

બાવીસ રંસીલી વાર્તાઓ—લંકેશી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેવું ફળ ફૂટવન.

પણ, હાથરનો અનુગ્રહ, વાદીના જેવાંબમાં અપાયેલો ફેંસલો; એ પ્રમાણે બાવીશ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્લાન ખીનર અને મહેતર અલીયાસના ચમત્કારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત બજાવાનેગ મુશ્ક વાર્તા.

અલંકાર મણિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોનાં દર્શાંત તથા સમજ સાથેનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓનેજ ભેટ આપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગપદેશિકા—જુદાં જુદાં ત્રેસક દરદોનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું ઘણું સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા આહવાનેજ ટપાલ ખર્ચેનો અરધો આનો લઈ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—સ્ત્રીઓને પ્રસવ થવાના નાજુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરની સચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

આતંકનિમજ્જ ઝોપધાલય,

ભાનુગર-કાઠીઆવાડ.

આવૃદ્ધિ.
એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી
અર્થાત્ મણિલાલ નણુભાઈ દ્વિવેદી.

સુરની

પ્રિત મહાદેવ મહાદેવ
મદદ મણિલાલ નણુભાઈ દ્વિવેદી
મદદ મણિલાલ નણુભાઈ દ્વિવેદી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવત

તત્ત્વો—માધવલાલ નણુભાઈ દ્વિવેદી

[પુરતક ૨૫, એક ૯]

(માસિક)

[જુન, ૧૯૧૦,]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રારંભિક-સંબંધ.	૨૫૭
સામાજિક દશાઓની વર્તમાન કુક્લિત સ્થિતિ.	૨૫૮
કાલના પડદામાં ચીત. (વાર્તા-૨-૩).....	૨૬૬
ચોરકાનો પ્રુનોનો વૃત્તાંત.	૨૭૬
સ્વામિ શ્રી વિષેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ. ૧-૨	૨૮૩

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંજૂર કરાવેલું છે.

મ ન દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો

***બાલ વિલાસ.**

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

* આ પુસ્તક પછી મે. કાયદેકર્તા સાહેબે સાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયકાત માટે મંજૂર કર્યું છે. કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્તી.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલ દાસજી

મણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નભુભાઈ દ્વિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

ઉત્તર રામચારિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

***ચારિત્ર.**

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

* મે. કાયદેકર્તા સાહેબે આ પુસ્તક સાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયકાત માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા

એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલાશરની રોડ, અથવા પંચિત જ્યેષ્ઠારામ મુકેશજી બુકમેન

(નં. ૭૫૩ જવેરખાન-મુખમુખી મળી શકશે.

એક આનાની કીટી મોકલવાને તમામ પુસ્તકોનું લોરડ સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદથી

મોકલવામાં આવશે.

તત્રી ચોથા પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને સમયોગને મારી રીતે મમજની ખરો મરમ થોમ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ.

મુલ્ય સદ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પ્રમણો ગ્રંથો કહેવાને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શનના આદકોને આ જાને ૦-૧૦-૦ મળશે. ટપાલ જુદ.

શીગાલવાદ સૂત્ર.*

અથવા

સત્ત્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના મોગ, મરમ, નીતિમિદાને.

કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૦ ની કીટીસાથ મોકલવી)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલેક્ટ્રીયાના તરફથી ' યાજ્ઞવલ્કય

ચેરીખાતે ' તથા ' સાળાઓમાં ઇનામ ખાતે ' મંજૂર થયું છે. શીક્ષકોને માટે

કમીશન મળશે.

આવશ્યક.

એક અંગ્રેજી પ્રવાસી
જેમણે આપણને આપણી
જાતના અંગ્રેજી પ્રવાસી

સુદર્શન.

જોડેકર આપણને આપણી
જોડેકર આપણને આપણી
જોડેકર આપણને આપણી

૩૦-૩૧.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતમ્.

તંત્રી — માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૫, એક ૬]

(માસિક)

[જુન, ૧૯૧૦.]

પ્રાસ્તાવિક-સંગ્રહ.

(મહેલું.)

વાર વાર બહારી જો એ વારી વારી સખી પશુ,
વાતમાં ને વાતમાં પીતી ગઈ વિભાવરી;
વાર વાર પ્રેમના પથે વિરૂપ પ્રાણનાથ,
પાય પડ્યો તોય મતિ રહી ગઈ બહારી;
શુંથી શુંથી હાર વાળી સખીમાં તૈયાર ગયો,
વાર કરમાય છે શુભાળ શુભદાવરી;
સિક રસાલ કર્યો પાસને બેઠાલ તને,
ધોરે હાલિની નેને ગદા જોડમાં વરી.

* * *

ચક્રોરીઆ મતિ મારી નયન ન્યારોં વિગાસિ રહી,
પીયુ દરેન સુધા સુની જનમ જન્મેની પ્યારી રહી;

ગયો કો દેશમાં પ્યારો જગત અંધારૂં મૂકીને,
ભલે પ્યારે ઉગે બાનું મને મ્હારે ઉઘસી રહી.

*
* *

કહો કોઈ નહીં કોઈ મદીરા મસ્ત મ્હારાને;
નજર બદ ના કદિ લાગો વિરહના પ્રાણ પ્યારાને.

*
* *

રહે રહેરે દીપની શિખા હવે જો નિશા રહી યોડી છે;
મગજે મદિરા મસ્તની હવે જો નિશા રહી યોડી છે.

*
* *

અરે દીલ યઈ રહે તૈયાર સગન ભર પ્યાર આવે છે;
સુગંધી હાર મજરાતી ભભકત મહેક આવે છે;
સુરાહી એક કર ખીજે પચાસો પૂર મદીરાથી;
બગલમાં પ્રેમની પોથી કંઈ નુખસં બતાવે છે.

*
* *

ઉઠ ઉઠ મનડારે ધર કોઈ ધીરજ પાસી;
મળશે અધર રસ યા તો પીયુનો ઉપાસી.

*
* *

અલક બંધ ખોલતાં બલા મીઠવણ ચાર;
હમર લાખ માણકનાં ખુટે ખુત ના બઝાર.

*
* *

કોઈ પ્રીતમને પ્રજ્ઞામ જઈ લગી લગી કહો;
સુજ અબર જે અરેખરી વળા વળા કહો.

*
* *

સખી કોણુ એહવી તાહરી હડીલી ઘુને કરી;
બદમાસાસને કરૂં સખ સજ નો મળે...શરી.

*

* *

અલી એ ખૂતી જઈ તાહરી ફરીયાદ ક્યાં કરીએ;
કઈ કાઠે કે અઘાલતે પુકાર જઈ કરીએ ?

“કવિજન નાગર ઘાલ.”

સામાજીક દશાઓની વર્તમાન કુંઠિત સ્થિતિ.

(૨).

સ્હામ સ્હામે આવી રહેલાં સમૃદ્ધિ અને દારિદ્ર્ય.

બંધુઓ: આજે રાત્રે, સાધારણ રીતે આપણાં બ્રહ્મવિદ્યાનાં બાપણોના સહજ બહારના પ્રદેશના એક વિષયવિષે મારે બોલવાનો ફરિદો છે. એક નિયમ રૂપે બુદ્ધિવાદી પરિણામો કરતાં કારણો વિષે વિશેષ અભ્યાસ અને ચર્ચા ચલાવે છે; આવાં કારણોમાંથી ઉપજી આવતાં તથા દુઃખનાં અમુક ખાસ સ્વરૂપોમાં જથ્થાઈ આવતાં પરિણામો સાથે માથા ફાડ કરવા કરતાં દુઃખનાં કારણોનેજ દૂર કરવાનું તે વધારે પસંદ કરે છે. આવા કારણથીજ કોઈક કોઈકવાર તેને વ્યાવહારિક અનુભવ વિનાનો ગણવામાં આવે છે; પરંતુ આ તો માત્ર શબ્દોનોજ ગેરઉપયોગ છે, કારણ કે રોપાનાં મથાળાનાં ડાંખળાં કાપી નાંખીને, નીચેનાં મૂળીયાંને કાલપ્રભાતમાં નવીન ડાંખળાં રૂપે ઊગી નિકળવાને રહેવા દેવા કરતાં દુઃખનાં કારણોને સમજીને દૂર કરવાની બાબત હજારવાર વધારે વ્યાવહારિક છે. આમાંથી ઉપજી આવતી ચર્ચાનો અભ્યાસ વ્યાવહારિક અનુભવવિનાનો છે, એમ કહેવું એ લગભગ, એક રણસેનમાં ધાત્રીઓ અને ડોકતરોને તૂટેલાં અવશ્વો કાપી નાંખીને અવશ્વ હીનોને આરોગ્યમાં લાવવા માટે મોકલવાની બાબત વ્યાવહારિક છે, તથા લઠાઈનાં કારણોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની બાબત અવ્યાવહારિક છે, એમ કહેવા બરાબર છે. હું એટલું દૃબ્ધ કરૂં છું, ધાત્રીઓ અને ડોકતરો મોકલવાની બાબત એક પ્રકારની વ્યાવહારિક વાત છે, પરંતુ હું એટલું પણ સ્પષ્ટવા માગું છું કે લઠાઈને બદલે લવાદીથી નિકાલ કાઢવાની સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાની બાબત અનેક રીતે પ્રણીત વ્યાવહારિક છે. કેટલીક ખાસ બાબતો વિષે આજે રાત્રે મારે બોલવાનું છે, તે વિષે પણ આમનું આમજ છે. હું પરિણામો વિષે ચર્ચા ચલાવીશ, પરંતુ તે માત્ર તમને કારણોના અભ્યાસ તરફ, એક પ્રકારના મહાન, સલાચારી શિક્ષાચારના બંધારણ માટે કરવા જેવા મૂલ ફેરફારો તરફ દોરી જવાના હેતુથીજ ચલાવામાં

આવશે. આ દિશામાં માનવિઓનાં મનને યોડાં ધણાં મારે પાડવાં, ઉચ્ચ, વિશાલ પ્રકારની ભાવના માટે જરૂરનો ઉત્સાહ તેમને પૂરો પાડવો, એ તેમને વર્તમાન દિનોમાં આપણે જેવી દશાઓમાં વસીએ છીએ તેની અસહ્ય પ્રકૃતિ દર્શાવવા સમાન છે. તે મહાન અને ગેરસમ-જનું પાત્ર થઈ પડેલી સ્ત્રી કે જેને મારા જીવનમાંનું જે જે અસંત મુખ્ય બધું અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું હોય તે સર્વ આભારી છે તેના સિદ્ધાંત અને દર્શાંતથી, આમ કરવામાં હું કોઈ પણ પ્રકારે વિદૂર ખથી જતી નથી; એ સ્ત્રી તે અન્ય કોઈજ નહિ પરંતુ એચ. પી. બ્રહ્માવાદસ્કી છે. તમારામાંના કેટલાક અભિવિદ્યાના અભ્યાસિઓના સ્મરણમાં દરો, કે તેમણે પોતાના કી-ટુ-ધીઓસોરી નામના ગ્રંથમાં લે'ડનના છરટ એન્ડના રચણનાં દુઃખો વિષે ચર્ચા ચલાવી છે, તેમાં ફેરફાર કરનારા પ્રયાસો માટે તેમણે ધન્યવાદના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે. સ્તુતિના શબ્દો ઉચ્ચારવા કન્ટાં પણ તેમણે પણ ધણું વિશેષ કર્યું છે; છરટ એન્ડ એચ લે'ડન સ્ક્રુપ્સ ઓર્ડના એક સભાસદ તરીકે ફરોજ મારા જીવામાં આવતા કેટલાક દયાજનક દેખાવોનું એક દિને તેમને વર્ણન આપ્યા પછી, બીજા દિને પ્રભાતમાં મને તેમના તરફથી એક ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવી નાની ચીઠ્ઠી મળી, તેમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે લખીને બેંગ્લોવરેન મોકલાવ્યા હતા; “હું માત્ર એક બીખારી જેવી છું, એ તમારા જીવન-વામાં છે, પરંતુ માર્ક કાને જે નાનાં બાલકોએ તમારી પાસે એકાદ ફૂલ માગ્યું હતું, તેમને તે આપજો.” તેમનો માનવ દુઃખ-માટેનો આવો એકદમ ઉચ્ચ પામતો દયાભાવ આવાજ એક અન્ય દર્શાંતમાં એટલો બધો જણાઈ આવે છે, કે આપણામાંના કોઈજ એ દર્શાંતનું અનુકરણ કરવાને તૈયાર થાય. તેઓ અમેરિકા જવાની તૈયારીમાં હતાં; તેમની પાસે ટીફીડ ખરીદવા જેટલાજ પૈસા હતા; તેમણે તે ખરીદ કરી, પરંતુ બંદર ઉપર કેટલાંક ખાલકો સાથે એક સ્ત્રી રહતી તેમના જીવામાં આવી, તેમણે તેને બધું કારણ પૂછ્યું; કોઈ બટકદા દલાલ પાસેથી કેવી રીતે ખોટી ટીફીડ ખરીદવામાં આવી હતી, તેથી સમુદ્રપાર પહોંચે મળવા જઈ સફર નહિ, એમ તે રહતી સ્ત્રીએ ખુલાસો કર્યો. એચ. પી. બી એક મ ટીફીડ ઓફિસ તરફ પાછાં ફર્યા, પોતાની ફરટકલાત ટીફીડને બદલે, તે નિરભાગી સ્ત્રી, તેનાં ખાલકો અને પોતાને માટે ટીફીડ ખરીદ કરી, એકાદ ઍટલાંટિક સ્ટીમરના પાછલા ભાગમાં આવેલી નીચવર્ગના ઉત્તરઓની ઍરડીમાં બસાવરી કરી; તેમનાથી ઉપદેશાતા બધું ભાવનું આમાં એક ખરેખરું વ્યાવહારિક દર્શાંત મળી આવે છે. તેથી સર્વ રીતે વીચાર કરીને માનવ દુઃખનો. માનવ વિપત્તિનો આવો ખાસ વિષય પસંદ કરવામાં હું પણી દૂર પળતી નથી; હું ખાતરીથી કહું છું, કે તમે સર્વે મારી રીતે જાણો છો તેવાં, કાર્ય કરવાના ઉત્સાહમાં ગ્રેરે એવાં કેટલાંક દર્શાંત હું તમારા સમક્ષ દર્શાવવા માગું છું. જે તમે એમ કહેશો, કે આ તો તમે અમને જુનીને જુની વાતજ કહો છો, તો તમને મારો એટલેજ ઉત્તર છે, કે આવા દોષો દર યના સુધી આવી વાર્તા વારંવાર કહેવાની જરૂર છે.

દરે આવા મહાન સિદ્ધાંતનું અવમોહન કરીને, હું જોને “સામાજિક દશાઓની વર્તમાન ક્ષતિ રિયલિટી” કહું છું, તે વિષે વિચાર ચલાવીએ. આરંભની ભૂમિકા રૂપે આપણે એટલું વાદ ગ્રાપવાનું છે, કે સમૃદ્ધિ અને શરદિયના આવા અદ્ભૂત વિરોધને સીધે જૂનકા-લના મહાન સિદ્ધાંતોરો વિનાશ કરજૂ થવા છે, જૂનકાસમાં જે વારંવાર બન્યું છે, તે વર્તમાન દિનોમાં આપણા મધ્યમાં કાચ જરીથી સારી રીતે બને; કારણ કે જોન, આસિરિયા

અને ઇંછમના શિક્ષાચારો કરતાં આપણા શિક્ષાચારમાં આપણે કોઈ પણ પ્રકારે વધારે બલવાન નથી. ઇંછમના શિક્ષાચારમાં, જાણે કે દુનિયા આ બાબતમાં આગળ ના વધી હોય તેમ, વર્તમાનકાલે ઉભા થઈ આવે છે તેવાજ પ્રશ્નો તે સમયે આપણને મળી આવે છે. મજૂરોની મજૂરી વિષે, તેમને અસંતોષી ના બનાવવાનો ઉપદેશ આપવા વિષે, તેમને મળતી મજૂરીથી અસંતોષી બનીને કામ કરવાનો નકાર ના બજાવવા વિષે એક આજ્ઞા ફેટલાક નહિ દટાયલા શિક્ષા લેખ અને કોતર કામોમાં આપણને મળી આવે છે; એક બીજા લેખની આજ્ઞામાં, આપણા દિનોમાં આપણે જેને મજૂરોની હકતાલ કહીએ છીએ તેવું યાચ સારે તેવી મુશ્કેલીઓને શી રીતે પહોંચી વળવું તે વિષેની સૂચનાઓ મળી આવે છે. આવા વિકટ પ્રસંગો ધણા પ્રાચીન સમયના છે, હજુએ પણ દુનિયા તેનો ખુલાસો કરી શકી નથી. બાવિ શિક્ષાચાર આમનો ખુલાસો કરશે એવી આશાથી હું આજે રાત્રે તમારું ધ્યાન તે તરફ દરીથી દોરવા માગું છું. હવે અત્રે પણ આપણે જેમને હુબતા વર્ગોના નામથી ઓળખીએ છીએ તેવા વર્ગો છે, તેઓ વસતિના એક દર્શાસ જેટલા છે-જે તમે આ વિષે વિચાર કરો તો આ વિભાગ બચંકર છે. કોઈ કોઈ વાર એકાદ લક્ષકરમાં બળવો થઈ આવે છે સારે એક આખી ટુકડીને હાલખ હારમાં ઉભી રાખવામાં આવે છે, દરેક દશમા પુરૂષને ગોળીબાર કરવા યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. બીજા બચી જાય છે. વર્તમાનકાલે આપણા શિક્ષાચારની આંખી દશા છે-દરેક દશમે પુરૂષ સંદેશ સહન કરવાને નિમિષલો હોય છે. હિંદુસ્તાનનાં વળી આ પ્રમાણ ઘણું મોટું મળી આવે છે. ત્યાં આગળના હુબતા વર્ગો બધી વસતિના એક પદાંશ જેટલા છે, પરંતુ ઉલટું તેઓ તેમની સાથે મળતા આવતા અત્રેના તેવા વર્ગો જેટલા દુઃખી નથી. તેઓ વધારે તિરસ્કારના પાત્ર બન્યા છે, પરંતુ તેઓ વધારે સુખી છે; આનું થોડે ભાગે કારણ એટલુંજ છે, કે એકાદ માનવિની વર્તમાનકાલની દશા બૂતકાલમાં તેણે જાતે ઉભાં કરેલાં કારણોને આભારી હોય છે, એવી માન્યતામાં નેઓ તેમના શિક્ષાચારનાં બૂતકાલનાં હામરો વર્ષો થયાં ઘડયાં જાય છે. તેથી એ લોકો પોતાના પાડોશીઓને ઠપકો આપવાને બદલે પોતાની દશાના દુઃખને માટે પોતાની જાતનેજ જવાબદાર ગણે છે; કોઈ કોઈવાર તો તેઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવે છે, કે વર્તમાન જન્મનો બને તેટલો સારો ઉપયોગ કરવાથી તેમનો બીજો જન્મ વધારે સુખી બનશે. આ ઉપરાંત વળી એ દેશનું દારિદ્ર્ય ખરેખરી રીતે અદિયાંના જેટલું બચંકર નથી; લાખો કરોડો લોકોને ધસડી જનાર દુકાળો વિષે તમારા વાચવામાં આવે છે, પરંતુ આપણા હુબતા વર્ગો હમેશાં એણું આવાની જે દશામાં વસે છે તેના કરતાં શું આ ખરેખર વધારે બચંકર છે? રેજીસ્ટ્રાર જનરલ તેમને “જુખથી મરી ગયલાં” ના કોલમમાં લખલ કરતો નથી-કારણ કે તેથી સામાજિક રૂચિને આવકો લાગે. આ બાબતમાં હંડા ઉતરતાં તમારા સમજવામાં આવશે, કે કામ લઇને ઘેર જતી જુખી દરજણને પાતળાં કપડામાં સૂસવાટ કરતો આવતો પૂર્વ દિશાનો પવન માંદો બનાવે છે, તેના જૂખમરો વેહતા દેહનો પાત કરે છે, તેને રીપોર્ટમાં “મુઝારો, બાતીનું દરદ અથવા ક્ષયથી મરણ પામી” એમ લખલ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કમના ચોપડામાં તો “જુખમરોથી મરણ પામી” એમ નોંધાય છે, કારણ કે હમેશાના જુખમરોને લીધેજ ગરીબ વર્ગમાં મરણ પ્રમાણ મોટું આવે છે. આવા દારદ્રયથી શું સૂચવાય છે, એ દર્શાવા માટે મારે માત્ર થોડાક બનાવો દર્શાવે આપવાની

જરૂર છે. ગયા અઠવાડીઆમાં આંદરિમક હાથમાં આવી પડેલાં પત્રોમાંથી મેં તે પસંદ કર્યા છે. મારા ભૂતકાલના અનુભવ ઉપરથી હું જાણું છું કે તેમના વિષે જરા પણ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવી નથી, પરંતુ આ ખાસ દૃષ્ટિએ તો વર્તમાનકાલે પણ પ્રચલિત છે. આમાંનું એક તો દુકાનોમાંથી આપણે સસ્તી કીમતે ખરીદીએ છીએ તેવા આંકડા અને નાકાં કાઢે ઉપર સીવનારી સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટાંત છે. આવી એક સ્ત્રીને એક શીર્ષાંગ અઢી પેન્સ માટે આશરે ૪૭૦૦૦ આંકડાને નાકાં શીવવાં પડે છે—એક ક્ષાર્ધિંગનાં લગભગ એક દબાર લેખે પડવા જાય છે. આથી શું સચવાય છે, એ વિચારો; સ્વાભાવિક રીતે તે પોતાનાં ખાસ કાને સહાયમાં લે છે, આપણે અદિયા કુરુચ્યાત કેલવણી હોવાથી શાલામાં જવાની ફરજ વાળાં બાલકોને આથી શાલામાં પાઠ શીખીને ઘેર પાછા આવતાં, માતાનો થોડાક સમય ખચાવવા માટે આંકડા અને નાકાંને એકઠાં શીવવા માટે બેસવું પડે છે; રમતમાં લાગવાં જોઈએ એવાં, બલવાન, આરોગ્ય દેહવાળાં બનવાં જોઈએ એવાં બાલકોને આવી રીતે કલાકના કલાક સુધી આંકડા અને નાકાં એકઠાં સાંધવાના કામમાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે, જે માટે માતાને મેં ઉપર જણાવી તેવી બાદશાહી રકમ લવાજમમાં મળવાની છે. ફરેકના બાળકોમાં છે એવું અન્ય દૃષ્ટાંત હ્યો—ખમીસ બનાવવાનો ધંધો: પુરૂષનાં ખમીસ એક શીર્ષાંગે એક ડઝન, આમાં પણ સાધારણ રીતે ઘણી મહેનત કરવાની હોય છે; હજી આ પણ અધમમાં અધમ દશા નથી, કારણ કે એક શીર્ષાંગનાં ડઝન લેખે આવાં બદન તૈયાર કરવાનું માથે રાખનાર સ્ત્રી, પોતાના કરતાં પણ વધારે કંગાસ સ્ત્રીને આઠ પેન્સે ડઝન લેખે તૈયાર કર્યા સોંપે છે. આ પ્રમાણે આ બાબત એક ઘેરથી બીજા ઘેર, એક વ્યક્તિથી બીજા વ્યક્તિ તરફ કર્યા જાય છે. આ અને એના પેલાંનું દૃષ્ટાંત મેં ધ ક્રીશ્ચિયન ટ્રાન્સ-વેલ્થ નામના પત્રના ગત વર્ષમાંથી પસંદ કર્યું છે. તેમાં એક અન્ય સ્ત્રીનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે, જે આવી દિશાઓમાંજ કાર્ય કરતી હતી; મારા ધારવા પ્રમાણે તેનું કાર્ય પાંચ પેન્સના ડઝન લેખે કાલરો તૈયાર કરવાનું હતું, આ પછીની વિચાર પરખરા તમારી મેજેજ ખૂરી કરી હ્યો. દૈનિક કમિશન આગળ તેને એક મુચક દૃષ્ટાંતરૂપે લાવવામાં આવી હતી. આપણે હમેશાં દૈનિક કમિશનો નિભવાને તૈયાર હોઈએ છીએ, પરંતુ તેમણે શાહેદી એકડી કર્યા પછી તેમાંથી કંઈ પણ ધણું ધણું બની આવતું નથી. પાકાંમેન્ટના એક મેમ્બરે તેને પૂછ્યું, તું અને તારાં બાલકો આ પ્રમાણે તું જે મેજાવે છે તે ઉપર શી રીતે રહી શકાછો? ” “ અમે રહેતાં-જીવતાં નથી, ” તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, તે સાચે સાચું જ બોલી હતી. પોતાનું અને બાલકોનું પૂરું પેટ ભરવા માટે કોઈ કોઈવાર તેને સવારના ૭ વાગ્યાથી રાતના બે વાગ્યા સુધી ફરેજી વીરા કલાક કામ કરવું પડતું હતું. આવાં દૃષ્ટાંતો હું તમને કલાકના “કલાક સુધી આપ્યાં કરું, પરંતુ મારે તો માત્ર કેટલાંક સચક દૃષ્ટાંતોનીજ જરૂર છે, કે જેથી આપણે જ્યારે સુખ અને આનંદમાં મદાલીએ છીએ ત્યારે આટલાં બધાં માનવિઓ કેવી દશામાં વસે છે, એ બાબતનો તમને સાક્ષાત્કાર થઈ આવે.

દેખીતી રીતે કશાથી પણ રપડ ના થઈ શકે એવા દરિદ્રતા આવા બધાંકર વિભાગમાંથી દહે આપણે, હું જે કહું છું તેની સાથે સદાજ સંબંધવાળા અન્ય પ્રશ્ન તરફ વળીએ: સામાન્ય રીતે સ્ત્રી મજૂરીનો, ખાસ કરીને અનેક દુબરનાં કારખાનાંની મજૂરી વિષેનો આ પ્રશ્ન છે. મીસા વીગેરેમાં સ્ત્રીઓએ કામ કરવા માંડ્યું ત્યારે સ્ત્રી માટે શુદ્ધતા સુખમાં

કંઈક વધારે કરનાર ઉત્તમ માર્ગ રૂપે તે ગણવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્ય કેવી રીતે ચાલ્યું છે? આની અસર એવી થઈ છે, કે પુરૂષની મજુરી ઓછી થઈ ગઈ છે, પહેલાંના કરતાં પૈસાની ખાખતમાં પણ ગૃહમાં વધારે સંકટ ઉભું થયું છે. પછીથી ગૃહે પોતાના ગૃહ રૂપને ત્યાગ કર્યો છે, કારણ કે જ્યાં આગળ માતાને ખાલકોને પાછળ રહેવા દેતે તેમને પોષવાના પેન્સ અથવા શીર્શાંગ કમાવા માટે મીઠા વીગેરેમાં જવું પડે છે ત્યાં આગળ કોઈ પ્રકારના ગૃહની ભાવના સંભવતી નથી. એક કારખાનાના માલિકે એક બીજા રૉયલ કમિશન આગળ થયેલા પ્રમાણિક અને સ્પષ્ટ રીતે આતું કારણ આપ્યું છે તેવી રીતે આ ખાખતને ઉત્તેજન મળે છે. “ અહો, ” તેણે કહ્યું, “ હું પરજોડી સ્ત્રીઓને કામમાં રાખવાનું પસંદ કરું છું કારણ કે તેઓ વધારે સાલસ સ્વભાવની હોય છે. ” આ વાત સત્ય છે. પરજોડી સ્ત્રી થયેલા નર સ્વભાવની હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધનો પ્રશ્ન ઉભો થતાં ઘરમાં ખોરાકની જરૂરવાળાં ખાલકોનો તેને વિચાર કરવાનો હોય છે. ખાલકોના હસ્તોજ તેમને નર બનાવનાર હસત છે; ના આવતા દુધ માટે સ્તનોને દબાવનાર ખાલકની અંગુલિઓજ માતાના હૃદયને નર બનાવે છે, નાનાં બાલક માટે તે દરેક ખાખતને આધિન થાય છે; આથી તો માત્ર પુરૂષોને મહોદ્ધાઓમાં નિરૂપી બટકવા માટે બહાર દાડી કાઢવામાં આવ્યા છે; ગૃહમાં માતાની શરજ પૂરી પાડવા સરખાવેલી સ્ત્રીઓ તેમને બદલે કારખાનામાં મજુરી કરવા લાગી છે, આથી તો માત્ર મજુરીનું ખત્રા વધારે ગૂંચળાતું જાય છે, મજુરીના દર પણ વધારે કંગાસ બનતા જાય છે, જે કે પુરૂષોથી ગૃહમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન લઈ શકતું નથી, છોકરાંની સંભાળ રાખીને, નાનાં બાલકોને સાચવી શકતાં નથી; માત્ર એક માતાજી આ કાર્ય બજવી સકે, કારણ કે કુદરતે માતાઓને એ કાર્ય માટે સરજી છે; ગમે તેટલા નર સ્વભાવનો અને રોહી હૃદયવાળો હોવા છતાં એક પિતાથી તેમનું સ્થાન લઈ શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે તમારા સામે એક અન્ય પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; તેનું નિરાકરણ મુશ્કેલ છે; તેને સીધે માર્ગે દોરવાનું કાર્ય વિકટ છે; આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાની હમેશાં વધારેને વધારે જરૂર ઉભી થતી જાય છે; આથી જ મજુર વર્ગની વિશાલ સંખ્યાના લોકનાં સંકટો હમેશાં વધતાં જાય છે.

વળી આ પ્રશ્નને રહેવા દઈને—હું દરેક ખાખતની માત્ર સચનાજ આપું છું, એ તમારા લક્ષમાં હશે—પ્રજાકીય ઉપયોગિતાના, આપણાં વિશાલ શહેરોમાં વસતા લોકના ખોંધાના ચટાડા વિષેના પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા ચલાવીએ. વર્તમાનમાં આ ખાખત અનેક જમાના થયાં આવ્યાં જાય છે, લસ્કરમાં દાખલ થવાની ઉંચાઈમાં કરવામાં આવતો છટાડો, આ ખાખત સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે. આથી ઉત્પત્તિ રીતે શ્રીમંત વર્ગો તરફ જોશ તો તેમનામાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં બલ અને કદમાં વધારો ચપલો તમારા જોવામાં આવશે, કારણ કે જૂતકાલના કરતાં તેઓ ઘર બહારના જીવનમાં વધારે ભાગ લે છે તેથી તેઓ ઉંચા કદનાં અને બલવાન તમારા જોવામાં આવે છે, પરંતુ વસતિનો વિશાલ લોકસમૂહ તો ડીંગણો અને નિર્બલ બનતો જાય છે. આ લોકસમૂહની સંખ્યાની વૃદ્ધિ પણ જલદી થતી જાય છે, જેશ્વરદાર જનરલનાં રીટર્નોમાં ઉભરાઈ જતી સંખ્યા આવા લોકનીજ હોય છે. આવા વર્ગમાંથીજ મોટે ભાગે ભાવિની પ્રજા ઉપજી આવે છે; જે તમારી લોક સંખ્યાનો વિશાલ સમૂહ બલ અને ઉત્સાહમાં અધમ બનતો જતો હોય તો ઉચ્ચવર્ગને બલવાન, ઉત્સાહી અને સારી રીતે પોષાતા બનાવવાની ખાખત જરૂર પણ સારા ઉપયોગની નથી. અત્રે પણ

વળી એક ધણોજ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપજી આવે છે, તેનો ઉત્તર આપવાની જરૂર છે; કારણ કે આવા પ્રશ્નો સ્પીન્ક પક્ષિના પ્રશ્નોના જેવા છે; એ પક્ષી પ્રશ્ન પૂછતું, જો માનવે તેનો ઉત્તર ના આપી શકતું તો તે તેનો ભક્ષ કરી જતું. સામાજિક બંધારણના આવા પ્રશ્નોનું પણ આમજ છે; ઉત્તર નહિ આપવાની શિક્ષા, ભક્ષ થઈ જવા રૂપે, શિક્ષાચાર અદસ્ય થઈ જવા રૂપે ચાલે છે.

ડોક્ટરો અને સમાજશાસ્ત્રીઓ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો આગળ ધરે છે; વર્તમાન દિનોના ઉત્તરવેદના ઉપાયોમાંનો એક અયોગ્યને સંતાનોત્પત્તિ રહિત બનાવવાનો છે. પરંતુ આવા ઉપાયો રોગના કરતાં પણ અતિ ભયંકર છે, કારણ કે તેઓ ધાતકી પ્રકારના હોય છે, કદ અને વર્તનની બાબમાં ખીઝાડ કરનારા હોય છે. આમને અયોગ્ય બનાવતાં કારણોના ઉદ્ગ્રાણમાં તમારે તપાસ ચલાવી જોઈએ; સામાજિક બંધારણમાંથી તેમને માત્ર વિશાલ સંખ્યામાં બહાર લાવીને, તેમની સંખ્યા ઘટાડવાનાં સાધનો શોધી કાઢીને તમારાથી કંઈ બનવાનું નથી. આ પ્રમાણે આ પક્ષમાં પણ નિરાકરણ ના ધર્મ શકે એવી મુશ્કેલી આપણા રહામે ખડી થાય છે.

નિરાકરણ માટે આપણા સ્પીન્કે આપણને પૂછેલા આટલા પ્રશ્નોમાં બધાનો સમાવેશ થતો નથી. ભયંકર દરિદ્ર્ય વિષે આપણે વિચાર કર્યો; સ્ત્રી મજૂરીના પ્રશ્નની પણ આપણે ચર્ચા ચલાવી; કદના ઘટાડા અને અયોગ્યની સીધી જાદી વિષેના પ્રશ્નોના આપણે ઉદાપોહ કર્યો; ગુન્હેગાર વસતિ વિષે શું વિચાર્યું ? અતિત્વરાથી વધતા જતા ક્રમ પ્રમાણે આપણે ટેવાયલા ગુન્હેગારો ઉપજીવીએ છીએ, આપણે યુવાન પુરૂષો અને યુવાન સ્ત્રીઓને પકડીને, એકઅઢવાડીઉ, એકમાસ, એકવર્ષ, પાંચવર્ષ, દશવર્ષ માટે કેદખાને મોકલીએ છીએ. આ આખરેઆમ વધ્યાંજ નય છે, આખરે ટેવાયલા ગુન્હેગારને એટલી બધી સજાઓ થાયછે કે તે તેની આ દુનિયાની છાંદગીપર્યંત પહોંચ્યાં જાયછે. પરંતુ આવા માનવિને સુધારવા માટે આથી કંઈપણ કરવામાં આવતું નથી; તેને એક ભક્ષો અને ઉપયોગી પૌરજન બનાવે એવું આથી કંઈપણ કરવામાં આવતું નથી. કાયદો તેને સપડાવેછે ત્યારે તેને તેણે એક સારા પ્રકારનો માનવિ બને એમ કરવુંજ જોઈએ. આને બદલે તે વારંવાર ફરીફરી આવેછે, આખરે મોટે ભાગે કાયદાએ બનાવેલી ઘણી ટેવાઈ ગયેલી ગુન્હેગારીની દશાનેજ કારણરૂપે ગણીને માછરૂટ્ટે તેને વિશેષ સખ્ત પ્રકારની સજા કરેછે. પરંતુ આનું નામ શુદ્ધિ કહેવાય નહિ; આતો મુખાઈજ છે. વારંવાર એકાદ ઉત્સાહી, ચાલાક યુવક ગુન્હો કરી બેસે છે. જો તેને બચાવવામાં આવે તથા ધીમે ધીમે ટેવાયલા ગુન્હેગારની સંખ્યામાં તે ના ઉમેરાઈ જાય તો હજીરોમાં માત્ર એ એક ભાવિરૂપજ ગણવાનું છે. શિક્ષા ચારની વર્તમાન ભૂમિકાએ ખરેખરીરીતે કોઈ ઉત્તમ પ્રકારનો માર્ગ ચોખ્ખોજ નોઈએ; સામાજિક જીવનમાં બંધુત્વની ભાવના વિષે હું બોલીશ ત્યારે તમને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેમ એક પ્રકારનો ઉત્તમ માર્ગ સંભવી શકે છે.

આવાં હદપારનાં દર્શાવોનીપાર જઈને, આમદાની અને ખપત, ઉત્પાદન અને વહેંચણીના સામાન્ય પ્રશ્નો વિષે હવે ચર્ચા ચલાવીએ; ધીમે ધીમે સમાજ કેવી રીતે એક એવી દશામાં આવતો જાયછે, કે જ્યાં આગળ બાળતો જેવી છે તેવી આગળ વધી શકતી નથી, છતાંએ તેમાં ફેરફાર કરવો એ આપણી સમગ્ર ઉત્પાદક અને વહેંચણીની સંસ્થાઓમાં ઉચલ

પાયલ કરવા સમાન છે, એ લક્ષમાં લેવાનું છે, કદાચ જે આપણે અમેરિકા જઈએ તો આ બાબત ઉત્તમ પ્રકારે જોવામાં આવે છે, કારણ કે અમેરિકામાં હજુએ થોડી ઘણી હદમાં અત્રે પ્રવર્તતી નરમ બનાવનારી અસરો જોવામાં આવતી નથી, ત્યાં આગળ માત્ર વિત્તના પ્રશ્નના આધારને બદલે વિશેષ માનુષ્યતા ભરેલા આધાર ઉપર એક સમયે સમાજનું બંધારણ બાંધવામાં આવ્યું હતું. દરિઆપાર અમેરિકામાં જઈએ તો આપણી સંસ્થાઓ કેવી છે તે આપણા સમજવામાં આવે, ત્યાં આગળ તેઓ સંપૂર્ણરીતે પ્રવર્તે છે, તેમની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિમાં કંઈપણ બાધ કરે એવું હોતું નથી. વિશેષ નવાઈ ભરેલા વલનવાળી એકઠે બાબતો આપણને અમેરિકામાં મળી આવે છે. ખીજની નાની સમદિનો વિચાર પૂર્વક વિનાશ કરીને પોતાની વિશાલ સમૃદ્ધિ એકઠી કરનાર માનવિની વૃદ્ધિનો પ્રથમ બાબતમાં સમાવેશ થાય છે. હું તમને એક દર્શન આપીશ. મોટે ભાગે ગરીબ લોકની એક મોટી સંખ્યા ન્યાં તેઓ વસતા હોય છે તે દેશવિભાગની વૃદ્ધિ કરવા માટે જરૂરી રેલ્વે બાંધવા સાર એક કંપની કાઢીને તેમાં એકઠી થાય છે. તેમને ઉતાવળા વ્યવહારની જરૂર ઉભી થાય છે, તેમને દાણા માલ લઈ જવાનાં ઉત્તમ પ્રકારનાં સાધનો જોઈએ છીએ, તેથી તેઓ રેલ્વે બાંધે છે. તે સાધારણ છે, તે સાધારણ રીતે સારી આવે છે, જેકે વિશાલતાથી નહિ તોપણ સાધારણ રીતે સારી સંતોષકારક પેદાશ થાય છે. આ લોકના કરતાં વિશેષ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય આગળ નીકળી આવે છે, એનો એ પ્રદેશ વિભાગ વિશેષ વિસ્તારથી ખુલ્લો થઈ શકે એવો તેના જોવામાં આવે છે—જ્યાં આગળ રેલ્વેઓ અત્યંત કીમતિ મિલકતરૂપ થઈ પડે એમ તેના સમજવામાં આવે છે. પ્રથમની જમીન ઉપર થઈને જનારી ખીજરેલ્વે બાંધવાનું તે માથે ઉઠાવે છે; તેને પૈસાદાર બનાવવા વિના આની કંઈપણ જરૂર હોતી નથી. થોડાં ભાડાં લઈને, માલનું ભાડું આણું કરીને ખીજ રેલ્વેને ખગ્ન કરવાનો તે આરંભ કરે છે; આ પ્રમાણે તે વર્તી જાય છે, પોતાની મૂડી તેમાં રોકમાં જાય છે કારણ કે તેણે ઠેરવેલા દરેક ઉપજ થતી નથી, આખરે ખીજરેલ્વે અસંભવિત દશામાં આવી પડે છે, તેણે ઠેરવેલા દર તેને પાલવતા નથી. એ ખીજ રેલ્વે કંપનીના શેર ખજારમાં કંઈપણ કીમત વિનાના બની જતાં તે આગળ આવીને તે બધાને ખરીદી લે છે. બધા શેરો ખરીદી લીધા પછી તે પોતાની ડોંગીરેલ્વેનો વિનાશ કરે છે. બધો જીલ્લો તેના હાથમાં આવી પડે છે, તે અગણિત દોલત એકઠી કરે છે. પોતાને વસવાના સ્થાનનાં વ્યવહારનાં સાધનો સુધારવા માટે ખીજરેલ્વેમાં પૈસા રોકનાર બધા શેર હોલ્ડરોની ખોટ એ તેની સમૃદ્ધિની અન્ય પાસા હોય છે. એ જતે વિશાલ સમૃદ્ધિ એકઠી કરે એટલા માટે એ સર્વનો ભોગ આપવામાં આવ્યો હોય છે. આવા લોકને અમેરિકામાં “ઉચ્છેદકો” નામ આપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમને સમાજમાં માન મળે છે; તેઓ હોસ્પિટાલો અને દેવલો પણ બંધાવે છે; તેમણે લઈ લીધેલા વિનાશ દુકાડાઓ વડે તેઓ સર્વ પ્રકારની બાબતો કરે છે પરંતુ મારે તમને એટલું દર્શાવું છે, કે દેશના કાયદા વડે નહિ પરંતુ સદાચારના કાયદા વડે આવા લોકો, એકાદ સ્ત્રીનાં જવાહીર ચોરનાર અથવા એકાદ લક્ષાધિપતિની એકાદ સ્વર્ણની ચીજ લઈ જનાર ચોરના કરતાં ઘણા અધમ પ્રકારના, અત્યંત તિરસ્કારને પાત્ર છે. ચોર પકડાય છે ત્યારે તેને સખ્ત સજા થાય છે, તે સજાને પણ પાત્ર છે; ચોરીનાં ધંધો સ્પષ્ટ રીતે ખોટા જ છે; પરંતુ કાયદાથી શિક્ષા થાય એવી આવી ખુટી ચોરી કરતાં, ખૂબ માનવિ સામે બુદ્ધિશાળી માનવિથી થતી છૂપી ચોરી અત્યંત નિંદ્ય પ્રકારની છે; ઉચ્છેદકના સંગ્રહમાં એકઠું કરવા માટે લોકની મહેનતનાં પરિણામોની આ વડે લૂંટ ચલાવવામાં આવે છે.

કાલના પદ્દામાં ચોરા.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

બીજે જન્મ.

ઈ. સ. પૂ. ૨૧૭૫૯ માં વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ ચિતાગોંગ આવ્યું છે ત્યાં આગ-ગળથી થોડેક દૂરના એકાદ શહેરમાં ફરીથી વળી સ્ત્રી દેહમાં કીર્તિકુમારનો કીર્તિકુમારીરૂપે જન્મ થયો. તે બૃહસ્પતિ અને વરુણતારાની પુત્રી હતી; આર માનવિઓના બનેલા કુટુંબમાંની તે એક હતી. તેનો મોટો ભાઈ વારુણી હતો, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) તેની નાની બહેન હતી. પરંતુ એ બંને યુવાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યાં; વારુણી અઠાદ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો; પૂર્ણચંદ્રનું (સ્ત્રી) પંદર વર્ષની ઉંમરે સુવાવડમાં મરણ થયું. આ ઉપરાંત એક નાનો ભાઈ હતો, તેને નાનપણથીજ મદિરના સાધુ પૂજારીઓ શીક્ષણ આપતા. પિતા બૃહસ્પતિ એક નાની સરખી જ્વલિતા અથવા એક નાના સરખા રાજ્યના રાજા અને સાધુ ઉભયે હતા. તે સમયની ધાર્મિક ભાવનાઓમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર એક મૂખ્ય અવયવ હતું; કીર્તિકુમારીની જન્મ પત્રિકા બહુજ વિસ્તારથી બનાવવામાં આવી હતી. તેમાં એક દૂરના સગા શનિદેવ સાથે તેનું લગ્ન થવાનું નિર્માણ થયું હતું; તેમાંથી વળી એટલું વધારે ભવિષ્ય સૂચન મળી આવતું, કે તેને એક અદ્ભુત શક્તિ અને પવિત્રતા વાળું બાલક જન્મશે; તેથી તેની આરંભની બધી છાંદગી આ આવતા બનાવની તૈયારી રૂપેજ ગળાવી નેહ્યો. આવી સર્વ સૂચનાઓ, માન્ય કરવામાં આવી; આવા ઉદ્દેશથીજ સાધુ પૂજારીઓએ તેને ખાસ શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

તેનો બાલ્યકાલ બહુજ સુખમાં વ્યતીત થયો; લાંબા ઉંડતા કાળા વાળવાળી, નાની મનોહર, સુંદર બાલિકારૂપે તે આપણા જીવનમાં આવે છે. માયું હોળવાનો એકનો એક રીવાજ, આગળના વાળને પાછળ લઈ જઈને સોનાના ચાપડાઓ વડે બાંધી લેવાનો હતો; આવા ચાપડાઓમાં બહુજ કીર્તિ નામ જડવામાં આવતાં; તે એટલાં બધાં મોટાં રાખવામાં આવતાં, કે તેના કાળા વાળના ગુચ્છોઓમાં તેઓ ચક્રચક્રીત તારકો જેવાં જણાતાં હતાં. માયું દરેકજ યોગવામાં આવતું; પ્રાણતત્ત્વ દાખલ કરેલું તૈલ ઘસીને તેને ધણુંજ સ્વચ્છ રાખવામાં આવતું; આવા તૈલવડે યુદ્ધિ શક્તિને પ્રોત્સાહન મળતું માનવામાં આવતું. સર્વ પ્રકારનાં સંભવિ શકે એવાં સંકટ અને વિદ્યોથી તેને સંભાળથી દૂર રાખવામાં આવી હતી. પોતાના અત્યંત રોહતું પાત્ર, મોટા ભાઈ વારુણીનું મરણના માત્ર તેને શોક કરાવતું હતું.

પંદર વર્ષની ઉંમરે ખૂબ ઠાઠમાઠ સહિત શનિદેવ સાથે તેનાં યથાવિધિ લગ્ન કરવામાં આવ્યાં; આ પછી એક વર્ષે એક મહાનુભાવ પૂત્રનો (સર્વ) જન્મ થયો. આ બનાવથી સર્વ પાસા બહુજ ખુશાલી પથરાઈ; મહાન નિવડનાર બાલકની સર્વ પ્રકારે સંભાળ લેવામાં આવતી. કીર્તિકુમારી બહુજ મૃદુ પ્રકૃતિની અને સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હતી, તેનામાં બાલકનો પ્રવેશ થવાના અરસામાં તેને એક નવાઈ બરેલું સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં તેણે એક પ્રકાશિત તારકને આકાશ છોડીને પોતામાં પ્રવેશ પામતો જોયો. આવા પ્રકારના સ્વપ્નને

લીધે તેને એક અત્યંત ખવિત્ર પ્રકારની વ્યક્તિ ગણવામાં આવતી. વળી તેને સક્ષમદષ્ટિવડે તેની સાથે આપોઆપ જોડાતા છબંરમાની હાજરીનું પણ જ્ઞાન હતું.

અત્યંત લાભકારક દશાઓમાં તેને દરેક બાબત એક લાંબા અને ખ્યાત જીવનની આગાહી કરતી લાગતી; પરંતુ આવી સર્વ પ્રકારની આશાઓ નિરાશમાં પૂલરાઈ ગઈ, કારણ કે એક અકસ્માતથી સત્તર વર્ષની ઉમરેજ તેના જીવનનો અણધાર્યો અંત આવ્યો; આ અકસ્માતમાં પોતાના બાલકને બચાવવા આટે ત્રણ ખુશીથી તેણે પોતાની જાતનો ભોગ આપ્યો. આ બનાવ નીચે પ્રમાણે બન્યો:—

રાજ ભવનની અંદર આવેલા એક પ્રકારના ચોકની આસપાસ બાંધવામાં આવેલી એક વિશાલ શૂદ્ર પરંપરાના એક વિભાગમાં કીર્તિકુમારીનું નિવાસ સ્થાન હતું. એક દાસી સ્વર્ણ-મલ્લયોવાળી એક કાચની બરણીમાંનું પાણી કાઢી લઇને નવું નાખતી હતી તેવામાં તેને એકાદ બીજા કામ માટે બોલાવવામાં આવી; સૂર્યનાં ભરપૂર કીર્ણો પડે તેવા એક ટેબલ ઉપર બરણીને રહેવા દઇને તે ચાલી ગઈ. કાચ એક પ્રકારના તાલ (Lengs) સમાન થઈ પડ્યો, તેના મારફતે સૂર્યનાં કીર્ણોના પ્રવાહ ચાલ્યો, પાસેના લકડા કામ ઉપર કીર્ણો એક કેન્દ્રમાં જામ્યાં, તેમાં અગ્નિ પ્રદિપ્ત થયો. આ શૂદ્ર ભરપકાદાર સ્વર્ણનાં પતંગ મહેલાં તદ્દન લાકડાનુંજ બાંધવામાં આવ્યું હતું, તેથી દરેક દિશામાં અગ્નિની જ્વાલાઓ વિજળીની પેઠે ફરી વળી, એક બઢીની પેઠે ધીકવા લાગી. આ સમયે કીર્તિકુમારી ધોડેકે દૂર ગઈ હતી, પરંતુ આઠર નોકરો ખુબ બરાડ પાડતા ચારે તરફ દોડવા લાગ્યા તેથી તેનું લક્ષ દોડાચું, હરિણીના જોડથી ઝડપથી તે બળતા થર તરફ દોડી ગઈ. ઉપરના ઝોરમાં ધાત્રીની, સંભાળમાં બાલકને રહેવા દઇને, તેને તેના કેટલાક સાથી સેવકોને ઝોંપીને તે બંદાર ચાલી ગઈ હતી. આ સર્વ આગની ખુબ સંભળતાં, બાલકને વીસરી જઇને નીચે દોડી ગયા હતા; બચાકલ ધાત્રી, બાલકને લેવાને હાંશળી હાંફળી દોડી ગઈ, પરંતુ ધાત્રીજીવનમાં જવાના માત્ર એક માર્ગરૂપ ધીગધીગતી નિઃસંરંધિનો દેખાવ જોઇને તે પાછી હડી ગઈ. હાથ પછાડતી તે ખુબ પાકી હતી: “અરે બાલક! અરે બાલક!” પરંતુ માર્ગમાં અટકાવરૂપ ઉછળી રહેલી અગ્નિની જ્વાલાઓ સામે ચવાની તેની હિમત ચાલી શકી નહિ. કીર્તિકુમારી ગળગળી ચઇને બોલી, “મારો લાકડો?” જેવી દાસીએ રૂંસમાં બરતાં ઉપરના બાગ તરફ નિશાની કરી કે તૂટતો તેણે પોતાનો માર્ગ આગળ કાઢીને, અગ્નિના સમુદ્રમાં ઝંપલાવ્યું. ક્યારનીએ ઘણીખરી નિઃસંરંધિઓ બળીને તૂટી પડી હતી, માત્ર કેટલાંક સ્થલેમાં ધગધગતા પરંતુ બધાએ બળી ગયલા નહિ એવા કેટલાક લાકડાના આધારરૂપ ટેકાઓ બાકી રહ્યા હતા. સાહસિક બનીને તે આગળ ધસી, હાથ પગ વડે ટેકો ટેકીને ચડતી ગઈ, માથાઓની આરપાર કુદતી ગઈ, તેમના મધ્યમાં આવેલા ઉંચી શિખા હડતા બરડાઓમાં તેનાં લૂગડાં ઝડપાયાં, તેનો દેહ દાઢી ગયો. ખરેખર તેને ઉપર લઈ જવામાં કોઈ પ્રકારનું માનુષિબલ તેને પુરતું કામ આવે એવું નહતું! પરંતુ માતાનો પ્રેમ સર્વ શક્તિમાન છે; આ વર્ણન આપતાં લાગે છે તેના કરતાં પણ ધણા ધોડા સમયમાં બાલક બચાવેલો હતો તે ઝોરમાં તે પહોંચી ગઈ. તેમાં ચારે પાસા ફુમાડો છવાઈ ગયો હતો, તેથી પોતાના મુખની આસપાસ બધા વિનાનો લૂગડાનો એક દ્રકડો વીંટીને તેણે પાટીયાંની જમીન ઉપર પેટે ચાલવા માંડ્યું. નાચતી અગ્નિ શિખા-

જોને જોઇને ખંડખંડ હસતા બાલકે, પોતાની માતા તરફ હુંકા હાથ લાંબાવ્યા; તેને એક-
દમ પકડીને, તેનું મુખ છાતી સરમું દબાવીને, પોતાના હાથમાં સારી રીતે સંભાળથી
વંટિલા બાલકને લઇને તે નીચે ઢોલી ગઇ. અગ્નિના વર્ષાદમાંથી તે શરીથી પસાર થઇ,
તેનો દેહ નમ્ર બન્યો હતો, તેના વાળ સંગમતા હતા, તેમાંના હીરા ગબડી પડીને અગ્નિ
શિખાઓના ચળકાટને પાછો હઠાવતા હતા. કોષ્ટક પ્રકારે તે નીચે પહોંચી, ખુડી હવામાં
ગઇ, બહાર લાંબી થઇને પડી, પડતાં પડતાં પણ બાલકનું ઢાલરૂપે રક્ષણ કરતી ગબડી.
બાલકને કંઈ પણ નુકશાન થયું નહતું, પરંતુ તે તો મરવા પડી, એક કલાક કરતાં પણ
જોછા મમયમાં તેણે પ્રાણ છોડ્યો. લાગણી ના લાગી શકે એટલી બધી બચકર રીતે નુક-
શાન પામેલા દેહમાં તે હતી તેના કરતાં તેમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેને દુઃખનું બાળેજ
બાન હતું; બચાવેલા બાલક ઉપર નમી રહેલા તેના કામના દેહમાં તેનું છેલ્લી ધડીનું હાસ્ય
પ્રતિબિંબ પામેલું જણાતું હતું. તે સમયે સૂર્ય માટે પોતાના પ્રાણનું અર્પણ કરીને દેવતા
કર્મનો બદલો, કીર્તિકુમારીને વર્તમાનમાં પૂજ્ય પુરુષોની સેવા કરવાનો લાભ મળવાથી
વળી રહેતો નથી ?

માતાના મરણ પછી બાલકની સંભાળ તેની કાષ્ટ વિનાયક (સી) (શનિદેવી બહેન)
સેવા માંડી; તે પણ તે સમયે એક આગળ વધેલો જીવાત્મા હતી, સ્વાસ્થી માંડીને તે ગુપ્ત
મંડલની એક અગત્યની સભ્ય બની છે. તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળી હતી, તેની મારફતે હજીએ
કીર્તિકુમારી પોતાના બાલકની સંભાળ લઇ શકતી, સહાય કરતી. કાષ્ટ કાષ્ટ પણ નોકરને
બાલકને અડકવાની રજા આપતી નહિ; બાગમાં એ જાડ વચ્ચે બાંધવામાં આવેલી એક
પ્રકારની ઝોળીમાં તે જાતેજ તેને જૂલાવતી. આ રથસે આવી શાંત ઘટામાં કીર્તિકુમારી
સૂક્ષ્મ રીતે તેની સાથે બાલક વિશે વાતચીત ચલાવતી; બાલકને આ પ્રમાણે બીલકુલ પવિત્ર
વાતાવરણમાંજ ઉછેરવામાં આવ્યું; સાત વર્ષની ઉંમરે મંદિરમાં ઉપદેશ આપીને તે એકદમ
એક નવાઇનું પાત્ર બન્યું, તેથી સર્વ દિશાઓથી લોકો તેને સંભળવા આવવા લાગ્યા.

જીવન્મુક્તોના વર્તમાન મંડલના સભ્યો, એકાદ નવીન ધર્મની અથવા પ્રાણ તત્ત્વથી
ઉભરાઇ જતા કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં રહાય કરવા માટે સમયોસમય જાણે કે જુદા જુદા
દેશોમાં એકલા જન્મતા હોય એમ લાગે છે. તેઓ ધર્મનો પ્રચાર કરતા તથા બીજાં દુરનાં
સ્થલોમાં સંપન્ને યાત્રાએ મોકલતા આપણા જોવામાં આવે છે; ગયા જન્મમાં ઉત્તર અમેરી-
કાના રીકામાંયુક્ટનમાં એક યાત્રાળુ સંપ્રમોકલવામાં આવ્યો હતો. વર્તમાન જન્મમાં કીર્તિકુમા-
રીના મરણ પછી આશરે પચીસ વર્ષ, સાધ્વન ચઢરના ઉત્તરમાં એક સંધ મોકલતો સૂર્ય આપણા
જોવામાં આવે છે. આ સંધમાંના કેટલાકે સદન કરવાં પડેલાં સંસ્થાને લીધે પોતાની જાંઘી
ગૂમાવી. આમાં આશરે પંચીસ વર્ષની ઉંમરનો કીર્તિકુમારીનો નાનો બાઇ હતો.

બોજી વાર્તાનાં પાત્રો.

કીર્તિકુમારી.....પિતા-બૃહસ્પતિ. માતા-વૃષ્ટાતારા ઘંઘુઓ-વારૂણી, (પુ).
સુખવર્મા. દ્યેન-પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી). પતિ-શનિદેવ. પુત્ર-સૂર્ય. જનક-
વિરાજ (સ્ત્રી)

(પ્રથમ જન્મમાં આપેલાં નામ તેનાં તેજ બધા જન્મોમાં [આવવાનાં હોવાથી જ્યાં પ્રથમ જન્મમાં પુરૂષપાત્ર હશે અને બીજા જન્મમાં તેનોજ સ્ત્રી પાત્ર રૂપે જન્મ થયો હશે ત્યાં તેનું તેજ પુરૂષ નામ વાપરવામાં આવશે પરંતુ તે અસુક જન્મની જાતિ ખતાવવા માટે કૌંસમાં (સ્ત્રી) આવી સૂચના આપવામાં આવશે. આવીજ રીતે એક જન્મના સ્ત્રી પાત્રનો બીજા જન્મમાં પુરૂષ પાત્ર રૂપે જન્મ થતાં, તેનું તેજ નામ રાખવામાં આવશે પરંતુ કૌંસમાં પુરૂષ સૂચક (પુ) આવી સંજ્ઞા નામ સાથે આપવામાં આવશે.—ત્રી.

ત્રીજો જન્મ.

મહાલીપદ્મણી થોડે દૂર જ્યાં આગળ વર્તમાનમાં તૈલંગણુ દેશ આવેલો છે ત્યાં આગળ રાજાના (સુહ) (પુ) પુત્ર રૂપે પુરૂષ દેહમાં ઈ. સ. પૂ. ૨૧૨૬૭ માં કીર્તિકુમારનો જન્મ થયો. તેની માતા આદિત્ય કુમારી હતી, તેણે તેના જન્મોના વૃત્તાંતમાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવશે તેવી વામ માર્ગની એક વિચિત્ર તાત્ત્વિક દિશાને લીધે પોતાની પુત્રીના (ગંગા) દેહમાં તે દસ વર્ષનો થતાં નિવાસ કર્યો; આ સમયે કીર્તિકુમાર અગીઆર વર્ષનો હતો તેથી અત્યાર સુધી જે તેની માતા હતી તેજ તેની ખેન થઈ. તેને એક શાન્તિ (પુ) નામનો નાનો ભાઈ, અને ઇન્દિરા નામની એક નાની ખેન હતી. તે સમયની રાજ્યદારી બાબતો ગૂંચવાડામયેલી અને સંકટકારક હતી; પોતાની શરજ પાર પાડવાને ઉત્સુક હોવા છતાં યુવકને રાજ્યદારી બાબતો કરતાં પોતાના અભ્યાસમાં વિશેષ રસ આવવા લાગ્યો. તેના જેવી સ્થિતિના અને તે ઝમાનાના યુવકો માટે જે જે જરૂર હતું તે સર્વ તે શીખ્યો, થોડેચારીમાં, નિશાન તાકવામાં, તરવામાં, એ જાતિની વિવિધ પ્રકારની રમતોમાં તે નિપુણ બન્યો. ઉમરે આવતાં તે પાટોણના રાજાની પુત્રી ભાલચંદ્ર (સ્ત્રી) સાથે પરણ્યો; ધાર્મિક અભ્યાસમાં એ ઉભયે અત્યંત આનંદ લેવા લાગ્યાં. તેને નવ બાલકો થયાં; વજ્ર, તેજપાલ, વારૂણી અને મહીપાલ તેના પુત્રો હતા; અન્નજસિંહ (સ્ત્રી), રંજા, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી), હમીર (સ્ત્રી) અને સુમદ્રા તેની પુત્રીઓ હતી. સાધુપૂજારી છુધદેવ એક પાટોણી અને નિકટના સાથી હતા.

એક સંપ થયલાં પાટોણી રાજ્યોને હાથે ખમતી પડતી અસુક પ્રકારની હારમાંથી રાજા મુદ્દને (પુ) બચાવવા માટે કીર્તિકુમારની માતા આદિત્યકુમારીએ રાજ્યને આટલાંટીસના મહારાજા સોમ દેવની સત્તામાં સોંપવાની રાજ્યને સલાહ આપી; આ બાબત વિષે લોકમાં ધણોજ અમતોળા ફેલાયો; થોડાંક વર્ષોપછી આદિત્યકુમારીને દેહનો અલ્લો બલ્લો કરી

લેવો પડ્યો, તેથી મુદાના (પુ) રાજ્યકારભારને વધારેવાર દોરી શકી નહિ ત્યારે અંસ'તોપ ખૂસા બળવા રૂપે શાદી નિકળ્યો, રાજને હરાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો. રાજ સોમદેવે આ-ટલાંટીસ ખંડથી સુધન્વાને આ રાજ્યનો સુખો નીમીને મોકલ્યો; આવી રીતે આ રાજ્ય વિશાલ આટલાંટીસના સામ્રાજ્યના એક પ્રાંત રૂપ બન્યું. સુધન્વાને, કીર્તિકુમાર અને આ-દિત્યકુમારી સાથે મૈત્રી બંધાઈ; પ્રથમ તો કદાચ રાજ્યકારભારના ઉદ્દેશથી આવે બન્યું, પરંતુ આવી મૈત્રી થોડાક સમયમાં જ સ્નેહ રૂપે પરિપાક પામી. આદિત્યકુમારી માટે તે-નામાં પ્રેમનો દ્રષ્ટાંતો દૂટ્યો, કીર્તિકુમાર પાસે તેના હાથની માગણી કરી, તેણે તે ખુશીથી મંજૂર કરી, બંને કુટુંબો નિકટના સંબંધથી જોડાયાં, સાધુ પૂજારી બુધદેવનું કુટુંબ પણ આમાં સામેલ થયું. ઉભય પક્ષના અધિકારી ખુખીઓ હવે આટલા બધા સંપૂર્ણ નિકટના સંબંધમાં જોડાવાથી આ પ્રાંતનો રાજ્યકારભાર ઘણોજ સહેલો થઈ પડ્યો. ખડ્ કહેવા માગીએ તો આ ત્રણે કુટુંબો લગભગ એક જેવાંજ બની ગયાં; તેમણે તેમનું પોતાનુંજ એક પ્રકારનું નાનું મંડલ ઉભું કર્યું, તેમાં સર્વ પ્રકારના આનંદકર પ્રશોનીચર્યા ચલાવવામાં આવતી. દિવંદમાં આર્યોના આવતા પહેલાંના સમયના ધર્મવિધેની ચર્યા કદાચ આનંદ-જનક નિવડશે.

આપણને માલુમ પડી આવે છે, કે સામાન્ય રીતે વાપરવામાં આવતી ભાષા સંસ્કૃત નહતી; ધણું કરીને ધાર્મિક ક્રીયાઓનો આરંભ “ૐ” થી નહિ પરંતુ “ટા” થી થતો હતો. પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય રીતે લોકના જાણવામાં હતા. કોષ્ઠક કોષ્ઠક-વાર મદદ કરનાર પડા પાછળ રહેલા મદંતલોકને શુરુદેવ (બુધદેવ) ઓળખતા હતા. વર્તમાનકાલનાં આપણા પરિચયવાળાં વાંચકો તે સમયે પણ ઉપયોગમાં આવતાં હતાં; દર્શન તરીકે “ સોડહમસિમ ” બુધદેવ લોકને ઉપદેશતા, કે તમારાથી કેળવી શકાય એવા સર્વ સદ્ગુણો કરતાં, તમે સિદ્ધ કરી શકા એવાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનો કરતાં, આ સર્વ તત્ત્વ સ્વરૂપ હોવાનો અનુભવ મેળવવો, એ ધણુંજ ઉપયોગનું છે.

“ તમે એક જ્ઞાને પાડી નાખો છો, ” તેઓ કહેતા, “ એ જ્ઞાનું જીવન તત્ત્વ છે; એકાદ પથરને ખોદી કાઢો, તેના પરમાણુઓને એકઠા સંગ્રહી રાખનાર તત્ત્વ છે; સર્વનું જીવનપણુ તત્ત્વ છે; વાદળાંમાં, ઘૂંઘવતા સમુદ્રમાં, ઈન્દ્રધનુષ્યમાં, પર્વતશ્રીમાં પણ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે, ” ઇલાદિ આટલા શબ્દો બુધદેવના મૃત્યુવિધેના વ્યાખ્યાનમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. તેઓ લોક સમક્ષ જે પુસ્તક વાચતા હતા તેમાં નીચેના જેવાં સારી રીતે જણાવેલાં વાંચકો મળી આવતાં:—“ શ્રેય (મોક્ષ) અન્ય છે, પ્રેય (પ્રિયતર મોક્ષ) અન્ય છે; આ શ્રેયસ અને પ્રેયસ ઉભયે પુરૂષને (જીવ) સ્વ સ્વપ્રયોજનમાં ખાંધી લે છે; પરંતુ એ ઉભયના મધ્યમાંથી શ્રેયસનું ગ્રહણ કરનારું કલ્યાણ થાય છે; જે પ્રેયસનો અગિકાર કરે છે તે પરમાર્થથી મ્યુત થાય છે. મનુષ્યને શ્રેયસ અને પ્રેયસ ઉભયે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ધીર વિવેકી પ્રાપ્ત સ્પદાયોના સમ્યક્ વિચાર કરીને, ફલ-સાધન સ્વરૂપથી પ્રયત્ન કરીને સમજે છે; પ્રાપ્ત પુરૂષ પ્રેયસનો ત્યાગ કરીને શ્રેયસનો અગિકાર કરે છે; અવિવેકી મંદ પુરૂષ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તના પરિપાલનરૂપ મોગ હોમને માટે પ્રેયસનો અગિકાર કરે છે. ” (કોડીપનિષદ-બીજવલ્લી-૧-૨) બુધદેવના ગ્રંથમાં આ શબ્દો આવેલાં આવા જ મળી આવતા ન હતા, પરંતુ તે સ્વરૂપ રીતે આવા પ્રકારનાજ મોક્ષ હતા.

એક બીજું આવું વાક્ય મળી આવતું:—“ જો કોઈને હણવામાં આવે તો, તે હણનાર હું છું, છતાં એ હણનારની તકવાર પણ હું જ છું; કોઈ હણતુંએ નથી ને હણાતું એ નથી, કારણ કે સર્વે એક રૂપ જ છે. કોઈ પ્રકારનો આરંભ નથી તેમજ અંત નથી, કોઈ પ્રકારનું જીવન નથી તેમજ મરણ પણ નથી, કારણ કે સર્વે તત્ત્વમાં એક સ્વરૂપ જ છે. ”*

બુદ્ધદેવ જે ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરતા હતા તે આર્યો પાસેથી આવેલા નહોતા. જે ગ્રંથમાથી (સ્પષ્ટ રીતે કડોખનિપદનું મૂલ) તેઓ વાચતા હતા તે બુદ્ધમંડલના એક સભ્યે સ્વર્ણના દરવાજાવાળાશદરમાં લખ્યો હતો. એક મોટા સંપ્રદમાનો તે એક હતો, સૈકાનાં સૈકાં થયાં પદપરાથી આશ્યો આવતો હતો. હજુ સુધી નચિકેતસનું આખ્યાન આની સાથે જોડાયું નહતું.

અમે તપાસેલા એક મંદિરમાં કોઈ પ્રકારની મૂર્તિઓ બીલકુલ જોવામાં આવી નહિ. સૂર્ય પૂજનો ધર્મ પ્રવર્તતો હોય એમ લાગતું નથી—વિશેષ નહિ તો કેવલ ‘તેજ પ્રવર્તતો હોય એમ લાગતું નથી—વિશેષ નહિ તો કેવલ તેજ પ્રવર્તતો નથી; આને બદલે કુદરતની શક્તિઓની પૂજા થતી જોવામાં આવે છે. મંદિરની બહાર, તેના સામે આવેલો, અંદર જોઈ રહેલો પથરનો એક મોટો નંદિ આવેલો હતો. અંદરના ભાગમાં એક વિચિત્ર પ્રકારની ગોઠવણ હતી—એક પ્રકારની ઉચી વેદીને બદલે એક ખાડો જોવામાં આવતો હતો. બે ત્રણ પગથીઆ ઉતરીને એક મોટી, નીચી, ચતુષ્કોણ બૂમિમાં જવાતું, તેમાં સુંદર લાઠી જડી લેવામાં આવી હતી, તેના મધ્યમાં એક પોતો ખાડો હતો, તેની આસપાસ કંઠેરા આવેલી રહ્યો હતો, આ પોલાણમાં લોકો પુષ્પો નાખતા, તેના મધ્યમાં ખાસ પવિત્ર મણાતી એક પથ્થર ચીલા હતી, તેના ઉપર કેટલીક નીશાનીઓ હતી, અમારાથી તેનો કોઈ પ્રકારનો અર્થ સમજી શકાતો નથી.

એક બીજા મંદિરમાં અસંખ્ય મૂર્તિઓ જોવામાં આવી; તેમને મંદિરની પાછળના ભાગમાં આવેલી ભીંતમાં ગોખવાઓમાં બેસારવામાં આવી હતી. પ્રથમ મંદિરના કરતાં આ મંદિરના લોકોએ બિન પ્રકારનો પોશાક પહેર્યો હતો; અત્રે એવાં પણ કેટલાંક માનવિઓ હતાં જેઓ પૂજની તરીકે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં; પ્રથમ મંદિરમાં આવું કંઈ જોવામાં ના આવતું. મૂર્તિઓને અર્ધ પદાસનવાળાને બેસારવામાં આવી હતી, તેમના હાથ કુદરતી સંખ્યા કરતાં વધારે નહતા. અનુમાનાનુસાર યથાર્થ રીતે આ જૈન ધર્મનું પ્રાચીન સ્વરૂપ હતું; મૂર્તિઓ તિર્થંકરોની હતી. કેટલીક મૂર્તિઓ નમ્ર દશામાં હતી; બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ ઉપર બહુ હિંદ્રાવાળું લૂગડું ચોરાડવામાં આવ્યું હતું, તેમને ઘણું કરીને વજ્ર ધારેલી માનવામાં આવતી; અથવા આથી કદાચ એકાદ રૂઢ અથેલું ચિહ્ન દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો હોય.

* સરખાવો:— હતાચ્ચેન્મેન્યતે હતું હતચ્ચેન્મેન્યતે હતમ્

उभौ तौ न विजानितौ जायं हन्ति न हन्यते ॥

फठ. उ. घ. २. स्तो. १६

ઉત્તર દિશામાં ધણે દૂર એક ખીજા મંદિરમાં પહેલાંનું એક લિંગમ જોવામાં આવતું હતું. આ સ્થલે ત્રિમૂર્તિનો સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો, જે કે તેને માટે વર્તમાનમાં જેવાં નામ વાપરવામાં આવે છે તેવાં નામ વાપરવામાં આવતાં નહોતાં. એક શુદ્ધ-મંદિરમાં ખડકમાંથી એકમાં ત્રણ મુખાકૃતિઓનો સમાવેશ કરતી એક રાક્ષસી મુખાકૃતિ કોતરી કાઢવામાં આવી હતી; આની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, કે એક સમયે એકજ મુખાકૃતિ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવતી. દક્ષિણ દિશામાં એક મોટું દેવાલય આવ્યું હતું તેમાં પણ ત્રિમૂર્તિ જોવામાં આવતી. તેને આપવામાં આવેલા નામનો અર્થ શોધી કાઢવાનો અમે પ્રયત્ન ચલાવ્યો; પૂજારીઓના મનમાં એ નામથી કેવા પ્રકારની ભાવનાનો ઉદય થતો હશે તે તપાસ્યું; એક પૂજારીના મનમાં એ વિષે, “જેનું જીવન સર્વમાં વહી રહ્યું છે,” એવી ભાવના અમારા જોવામાં આવી; ખીજા પૂજારીના મનમાં ત્રણ પુરૂષો વિષે એવી ભાવના જોવામાં આવી, કે “જે દારને ઉઘાડે છે, જે સ્નાતનું નિયમન કરે છે, તથા જે દારને બંધ કરે છે.” વર્તમાનકાલે આટલી બધી ઉભરાઈ જતી ઘણા હાથવાળી મૂર્તિઓના કોઈ પ્રકારના નમુના તે સમયે અમારા જોવામાં આવ્યા નહિ.

પૂજારીઓમાં “જ્યોતિ સરોવર” વિષે ઘણી બલવાન ભાવનાઓ પ્રવર્તતી હતી; તેને વળી મરણ, જીવન અને પ્રેમ સમાન ગણવામાં આવતું હતું; ગમે તે સ્થલેથી આરંભ થતા જણાવા છતાં બધાએ ઝરાઓ જ્યોતિ સરોવરમાંજ લાઈ જતા હતા. આપણે જે જે જોઈએ છીએ તે માયા જાણ સમાન છે, પરંતુ ખરેખરી સત્યવાત તો જ્યોતિ સરવર છે, એવા વાદનાં ચિહ્નાં પણ આ સમયે મળી આવતાં. “આપણે જ્યોતિ સરવરમાં વસીએ છીએ છતાં તેને જાણતા નથી; આપણી જાતનો એક ભિન્ન વ્યક્તિરૂપે વિચાર ચલાવીએ છીએ, પરંતુ આપણે દરેક એ સરોવરનાં બિંદુઓ સમાન છીએ.” સાધુ પૂજારીઓ નિરંતર લોકને, ઇન્દ્રિયોની માયા જાળ પાછળ જઈને સર્વની પાછળ રહેલી સત્ત્વ રૂપ વ્યર્થ સત્તાનો અનુભવ કરવાનો આગ્રહ કરતા; વળી તેઓ એમ પણ ઉપદેશતા, કે ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન બિંદુઓ સમાન છે. જ્યારે એ સર્વે એકઠાં થાય છે ત્યારે સર્વે એકરૂપ જ હોય છે,” તેઓ કહેતા “સર્વ પ્રકારનાં શોક સંતાપ આપણે આપણી જાતને ઉપજાવીએ છીએ.”

“જ્યોતિર્મય, જ્યોતિના અધિષ્ઠા” ને કરવાની એક પ્રાર્થના પણ તેમનામાં પ્રચલિત બની હતી.

ઉપર જે લખવામાં આવ્યું છે તેથી લોકને કેવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો તેનું થોડું ધણું સ્પષ્ટ મળી રહે છે; પરંતુ આ નાના અને તદ્દન ખાનગી કુટુંબમંડલમાં, બુધ્ધેવ પુત્રીથી થોડાક આગળ વધતા, રૂપક, ચિહ્નાં, સંતાઓના ખરા અર્થ સમજાવતા, જ્યોતિસરવર વિષે તથા જ્યોતિર્મય અધિષ્ઠાવિષે ઘણું ઘણું જાણવા જેવું કહેતા. તેમણે તેમને એક મહાચુરુ વિષે ઉપદેશ આપ્યો; અમુક પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓવડે તેમનું આવાહન કરી શકાય છે, એમ તેમણે જણાવ્યું; આત્મકથ અને શુદ્ધ હૃદયથી ભાગવામાં આવે તો તેમનો આશિર્વાદ મળી શકે તો. તેઓ તેમની સભાઓમાં તેમનું આવાહન કરતા, હમેશાં પ્રતિઉત્તર મળતો, જે ખાસ પ્રસંગોએ તો તેમણે જાતે પણ દર્શન આપ્યાં હતાં.

આપણે જ્ઞેમને મહાગુરુના નામથી જોળખીએ છીએ તેજ આ મહાપુરુષ હતા; આ મંડલ સાથેનો તેમનો ખાસ સંબંધ એવો હતો, કે એકાદ પૂર્વજન્મમાં તેમણે આ મંડલના ધર્મની રચાપના કરી હતી: તેમણે એવી ગોઠવણ કરી હતી, કે તેના ખરા અનુયાયીઓ યોગ્ય વિધિઓ અનુસાર અસુક આવાહનમંત્રો બચુશે તો તેઓ રચાપક તરીકે તેનો પ્રતિ ઉત્તર આપશે. યુધદેવના મનમાં, તેમના સિદ્ધાંતોના ખુલાસાઓ તથા ધાર્મિક બાળતો વિધેના તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો તેઓજ સચવતા હતા; એકાદ જે પ્રસંગે તો તેમને કેટલીક સચનાઓ: જ્ઞતોજ્ઞત આપવામાં આવી હતી, જે કે આવો બનાવ કોઈક વારજ બનતો.

સાધુપૂજારી યુધદેવનાં લક્ષ માર્ગતિ સાથે થયાં હતાં. સ્વંય, ઉર્મિતા (પુ) અને રમણ તેમના પુત્રો હતા; નવીનચંદ્ર (સ્ત્રી) શારદા અને કાંતિકુમારી તેમની પુત્રીઓ હતી. આ કુટુંબો વચ્ચેનો પરસ્પરનો આનેદી સંબંધ, તથા તેમને ઉંડો આનંદ આપતા પ્રશ્નોનો તેમનો અભ્યાસ યજ્ઞક વર્ષે સુધી એક સરખો આવ્યો; ઈ. સ. પૂ. ૨૧૪૨૩ ના વર્ષમાં આદિત્યકુમારીએ યુધદેવ અને સુધન્વા પાસે પોતાના વામાચારની કલ્પદ્રાત કરીને યોગીનું જીવન ગાળવાને નિવૃત્તિ નિવાસ અંગિકાર કર્યો ત્યારે આ મંડલમાં પ્રથમ ભંગાણ પડ્યું. તેણે પોતાની સખી કૌસુદિની સંભાળમાં પોતાનાં બાલકો સોંપ્યાં; ચાર વર્ષ પછી કૌસુદિ, કીર્તિકુમારના નાના બાઈ શાંતિ (પુ) સાથે લક્ષ સંબંધથી જોડાઈ.

આ કુટુંબોનાં બાલકો, બધાંએ સાથેજ મોટાં થયાં; સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ અન્યોન્ય માટે પ્રેમ-ગાંઠમાં આકર્ષાયાં, તેથી તેઓ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ રૂપે મોટાં થતાં તેમનામાં પરસ્પરના ઘણા લક્ષ સંબંધ બંધાયા. અજીતસિદ્ધિ, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) સાથે લક્ષ કર્યું, વાસ્તુ (પુ) એ, રાજપાલ (સ્ત્રી) નું પાણિ મહણ કર્યું; મહીપાલ, જ્ઞાનચંદ્ર (સ્ત્રી) સાથે પરણ્યો. પરંતુ કર્મપાસે એક ખરાબ વર્તણૂકની સ્ત્રી(યમુના) સાથે રસાઈને લક્ષ કરીને કુટુંબમાં ક્લેશ કરાવ્યો; તેણે તેનું જીવન ખંડાણ કર્યું તથા આખરે તે એક પૈસાદાર પરંતુ વ્યભિચારી વેપારી સાથે તેને છોડીને નારી ગઈ ત્યારે તેને કમનસીબ દુઃખી દશામાં રવડો મૂકી ગઈ. વજ્ર પણ તેની ગાંડી ઘેલી યઈ જતી માતા લાલચંદ્રને (સ્ત્રી) ચિંતાનું કારણ થઈ પડ્યો, કારણ કે તેને બટકવાની ટેવ પડી હતી, જ્ઞાન અને અનુભવની શોધમાં એક મોટા મુસાફર થઈ પડ્યો હતો. છતાં એ તેણે પોતાની મુસાફરીઓનું સુરસ વણન આલેખ્યું, કુટુંબ મંડલ તે વારંવાર વાચતું, યુવકોને તો તેનો ખરેખરો મુખ પાઠ થઈ ગયો હતો, તેમાંનાં કેટલાંક આબેહુબ વર્ણનોમાં કીર્તિકુમારને જોટલો બધો રસ પડ્યો હતો, કે પોતાના પુત્રે આટલું બધું આકર્ષક જ્ઞતાંત આપેલાં સ્થલો જોવા માટે તેણે ખરેખરી રીતે ત્રણ ત્રણવાર વિકટ અને ભયંકર મુસાફરીઓ કરી. માર્ગમાં તેને કેટલાક વિકટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયા. એકવાર તેને ચોરોએ પકડીને છૂટકારાનો હંડ મેળવવા માટે કેદ કર્યો, જે કે સ્ત્રીનો વેપ ધારણ કરીને નાસી જવાની તેણે યુક્તિ કરી; આ પ્રસંગ તેને માટે અત્યંત ગંભિર પ્રકારનો હતો. અન્ય પ્રસંગે પૂર આવેલી નદીનીપાર ઉતરવા પ્રયત્ન કરવા જતાં તેના પગ તણાયા, એક માછલ કરતાં વધારે દૂર ધસાઈ ગયો, લગભગ દૂબવાની અણી ઉપર આવ્યો. પ્રાંતમાં જતી સુધન્વાની અનેક ઓશિશીઅલ સ્વારીઓમાં પણ તે સાથે જતો. ખરેખર સુધન્વા, આટલાંદીસની

સત્તા અને પ્રાચીન રાજ્ય કુટુંબ વચ્ચે કેવો સંપૂર્ણ પ્રકારનો સંબંધ વર્તેલો હતો તે લોકને દર્શાવવાની ઇચ્છાથી તેને પોતાની સત્તાઓનો પ્રતિનિધિ નિમતો. આ ઉભય માનવિઓ વચ્ચેનો સંબંધ અદ્ભુત પ્રકારે નિકટનો બનતો ગયો; ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના હોવા છતાં, તેઓ હમેશાં અન્યોન્યને સારી રીતે સમજતા હોય એમ જણાતું. અત્યંત દેશાભિમાની સુધન્વાએ કીર્તિકુમારને સુડોનીસબેટના મહિમા વિષે ઘણું ઘણું કહ્યું, તેના વિષે તેનામાં પ્રબલ ઉત્સાહ પ્રકટાવ્યો, તેનામાં તે જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રગટી નીકળી.

ઈ. સ. પૂ. ૨૧૩૯૬ માં પૂર્ણચંદ્રનું (સ્ત્રી) સીતેર વર્ષની ઉમરે મૃત્યુ થયું. ખાસ નિકટની સાથી હોવાથી સુધન્વાને પણ કીર્તિકુમારના નેટલેજ શોક થયો; તેની મરણ ક્રિયા ધણીજ ભપકાબંધ કરવામાં આવી. આ બનાવથી કીર્તિકુમાર ધણીજ એકલો પડી ગયો, પ્રથમના કરતાં વિશેષ નિકટતાથી તે પોતાના મિત્ર સુધન્વા સાથે જોડાતો ગયો, તે પણ તેના પ્રેમનો સંપૂર્ણ બદલો વાળતો હતો, તેથી આ ઉભય વૃદ્ધ પુરૂષો બ્રાતાઓ જેવા બન્યા, સુધન્વા, યોગીનું જીવન ગાળતી પોતાની પત્ની આદિત્યકુમારીની ત્રીસ વર્ષ સુધી નિયમિત મુલાકાત લેતો. ઈ. સ. પૂ. ૨૧૩૯૨ માં જ્યારે તેનું મરણ થયું ત્યારે તેને હિંદમાં વધારે વાર રહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ, તેથી સુખ્યાગીરીનું રાજનામું આપીને સુડોનીસ પાછા જવા માટે અરજ કરી. કીર્તિકુમારે પણ પંચોતેર વર્ષનો હોવા છતાં તેની સાથે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી તથા ખરેખર તે પ્રભાણે વર્ત્યો.

આ ઉભય સીતેર વર્ષ ઉપરના વૃદ્ધ પુરૂષોની મુસાફરી આનંદી નિવડી; કીર્તિકુમારને તો રાજધાનીની જાહેરાતથી આશા રાખવા કરતાં પણ વધારે જણાઈ. ચુંવાળીસ વર્ષ ઉપર સુધન્વા જેમને ઓળખતો હતો તેમાંના ધણા થોડાજ તેને ભેટવાને હજીએ જીવતા હતા. રાજધિરાજ સોમદેવ ધણા સમયથી મરણ પામ્યા હતા, તેમને બદલે તેમનો પુત્ર મંગલદેવ રાજ્ય ચલાવતો હતો; તેણે આ ઉભય વૃદ્ધ પુરૂષોને ધણા માનસહિત આવકાર આપ્યો, તેમને પોતાની દરબારમાં માનવંત અધિકાર આપ્યા, અનેક કૃપાના પાત્ર બનાવીને તેમને ખ્યાત કર્યો. તેને તેમને માટે આકર્ષક લાગણી થયલી હોવી જોઈએ, કારણ કે તેણે દરબારી જ્યોતિષિઓને તેમની સાથેના તેના સંબંધ વિશેની ખાસ બાબતોની ગણતરી કરવા બેસાડ્યા; તેમણે જણાવ્યું કે એ બંને જણે ભૂતકાલમાં એક કરતાં વધારેવાર આપની સાથે રહીને કાર્ય કર્યું છે, તથા સમયની ગણતરીમાં આશરે પાંચ વર્ષ ઉમેરાયા પછી દરના ભાવિ કાલમાં અમુક મહાકાર્યમાં આપને સહાય કરવાને એ ઉભયનું નિર્માણ થયું છે. એ બનાવોનો કોઈ પણ આ ભવિષ્યવાણી સમજ્યો હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે આશરે ઈ. સ. ૨૭૫૦ માં કેલિફોર્નિયામાં રથપાવાની જાતિમાં એ વાણી પાર પડશે. પોતાના પિતાના સાથમાં આવેલા વઢૂર રાજધિરાજના હાથ તળે એક અગત્યનું રથાન રોક્યું, તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર બન્યો. આશરે દસ વર્ષ સુધી એકજ ગૃહમાં સુધન્વા અને કીર્તિકુમારે નિવાસ કર્યો. સાજતાજ અને અન્યોન્ય માટે સહભાવવાળા ઉભયે ઈ. સ. પૂ. ૨૧૩૮૨ માં મરણ પામ્યા. આ દસ વર્ષમાં એમણે ઉભયે સાથે રહીને દક્ષિણ હિંદ વિષે એક ગ્રંથ તૈયાર કર્યો; અનેક સેકાં સુધી સુડોનીસમાં તેને આ વિષયના એક

શિક્ષકેય રૂપે માનવામાં આવતો. તેના બે ભાગ હતા, પ્રથમ ભાગમાં વિવિધ ધર્મોની ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી—આ ભાગમાં ધણા સમય પૂર્વે શરૂ બુદ્ધદેવે તેમને આપેલા ઉપ-દેશોના મોટા ભાગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ચીજવાર્તાનાં પાત્રો.

મહાશ્વર:—.....અદૃશ્ય શરૂ.

બુદ્ધદેવ:—.....સાધુ પૂજારી. પત્ની—ભાલતિ. પુત્રો—સંજય, ઉર્મિલા (પુ), રમણ.

પુત્રીઓ—નવીનચંદ્ર, (સ્ત્રી), ચારદા, કાંતિકુમારી.

સોમદેવ }
મંગળદેવ. } રાજધિરાજે.

કીર્તિકુમાર...—પિતા—મુદા (પુ.) માતા—આદિત્યકુમારી. યંત્રુ—શાન્તિ (પુ). દુર્જનો—ગંગા, ધન્વિરા. પત્ની—ભાલચંદ્ર (સ્ત્રી). પુત્રો—વજ્ર, તેજપાલ, વારૂણી, મહીપાલ. પુત્રીઓ—અન્નસિંહ (સ્ત્રી.) રંભા, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી), હમીર (સ્ત્રી), સુભદ્રા.

સુધન્વા...—સુખો પત્ની—ગંગાના દેહમાં આદિત્યકુમારી. પુત્રો—અજીતસિંહ, કર્મપાલ, રણસિંહ. પુત્રીઓ—રાજપાલ (સ્ત્રી), રાનચંદ્ર (સ્ત્રી).

કૌમુદિ...—આદિત્યકુમારીની સખી. પતિ—શાન્તિ (પુ.)

પ્રમિલા (પુ.)...એક વેપારી.

વારૂણી (પુ.)...પત્ની—રાજપાલ (સ્ત્રી.) પુત્રો—કાંતિ (પુ), શ્રદ્ધાપતિ શુકદેવ. પુત્રીઓ ઉમા, વરૂણતારા.

પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી)...પતિ—અજીતસિંહ.

મહીપાલ...—પત્ની—રાનચંદ્ર (સ્ત્રી).

કર્મપાલ...—પત્ની—યમુના.

વજ્ર...—પત્ની—સુલોચના.

કર્મપાલ...—પત્ની—નર્મદા, પુત્રીઓ—દુર્ગા, ત્રિવિક્રમ (સ્ત્રી).

પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી.)...પતિ—અજીતસિંહ. પુત્રો—કીર્તિવર્મા, રાજસિંહ.

મહીપાલ...—પત્ની—રાનચંદ્ર (સ્ત્રી). પુત્રો—વિરાનચંદ્ર, યશપાલ, જયવંતસિંહ. પુત્રીઓ—સાવિત્રી, મણિ.

હમીર (સ્ત્રી.)...પતિ—ઉપપાલ. પુત્રો—શાંતિકુમાર, પૂર્ણપાલ.

સુભદ્રા...—પતિ—વિક્રમ. પુત્રો—ભદ્રાણુ, વિઠાસવર્મા. પુત્રી—તારા.

રણસિંહ...—પત્ની—કાલિકા. પુત્રી—દીપસિંહ, વિવેકાનંદ.

ચ્યોરડાનો જુનોનો વૃત્તાંત.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

એકાદ કલાક સુધી ચ્યોરડાનો છુનો, તેનો શુભેચ્છક તેને ન્યાં આગળ રહેવા દધને આશયે ગયો હતો ત્યાં આગળ બેસી રહ્યો; હજુએ તે ઉપર ઉપરથી આલમુની પેડે સમુદ્રની પાર તાકી રહ્યો હતો. પોતાની બચકર દશાનો ખ્યાલ લાવવાની માથા ફેડ કરતાં, વૃત્તના બચાવનો માર્ગ શોધી કાઢતાં તેનું હૃદય ગડમચલ કરતા, ઉછળી રહેલા વિચારોથી ઉભરાઈ જતું હતું. વૃત્તજ તેનાં ચક્ષુઓમાં તેજનો ચમકાટ થયો, તેના મુખ ઉપર હાસ્ય છવાઈ રહ્યું તે એકદમ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો. “હે અધાએ બહા પાદરીઓ,” તે આનંદમાં આવી જઈને બોલ્યો, “હું આજે રાત્રે નોઆહની આઈને (મઠ) છોડી જઈશ; કારણ કે આઈ હવે માફ રક્ષણ કરી શકે એવી રહી નથી, એવી મને ધારતી છે.”

તેથી તે રાત્રે, પોતાની આસપાસના બધાએ નિદ્રાવશ હતા ત્યારે ચ્યોરડાનો છુનો પોતાની ઓરડીમાં બાંધાનો ઉઠ્યો, પોતાના વિના કોઈ પણ હાલતું આલતું નથી એ તપાસવાને યોડીકવાર લક્ષ્ય આપ્યા પછી, પોતાના સાધુના ઝબ્બા તળે ફેડે વીંટાળી રાખેલા દોરડાને છોડ્યું, તેનો એક છેડો પોતાની ઓરડીની બારીના સળીયા સાથે મજબુત બાંધીને, સાંકડા ગાળામાંથી તે બહાર નીકળ્યો, ઝડપથી જમીન ઉપર સરડી ગયો, દેશની ઉત્તર દિશા તરફ પૂરજોશથી દોડ્યો; નવીન પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યથી તેનું હૃદય ઉછળા મારી રહ્યું હતું; ઝડપથી દોડી જવાના શ્રમમાં તેનાં યુવાન અવયવો આનંદતાં હતાં. તે નાશી છૂટ્યો એજ સાઈ થયું; કારણ કે હોલી ઓઈસ તરફ મોકલેલો. દૃત એવા સમાચાર લઈ આવ્યો, કે પ્રભાત યતા પહેલાં તો પરિચિત પુરૂષો મઠમાં આવી પહોંચશે, તેઓ યુવાન બળવાખોરને પકડીને એકદમ નેપથ્સ લઈ જશે, હોલી ઓઈસના હોલમાંજ સવાલ જવાબ કરવામાં આવશે. પરંતુ ધર્મ પરિક્ષણ મંડલના શીકારી કુતરાઓ આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમને ખાલી કોટડી જણાઈ, તેમાંથી બક્ષ નાશી છૂટ્યું હતું. તેમણે તેને જાતિ બહાર મૂકીને-તેના દેહ અને આત્માને સેતાનના હવાલે સોંપી દધને આનંદથી સંતોષ માન્યો; જ્યારે તેણે તો પોતાના બલમાં આનંદ માનીને એપીનાઈન પર્વતો તરફ ઉત્તર દિશામાં પોતાનું મુખ ફેરવ્યું.

નાશી છૂટેલો સાધુ હમેશાં ઉત્તરમાં ને ઉત્તરમાં આગળ ધર્યાં ગયો; મોટે ભાગે તો પગેજ ચાલતું પડતું, પરંતુ કોઈ કોઈવાર એકાદ બલા સુસાર તરથી બેસવાનું મળતું; તેની તેજ દિશામાં તે પોતાનો માર્ગ કાપ્યાં જતો. એકાદ શહર પાસે આવી પહોંચતાં, પછપરછ થવાની બીક લાગવાથી, ધણું કરીને તે સાંજ પડતા સુધી છૂપાઈ રહ્યો, જાણે કે કંઈ ગુન્હો કર્યો હોય અને ન્યાયના પંજામાંથી સટકી જવા માગતો હોય તેમ, પછીથી તે તેની પાસે યઇને કોઇના લક્ષમાં ના આવે તેમ આમળ પસાર થઈ ગયો. વહેમનાં અશુભ પરિણામોમાંનું એક એવું હોય છે, કે જે દેશોમાં જે પ્રબલ વર્તેલો હોય છે ત્યાં પ્રમાણિક પુરુષોને ગુન્હેગાર ગણવામાં આવે છે અને ગુન્હેગારોને પ્રમાણિક પુરુષો માનવામાં આવે છે,

આમાં માત્ર સરત એટલીજ હોય છે, કે ગુન્હેગારોને ભક્તિવાળા, પાદરીને આધિન અને દેવલમાં વારંવાર જનારા બનવું પડે છે. ક્રિશ્ચિયનધર્મ સ્વતંત્રવિચારવડે નરમ અને ઉદાર વૃત્તિનો બનતા સુધી, એ ધર્મસામ્રાજ્યવાળા દરેક દેશમાં એક પાખંડી બનવા કરતાં, ખુની અથવા ચોર બનવું, વધારે સહીસલામતી ભરેલું હતું; કારણ કે ખુની અને ચોર, સુવર્ણ અને પ્રાર્થના વડે માણી અને સહીસલામતી મેજવી શકતા, પરંતુ પાખંડીને તો શુદ્ધ જીવન અને પ્રમાણિક વાણીની સળરૂપે દેહધિક્કમંત્ર અને દહન સ્તંભના ભોગ બનવું પડતું.

મનોહર સ્વીસ ભૂમિથી ઇટાલિને જુદા પાડતા પર્વતોનાં ધવલ શિખરો આખરે ગ્યોરડાનોની દૃષ્ટિએ પડ્યાં; સ્વીટઝરલેન્ડે મોટે ભાગે ચોપની સત્તામય રોમની તાબેદારીની ઝુંસરી દૂર દેંકી દીધી છે, ટ્રોસ્ટન્ટ સુધારકો ત્યાં આગળ સલામતી અને માન સહિત રહી શકે છે, એવું જાણતો હોવાથી તેણે એવી કદમતા ચલાવી, કે એ પવર્તોની હદ ઝાળંગી જતાં ધર્મ પરિક્ષણ મંડલના બળંકર પંજામાંથી ધણે દૂર તે સલામતીનો છૂટથી શ્વાસ લઇ શકશે. હે જુનો! હજુ તારે એટલું શીખવાનું છે, કે વિધાનો દેપ અને સત્તાવણીની ઉલટ, એ કંઈ ક્રિશ્ચિયનપંથોમાં, ખીજા પંથો કરતાં કંઈ એક ખાસ પંથનાંજ ચિહ્ન નથી, પરંતુ ક્રિશ્ચિયન ધર્મના ખરા અંતર તત્ત્વરૂપ છે.

સેકન્ટ બર્નાર્ડે પર્વતની ઉભા ઢોળાવવાળી આજુઓ ઉપર તે ચઢી ગયો, સર્ચાસ્તના સંભથે તે તેની ટોચ ઉપર પહોંચ્યો; ત્યાં ઉભા રહીને તેણે પોતાના પાદ નીચે હંડાણુ પ્રદેશમાં આવેલાં ઝૂકી રહેલાં ઇટાલિનાં મેદાનો તરફ પોતાની નજર ફેરવી; આ દેખાવ જ્ઞેતામાંજ તેણે ઇટાલિયન હૃદય પીગળી ગયું, અસ્ત પામતા સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકી રહેલા દૃષ્ટિ-મર્ચાદાના પ્રદેશ તરફ પોતાના બંને હાથ લાંબા કરીને, તે ઘુંટણીએ પડ્યો.

“છટાલિ! છટાલિ!” તેણે તાણીને ભૂમ પાડી; હમણાં દુઃખથી કરમાઇ ગયલા શુરવીર યુવાન રહેણ ઉપર ચલ્લુઓમાંથી ઉપ્પુ અથ્રુ ગરવા લાગ્યાં; “હે છટાલિ, મારાંસૌંદર્યનાં સ્વપ્નોની, મહારી વ્હાલી ભૂમિ! પર્વતના શિખર ઉપર ત્રોમીથીઅસની પેડે બધાઇને પણ, પ્રકૃતિના બળતા હૃદયમાંથી ચોરીને માનવિઓને જીવલંતજવાલા પૂરીપાડનાર, દિવ્ય, સ્વાત્મસંતોષિ, સર્વની માજીરૂપ ભૂમિ! ગીધોની ચાંચથી ચૂંચાતા ત્રોમીથીઅસના જેવી, પાદરીઓ અને ચોપવડે ચીરાયલી, છતાંએ ત્રોમીથીઅસના જેવી અમર, ભાવિના ઉદ્ધારને જ્ઞેનારી ભૂમિ તુંજ છે! છટાલિ! ક્રિશ્ચિયન ધર્મે માનવિઓમાંથી બનાવેલાં અવતારી પિશાચોના મુખમાંથી હું નાથી છૂટુંછું; તારી ભૂમિમાં જીવવાને અને મરવાને શું હું ફરી કોઇ કાલે તારે ત્યાં આવીશ? શું તું મ્હને એકાદ ગૃહ, એકાદ આશ્રયસ્થાન પૂરું પાડશે? અથવા હે મારા વ્હાલા છટાલિ! શું તું મારે માટે માત્ર ધોરજ પૂરી પાડશે?”

અધોપાત પામેલા છટાલિના કુલિન યુવ, હે ગ્યોરડાનો જુનો! તારું છટાલિ તનેકોઈ પ્રકારનો આશ્રય અથવા ગૃહ પૂરું પાડશે નહિ; તારું છટાલિ તારે માટે એકાદ ધોર પણ પૂરી પડવાનું નથી, તારી ભરમને છટાલિનોપવન ઇટાલિયન ભૂમિની દશે દિશાઓમાં ઉરાડશે; આવી ભરમનાં ખીજકોમાંથી બે શતકો પછી તારે માટે સ્મરણ અને આબારરૂપી પુષ્પો ખીલી નીકળશે!

ગ્યોરડાનો બુનોનો વૃત્તાંત.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

એકાદ કલાક સુધી ગ્યોરડાનો છુનો, તેનો શુભેચ્છક તેને જ્યાં આગળ રહેવા દહને આદ્યો ગયો હતો ત્યાં આગળ બેસી રહ્યો; હવે તે ઉપર ઉપરથી આલમુની પેઠે સમુદ્રની પાર તાકી રહ્યો હતો. પોતાની બમ્કર દશાને ખ્યાલ લાવવાની માથા ફેડ કરતાં, વૃત્તના બચાવને માર્ગ શોધી કાઢતાં તેનું હૃદય ગડબધલ કરતા, ઉછળી રહેલા વિચારોથી ઉભરાઈ જતું હતું. વૃત્તને તેનાં ચક્ષુઓમાં તેજનો અમકાટ થયો, તેના મુખ ઉપર હાસ્ય છવાઈ રહ્યું તે એકદમ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો. “હે અધાએ બલા પાદરીઓ,” તે આનંદમાં આવી જઈને બોલ્યો, “હું આજે રાત્રે નોઆદની આંકેને (મઠ) છોડી જઈશ; કારણ કે આંકે હવે માફ રક્ષણ કરી શકે એવી રહી નથી, એવી મને ધારતી છે.”

તેથી તે રાત્રે, પોતાની આસપાસના બધાએ નિદ્રાવશ હતા ત્યારે ગ્યોરડાનો છુનો પોતાની ઓરડીમાં ઊભોબાનો ઉઠ્યો, પોતાના વિના કોઈ પણ હાલતું ચાલતું નથી એ તપાસવાને થોડીકવાર લક્ષ્ય આપ્યા પછી, પોતાના સાધુના ઝબ્બા તળે કંડે વીંટળાઈ રાખેલા દોરડાને છોડ્યું, તેનો એક છેડો પોતાની ઓરડીની બારીના સળીયા સાથે મજબુત બાંધીને, સાંકડા ગાળામાંથી તે બહાર નીકળ્યો, ઝડપથી જમીન ઉપર સરકી ગયો, દેશની ઉત્તર દિશા તરફ પૂરજોશથી દોડ્યો: નવીન પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યથી તેનું હૃદય ઉછળા મારી રહ્યું હતું; ઝડપથી દોડી જવાના શ્રમમાં તેનાં યુવાન અવયવો આનંદતાં હતાં. તે નાશી છૂટ્યો એજ સાફ થયું; કારણ કે હોલી ઓફિસ તરફ મોકલેલો. દૃત એવા સમાચાર લઈ આવ્યો, કે પ્રભાત થતા પહેલાં તો પરિચિત પુરૂષો મઠમાં આવી પહોંચ્યો, તેઓ યુવાન બળવાબોરને પકડીને એકદમ નેપથ્ય લઈ જશે, હોલી ઓફિસના હોલમાંજ સવાલ જવાબ કરવામાં આવશે. પરંતુ ધર્મ પરિક્ષણ મંડલના શીકારી કુતરાઓ આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમને ખાલી કાટડી જણાઈ, તેમાંથી બક્ષ નાશી છૂટ્યું હતું. તેમણે તેને જાતિ બહાર મૂકીને-તેના દેહ અને આત્માને સેતાનના હવાલે સોંપી દહને આનંદથી સંતોષ માન્યો: જ્યારે તેણે તો પોતાના બક્ષમાં આનંદ માનીને એપીનાઈન પર્વતો તરફ ઉત્તર દિશામાં પોતાનું મુખ ફેરવ્યું.

નાશી છૂટેલો સાધુ હમેશાં ઉત્તરમાં ને ઉત્તરમાં આગળ ધર્યાં ગયો: મોટે ભાગે તો પગેજ ચાલતું પડતું, પરંતુ કોઈ કોઈવાર એકાદ બલા મુસાફર તરથી બેસવાનું મળતું; તેની તેજ દિશામાં તે પોતાનો માર્ગ કાપ્યાં જતો. એકાદ શહેર પાસે આવી પહોંચતાં, પૂછપરછ થવાની ખીંક લાગવાથી, ધણું કરીને તે સાંજ પડતા સુધી છૂપાઈ રહ્યો, જાણે કે કંઈ ગુન્હો કર્યો હોય અને ન્યાયના પંજામાંથી સટકી જવા માગતો હોય તેમ, પછીથી તે તેની પાસે ધહને કોઇના લક્ષમાં ના આવે તેમ આગળ પસાર થઈ ગયો. બહેમનાં અશુભ પરિણામોમાંનું એક એવું હોય છે, કે જે દેશોમાં એ પ્રજાલ વર્તેલો હોય છે ત્યાં પ્રમાણિક પુરુષોને ગુન્હેગાર ગણવામાં આવે છે અને ગુન્હેગારોને પ્રમાણિક પુરુષો માનવામાં આવે છે,

આમાં માત્ર ચરત એટલીજ હોય કુંધારકો તરફથી જુનોને આવકાર મળ્યો. કારણ કે તેઓ દેવલમાં વારંવાર જતારા બનતોપોરરૂપે માનતા હતા; આ સમયે માત્ર ત્રીસ વર્ષની ઉમરના આ વૃત્તિનો બનતા કુપી, એ ૧૧ માત્ર રોમનનજ બંધનો તોડી નાંખ્યાં છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ક્રિશ્ચિયન અથવા ચોર બનવું, વધુ તોડી નાંખ્યાં છે, રોમનો બાદશાહી પંથ તેને આકર્ષી શકે તેના કરતાં અને પ્રાર્થના વડે માનવશાસ્ત્ર તેને જરા પણ આકર્ષી શકે એમ નથી, આ સર્વતું તેમને સ્વપ્નુંએ અને પ્રમાણિક વાં હમેશાં પોતાના બરોબરીઆઓ સાથે વાગ્યુદમાં ઉતરવાનો તેનો વિરોધિ ટોટલના તરવશાસ્ત્ર વિષેના પ્રાચીન વિવાદની ગરમાગરમ તકરારમાં આપોઆપ મનોહર રૂા સુધી ચોડાક સમય માટે તો તેને વિશ્રાંતિ મળી. સત્ય કહેવા માગીએ તો ડાનોની દૃષ્ટિ પોરનજોએ એક દંડેસે પસાર કર્યો હતો, “ એકવાર અને હમેશાં માટે ન્યાય-દર ફેંકી ‘તેમજ વિદ્યાની અન્ય કોઈ પણ શાખામાં તેમનામની કોઈ પણ એરિરટોટલના છે, એવાંથી વિરુદ્ધ વર્તશે નહિ. ”

ધર્મ

હે ! આતું લોદાના બીબામાં ધડાયલું વિચારતું વલન કોઈ પણ પ્રકારે જુનોની શોધક અને કિમિશાં વૃદ્ધિ પામતી જુદિને જરા પણ બંધ બેસતુ ધર્મ પડ્યું નહિ; તેને તૂતે માલુમ પડી ધઆબું, કે પહેલાં મઠમાં બન્યું હતું તેમ તેના તરફ શંકાની નજરથી જોવામાં આવતું, તેને માટે સખ સખ્દો બોલાવા માંડ્યા. પ્રથમ તો નવાઇ તરીકે અને પછીથી તદ્દન તિરસ્કાર પૂર્વક તેના સમજવામાં આવ્યું, કે જુનોવાના ઓરેસ્ટો રોમથી જુદા પડવાના હકનો દાવો કરતા હતા તથા તેમનાથી જોએ બિજા મતના હોય તેમને શિક્ષા કરવાનો હક ધરાવતા હતા; આખરે તેના સાંભળવામાં આવ્યું, કે શહરના રાજ્યકાર્યવાહકોએ એજ શહરમાં કેલ્વિને બાળી નાખેલા સર્વોદ્ધસના દર્શોતતું સ્મરણ કરવા માંડ્યું હતું; સત્તાવીસ વર્ષ પૂર્વે જુનોને, ઇટાલિમાંથી જ કેદખાનામાંથી નાસી છૂટયો હતો તેજ પાછું સ્વીટઝરલેન્ડમાં શિક્ષારૂપે સામું આવી ખડું યાચ એવા બચથી ફરીથી વળી નાસી જવાતું કાર્યજ ડા'પણ બરું લાગ્યું.

બીજવાર વળી ગ્યોરડાનો નાસ બાગના જીવનમાં પડ્યો. બીજવાર વળી પૃથ્વી ઉપર રાત્રીની મુંદિર સ્થામતા પથરાતાં ગ્યોરડાનો નાસવાનો લાગ તપાસતો એક ઉધારી બારી આગળ ઉભો રહ્યો. તેના મિત્રે તેને શહરના કીલાની એક દિવાલ ઉપર આવેલા મૃદમાં આશ્રય આપ્યો હતો: આજે રાત્રે સર્વે સાંત યતાં, રાત્રીની સાંતિમાં ઓકીદારનાં દૂરથી સંભળાતાં પગલોનાજ અવાસુ આવતો હતો ત્યારે ગ્યોરડાનો જુનોએ બારીમાંથી એક દોરડું નીચે લટકાવ્યું, સ-હીસલામત ભોંય ઉપર પહોંચ્યો, ઉપરના ભાગમાં વસતા નિમકહલાલ મિત્રને ચૂપકીથી છેલ્લી સલામ કરીને તેણે પોતાના પાદ ક્રાન્સ તરફ વાળ્યા; ફરીથી વળી તે નાસ ભાંગ કરનારો, જાતિ બહારનો ધધ પડ્યો; તેણે ધીમે ધીમે લાયોન્સ તરફનો માર્ગ લીધો.

ગ્યોરડાનો જુનોના લાયોન્સમાં વસવાટ વિષે કંઈ પણ આપણા જાણવામાં નથી. આ સમયે લાયોન્સ છાપવાના ઉદ્યોગના કેન્દ્ર સમાન બન્યું હતું; લાયોન્સનાં છાપખાનામાંથી પ્રકાશ ફેલાવતો, યૂરપમાં સઘળે વિસ્તાર પામતો પુસ્તકોનો વર્ષાદ વર્ષી રહ્યો હતો. તે સમયે આટલા બધાં નવાઇ બરેલાં લાગતાં છાપખાનાંને નજરે નજર જોવાની જુનોની મરજી ધર્મ

દશે ? આ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી. પરંતુ લાયોન્સમાં તે હુંક સમય રહ્યો, પછીથી હુલુઝ તરફ ચાલી નિકળ્યો, એટલું આપણા બંધુવામાં છે. હુલુઝમાં ધ્રુનોને માટે કોઈ પ્રકારનું સુરક્ષિત વિશ્રામ સ્થલ નહતું. સુધારક પૂરની વિશ્વની શ્રદ્ધાના એક કીલ્લા સમાન હુલુઝ બન્યું હતું; પાખંડી મુસાફર માટે ચારે પાસાથી ધમકી ભરેલી વાણીનો ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો, કેલ્વિનના શહરમાંથી આવનારને કેલ્વિનના પોતાના કરતાં પણ વધારે ખરાબ પ્રકારનો પાખંડી માનવામાં આવ્યો. છત્રીસ વર્ષ પછી ધ્રુનોના સાથીદેશવાસી નેપલ્સવાસી વાણીનીને પાખંડ મત માનવા માટે આજ હુલુઝ શહરમાં બાળી નાખવામાં આવ્યો હતો; તેનો ત્યાગ કરીને વિશેષ ઉદાર દિલના પારિસમાં વિશ્રામ શોધવામાં ધ્રુનોએ ડહાપણ વાપર્યું હતું. આપણા ઇટાલિયન યુવકની ક્રાન્સ દેશની મુસાફરી ઉચ્ચેરનારી થઈ પડી હતી; તે જતો તેને “ લાંબા સમયના, વિશાલ પ્રદેશમાં વિસ્તરેલા ખળભળાટનું ” નામ આપતો. પોપ પક્ષવાળાઓ અને હુન્ઝેનોટ લોકો, સમાન ધાર્મિક ફરતાથી, સરખા પ્રકારની ધાર્મિક મતાંધનાથી અન્યોન્ય સામે યુદ્ધ ચલાવતા હતા. “ પોપ પક્ષવાળાઓ હુન્ઝેનોટ લોકનાં દેવલોનો નાશ કરતા હતા; હુન્ઝેનોટ પક્ષવાળાઓ પોપપક્ષનાં દેવલોમાં આવેલી પૂજનાં પાત્રોની ઓરડીઓની લૂંટ ચલાવતા; શહરો અને દેશમાં લોહીની નીકા વહવા લાગી; ધેંલછાને લીધે, કૌટુંબિક પ્રેમ અને નાગરિક મૈત્રીગુણગાવા લાગ્યાં; ઘંટો વગાડતાં વગાડતાં, મશાલો ધુમ્મસી નાંખીને પાદરીઓનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો; મૂખ્ય ધર્મોધિકારીઓએ ખમધ્યાન અને મૂર્તિપૂજનો શ્રાપ દહને તિરસ્કાર કર્યો; આવા ડગમગતા પંથોના મૂંઝવાડમાં થઇને આપણા પાખંડી પોતાને માર્ગે આગળ પળ્યો; ક્રિસ્ટિયન બૂમિને ધર્મ દેવી રીતે પાપમાંડ કરી રહ્યો હતો, કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓ તેમના દેવોના મહિમાની ખાતર સમાન રીતે લૂંટ અને ‘ખૂન ચલાવી રહ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં ધ્રુનોની નજર સમીપ ધણા સમયથી ઝંખાતું પારિસનગર વિસ્તરી રહ્યું—પારિસમાં તેને વિશ્રામ સ્થાન મળવાની, આવકાર પામવાની આશા હતી. એકત્ર મતાંધતાના નમુનારૂપ, સર્વ પ્રકારના નવીન વિચાર સામે વિરોધરૂપ સોર્બોન ત્યાં આગળ આવેલું હતું; શાસ્ત્રીય જુરસાને આવકાર આપતી, નવીન પ્રકાશને ધન્યવાદ દેતી, ક્રાન્સની ફાયલ ફોલેજ તેના બરોબર સામા સ્થલમાંજ આવી હતી. અત્રે ખરેખર સ્વતંત્ર વિચારના વિસ્તાર માટે મનોહર ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું; સોર્બોન નેતો પ્રતિમા સમાન, પરંતુ પોતાના પ્રાચીન શત્રુ એરિસ્ટોટલ સામે વીરશ્રી પૂર્વક ધસી જવા માટે તેણે પોતાનો બાલો બલ સહિત પકડ્યો. સમાજમાં તરવશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવાની તેણે પરવાનગી આપી, તે તેને આપવામાં આવી; ઇટાલિયન યુવકની આસપાસ પૂજ્ય શુદ્ધિવાળા શિષ્યોનાં ટોળે ટોળાં ઉભરાવા લાગ્યાં; “ તેની હાજરજવાળી ભરેલી શુદ્ધિ, તેના બાણ્યમાં ઉભરાઈ જતા નેપલ્સ દેશના પ્રેમને બેધને, ” તેઓ આકર્ષાતાં હતાં. શુદ્ધમાં શુદ્ધ વિષયને રસિક બનાવનાર, સખમાં સખ વિષયને સ્નેહો બનાવનાર એક શિશ્વ શુરુ અત્રે મળી આવ્યો હતો. ત્રીજા હેનરી રાજાએ યુવક સાક્ષરને કોટેમાં હાજરી આપવાની આજ્ઞા કરી; સાધુની કોટડીને બદલે તેને રાજબવનનો અપકો મળ્યો; કંટાળો ભરેલા એકાંત ક્ષણોને બદલે તેને સાક્ષર યુદ્ધના આનંદનો, પારિસ શહરના ચંચળ ઇવનનો લાભ મળ્યો. “ ગ્યોરડનો, ” એક દિવસે પોતાના માનીતા

આશ્રિતતા ખંડમાં પેસતાં હુનરીએ મધુરતાથી કહ્યું, “ ગ્યોરગ્ઝનો, મારે તને ખુબ ખબર આપવાની છે, યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વશાસ્ત્રનું એક આસન ખાલી પડ્યું છે: તેમણે મને કહ્યું છે, કે શહેરને અચંપામાં ગરકાવ કરી નાખનાર જીનો નામના, છટાથી બાપણ કરનાર ઈટાલિયન વિના, અન્ય કોઈ પણ એ આસન ઉત્તમ પ્રકારે પૂરી શકે એમ નથી. ”

રાજા પ્રવેશતાં ઉભા થયલા જીનોના મુખ ઉપર સઘળે એક પ્રકારની સુરખી છવાઈ ગઈ. “ મહારાજા ! શું એક ખાલી આસન ! ” તે કટકે કટકે બોલ્યો. “ પારિસની યુનિવર્સિટીમાં મારે માટે એક ખાલી આસન ! કોઈક ભાવિના દિને આ સ્થાન મળવાનાં મેં સ્વપ્ન બાંધ્યાં છે, પરંતુ હજી તો હું ઘણાજ યુવાન, ઘણાજ અખ્યાત- ” “ છટ, છટ ! ” રાજા વચમાં બોલી ઉઠ્યો. “ તારા કરતાં ઉત્તમ રીતે પારિસના યુવકોને કોણ આકર્ષા શકે છે અથવા એવા ખળભળાટ મચાવતા યૌવનને કોણ ખીલું કબ્જે રાખી શકે છે ? હું તને ખાત્રીથી કહું છું, કે આવું કાર્ય કંઈ સહેલુંસર નથી; મારા ગ્યોરગ્ઝનો ! કોઈ પણ પ્રકારની આનાકાનીની જરૂર નથી; મારી માતાના દેશનો એક માનવિ આટલી બધી યોગ્યતા સહિત આ ખાલી આસનને પૂરશેજ, એવી મારી મરજી છે. ” “ મહારાજા ! હું આપની મરજીને આધિન થાઉં છું. ” જીનોએ આભાર પૂર્વક કહ્યું. “ મારી લાંબી મુસાફરીઓ પછી ખરેખર મને અત્રે વિશ્રાંતિ અને શાંતિ મળશેજ. મારા રાજ્ય’થી ઉદાર મિત્ર ! મારા કાર્યનો આરંભ ક્યારથી કરવાનો છે ? ”

“ આરંભ કરવાનો ? અરે એકદમજ, ” રાજાએ ઉત્તર વાળ્યો. “ કેટલીક જરૂરી વિધિઓ આચરવાની છે, કેટલાંક કાગળીઆમાં સહીઓ કરવાની છે, વિગેરે. માંદગી માંદ ગ્યોરગ્ઝનો, મારે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે તું તારી ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે બેઘરકાર છે. આપણા ધર્મની પ્રાર્થના, ભક્તિના સમયમાં તને જોયો હોય એમ મને યાદ નથી. મારા બહાલા પ્રેરિસર એટલું જુલો જવાની જરૂર નથી, કે તમારી જગ્યાનાં કર્તવ્યોમાંનું એક પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવાનું છે. ”

જીનો ચમક્યો, તેનો મનોહર ઉત્સુક્યહેરો પલટાઈ ગયો, સ્થામ અને ચક્રમકના જેવો દટ બન્યો.

“ મારાથી આપ મહારાજાનું કહેલું બરોબર સમજ્યું છે ? ” તેણે ગભિરતાથી કહ્યું “ પ્રેરિસર તરીકે મારે પ્રાર્થનામાં હાજર થવું જોઈએ ? ”

“ હા, ખાત્રીથી તેમજ છે, ” પોતાના સાથીના અવાજ અને મુખના ફેરફારને લક્ષમાં ના લેતાં રાજાએ કહ્યું. “ એકાદ પ્રેરિસર યુનિવર્સિટીને અધ્યાર્મિકતાનું દર્શાવતો બેસાડે એવીજ તારી મરજી હશે: હું તને ખાત્રીથી કહું છું, કે એકાર્થમાં બહુ સમય જતો નથી. સર્વ માનવિઓમાં અતિ પ્રવૃત્તિવાળા અભ્યાસિ ! તારે આવા ચોક્કસ સમયના નુકશાન માટે બાબડાટ કરવાનો નથી. ”

જીનો ફરીને બારી તરફ ચાલી ગયો, તેના હૃદયમાં તુલસી યુદ્ધ મચી રહ્યું. પ્રૌદે-
સરની પદ્મીથી એક ફરી હામ બેસવાનું ટેકાણું મળતું હતું, ધટતી આવક પણ થતી હતી.
આ બધું તો ફીક, પરંતુ પ્રાર્થનામાં હાજર થવું, એટલે શું? મુખર્ષિ બરેલા શબ્દો અને
અર્થ વિનાનાં વાક્યો, કે કંઈ વિશેષ. એ સર્વમાં તેણે માત્ર શ્રદ્ધા હોવાનો ટોંગ કરવો
જોઈએ, તો તે સહી સલામત રહી શકે, તથા શાંતિથી પોતાનો તત્ત્વશાસ્ત્રનો અભ્યાસ
આગળ વધારી શકે. જો તે ના કહે તો તેને પ્રૌદેસરની પદ્મીનો ત્યાગ કરવો પડે એટલું
જ નહિ, પરંતુ નબળા મનનો મતાધિ રાજ્ય તેના સામે ફરી બેસે તથા ઇટાલિયન, સ્વીટ-
ઝરલેન્ડ અને ટુલુઝની માણક તેને કદાચ પારિસમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે. માત્ર એક
પ્રાર્થના મંડલમાં હાજરી આપવાની બાબત? “માત્ર એકજ જુહાણું,” જીનોએ પોતાના
દાંત વચ્ચે આત્મભાષણ ચલાવ્યું; પદ્મીથી તેનાં બવાં સીધાં બન્યાં, પ્રકાશ અને સલ્લવડે
તેનાં ચક્ષુઓ પુનઃ અગમગાટ કરવા લાગ્યાં; તેના તરફ નવાઈથી જોઈ રહેલા રાજ્ય તરફ તે ફર્યો:-

“મહારાજ,” તે નરમાશથી બોલ્યો, “એક દેશનિકાલ થયેલા ઇટાલિયન પ્રત્યે
આપ સાક્ષાત્ શ્રેયમ્મના અવતારરૂપ છો; તમે જે બહિસનું માન મને આપવા માગો છો તે
સાથે જોડાયેલી શરતનો હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી માટે ગુરૂસે ધરો નહિ.”

“શરત?” રાજ્યએ કહ્યું, “કંઈ શરત?”

“મહારાજ! પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવા વિશેની.”

“જીનો! એ તો મુખર્ષિ કહેવાય. મેં તને જણાવ્યું છે, કે આ ક્રિયા હું ફી હોય છે;
ધાર્મિક ક્રિયાઓ પ્રત્યે તું ગમે તેટલો બેદરકાર હોય તો એ કોઈ પણ કેથોલિક પંથના સાથ
માનવિએ પ્રાર્થના ક્રિયામાં હાજર થવામાં બાંધ લેવો જોઈએ નહિ.”

“પરંતુ, મહારાજ! ” યુવકે ધીમેથી, ગંભીરતાથી કહ્યું, “હું કેથોલીક પંથનો નથી,”
પ્રામાણિકતાથી રાજ્ય પાછો હતાં તેણે આજીજીથી કહ્યું, “મેં આપને ઇરાદાપૂર્વક છેતર્યા
નથી; મારાં બાળજો તત્ત્વશાસ્ત્ર વિષે હોય છે, પુરાણવાદ વિષે હોતાં નથી, તેથી મારા પોતાના
ધર્મ વિષે કોઈ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉભો થયો નથી. યજ્ઞ લાંબા સમયથી મારામાં સંકટો ઉદય
થયો છે; ૧૫૭૨ માં હું સાધુ થયો પરંતુ અભ્યાસે મારી શ્રદ્ધાને અગમગાવી.”—

તે અટક્યો, કાંઈક કે તેની આજીજી સાંભળવામાં આવતી નહતી. હેનરી ખંડમાં
આમ તેમ ફેરા ફરતો હતો, તેનો મ્હેરો નિયાના જોવો સ્થામ બન્યો હતો. આખરે તે અટક્યો,
ઈટાલિયન યુવકના સામે ઉભો રહ્યો.

“હું તારૂં કહેવું બરોબર સમજીશું?” તેણે કરગણીમાં કહ્યું. “શું તું કેથોલીક
પંથો નથી, એ હું બરોબર સમજીશું? તું હોલી ચર્ચની સત્તાનો તિરસ્કાર કરે છે; તું

અન્ય સર્વને સ્તુતિ અને નિંદા સમાન બનશે. આપણું તો અત્રે માત્ર કર્તવ્યપરાયણ થવા માટે આવવું થયું છે; હશે સંદેશો આવી પહોંચતાં બધુંએ છોડી જવું પડે છે. . .

સુરેન્દ્ર—આપણે કેટલા બધા તુચ્છ પ્રકારના છીએ ! . . .

સ્વામીજી—યથાર્થ છે ! તમે ઠીક કહ્યું ! લાખો, કરોડો સૂર્ય મંડળોવાળા અનેત બ્રહ્માંડનો વિચાર કરો, કેટલી બધી અનહદ સૂક્ષ્મશક્તિવડે આ સર્વનું નિયમન થાય છે, જાણે કે એ સર્વ અજ્ઞાતના પાદને સ્પર્શવા જતું હોય એમ લાગે છે, એ સર્વનો વિચાર ચલાવો—અને જુઓ આપણે કેટલા બધા અદ્ય છીએ ! ત્યારે તો આપણી જાતે નીચ મનના બનીને દુષ્ટતામાં મહાલવાનો અત્રે અવકાશજ ક્યાં રહે ! પરસ્પરના દેવભાવનો, પક્ષાપક્ષીના ભાવનો પ્રચાર કરીને આપણે અત્રે શું મેળવવાનું છે ? આટલી મારી સલાહમાનજો: તમારી કંઈએ જોમાંથી બહાર પાર ઉતરી બહાર આવ્યા પછી તમારી જાતને સંપૂર્ણ રીતે સત્યની સેવામાં અર્પણ કરી દેજો. પૈસાથી છલકાઈ જતી એક મોટી તીજોરી, અને બીજા કેટલાક કીમતિ પદાર્થો તમારા તાબામાં હોય અને વર્તા તેના કરતાં ઉપર પ્રભાણે વર્તેશો તો તમે ધણામાં ધણા સુખી બનશો, એટલું માઈ કહેવું માનજો. જેમ જેમ અન્યની સેવા કરતા કરતા તમે તમારે માર્ગે આગળ ચાલ્યા જશો તેમ તેમ તમે સમપ્રભાણ્યમાં જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ આગળ વધતા જશો.

સુરેન્દ્ર—પરંતુ સ્વામીજી ! અમે તો અત્યંત ગરીબ દશામાં વસીએ છીએ.

સ્વામીજી—તમારા દારિદ્ર વિષેના વિચારો દૂર કરો ! તમે કંઈ બાબતમાં ગરીબ છો ? તમારી પાસે બે થોડાની ફેડીન નથી અથવા તમારી પાસે બોલાવતાં વારજ હાથ હા કરે એવા સેવકોનો એક સંઘ નથી તેથી તમે દીનગીર થાઓ છો ? તમારા હૃદયના ખરા ભાવથી દિન રાત તમે અન્યને માટે કર્તવ્યપરાયણ બનો તો તમારા જીવનમાં કેવી રીતે કંઈ પણ ક્યાં વિનાશું રહેતું નથી, એ તમારાથી ચોક્કસ સમજી શકાય એમ છે ! જુઓ, અવધોકન કરો ! પૂજ્ય જીવન નહીં અન્ય પાસા તમારા ચક્ષુ સમક્ષ ખુલ્લી બની જાય છે—મરણનો પડદો દૂર ખસી જાય છે, અદ્ભુત અમર દેશના તમે, વારસો, વાસિઓ બનો છો.

સુરેન્દ્ર—અહો સ્વામીજી ! આપની પાસે બેસીને આપના સચેતન વાણીપ્રવાહમાં અવગાદન કરતાં કેટલો બધો આનંદ થાય છે !

સ્વામીજી—આટલાં બધાં વર્ષો સયાં હિંદમાં મારી યાત્રાઓના પ્રસંગે, અનેક મહાત્માઓનાં, પ્રેમમય દયાથી ઉભરાઈ જતાં હૃદયવાળા અનેક સંતપુરુષોનાં મને દર્શન થયાં છે, એટલું તમારા લક્ષમાં હશે; આવા ગદા પુરુષોના પાદ આગળ બેસવાથી તે મમત્તે જાણે કે મારા હૃદયમાં બસતો મહાપ્રવાહ વહતો હોય એમ લાગતું; આવા પુરુષોના સંસર્ગમાં આવવાથી મજાલા પ્રવાહની શક્તિવડેજ હું તમારા આગળ આટલા બે સપ્તદો બેસી શકું છું ! હું મારી જાને મદત્તાવાજો છું, એમ તમે ધારશો નહિ !

મુરેન્દ્ર—પરંતુ અમે તો સ્વામીજી તમને પરમાત્માનો અનુભવ મેળવેલા એક પુરૂષ જેવા જોઈએ છીએ !

આટલા શબ્દો બોલતામાં તો તેમનાં મોઢક ચક્ષુઓમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં, (આત્મારે પણ આ દેખાવ કેવો મારી નજર સમીપ તરે છે,) ગ્રેમથી ભરપૂર હૃદયે, ધીમે, નરમાશથી તેઓ બોલ્યા, “ગાનીઓથી શોધાતા ગાનની સંપૂર્ણતાનો એ વેદનીય પાઠમાં સમાવેશ થાય છે બહોળી શોધાતા ગ્રેમની પરિપૂર્ણતા પણ એ પૂજનીય પાઠ વડેજ પ્રાપ્ત થાય છે ! એ પૂજ્યપાઠ વિના માનવિઓ અને સ્ત્રીઓ અહા ! અન્ય કેનો આશ્રય લેશે !”

થોડીવાર રહીને તેમણે ફરીથી કહ્યું, “અરે ! આ દુનિયાનાં માનવિઓ વર્તમાનમાં વર્તે છે તેમ એક ખીજ સાથે વડવાડ, તકરાર દરવામાં પોતાના દિનો ગૂમાવે છે, એ કેટલું બધું મૂર્ખાઈ બરેણું છે ? પરંતુ આમને આમ તેઓ આ માર્ગે ક્યાં સુધી જઈ ? શકશે જીવનની સંધ્યાઃ સમયે માણતા આશ્રયમાં બધાએ શૂદમાં આવવાનું જોઈએ.”

—XXXX—

(૨).

હિંદમાં શ્રદ્ધાનો નાશ, તેના ઉદ્ધારની જરૂર—આપણે ખરા પુરુષોની જરૂર છે—ખરો સામાજિક મુદ્દારો.

રાનીવાર, તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૮૮૮.

દક્ષકર્તામાં, ૫૭-રમાશાન્ત યોજની સ્ટ્રીટમાં બલરામ બાબુના શૂદમાં સ્વામીજી વસતા હતા ત્યારે હું તેમની પાસે એકવાર સવારમાં ગેલોગયો. શ્રોતાઓથી ખંડ ભરાઈ મયો હતો સ્વામીજી બોલતા હતા.

આપણે શ્રદ્ધાની જરૂર છે: આપણી પોતાની જાત મારેની શ્રદ્ધાની જરૂર છે. સામર્થ્ય જીવન સમાન, નિર્બલતા મરણ સમાન છે ‘આપણે અમર, સ્વતંત્ર, શુદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ છીએ. આપણે કોઈ કાંઈ કંઈ પાપ કરી શકીએ ? તદ્દન અસંભવિત !’—આવા પ્રકારની શ્રદ્ધાની જરૂર છે: આવી શ્રદ્ધાજ્ઞ આપણને માનુષતામાં લાવે છે, આપણને કેવ સમાન બનાવે છે. શ્રદ્ધાની આવા પ્રકારની બાવનાનો નાશ થવાથીજ દેશ વિનાશકારક દશામાં આવી પડ્યો છે.”

પ્રશ્ન—આપણામાંથી આવી શ્રદ્ધાનો કેવા પ્રકારે નાશ થયો ?

સ્વામીજી—આપણને બધા બાહ્યકાલમાં એક પ્રકારની નિષેધાત્મક કેસવળી આપવામાં આવે છે. આપણે કંઈ પણ વિસ્તાર વિનાના છીએ, એટલુંજ આપણે શીખ્યા છીએ.

* એકાદ બાકિની અપરિમિત જન્મ પરંપરાના અંતે.

મહાપુરો આપણા દેશમાં પણ જન્મ્યા હતા એવું આપણને ભાગ્યેજ સમજવવામાં આવે છે. આપણને કંઈ પણ ભાવાત્મક શીખવવામાં આવતું નથી. આપણા હાથ પગનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે પણ આપણે જાણતા નથી; અંગ્રેજોના પૂર્વજો વિષેનાં વૃત્તાંતો અને સાક્ષ્યો આપણે ગોખી મારીએ છીએ, પરંતુ આપણા પોતાના પૂર્વજોની બાબતમાં આપણે દીક્ષગીરી કરાવે એટલા બધા બેદરકાર બનીએ છીએ! આપણે માત્ર નિર્ભય બાળ-તોનો અભ્યાસ કર્યો છે. એક જીતાવધી જાતિ હોવાથી આપણે આપણી જાતને એવું માનતી બનાવી છે, કે આપણે નબળા છીએ. કોઈ વાતમાં કોઈ પણ પ્રકારનું આપણું સ્વાતંત્ર્ય નથી. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાના નાશ વિના ખીજું શું થવું જોઈએ? ખરી શ્રદ્ધાની બાવનાનો આપણામાં વળી રહીથી ઉદય થવો જોઈએ, આપણી જાત માટેની શ્રદ્ધા પણ પુનઃ જાગૃત બનવી જોઈએ; માત્ર આમ થયા પછીજ આપણા દેશ સમક્ષ ખંડ થતા બધાએ પ્રજોનો ધીમે ધીમે આપણે જાતેજ ખુલાસો કરી રાકીશું.

પ્રશ્ન—આવું કોઈ કાસે પણ શી રીતે જાનશે? આપણા સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલા અસંખ્ય અશુભ આચારોમાં એકલી શ્રદ્ધા વડે શી રીતે સુધારો થઈ શકશે? આ ઉપરાંત પણ દેશમાં અનેક અશુભ બાબતો ઉભાછાં જાય છે, તેમને દૂર કરવાને ને કૌંગ્રેસ અને ખીજા દેશાભિમાની મંડલો, મહેનતથી લોકમત ફેળવવાની, અંગ્રેજ સરકારને અચ્છો કરવાની દીક્ષયાસ ચલાવી રહ્યાં છે. તેમની જરૂરીઆતો આથી ઉત્તમ પ્રકારે શી રીતે જણાવી શકાય? આ બાબતમાં શ્રદ્ધા વડે શું થવાનું છે?

સ્વામીજી—મને કહે, આ બધી જરૂરીઆતો કોની છે—તમારી કે રાજકર્તાઓની? જો તે તમારી જાતનીજ હોય તો શું તેઓ તે તમારે માટે પૂરી પાડશે અથવા તે તમારે જાતેજ પૂરી પાડવી પડશે?

પ્રશ્ન—પરંતુ તાબાની પ્રજાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી એ રાજકર્તાઓનો ધર્મ છે. જો રાજ પાસેથી નહિ તો અમારે દરેક બાબતની કોની પાસેથી આશા રાખવી જોઈએ?

સ્વામીજી—એકાદ બીકુકની જરૂરીઆતો કોઈ દિવસ પૂરી પાડી શકાતી નથી. ધારો કે સરકાર તમને જે જે માગે છે તે સર્વ આપે, પરંતુ માગેલી બાબતોને બરાબર જાળવી શકે એવાં માનવિઓ ક્યાં છે? તેથી પ્રથમ તો જોઈએ તેવાં ચોખ્ખા માનવિઓ બનાવો; આપણે મથાર્ય માનવિઓની જરૂર છે; આમાં શ્રદ્ધાને સ્થાન ના હોય તો આવી માનવિઓ શી રીતે ઉપજવી શકશે?

પ્રશ્ન—પરંતુ સાહેબજી! ધણી મોટા ભાગનો આવો અભિપ્રાય તથી.

સ્વામીજી—તમે જોને ધણી મોટા ભાગ માનોછો તે મુખ્યત્વે કરીને મૂર્ખાઓનો અને સાધારણ સમજનાં માનવિઓનો જનોનો હોય છે. પોતે પોતાનો વિચાર ચલાવી શકે એવા

મસ્તકવાળાં માનવિ સધળે ગણ્યાં ગાંઠ્યાંજ હોય છે. બસવાન મસ્તકવાળાં આવાં મૂઠ્ઠીબર માનવિઓજ દરેક બાબતમાં, કાર્યના દરેક વિભાગમાં ખરેખરાં નેતાઓ હોય છે. એક દોરી વડે હોય તેમ મોટા વિભાગ આમનાવડેજ દોગ્રાય છે; એજ સારૂ છે, કારણ કે તેઓ આવા નિયામકોના માર્ગને અનુસરે છે ત્યારે બધી બાબતો સારી રીતે ચાલે છે. અન્ય આગળ પોતાનું માથું નમાવવાની બાબતમાં પોતાની જાતને અતિમહત્વની માનનારાઓ ખરેખરા મૂર્ખાઓજ હોય છે, પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વર્તીને આવાં માનવિઓ પોતાનો વિનાશ પોતાને હાથેજ સાધે છે. તમે સામાજિક સુધારાની ચર્ચા ચલાવો છો ? પરંતુ તમે શું કરો છો ? તમારા સંસાર સુધારા વડે તમે જે સર્વ સચવવા માગો છો તેમાં ગમે તો વિધવાના પુનર્લગ્નનો અથવા સ્ત્રી સમાનતાનો અથવા કોઈક એવા પ્રકારની બાબતનો સમાવેશ થાય છે, શું તમે આમ સચવવા માગતા નથી ? આમનો પણ વળી માત્ર ગણી ગાંડી નાતોના પ્રદેશમાંજ પ્રચાર કરવામાં આવે છે. સુધારાનો આવો ક્રમ નિઃસંશય રીતે યોગ્યકર્તું બહું કરી શકે, પરંતુ પ્રમથ પ્રત્નનો એથી શો લાભ ચલાવો છો ? ગમે તે પ્રકારે પોતાની કોટડીને સાર રાખીને શોભીતી બનાવવી, અન્યનીને તો ખરાબ દશામાંથી વિશેષ ખરાબ દશામાં જવા દેવી-શું આને તે સુધારો માનવો કે સ્વાર્થનું એક પ્રકારું રૂપાંતર માનવું ?

પ્રશ્ન—ત્યારે તો તમે એમ કહેવા માગો છો, કે સામાજિક સુધારાની કોઈ પ્રકારની જરૂર નથી ?

સ્વામીજી—એવું કોણે કહ્યું ? અસખત તેની જરૂર છે. તમે સામાજિક સુધારાએ જે ચર્ચા ચલાવો છો તેનો ગરિબ વર્ગોને સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. તમે જે માટે જૂઓ પાડો છો તે-વિધવા-પુનર્લગ્ન, સ્ત્રી સમાનતા હત્યાદિ-બાબતો તેમનામાં ક્યારનીએ પ્રચલિત છે. આવા કારણથી તેઓ આવી બાબતોને જરાપણ સુધારાએ જોશે નહિ. મારે જે સચવવાનું છે તે એટલુંજ, કે આપણા મધ્યમાંની બધી અશુભ બાબતો ત્રદાન અભાવને લીધે ઉપજ આવી છે, તેથીજ આવી બાબતો દશુએ વધારે ને વધારે વધતી જાય છે: મારી રોગો પચારની વિધિ, રોગનાં કારણોનાં મૂળીયાંને ઉખાડી નાખવાની છે, તેમને માત્ર દવાપદ્ધતિ રાખવાની નથી. આપણે અનેક પ્રકારના સુધારાઓની જરૂર છે: તેમનો સ્વીકાર ના કરવા જેટલો કોણ મૂખ બનશે ? દૃષ્ટાંત તરીકે હિંદમાં એક વિભાગનાં અન્ય વિભાગ સાથે માંહે માંહે લમ થવાની ઘણી જરૂર છે; આના અભાવમાં દિને દિને જાતિ સ્પૃહા રીતે નિર્બલ બનતી જાય છે.

સૂર્યગૃહજીનો દિવસ હોવાથી ઉપરના પ્રશ્નો પૂછનાર ગૃહસ્થ સ્વામીજીને પ્રજ્ઞામ કરીને નીચે પ્રમાણે કહીને આવ્યા—

“તમે મારે ગંગાજીમાં સ્નાનાર્થે જાવુંજ જોઈએ; છતાં એ હું કોઈક અન્યદિને જરૂર આવીશ.”

જલદી નામ નોંધાવો અંચાય છે.

વણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

૨૫. મુશ્વિલાત નવુખાર્ષ દિવેલી સચિન પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા નામન કપર અંચાર્ષ
છે ને આ વખતે મળાએના આચાર્યની ક્રીમત મટારી ૩૪—૦—૦ ચાર રાખરામાં આવી
છે. કર્તાની બીજી પક્ષ મુશ્વરામાં આવી છે, ટપાલ વિ. ગુરુ. પ્રથમથી મળા આદરેએ
એક કાર્ડથી ગુરુ મોકલવા મારે ખચર આપતી.

મેનેજર.

મુદ્રણ ઓરિસ-નડીયાદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આ વૃત્તિ.

મોટાઈપ સારા કામગી પાકુ પૂરું.) આજ મોથ ટોઈપમાં સારા કામગી
ક્રીમત રૂપીઆ ૨૦૦૦૦૦૦) (ક્રીમતરૂપીઆ ૦૦૦૦૦૦૦૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.

અમૃત્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધતાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ અલગ અલગ અરજી આપવાની જરૂર મોકલવી.

અક્ષર્ય—અક્ષર્યને અંગ્રેજી પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાચનો ઉત્તમ નિબંધ.
ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાળવણી માટે સર્વોત્તમ સાત્ત્વીય નિબંધ.
સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફોના નિરૂપણની ચોપડી.
સતી દ્રૌપદી—ત્રીપ્રાણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યબામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત વિધે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ટ્રેન્સી યુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ યુક માર્ક્સ મંગાવવા.

માસિની—પણી બાબતોનું માન આપનારી રસીકી વાર્તા.
કામશાસ્ત્ર—ઉદ્ધરતી વયના અગ્રાન બાળકોથી થતી જૂનોપર લેક્ષ્યેયનારો અપૂર્વ વિષય-સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ દ્રવ્યની અસરકારક કવિતાઓમાં આનું કામશાસ્ત્ર.
બાજીગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની ધીરૂણની અપૂર્વ યુક્તિ.
દેવગુરુવિદ્યા—અવિધ્યપ્રથના જવાણોનું પુસ્તક.
પુનર્લેખ અને પદ્યસાત્તપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—દિંદી અને અંગ્રેજી બાણાનું પૈઠક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.
ટ્રેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુરોબિત કાર્ડો.
બાવીસ રસીકી વાર્તાઓ—વદ્ધી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેનું ફળ ફૂલન-પાણું, દમરનો અનુગ્રહ. વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલો દેસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહ કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્રવાળ ખીન્નર અને મહેતર અલીબાસના યમહાસિક મોક્ષક ઈતિહાસ સહિત જાણવાજ્ઞેય ચમુદ વાર્તા.

અલંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૧૩ અલંકારોની દૃષ્ટાંત તથા સમજ સાધનું સ્કેટ્ટર પુસ્તક, માત્ર બી. એ. ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાળાના અભ્યાસીઓને જ બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગપદેશિકા—જુદાં જુદાં ગ્રંથો દરેકનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું વર્ણન સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક મળ્યા અમારા ગ્રાંથકોને જ દાખલ ખર્ચેનો અરજી આપી લઈ મોકલવામાં આવે છે.

મુવાવઝ—સીઓને પ્રસન્ન થવાના તાલુક અને મંત્રીર મામલા વખતે આદર્શનાં ના-ખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

આતંકનિમદ્દ આપવાલય,

જામનગર-કાઠીઆવાડ.

આધાર
ઝેક અમેરિકા પ્રવાસી,
અમદાવાદ મહાનગર નજીકના દિવેરી

સુદર્શન.

પોસ્ટલ ચાર્જ રૂ. ૨૫ માત્ર
જોમ. જો. જો. જો. જો.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરંધોમહિ ”—માગવતમ્.

તંત્રી—આધવલાલ નજીકના દિવેરી

[પુસ્તક રૂ. ૧૦]

(માસિક)

[જુલાઈ, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
દેવી જીવન.	૨૮૬
ભાવિ.	૨૯૩
માયાવાદ.	૨૯૫
કાવ્યાર્થ-પ્રતીપ.	૩૦૩
આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીર સાધનો.	૩૦૬
આત્મશુદ્ધિનો મગલ માર્ગ.	૩૧૩
માનવિજ્ઞા. નીચાની લતમાં શાધી પડે છે.	૩૧૮

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે.

ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

આ આટલિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિશે લખાણ ગદ્યા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ મળીલાલ નલુભાઈ દિવેદી સંયોગ પ્રથમ આટલિ કરતાં સારા નામગંડપર બપોઈ તેઓ આવખતે પંજાબોના આમદથી કિંમત પટ્ટાડી રૂ.૪—૦—૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કોર્નોની બી પબ્લ મૂલમાં આવી છે, ટપાલ ચિ. જી.૬. પ્રથમથી થયલા માદોએ એક રાંડથી યુક મોકલવા મારે ખજાર આપવી.

મેનેજર.

ગુરુદેવ ઓરિસ-નરીવાદ

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટાછપ સારા કાગળ પાકું પુદું.)
કિંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦ !

નારામીતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળમોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ
(કિંમત રૂપીઆ ૦.....૮.....૦)

આવિરોધ.

એક આગેજીનાં પ્રવાસી,
પ્રજાનંદિ અધિવાસ નભુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

જોડેસર આગેજીનાં પ્રવાસીનાં પ્રવાસી,
જોડેસર, જોડેસર, જોડેસર, જોડેસર.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં વોમહિ” — માગવતમ્

તન્ત્રી — માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પ્રસ્તાવ ૨૫, અંક ૧૦]

(આસિષ)

[જુલાઈ, ૧૯૧૦.]

દેવી જિવન.

ધૂળતી કમ્પતી ડાખા, હડયે ધૂળતું હૃદય,
લેખિની હરતયાં છૂટે, છતાં છત્તી લખાવતી.

x x x x

અનુભવે બધ ગંધીને, અધતી હડયે બંધ,
સંકેલી ગાત સંવેને, બેઠો તો ખડ ચુપ્તમાં.

માત્રો હતાં ન્યમ પડ્યાં સખ તે રણાં સૌ,
ને બાન દેહ તણુયે ગુપ્ત કંઠાંય આશ્ચ્ય;
નિદા કંઠો નહિ હતું કશું બાન તેથી,
ખૂંટાં હતી કદી કરો વળા કંથના એ.

ચિયતિ દેહે એવી કંઈ મહન બાવે ધરી હતી,
હતી શાન્તાવરયા હૃદય ચિયતિયે અન્ધ સરખી;
વિચારોનાં શુંડો હૃદય ફરતાં સૌ રરી વળ્યાં,
અને એ પમ્પાણે ઉભટ ચુલકું કે હૃદય ને.

દેહને ચિત્તું બાન અચિન્ત્ય કે જતું રહ્યું,
ખૂંટાં ના દામ નીચે આ સ્વખાવરયા અનુભવું.

x x x x

બેઠો તો લઈ મૂક એ હૃદયને સાથે હતી અન્ધતા,
ચતુર્બન્ધ હતાં અને સિધિલ આ ગાત્રો સહુ દેહનાં;
એવી મૂઢ સ્થિતિ લઈ રિપત હતો હું ગુપ્ત કો સ્થાનકે,
આવી ત્યાં હય દેવીઓ, ઉચ્છીને આવી મ્હને જંગલે. ૬

લાવી વિશાળ વનમાં નહિ કોઈ વસ્તી,
ના પક્ષીકો, નહિ પશુ, નહિ કાંઈ બીજું;
વેશનમાં ઉભું હતું તરૂં એક નીલું,
ખીલેલ દીસતું કંઈ સહ રાણીઓએ. ૭

મ્હને ત્યાં લાવીને મૂક્યો ધીરેથી 'વૃક્ષ' છાંયડે,
લખ્યાં તા અક્ષરો લેના થડે 'ભાગ્યનું વૃક્ષ' આ. ૮

ખીશ્યું હતું તરૂં વિશાળ ખડુ રૂપાણું,
શાન્તિ વળે હૃદયમાં હતી છાંય એવી;
વિસ્તીર્ણુ એ હતું ખડુ વળા દીર્ઘ શાખા,
પુષ્પો અને ફળ વળા કંઈ છે લલેલાં. ૯

ભાગ્યનું ખીસતું વૃક્ષ શાન્તિ ચિત્ત કંઈ બરે,
શાન્ત એ બાવથી ચિત્ત વિરામે વૃક્ષ આશ્રયે. ૧૦

ત્યાં કંઈને રવિ તપે સિર ઉમ તાપે,
તેમાં વળા પ્રસરતાં કિરણો તપેલાં;
છાયા વિઘ્નસ મહોથી કરીને પ્રવેશ,
બાળે ત્યાં હૃદયને ખડુ ઉજ્જુ રીતે. ૧૧

વૃક્ષની થીત છાયા એ હૃદયે શાન્તિને બરે,
રવિનાં ઉજ્જુ બિન્બેલું આલે ના કાંઈ તે રચલે. ૧૨

એવી હતી ઉલટી ને મુલટી સ્થિતિ જ્યાં,
સંસાર વાયુ વહતો વળી પૂર્ણ જોસે;
તે જ્વાલ કાંઈ અધૂરૂં પૂરતું કરે છે,
શેકે રહી હૃદય ફેરવી ફેરવીને. ૧૩

એવામાં વળા વામ શાખ તરૂની શાદી ચિરાઈ પરી
તેમાંથી નીકળી પ્રદીપ પ્રતિમા સખડો 'નિગદા' લખ્યા;
વસો સ્થાપ ધરેલ સર્વ સરીરે, ને સ્થાપ છે મુખએ,
દેખાતી વિઘ્નસ આમ કુંઠની, જ્વાલા મુખે અમિની. ૧૪

આવી સમીપ ઉભી ને, ફર દૃષ્ટિ ફેર,
જાણે હું છું સખલ દોષ તમે ગયેલો;
ધૂણાવતી ચિર કંઈ વળી બહીવરાવે,
પ્રારંભતી મુખથી ફુંકવી ઉપ્પુ જવાલા. ૧૫

ધારીને ધૈર્ય હું ઉભો રહામે વીર ચરા સમે;
" કરી સે કરવું દોષે તારાથી ન જરી ડરે. " ૧૬

એ ભાગ્ય વૃક્ષ ઉર શાન્તિ પ્રસારવું 'તું,
તેથી હતી ધીરજ એટલી બોલવાની;
ત્હાં અન્ય શાખ તરૂની કંઈ ફાટતી ને
આશા ઉભી સમીપમાં પ્રસરે મુશાન્તિ. ૧૭

નિરાશા જવાલ ફુંકે જે પ્રસરતી મવંત્ર તે,
આશાનું બિમ્બ તેજગ્રી, શાન્તિ શાન્તિ અધે કરે. ૧૮

નિરાશાએ આશા પ્રબલ સમજ, રૂપ બદલ્યું,
કરી પાખો ખોળી, નયન વિકર્યાં દંત કચતાં
કર્તા બને હયા કરે, વળી મુખે ચીસ કરતાં,
ઉભી આવી હેની સમીપ સખીઓ દુષ્ટ સખળી. ૧૯

ચિન્તા, અવિદ્યા, દુઃખલ દુરાશા,
આદિ વળી વ્યાધિ, કુસંગતિ ત્હાં
અશાન્તિ આદિ સહ એ નિરાશા,
ધારે જૂઠાં રૂપ બહીલામણા બદો. ૨૦

માનું જોરજોએક કે હૃદયને બાળી કરે ભરમસાત,
જાણે કે જન તેથી સર્વ જનશે દુઃખી-અતિશે દુઃખી.
બાળે છે હૃદયો નિરાશ જનતાં, ચિન્તાજ તેથી વધે,
માનુષી સ્થિતિ તેથી સર્વ કરતા મૂંઝાય સૌએ ખરૂં. ૨૧

સર્વ એ આસુરી વ્યક્તિ ધારી રૂપ બયાનક,
મદને કે બહીવરાવે છે જાણે દોષિત એમનો. ૨૨

હું તો ગ્લો નિડર, લક્ષ ન કાંઈ દીધું,
તેથી વિશેષ જનતી સહ કુદ્દ એતો:
ડાળા વિક્રમતી, પ્રસારતી ઉપ્પુ જવાલા,
દેખાડતી પ્રબળતા મહુ ત્હા રહેલી. ૨૩

આશા છે એક બાળુ આ એકલી દેવી પ્રકૃતિ,
આસુરી વ્યક્તિ પ્રાણસ્ય, બીજી બાળુ. વધી પડયું. ૨૪

વ્યક્તિઓ આસુરી સર્વ એક રૂપે ફરી ગઈ,
છવાયું ગાદ અન્ધારું ' ઉપાધિ ' અસુરો પડ્યા. ૨૫

પ્રાણસ્ય પૂણું ધરીને, વળી ધૈર્ય પૂણું,
ઉભો યથો વચન કાંઈ શુભાવવાને:
શું એ વળી સમજતી કંઈ દાસથી કે
બાળે રહી હૃદયને બ્હીવરાવવાને ૨૬

“ જા જા દુષ્ટ! કરે અદિ પ્રકટતું પ્રાણસ્ય આતું કશું;
જ્વાલાઓ મુખથી ટુંકી હૃદયને બાળી કરે બરખવત;
શું તેથી વગરે ? નહિં કંઈ સરે તું સ્વાર્થાં જો સ્વાર્થ નો,
મિથ્યા ગર્વ ધરે, બધો ઉતરશે એ ગર્વ તારો. અદિ. ૨૭

આરે નો સદુ દીક તેથી બનશે જો દાદ તે સાગશે,
એ દાદે બગશે દુઃખી હૃદયને અન્તે યશે બરખ તે;
મિથ્યા આ જગતી બધી ખટપટો વેદારથી જો પડે.
જાશે એમ યતાં બને હૃદય આ જો સાગથી દીન તો. ૨૮

આશા રહી તદ્દપિ પૂર્ણ પ્રકાશતીને,
દેસાવતી મમ હિતાર્યજ તેજ હેતું;
ચાન્તિ થતી અસર તેજની રીત યાતાં,
તોયે પછી પ્રજ્વલતા વધી એ અસુરી ૨૯

(ચાલુ.)

વિશ્વાશ્રમ.
ડીસેમ્બર-૧૯૦૫

}

સ્વામિ. રનેહુબોલિ.

ભાવિ.*

હરિશ્ચી.

સમય-નદી વહે જન્મે માનવી કંઈ નાવમાં,
અટન કરતો તે જન્મી ઉડુપ મહી. રહી.
મુખ વિકસતું આશ્ચર્યાનંદમાં, પ્રસરાવતો
સ્વભુજ, પ્રતિ જ્યોતિઃ, ચક્ષુ તાકતો ફૂલ ઓતને. ૧

ગરૂડરૂપ ધોખો કારી ઉચ્ચ ને હિમ પર્વતો
સલિલ જંહિ અચ્છાં શાં આન્તર્ગુહા મહિં ઉદ્ભવે;
વમળ ચળકંતાં મેદાને નદી રમતી વહે;
રસળતી સરે વાર્તિધીમાં ઉડા ધ્વનિ ગંજંતા. ૨

સમય નદી કેરો તે ને ઉદ્ભવે, વહને, મુખે,
જંહિ તંહિ અને જાગૃતિ માનવી તર્ણી નાવમાં,
હૃદય મહિં રકુરે ભાવો દૃષ્ટીગોચર વસ્તુનાઃ
કુલ ઉપર કોસતું ને વિશ્વ ને નરના મને. ૩

જનમ ધરતાં પહેલાં વહે સરિતની કાલની,
મરણ પગમાં વા,—ભૂમિ જ્યાંથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
ભૂમિ વિરમવાની,—તેનાં તો વૃથા સ્વપનાં અરે,
પરિચિત, પ્રદેશો ભાવો ને વહે જંહિ નાવડું. ૪

ભૂમિ લોહી શું પેખે નરો કાલ ઉદ્ભવને વિશે ?
રવિચોં તપતાં ક્ષેત્રો અશુભુ માનવ કક્ષપરો ?
મૈત્રુ જનની વીરા વહે કાલની ચરો ને ગયા,
તદનુરૂપ ક્યાં છે આચારે વિચારમદિ નર ? ૫

x

x

x

* મેધ્યુઆનાઈનાં એક કાવ્યનો અનુવાદઃ વિવરણઃ કાલ-સરિતા ઉપર પુરુષ નાવડું વહે છે. ને સ્થળે (ઉદ્ભવે (જૂત), મેદાને (વર્તમાન), મુખે (ભવિષ્ય) તે તરતું હોય છે તે સ્થળ પરથીજ સરિતાના કાંઠા ઉપર દૃષ્ટી પડે છે. કાંઠા ઉપર ને કાંઈ દેખાય છે, યા અનુભવાય છે તેજ અરૂં જોતાં માનવી જાણે છે. જૂત અને ભવિષ્યનાં તો માત્ર સ્વપનાં છે. x x x x જૂતકાલની પ્રજ્ઞાતિ ચાલી ગયેલી છે; વર્તમાનકાળમાં પ્રવૃત્તિ વ્યાપી રહી છે અને તેને અંગે હૃદય વૈદૃશ્ય પણ અમુક અંશે વધવા પામ્યું છે; કાણુ જાણે છે કે ભવિષ્ય કેવું થશે ?...પરંતુ ખીજ રીતે જોતાં કાલસરિત ઉપર બુદ્ધિજ્યોતિઃ વધારે વધારે પ્રકાશતું જાય છે; અને જેમ જેમ કાલ-સરિતને અનન્ત અર્થુવમાં (Ocean of Eternity) પ્રવેશવાનું નજીક આવતું જાય છે તેમ તેમ પુરૂષના આત્મામાં કંઈક દેવી પ્રજ્ઞાતિ ઝંકરી આવે છે.

શિખરિણી.

વહેતાં નાવો આ પણ સમય મેદાન સરિતે,
પુગણી શાંતિ તો ગઈ સરિતના ઉદ્ભવ તણી.
હૃદયે શે'શે જનમાં, અતિ ધુધવતી કંઈય સરિત,
શુણી પેખી આ સૌ અમ હૃદય કે' સોભ ઉછળે ! ૬

ગઈ. વિશ્રાન્તિ સૌ સમય સરિતા બેઠેન તુજની !
તહારે કાઠે નિર્મિત પુર થશે હો પ્રતિદિને;
હૃદયે યોધાટો, જોત અધિક કંઈ વ્યાપાર મયશે,
વહેશે મેદાને સરળ રવિને ચંદ તપશે. ૭

નહિ જોશે પાંચો કંઈ સુખદ આનંદપ્રદકે,
નહિ પીશે પાંચો અમૃત જળ શાંતિ અનુપનાં !
પરંતુ જાણુના ભૂત સમય કેવો થઈ ગયો !
ન જાણુ જાવિમાં જમત પર શું શું શું બનશે ! ૮

વસંતસહા.

જોતે વિશાળ પુર બંધ તણાં, સુભાગ્યે,
જ્યોતિઃ પ્રતિદિન સ્ફુરત કંઈ પ્રકારો;
પામે ન શાંતિ ગિરિ ઉદ્ભવની કદાચ,
આન્તર્ગું ગંભીર અતિ કંઈ શાંતિ મ્હાલે. ૯

વિરતાઃ રાત નજરે જ્યમ કે' પડે છે,
દૂધોની જાંખી નજરેથી કંઈ સૂરે છે,
તારા દિમે, રત્નની વાયુ કંઈ બળે છે,
મંત્રો અગમ્ય ઉદ્ધીની અનન્તતાના, ૧૦

વાગ્ધીની સર્મોપ જોત વિશાળ બેઠો,
જૂઝાં જલે પુરપ નાવડું તે રમંડું,
સંયોગમાં જલ પ્રવાહ બને હસંતો,
તે માનવી હૃદયમાં સ્ફુરતી પ્રધાંતિ ! ૧૧

પ્રશ્ન વિલાસ. {
સુરત.

વૈકુण્ઠ.

માયાવાદ.

(અનુસંધાન-૫૯-૨૦૫ થી.)

એ પ્રમાણે શંકરાચાર્યની આ મીમાંસાથી ' બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને અનંત સ્વરૂપ છે, ' તે આપણે પ્રકારાન્તરે જાણી શકીએ છીએ. તેમ જ તે ઉપરથી આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ કે—નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગત્થી અતીત છતાં તેનાથી તે કેવળ નિઃસંગ છે નહિ. ગીતાના બાબમાં પણ કહ્યું છે કે—ઈન્દ્રિયોની વિવિધ ક્રિયાઓ વિકારવાળી અને પરિણામ પામનારી હોય છે, પરંતુ તે ક્રિયાઓનું મૂળ જે નિર્વિકાર શક્તિ છે, તે નિર્વિકાર શક્તિનું જ્ઞાન આપણને લક્ષણ વડે યદ્ય શકે છે. એ પ્રમાણે તે નિર્વિશેષ શક્તિ વિકાર નહિ પામતાં છતાં તે સધળી વિકાર પામનારી ક્રિયાઓમાં વ્યાપી રહે છે. તેટલા જ માટે શંકરે કહ્યું છે કે સર્વેન્દ્રિયોપાધિ ગુણાનુગુણ્ય મજન શક્તિમત્ તદ્બ્રહ્મ । (સધળી ઈન્દ્રિયોના ઉપાધિના ગુણ પ્રમાણે અનેક રૂપો ધારણ કરનારી શક્તિવાળો બ્રહ્મ છે.) ' અર્થાત્ બ્રહ્મની નિર્વિકાર શક્તિ સધળા પદાર્થોમાં અનુગત રહેલી છે. માત્ર પ્રાતિથી જ આપણે તે સધળી વિકારી ક્રિયાઓમાં વ્યાપી રહેલી નિર્વિકાર શક્તિ વિકારી છે, એમ જાણીએ છીએ. તેવો જ આશય ૨૪૮ કરવાને માટે શંકરે અનેક સ્થળોએ કહ્યું છે કે—' કેવળ સન્નિધિ રહેવાથી જ બ્રહ્મ ઈન્દ્રિયોના પ્રેરક થાય છે. ' તાત્પર્ય એ જ છે કે, બ્રહ્મ નિર્વિકાર છતાં પદાર્થ માત્રના પ્રેરક છે. ' કદાચ શંકરાચાર્યનો આશય તેવો ન હોત તો તેઓ એવો સિદ્ધાન્ત કેમ કરે કે—' જડને પોતાની સ્વતંત્ર ક્રિયા નથી; ચેતનના અધિક્ષા-નથી જ જડ ક્રિયાવાન થઈ શકે છે ? ' ચેતાશ્વંતરના બાબ (૧-૩) માં કહ્યું છે કે—' જુદા જુદા વિકાર પામનારા પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેવાથી બ્રહ્મની સ્વરૂપભૂત શક્તિનું જ્ઞાન થતું નથી. " ૧૨ પ્રિય પાત્રક ! ઉપર કહેલ વિવેચન ઉપરથી સારી રીતે જાણવામાં આવ્યું હશે કે—શંકરાચાર્યે કેવી રીતે બ્રહ્મને લક્ષણાદારાએ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા શક્તિસ્વરૂપ કહીને નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. ગીતા બાબમાં તેઓએ જ તે નિર્વિકાર અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મશક્તિને ' બળશક્તિ ' રૂપે ઓળખાવેલ છે. ૧૩ તે શ્લોકના પેઢેલાંના શ્લોકનાબાબમાં માયા શક્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. તે સ્વરૂપભૂત ' બળશક્તિ ' માયા શક્તિથી ભિન્ન છે, એમ

૧૨ તત્ત્વદ્વિશેષરૂપેનાવસ્થિતત્વાત્ સ્વરૂપેણ શક્તિમાત્રેણ અનુલક્ષ્યમાનત્ત્વં બ્રહ્મણઃ ॥ તે સ્વરૂપ શક્તિથી જ સધળા વિકારોમાં અનુગત રહેલ છે.

૧૩ નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવઃ.....અનન્ત વિલક્ષણ આશ્યાં (શ્રરાશ્-શમ્યાં) સ્વક્ષીયયા ચૈતન્યશક્ત્યા આવિદ્ય.....સ્વરૂપસદ્માય માત્રેણ વિમર્શિ ॥ ગીતા બાબ: ૧૬-૧૭.

" તે આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત સ્વરૂપ તેમજ ક્ષર (જગત્) અક્ષર (માયા શક્તિ) થી અત્યંત વિલક્ષણ છતાં પોતાની ચૈતન્ય બળશક્તિથી તેમાં પ્રવેશ કરીને અને પોતે તે સત્તા માત્ર સ્વરૂપે રહીને તે સર્વને ધારણ કરે છે. "

તેજ રથને તેઓએ સ્પષ્ટ કયું છે. ૧૨ કંઠ (૫-૪) બામ્બની ટીકામાં આનંદગિરિએ પણ કહ્યું છે કે—, અસત્ અથવા શૂન્યમાંથી કોઈ પદાર્થ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. કોઈ પણ રીતે ‘શૂન્ય’ જગતના પદાર્થોનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. તેથી જગતનું મૂળરૂપ એક ‘સત્તા’ છે; તે સત્તાનું નામ ‘શક્તિ’ અથવા ‘પ્રાણ’, તે પ્રાણની પ્રશ્તિ એટલે ક્રિયાનું એક મૂળ કદાચ છે. તે મૂળ કારણ નિર્વિકાર બ્રહ્મ સત્તા અથવા બ્રહ્મશક્તિ કહેવાય છે. ૧૧૫ તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે—નિર્વિશેષ બ્રહ્મશક્તિથી પ્રેરિત થઈને માયા-શક્તિ (પ્રાણ) જગદાકારે વિકસિત થાય છે.

ઉપરની સઘળી આશોચના ઉપરથી શંકરનો નિર્ણય બ્રહ્મ પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ અને પૂર્ણ શક્તિ સ્વરૂપ છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે.

૪ માયાશક્તિ એટલે શું ?

હવે આપણે શંકરાચાર્ય માયાશક્તિ કોને કહે છે, તે વિશે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરીશું. તેમ કરવાથી તેઓનો નિર્ણય બ્રહ્મ પૂર્ણ શક્તિ સ્વરૂપ છે, એમ પ્રકારાન્તરે પણ સ્થાપિત કરી શકીશું.

સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિકાસ થાય છે, તે સમયે

બ્રહ્મશક્તિ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને પરિણામ પામે છે.

પ્રથમ આપણે કહી ગયા છીએ કે—બ્રહ્મ અનંતજ્ઞાન સ્વરૂપ અને અનંતશક્તિ સ્વરૂપ છે. સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિકાસ થતી વેળાએ તે અનંત શક્તિ જગદાકારે પ્રકટ થવાનો આગ્રહ કરે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં તે નિત્ય શક્તિ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને પરિણામ અથવા અવસ્થાન્તર પામે છે. ૧૧૬ શક્તિના તે પરિણામને અથવા આગનુક (ઉપાધિ) અવસ્થાન્તરને

૬૪ ક્ષરઞ્ચ વિનાશો ય્વો રાશિઃ । અપરઃ અક્ષરઃ તદ્વિપરીતઃ મગયતો મ્હાવા શક્તિઃ ॥ ગીતા બામ્બ ૧૫-૧૬.

“ નાશ પામનારો પદાર્થોનો એક સમૂહ ક્ષર કહેવાય છે; તેથી વિપરીત સ્વભાવવાળો ને અક્ષર કહેવાય છે, તે માયાશક્તિ કહેવાય છે. ”

૬૫ શાશ્વત્તિપાણદિરસતઃ સમુત્પત્ત્યવદંતોન્નાત્ અસ્તિ સદ્રૂપં ઘણુ, જગતો મૂલં । તથા પ્રાણપદ્મલક્ષણં, પ્રાણમનુષ્ઠિરપિ હેતુર્યાત્ ॥

“ સસંધાનું શીંગડું અત્યંત અસત્ હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવતી નથી; તેથી જગતનું મૂળ કંઈ સદ્રૂપ વસ્તુ છે, એમ માનવાની જરૂર પડે છે. તે જગતનું મૂળ પ્રાણ છે, એમ લક્ષમાં આવી શકે છે; કેમકે પ્રાણથી જ પદાર્થો પ્રશ્તિ કરી શકે છે. ” અર્થાત્ માયાશક્તિ પરિણામી નિત્ય અને જગશક્તિ અપરિણામી નિત્ય કહેવાય છે. તે માયાશક્તિ ‘સર્વિશેષ સત્તા’ અને જગશક્તિ ‘નિર્વિશેષ સત્તા’ છે. તે વિશે આપણે હવે પછી વિવેચન કરીશું.

૬૬ અવિષ્ણાપતિવિધિયદિસંસ્કારાયાઃ પ્રલયાવસાનેન હ્રુદ્ધ સંસ્કારાયાઃ સર્ગોમુક્તઃ કાર્મણપરિણામઃ ॥ વેદાન્ત બામ્બ, ૨૯ પ્રમા ટીકા (૧-૧-૫).

ધ્યાનમાં રાખીને તે આગતુક અવસ્થાનું એક જુદું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી તે શક્તિને ‘અન્યકત શક્તિ’ અથવા ‘પ્રાણ શક્તિ’ કહે છે. તે ભાષાશક્તિમાંથી ક્રમવિકાસ (Evolution) થી જન્મ પ્રકટ થાય છે. તેથી તે ભાષા-શક્તિ જગતનું ઉપાદાન કારણ (Material cause) છે. પૂર્ણ શક્તિ અને પૂર્ણ ગાન સ્વરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ્યારે તે આગતુક (ઉપાધિ) ભાષાશક્તિ દ્વારાએ સૃષ્ટિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તેને શંકરાચાર્યે ‘કારણ બ્રહ્મ’ અથવા ‘સદ્બ્રહ્મ’ રૂપે ઓળખાવેલ છે. ૧૭

“જેમાં સૃષ્ટિના વિવિધ સંસ્કારો રહ્યા છે, તેવી અવિદ્યામાં પ્રલયનો જ્યારે અંત આવે છે, ત્યારે તે સ્વપ્ના સંસ્કારો જાગૃત થાય છે, અને તે જાગૃત સંસ્કારો સહિત સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને તે અવિદ્યા પરિણામ પામે છે.” શંકરાચાર્યે પોતે જ તેવે પ્રસંગે ‘જાય માન’ અને ‘વ્યાચિકીર્ણિન’ શબ્દો વાપરીને સર્ગોન્મુખ પરિણામ પડેનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. વ્યાચિકીર્ણિન એટલે પ્રકટ થવાને માટે ઉન્મુખ; તેથી તે પૂર્ણ શક્તિ એક અવસ્થા વિશેષ અથવા રૂપાન્તર માત્ર છે. સર્ગોન્મુખ એટલે પ્રકટ થવાને માટે તત્પર.

૬૭ કાર્યેન હિ લિંગેન કારણ બ્રહ્મ અદૃષ્ટમપિ સદિત્યવગમ્યતે ॥ આનંદગિરિ.
“કાર્ય રૂપ હેતુથી કાંઈ બ્રહ્મ અદૃષ્ટ છતાં તે સત છે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે.” (અન્યથા) બ્રહ્મણદ્વારામાવાત્ બ્રહ્મણઃ અસત્ય પ્રસંગઃ (શંકર), “જો તેમ ન હોય તો કાર્યનું અદૃષ્ટ નહિ થઈ શકવાથી, બ્રહ્મ અસત છે, એમ માનવાની જરૂર પડે.

માંડૂક્યોપનિષદ ઉપર ગૌડપાદચાર્યેની કારિકા (૧-૫) ના ભાષ્યમાં શંકરે કહ્યું છે કે-
સર્વં ચીજત્વાભ્યુપગમેનૈવ સતઃ પ્રાણત્વવ્યવદેશઃ સર્વશ્રુતિષુ ચ કારણત્વવ્યવદેશઃ ॥

“શક્તિ જગતનું બીજ છે; તેથી તે ભાષાશક્તિ રૂપ બીજના યોગથી નિર્ગુણ બ્રહ્મ ‘સદ્બ્રહ્મ’ અથવા ‘કારણ બ્રહ્મ’ કહેવાય છે.” રત્ન પ્રભાની ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે-

एतदव्यक्तं कूटस्थ ब्रह्मणः सृष्टिर्न सिद्ध्यर्थं स्वीकार्यम् । अर्थवती हि सा;
अन्यथा जगत्सृष्टित्वं न सिद्ध्यति ॥ શંકર, વેદાન્ત દશેન ૧-૪-૩.

“કૂટસ્થ બ્રહ્મની તે અન્યકત શક્તિને સૃષ્ટિની પ્રસિદ્ધિ માટે સ્વીકારવાની જરૂર છે. તે અન્યકત શક્તિ પ્રયોજનવાળી છે. જો તેમ ન હોય તો જગત્ ઉત્પન્ન કરનાર કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.”

શારીરિક ભાષ્ય (૧-૨-૨૧) માં શંકરે કહ્યું છે કે-જાયમાન પ્રકૃતિત્વેન નિર્દિષ્ય, અનન્તરમપિ જાયમાન પ્રકૃતિત્વેનૈવ ‘સર્વથ’ નિર્દિશતિ ॥ “જાયમાન” એટલે પ્રકટ થવાને ઉન્મુખ થયેલ પ્રકૃતિ દ્વારાએ બ્રહ્મને ‘સર્વથ’ અને ‘શૂતયોનિ’ (કારણ બ્રહ્મ) કહેવામાં આવે છે.”

જગત્કારણત્વેનોપલક્ષિત સત્-શબ્દાચ્ચં બ્રહ્મ ॥ ઉપદેશ સાદશી ટીકા, ૧૮-૭૮. જે જગતનું કારણ છે, એમ ઉપલક્ષણથી કહેવામાં આવે છે, તેમ જ જે ‘સત’-શબ્દથી ઓળખાવાય છે, તે બ્રહ્મ છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મની શક્તિના યોગથી ૧૮

કારણ બ્રહ્મ અથવા સદ્બ્રહ્મ કહી શકાય છે.

તે ૧૮ સગુણ બ્રહ્મ છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ ૧૮ આગન્તુક (ઉપાધિ રૂપ) માયાશક્તિથી જગતને સરજે છે,^{૧૮} તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની અવસ્થાને ' સગુણ બ્રહ્મ ' અથવા સદ્બ્રહ્મ નામ આપેલું છે. સદિ ઉત્પન્ન થયા પેહેલાં પ્રલયકાળમાં તે અવસ્થા એક રૂપે હોઇને બ્રહ્મ રૂપે રહેલી હતી; તેમ જ તે સમયમાં (પ્રલયકાળમાં) તે શક્તિનું કંઈ અવસ્થાન્તર થયેલું ન હતું. તે જ અભિપ્રાયથી માયાશક્તિ આગન્તુક કહેવાય છે.^{૧૯} સૃષ્ટિના આરંભમાં એક અવસ્થાન્તર થાય છે; તે અવસ્થાન્તરને ધ્યાનમાં રાખીને, તેનું માયાશક્તિ એવું સ્વતંત્ર નામ આપેલું છે. વસ્તુતઃ તે માયાશક્તિ પૂર્ણ શક્તિથી બિન્નકુલ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી. નિર્ગુણ બ્રહ્મ આગન્તુક શક્તિનું અધિષ્ઠાન હોવાથી,^{૨૦} તેને જ સગુણ બ્રહ્મ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. ખરી રીતે સગુણ બ્રહ્મ પણ પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મથી કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.

માયાશક્તિનાં જુદાં જુદાં નામો.

શંકરાચાર્યે તે આગન્તુક શક્તિને ષડ્વક્ત, ષડ્વ્યાકૃત, ષડ્કર, નામરૂપનું ઘીઝ, આકાશ, પ્રાણ, માયા, અવિદ્યા તેમજ મહાન—એ સઘળાં નામોથી ઓળખાવેલ છે. તે સઘળાં નામોનો એક જ અર્થમાં તેઓએ પ્રયોગ કરેલો છે.

૧૮ ઉપનિષદ્માં માયાશક્તિને પ્રજ્ઞા પણ કહેલ છે. જગતમાં વિવિધ ક્રિયાઓ અને વિવિધ વિગ્નાનો પ્રકટ થાય છે. તે સઘળી ક્રિયાઓ અને વિગ્નાનોના સમુદાયનું બીજ માયા છે. તે માયા જગતની સઘળી ક્રિયાઓના બીજ રૂપે શક્તિ કહેવાય છે, અને વિગ્નાનોના બીજ રૂપે પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. તેટલા જ માટે તેનામાં વિરુદ્ધ સત્ત્વ ગુણ પ્રધાન છે, એમ કહેલું છે. તે શક્તિ નિત્ય છતાં પરિણામ પામે છે; તેથી તે શક્તિ જગતકારે પરિણામ પામે છે. પરંતુ તે શક્તિના અધિષ્ઠાનશૂન્ય નિત્ય ચૈતન્ય (નિત્ય જ્ઞાન) નું કંઈ પણ પરિણામ અથવા વિકાર થતો નથી. પરંતુ પરિણામ પમનારી શક્તિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની સાથે ચૈતન્યની પણ જુદી જુદી અવસ્થાઓનાં આભાસ થાય છે; તેથી તે રીતે જુદે જુદે રૂપે ભાસવાન ચૈતન્ય ત્રિજ્ઞાન (શબ્દ જ્ઞાન, સુખ જ્ઞાન, રૂપ જ્ઞાન વગેરે) કહેવાય છે. તેથી માયાશક્તિમાં સર્વ પ્રકારનું વિગ્ન પ્રકટ કરવાની શક્તિ હોવાથી, તે પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

૧૯ આગન્તુક એટલે બ્રહ્મશક્તિની ઉપાધિ. આગન્તુક કહેવાથી બ્રહ્મ માયા શક્તિથી સ્વતંત્ર છે, એમ બોધ થાય છે.

૭૦ માયાયાં દિયતં તદ્વ્યક્તય ॥ ગીતા બા. ૧૨-૩.

" માયામાં રહેલ બ્રહ્મ તે માયાનો અધ્યક્ષ હોવાથી " વગેરે.

માયા શક્તિ કેવળ માત્ર વિજ્ઞાન (Idea) નથી.

ક. કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ વળી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે—શંકરાચાર્યની માયાશક્તિ અથવા પ્રાણશક્તિ જીવના અંતઃકરણનો એકાદ સંસ્કાર (અથવા Idea) માત્ર છે. એવા વિચારને વશ થઈને ધણાઓ શંકરાચાર્યને ‘ પ્રચ્છન્ન બોધ ’ અને ‘ માયાવાદી ’ કહીને, તેઓનો ઉપહાસ કરે છે. પરંતુ અમારો તો એ જ નિશ્ચય છે કે, તેઓનો વિચાર કેવળ ભૂલભરેલો જ છે. આ વિષય થલો સૂક્ષ્મ અને ગંભીર હોવાથી તેના ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન આપવાનું પાઠકગણને વિનંતીએ છીએ. આરંભમાં જ અમે કહી દઈએ છીએ કે—શંકરાચાર્ય પોતે અથવા તેઓના ટીકાકારોમાંના કોઈએ પણ માયાનો તેવો અર્થ કદિ પણ કયો નથી. શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ રીતે માયાને જગતનું ઉપાદાન કારણ (Material cause) કહ્યું છે, તેમ જ તેને ‘ શક્તિ ’ રૂપે ઓળખાવેલ છે.

જગતમાં પશુ, પક્ષી, તર, સતા, મનુષ્યાદિ વિવિધ નામ રૂપાત્મક પદાર્થો પ્રકટ થયેલ છે. પ્રલયકાળમાં તે સર્વળા પદાર્થો અવ્યક્ત (અપ્રકટ) સ્થિતિમાં હતા. તેનું નામ જ જગત્ની ‘ પૂર્વાવસ્થા. ’ જગત્ની એ ‘ પૂર્વાવસ્થા ’ ‘ અવ્યક્ત, ’ ‘ અવ્યાકૃત ’ અવસ્થા ના નામથી શ્રુતિમાં કહેલ છે.^{૭૧} જેટલાં જેટલાં નામ રૂપો છે, તે સર્વળાં પ્રલયકાળમાં અવ્યક્તરૂપે બ્રહ્મમાં જ લીન થાય છે.

માયારાકિત જડ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે.

શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—તે ‘ પૂર્વાવસ્થા ’ અથવા ‘ અવ્યક્તાવસ્થા ’ જ જગતનું કારણ છે.^{૭૨} કાર્ય ઉપરથી, તેનું કારણ પણ છે, એમ બોધ થઈ શકે છે. કાર્ય ન હોય તો કારણ છે કે નહિ, તે જાણવામાં આવી શકે નહિ. કાર્યની સત્તાથી કારણની સત્તાનું અનુમાન થઈ શકે છે. તેટલા માટે જગતનાં વિવિધ કાર્યો ઉપરથી તે કાર્યોનાં કારણો પણ છે, તેથી જાણી શકાય છે.^{૭૩} શંકરાચાર્યે તે કારણ (એટલે અવ્યક્તાવસ્થા) ને કાર્યની ધોજ

૭૧ જગદિદમનભિવ્યક્તનામરૂપં.....પ્રાગવસ્થ્યં અવ્યક્તશબ્દાર્હન્યં અણુપ-ગમ્યતે ॥ વેદાન્ત દર્શનનું શાંકર ભાષ્ય (૧-૩-૪). પ્રાગવસ્થાયાં જગદિદમવ્યાકૃત માસીત્ ॥ ૨૯પ્રભા.

“ હણુ પ્રકટ થયું નથી, તેનું નામ રૂપાત્મક જગત ‘ પૂર્વાવસ્થા ’ અથવા ‘ અવ્યક્ત ’ શબ્દથી જાણવાને યોગ્ય છે. ” “ પૂર્વાવસ્થામાં આ જગત અવ્યાકૃત હતું. ”

૭૨ યદિ વયં સ્વતંત્રાં કાશ્ચિત્ પ્રાગવસ્થ્યાં જગતઃ કારણત્વેનાભ્યુપગચ્છેમ ન સ્વતંત્રા ॥ વેદાન્ત ભાષ્ય ૧-૪-૩.

“ જો આપણે કોઈ “ સ્વતંત્ર પૂર્વાવસ્થા ” જ “ જગતું કારણ છે એમ અનુમાન કરીએ તો વસ્તુતઃ તે પૂર્વાવસ્થા સ્વતંત્ર નથી. ”

૭૩ કાર્યેન હિ લિંગેન કારણં (બ્રહ્મ) અદૃષ્ટમપિ સદિત્યવગમ્યતે । તથો-વસમ્મથેતુ.....અસદેવ કારણમપિષ્ટાત્ ॥ ગૌડ પાદશરિકા ૧-૬, આનેકગિરિ. ” કારણ (એટલે બ્રહ્મ) અદૃષ્ટ છે, છતાં કાર્ય રૂપ-હેતુથી, તે સત્ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે;

શક્તિ અથવા દૈવીશક્તિ કહે છે. ૭૪ તેઓ કહે છે કે—જગત્તાં જોટલાં કાર્યો (પદાર્થો) પ્રલયકાળમાં બીજા શક્તિરૂપે હીન હતાં, તેજ બીજાશક્તિ પ્રકટિત નામરૂપેની 'પૂર્વાવસ્થા' છે. " વળી તેઓએ વિશેષતઃ કહ્યું છે કે—" જ્યારે જગત્તેનો લય થાય છે, ત્યારે તે શક્તિ રૂપ જ થઈ જાય છે; અને તેજ શક્તિમાંથી ફરીથી તે પ્રકટ થાય છે; ૭૫ શંકરાચાર્યે પોતેજ એ પ્રમાણે કાર્યની અવ્યક્તાવસ્થાને શક્તિ શબ્દથી ઓળખાવેલ છે. રત્ન પ્રભામાં પણ શક્તિનું વ્યાખ્યાન પણ તેજ પ્રમાણે કરેલું છે. તેમાં પણ કહ્યું છે કે—જ્યારે સકલ કાર્ય કારણમાં હીન થઈ જાય છે, ત્યારે તે કારણ બીજને 'શક્તિ' કહી શકાય છે. ૭૬

ઉપાદાનજ શક્તિ કહેવાય છે.

તે કારણશક્તિ કર્મમાત્રનું ઉપાદાન કારણ છે. પ્રલયકાળમાં કાર્યની સ્થિતિ ઉપાદાન સિવાય બીજામાં રહી શકતી નથી. ૭૭ રત્ન પ્રભામાં પણ એમ કહ્યું છે કે—જ રીતે એક જો એવું અનુમાન ન ઉપજાવીએ તો સદ્ગુણ કાર્યનું કારણ અસત્ થઈ જાય. " કાર્યનું જ કારણ છે, તે તેની શક્તિ જ છે, તે વિશે પણ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—

કારણસ્વાત્મભૂતા શક્તિઃ, શક્તેષ્વ આત્મભૂતં કાર્યમ્ ॥ વેદાન્ત બ્રાહ્મ ૨-૧-૧૮.
" કારણનું અવસ્થાન્તર, તે શક્તિ છે, અને શક્તિનું અવસ્થાન્તર કાર્ય છે.. "

૭૮ હૃદયમેવ વ્યાકૃતં નારૂપાવભિન્નં જગત્ પ્રાગવસ્થાવાં...વીજશક્ત્યવસ્થં
અવરક્ત શબ્દયોગ્યં દર્શયતિ ॥ શારીરિક બ્રાહ્મ, ૧-૪૨.

તેજ દૈવીશક્તિ રચ્યાકૃત નામરૂપા નામરૂપયોઃ પ્રાગવસ્થા ॥ ૧-૬-૪.

(દૈવી શક્તિઃ પરમેશ્વરાધીના, અસ્વતંત્રા)

" આ હૃદયમાન વ્યાકૃત (વિસ્તાર પામેલું) તેમજ નામ રૂપથી વિભિન્ન થયેલું જગત્ જ પૂર્વાવસ્થામાં બીજા રહેલું હતું, તે સમયે તે 'અવ્યક્ત' સંજ્ઞાને યોગ્ય હોય છે. "

" નામ અને રૂપનો જમાં બેઠા પડ્યો નથી, તેમ જ નામ રૂપની જ પૂર્વાવસ્થા છે, તેજ દૈવી શક્તિ છે. " [દૈવી શક્તિ પરમેશ્વરને અધીન અને અસ્વતંત્ર હોય છે.]

૭૯ પ્રલીયમાનમપિ ચેદં જગત્ શક્ત્યવશેષમેવ પ્રલીયતે, શક્તિ મૂલમેવ
ચ પ્રભવતિ । इतरथा आकास्मिकत्वं प्रसंगात् ॥ શારીરબ્રાહ્મ ૧-૩-૧૦

" આ જગત્ જ્યારે પ્રલય પામે છે, ત્યારે શક્તિ સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે; અને સદિ કાળમાં તેજ જગત્ શક્તિમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જો એમ ન હોય તો આપું જગત્ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવાનો પ્રયત્ન આવે. "

૭૬ કારણાત્મના લીનં કાર્યમેવ અમિશ્યકિનિયામકતયા શક્તિઃ ॥ ૨-૧-૧૮.

" કારણ રૂપે હીન થયેલ કાર્યજ શક્તિ છે; કેમકે તે શક્તિ જ કાર્યના પ્રકટીકરણમાં નિયામક હોય છે. "

૭૭ ન હિ અકારણે કાર્યસ્ય સમ્યતિષ્ઠાનમુપપદ્યતે સમાચરણાત્ ॥ પ્રભા-
પનિયદ્-બ્રાહ્મ ૧-૧.

મોટું વાનું પ્રજા બીજ શક્તિ રૂપે રહેલું હોય છે, તે રીતે પ્રજાકાળમાં કાર્યમાં ચોતીના ઉપાદાનમાં શક્તિ રૂપે રહે છે. ૭૮

તે (પૂર્વાવસ્થા અથવા બીજ શક્તિ અથવા અવ્યાકૃત)

વસ્તુતઃ બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર નથી.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્યે આપણને કહી દીધું છે કે—જગત્માં સઘળાં કાર્યો, ઉત્પત્તિ થયા પેહેલાં, બ્રહ્મચૈતન્યમાં પ્રાણશક્તિરૂપે રહેલાં હતાં. પ્રાણ બીજ શક્તિદ્વારાએ બ્રહ્મ ચૈતન્ય જગત્નું કારણ છે, એમ પણ તેઓએ કહેલું છે. ૭૯ વસ્તુતઃ તે બીજ શક્તિ બ્રહ્મથી ભિન્નકલ્પે ભિન્ન નથી. બ્રહ્મની સત્તાથીજ તે બીજ શક્તિની સત્તા રહેલી છે; કેમકે તે બીજશક્તિ બ્રહ્મસત્તાની એક વિશેષ અવસ્થા જ છે; અને તે પ્રમાણે જ વિશેષ અવસ્થા હોય તે કેવળ સ્વતંત્ર શી રીતે હોઈ શકે ? તેટલા માટે જ બ્રહ્મને બીજશક્તિના યોગથી જગત્નું કારણ

કારણ વિના કાર્યની સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી; કારણ કે તે કારણ વિના કાર્યને રહેવાનું પોતાનામાં કંઈ સામર્થ્ય નથી. ”

૭૮ સ્વોપાદાને લીનકાર્યરૂપા શક્તિસ્તુ વીજે મહાન્નયોમ્નય રિતિષ્ઠિતિ ૧-૩-૩.

પરતન્ત્રત્વાત્ ઉપાદાનમપિ શક્તિઃ ॥ ૧-૨-૨૨.

“ પોતાના ઉપાદાન રૂપ બીજમાં લીન થયેલી છે કાર્યરૂપ જેની શક્તિ, તેનું વડ દક્ષ તે બીજમાં જ રહેલું હોય છે. ” “ ઉપાદાન પરતંત્ર હોવાથી તે શક્તિ રૂપ જ છે. ”

૭૯ સર્વજાત્વાક્રુપગમેનૈવ સતઃ પ્રાણત્વવ્યપ્દેશઃ સર્વથુતિષ્ઠિ ચ કારણત્વવ્યપ્દેશઃ ॥ શંકર, ગૌડપાદશરિકા ૧-૨.

સર્વજાત્મકત્વમ પરિત્યજ્યૈવ.....સત્ત્વ=શબ્દ વાચ્યતા ॥ શંકર.

“ પદાર્થ માત્રનું બીજ સત્ત્વ છે, એમ અનુમાન થવાથી, સઘળી શ્રુતિઓએ તેનો પ્રાણરૂપે તેમ જ કારણ રૂપે બોધ કર્યો છે. ” “ પદાર્થ માત્રના બીજપ્રાણનો સંબંધ સત્તામાં... સત્ત્વનું સત્પણું સાર્થક થાય છે. ”

સર્વમાવાનામુત્પત્તેઃ પ્રાક્ પ્રાણ ધીજાત્મનૈવ સત્ત્વમ્.....સર્વમાવાન્ પ્રાણ ધીજાત્મા જનયાતિ ॥ શંકર ૧-૬.

સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રાણ બીજરૂપે જ સત્પણું હોય છે. પ્રાણ બીજ શક્તિ સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. ”

૮૦ તથા ચ સત્ત્વઃ આત્મનઃ.....અવિદ્યમાનતા ન વિચિત્તે, સર્વપ્રાણ્યભિચારાત્ ॥ इत्यादि ॥ ગીતા ભાષ્ય ૨-૧૬.

“ તેજ પ્રમાણે આત્મા રૂપ સત્ત્વનું અનસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકેલું નથી, કેમકે તે સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલ છે. ”

અથવા સદ્બ્રહ્મ કહેલ છે; અને તેજ પ્રમાણે તે સદ્બ્રહ્મજ નગતમાં અનુગત રહેલ છે, એમ પણ શંકર સ્વામીએ કહેલું છે.^{૮૦} જો તેમ ન હોય તો, એટલે બ્રહ્મને શક્તિનો યોગ ન હોય તો શુદ્ધ ચિન્માત્ર બ્રહ્મ ચૈતન્ય જડ નગતનું 'ઉપાદાન' થઈ શકે નહિ. તેટલા જ માટે તેઓએ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે—“બીજસંહિત બ્રહ્મ નગતનું ઉપદાન કારણ છે, એમ શ્રુતિએ વર્ણવેલું છે.”^{૮૧}

પ્રિય પાઠક ! આ સધળા વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે--શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે માયાશક્તિ કંઈ પણ વિજ્ઞાન (Idea) માત્ર નથી. તેઓના અભિપ્રાય મુજબ માયાશક્તિ તો જગત્ની ઉપાદાન શક્તિ છે. શંકરાચાર્યનો આશય મ.પાને વિજ્ઞાનમાત્ર કહેવાનો હેતુ તો, તેઓએ સામાટે 'શૂન્યવાદ' અને 'વિજ્ઞાનવાદ' ની સામે બીજણ સંગ્રામ મચાવેલ છે ? વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કરીને, શા માટે તેઓએ જગત્નું પરિણામ પામનારી ઉપાદાન સત્તા સિદ્ધ કરેલી છે ?^{૮૨}

(અપૂર્ણ.)

માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહેતા.

૮૧ इतरान् सर्वं भावान् प्राण योजात्मा जनयति ॥ भांडूक्योपनिषद् उपरती
गौडपादाचार्यनी કારિકા ઉપર શાંકરબાળ્ય. ૧-૬.

“ બીજ સધળા પાદાર્થોને પ્રાણ બીજ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ” કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય-માંથી જગત્તા પદાર્થોને પ્રાણબીજ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ” કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યમાંથી જગત્તા પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. ”

૮૨ વેદાન્તદર્શન (૨-૨-૨૮ તથા ૩૦) ના સૂત્રના બાળ્યમાં વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કરેલું છે, બૃહદારણ્યકમાં પણ વિજ્ઞાનવાદનું કરેલું છે.

કાવ્યાર્થ-પ્રદીપ.

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचं अमृतामात्मनः कलाम् ॥ भवभूति ॥

સર્વ સાહિત્યમાં કવિતાનું સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે અને કવિ એ દેશની કેળવણીનું અને તે કાળની પ્રજાના આત્મોદ્ધારનું વ્યક્તિરૂપ ફળ છે. કવિ એ તત્ત્વવેત્તા ન્યાયદક્ષ, રાજ્યસત્તાઅધિકારી અને અન્ય મહાન વ્યક્તિઓમાં પણ અનુચ્ચપદ ધરાવનાર આત્માનો આર્થિભાવ છે અને તેથી એ સર્વ વિદ્યાન અને સંસાર વ્યવહારમાં કુશળ પુરુષોના પણ માનને પાત્ર છે. અન્ય સર્વ લેખકો અને નિદાનોના જ્ઞાનનો આધાર તેમના પોતાના સ્વરૂપ કાળના પરિવિષ્ઠન અનુભવના ઉપર હોય છે અને તેથી સ્વભાવેજ પ્રમાદારપર હોય ત્યારે કવિનું જ્ઞાન તેના ઉચ્ચ આત્માના વિદ્યાસમાં સ્વતઃસિદ્ધ હોઈ પ્રસંગાનુસાર રૂઝરિ નીકળે છે તેથી તે સંત્યરૂપ હોઈ પ્રમાણુ બનવા યોગ્ય થાય છે. કદિ સર્વકાળને માટે તે પ્રમાણુ ન થાય તો પણ જે કાળમાં એ મહાન કવિ જન્મ્યોહોયછે તે કાળને માટે તો પ્રમાણુરૂપ સ્વિકારવા યોગ્ય છે. આવાંજ કેટલાંક કાઠણને લીધે લોકમાં એકાદ તત્ત્વવેત્તાનો અભિપ્રાય ટાંકી સસનિરૂપણ કરવા કરતાં એકાદ ઉત્તમ કવિની બે કડીઓ ટાંકી સસને સમજાવી તેને તેમના મન ઉપર કસાવવાની પ્રજ્ઞાલિકા સર્વ દેશમાં પ્રચલિત છે તત્ત્વવેતાના અભિપ્રાય કરતાં લોકને ઉત્તમ કવિના એક નાના વાક્યમાં વિશેષ શ્રદ્ધા રહે છે. કવિનું વાક્ય તેમના અંતઃકરણમાં હંકુ અને સન્નિહ્ય ચોડી જાય છે અને તે ત્યાં યપેષ્ટ અસર ઉત્પન્ન કરે છે. વિચારક શુષ્ક વિચારનુંજ પરિણામ પ્રકટ કરે છે સારે કવિ જે સસ પોતે પ્રકટ કરે છે તે સસને, અર્થિમાન પોતા સમક્ષ ખડુ થયેલું જીવે છે. સસની સાથે તદુપજની જાણે સત્ય જાતેજ પોતાનો બોધ કરતું હોય તેમ સર્વ જોસમાં કવિ પોતાના લેખદ્વારા તેનું દર્શન કરાવે છે. લેખકને જે કંઈ કહેવાનું હોય તેની સાથે તદુપ જની જે લેખ લખવામાં આવેતો તે પણ એટલોજ ઉચ્ચ થાય પણ કવિને એથી પણ એક વિશેષતા હોય છે અને તે વિશેષતાને લીધેજ તે સર્વ સાક્ષરોનું શિરામરણ છે. કવિની સરસ્વતિના સંસારમાં આ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા સંબંધે કવિતાનું સ્વરૂપ સમજનાર વિદ્વાનમાં ભાગ્યેજ વિરૂદ્ધ મત હશે પરંતુ આ કવિ કપો અને એની આ કવિતા કઈ એ અનેક વિવાદનું સ્થાન છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો એક વખત લોપ થઇ ગયો ત્યાર પછી લખેા કાળ આપણા દેશમાં સર્વત્ર અંધકારજ પ્રસરી રહ્યો હતો. તે કાળમાં જે સાહિત્ય વિરસ વિરસ લખાતું તેનો લોકમાં યપેષ્ટ પ્રચાર થતો નહોતો અને કવિતા અને તેનું ધોરણ માત્ર જે એ ચાર વિદ્વાન હોય તેમના મત ઉપરજ રહેતું, અને એમનો અભિપ્રાય તેજ પ્રમાણુ ગણાતો. એવા સમયમાં આ સ્થિતિ અનિવાર્ય હતી, પરંતુ તેનું પરિણામ એ થયું કે પછીથી વિદ્યાનો પ્રચાર થતાં પણ આપણામાં આવા અભિપ્રાયમાત્રને અવસંખી ચાલવાની ટેવ પડી ગઈ અને તેનો શાસ્ત્રીય વિચાર થતાં અટક્યો. એ સાહિત્યનો પુનરોદ્ધાર શરૂ થયો તેની સાથેજ અંગ્રેજી અભ્યાસના સાહિત્યે આપણા જનમંડળમાં દેખાવ દીધો અને આ રાજ્ય બાંધાનું સાહિત્ય સિખતાં પણ પ્રૌદ્ગેસરના અભિપ્રાયને માન આપતાં નાત્ર એવા અભિપ્રાય ઉપરજ

તેમની કવિતાનું પણ ધોરણ બાંધતાં શિષ્યા દુઃખ એ ચયું કે ધણેક વખતે પારકાના અભિપ્રાય ઉપરજ આપણા વિચારનું જીવન બંધાયું અને અમુક અંગ્રેજી અથવા સંસ્કૃત કવિને આપણા શિક્ષકોએ મહાન કવિ કહ્યો માટે આપણે પણ તેને મહાન કવિ સ્વીકારી લીધો અને આવા વિચારનું બળ વધતાં આપણે એવા વિચારને આપણને સૂઝ્યું તેમ અનેક યુક્તિદ્વારા સમર્થન કરવા મેડયા. કોઈ સ્વતંત્ર વિચારવાળો આવા પ્રચલિત મતથી વિરૂદ્ધ પડ્યો તો તે અશિક્ષિત લેખાવા લાગ્યો અને બહુલા વર્ગમાં એમ પણ કહેવાવા લાગ્યું કે એને તો કવિતાનો કાંઈ રસજ નથી, એતો કવિતાનું રહસ્ય સમજીજ ન શકે. કેટલેક અંશે આવા અપવાદની પ્લીકથી કવિતાના ત્રિષય ઉપર સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય વિચાર થતાં અટક્યા હશે.

એક તરફ સંસ્કૃતનો ભંડાર ધીમે ધીમે ખુલ્લો થવા લાગ્યો તો બીજી તરફથી સાંપ્રત-કાળના અંગ્રેજી કવિઓની કવિતામાં આપણી પ્રવૃત્તિ ધણી વેગથી ધસી ચાલી. સંસ્કૃત કવિતાની એકધારી ચાલી આવતી પદ્ધતિ પ્રાચીન વિચારોથી કેટલેક અંશે વિમુખ થય્યાં આપણાં અંતઃકરણને કંટાળો આપવા લાગી અને કેટલીકવાર રસરાજ શૃંગારના ઉપર પણ આપણને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. શૃંગારરસનો અર્થ આપણી બુદ્ધિમાં કાંઈક વિપરીત ભાવનાની સાથે જોડાયો, અને આધુનિક સંસારની તરીભાતના ફેરફારમાં કેટલીક ઉત્તમ સંસ્કૃત કવિતા ઉપર આપણને અનાદર થયો. તેથી કવિનું હાર્દ સમજી કવિતાનું સ્વરૂપ સંમજવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિનાજ દૂરથી તેનો તિરસ્કાર કરતાં શિષ્યા અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત કે ગુજરાતીના અભ્યાસ કરતાં વધારે સારો થવાથી અંગ્રેજી કવિતા સરળ અને તેનો શબ્દાર્થ સર્વને સહજ સમજાય તેવો થતાં આપણે તેનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા અને આપણા શિક્ષકના અભિપ્રાય ઉપર બંધાયેલા આપણા વિચારમાં કવિતાનું હાર્દ સમજ્યાજ વગર અમુક પદ વર્ણસંવર્ધનું છે કે અમુક ફકરો શૈક્ષણીયરનો છે એટલુંજ જાણતાં " અહા શી ઉત્તમ કવિતા, " એમ બોલી બોલી પ્રસંશા કરવા લગ્યા. મારો ઉદ્દેશ એમ નથી કે આ કવિઓની કવિતા સારી નથી. કહેવાનું માત્ર એટલુંજ કે રહસ્ય સમજ્યા વિના પારકાના અભિપ્રાયના ઉપરજ કવિતાનું ધોરણ આપણે બાંધવા માંડ્યું. આને પરિણામે એક અમુક પદ્ધતિ, વૃદ્ધ, બાળક અગર સંસારના અમુક અનુભવ ઉપર લખેલા અંગ્રેજી કવિના વિચારોનું તેજ રૂપમાં અને તેવાજ ગુજરાતી શબ્દમાં નીચ અનુકરણ શરૂ થયું. કવિનું હાર્દ નહીં હોવાથી કાગળએ ધોરણ કરેલાં પીંછાના જેવો આ કાવ્યનો વેશ દેખાવા લાગ્યો, છતાં એના જેવા વિચાર વર્ણસંવર્ધન કે શૈલીએ અંગ્રેજી કાવ્યમાં બતાવ્યા છે માટે આ ગુજરાતી કાવ્ય પણ એટલુંજ ઉચ્ચ છે અને તેનો લેખક વર્ણસંવર્ધન કે બાવરનના જેટલોજ ઉચ્ચ કવિ છે એમ કેટલાકમાં મનાવા લાગ્યું. આવી રીતે એક તરફથી સંસ્કૃત કવિતાનો અનાદર, અને બીજી તરફથી કવિનું હાર્દ સમજ્યા વિના માત્ર તેનું અનુકરણ કરવાની નીચ હલુમાએ તેમના જેવા શબ્દો ચંવાળાં કાવ્ય રચનાની ઉતાવળી પ્રવૃત્તિ, એ ઉભય દોષે કવિ અને કવિતાના પાપાર્થ સ્વરૂપના અભ્યાસ ઉપર આપણામાં ઉદાસીનતા આણી. કવિ એટલે બસ મરત, કવિતા એનો એક ઉર્મિનો ઉછાળોજ, કવિ અને કવિતા એ વિદ્વાનની ઉચ્છૃંખસતાજ, જે વિચાર કાઢનાથી ન સમજાય તેવો અવ્યવસ્થિત વિચાર ગમે તે રૂપમાં ચૂકવો એજ નૈસર્ગિક ઉત્તમ કવિત. આવા માંડા વિચારે આપણા સાહિત્યમાં ઘણીક હાની કરી. કવિની સાહિત્યમાં જે અતિ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા હતી તેને હીચુપદ લગાડી, કવિ એ માત્ર એક ઉપહાસનું સ્થાન થયો

અને ચારે તરફથી એમ બુમ આવવા લાગી કે ગુજરાતમાં કોઈ કવિજ નથી. અનેક કવિ નામ ધારી લેખકો ચારે તરફથી ઉછળી નીકળ્યા પણ યથાર્થ કવિત્વના અભાવે નીકળ્યા તેવાજ ધીમે ધીમે શમાવા લાગ્યા. હજુ એવા નીકળશે અને શમશે અને એવા કોકમાંજ યથાર્થ કવિતાનું જ્યાં સ્ફુરણ થયું હશે તેવી કોક કોક વિરલ યક્તિયોજ એમની પાછળ રહેશે.

ગુજરાતી કવિતાની આવી નીચ કૃત્રિમતામાં ત્રીજું એક કારણ બન્યું હતું સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના યુદ્ધમાં મૂળ ગુર્જર કવિઓ તો કેવળ વિસારેજ પડી ગયા યથાર્થ કવિત્વનો જોનામાં અંશ હતો એવા ગુર્જર કવિઓએ સ્વભાવેજ આપણા દેશને અને આદીની વસ્તુને કેવી દૃષ્ટિથી જોઈ છે તે જાણવા આપણે કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નહો. સંસારંગી કઈ કઈ વસ્તુઓમાં એમના ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન થયું અને કેવી રીતે તે વસ્તુઓએ એમનામાં આત્મ વિલાસ સ્ફુરવ્યો એ જાણવું આવશ્યક હતું તેમ નહો કરતાં પારકા દેશની દૃષ્ટિને એક અજ્ઞાન કારીગરની પેઠે આપણે આપણા દેશકાળને અનુકૂળ કરવા મથાંજ ગયા. આનું પરિણામ આવ્યું, નિષ્પજ આવે તે સ્વાભાવિક છે. કવિતા જો આત્માનો નિસર્ગ આલિખાવજ હોય તો અન્ય દેશની કવિતાનું આપણા દેશમાં અનુકરણ થઈ શકેજ નહો. અનુકરણ એ કવિત્વના વિચારનીજ વિરુદ્ધ છે. આત્મવિકાસનું ધોરણ પ્રત્યેક દેશમાં જુદુ હોય છે અને તેનું દર્શન પણ એવા જુદાજ રૂપમાં યાય છે.

આવીરીતે પ્રત્યેક દેશમાં ત્યાંની કેળવણીના ધોરણને અનુસરી દેશકાળાનુસાર કવિના ભિન્ન ભિન્નરૂપ ધરે છે પરંતુ એ સર્વ ભિન્નતામાં કવિતા અને તેના કારણભૂત આત્મવિકાસનો સંબંધ માત્ર કવિઓમાં સર્વત્ર એકજરૂપે દર્શન દે છે. અને તેથી જ્યાં જ્યાં કેળવણીનું ધોરણ ઉચ્ચ હોય છે ત્યાં દરેક દેશના કવિની-કવિતા વિદ્વાનનું મન હરણ કરવા શક્તિમાન નીવડે છે. ઉપર દર્શાવે ગયા તે ક્ષુદ્ર અનુકરણમાં તો માત્ર પરદેશની કવિનારૂપી ત્યાંની સર્વ અવસ્થાના રજને તેના કારણ ભૂત ત્યાં આત્મવિકાસની કેવળ અવગણના કરી આપણા દેશની ભિન્ન અવસ્થામાં પણ અને અહીંનાં આત્મવિકાસરૂપ કારણની સાથે કેવળ અસંબદ્ધ છતાં એમને એમ નાણી લાવી આપણી બાળાનું વસ્ત્ર પહેરાવવામાં આવે છે. આમ કરતાં તેનું સ્વરૂપ કેવળ કદાચુ અને છે અને આવા પ્રયત્નમાં કવિતા એ કાંઈ કારણના નિયમને અનુસરી વર્તનાર પ્રત્યેક દેશનું અને તેના વિવિધ જીવનઅવસ્થાનું નિસર્ગ રજ છે તે કેવળ વિસરાર્થ જાય છે. કવિતાનો ઉદય તે પ્રત્યેક દેશના જે વિવિધ વ્યવહારો ત્ય ના મનુષ્ય જીવન ઉપર અસર કરે છે તે તમામ વિવિધ વ્યવહાર ઉપર આડકતરાતી રીતે આધાર રાખે છે અને જ્યાં સુધી અહીંના આ સર્વ વ્યવહાર બદલી નાખીએ નહો અને તેથી આપણા જીવનનો પ્રવાહ પણ જુદીજ દિશામાં વહેવારીયે નહો ત્યાં સુધી પરદેશની કવિતા પણ આપણા દેશમાં અને આપણી ભાષામાં લાવી શકીએ નહો અને આવા પ્રસંગમાં આપણી ભાષાજ આપણે ફેરવરી પડે. આ પ્રસંગે આટલું ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે કે કવિતાનું ભાષાન્તર એ કવિતાથી કેવળ ભિન્નજ છે. આપણે અંગ્રેજી કવિતાનું ભાષાન્તર કરીએ પણ અંગ્રેજી કવિતાના અનુકરણવાળા ગુજરાતી કવિતાનો નજ લખો શકીએ. અંગ્રેજીનાંજ જીવન પ્રવાહમાં જેનું જીવન બન્યું હોય તેજ તેવી કવિતા લખી શકે. જ્યાં

જીવન પ્રવાહ અને તેને અંગે વિચાર શ્રેણીનું જુદી હોય ત્યાં આત્મવિવાસનું સ્કરણ પણ તેથી જુદીજ રીતે થાય છે. એક વિચાર માત્રની સામ્યતાથી કવિતાનું સામ્ય આવતું નથી કારણ કે કવિના એ માત્ર વિચાર નથી પણ વિચારનું જીવન છે. કેવળ વિચાર તે માત્ર જીવન વિનાનું ખોખું છે અને એવા નિર્ઘર્ષ ખોખામાં પારિભાષિક સાહિત્યનો એક પણ અંશ રહેતો નથી.

પ્રત્યેક દેશની કવિતા સર્વાંશે તેજ દેશના પ્રતિબિમ્બવાળી હોઈ ખીજ દેશની બની શકતી નથી છતાં કવિતાના લક્ષણની સામ્યતા તો ઘણેક અંશે સર્વ દેશમાં સ્વીકારાય છે. આ લક્ષણનો વિચાર સ્પષ્ટ થવાની અત્યારે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અતિ અગત્ય છે કારણ કે એના અભાવે ગમે તેવો લેખ કવિતાનું નામ ધારણ કરે છે અને તેનો લેખક કવિપદનો હક પ્રાપ્ત કરવાની લુલુપ્તાએ સાહિત્યને 'દિનપ્રતિદિન કેવળ નિર્માત્ર્ય કરી નાખે છે. આ લક્ષણનો વિચાર સ્પષ્ટ કરવામાં સર્વાનુમતે સ્વીકારાયેલી સરસ્વતીની સૃષ્ટિમાં કવિની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા આપણને ઘણી સદાયક બનશે. કવિની આ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાનો આપણે સ્વીકાર કર્યો એટલે આપણા આગળનો પ્રશ્ન કોઈક જૂઠાણ રૂપમાં ઉભો થાય છે. આપણે સહજ પૂછીશું કે કયો લેખક આવી ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા વાળો હોઈ શકે? અને તેનું લખાણ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે? આવા ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાવાળા લેખકનેજ આપણે કવિ કહીશું, અને તેવો કવિનું જે લખાણ તેજ મથાર્ય કવિતા કહેવાશે. એજ લખાણ સર્વાનુમતે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાના માનને પામશે અને એજ કવિતાના કંઠમાં સર્વે મનુષ્યની અદ્ધા અરખલિત ચોટશે. એજ કવિતામાં સહજતાનાં હૃદય લુપ્ત થશે અને બીજા લખાણને એ દિવ્ય કાટીમાં પેસવાનો કદિ હક પ્રાપ્ત થશે નહીં. આ લેખક અને તેના લખાણનું પ્રયત્ન કરણ કરી તેમને તપાસતાં આપણે કવિતાનું શુદ્ધ અને રસ લક્ષણ બાંધવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું.

કવિતાની પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરતાં પ્રથમ તો આપણને એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે કવિતા એ લેખકનું આકસ્માતિક લખાણ હોઈ શકેજ નહીં. કારણ કે એવા અકસ્માતનો અર્થજ વિચારશૂન્યતા છે, અને વિચારશૂન્ય લખાણ અથવા જે લખાણનો ઉદ્ભવ પૂર્વ વિચારમાં થયો નથી તે લખાણ શરૂઆતમાં વર્ણવેલી પ્રતિષ્ઠાને પામી શકતું નથી. એવા વિચારના ઉપર જે પ્રજનનું વર્તન થાય તો તેના નાચ ચતાં કેટલીવાર લાગે? અને આવા આકસ્માતિક કવિયો જે પ્રજના માનને પાત્ર થાય અને તેમને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળે તો અવશ્ય તે પ્રજાની અધમતા તેજ દિવસથી અંકાઈ જાય કદિ એમ કહેવામાં આવે કે ખારા કુવામાંથી મીઠા પાણીનો એક લોટો બરાબ આવ્યો તો શું તે વાત માનવામાં આવશે? અને કદિ કોઈક માણસ એવું સિદ્ધ કરે તો પણ શું સમગ્ર જનમંડળ તેના ઉપર વિશ્વાસ પણ રાખશે? એમ બની શકે કે ધીમે ધીમે ખારા કુવાની સેરબંધ થઈ જઈ મીઠા પાણીનાં ઝરણુ છૂટે પણ જે આ પ્રમાણે મીઠા ઝરણુનો પ્રવાહ અરખલિત થતો જાય અને એવા ઝરણુમાંથીજ મીઠું પાણી આવે તો આકસ્માતિક દોષ જતો રહે અને કુવોજ મીઠો ગણાય. એકાદ વખત એવું મીઠું પાણી આવ્યું એમ કોઈ કહે તેટલા ઉપરથી લોક તેનું પાણી કદિ વાપરવા માંડશે નહીં. આનું આકસ્માતિક કવિતાનું ઝરણુ કદિ જે દેખાવ દે તો એવા આકસ્માતિક લખાણને પ્રતિષ્ઠા મળતી નથી પણ એવા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત કવિતાના સામ્યને કીધેજ

આકરમાતિક લખાણની કિંમત યાચ છે. પણ તેટલાજ ઉપરથી એને કવિતા કહેવાતી નથી; અને તેવે પ્રસંગે એ લેખકને આપણે કવિ પણ કહી શકીએ નહીં. કવિતા જ્યારે તેના લેખક કવિનું સતત વહેતું લેખ ઝરણુ છે ત્યારે કવિતાની પ્રતિષ્ઠા તપાસવા કરતાં કવિનીજ પ્રતિષ્ઠા તપાસવી એજ યોગ્ય છે કારણ કે કવિનું સર્વ લખાણ કવિતા રૂપેજ દર્શન દે છે અને કવિનું લક્ષણ બાંધતાં કવિતાનું લક્ષણ બંધાઈ રહેશે.

અત્યાર મુધીના તમામ નામાંકિત તત્વતાઓએ એક વાતનો ગર્ભિત રીતે સ્વીકાર કરેલો છે કે અનેક વસ્તુને એક વસ્તુમાં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન મનુષ્ય બુદ્ધિને સ્વાભાવિક છે, અને આવા મનુષ્ય સ્વભાવમાંજ તત્વજ્ઞાનનો જન્મ થયો છે મનુષ્ય બુદ્ધિનો આ સ્વભાવ હોવાનું ઉકું કારણ શું છે એની તપાસ અહીં આવશ્યક નથી પરંતુ સર્વે આ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરી એવી એક વસ્તુને ખોળવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે કે જેમાં યુક્તિ સદૃશ સર્વ વસ્તુનો ઘટાવ થઈ શકે. જૂઠા જૂઠા સમયના અને દેશના તત્વવેત્તાઓ જૂઠા નિર્ણયો ઉપર આગ્રહા છે પણ આમાં એમના પોતાના નિર્ણયો સત્યને ફેરવી શકતા નથી અને આવા મિત્ર મિત્ર નિર્ણય છતાં મનુષ્ય જાતો જાણે અજાણે તે એક વસ્તુની ખોળમાં સદા મચીજ રહી છે. દુનિયાની આર્થિક ધાંધલમાંથી નિરાંતના વખતમાં દરેક મુઠ મનુષ્યનું હૃદય એની એજ સ્વાભાવિક શ્રુતિના આંદોલનમાં ચડે છે અને જ્યાં જ્યાં સર્વ વસ્તુનો એક વસ્તુમાં સમાવેશ થતો એ જુલે છે ત્યાં આનંદ પામે છે, અને પોતાના તપેલા છવને ટાકક વળે છે. કદિ એવો સંતોષ વળવાનું કારણ તેને સર્વશિ સમજાતુ નથી પરંતુ એ સ્વાભાવિક બુદ્ધિની હુલુષા વાળી શોધને શાન્ત કરનાર યજ નજર આગળ આવતાં તેના ઉપર તે ફરી રહે છે. તેને સત્સર સ્વીકારી હાઈ તેની તેજ ફજ પ્રાપ્તિની ઘણી વખત ઈચ્છા રૂપ્યા કરે છે અને આવી ઈચ્છા પ્રયજ થતાં તે ઈચ્છાનુસાર જગતના વ્યવહારમાં તેનું વર્તન યાચ છે. ઘણી વખત આધારણ કેળવાયકી બુદ્ધિવાળા પુરો મુંદર ચિત્રના ઉપર પોતાની નજર ફેરવી પોતાના આત્માને શાન્ત કરે છે કે મધુર સંગીતના સુરની ધ્વનિમાં તણાચ છે, જ્યારે કેટલાક કવિતા વાંચતાં કવિના ઉત્તમ આત્માના દર્શનમાંજ મગ્ન રહે છે, અને ચિત્ર, સંગીત કે કવિતામાં એમને કાંઈક એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ યાચ છે કે જે વસ્તુમાં એના જીવન સ્વાભાવિક આપદ્ય અદસ્ય યાચ છે અને એને કાંઈક અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત યાચ છે. ચિત્ર, સંગીત અને કવિતા એ ત્રણ કળાનાં દદાન્ત આપવાનું કારણ એટલુંજ કે કેળવણીથી સાધારણ આત્મોદ્ધાટન થએલી પ્રજાઓમાં સામાન્યતઃ આ ત્રણ કળાઓ તો સર્વ મનુષ્યને આનંદ આપે છે, અને એના ચિત્તને સ્થિર કરે છે.

આ ચિત્ર, સંગીત કે કવિતા એ શું છે? ચિત્રકાર, ગાયક અને કવિની સાથે એમને કાંઈ સંબંધ છે? મનુષ્યનું વ્યવહારમાં જણાતું દરેક કર્મ તે વાસ્તવિક રીતે તેના અંતર આત્માનુંજ પ્રતિબિંબ છે. મનુષ્ય જે કાંઈ કરે છે તે કર્મમાં તે પોતાના આત્માને જ ચિતરે છે. એનું કર્મ એજ એનો આત્મા છે. વ્યવહાર સદૃશમાં આત્મા કર્મ રૂપેજ પોતાનું દર્શન કરાવે છે અને મનુષ્ય કાંઈ બોલે છે, લખે છે વા કાંઈ કરે છે તે સર્વમાં પોતાનાજ આત્માને કાંઈક કાંઈક અંશમાં ચિત્રિત કરે છે; પોને કાંઈ છે તે બતાવે છે. સંસારમાં આત્માનો આતિર્ભાવ તેજ મનુષ્યનું કર્મ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં ચિત્ર એ કાગળ ઉપર પાડેલી અનેક

રંગવાળી છાંયી નથી, સંગીત તે આપણા કર્ણમાં આવતો કેવળ શબ્દજ નથી તેમ કવિતા એ માત્ર શબ્દ અને તેના અર્થનો આડંબર નથી પણ ચિત્તમાં ચિત્રકારનો, સંગીતમાં ગાયકનો અને કવિતામાં કવિનો આત્મા ચિત્રિત થાય છે. એ સર્વના આત્માનો આવિર્ભવ એમની કળા દારજ થાય છે, અને જ્યારે કવિતાનો વાંચનાર, કવિતા વાંચી આનંદમાં મગ્ન થતો ચિત્ત શાન્તિ અનુભવે છે ત્યારે ને કવિતાના શબ્દાર્થ આડંબરનું દર્શન કરતો નથી પરંતુ કવિના આત્માનાં દર્શનથી એનો આનંદ ઉભા ઈશ્ય છે અને એની સ્વભાવિક વાંચનાની પદ્ધતિ થાય છે. જે કવિતા વિગેરેમાં સામાન્ય રીતે સર્વ મનુષ્ય ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે હુમ્મય થઈ ચિત્ત શાન્તિ ભોગવે છે તેના દષ્ટા કવિમાં જે વસ્તુની સતત શોધમાં માનવ બુદ્ધિ સ્વભાવેજ મગ્ન રહી છે તે વસ્તુનો બાસ તેને જણાતો હોવો જોઈએ. એમ જો ન હોય તો કવિના એ આત્મ દર્શનમાં મનુષ્યને શાન્તિ વળવાનું ખરું કારણ સમજવું નથી. વળી જેનાથી આપણું ચિત્ત શાન્ત થઈ આપણી વૃત્તિઓ આનંદિત થાય છે તે વસ્તુના પ્રતિ આપણો પુણ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પુણ્યના શબ્દ ઉપર સ્વભાવેજ આપણી શ્રદ્ધા બંધાય છે. જેના તરફ આપણે માનની લાગણીથી જોઈએ છીએ અગર અન્ય રીતે જેને આપણું હૃદય પોતાના સર્વ ઉત્તમ ભાવથી સ્વીકારે છે તેના શબ્દમાં ન્યાયના પરામર્શ કરતાં આપણી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવવાની વધારે શક્તિ છે. શબ્દ અને વાક્યાતુર્વથી આપણે ક્ષણભર આશ્ચર્ય પામી નિર્વાકિ થઈ સતપ્થ બની ઉભા રહીશું પણ હૃદયને સ્વીકારેલા શબ્દને માથે ચઢાવતાં તેની આગળે વશ થઈ આપણું સર્વસ્વ ત્યાગવા પણ તૈયાર થઈ જઈશું. આ મનુષ્ય સ્વભાવનું મહાત્મ્ય છે અને એનું ઉડું કારણ ઉપરદર્શી ગયા તેમ કહેવું એવી વિલક્ષણ વસ્તુની શોધમાં શુભાયલી આપણી બુદ્ધિના બંધારણમાં છે. આવા કારણ લઈ કવિતા મનુષ્યમાં પુણ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરી પોતાના શબ્દની છાપ વાચકના હૃદય ઉપર પાડે છે અને વાચક તેના સામે એક ઉચ્ચાર પણ કર્યા વિના સ્વીકારી લઈ તેનો ભક્ત બને છે. આવી રીતે કવિતાની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા બંધાય છે પણ આ પ્રતિષ્ઠા બંધાય છે પણ આ પ્રતિષ્ઠાનો આધાર આપણે વિચાર્યું તેમ વાચકને કવિ આત્માના ચએલા દર્શન ઉપરજ આશ્રિત છે. કવિતાના પ્રથમાંસનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પૂર્વે એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી સમજવામાં આપણો માર્ગ વધારે સરળ થશે. જે વસ્તુના ઉપર આપણી અત્યંત પ્રીતિ હોય તે વસ્તુ જેની પાસે જણાય : તેના ઉપર પણ આપણી એટલીજ પ્રીતિ નિત્ય થાય છે, અને નૈતિક તત્વોના સંબંધમાં તો આ નિયમ ઘણોજ દૃઢ રીતે પ્રવર્તે તો જોવામાં આવે છે. એકાદ દૃષ્ટાન્ત લઈ આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરીશું. એક માણસને સત્યના ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે તો તે પુરૂષની સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રના ઉપર તેટલીજ ગાઢ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે. પ્રેમને માટે જેનું મન સદા જાગ્રત કરે છે તે પ્રેમી પુરૂષને જોતાંજ તેને પૂજશે અને ઈશ્વરના ઉપર પ્રીતિ પ્રીતિનાજો પુરૂષ ઈશ્વરના ભક્તને ઈશ્વર તુલ્ય ગણી તેની સેવાકરશે. તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુના ઉપર સમાન દૃષ્ટિથી જોનાર જલ્લવેતાને જોતાં જિજ્ઞાસુ ભાવથી સંતપ્ત આત્મા ઐશ્વર્યવાનના દર્શન જેટલોજ આનંદ પામશે. એની દૃષ્ટિએ શુભ અને શુભનો ધારક એકજ છે અને તત્વ-દૃષ્ટિએ પણ આ ભાવ યથાર્થ છે. આ નિયમાનુસાર સર્વ વસ્તુમાં એક વસ્તુની ઘટના થતી જોવાની સ્વાભાવિક બુદ્ધિવાળો વાચક જે કવિતામાં એકાકાર વૃત્તિવાળો કવિઆત્માનું દર્શન કરે તે કવિતાને એટલાજ માનથી સ્વીકારી પોતાના હૃદયને તેને સ્વાધીન કરે તેમાં શું

આશ્ચર્ય । પણ કવિ આત્માની આ ઉચ્ચ શક્તિના દર્શનના પ્રમાણમાંજ એની કવિતાની પ્રતિષ્ઠા અને એની સર્વ માન્યતા.

આટલા વિચાર ઉપરથી કવિતાના લક્ષણના પ્રથમાંશનો આપણે વિચાર રૂપ રીતે મૂકી શકીશું, અને કહીશું કે કવિતા એ લેખનમાં એક એવા આત્માનો આવિર્ભાવ છે કે જેના દર્શનથી મનુષ્ય તેની સ્વાભાવિક ચત્તવળતા અદૃશ્ય ધર્તાં શાન્તિ અનુભવે છે. આવા વિશેષણવાળો આત્મા તેજ ઉચ્ચ આત્મા કહિ શકાય. આપણી ઉચ્ચતાનું ધોણુ આના કરતાં વધારે હોઈ શકે નહીં અને તેથી કવિતાને. લેખનમાં ઉચ્ચ આત્માનો આવિર્ભાવ કહીશું તો આત્માર મુખીતા આપણા વિચારનું સારી રીતે તારતમ્ય જાળવાઈ રહેશે. આ લક્ષણ આપણે જોઈ ગયા તેમ મુખ્ય ત્રણ વિચાર ઉપર બંધાયું છે, કવિતાની પ્રતિષ્ઠા, મનુષ્યની એક વસ્તુમાં અનેક વસ્તુની ઘટના કરવાવાળી બુદ્ધિનો સ્વભાવ, અને આ સ્વાભાવિક બુદ્ધિની પતિત્તિ એ આ પ્રતિષ્ઠાનું કારણભૂત મૂળ, આ ત્રણે સિદ્ધાન્ત કેમવાળા દેશમાં સર્વ માન્ય છે અને તેથી એ ત્રણે ધોણુ ઉપર બાંધેલું કવિતાનું આટલું લક્ષણ પણ સર્વ માન્ય થવુંજ જોઈએ. ઉચ્ચ આત્માનો આવિર્ભાવ એ કવિતાનો આત્મા છે. હવે પછી આપણે જોઈશું તેવા ખીજા સર્વ અંશ છતાંય જો આ પ્રથમાંશ ન હોય તો એને આપણે કવિતા કહી શકીશું નહીં કારણ કે ત્યારે ખીજા સર્વ અંશ કવિતાની પુષ્ટીમાં સદાયભૂત બને છે ત્યારે આ કવિની ઉચ્ચતા એ તો કવિતાનો આત્માજ છે.

આત્માની ઉચ્ચતાના દર્શનનો વિચાર આથી પણ વધારે રૂપ યવાની જરૂર છે. આપણે એ ઉચ્ચતાને અગે આટલું તો જોઈએ કે જેના દર્શનથી મનુષ્યને સ્વભાવેજ શાન્તિ વળથી જોઈએ એટલે કવિનો આત્મા અનેક વસ્તુનો એક વસ્તુમાં ઘટાવ કરતો જણાવો હોવો જોઈએ. જો એ આત્માની આટલી સ્થિતિ ન હોય તો એની ઉચ્ચતા બની શકતી નથી.

(ચાલુ.)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

આત્મજ્ઞાનનો પ્રાપ્તિનાં વીશ સાધનો.

૧. અમાનિતવ

જે ગુણો આપણે વિશે વિવેચન હોય, તથા જે ગુણો આપણે વિશે વિવેચન નહોત્ય એવા વિવેચન તથા અવિવેચન ગુણોએ કરી આપણી જે સ્તુતિ તે માનિપણ્ય કહેવાય છે, અને તે સ્થિતિથી રહિતપણ્યને અમાનિતવ કહે છે.

૨. અદ્ભિત્વ.

લાભ, પુજા અને ખ્યાતિ માટે લોકો આગળ ચોતાના ધર્મ પ્રકટ કરવા તે દંભિપણું કહેવાય છે, અને તેનાથી રહિતપણાને અદ્ભિત્વ કહે છે.

૩. અદ્વિંસા.

શરીર, મન અને વાણીએ કરી બીજા પ્રાણીઓને ખીડા કરવી તે દ્વિંસા કહેવાય છે, અને તેનાથી રહિત થવું તે અદ્વિંસા કહેવાય છે.

૪. ક્ષાન્તિ.

ચિત્તાના ક્રોધાદિક વિકારોના કારણરૂપ દુષ્ટપુરુષોદ્ધત અપરાધને નિર્વિકાર ચિત્તવડે સહન કરવાને ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) કહેવાય છે.

૫. અર્જવ.

જેવું આપણા હૃદય વિષે હોય તેવો બાહ્ય વ્યવહાર કરવો, એ પ્રકારનું જે અકુરીય પણું તે અર્જવ અન્ય પ્રાણીઓની વચ્ચના કરવાથી રહિતપણું તે આર્જવ (સરલતા) કહેવાય છે.

૬. આચાર્યોપાસન.

બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્યનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પૂજન નમસ્કારાદિવડે સેવન કરવું તે આચાર્યોપાસન (આચાર્યની સેવા) કહેવાય છે.

૭. શૌચ

શુદ્ધિનું નામ શૌચ (પવિત્રતા) કહેવાય છે, તે શૌચ બે પ્રકારનું છે ૧ બાહ્ય શૌચ ૨ અંતર શૌચ.

(૧) બાહ્ય શૌચ:—જ્યાં અને, શુદ્ધિકાવડે શરીરના મધનું પ્રક્ષાલન કરવું તે.

(૨) અંતરશૌચ:—વિષયો વિષે દોષ દર્શન રૂપ વિરોધી વાત્સનાઓથી મનના રાગ-દોષાદિક મલોની નિવૃત્તિ કરવી તે.

૮. રથૈર્થ

ચેક્ષના સાધન વિષે પ્રવૃત્ત થનાર પુરુષને અનેક પ્રકારનાં વિગ્ર થાય તો પણ તે ઉપ-મનો ત્યાગ કરતાં પુનઃ પુનઃ તેના પ્રયત્નની અધિકતા રાખવી તે રથૈર્થ (સન્માર્ગમાં રિયતિ) કહેવાય છે.

૯. આત્મ વિનિગ્રહ.

દેહ ઇન્દ્રિયોના સંઘાતરૂપ આત્માને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી મોક્ષથી પ્રતિફલ પ્રગટિનો નિરોધ કરીને મોક્ષના સાધન વિષે વ્યવસ્થાપન કરવું તેને આત્મ વિનિગ્રહ (શરીરદિને વશ રાખવાં) કહે છે.

૧૦. વૈરાગ્ય.

શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના રાગદ્વેષ વિષય વિષે અથવા આ લોક તથા પરલોકના વિષય ભોગ વિષે થતા રાગની વિરોધિ અસ્પૃહા રૂપ-ચિત્તની વૃત્તિ વિશેષ તેનું નામ વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

૧૧. અનલકાર.

લોકોમાં પોતાની સ્તુતિનો અભાવ છતાં પણ મનમાં હું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છું એ, પ્રકારના ગર્વનું નામ અલકાર કહેવાય છે, અને તેનાથી રહિતપણાને અનલકાર (અનલકાર રહિત) કહે છે.

૧૨.

જન્મ, જરા, મૃત્યુ અને વ્યાધિનાં દુઃખોને દોષોને પુનઃ પુનઃ જોવા. માતાના ઉદર વિષે નવે માસ પર્યંત નિવાસ કરી યોની બહાર નીકળવું તેનું નામ જન્મ, પ્રાણના ઉત્ક્રમણ કાલ વિષે સર્વ ગર્ભસ્થાનોનું જે છેદન થાય છે તેનું નામ મૃત્યુ. જે અવસ્થા વિષે બુદ્ધિની મંદતા તથા સર્વ અંગોની શિથિલતા તથા સ્વજનો તરફથી પરિભવ ઇલાદિક દોષ પ્રાપ્ત થાય તે અવસ્થાને જરા કહે છે. જર, અતિસાર રોગાદિને વ્યાધિ કહે છે. અધ્યાત્મ, અધિ. ભૂત, અધિ દૈવ એ ત્રણ ઉપદ્રવે કરી ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગજન્ય તથા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ. જન્ય ચિન્તનાં પરિતાપ રૂપ પરિણામ વિશેષને દુઃખ કહે છે. વાત, પિત, શ્લેષ્મ, મલ, મુત્ર, ઇલાદિ વડે આ શરીર પરિપૂર્ણ હોવાથી તેના વિષે જે નિંદિતપણું તેનું નામ દોષ આ સર્વનું અનુદર્શન અર્થાત્ તેને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને જોવાં, અથવા જન્મ, મૃત્યુ જરા, વ્યાધિ, દુઃખ એ પાંચ વિષે વારંવાર દોષનું દર્શન કરવું, અથવા જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ એ ચાર વિષે દુઃખરૂપ દોષનું પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું. અથવા જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ એ ચાર વિષે દુઃખ તથા દોષનું પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું તે. આ પ્રકારની કર્તવ્યતા વિષયોપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાના સાધનરૂપ હોવાથી આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગી છે. (અધિકારી પુરુષોએ ઉપર જણાવેલા વિષયો વિષે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ અર્થે દુઃખ અને દોષોને જોવા એજ હિતાવહ છે.)

૧૩. અસંકિત.

આ પદાર્થે મારો છે, એવા અભિમાને કરી તે પદાર્થે પર પ્રીતિ કરવી તેનું નામ સંકિત કહેવાય છે, અને તે સ્થિતિથી રહિત તે અસંકિત (દ્રશ્ય પદાર્થોમાં મમતા રહિત સ્થિતિ) કહે છે,

૧૪. અભિધ્વંગ:

આ પદાર્થ હું હું એવા પ્રકારની અમેદ બાવનાએ કરી તે પદાર્થો વિશે પ્રીતિની અતિ-શયતા અર્થાત્ કે તે પદાર્થોના સુખી દુઃખી થવાથી હું સુખી દુઃખી થાઉં છું એવા પ્રકારના અત્યંત અભિનિવેષનું નામ અભિધ્વંગ કહેવાય છે, અને તે સ્થિતિથી સ્થિતપણાને અનભિધ્વંગ (હું પણાની ભુદ્ધિનો અભાવ) કહે છે. ઉપર કહેલ શક્તિ તથા અભિધ્વંગનો પુત્ર, સ્ત્રી અને ગૃહ વિશે પદિત્યાગ કરવો ચોખ્ખો છે.

૧૫. સમચિત્તપણું.

પ્રીય પદાર્થની પ્રાપ્તિ વિશે હર્ષ ન થાય, તેમ અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ વિશે વિષાદ (દુઃખ) ન થાય તેનું નામ સમચિત્તપણું થાય છે.

૧૬. અનન્યયોગ.

ભગવાન વાસુદેવથી પર :ખીલું કાઢી નથી, તેથી વાસુદેવ ભગવાનના મારી ગતિ છે. આવા પ્રકારના નિર્લેપને અનન્યયોગ (પરમાત્મામાં અન્યભિચારિણી ભક્તિ) કહે છે.

૧૭. વિવિક્ત દેશનું સેવિત્વ.

જે દેશ સ્વભાવથી જ શુદ્ધ હોય, અથવા સંસ્કારે કરી શુદ્ધ કરેલ હોય, તથા અગુમ્પી, સર્વ વ્યાઘ્રાદિકોના ઉપદ્રવોથી સ્થિત હોય તથા-ચિત્તની પ્રસન્નતા ક્રમશઃ હોય તે દેશનું નામ વિવિક્ત દેશ કહેવાય છે. આવા નદી, તીર, પર્વતની શુદ્ધાદિક વિવિક્ત દેશનું સેવન કરવાનો જે સ્વભાવ તેને વિવિક્ત દેશનું સેવિત્વ કહે છે (મદાત્માઓ પણ વિવિક્ત દેશપણ છે)

૧૮. અવંતિ.

આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ તથા વિષય ભોગવનપટતાનો ઉપદેશ કરનાર વિષય જોદિમુંખ પુરુષોની સખામાં અગ્ની સખરી તેને અવંતિ કહે છે. વિષય જાનેની સખા તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પછી વિરોધિ હોવાથી તેને વિશે કદી પણ ન જાણું. પણ તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ મદાત્માજ્ઞાનોની સખા વિશે પ્રીતિ રાખવી એ સર્વોત્તમ છે. આ વાર્તા વિશે કૃતિ પણ કહે છે કે:-
સંગ સર્વોત્તમનાદેયઃ સર્વેન્દ્રિયકું ન રાજ્યત્રે । સસન્દિઃ સહજક્ષ્ત્રેયઃ સતાં સંગોદિ-
મેગ્ગમ્ ॥ અધિકારી પુરુષે શ્રવે પ્રકારે કરી સંગનો પરિત્યાગ કરવો, અને કદચિત્ત મર્વ પ્રકારે કરી સંગનો પરિત્યાગ ન થઈ શકે તો વિષય જોદિમુંખ પુરુષનો સંગનો કદાપિ પણ કરવો નહિ, પણ મદાત્મા જાનેનો સંગ કરવો. કદાચ કે મદાત્મા પુરુષનો સંગ એ સં-સારરૂપ રાગને નિરૂત્ત કરવાના આપણ રૂપ છે.

૧૯. અધ્યાત્મજ્ઞાન નિત્યત્વ.

આત્માના આશયે કરી પ્રવૃત્ત થયેલા આત્મજ્ઞાનના વિવેકના જ્ઞાનને અધ્યાત્મજ્ઞાન

કહે છે; અને તે અધ્યાત્મગાન વિષે અત્યંત નિષ્ઠા થવી તેને અધ્યાત્મગાનનિત્યત્વ (આત્મા અને અનાત્માના ગાનમાં નિષ્ઠા રાખવી) કહે છે. આત્મા અનાત્માના વિવેક વિષે નિષ્ઠાવાન પુરૂષજ મહા વાક્યના ગાન વિષે સમર્થ થાય છે; માટે અધિકારી પુરૂષે અધ્યાત્મ ગાન વિષે દૈન્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક નિષ્ઠા રાખવી એજ શ્રેયસ્કર છે.

૨૦ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન.

અહં બ્રહ્માસ્મિ, તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિક વેદાંત વાક્ય જોતું કારણ છે, તથા ઉપર જે અમાનિત્વાદિક સાધનો જણાવ્યાં તેના પરિપાકના ફલરૂપ જે “હું બ્રહ્માપદું” એ પ્રકારના સાક્ષાત્કારનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન (તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ અવિદ્યાદિક સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિરૂપ તથા પરમાત્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષરૂપ પ્રયોજન છે) તે તત્ત્વજ્ઞાનના મોક્ષરૂપ અર્થનું જે દર્શન અર્થાત તત્ત્વજ્ઞાનનું ફલ જે મોક્ષ તેને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરી જોતું તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન કહેવાય છે. તે અધિકારી પુરૂષના કર્તવ્યરૂપ છે; કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનના ફલનું દર્શન થયા પછીજ તેનાં સાધનો વિષે પ્રવૃત્ત થવાય છે; પણ ફલનાં ગાન વિના તે સાધનો વિષે પ્રવૃત્ત થવાનું નથી.

આ પ્રકારે અમાનિત્વાદિકથી કરીને તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન પર્વત-કથન કરેલાં ૨૦ વીસ સાધનો આત્મગાનની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી તેને ગાન કહે છે. અમાનિત્વાદિક સાધનોથી વિપરીત જે માનિત્વ, દંભિત્વ, હિંસા, અક્ષાંતિ, અનાજ્ઞ ઇત્યાદિ આત્મગાનનાં વિરોધિ હોવાથી તે અગાન કહેવાય છે. અધિકારી પુરૂષે આ માનિત્વ, દંભિત્વાદિક અગાન પરિવાગ કરવા યોગ્ય છે, અને અમાનિત્વ, અદંભિત્વાદિક ગાનનાં ૨૦ વીસ સાધનો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ વીસ સાધનો સિદ્ધ કરવાથી જીવાસુ પુરૂષને શ્રેય (અતિશયતાર્થી રહિત તથા દેશકાલ-વસ્તુ પરિચ્છેદોથી રહિત એવા પરમાત્મા દેવ) વસ્તુનું જાણ થવાથી તે અમૃત ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

તા. ૨૧-૧૦-૧૦

ખાખરેશી—કાઠીયાવાડ.

રયામયંઃ જોતરધનરામ.

આત્મશુદ્ધિનો સરલ માર્ગ.

પ્રવેશિકા.

“Never suffer sleep to close thy eyelids, after thy going to bed, till thou hast examined by thy Reason all thy actions of the day. “Wherein have I done amiss? What have I done? What have I omitted that I ought to have done?” If in this examination thou find that thou hast done amiss, reprimand thyself severely for it, and if thou hast done any good, rejoice” Pythagoras.

“હે મનુષ્ય ! રાત્રે સુવાને તૈયાર થા ! પણ જ્યાં સુધી તે આખા દિવસમાં કરેલાં કાર્યોની તું અંતઃકરણથી તપાસ ન કરી જાય, ત્યાં સુધી તું નિદ્રા-ઉદ્ગ્રસ્તે વસ થતો ના,

તારા મનસાથે આ પ્રમાણે વિચાર કર: “ મારી ક્યાં બૂલ થઈ છે ? મેં શું શું કાર્ય આજે કર્યું છે ? મારે કરવા લાયક ક્યું કામ મેં નથી કર્યું ? ” ને આ રીતે તપાસ કરતાં-અંતઃકરણ સાથે બારીક તપાસ કરતાં-તને એમ લાગે કે કાંઈ અયોગ્ય કાર્ય આજે તારા હાથે થવા પામ્યું છે, તો તે વાસ્તે તારી જાતને સખત કપકો આપજો. ને તે કાંઈ પણ શુભ કાર્ય કર્યું હોય તો તેથી હૃદયમાં આનંદ માનજો. ”— પાંચથેગોરાસ.

આ રાખ્દો એટલા બધા ગંભીર અર્થવાળા છે કે જે મનુષ્ય તેના પર લક્ષ દધને વિચાર કરે, તેજ તેનો ખરો અર્થ સમજે અને તે પ્રમાણે પોતાના આચાર વિચાર પણ રાખે.

આપણે કરવા યોગ્ય શું છે અને ન કરવા યોગ્ય શું છે, એ બાબતનું જ્ઞાન મનુષ્યને પહેલું મળે તો પછી બૂલ ક્યાં થયેલી છે, અથવા પોતે ક્યું કામ નથી કર્યું તેનો ખ્યાલ તેને આપી શકે ને આ જ્ઞાન આપણને બરાબર હોય તોજ શુભ કામની પ્રશંસા કરી શકીએ અને અશુભ કામ વાસ્તે પરતાવે કરી શકીએ. આ વિચારથી આ લેખમાં કરવા યોગ્ય કાર્યોની નોંધ આપેલી છે, તે પર આત્મશુદ્ધિની ઈચ્છા રાખનાર દરેક પુરૂષે બરાબર વિચાર કરવો.

આ તપાસ આપણે દરરોજ સૂતી વેળાએ કરવી જોઈએ દરરોજ આમ કરવાથી આપણી યાદશક્તિ વધતી જશે, અને ભુલ કરવાના પ્રસંગો જેમ બને તેમ ઓછા થતા જશે.

જેમ ગત્રીએ વ્યાપારી નશા નુકસાનનું સરવૈયું કાઢે છે, તેમ આપણે પણ આત્માના શુણ્ણના બપોરનું દર રાત્રીએ સરવૈયું કાઢવું જોઈએ આપણા અંતઃકરણથી ન્યાયધીશ પાસે આપ્યા દિવસમાં કરેલાં કાર્યોની દિસાણ આપવો જોઈએ. આપણે દર રાત્રીએ આત્મપ્રશ્ન સંમુખ નીચે પ્રમાણે બોલવું જોઈએ—મારી બૂલ ક્યાં થઈ છે ? મેં શું કર્યું છે ? મેં કરવા યોગ્ય શું નથી કર્યું ? આટલા રાખ્દોમાં બધી બાબતો સમાઈ જાય છે.

આપણે કરવા યોગ્ય કાર્યો ક્યાં છે તેના બરાબર વિભાગ આ નાનકડા લેખમાં આગળ જતાં પાઠવામાં આવશે, છતાં અત્રે ટુંકમાં કેટલાક નિયમો જણાવીશું.

આપણે આપણા ઈચ્છિતેવ તરફ ભક્તિભાવ રાખવો; આપણા માતૃપિતા તથા વડિલો તંદરૂ પૂજ્યભાવ રાખવો; સત્યરૂપોનો સમાગમ કરવો આપણા મનોવિકાર અને લક્ષ્ય વાસનાઓને સંયમમાં લાવવી; વ્યાપારમાં તેમજ દરેક બાબતમાં ન્યાયપૂર્વક વર્તવું; છાંદગીની ક્ષણિકતા અને લક્ષ્યોનું ચંચળપણું વિચારવું; ઉચ્ચ વિચારો અને બાવનાઓ પર આપણું મન નિયંત્ર કરવું; દરેક કાર્ય કરતાં પહેલાં અથવા દરેક રાખ્દ બોલતાં પહેલાં બદ્ધ વિચાર કરવો; કોઈ પણ બાબતનો દુરામલ નહિ કરતાં સત્યના શોધક બનવું; ટુંકમાં જેથી ફરજ નાથ પામે, સદ્ગુણ ખાસે અને આત્માની સંમુખ જવાય તેવા ઉપાયો યોજવા; આ સર્વનો કર્તવ્યમાં, કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

ઉપર જણાવેલાં કાર્યો કરવા યોગ્ય છે, એવી એકવાર આપણી બરાબર ખાત્રી થાય તો પછી આપણને એક ઉમદા ધોરણ મળે છે અને તે ધોરણ વડે આપણે આપણા કાર્યોની ગુણના આત્મપ્રશ્ન સંમુખ કરી શકીએ છીએ.

આ ધોરણનો બરાબર ખ્યાલ હૃદયમાં રાખી રાત્રીએ આપણી જાતને પૂછવું જોઈએ કે: ‘ મેં બુલ ક્યાં કરી છે ? અથવા તો મેં સાફ શું કર્યું છે ? ’ ને આપ્યા દિવસના કાર્યોની બરાબર તપાસ કરતાં આ સવાલના જવાબમાં આપણને હૃદયથી એમ લાગે કે આ-

મંત્રો એક પછી નિયમ આપ્યા દિવસમાં મં નથી બાગ્યો તો તેજ વખતે આપણું અંતઃકરણ અપિણા દંકમાં દિવ્ય આનંદની માળા આરોપે છે પણ બારીક તપાસની અંતે આપણને એમ લાગે કે આપણાથી આ દિવસમાં કેટલાક દોષ થયેલા છે તો તેજ અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપની અગ્નિથી આપણને બાળે છે. જેમ સોનાને લાગેલો મેલ અગ્નિથી બળી જાય છે. તેજ રીતે આત્માને લાગેલો મેલ આ પશ્ચાત્તાપની અગ્નિથી બળી જાય છે અને આત્મા શુદ્ધ બને છે; આ હેતુથીજ દરરોજ રાત્રીએ ઉપવાસ પહેલાં કાર્યોની તપાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

શરૂઆતમાં કેટલાક દિવસ સુધી આ કામ કરવામાં શરીર તમને અંતરાય રૂપ થશે, તમને કેટલીકવાર આ તપાસ કર્યા શિવાય એમને એમ સુષ્કજવાનું મન થશે. પણ તેથી જરાપણ ગભરાતા નહિ, પણ તમારા નિશ્ચયને વળગી રહેજો જો તમારો આત્માને પવિત્ર બનાવવાનો સંકલ્પ દૃઢ હશે તો આ અડચણ દૂર થતાં વાર લાગશે નહિ. થોડા દિવસ સુધી ટેવ પાડ્યા પછી શરીર જરૂર તમારી આરા પ્રમાણે વર્તશે.

જે પાપ કરવામાં આવે છે, તેના બે વિભાગ પાડી શકાય: કરવા યોગ્ય કાર્ય નહિ કરવાથી પાપ બંધાય છે, તેમજ નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવાથી પણ પાપ બંધાય છે. આ માટે બે જુદા જુદા પ્રશ્નો આપણે આપણી જાતને પૂછવા જોઈએ: “ મારે કરવા યોગ્ય કયું કામ આજના દિવસમાં ભૂલી ગયો છું ? ” એ પ્રથમ સવાલ છે. બીજો સવાલ એમ જણાવે છે કે “ મેં નહિ કરવા યોગ્ય કયું આજે કર્યું છે ? ”

આ રીતે આપણને જણાય છે કે પાપના બે વિભાગ છે—શુભકાર્ય કરવાનું ભૂલી જવું તે અને ખરાબ કાર્ય કરવું તે; આ બંને જૂદી બાબત છે.

એક વિધિ માર્ગનું ઉદ્ધવન છે. દાખલા તરીકે ધર્મશાસ્ત્રો એક ઉપદેશ આપે છે કે “ માતાપિતાની ભક્તિ કરવી. ” જે મનુષ્ય માતાપિતાની ભક્તિ નથી કરતો તે આ વિધિ માર્ગથી વિરૂદ્ધ ચાલે છે. વળી શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે “ તું ચોરી કરતો નહિ. ” આ પ્રતિપેધ-નિપેધ માર્ગ છે. હવે જે ચોરી કરે છે તે પ્રતિપેધ માર્ગથી વિરૂદ્ધ વર્તે છે એટલે જ, પ્રતિપેધ માર્ગનું ઉદ્ધવન કરે છે.

આ સંબંધમાં એક અંગલની બાબત ઉપર તમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. રાત્રીએ આ તપાસ કરતી વખતે પોતે કરેલાં ઘણાં કાર્યો જુદી જવાય છે. તેમ ન બને તે માટે આ એક ઉપાય સૂચવવામાં આવે છે.

પ્રાતઃકાળથી આરંભ કરવાને બદલે રાત્રીથી આરંભી કાર્યનું અવલોકન કરે. રાત્રીએ અવલોકન કરવા માંડ્યું તે અગાઉ મેં શું કર્યું હતું ? તે પહેલાં હું ક્યાં હતો ? હાં શું કરતો હતો ? આ રીતે રાત્રીથી આરંભાં છેક પ્રાતઃકાળનું કાર્ય યાદ આવે, ત્યાં સુધી વિચારમાં પાછા જવું. આમ કરવાથી એકપણ કાર્ય તમે ભૂલી જશો નહિ. અને તમે કરેલાં કાર્યોનું આ રીતે બારીક અવલોકન તમારા અંતરાત્મા ન્યાયાધીશ પાસે કરી શકશો. આપણું અંતઃકરણ એજ આપણો ન્યાયાધીશ છે. તેના જેવો સમર્થ અને સલામિય ન્યાયાધીશ તમને બીજા કોઈ સ્થળે મળી શકશે નહિ. અંતઃકરણથી કાંઈ છુપું નથી; ખરેખરો ન્યાય આપે છે, તેનામાં જરાપણ પક્ષપાત નથી. આપણે બીજાનો ઉપદેશ ન ગણકારીએ, પણ આ અંતઃકરણનો એવો સમ્પત આદેશ છે કે તેને ગણકાર્યા વિના ચાલેજ નહિ.

એ પ્રભાવે દરરોજ બુદ્ધિપૂર્વક ખરા અતઃકરણથી પ્રયત્ન કરવાથી અશુભ કાર્યો કરતાં આપણે અટકીએ છીએ, અને શુભ કાર્યોમાં સ્વભાવિક રીતે આપણી પ્રવૃત્તિ યાવ છે અને આપણું હૃદય નિર્મળ બને છે. જો આ સંજ્ઞા લાભ મેળવવા તમારી જીગરની ઈચ્છા હોય, જો આત્માની શુદ્ધતા મેળવવી હોય તો દરરોજ સૂતી વેળાએ એકાગ્ર ચિત્તથી નાચેનો ઢુંક રેખ વાંચો, વિચારો અને તે પ્રભાવે વર્તો.

આત્મનિરીક્ષણ (Self-Examination.) .

અને

દરરોજના કાર્યોનું અવલોકન.

દરરોજ સૂતી વખતે કરવા યોગ્ય વિચારો.

હે પરમ કૃપાળુ દયાવાન પ્રભુ ! આજે પૂર્ણ યતા દિવસની અંદર આ જીવથી માનસિક વાચિક કે કાવિક જે કાંઈ પાપ થયું હોય તેની આપ સમક્ષ ખરા અતઃકરણ પૂર્વક ક્ષમા માગવાને આ જીવ તત્પર થયેલો છે. હે પ્રભો ! આપ સર્વ જાણો છો, એટલે આજના દિવસમાં મારાથી કયા અપરાધો થવા પામ્યા છે. તે આપથી અન્નપ્રયુક્ત નહિ હોય; છતાં કરવા યોગ્ય કામ નહિ કરવાથી અથવા નહિ કરવા યોગ્ય કામ આચરવાથી મેં જે દોષ કર્યા હોય, તે આપ સમક્ષ નિવેદન કરવાને હું પ્રવૃત્ત થયેલો છું. હે દેવ ! આપની કૃપાથી શુદ્ધ આચરણ શેમાં રહેલું છે, અને અશુદ્ધ આચરણ શેમાં રહેલું છે તેથી હું તાત્પર્ય અન્નપ્રયો નથી, પણ ક્રોધ, અવધાર, કપટ, લોભ કે કામને વશ થઈ મારાથી જે અશુભ આચરણ થયું હોય, તે આપને જણાવી હું આપ પાસે ક્ષમા ચાહું છું, અને ઈશ્વર હું કે ફરીથી એવું આચરણ મારાથી ન યાવ તેવું બળ મને મળે.

(મીચે જણાવેલા) દસ અધર્મમાંથી પ્રમાદ દશાથી અથવા અજ્ઞાનતાથી જે પાપ થવા પામ્યું હોય, તેનું હું સ્મરણ લાવું છું. તે કામને આત્મસાક્ષીએ, તેમજ હે પ્રભો ! આપની સાક્ષીએ અનુચિત ગણું છું, અને ફરીથી તે કામ હું નહિ કરું એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આપની સન્મુખ હૃદયથી લેઉં છું.

તે દસ અધર્મ નીચે પ્રમાણે છે.

ત્રણ પ્રકારનાં માનસિક (મનનાં) પાપ.

- (૧) પારકા દ્રવ્યની અયોગ્ય ઈચ્છા કરવી;
- (૨) કોઈ પણ પ્રાણીનું અનિષ્ટ ચિંતવવું;
- (૩) અસત્ય વાતને સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવી;

માર પ્રકારનાં વાચિક (વાણીનાં) પાપ.

- (૧) કોઈને પણ દુઃખ યાવ તેવું કંઈ વચન બોલવું.
- (૨) હૃદયથી જે માનતા હોઈએ તે વિરુદ્ધ અસત્ય બોલવું.
- (૩) પારકા ચાકી કે નિંદા કરવી;
- (૪) સંબંધ વગરનાં મુખમાં મારવામાં સમયને નકામો ગુમાવવો;

ત્રણ પ્રકારનાં શારીરિક પાપ.

- (૧) બીજાને નહિ આપેલી વસ્તુ લોભથી કે અન્યાયથી મદબુ કરવી;
- (૨) કોઈ જીવની નિંદા કરવી;
- (૩) પત્ની માથે અયોગ્ય વર્તન આચરવું.

આ પ્રકારના દશ અધર્મમાંથી કોઈ પણ અધર્મ મન, વચન કે શરીરથી આ શ્રવે આચર્યું હોય તો તેની આત્મસાક્ષીએ મન, વચન અને શરીરથી : ક્ષમા માગું છું. હૃદયથી તેનો પશ્ચાત્તાપ કરું છું, ફરીથી તેવું નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું, અને તે પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું બળ મને મળે એવી હે પ્રભો ! આપ પાસે પ્રાર્થના કરું છું. જે પાપને વાસ્તે ક્ષમા માગવા અને આત્મસાક્ષીએ પશ્ચાત્તાપ કરવા હું તૈયાર થયેલો છું તે પાપની ક્ષમા માગવાનો અને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો શરીરથી સમય ન આવે એજ આ હૃદયની પ્રાર્થના.

દશ પ્રકારના ધર્મ.

(૧) શામ પાળવો એટલે મનને કાષ્ઠમાં રાખવું અને જુદા જુદા વિચારોમાં અને વિષયોમાં તેને રખડવા ન દેવું.

(૨) હમ શુરુ સેવવો, એટલે દરેક પ્રસંગે ઈન્દ્રિયોપર સંપૂર્ણ કાષ્ઠ રાખવો.

(૩) દરેક પ્રસંગે સત્ય બોલવું.

(૪) લોકોએ આપણા તરફ કરેલા અપરાધ વાસ્તે હૃદયથી ક્ષમા આપવી.

(૫) દાનમાં યથાશક્તિ દરરોજ કંઈક ધન આપવું.

(૬) દયાનું કંઈપણ સાફ કામ કોઈના પર કરવું.

(૭) પ્રભુપૂજન, ગુરુભક્તિ અને વડિલોનો વિનય કરવો.

(૮) મન, વચન અને કાયાથી શુદ્ધતા પાળવી.

(૯) જ્ઞાન મેળવવામાં પ્રતિદિન યોગો પણ સમય પસાર કરવો.

(૧૦) જગતના તમામ શ્રેણી કલ્યાણ યાઓ, એવી શુભ ભાવના દરરોજ આંતરમાં આંતર પાંચ મીનીટ ભાવવી.

આ દશ પ્રકારના કરવા યોગ્ય કાર્યોમાંથી—આચરવા યોગ્ય : ધર્મોમાંથી જે કંઈપણ ધર્મોમાંથી જે કોઈક પણ અંશે હું આચરવા આજ્ઞા દિવસમાં સમર્થ થયો હોઉં તો તે કાર્યને હું અભિવંદુ છું, તે કાર્ય વાસ્તે હું આનંદ પામું છું, અને તેવું શુભ કાર્ય કરવાનું વિશેષ બળ મને પ્રાપ્ત થાઓ એજ હૃદયની તીવ્ર ઈચ્છા છે. આ રીતે હે પ્રભો ! મારા દુર્ગુણો વિનાશ પામે ! દશ સદૃશુઓ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતા જાઓ ! મારામાં જે કંઈ શક્તિઓ હોય તેનો પરોપકાર વાસ્તે સદુપયોગ યાઓ, ! એજ હે દેવ ! મારી પ્રાર્થના છે. ઉવટમાં એજ યાચના છે કે:—

अहं सर्वान् क्षमे जीवान्, ते च क्षाम्यन्तु मां सदा ।

मैत्री मे सर्व भूतेषु, वैरं मम न केनचित् ॥

“ હું સર્વ શ્રવે ક્ષમા આપું છું: સર્વે શ્રવે મને ક્ષમા આપો ! મારે સર્વ પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રી બાવ છે, મારે કોઈ સાથે વેર નથી ”—

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र जनः सुखी भवतु ॥

સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણી માત્ર પારકાના હિતમાં તત્પર થાઓ, સર્વ દોષો નાશ પામે, અને સર્વ સ્થળે લોકો સુખી થાઓ. !

મહિલાસ, નયુલાઈ, દોશી.

માનવિઓ નીશાની લતમાં શાથી પડે છે ?

(ડા. રોહરોયના એક લેખને આધારે.)

આસુરી સંપતના સાથે દેવીસંપત.

નશાની ચીજોનું કુટુમ્બ.

વાઈન, ખીર, સ્પીરીટ્સ જેવામાં મળી આવતો માત્ર આલ્કોહોલ નહિ પરંતુ તમાકુ, અદિષ્ટ, ઈથર, બાંગ ઇત્યાદિ જેવા પદાર્થોનો નશા રૂપે શામાટે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હશે ?

આ પ્રશ્નનો સાધારણ ઉત્તર એટલો આપવામાં આવે છે, “ હા, ગમ્મત ખાતર દરેક જણ આવો પીણોનો ઉપયોગ કરે છે; ” પછીથી વળી કોઈ કોઈવાર ઉત્તરમાં આટલું ઉમેરવામાં આવે છે, “ વિશેષ, ખૂબ આનંદ મેળવવા માટે. ” આવાં પીણાંની ટેવ સારી અથવા નરસી હશે, એ બાબતનો વિચાર કરવાની તરદી ના લેનારાં અનેક માનવિઓ એવો ઉત્તર આપશે, કે “ અરે વાઈનથી કોવત આવે છે, ” આવાં અન્ય અનેક બદાનાં બનાવે છે; આવી કલ્પનાઓના ધણા સમય પૂર્યથી રહ્યા આપવામાં આવ્યા છે.

આવાં પીણાંનો ઉપયોગ કરવા માટે આપવામાં આવતાં કારણો, તેમની હીલિંગો સંપૂર્ણ ખુલાસો આવે એટલાં વજનદાર હોતાં નથી.

(અ) સર્વોત્તમ પ્રકારની લાખ્ખો એકર જમીન તથા લાખ્ખો કરોડો મનુષ્યો તેમની બધી જીંદગી પર્યંત આવાં પીણાં પેસા કરવામાંજ લાગેલાં હોય છે.

(બ) વળી આવાં પીણાંનો ઉપયોગ એખ્ખી રીતે નુકસાનકારક છે; તેમના ઉપયોગથી જીવંતી, કષ્ટ કરાવતાં અનેક પ્રકારનાં બર્બર પરિણામો ઉપજી આવે છે; દુનિયાના બધા વિશ્વો અને ખેત્રો જેવી મદામાદીઓમાં વિનાશ પામતાં માનવિઓની સામટી સંખ્યા કરતાં, આમનો ઉપયોગ કરવાથી સામાજિક બંધારણમાં અધોપાત રૂપ વિનાશ પામતી માનવિઓની સંખ્યા ધણીજ મ્હોટી હોય છે; આ બાબત માનવિઓના જીવવામાં હોય છે.

(ક) પોતાનાં બાલકો માટે વધારે પ્રેમવાળાં માનવિઓ વારંવાર દરેકને મળી આવે છે; તેઓ બાલકોના મુખ માટે દરેક પ્રકારનો ભોગ આપવાને તૈયાર હોય છે; છતાં એ તેઓ જેમ માંદા બાલકોની જરૂરીઆતો ઉત્તમ પ્રકારે પૂરી પાડે અથવા ઓછામાં ઓછું તેમને તૈંગીમાંથી બચાવે તેમ આવાં પીણાં માટે પણ તેમને પૈસા પૂરા પાડવામાં પાછી પાતી કરતાં નથી. સામાજિક અને કુટુમ્બ જીવનના સર્વ પ્રકારના આવા મિત્ર મિત્ર બનાવોમાં આમ હોવા છતાં માનવિ આવાં પીણાંની લત ચાલુ રાખવાનું પસંદ કરે તો “ દરેક જણ તેમ કરે છે, ” અથવા “ કંટાળાને લીધે એમ કરવામાં આવે છે, ” અથવા “ ખૂબ ભોગ મગા મેળવવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ” એવા પ્રકારનાં કારણો કરતાં તેમના ઉપયોગ માટે કોઈ વિશેષ અગત્યનું કારણ હોતું નેહએ.

મનનું પ્રથમ કારણ અથવા સદસદ બુદ્ધિને અસર કરતાં અવયવો.

અંતરાત્માના બાન મદિત જીવન ગાગવામાં આવે છે તે મમયમાં માનવિના પોતાના

અંતરમાં વર્તતાં સ્પષ્ટ રીતે બે ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે—એક અંધ, પાપી હોય છે, બીજું દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળું, આત્મ ભાવનાવાળું હોય છે. જેમ એક ગોઠવેલા યંત્રને ગતિ મળતાં ગતિવાળું બને છે તેમ અંધ પશુ (આસુરી સંપત) ખાય છે, પીએ છે, શ્વાસો છવાસ લે છે, લંધે છે. આત્મ ભાવનાવાળું પશુ (દૈવી સંપત) પોતે જાતે કંઈ પણ કરતું નથી, માત્ર પાશવવૃત્તિના વલનનાં કાર્યોનું અવલોકન કરે છે, તેનાં કાર્યો સારાં હોય તો તેની સાથે અભેદ ભાવ પામે છે, પરંતુ જો તે કાર્યો અધમકાટિનાં હોય છે તો તે તેની પાસેથી દૂર પલાયન કરી જાય છે. આંતર દર્શનવાળી, આત્મભાવના વાળી દૈવી સંપત કર્મનાં સઘળાં પરિણામનું તોલ કરી જુએ છે, જે ઉત્તમ પ્રકારનું હોય તે તરફ આપણને દોરી, જાય છે. સ્વાર્થી, ઇન્દ્રિયોપભોગમાં લાગેલી આ :સુરી સંપત કહે છે, આવા પ્રકારના વહેમોનો ત્યાગ કરો, “આપણે તો ખાધ પીને મોજ કરો, કારણ કે કાલ સવારે તો આપણે મરવાનું છે.”

કેરી પીણાંથી દિવ્ય દૃષ્ટિ અને આત્મ વિદ્યાની ભાવનાઓ શિથિલ બની જાય છે; આ પ્રમાણે પાશવ, વૈષયિક અને સ્વાર્થી વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય પ્રવર્તે છે.

પોતે માની લીધેલા સુખ, આનંદની ભાવના પ્રમાણે જીવન ગાળવાની સગવડ મેળવવા માટે માનવિષ્ણો પોતાનાં અંતર મનથી યોજી કાઢેલાં સાધનોનો આશ્રય શોધે છે; અંતરાત્માને મહિનતાનાં વાદળોમાં ઊર્ધ્વ લે એવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં અચકાતાજ નથી કેરી પીણાંવડે મસ્તકને ઝેરી બનાવવામાં આવે છે. અંતરાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે જેવું શકાતું જોઈએ તેવું આપણું જીવન ગાળી શકાતું નથી. આવા પ્રકારના નિયમને બંધ બેસતું આવે એવા પ્રકારનું જીવન ધડવાની શક્તિની આપણામાં ખામી જણાઈ આવે છે. પાશવ, વૈષયિક અને સ્વાર્થી જીવન લાંબો સમય સુધી ગાળી શકવા માટે અંતરાત્માના ઉંખોને કંઈ પણ દિસાખમાં લીધા વિના આવી શક્તિને અસરકારક રીતે ડાખી દેવા સાર, જેમ એકાદ માનવિ પોતાની દૃષ્ટિને ના ગમે એવા દેખાવો સમક્ષ ધરિદાપૂર્વક બંધ કરી રાખે છે તેવી જ રીતે માનવિષ્ણો પોતાનાં અંતર ચક્ષુ સમીપ અંતરાત્માના કપકાનાં દર્શન થતાં તેઓ આવી શક્તિને ઝેરી વાતાવરણમાં છાછ લેવાનો પ્રયત્ન ચલાવે છે.

આંખા કારણથી ગુન્હેગારો અને વિષય લંપટોમાં કેરી પીણાંનો ઉપયોગ ઉભો થાય છે.

એકાદ માનવિને પોતાનો અંતરાત્મા કચુલ ના કરે એવું, કાર્ય કરવાનું મન થઈ આવતાં તે કેરી પીણાંનો આશ્રય શોધે છે—એક કદા રસોઈયાનો ઇકરાર મને યાદ આવે છે; મારી ઝાળખીતી એક જૂઠું શેઠાણીને તેણે મારી નાખી હતી, તે તેની નોકરીમાં હતો. તેણે કહ્યું હતું, કે પોતાની પત્નીને મોકલી દીધા પછી આવો યુનોહ કરવાનો સમય. આવી લાગ્યો હતો. તે સુવાની ઝોરડીમાં છરો લઈ ગયો હતો પરંતુ જો તે શાંત મિનઝમાં હશે તો તેનાથી આવા યુનોહ નહિ થઈ શકે એમ લાગી આવવાથી તે પાછો બહાર ચાલ્યો ગયો, દારૂનાં બે એક ખ્યાલાં વંધારે ઠાંક્યાં, પછાચી તેને જાતે બરાબર તૈયાર બન્યો હોય એમ લાગ્યું; આ પછીથીજ તે આવું બંધકર કર્મ કરી શક્યો. યુનોહ બની આવે છે તેમાં નવ દશાંશ તો આ પ્રકારેજ બની આવે છે. દારૂ અને તેના જેવાં બીજાં કેરી પીણાંજ દિનિયામાં આમતા વિષય ઉન્માદના અર્ધો અર્ધ ભાગ માટે જવાબદાર છે. અંતરાત્માને છાછ

લેતી આવી પીણીની આવી સ્થિતિને જાણનારાં માનવિઓ પોતાની વિષય તૃષ્ણાએ સંતોષવા માટે તેમનો નિર્બંધ, હામગતા મનનાં માનવિઓમાં છૂટથી ઉપયોગ કરે છે, અંતરાત્માના અવાજને યાત્રી દેવા સારૂ માનવિઓ જાતે કેદી પીણીની લતમાં મશગૂલ બને તે એટલું પૂરતું નથી પરંતુ તેઓ દારૂ વિગેરેનાં પરિણામ જાણતાં હોવાથી અંતરાત્માનો અવાજ શાંત ના થતા સુધી કરાવી ના શકાય એવાં કાર્યો કરાવવા માટે બીજાં માનવિઓને પણ નશાની લતમાં પાડે છે. આ પ્રમાણે તેઓ માનવિઓના અંતરાત્માના અવાજને બંધ પાડવા સારૂ આવા પ્રકારથી સુક્ષ્મતા યોજી કાઢે છે. ચોરો, લુટારાઓ, વેસ્ત્રાઓ કેદી પાણી વિના જીવન ગાળી શકે નહિ.

કેદી પીણીની આરંભની દશાઓમાં પણ નશાની અસરજ નેવામાં આવે છે.

નાનાં માપમાં લીધેલાં કેદી પીણીની અસર મોટા પ્રમાણમાં લીધેલાં પીણીની અસર કરતાં બિન્ન પ્રકારની હોય છે, એથી વિરુદ્ધ આમની અસરમાં એવા વિચાર અને લાગણી અનુભવવામાં આવે કે જેવાં અન્ય સમયે ના અનુભવી શકાય, તો આવા વિચાર, લાગણી અને વાણી ઉપજવનાર મનની આવી દશા પણ અન્ય રીતે સંભવી શકતી નથી તે જોમ એટલું કમુલ કરવામાં આવે છે, કે ચોરી, ખૂન અથવા બલાતકાર કરાવનાર મનની દશા કેદી પીણીને આભારી હોય છે તેમ કેદી પીણીની અસરને જ આભારી હોય છે.

નાનાં પરિણામથી સામાન્ય રીતે અન્ય દિશાનાં કાર્યો નિષ્ક્રિય થાય છે.

અંતરાત્માના પ્રદેશમાં થતા બાએ જ નજરમાં આવે એવા દેશરોમાંથી કંઈ પણ દંડ વિનાનાં નવીન અને પ્રથમથી ના ધારેલાં પરિણામો ઉપજી આવે છે. જોમ કોઈ એક માનવિ પેશતાના ધડીયાળની સંભાળ રાખે છે, તે તેના ઉપર, સ્થિતિમાં અથવા હવા માનમાં દેશર ૩૫ બાલ પ્રદેશના બનાવો વડે નહિ પરંતુ અંદરના સાંચા કામના દેશર વડે તેને ગતિમાં રાખે છે, તેવી જ રીતે માનવિનું ઉત્તમ પ્રકારે નિયમ ન ધર્મ શકે તેમ માનવિએ માનવિ સાથે સર્વ પ્રકારનાં શુદ્ધિ અને પવિત્રતા જાળવવાનાં છે. દરેક જણુ આટલી વાત તો કમુલ કરે છે. છતાં એ માનવિ કેદી પીણીની લતમાં મદાસે છે ત્યારે અન્યના આગળ પોતાનાં કાર્યો સીધાં ગણાય એટલી જ તેની ઇચ્છા હોય છે, તેનો અંતરાત્મા સીધે આંખે કાર્ય કરે એવી તેની થોડી જ ઇચ્છા હોય છે, કારણ કે તે અંતરાત્માને એવા પદાર્થોથી છાંયે છે, કે જેથી તેની નિરાકરણ શુદ્ધિ વડે યથાર્થ રીતે નિયમાત્તા કાર્યમાં ખજમજાડ મચી રહે છે.

આપણા શ્રીમંત વર્ગનો આજ્ઞાના સમયે આંદોહોલવાળાં પીણી વાપરનાર મોટા વિ. બામ, બીજાં દિને કાર્યમાં જોડાવાનો સમય આવી સામ્રાજ સાધારણ શાંતિની દશામાં દોષ છે, એવી બાવના સંપૂર્ણ રીતે અસત્ય હોય છે. શિખવનાર અને શિખનાર માનવિઓનો મોટો વિભાગ આવા સમયે દરેજની સાધારણ દશામાં હોતો નથી. ઉપર ઉપરના વિચારથી તેમ જ અતિશયોક્તિ રૂપે આવો વિચારદર્શાવવામાં આવતો નથી. કેદી પીણીના ઉપયોગમાંથી છૂટી બનેલાં માનવિઓ, પ્રથમ નહિ સ્વીકારાવણા અંતરાત્માના દંડ પ્રત્યે ખુલાં ચમુઓવાળાં બનશે; તેમનાં જીવનો પણ અંતરાત્મા સાથે અબેદમય બનશે.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખાતા મળવાના રહી
મ. ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો

*ખાલ પિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

* આ પુસ્તક પશુ મે કાયરેક્ટર સાહેબે સાળાઓમાં ધનામ તથા લાયસેન્સ માટે
મંજુર કર્યું છે. કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટી.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તેયાર છે. કિ. ૦-૮-૦.

ખંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) તથા

ઉત્તર રામચારત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
મણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનુ ગુજરાતી
ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નલુલાઈ દિવેદી,

*ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

સુદર્શન ઓફીસ-નડીઆદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. કાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક સાળાઓમાં ધનામ તથા લાયસેન્સ માટે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે.
આ સિવાયના તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ-નડીઆદ. અથવા
એન. એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાશ્મીરેવી રોડ, અથવા પરિતબેદારામ મુકેન્દ્રજી બુક્સેશ
(નં. ૩૫૩ જવેરબાગ-મુંબઈ) મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ સુદર્શન ઓફીસ-નડીઆદથી
મોકલવામાં આવશે.

તત્રી ચોજત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ.
મુલ સદ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સમગ્ર ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના માલિકોને આ બને ૦-૨૦-૦ મળશે ટપાલ જુદુ

શીગલવાદ સૂત્ર.*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થાને બાધ ન આરે તેવા ગુદ્ધ ધર્મના સાદા, સમ્પ્ર, નીતિસિદ્ધતા.

કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની દીકરીના મોકવૃત્તિ.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેવલજીખાતા તરફથી " સાળા લાય-
સેન્સ માટે " તથા " સાળાઓમાં ધનામ ખાતે " મંજુર થયું છે. શીક્ષકોને સાફ
કમીશન મળશે. તથા મુંબઈ ઇલાકાના કેવલજી ખાતા તરફથી પણ લાયસેન્સ માટે મંજુર થયું છે.

અમુદય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગલનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગલનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ ખાસ અરધા અરધા આનાની ટીકીટ મોકલવી.

અઠસર્ય—બ્રહ્મચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાધનો ઉત્તમ નિબંધ.

સીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાલવણુ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફોનોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પદમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફ્રેન્સી બુકમાર્કર્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્કર્સ મંગાવવા.

માલિની—ચણી બાજતોનું યાત્ર આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉદ્ધરતી વપતા અજ્ઞાન બાળકોથી ચતી જૂલોપર લક્ષ્યે ચનારો અપૂર્વ વિષય.

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટબની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામદાઅ.

બાણગર—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દેવરૂવિદ્યા—અવિષ્મકપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લેખ અને પદ્યોત્ત્થાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આર્યુવેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાનું વેદક ચોપાનીયું. માત્ર તમિલનાડુ મફત.

ફ્રેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુરોગિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેથી યત્તિ તેણું દુઃખ કૃતમ્ન-પણું, હૃદયનો અનુમદ, શાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલા દેસસો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્લાન ખીજર અને મહેતર અલીપાસના અમતકારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ રહિત જાણવાળેગ રમુજી વાર્તા.

અસંકલ્પ અભિચારણ—હાજા અદિ ૬૪ અસંકલ્પોના દર્શન તથા સમજ સંપન્ન સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત શાળાના અભ્યાસીઓને જ બેટ અપાય છે.

આર્યુવેદ માર્ગપદેશિકા—જુદાં જુદાં વેસક દરેણું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું સર્વ સંસ્કૃત પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા ગ્રાહકોને જ ટપાલ ખર્ચનો અરધા આનો લાભ મોકલવામાં આવે છે.

શુભાવક—શ્રીઓને પ્રસન્ન થવાના નાણુક અને ગંભીર મામલા વખતે ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

આતંકનિમદ્ધ ઔપધાલય,

જામનગર-કાઠીઆવાડ.

આવૃત્તિ ૨૫,
જોકે અમેદાવાદ પ્રવાસી,
અલ્પાનિત્ર માણિલાલ નભુસાઈ દ્વિવેદી.

સુદર્શન.

જોમ એ જોમ, જોમ બી
જોમ એ જોમ, જોમ બી
જોમ એ જોમ, જોમ બી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં મળ્યાં અને સ્વરૂપતા (વચાર.))

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્

તન્ત્રી—માધવજીલ નભુસાઈ દ્વિવેદી

પુસ્તક ૨૫, અંક ૧૧]

(માસિક)

[ઓગસ્ટ, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
દિવ્યજીવન.	૩૨૧
રાજ્ય.	૩૬૫
કાવ્યાર્થ-પ્રદીપ.	૩૮૬
વેદાન્ત.	૩૩૫
વિવિધ-સંગ્રહ.	૩૩૮
સ્વામી શ્રી નિં નંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.	૩૪૧
કવિવર બાણભટ્ટ.	૩૪૬

અમૃત્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગલવારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગલવારે તે વધાનના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાની રીકીટ મોકલવી.

બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાચીનો ઉત્તમ નિબંધ.

સ્ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાલવણ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પદ્માત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રતે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય વિધે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફેન્સી બુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્ક્સ મંગાવવા.

માલિની—અણી બાબતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉછંટી વધના અજ્ઞાન બાળકોથી થતી ભૂલોપર લક્ષ્ય બેચનારો અપૂર્વ વિષય

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ દબની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામદાસ.

બાલગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરનારી શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ પ્રક્રિયા.

દેવરૂવિધા—ભવિષ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લેખ અને પદ્ધતિ—એક અસરકારક નિબંધ.

આકુલેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી બાપાનું વેદક ચોપાનીયુ. માત્ર નમુનો જ મફત

ફેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસા, સુસંગત કાર્ડ.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી રત્ન તેવું કથા કૃતિન-પણ, હૃદયરો અનુચિત, વાદીના ગેલાભમાં અપાયેલો ફેસલો, એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિક્કર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એનિટોટલ, પ્લાન પીનર અને મહેતર અલીપાસના ચમત્કાંતિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાને જ મુજબ વાર્તા.

અલંકાર મહિમળા—ઉપમા આદિ ૬૭ અલંકારોના દર્શાવ તથા સમજ સાચું સરૂત પુસ્તક, માત્ર બી એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાપાના અભ્યાસીઓને જ બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગાપદેશિકા—જુદાં જુદાં વેસક દરોનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા માલિકોને જ ટપાલ ખર્ચનો અરધો આનો લઈ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—શ્રીએને પ્રસવ થવાના નાણુક અને ગંભીર મામલા વખતે બાનમાં સ-અવાની જરૂરી સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગે વિંદજી,

આતંકનિમિત્ત ઔપધાલય,

જામનગર-કાઠીઆવાડ.

આવૃદ્ધ.

એક અબોહમાર્ગે પ્રવાસી,
અહનિશ અણિસાજ નણભાષ દિવેદી.

સુદર્શન.

મુદ્રી,
એમ. એ. એસ. એસ. બી.
કર્મી જાગૃતી ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સભ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરંધીમહિ ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી—ભાષવલાલ નણભાષ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૫, અંક ૧૧]

(માસિક)

[ઑગસ્ટ, ૧૯૧૦.]

દિવ્યજિવન.

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

મહેને છે મૃત્યુ બહાણું તે આવશે સાદં પ્રારતાં,
આવાહી મૃત્યુ દેવી કે દાહથી મરણું બહું. ૩૦

આવી તરખર એ બની ગૃહી જ્યાં સંકલ્પ કાંઈકરે,
કે એ રાહ જૂવે કહાપિ મૂળથી આગા ચવાની કંઈ;
તહાં તો અન્ય દિશા ઉભી જળકતી મૂર્તિ નવી કાઢએ,
આહા! એ ભગિની હતી મરણની આયુષ્ય દેવી ખરે! ૩૧

ઐશ્વર્ય એના મુખડે છત્રાયું,
શાયી? જણાયું નહિ કંઈ એ તો;
ભેતી કંઈ મૃત્યુ બણી દીકીને,
ને દીન ભાવે વદતી વળા એ ૩૨

“ અકૃત્ય આ સદુજ છે હિરમાં વિચારં,
પ્રારમ્ભ તે પછીજ હું તવ કાંઈ સૌ એ. ”

“ ના બહેન, દોષ મુજનો જરી દાસી ધમે,
આચા ઉઠાવી શિર ” આપુ પ્રતિ ઉચારે. ૩૩

આપુને મૃત્યુ દેવીની પાછળે કોઈ છે હજી,
દાસીઓ સાથ ત્હેની છે, ઉભી બે સેવના કરે. ૩૪

કર્તવ્ય દેવી ઉભી, પાસ ઉભી પ્રશંસા,
ને અન્ય બાળુ ઉઠી આ રહી ધોર નિન્દા;
કર્તવ્ય છે શુભ અશુભ કરે પરિક્ષા,
કૃત્યો પ્રમાણ નિરખીજ અનુસારાવે. ૩૫

આચાની રાહ બેઠને મૃત્યુ દેવી ઉભી રહી, --
શરી ત્હેના પ્રતિ બોલ્યો પ્રાર્થના મિત્ર શબ્દ આ. ૩૬

“ દેવિ! સ્વાગત તું, કર્યું સ્મરણ ત્હાં આત્માગમી ધર્તને,
માતું હું ઉપકાર શબ્દ શુણ્ણે મ્હારાવતી આટલા;
મ્હારે ના કંઈ નામ ચિન્હ ભમતું ઇચ્છા ન કીર્તિ તણી,
પ્રાર્યું એજ પ્રયોજને કંઈ મ્હને સંપૂર્ણ તું બાળજે. ૩૭.

પ્રાર્યના એટલી મ્હારી, નિશાની કાંઈ ના રહે,
સ્વર્ગ કે મોક્ષની મ્હારે, જરાયે વાગ્ધ્વના નથી. ૩૮

નથી હું જાણતો કાંઈ, શુભ દુઃખ તપાવતો,
અન્તે એ સાર શોધ્યો કે, શું સ્વર્ગે વળા મોક્ષમાં ? ૩૯

બોલો રહો બાટકતો અદિને તાંહિ” હું,
સૌ ઇશ્વરી નિયમમાં સઘળે તણાતો;
આ દેહ શું ? હૃદય શું ? નહિ જાણતો કે,
જાણું નથી કંઈજ હું ઉપયોગી તેથી. ” ૪૦

કર્તવ્ય દેવી બધી ફેરવી મુખ મ્હાફું,
આનન્દ મિશ્રિત કરી જય વન્દનાઓ;
“ મ્હારે નથી જરૂર કીર્તિ તણી જરાયે,
મિથ્યા પરિશ્રમિત ના કરો પ્રશંસા. ” ૪૧

સાથે મમ્મુ સ્મરણ કે સ્મરી આત્મનિષ્ઠા,
ત્હેને કલાં વચન બકિત મુખે ધીરેથી;
“ જો એકતાર તવ સાથ રહો દમેશા,
તો રાખજે સ્મરણ મ્હાફું જય ‘દતોએ’. ” ૪૨

સમ્બોધું આત્મનિષ્ઠાને આશાં આશ્રય પામતી,
તેથી કંઈ રનેહ બાવે એ દંષ્ટિ મહારા બાણી કરે. ૪૩

શબ્દોની પ્રણીતા સાથે મૃત્યુ જ્યાં પ્રહતું મહેને,
આશાએ અન્ત્ય બાણીને દંષ્ટિ કરે જરા કરી. ૪૪

બોલી “સુધૈય” નયનો પછી મીચતીએ,
ને શાસ રન્ધન કરે કંઈ કારણાર્થ;
આશ્રયથી ચક્રિત હું થઈ સ્તબ્ધ હોયો,
અન્તે જણાય મહાંતીજ સમાધિ પન્યે. ૪૫

દુશ્મની પૂર્વ બાબુ ત્યાં શોખાઓ ફાટતી જતી,
તે સાથે વ્યક્તિઓ દૈવી ભૂમિએ ઉતરી પડી. ૪૬

અદ્વા, ક્ષમા, ધૈર્ય સુવર્ણ રંગી,
વિદ્યા પ્રકાશેજ નવીન રંગી;
આવી કવિતા વળી પ્રેમ દેવી,
વિદ્યા કવિતા મળી એક રૂપ. ૪૭

આશાને ધૈર્ય બનેનું, રૂપ એકત્ર ઉદ્ભવ્યું,
વળી ત્યાં સખીઓ સાથે, આત્મનિષ્ઠા વિરાજતી. ૪૮

એ સૌ દૈવી પ્રકાશ જ્યાં પ્રસરતો સર્વત્ર એ રથાનકે,
નાકે ચિન્હ જણાય એ તિમિરનું, એ નદ પામ્યું બધું;
વિદ્યા આદિ સુર પ્રકાશ પડતાં નાએ અવિદ્યા રહે;
પૂજે પાદ અસુરતા નિયમએ સુરતાતણા સર્વદા. ૪૯

દૈવી એ મણડલે ત્યાંતો, મહેનેયે દિવ્ય લેખ્યો,
સુશ્રુષા આદરી મહારી, આયુષ્યે જીવકયો પછી. ૫૦

એ સામ્યજ્ઞાતાણી ચીતલ છાંય નીચે,
આયુ તણા મૃદુ સુકોમલ અંક સૂતો;
આનન્દમગ્ન હૃદયે ભરી છે મૃદુતા,
ને પારણે રસિક હૃદય સુલભો જણાઈ. ૫૧

નિષ્ઠાએ દિવ્ય જ્યોતિમાં, સ્વાત્મરૂપ ધરી લીધું,
અને એ જ્યોતિ વિસ્તારે, દિવ્ય દિવ્ય બધું થયું. ૫૨
અદ્વાને શાન્તિ આવીને, આયુના પક્ષમાં ઉભી,
સાક્રિય કાર્યનું પ્રેક્ષી, મગ્ન મગ્ન સદૃશ થતાં. ૫૩

એક આ પ્રેમદેવી છે, અન્ય આ કવિતા ઉભી,
દૃષ્ટિઓ સુદૃઢ તેઓની, હૃદયે રિમત કંઈ બરે. ૫૪

કવિતા ટોળતી વાણ, પ્રેમ સેવતી પાદને,
હૃદયે ધૈર્ય પમ્પાળે, ક્ષમા સ્તોત્ર બણ્યાં કરે. ૫૫

સર્વએ દેવી સમ્પત્તિ, અર્પે આશિષ લક્ષ્મી,
સ્નેહના શબ્દ મીઠાએ હૃદયે રસ રેલતા. ૫૬

“જગજીવન કંઈ ઉચ્ચ શ્રેણીનું, કાર્ય પરત્વે ભેખ—
નીતિ, રીતિ, પ્રીતિ આદિ મધુ બરી નજરે દેખ—
—મધુર ઉર તહાઈ હોળે. ૫૭

કુસુમિતવય તવ અધુના તદપિ, યુવા જરા છે બમ્મ;
તિમિર વિગ્ર દૂર કરવાં પછીએ, લાલિત્યે સૌ રમ્મ.
—લાલિત ઉર તાઈ હોળે. ૫૮

નિસર્ગ જીવન ભિન્ન માર્ગમાં; નૂતન રંગ અનેક,
કલા, કલ્પના, કવિતા બણી છે રસબરી દૃષ્ટિ ફેંક;
—રસિક ઉર તહાઈ હોળે. ૫૯

હૃદય હૃદય મળતાં, મહતાં કંઈ માર્ગ પરિચય થાય,
વિવેક બુદ્ધિ શુદ્ધિ આદિથી, સ્વર્ગીય પ્રેમ પમાય;
પ્રેમી ઉર તહાઈ હોળે. ૬૦

મધુર, લલિતને, રસિક પ્રેમી છે હૃદયે સદજ મળાય,
ઉચ્ચ ઉચ્ચ અભિલાષા, નિષ્ઠા દેવી અવલોકાય;
દિવ્ય ઉર તહાઈ હોળે. ૬૧

વિશ્વાશ્રમ. } સ્વામિ સ્નેહજ્યોતિ.
ડીસેમ્બર. ૧૯૦૫

રાજા.

શ્લોક.

રાજનીતિ ધર્મ પ્રેમી, દેશ રક્ષક દેવતા;

ક્યા શુભે પૂર્ણ રાજે, સુખ તે કહું પાંચા બા.

: : શાદૈવવિકીકૃત.

- ૧ માનીને નિજ બાળ જન્મ મનથી, પિતા રૂપે સર્વથી,
આપી ભોગ સુયોગ દિવ્ય તનનો, વાત્સલ્ય પ્રેમી થતાં;
સાંકેતિક સ્વનામ શૂપ નૃપતિ, સંકેત સાચો થવા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૨ જીતેદિય, અજીત યુદ્ધ દમને, સ્વાનંદ સંક્ષેપમાં,
આકર્ષી સદુ પ્રેમ જીવ્યું જંગમાં, સાધુ સુખે મૂકતાં;
નિયોજી નિજ અર્થ કાર્ય સધળાં, ઔદાર્ય પ્રેમે સદા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૩ ક્ષિતિ જન્મ સદૈવ ક્ષામ્ય યજ્ઞતાં, વિવિધતા વાસતાં,
આપી સૌ રસલદાણુ ઉર કરથી, વાચા ક્રિયા મર્મમાં;
પોતાને સદુ દેશ વેશ વસતા, ક્ષિત્ય શોભાવતા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૪ આકર્ષી રવિ જન્મ સદૈવ કરથી, પૈસો પ્રજા પાસથી,
ખર્ચા સૌ હિત કાળ દેરાજનતા, સૌન્દર્યને સાચવી;
રાત્રિદિન પ્રકાશ સૌખ્ય સધળે, સર્વોચ્ચ સોહાવતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૫ ઉરેઉર સદૈવ તકે સરતી, નીતિ રતિ ધર્મદા,
ક્રિયાને રસ પદ્મ મિષ્ટ બનવા, જીવ્યું સદુ જીવવા;
નિભાગા ક્રમ અર્થ નેમ સધળે, અમિત્વ પરકાશતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૬ સુરા જન્મ સદૈવ શોક સધળે, સત્તા ધરી બેસતા,
ભાયાતો લધુ રાજા તેમ કંઈ કે જીવાઈ આતા બધા;
પૂજે માની અધીસ એમ નિજનો, શાકંચ દર્શાવતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.

- ૭ કાપ્યાચાર કપાટ દક્ષપણને, ખુશાં ધરી સર્વેદા,
ચોરાદિ બચકાર લોક હૃદયે, સંવાસ સંપૂરતાં;
વળાંગી નિજ દંડ ઉચ્ચ ધળથી, કૃતોત્તા દાખતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૮ વાયુરૂપ અરૂપ વ્યાપ્તપણથી, લોકોત્તરુા ઉરમાં,
રાજ્યે પ્રેમ પ્રપૂર્ણ ભક્તિ વસંતી, છે કેમ તે જળધુવાં;
સંચારી રહી ગુપ્ત મંત્ર ધળથી, વાયુપૂર્ણ વાસતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૯ સ્વાદે બિન્ન અસંખ્ય રૂપ રસતાં, સૌ આપધિ પોષતાં,
દિલ જેમ પ્રતાપ પૂર્ણ કરથી, બિના રૂચી લોકમાં;
સાધી ચિત્ત અબેદ બેદ રસતાં, અંદાશ ચૂમાવતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૦ વારિ જેમ પવિત્ર ઉર કરવા, બાવિ તૃષા તોષવા,
ચીલામાં અચલિત સર્વ સરવા, સૌ રંગે રંગી થવા;
આપોપે રહી દૂર ઉર સંધજે, વારણુતા વાસતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૧ પૈસા પૂર્ણ અખૂટ કોણ જ ગતિ, સંભારતાં સાંચતાં,
ઔદાર્યે ધરી ઉર દેશ દીનતા, દીર્ઘત દૂરે થવા;
નિરયે નૌતમ નેમ લેમ રસતાં, યસ્યેયતા દાખતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૨ જાતિ રંગ વિદેશ દેશ વળતી, રા'રંક શ્રીમંતતા,
ઉરાચી રખણતા સુધર્મપતને, ન્યાયી તુલા મોડતાં;
ચાવા શાસન સત્ય શુદ્ધ મનથી, પૂજા રૂડી સામ્યતા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૩ ન્યાયી કાર્ય સુપુષ્પ ઉર દરતાં, સૌ વાત કારે જતાં,
સાંધાનાં મધુપ્રેમ નૈતિક દયા, મુગધ રંગે બધાં;
ચોટલાં બદ્ધ સદ્ગુણ તંત્ર નિરખી, સર્વેજ રાજ થતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૪ છે માયે મુજબાર કોટિ જીવને, પોખ્યા તજો જાણતાં,
વિવેકે સદુ ચિત્ત રપચ કરતાં, આચારુસારી થવા;
રાખી શાસન સર્વ ન્યાય સુમતા, સાથે દયા પૂરતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.

- ૧૫ નીતિ શાસ્ત્ર પ્રવીણ અંગ સધળાં, રાન્ય ક્રિયા સુનમાં,
છે પેઢી દરપેઢી માન્ય થયલાં, તેને લઈ રહાયમાં;
પોતા જોમ બધાય ઇશિ ઉરનાં, છે વારસો માનતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા,
- ૧૬ વિરાગી કરી ઉર રામ રસતાં, શુર રૂપે સર્વના,
કૃપોથી દઈ બોધ લોક સધળાં, સુધારતાં સર્વથા;
સુધાવાર સમાન રાષ્ટ્ર યજ્ઞની, વિધ્યુપદી વારમાં,
ઢાતી આપ પ્રજા વિલાસ નિરખી, રાજ ખરા રાજતા.
- ૧૭ ખરે નાહિ અશુભ કાર્ય કષ્ટમાં, પૈસો પ્રજાનો મલ્લો,
આરાધી વન ગામ ધામ સધળે, નીતિતણાં દર્શનો;
ગાળી જીવન પૂજ્ય પૂજ્ય જનવું, ઉરે સદા રાખતાં,
દાખી નૈતિક ચિત્ર લોક યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૧૮ સંયોગેલ સંમાજ હિત કરણે, ધારા સુધારા બધા,
આપે પાળી પળાવતાં સદુ કને, ના બેઠ બાવી થતાં;
વિના કંપ જરૂર દૃઢ હૃદયે, શિક્ષા સત્તા સાધતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૧૯ દુઃખીનાં દુઃખ સુશુતાં લવ નહિ, કોષી થતાં કારમાં,
ન્યાયે દુઃખ અદુઃખ સદા બનવા, બહારે ધરી વાજમાં;
પિતાં બાવ પુનિત ધર્મ નિજનો, ધારી સદા ઉરમાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૨૦ આજે આ કર્તુ કાલ્ય આમ કરવું, એ નિત્ય નોંધે ધરી,
વેળાના કરી ભાગ ભાગ સધળે, ધાયું બધું ગોઠવી;
મિતાચાર રહી સદા સમયમાં, શ્રૂપાલતા દાખતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૨૧ વિશ્વાસે રમી સાવ રાન્ય સધળું, ખીજા કરે આપતા,
રૂડે રાજ સુધમ કાર્ય સધળાં, જાતે તપાસી સદા;
નિરપેક્ષી નિજ ઉર ધર બરતાં, આંખી ખરી ચોખ્યતા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૨૨ વિદ્યાથી શુચિ ઉર તર્ક સળગે, રાન્ય પ્રજા હિતમાં,
સુધાભાવ બરિત શ્રેષ્ઠ કૃતતા, શુદ્ધોં રૂપી હીરલા;

રાખી પાસ સદેવ સ્વય કહવે, લે બોધ તે ઉરના,
પાળી આપ પ્રભ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજાખરા રાજતા.

૨૩ રામાદિ સમ ધર્મ ધ્યાન થયલા, રાજ તથા નામનાં,
અશાંતિ અચલિત પ્રેમ યજ્ઞે, સંભાર સંભારતાં;
સાધી ઉર અસાધ્ય એક ઉરનાં, વાણી ક્રિયા તકેમાં,
પાળી આપ પ્રભ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.

૨૪ દિનિતિ ગુરુ ગાય શોણી અખલા, રક્ષા થવા સર્વથા,
સેનાની બની સૈન્ય અગ્ર સધળે, સંગ્રામમાં શોહતાં;
કીર્તિ ધર્મ કિરીટ જ્યોત કરથી, આવારણા પામતાં,
પાળી આપ પ્રભ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.

૨૫ પોતાનું સદુ શ્રેય સાથે બનવા, શ્રેયી પ્રજાના યતાં,
સાધુતા મયઃઉર આંખી સધળા, શ્રેયેચ્છુને સર્વથા;
સ્વર્ગાતીત મુદિત તેજ તરલા, ખ્યાતિ ચીર વાસતાં,
પાળી આપ પ્રભ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.

સંકેત.

પ્રભ હિતે આત્મ હિત, જોઈ જો કોઈ રાયતા,
તેજ રાજ ચીરખ્યાતિ, વિધ રમતી રાખતા.

પી. પી. જૈનહાઈસ્કુલ
પાયધોણી-સુબ્બાઈ. }

‘ મજ વિહાલી. ’

॥ કાવ્યાર્થ પ્રદીપ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આ ઉચ્ચ રિચિતિનું દર્શન વ્યવહારમાં અનેક રીતે થાય છે. જગતના સર્વ ધર્મ પ્રવર્તકો આ ઉચ્ચકોટીના આત્માનો આવિર્ભાવ હતા એ તો સર્વ મનુષ્ય સ્વીકારશે અને એ આવિર્ભાવ આપણે જાણીએ છીએ તેમ તેમના ધર્મ પ્રવર્તક વિચારોમાં જ ચલેલો છે. નીતિ એજ એમના આત્માનું જીવન આપણે જાણ્યું છે, અને જે જે અગ્રગણ્ય ધર્મ આખા જગતને દોરી રહ્યા છે તે સર્વનું ખંધારણ એક જ નીતિના સૂત્ર ઉપર રચાયેલું છે. પ્રવર્તક જૂદા પણુ તેમની ઉચ્ચતાનો આવિર્ભાવતો સર્વત્ર સરખોજ જણાય છે. કોઈક ધર્મમાં સર્વ વસ્તુનો સમાવેશ કરી તેનેજ સસ રૂપ સ્વીકારતો હશે તો કોઈ જીવ ધર્મ ઉભયની એકતા સ્વીકારતાં બ્રહ્મના વિચારનો પ્રવર્તક હશે. કોઈ ધર્મમાં મનુષ્યાત્મક ઉચ્ચ ગુણનું આરોપણ કરતો હશે તો કોઈ નિર્જીવ ધર્મ ગણ્યા છતાં મનુષ્યની ચિત્ત રિધરતા અર્થે એક મૂર્તિમાં પણ નિર્જીવ ધર્મને પૂજવતો હશે. સર્વ કોઈ પોતાના દેશકાળની કેળવણીના પ્રમાણમાં આવા વિચારમાં વધતા ઓછા વધેલા હશે; પરંતુ એમના આત્માની ઉર્ધ્વગતિનો વેગ સર્વમાં એકજ દિશા પ્રતિ જતો હોવાથી તેમના વ્યાવહારિક આવિર્ભાવે તો નીતિતત્ત્વમાં એક જ રૂપે દર્શન દીધું છે. અને આ દર્શનની એકતામાંજ ધર્મના મતાંતરની પાર રહેલું એક સસ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોનારની નજરે ચઢે છે. ધર્મ પ્રવર્તકનો ધર્મનો એક વસ્તુ સંબંધે ગમે તેવો સિદ્ધાન્ત હોય પરંતુ નૈતિક તત્ત્વ વિના તેને શાન્તિ વળતી નથી અને આખી દુનિયાની પ્રજા ગમે તે ધર્મમાં વહેંચાયેલી હશે, અને તેના ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તમાં કેવળ અચાત હશે; તો પણ તેના ધર્મમાં ખતાવેલા નૈતિક તત્ત્વમાંજ મોહ પામી, તેજ તત્ત્વના સૂત્રથી પોતાના ધર્મની સાથે બંધાઈ રહ્યા છે. મુખ્ય સિદ્ધાન્તને સ્વપ્રમાણ નહિ સમજનાર તેના નીતિ પાકનું શનિ દિવસ અધ્યયન કરી પોતાના જીવનને સફળ કરે છે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે મનુષ્યનો આત્મા જરાક પણ ઉર્ધ્વગામી થવા લાગ્યો કે તરત સ્વભાવે જ અનેક વસ્તુમાં એક વસ્તુની ઘટના કરવાવાળી બુદ્ધિ પોતાની શોધમાં જગૃત થાય છે, અને તે એક સત્ય વસ્તુને જો કે સ્પષ્ટ રૂપમાં જોતી નથી છતાં જ સસરૂપ વસ્તુ આટલી શોધને અંતે એને સ્પષ્ટ જણાઈ પરમ શાંતિમાં મૂકનાર છે તે વસ્તુ એની અજ્ઞાન અવસ્થામાં પણ એનો રસતો સરસ કરવા વારંવાર એની નજર આગળ તરી આવે છે. મનુષ્ય તે વસ્તુ જોતો નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં તેના બાસ થાય છે ત્યાંજ એને શાંતિ વળે છે. એને કેમ શાંતિ વળે છે તે સકારણ પોતે સમજી શકતો નથી, કારણ કે વસ્તુ સ્પષ્ટરૂપમાં એને જણાઈ નથી. પણ તે વસ્તુનો બાસ સરખો થતાં એને શાન્તિ વળે છે એતો નિર્વિવાદ છે. ધર્મ પ્રવર્તક એની શોધમાં કેટલોક માર્ગ કાપી સાધારણ મનુષ્ય કરતાં આગળ વધેલો હોય છે, અને જેટલા રૂપમાં એને સ્પષ્ટતા આવતી ગઈ હોય તે રૂપમાં તે વસ્તુને જનસમૂહ આગળ ધરે છે. પરંતુ યથાર્થ વસ્તુનો પત્તો નહિ લાગવાથી આખરે નૈતિક તત્ત્વ કે જ્યાં સત્ય વસ્તુનો બાસ સર્વને થાય છે તેના ઉપર જ ધર્મનું ધોરણ સામાન્ય રીતે એને સ્થાપવું પડે છે. દરેક ધર્મમાં સિદ્ધાન્તની ભિન્નતા છતાં, નીતિ તત્ત્વના અસ્તિત્વનો સવિચાર ખુલાસો આવજા કેટલાક વિચારથી કરી

શકાય છે અને જોકે આવા ધર્મપ્રવર્તકો ઉચ્ચઆત્માના આવિર્ભાવવાળા હોઈ કવિતાના ઘણાક અંશથી ભરેલા હોય છે, છતાં કળાવિધાન તથા ઉપર જણાવ્યું તેમ નૈતિક તત્વના જ સ્પષ્ટ દર્શન ન હોઈ કવિની કૌટિમિયાં આવતા નથી. એમના સિદ્ધાન્તો અનેક મનુષ્યને તૃપ્તિ આપે છે કારણ કે એમાં નૈતિક તત્વનો સ્વિકાર કરેલો છે અને એમના આત્માની ગતિ અતિ ઉર્ધ્વ છે પરંતુ તે નૈતિક તત્વ ચિત્ત શાન્તિ અર્થે એમને સ્વીકારવાં પડેલાં અને એમના પોતાના અન્ય સિદ્ધાન્તની પેઠે તેના એ સ્પષ્ટ દર્શન નથી તેટલા પુરતી કવિત્વની એમનામાં ખામી હોય છે. જ્યાં જ્યાં આવા ધર્મ પ્રવર્તકોમાં આ ઉભયની ખામી જણાઈ ત્યાં તેઓ ઉત્તમ કવિ તરીકે પણ પૂજ્યથા છે અને ભગવાન વાલ્મિકિ અને વ્યાસનાં દર્શાવેલાં આપણા દેશમાં સર્વને સુવિદિત છે. ઉપનિષદ અને વેદના દર્શનો ઉત્તમ કવિની કાદીમાં નામાંકિત થઈ ગયા છે, માત્ર કળા વિધાનમાંજ અત્યારની દૃષ્ટિએ આપણને કાંઈક ખામી જણાય પણ કળાતો દરેક કાળમાં ધરતી જાય છે. એ કાળને યોગ્ય કળા હોય એટલે કવિત્વના સર્વોચ્ચ આવી જાય છે.

આપણા દેશમાં તો પુરાણ કાળથી એકજ સત્યવસ્તુની માન્યતા ચાલતી આવે છે અને આત્મામાં જગત્ની સર્વ વસ્તુનો સમાહાર કરતાં ધર્મોચારો અને તત્વવેત્તાઓ તથા કવિઓ વિવિધ યુક્તિદ્વારા એનું એજ સત્ય પ્રજ્ઞ સમક્ષ મૂક્યા કરે છે. કેટલીકવાર અન્ય દેશની પેઠે વખતો વખત લોકની માન્યતાને કંઈક જૂદી દૃષ્ટિ આપી દીધેલી જણાય છે પરંતુ એ સર્વ મતાન્તરમાં અન્ય દેશના કરતાં આપણે અહીં આત્મદૃષ્ટિનો મત છુપાતો છુપાતો પણ સર્વત્ર દર્શન દે છે, અને આ સત્ય દૃષ્ટિમાંજ બાહ્યની સર્વ વસ્તુને એકત્ર કરી આત્મદૃષ્ટિમાં સમાવવામાં આવે છે. આથી કરી જનમંડળની સામાન્ય વૃત્તિથી એજ આત્મ વિશ્વાસની હુલ્લાવાળી રહે છે અને આ આત્મદૃષ્ટિનું સ્પષ્ટ થતાં આત્મને અનુભવે છે. આવી વસ્તુમાત્રમાં અર્થદાકારવૃત્તિવાળી આત્મદૃષ્ટિ અથવા આત્માની સર્વ વ્યાપકતા અને આત્માથી કંઈ પણ ભિન્નવસ્તુ નથી એ હૃદયગત માન્યતા અને સત્ય વ્યવહારમાં કેવળ નૈતિક તત્વમાંજ દર્શન દઈ શકે છે, અને અહીંજ જગત્ની સર્વ નીતિની કુચી આપણને જડે છે જ્યારે સર્વ દેશમાં નીતિનો સ્વીકાર કંતિ ધર્મ પુસ્તક ઉપર કે લોક માન્યતા ઉપર આશ્રિત કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે અહીંયાં નીતિનો સ્વીકાર આ આત્મદૃષ્ટિના નિર્સર્ગજ્ઞ રૂપે થયેલો છે. જ્યારે અન્ય દેશમાં આત્મ તત્વની ઝાંખી કેવળ અસ્પષ્ટ-હોઈ મનુષ્યની ચિત્ત શાન્તિ અર્થે જ નીતિનો સ્વભાવે સ્વીકાર કરેલો પડ્યો છે, ત્યારે અહીં આત્મ દૃષ્ટિએજ સર્વ વસ્તુનો આધાર કરતી એક સત્ય વસ્તુ મનાતી હોવાથી નીતિ જાણે તેમાંથી સ્વતઃ સિદ્ધ જ્ઞ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મનુષ્યનું સ્વાભાવિક શુદ્ધિચાંચલ આ નીતિનું દર્શન થતાં શાન્તિ અનુભવી આત્મ પામે છે.

આ આત્મદૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ જગત્ના વ્યવહારમાં મુખ્ય ત્રણ રીતે દર્શન દે છે અને સર્વદા તે આખા જનમંડળને આત્મ ઉપજીવનાર નીવડે છે. સમસ્ત જગત્ કેવળ આત્મરૂપ જણાતાં આત્માનું સ્પષ્ટ પ્રેમ, કશ્ચા કે વીરત્વ એ રૂપે પ્રવર્તે છે. જગત્ને આત્મમાં જોઈ પોતાને આત્મ થાય અને તેને પોતારૂપ માનતાં એની દૃષ્ટિમાત્રથી પરમતૃપ્તિને પામે એ પ્રેમનું લક્ષણ છે. અન્યને દુઃખ થતાં તે અન્યને આત્મરૂપમાનતાં પોતે પણ દુઃખી થાય એ પ્રેમનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે અને તે દુઃખી અન્યનું દુઃખ ટાળવા પ્રેમાવેશમાં આવી

પોતાનું જ્ઞાન કુદી પોતાનો આત્મ ભોગ આપતાંય પ્રેય વસ્તુનો બચાવ કરવો તે વીરત્વ આ ત્રણે આવિર્ભાવ આત્મદૃષ્ટિનું નિસર્ગે ક્ષણ છે. આ ત્રણે આવિર્ભાવ-પ્રેમ, ક્રદ્ધા અને વીરત્વ-એ જગત્તરી નીતિના મૂળ-સ્થંભરૂપ છે અને આત્મદૃષ્ટિની સાથે કાર્ય-કારણત્વના સતત સંબંધવાળા છે. જ્યાં જ્યાં આ ત્રણ વૃત્તિઓનું દર્શન થાય છે ત્યાં આત્મદૃષ્ટિનું દર્શન થતું હોવાથી મનુષ્યની સ્વાભાવિક ચંચળતાવાળી ભુદ્ધિ શાન્ત થઈ આનંદ અનુભવે છે, એ પ્રેમ એ ક્રદ્ધા અને સ્વાર્થાર્પણને પૂરે છે અને એમાંજ અનેક વસ્તુની ધટના કરતી એક આત્મવસ્તુને જોતાં કૃતકૃત્ય માને છે. જ્યારે કોઈ આત્માની ઉચ્ચતા સામાન્ય જનસમાજથી એટલી આગળ વધેલી હોય જેથી તેનું આત્મદૃષ્ટિવળું જીવન જગત્ માત્રમાં એક જ સરખે ભાવે ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર કરતું થાય ત્યારે તે આત્માનો આવિર્ભાવ ઉપર જાણી તેવી ઉચ્ચ વૃત્તિઓના જ પ્રવાહમાં દેખાવ દે છે અને એ વૃત્તિનો અસ્ખલિત વહેતો પ્રવાહ-એને જ કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસનું નામ આપવામાં આવે છે. સાધારણ માણસમાંથી કોઈ વખત ઉચ્ચવૃત્તિનું સ્ફુરણ આપણે અનુભવિએ છીએ અને તે ઉચ્ચ વૃત્તિનું દર્શન કોઈ સારા સંસ્કારના ક્ષણ રૂપે દેખાય છે પરંતુ કવિમાંતો આવી ઉચ્ચવૃત્તિઓના આત્માનો જ આવિર્ભાવ હોવાથી સતત એક પ્રવાહ રૂપે જ વહી રહેતો છે અને કવિની કેવળ ઉચ્ચ સંસ્કારી જીવનની એજ વિશેષતા છે અને આ વૃત્તિ આંકરમાતિક નથી માટે ઉચ્ચપ્રતિશ્વરપદ છે. કવિની આ વિશેષતાને ક્ષધિજ પ્રથમ જાણવી ગયા તેમ એ સર્વ મહાપુરુષોના કરતાં વધારે માનનીય છે. એ ઉચ્ચતાનું જ સ્વરૂપ કોઈ એનું દર્શન અપ્રમાદારપદ છે, ત્યારે તત્ત્વવેત્તાએ ઉચ્ચતાની નવી શોધ કરી હજીય તેને પોતાના જીવનમાં ધટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે તત્ત્વવેત્તાનો આત્મા ઉચ્ચતાના સ્વરૂપમાં અધાર્મિકતાની વૃત્તિઓ સતત પ્રવાહમાં વહેશે ત્યારે તે કવિની પ્રતિજ્ઞાને પામ-શે-ત્યારે તેના આવિર્ભાવ શુદ્ધ વૃત્તિવાળો નહીં રહે પરંતુ તે રસમય પ્રવાહમાં જગત્માં દર્શન દેશે.

આ પ્રેમ ક્રદ્ધા અને સ્વાર્થાર્પણ વિવિધ પ્રસંગે વિવિધ રૂપાન્તર ધારણ કરે છે અને તેના પ્રત્યેક રૂપાન્તરમાં આ ત્રણ વૃત્તિઓનું પ્રવાહ વહી રહે છે; માત્ર રથળ દૃષ્ટિને આ સુખ્ય વૃત્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું નથી પરંતુ તેના આત્માને તો એનો અનુભવ થતો હોવાથી તે શાન્તિ અને આનંદ અનુભવે છે. પ્રેમ જગત્તરી સર્વ વસ્તુના ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં જેમ આનંદ અનુભવે છે તેમ તે વસ્તુથી જૂદા પડતાં તેની જૂદાઈનું દુઃખ સદન કરે છે અને એ દુઃખમાં પણ એને સુખજ જાણાય છે. જગત્તરી આનંદજનક વ્યવહાર તે જ્યારે પ્રેમનું પોષણ કરે છે ત્યારે તેના સરલ વ્યવહારમાં પ્રતિસ્પર્ધી વસ્તુનો પ્રેમ અનાદર બતાવતાં તેના તરફ કોઈક ઉદાસીન દામ્યા બાવથી જૂરે છે. પ્રેમની દૃષ્ટિએ સદેહી વસ્તુ જ્યારે કોઈક અલૌકિકતા ધારણ કરે છે અને તે અલૌકિકતાના વર્ણનમાંજ કવિ આનંદ માની સુખ માની સુખ ભોગવે છે સારે તેજ વસ્તુ ઉપર કરી રહેલી વૃત્તિ ક્ષણભર સર્વ વસ્તુના મૂળરૂપ આત્માને વિસારી તે વસ્તુના ક્ષણિકતાશનો વિચાર કરતાં આંસુ પણ પાડે છે. આ અને આવી ખીજ ધણી વૃત્તિવાળો સંસાર પ્રેમનોજ છે. જેવી રીતે કોઈ સ્થૂળ વસ્તુમાં આવો પ્રેમ પરિણામ પામે છે તેવીજ રીતે સૂક્ષ્મ નીતિ સૃષ્ટિમાં પણ પ્રેમનો અંશ ધણીવાર દેખાય છે. ક્રદ્ધાનો સંસાર પણ આવાજ વિસ્તારવાળો છે. સુંદર પક્ષી, કુલ કે કુદરતના દેખાવને છિન્ન બિન્ન થતો દેખી આત્મા કહેણ કરે, ઉત્તમ ગુણવાળા અને ઉપકારક મનુષ્યના ઉપર દુઃખ પડતું જોઈ ચોતે એટલાજ દુઃખનો ભોગ થઈ પડે; નીતિનો ભૌતિક

પરાભ્ય જોતાં અંતરાત્મા તપી ઉઠે તેમજ દુષ્ટતાનો આવિર્ભાવ વિજયી જોતાં ક્રોધ કરી ઉઠે, વખતે પોતેજ નિરૂપાય હોઈ અન્યનું દુઃખ જોઈ પ્રાણનો પણ ભાગ કરે. આવી અનેક રીતે અન્ય વસ્તુમાં વિકૃતિ જોતાં પોતામાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય એવો ઉચ્ચભાવનો સંસાર કૃષ્ણાનો છે. સ્વાર્થાર્પણનો ઉચ્ચગામી પ્રભાવ પણ પ્રસંગાનુસાર અનેકવિધ દર્શન દે છે. દેશના ઉપર, ધર્મના ઉપર, સન્નજનના ઉપર, સત્તાદીના ઉપર, નૈતિક વ્યવહાર ઉપર, પ્રિય વસ્તુ ઉપર આદત આવી પડતાં પોતાના સુખની બેશ પણ દરકાર નહીં રાખી પોતાના સર્વ-સ્વનું બળિદાન આપવું પડે તોય તેમનું રક્ષણ કરવાં આત્મા ધસી નીકળે, દુષ્ટ શત્રુની સાથે સંગ્રામમાં શરીરહાનીની દૃષ્ટિ કેવળ બંધ થઈ જાય, એના શરીરમાં રહેલું તમામ શૌર્યશુરી રહે, એની બુદ્ધિનો સર્વ પ્રભાવ એકાગ્ર યદી સર્વના પ્રભાવ જેવો ઝગડો ઉઠે, વિજયને આ-વશ્યક ધૈર્યોદિ સર્વ શુભનું આલમ્બન કરી કેવળ અમય બની પરમાર્થ દૃષ્ટિથીજ જગતને નીહાળે, રક્ષણ કરવા પોતે વસ્તુનો બચાવ થતાં હાની કરતાં વસ્તુ ઉપર ક્ષમા ભરી દૃષ્ટિથી જુવે અને તેની પૂર્વની હાનીકારક પ્રવૃત્તિને વિસારી તેના ઉપર પ્રેમભાવ આણી પુનઃ આત્મદૃષ્ટિમાં સ્થાન આપે એવો વિવિધ વિષયી સંસાર વીરત્વનો છે.

આત્માના આવિર્ભાવની આ ત્રણે વૃત્તિને કાંઈક ઉપર બતાવ્યા તેવા બેદમાં વહેંચી શકાય પરંતુ એ ત્રણે વૃત્તિનું મૂળ એકજ આત્મદૃષ્ટિવાળી ઐક્યભાવનામાં હોવાથી ત્રણેનો એક બીજા સાથે એવો સંબંધ છે કે એકમાં બીજી વૃત્તિના ધણા અંશ વખતે ભગી જાય છે અને એકને બીજી વૃત્તિથી જૂદી પાડતાં કઠિન પણ પડે છે. પરંતુ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે એમનું પ્રયત્નકરણ કરી તપાસતાં આપણને સદજ સમજશે કે આત્મદૃષ્ટિના ઐક્યનો આવિર્ભાવ પ્રેમમાં જોડેલો સમજ છે તેટલો કૃષ્ણમાં નથી અને કૃષ્ણ કરતાં વીરત્વમાં તેથી કાંઈક અંશે ઓછો છે. પ્રેમમાં આત્મ અને બીજી વસ્તુની ભિન્નતાનો સ્વીકાર સરખો પણ સદન થતો નથી, અન્ય વસ્તુને આત્મ સ્વરૂપમાં ઘટાવતાં પ્રેમનો અવરૂપ આનંદ સ્ટુરી નીકળે છે. કૃષ્ણમાં એ જાણે વસ્તુ વચ્ચે ભિન્નતાનો સ્વીકાર થતાં મુસ્કેમ નથી પરંતુ આ-ત્માની સત્યજ્યોતિ એટલી જાગ્રત થઈ છે કે આત્મા એવા બેદનો સ્વીકાર કરતો નથી અને વસ્તુના દુઃખનો ધ્વનિ પોતામાંજ યતો જુવે છે. એવી બહારની સૃષ્ટિ જોઈ પોતે દુઃખી થાય છે. વીરત્વમાં કૃષ્ણના કરતાં ભિન્નતાનો એટલે અંશે સ્વીકાર જણાય છે કે પ્રિય વસ્તુના રક્ષણમાં અન્ય વસ્તુનો નાશ કરવા સુધી જરા આચકે આવતો નથી. તેમાંય કૃષ્ણ અને પ્રેમની પેઠે આત્માએ અંદર ખાતેથી પ્રિય વસ્તુની સથે સ્વીકારેલા ઐક્યથીજ આ વ્યવ-હાર થાય છે. આવી રીતે ત્રણેની એકતામાં ભિન્નતા રહેલી છે અને ઘણી વખત એમનાં લગણુ બાંધવામાં આને લીધેજ કઠિનતા આવી જાય છે. આ પ્રમાણે જો એ ત્રણ વૃત્તિના સ્વરૂપ આપણે સ્વીકારીએ તો અવશ્ય આપણે કહેવું પડશે કે પ્રેમ એ સર્વથી ઉચ્ચ આ-ત્માનો આવિર્ભાવ છે; કૃષ્ણ અને વીરત્વ એ પણ ઉચ્ચ આત્માનાજ આવિર્ભાવ હોવા છતાં પ્રેમ કરતાં અતુકને કાંઈક દલકા પ્રકારના છે. એ સર્વમાં આપ્તા જગતને આત્મદૃષ્ટિએ એકજ આત્મામાં સમાવું જોતાં બુદ્ધિનું ચાંચસ અદસ્ય થાય છે. બુદ્ધિની દૃષ્ટિ આત્મા ઉપ-રજ કરતાં પાંચ શાન્તિને અનુભવે છે અને આ સત્યનો દલા મનુષ્યમાં નીતિને પાળી ઘટે છે. આ ત્રણે વૃત્તિ નિસર્ગ અને ઉપર જણાવી ગયા તેમ સતત પ્રવાહમાં વહેતી રસરપે

હોવી જોઈએ. અહીં નિસર્ગ વિશેષણ યુક્તિ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાનું કારણ એ છે જે કેટલીક વખત કૃત્રિમતા આવી વૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરી શકે છે પણ તે પ્રીતિને પાત્ર નથી અને આ કૃત્રિમતા ખોળી કાઢવાની કેટલીક સચના કળાના વિભાગમાં આપણે કરીશું.

પણ આ ત્રણે ઉચ્ચ આવિર્ભાવવાળી પ્રેમ કૃષ્ણા અને વીરત્વની વૃત્તિઓ શું છે ? આત્મામાંથી છૂટતા આ ત્રણે રસ પ્રવાહ સાહિત્યમાં શૃંગાર, કૃષ્ણ અને વીર એ ત્રણ મુખ્ય રસના નામથી ઓળખાય છે. આ ત્રણ રસજ મહાન કવિને જીવન છે અને એ ત્રણ રસ-માંજ કવિ આત્માની ઉચ્ચતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ ત્રણે રસ* ઉપર બતાવી ગયા તેવી ત્રણે પરમ નૈતિકવૃત્તિનો સતત પ્રવાહ છે અને તેમનાજ ઉપર કવિ-પ્રતિજ્ઞાનો આધાર છે. આટલા સ્વીકારની સાથે આ શૃંગાર, કૃષ્ણ અને વીર એ ત્રણે રસની મર્યાદા પણ પ્રેમ કૃષ્ણા અને વીરત્વના સ્વરૂપથી બંધાય છે અને તેમનાજ ઉચ્ચ ગામી ભાવથી નિયમાય છે. આવાજ કારણથી સાહિત્યમાં શૃંગારને રસરાજ ઉપનામ મળ્યું છે. કવિતાના વિષયે લખતાં ધણાક સાહિત્યકારોએ રમની સંખ્યા વધારી છે. એમાં આક, નવ, દસ રસ ગણા-

* એક વખત સાહિત્યના પારિભાષિક “રસ”ના લક્ષણ ઉપર વાત થતાં એક સાક્ષરે કહ્યું કે રસ એ અવર્ણ્ય માધુર્ય છે. અને એ માધુર્ય સમજાવી એના અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં એમણે બતાવ્યું કે સાકરનો ગાંગડો મોંમાં મૂકતાં જે માધુર્ય લાગે છે અને તે જેવું અવર્ણ્ય છે તેવો સાહિત્યમાં રસ છે. કોઈ કવિતા વાંચતાં આપણને આનંદ થાય એટલે એમાં રસ પડે છે એમ આપણે કહીએ છીએ અને એવાજ અર્થમાં રસ સાહિત્યમાં વપરાયેલો છે. આ વાદ અને રસનો અર્થ યથાર્થ નથી. રસ જો અવર્ણ્ય માધુર્યનેજ સાહિત્યમાં કહેવાય તો બિભત્સ જે માધુર્યથી વિરૂદ્ધ અનુભવ કરાવનાર તેને રસ કહી શકાય નહીં તેમજ રૌદ્ર એ પ્રજા માધુર્યથી વિરુદ્ધ છે છતાં એ બિભત્સ અને રૌદ્ર પણ સાહિત્યમાં રસ રૂપે જ ગણાયા છે. માધુર્યની સાથે રસના અર્થને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. જોને વેદાન્તમાં ચિત્તવૃત્તિ કહે છે તે ચિત્તવૃત્તિ જો એક જ પ્રવાહમાં વહી રહી હોય તો તે ચિત્તવૃત્તિને સાહિત્યમાં “રસ” નામ મળેલું છે. “રસ” શબ્દ મૂળે દ્રવત્વના અર્થનો સાધક છે તેથી વૃત્તિ પ્રવાહને સાહિત્યમાં વેદાન્તની પરિભાષાથી જુદો પાડવા રસ એવું નામ આપ્યું છે. આ વૃત્તિ પ્રિય અપ્રિય મધુર કેકિલ્લ હોય એના ઉપર રસત્વનો આધાર નથી પરંતુ આવૃત્તિ સતત પ્રવાહવાળી છે વા નહીં તેના જ ઉપર તે વૃત્તિને રસનામ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ જ બિભત્સને રસ કહી શકાય. નીચવૃત્તિનો પ્રવાહ તે બિભત્સ રસ. આ પ્રવાહમાં માધુર્યનો વિરોધી અનુભવ જ છે છતાં એને રસ કહેવામાં હોય નથી અને સાહિત્યમાં એ પ્રમાણે જ માન્યતા છે. વળી રસના લક્ષણમાં ભાવ એ શબ્દ પર્માય જેવો સાહિત્યમાં વપરાય છે અને આ ભાવ શબ્દનું મૂળ “ભૂ” હોવું એવા ક્રિયાપદમાં છે અને ભાવ એટલે “સ્થિતિ” એવો અર્થ જ થાય છે. સ્થાયિભાવ એટલે સ્થાયિ ચિત્ત સ્થિતિ-સતત ચિત્તવૃત્તિ પ્રવાહ-એ ઉપરથી પણ રસનો અર્થ વૃત્તિ પ્રવાહ એમ જ સ્પષ્ટ થાય છે, રસ શબ્દને માધુર્યની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. કવિતામાં મારો રસ પડે છે, એવી જે લોકોક્તિ છે તે ઉપરથી રસનો અર્થ કરવાની અને રસનો મર્મ સમજાવવાની યુક્તિ આવી રીતે સરોપ છે. લોકોક્તિમાં માત્ર એક અંશે જ સત્ય છે. સર્વ રસનો અનુભવ આનંદદાયી નથી. ઉપર જણાવ્યા તે ત્રણ રસ જ કાવ્યનું જીવન છે અને તે ઉચ્ચ વૃત્તિનો

વવામાં આવે છે પરંતુ આ સંખ્યા તો આખી મનુષ્ય જાતની વૃત્તિઓનું પ્રયક્ષરણ કરતાં ઉપજાવી કાઢેલી જણાય છે. આ રસ સંખ્યામાં અમે તે પ્રકારના સારા, નફારા કેવળ અંધમ અને નીચ એ સર્વ મનુષ્યની પ્રકૃતિનો ચિતાર બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને આ દૃષ્ટિએ તો જેમ જેમ મનુષ્યની કેળવણીમાં અને સૃષ્ટિની રચનામાં કેરશર થતો જશે તેમ તેમ તેમાં વધારો પણ થતો જશે અને આવા રસની સંખ્યા વધારતા જવાની જરૂર પણ પડશે. કવિત્વની આપણી તપાસમાં તો માત્ર ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાપદ્ધિ આત્માની જ વૃત્તિનું પ્રયક્ષરણ કરવાનું છે કારણ કે એજ વૃત્તિનો આવિર્ભાવ આપણે કવિતામાં સ્વીકાર્યો છે અન્યનો નહીં. આપણું કવિતાનું ધોરણ જ જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર રચાયું છે એટલે આપણી કવિતામાં હરકોઈ વૃત્તિનો કે રસનો સમાવેશ થતો નથી. જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ રસનો આવિર્ભાવ જણાય ત્યાં કવિત્વ છે એ માનવું કેવળ ખોટું છે કારણ કે આપણે તપાસ્યું તેમ ઉચ્ચાત્માનો આવિર્ભાવ તો કેવળ ઐશ્વર્યાવાતામય ઉપરના ત્રણ નૈતિક રસમાં જ થાય છે અને તેથી ઉચ્ચ આત્માના સાર જૂતો આ ત્રણ જ રસ કહી શકાય, અને તેથી એમને જ કવિતાના લક્ષણ સાથે સંકળી શકાય. કવિતાના વિચારમાં અનેક રસનો સ્વીકાર કરતા બીજા ધોરણમાં પણ એક વાત તો સર્વ માન્ય છે કે આપણે બતાવ્યા તે કૃંગાર, કશુ અને વીર એ ત્રણે રસ કવિતામાં પ્રાધ્યાન્ય છે. કોઈ પણ કાવ્યમાં, કોઈ પણ નાટકમાં આ ત્રણમાંના ગમે તે એક અથવા તેમના મિશ્રણનો જ આશય હોવો જોઈએ; અન્ય સર્વ રસ તો ગૌણમત્રે જ પ્રવર્તે અને અર્થ જ એ છે કે આખા કાવ્યમાં કવિનો જ આત્મા આવિર્ભૂત થવા પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રેમમય કશુમય કે વીરત્વમય હોવા જોઈએ. શૈક્ષણિક અન્ય રસ આત્મભાવાવલંબી નહોઈ તે નીતિપોષક પણ નથી. એ બાવ મનુષ્યમાં બધા અને સુદતાના દર્શક છે. રૂઢમાં કોઈનું પ્રાધ્યાન્ય હોઈ સ્વપર ઉભયને હાનીકારક છે; બધાનકે રસબાજ વસ્તુમાં કોઈક વિચિત્રતા અંગર બધપ્રદ શુણ્ણ જોતાં તેને ત્યાગ કરવા દરાવવાની વૃત્તિવાળો છે; બિભત્સ

અનુભવ સદા આનંદદાયી છે તો એ ત્રણ રસ જ આનંદકારક છે અને એ ત્રણ રસ જ કાવ્યનું જીવન હોવાથી રસનો માધુર્યની સાથે સંબંધ ધરાવનારો ખોટો અર્થ સાધારણ લોકમાં પ્રચલિત થયો હશે. વસ્તુતઃ એને માધુર્ય સાથે સંબંધ નથી. સાકરનો રસ કે કેરીનો રસ મધુર છે એ વાત વિચારવાથી માત્ર સમાન ઉચ્ચારવાળા આ “રસ” શબ્દ ઉપર આત્યાચાર થયો હોય તો એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે લીંબુનો પણ “રસ” કહેવાય છે અને તેમણે જ ખોટો હોય છે તેમ લીમડાનો “રસ” કહેવાય છે છતાં તેનો કડવો જ હોય છે. રસના આવાયથાર્ય સ્પષ્ટીકરણથી એના અવર્ણ્યત્વ જેવો ઉત્કૃષ્ટત્વનો દોષ દૂર થાય છે. આ સાક્ષરના રસના લક્ષણમાં રસને અવર્ણ્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે વ્યક્તિપરત્વે રસની પરીક્ષા રચાય છે. તમને જેમાં રસ જણાય તેમાં મને રસ જણાય! આવો સ્વચ્છંદી વ્યવહાર શાસ્ત્રી નિયમી શકાય નહીં, અર્થાત્ રસનું પ્રયક્ષરણ કરી તેનો સ્પષ્ટ વિચાર કરી તેમાં રસ છે કે નહીં તે પણ નજર કહી શકાય. રસ બ્યારે ચિત્તવૃત્તિ રૂપે સ્વીકારાય ત્યારે ચિત્ત-વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટતા જાતી રહે છે અને ઉચ્ચચિત્ત-વૃત્તિની મર્યાદા અમે ઉપર બાંધી છે તેમ બાંધી શકાય છે. વળી આ સાક્ષરના રચના આવા જાદુ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે રસને બાવ (Concept) માથે કોઈ સંબંધ નથી. માત્ર એક કાવ્ય તમે વાંચ્યું એટલે સાક્ષરના ગાંગડની પેઠે રસ ગયો! આવા અર્થની અનુષંગિકતાની કોઈ દેહ જ નહીં રહે!

એતો કેવળ નીચતાનો જ આવિર્ભાવ છે. અદ્વૈત અને હાસ્ય ક્ષણિક વૃત્તિનો આવેશ માત્ર જ છે. અદ્વૈત વૃત્તિના આવેશમાં વિચારની શૂન્યતા અને યુક્તિની ક્ષણિક જડતા જ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. હાસ્યમાં વિચારની કેવળ અવગણના થતી જણાય છે. આનંદની ઉર્મિ હાસ્યમાં પરિણામ પામતી નથી. હાસ્યવૃત્તિ અન્ય વસ્તુના તિરસ્કારવાળી હુદ્દતા બતાવે છે. આ રસોમાં ઐક્યભાવનાથી ઉલટી જ રીતે પરસ્પરની ભિન્નતા અને તેના પરિત્યાગના ભાવનું સૂચન થાય છે અને તેથી તે કવિત્વની ભાવનાને પોષક નથી; પરંતુ આ વૃત્તિએતો ઉત્તમ કવિને હાથ ધણીક વખત તેમના લખાણમાં સારો ઉપયોગ થાય છે અને એવા પ્રસંગે એ રસના કેટલાક સારા અંશને માત્ર ત્રણ રસના પોષક કરી કળા વિધાનમાં પોતાને મહાપદ કરે છે. આવા કેટલાક પ્રસંગો સિવાય આ રસ આનંદ અને શાન્તિને બદલે કેવળ મનમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે છે. એમના પોતામાં કવિત્વનો ગંધક નથી પરંતુ અન્યને સંગે આવો એમના સદુપયોગ થાય છે. તે કળાનું પ્રકરણ હોવાથી અહીં આટલેથી જ અટકીશું,

કવિતામાં આવિર્ભૂત થતા કવિ આત્માની ઉચ્ચતાના અન્વેષણમાં આટલા વિચારથી ધણેક અંશે આપણે સ્પષ્ટતા મેળવી તેનો ઉપસંહાર કરતાં આપણે જાણ્યું કે જગતમાં આનંદ અને શાન્તિ પ્રસારનાર નૈતિક તત્વ ઉચ્ચ આત્માનો જ આવિર્ભાવ છે અને તેનો સતત વેહેતો પ્રવાહ તેજ કવિનું આત્મદર્શન છે. મુખ્યત્વે કરીતે આ પ્રવાહ શૃંગાર, હાસ્ય અને વીર રમ્પમાં દર્શન દે છે અને આ ત્રણે રસના લક્ષણસૂચક ગુણની સીમાપણુ આપણે નિર્ણયિત કરી. જ્યાં આવા લક્ષણવાળા ત્રણ રસનો નિસર્ગપ્રવાહ વેહેતો આપણે જોઈએ ત્યાં નિશ્ચય આપણે કહી શકીશું કે એ લેખમાં ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન છે. આ ઉચ્ચ રસ પ્રવાહને સાહિત્યમાં “હૃદય” એવું સામાન્ય નામ મળ્યું છે. [આશુ. ૭]

મગનલાહ અતુરલાહ પટેલ.

વેદાન્ત.

(મહેશ્વ.)

(અનુસંધાન ગતવર્ધયા.)

જીવાત્માનો વિચાર કરતાં તેને નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપે આપણે અભિજ્ઞેયો કિન્તુ હવે તેના પરિમાણ સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો બાકી રહ્યો છે, તો તેને પણ સૂક્ષ્મ અને જોડા વિચારથી, વિદોક્ષીએ.

જે જે દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય વિષયો હોય છે તેઓ સ્વરૂપે ત્રણ પરિમાણમાંના એક પરિમાણ રૂપે હોય છે. (૧) આણુ રૂપે, (૨) મધ્યમ રૂપે, (૩) વિશુ રૂપે. છેક ઘસાયી માંડીને

શ્યુળ પર્યન્ત બ્રહ્માંડ માની અખીલ વસ્તુઓ પરિમાણ સ્વરૂપે ઊક્ત ત્રણમાંથી એક રૂપે હોય છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રે એ ત્રણે સ્વરૂપનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો છે. જે વસ્તુ આણુ પરિમાણ

સ્વરૂપે હોય, તે નિરવયવ, અવિભક્ત, અનાદિ, અનંત, નિત્ય, સદ્ભૂત અને એક દેશવર્તી દેશ પરિચ્છિન્ન રૂપે હોય છે. મધ્યમ પરિમાણ સ્વરૂપે જે હોય તે સાવયવ, વિભક્ત, આદિ, સાન્ત, અનિત્ય, સંકાયે વિકાસમય અને દેશ કાળથી પરિચ્છિન્ન હોય છે, અને જે વિશુ પરિમાણ રૂપે હોય તે નિરવયવ, અવિભક્ત, અનાદ્યન્ત, નિત્ય, વ્યાપક, દેશ, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત, સંજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય અને સ્વગત ભેદથી રહિત અને અદ્વિતિય હોય છે.

હવે આ ત્રણ પરિમાણ સ્વરૂપોમાંથી જીવાત્માનું કયું સ્વરૂપ છે તેનો વિચાર કરવાનો રહેશે.

પ્રથમ આપણે આણુરૂપ લઈએ. જે જીવાત્મા આણુ સ્વરૂપે હોય એમ માનીએ તો એ હોય આવે છે કે, આણુ રૂપે એક દેશવર્તી હોય એટલે આપણા સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપક થઈ શકે નહિ, અને જે તેમ ન થઈ શકે તો આપણને સમગ્ર શરીરમાં શીતોષ્ણાદિક જે સ્પર્શજન્ય જ્ઞાન થાય છે તે થઈ શકે નહિ. પરંતુ તે તો થાય છે માટે તેનો પરિહાર શી ! આનું સમાધાન એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે; જીવાત્મા આણુ રૂપે તો છે કિંતુ તે જ્ઞાન શુણ્ણવાળો છે, અને તેનો જ્ઞાન શુણ્ણ આખા શરીરમાં વ્યાપક છે. આથી કરીને સ્પર્શ જન્ય શીતોષ્ણાદિક જ્ઞાન સંપૂર્ણ શરીરમાં થઈ શકે છે. આ ખુલાસો સમાધાન રૂપે નિર્દોષ નથી, કારણ કે સૃષ્ટિગત નિયમ એવો છે કે, શુણ્ણ પોતાના શુણ્ણનો આશ્રય છોડી અન્યન થઈ શકતો નથી પરંતુ જેટલા દેશમાં શુણ્ણ હોય તેટલા જ દેશમાં શુણ્ણ પરિવર્તે છે. આથી એમ દર્શાવાય છે કે જીવાત્મા આણુસ્વરૂપે નથી. બે કે આ વિષય પ્રતિ હજી શંકા સમાધાન અનેક વિધ છે પણ એક માસિકમાં તેના વિસ્તારનો લોભ રાખવો એ અસ્થાને છે.

ખીનું પરિમાણ મધ્યમ સ્વરૂપનું છે. કેટલાક વાદિઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે જીવ મધ્ય સ્વરૂપે છે અર્થાત્ સંકાય અને વિકાસમય થઈ શકે છે. જેટલા દેશમાં શરીર હોય છે તેટલા દેશ વાળો તે થાય છે. હવે આ પ્રતિ પણ કેટલીક શંકાઓ ઊપસ્થિત થાય છે. તે એકે મધ્યમ સ્વરૂપે જે વસ્તુ હોય તે આદિ અને અંતવાળી હોય. હવે જે જીવાત્માને જીત્પતિ નાશવાન માનીશું તો તે જડ સ્વરૂપે થઈ જશે. કારણ કે જીત્પતિ અને નાશ એટલે નો થઈ શકે નહિ. જ્યાં પ્રથમે આપણે નિત્ય જ્ઞાન પ્રકાશ સ્વરૂપે માન્યું ત્યાં પુનઃ તેની જીત્પતિ માનવી એ અસંભવિત છે.

જે વસ્તુ સંકાય અને વિકાસને પામે તે વસ્તુ વિકારી અને પરિમાણ સ્વભાવવાળી કહેવાય. વિકાર કિંવા પરિણામ ગતિવિના થઈ શકે નહિ. જડ પોતે અગતિ શીલ છે, એને ગતિ અર્પનાર એતન છે. જ્યારે એતન તત્ત્વ એનું પ્રેરક થાય છે ત્યારે એમાં ગતિ થાય છે, અને જ્યારે એમાં ગતિ થાય ત્યારે સંકાય અને વિકાસને પામે છે. હવે જે ગતિનો અર્પનાર-પ્રેરક પોતે ગતિ રૂપે કેવી રીતે થઈ શકે. અર્થાત્ એ કેવળ અસંભવનીય છે. જે વસ્તુ નિત્ય હોય એટલે કે જેનો આદિ અને અંત નથી તે વસ્તુનો પરિમાણ સ્વરૂપ આણુ કિંવા

વિષુ હોઇ શકે, પરંતુ મધ્યમ હોઇ શકે નહિ. મધ્યમ સ્વરૂપ જડતું હોઇ શકે, કારણ કે તેની ઊત્પત્તિ અને નાશ થઇ શકે-છે, મધ્યમ સ્વરૂપનાં જોડલાં લક્ષણ આપણે વિપર કથન કરી ગયા છીએ તે સર્વે જડમાં સંભવી શકે છે. માટે ચેતન યુક્તજીવ મધ્યમ સ્વરૂપે નથી જ.

વિશ્વ નિયમ એવો છે કે જ્ઞેની ઊત્પત્તિ થાય ત્હેનો કાળાન્તરે નાશ થાય જ. વસ્તુ માત્ર ક્યારેક-પણ સ્વયેનીને પ્રાપ્ત કર્યા વીણુ રહે નહિ. કાર્ય માત્ર પોતાના ઊપાદાન કારણમાં પામ્યા વીણુ રહે જ નહિ. આ પ્રમાણે જ્યારે વિશ્વનિયમ-પરિવર્તે છે, તો પછી જીવને કાર્ય સ્વરૂપે ઊત્પત્તિ અને નાશ વાળો માનવાથી આત્મા જે અમૃત રૂપ છે એવું શ્રુતિઓનું કથન વ્યર્થ થઇ પડે છે, અને જ્ઞેનો સ્વભાવથી નાશ થવાનો છે, તો તેના માટે પુરૂષાર્થ પણ શો ! અર્થાત્ મોક્ષ માટે જે પુરૂષાર્થ કરવાનો છે તે નિષ્ફળ છે. આ પ્રમાણે જીવાત્માને મધ્યમ કાર્યાકાર્ય કે જડ સ્વરૂપે માની શકાય એમ નથી જ.

હવે જે એક સ્વરૂપ રૂઠું તે માત્ર વિષુ રૂપ છે. વિષુપણાનું લક્ષણ આપણે ઊપર વર્ણવી ગયા છીએ. આમાં માત્ર જે દોષ આવે છે તે એ છે કે જ્યારે જીવાત્મા સર્વ વ્યાપક છે, ત્યારે જીભજ્યોના સુખ દુઃખ તથા વિપયોનું જ્ઞાન આપણને કેમ વિદિત થઈ શકતું નથી ? જીજ્ઞા પ્રશ્નો પરિહાર એ છે કે આપણને સુખ દુઃખ તથા તે સિવાય અન્ય વિપયોનું જ્ઞાન થાય છે તે જીવાત્માને જ્ઞાન કે સુખ દુઃખ થતાં નથી, કિંતુ એ સુખ દુઃખના જ્ઞાન તથા અન્ય વિપયોના જ્ઞાનનો કેવળ પ્રકાશક હોઇ સાક્ષી સ્વરૂપે રહે છે. જ્ઞાનચિદાભાસને થાય, પરંતુ એ ચિદાભાસને પ્રકાશ આપનાર આત્મા છે. એના પ્રકાશથી જ સધળો જ્ઞાન-અનુભવ થઇ શકે છે; જો એનો પ્રકાશ નહોતો તો એના વિણુ કોઇ પણ પ્રકાશનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. વાસ્તવે તો ચિદાભાસને જે જ્ઞાત અને અજ્ઞાત રૂપે વિપયનું જે પરિજ્ઞાન તે આના પ્રકાશ વડે છે. અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાતાનં ત્ જીભયને પ્રકાશે છે.

જે આત્મા નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપે, ચેતન સ્વરૂપે છે તેને સુખ દુઃખાદિ તથા અન્ય ઇતર વિપયો જે નથી છતાં ભાસે છે: અજ્ઞાન કલ્પિત માત્ર છે; અને કેવળ જ્ઞાતિ રૂપે દર્શાય છે, તેનું જ્ઞાન તેને શું થઇ શકે ? એ તો જ્ઞેનાવડે કલ્પિત છે, એવા કલ્પનાકાંને એ કાલ્પનિક દૃશ્ય વિપયોનું કાલ્પનિક જ્ઞાન થાય છે, ઇતરને નહિ.

આત્મભૂમિકામાં એ વસ્તુએની અનુપલબ્ધિ છે. જ્યાં જેની અપ્રતિતિ હોય ત્યાં તેનું જ્ઞાન શું ? જ્ઞાન માત્ર શેયાધિન હોય પણ જ્યાં વાસ્તવે જેમ સ્વરૂપ જ નહોતો ત્યાં જ્ઞાનની કલ્પના કરવી એ જ મ્હોટું અજ્ઞાન કહેવાય. સુખ દુઃખ એવું આંતરિયજ્ઞાન, અને વિપયોનું બાહ્ય જ્ઞાન એ માત્ર અવિદ્યાએ કરી કલ્પિત છે. જીવાત્માને નહિ. આથી કરીને જીવાત્મા વિષુ સ્વરૂપ છતાં અર્થાત્ સુખ દુઃખાદિ તથા વિપયોનું જ્ઞાન પરિકલ્પીએ છીએ તે થઈ શકતું નથી. આ પ્રમાણે જીવાત્માના વિષુપણાના સ્વરૂપમાં દોષનો પરિહાર થઈ શકે અને તેથી જીવાત્મા વિષુસ્વરૂપે છે, એમ બુદ્ધિથી જણાય છે. જેમ પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ તેમ એના સ્વરૂપમાં શકા સમાધાન એટલા બધાં છે, કે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરાય તોય અંત આવે નહિ પણ આપણને જે અપેક્ષિત છે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન કરી વિશ્ભીએ છીએ.

પુરૂષોત્તમ દ્વારિકાંદાસ.

વિવિધ--સંગ્રહ.

વસંત વ્યાખ્યાન માણામાં એક વકીલે 'પુરાણ' એ વિષયપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું; અને આપણાં પુરાણો એ ઉકરણ સમાન છે અને તેથી તે 'પુરાણોપર આલેખ. ત્યાજ્ય છે, એવા પ્રકારનું સાદસિક વિધાન કર્યું હતું આ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થતાંજ તેમાં દર્શાવેલા આવા વિચારોનો ધણા વિદ્વાન વક્તા-એએ નિષેધ પશુ કર્યો હતો. 'પુરાણ' પરના આ વ્યાખ્યાન થયા પછી મહેં અહીંનાં કેટલાંક પુસ્તકાલયોમાંથી પુરાણ ગ્રંથ વાચ્યા, તથા મી. મૂર, વિસ્સન, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, રે. કે. એમ. બાનર્જી, ડૉ. ડિ. કુંહા, વિગેરે અન્વેષણ કર્તાઓએ કેટલાક ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યા છે તે ગ્રંથકારોના તે તે સંબંધીના અભિપ્રાયનું પણ અવલોકન કર્યું. આ સર્વપરથી મહેને એવું લાગ્યું કે 'પુરાણોમાં ઐતિહાસિક મહત્વ છે. ડૉ. વિસ્સને વિષ્ણુપુરાણ અને ખીજાં જે ચાર મુખ્ય પુરાણ સંબંધી એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે, જે હાલમાં મળવું કઠિન છે. જે પુરાણ 'ઉકરણ' જેવાં હોત તો કિંદી સરકારના પૈસાનો વ્યય કરીને પુરાણોનાં ભાષાંતર કરવાની મિથ્યા ખટપટ ડૉ. વિસ્સન સરખો વિદ્વાન કરત નહિ એ રાષ્ટ્ર છે. ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર આંગ્રજ વિદ્યા વિભૂષિત એવા બંગાલમાં મહાન વિખ્યાત પદ્ધિ યજ્ઞ ગયા છે; એમણે અમિપુરાણ અને વાયુ પુરાણની આદૃતિયો છાપી પ્રસિદ્ધ કરી છે. અમિપુરાણમાં તો એમણે વિસ્તૃત એવી પ્રસ્તાવના પણ નેડી છે, અને જો સાધારણ રીતે પુરાણોમાં અસંભવિત કથા છે તો તત્કાલ સર્વ વિગા, કલા અને શાસ્ત્ર સંબંધી પણ સિદ્ધાંતો વિસ્તારથી સંકલિત કરેલા જણાય છે, એવો એમણે અભિપ્રાય આપ્યો છે. ઉદાહરણ્ય, અમિપુરાણમાં ઘર કેવી રીતે બાંધવાં, એ સંબંધીની માહિતી આપી છે; એટલે શિશ્વશાસ્ત્ર અને Engineering નું એમાં વર્ણન છે. જ્યોતિષ વિષય સંબંધી પણ એમાં કેટલાક અધ્યાય છે અને વૈદ્યશાસ્ત્ર સંબંધીની માહિતી પણ અનેક અધ્યાયમાં આપી છે. તદ્દઉપરાંત જેને અંગ્રેજીમાં Veterinary Science કહે છે તેનું વર્ણન પણ અમિ-પુરાણમાં છે. અમિપુરાણમાંનો 'સિદ્ધાંત' એ શબ્દ અદ્યપિ દેશી ભાષામાં ખોટાં ઢોરના વૈદ્ય શાસ્ત્રમાં અને અથ્થ પરિક્ષામાં વપરાય છે. આવી રીતે નાના પ્રકારના વિષયોનો બંધાર એવા આ ગ્રંથ સંબંધી તત્ત માત્ર યાન ન હોવા છતાં તેને 'ઉકરણ' કહેવા તૈયાર થનારનું સાદસ અપોગ્ય છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ડૉ. ડિ. કુંહા નામના ક્રિસ્ટિયન ગૃહસ્થે રકંદપુરાણાંતર્ગત સલાદિખંડ એ ભાગ છપાવ્યો છે. પશ્ચિમ દિગ્દુરયાનનો દત્તિદાસ જણુવા પ્રથમ કરનાર પ્રત્યેક છાત્રાસુએ આ સલાદિખંડનું અધ્યયન અવસ્ય કરવુંજ નોંધએ અને તે આજ સુધિના પુરાણ વસ્તુ સંરોધકાએ કર્યું પણ છે. કલકત્તાના એક ક્રિસ્ટિયન ગૃહસ્થ રે. બાનર્જી એમણે માર્કેડપ પુરાણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. રે. બાનર્જીએ પણ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં 'પુરાણમાંની વાતો સર્વથા બનાવટ નથી અને તેમાં ખરા દત્તિદાસનો અંશ હોવો નોંધએ,' એવા ઉદગાર કાઢ્યા છે. થીયુટ તર્કશંકાર નામના બંગાળી વિદ્વાને ઠક્કિપુરાણની આદૃતિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ ગ્રંથમાં એમણે લખેલી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે,—

“પ્રતાઃ સર્વે પુરાણ મંથાઃ ધર્મપ્રવર્તકાઃ તો ચિલોપોન્મુખાનામ પતેપાં
આદરઃ સર્વેઃ સર્વથા કરણીયઃ ॥

એવી રીતે મહાન વિદ્વાનોએ સમ્રાજ્ય માન્ય દરાવેલા પુરાણ ગ્રંથોને ગમે તેવો ત્યાજ્ય દરાવવાનો પ્રયત્ન કરે તે સર્વથા હાસ્યાસ્પદ અને નિઘંજ ગણાય એ નિઃશંક છે. હિંદુઓનું અંતિમ સાધ્ય એ કોઈ પણ પ્રકારે ઔદિક ક્ષિત્તિ રાજકીય નથી, પરંતુ પારમાર્થિક, ધાર્મિક, અને આધ્યાત્મિક વિષયમાં સર્વ જગતના લોકોના મનપર સામ્રાજ્ય ભોગવવું એજ અંતિમ ધ્યેય છે અને તે સિદ્ધ કરતાં પુરાણોનું અધ્યયન પણ અતિ આવશ્યક છે.

*

*

*

જગતમાં એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં લોકહિતમાંજ રત એવા લોક નહોય. ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, વગેરે સર્વ દેશોમાં કેવલ પરાપકારાર્થ અથવા બ્રાહ્મણોનો ધર્મ. લોક હિતાર્થ પોતાનો જન્મ ધારણ કરેલો એવા લોક છે, પણ આપણા દેશમાં તો એવા પ્રકારના લોકોનો બ્રાહ્મણોનો એક વર્ગજ છે, આવર્ગ પોતાનો ધર્મ યોગ્ય રીતે પાળે તો કેટલું કલ્યાણ થાય. અધ્યયન અને અધ્યાપન એજ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. બ્રાહ્મણકુલમાંજ જન્મ થયો એજ કારણથી કોઈ બ્રાહ્મણ ધર્મ શંકેતો નથી; પરંતુ તેનાં આચરણ બ્રાહ્મણ સરખાં હોવાં જોઈએ, એવું મહારાજ યુધિષ્ઠિરે યક્ષને કહેલું છે. બ્રાહ્મણનાં આચરણ કેવાં જોઈએ એ સંબંધી રમૂતિમાં અને મહાભારતમાં વિવેચન કરેલું છે. સત્ય ભાષણ, શુદ્ધાચરણ, તપસ્વિતા, ક્ષમાશીલતા, ઇત્યાદિશુભના પ્રભાવેજ રાંવણ સરખા દૈત્ય પણ બ્રાહ્મણને માન આપતા હતા. હજારો રૂપિયા દર માસે ખરચીને ગારી ઘોડા દોડાવવા અને મોજ કરવી એ બ્રાહ્મણનું લક્ષણ નથીજ, પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની ઉપજીવિકા કેમ કરવી? એવું કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર પણ મનુસ્મૃતિમાંજ છે કેઃ- ‘ઋતા મૃતેન જીવેત...નમ્યવૃત્તયા કયંચન’ ખેડતો ધાન્ય લઈ જવા પછી ખજામાં વેરાયલાં કુડાં અથવા ગરી પડેલાં હાણાં લાવીને તેપર ઉપજીવિકા કરવી એ પ્રથમ પ્રતીતું છે. લોકોના ધરમાં આવેલા પદ યોગ્ય જીવન, એ મરણ સમાન છે; તેથી તે હીતિય પ્રતીતું છે. નિક્ષા માગીને પેટ ભરવું એ તો અધમ છે; પણ પહેલાં બે પ્રકારથી નીર્વાહન ચાલે તોજ એ વૃત્તિ સ્વીકારવી, આ વૃત્તિ ન સધાય તો સત્ય અસત્યના મિશ્રણ રૂપ વૈચર્યથી પણ સ્વીકારવી. પરંતુ, જરૂરિતો અંગીકાર બ્રાહ્મણે તો કદિ પણ ન કરવો, એવું મનુનું વચન છે. તમે આ વૃત્તિમાંથી કઈ વૃત્તિથી રહોછો, તેનો વિચાર સ્વતઃજ કરી જુઓઃ બ્રાહ્મણો એ સર્વ સમાનવું શીર છે. તે સુરક્ષિતપણે કાયમ રહે તોજ ઉત્તમ; નહિ તો સર્વનો નાશ છે. પરદેશમાં એકાદ લુહાર અથવા એવોજ કોઈ ગૃહસ્થ સ્વયં સ્મૃતિથી લોક હિતાર્થ પોતાનો હસ્ત લખાવે છે. પરંતુ આ દેશમાં એ કામ બ્રાહ્મણનેજ સંપેલું હોવાથી પરંપરાગત સંસ્કારને લીધે તે એમના હાથથી જટલ ઉત્તમ રીતે પાર પડે તેટલુંખીજ કાઢના હાથે ચલાવો સંભવ નથી. આથી બ્રાહ્મણનો મુખ્ય ધર્મ અધ્યયન-અધ્યાપન તે કરીને લોક હિતાર્થ દેહ અર્પણ કરવો જોઈએ. એજ ખડું બ્રાહ્મણત્વ છે.

x

x

x

x

પૃથ્વીના ભૂગોળમાં બહુધા સર્વ દ્વીપકલ્પોની ટોચો દક્ષિણ તરફ વળેલી જણાય છે, એ જેમ એક ચમત્કાર છે, તેમ પૃથ્વીપરના સર્વ પ્રમુખ ધર્મોના દતિ-
 બૌદ્ધ ધર્મે હિંદુ દાસમાં એક મોટો ચમત્કાર જણાય છે. તે એકે, એશીયાખંડ એકલો
 ધર્મપર કરેલી જ જગતના સર્વ ધર્મનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. વેદ પ્રચિત આર્ય ધર્મના
 અસર. પ્રણેતા ઋષિ, બગવાન બુદ્ધ, ઇસુખ્રિસ્ત, મહંમદ પેગંબર, ઝોરોઆસ્તર
 અને કૉન્ફ્યુશિયસ, એ સર્વ વિખૂતિ પદ્મજાતી કહો કે ઇશ્વરી લીલાયી
 કહો, પૂર્વના ઉદરમાંથીજ ઉદય પામી. આ સર્વ ધર્મ પૈકી પહેલા એ ધર્મને જન્મ આપવાનું
 શ્રેય હિંદુસ્થાનનેજ મળ્યું છે. હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ એ ઉભય ધર્મના અનુયાયીઓની
 સંખ્યા લગભગ ૭૦ કોટી એટલે પૃથ્વીની બધી સંખ્યા કરતાં અર્ધા જેટલી છે. આજ યોગક
 બુદ્ધાનુયાયી, કાંઈક વિદ્યાર, કાંઈક જ્યોત્સ્ન અને કાંઈક સ્વરૂપ સિવાય બૌદ્ધ ધર્મનાં વધારે
 સ્પષ્ટ ચિહ્ન એની જન્મભૂમિમાં રહેલાં નથી. સીસોન, બ્રહ્મદેશ, જાપાન, ચીન, એ દર
 દેશોમાં જે ધર્મના ૫૦ કોટી અનુયાયી આજ પસરેલા છે, તેજ ધર્મનો વિશેષ પ્રભાવ તેના
 ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં. (હિંદમાં) વ્યક્તરૂપે આકર્ષણીય રહ્યા નથી એ મહાન ચમત્કાર છે.
 પણ હિંદુસ્થાનમાંથી બુદ્ધ ધર્મ નામરોગ દયલો જણાય છે, છતાં તેનાં તાવોની કાવમની
 અસર હિંદુ સમજ પર થયા સિવાય રહી નથી. બુદ્ધ ધર્મને લીધેજ હિંદુસ્થાનમાં અદિત્તાનું
 તત્ત્વ સર્વ માન્ય થઈને અશ્વમેધાદિ યજ્ઞોમાં થયો પશુવધ ભય પડ્યો, આજ જગતમાં જે
 સ્વતઃ ઉદર બળ્યાર્ય પ્રાણિ હતા ન દરનાર કોઈ જાતિ હોય, તો તે-પશુકાવીઃ અને
 જૈન જાતિ-દેવજા હિંદુસ્થાનમાંજ છે; એ મોટી અભિમાનની વાત છે. યજ્ઞયાગાદિનું પ્રાગમ્ય
 ઓછું થઈ તેને સ્થાને આચરણની શુદ્ધતા, જ્ઞાન પ્રાપ્તિ, વગેરે ધર્મ માર્ગમાં પ્રાધાન્ય થયાં,
 તે પણ બુદ્ધ ધર્મને લીધેજ. સંકરાચાર્યે બૌદ્ધ ધર્મનાં કેટલાંક સ્વત સિદ્ધ તત્ત્વો હિંદુ ધર્મમાં
 દાખલ કરીને ધર્મનું પુનઃ નવું મંડાણ કરાવ્યું બૌદ્ધ ધર્મનાં કેટલાંક ઉદ્ધાત ધર્મ તત્ત્વોનો
 દુરપયોગ પણ હિંદમાં થયા વિના રહ્યા નથી. પણ, બૌદ્ધ મતના પ્રસારને લીધે હિંદુ સમા-
 જમાં દેવવાદ (Henotheism) ફેલાયો કે કેમ, એ એક સંકટ દર્શાવવામાં આવે છે. રામા-
 યજ્ઞ-બારત કાલમાં પણ દેવવાદ હતો, નહોતો એમ નહિ પણ ઉદ્યોગ અને મનુષ્ય કર્તૃત્વ
 એનો મદિમા તત્કાલિન ગ્રંથોમાં વારંવાર ગાયલો. પચાત કમસા સમાજ દુર્બલ અને બીજાન-
 તો ગયો, એનું મૂળ દેવવાદના પ્રસારમાં હોય એમ લાગે છે. દેવવાદ એ તત્ત્વતઃ ગમે તેટલો
 ખરો હોય, છતાં પણ સામાન્ય જન સમાજમાં-મુસારી લોકમાં-તો તે કોણને પણ ઉપદેશવો
 નેહ્યો નહિ તેમને તો ઉદ્યોગનો મદિમાજ સંબંધાવવો નેહ્યો. "અદિત્તા પદ્મોપધર્મઃ"
 એ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વનેજ દુરપયોગ હિંદમાં થયો, એવું જણાય છે. પોતાનું સરીર પુષ્ટ કરવા માટે
 કિંવા પેટ ભરવા માટે હિંદુ કરવી નહિ; પણ ધરમાં સાપ દોડી આવતો લાગે, વિંછી
 ડંખ દેવા લાગે કિંવા વાપ ખાવા લાગે, છતાં તેનો પ્રતિહાર ન કરવો-તેને ત્રાસ થયો એ
 જીતિથી આપણું પોતાનું દક્ષણ ન કરવું એ અદિત્તા કેટલીએ શેષ પંક્તિની હોય તો
 પણ તે સાધુ પુરુષનેજ સાધ્ય દોઈ સહે; તે સંસારીઓને તો અચાંચ છે તેમજ ઇષ્ટ પણ
 નથી. હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મના સમયમાં પૈથ શાસ્ત્ર નવુંજ, ઉદય પામ્યું હતું. આગ્રેય,
 અમિતેય, ચરક, સુશ્રુત, અને વાઙ્મન, એવા સમર્થ ગ્રંથકાર અનુક્રમે એજ અરસામાં થયા
 હતા. તે મમયે પૈથ વિદ્યાની સાથે સાથેજ યજ્ઞ પૈથની (Surgery) રહિ ગયા લાગી

હતી, પણ 'અદિ'સા' નોનવો પોકળ પ્રવાહ રેલાવા પછી તે અલંત ઉપયુક્ત શાસ્ત્ર કોઇ પણ વેધ વિદ્યા પારંગત પુરુષ હાથમાં લેતા નહિ. શાસ્ત્ર ક્રિયા કરવી એ હલકા પ્રકારનું મનાવા લાગ્યું અને તે ઉત્કૃષ્ટ શાસ્ત્ર કેવળ અડરહ લોકોના હાથમાં જઈ પડતા તેનો નાશ થયો. એનો કદાર હવે યુરોપિયન લોકોએ કર્યો છે. પાશ્ચાત્ય ઇન્ડીયનમાં પ્રયોગ માટે પ્રાણી મારવામાં આવે છે. એવી રીતે મારવા એ કદાચ નિર્દયતા બરેહું ગણાય, તો અવશ્ય તેવાં શરીરપર શાસ્ત્ર પ્રયોગ મનના મીઠ્યા નિર્બલ પશુને લીધે ન કરવા એ 'અદિ'સા' નો પોકળ સ્તંભ રોપ્યો ગણાય..... બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્થાનમાંથી નામશેષ થયો, તોપણ તત્વતઃ તો તે અહીં છેજ. તે આપણને પરકીય લાગતો નથીજ; હિંદુસ્થાન એ જગતનાં એ શ્રેષ્ઠ ધર્મોનું આદિ સ્થાન છે અને ભવિષ્યમાં પણ હિંદના ધર્મનું સામ્રાજ્ય ચારે દિશાઓમાં સ્થાપશે એજ જનકલાણનો નિર્ભય માર્ગ છે.

*

*

*

ધર્મ અને શાસ્ત્ર (Science and religion) એ વર્તમાનમાં એક પ્રકારનો વિવાદનો વિષય છે. સ્પેન્સર, હક્સલી, ટિં ડાલ, ઇલાદિ વિદ્વાનો તત્વજ્ઞાની ધર્મ અને શાસ્ત્ર. હતા. પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષયે તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે કબુલ નહોતા. પરંતુ કંઈક પણ અજ્ઞેય (unknowable) છે, એવું સ્પેન્સર સ્વીકારે છે, પણ એનાજ કાલમાં યદ્યપ્યક્ત ક્ષેત્રમાં ધર્મ વિષયક ભાગ ધણો છે. જ્ઞાનમાં ગમે તેટલી વૃદ્ધિ થાઓ, નવા શોધ ગમે તેટલા થતા રહે, પરંતુ પરમાત્મા પ્રત્યેની પૂજ્ય બુદ્ધિ કોઇ કાલે પણ નષ્ટ ન થશે એવું ટેનિસને કહ્યું છે. વિલીયમ કુક્સ જેવા પદવી ધર શાસ્ત્રને Researches in Spiritualism એ નામના પુસ્તકમાં ધર્મ ત્રિપંથનો ધણો વિસ્તૃત વિચાર કર્યો છે. કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રજ્ઞ બોસ પ્રભૃતિએ પણ પરમેશ્વર સંબંધીનો પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. આમ છે તો પોતાને જગતા કે મજનાર અર્ધવટ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ધર્મોથીજ કેટલાક પરમેશ્વરને કિંવા જ્ઞાને કાચની નળીમાં ધાલી પરમેશ્વરની પણ હાંસી કરવા છાંછે છે. આપણે આધ્યાત્મિક બાબતમાં પાશ્ચાત્યોથી આગળ ગયલા હોવા છતાં પણ એ અનુભવ પાશ્ચાત્યોની પાસેથીજ લેવો કેમ ? ધિએસોફીસ્ટોએ જગતના લોકોનું હલ્લ ધર્મ તરફ દેલું છે. તેમાં આપણુંજ જ્ઞાન આપણેજ દ્રવિડી પ્રાણુપાત્ર પ્રમાણે મેળવવું જોઈએ ? આ સર્વ પરિણામ ધર્મ શિક્ષણાભાવને લીધેજ છે. ધર્મ શિક્ષણ આપવું એટલે સંધ્યાની આચમની કેટલી અને કેટલી વખત લેવી એ શીખવવાનું નથી, એતો એકાદ રંડીરાંડ ડોશી પણ બતાવશે. પણ સામાન્ય નીતિ તત્તો અને વ્યવહાર એ બાલકોને સારી રીતે સમજાવી દેવાં જોઈએ. ધર્મ શિક્ષણનું મહત્વ ત્યારેજ અત્યક્ષ થાય, અતે એટલુંજ કહી વીરમીશું કે શ્રદ્ધા-મયોદયં પુરુષતઃ ।

વ્યાખ્યાન આપવાની આજ્ઞા કરી, આ ઉપરથી બ્રહ્મચારીએ ઉભા થઇને આ વિષયનું એક લાંબુ વ્યાખ્યાન કર્યું. આમના પછી આ વિષય વિષે બીજા કેટલાક પણ બોલ્યા; પછીથી સ્વામીજીએ આ વિષેનો વાદવિવાદ ચલાવવા વિનંતિ કરી; પોતાના એક ગૃહસ્થ શિષ્યને તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાની તેમણે આજ્ઞા કરી; પરંતુ તેમણે દૈત અને ભક્તિને અધમ કોટિનાં ગણીને અદૈત અને જ્ઞાનનો પ્રચાર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તેમને શ્રોત્ર મંડ-લમાંથી એક વિરૂદ્ધ દરખાસ્ત કરનાર મળી આવ્યો. આ ઉભય વિરોધિઓમાંના દરેકે પોતા પોતાનો મત સ્થાપવાનો સખળ પ્રયત્ન ચલાવેલો હોવાથી રસાકસી ભર્યું વાગ્યુંદ મચી રહ્યું. થોડાક સમય સુધી સ્વામીજી તેમને નિહાળી રહ્યા, પરંતુ તેઓ હવે ઉસ્કરણ જવાની તૈયારી માં છે એમ લાગી આવતાં ઉભયને નીચે પ્રમાણે સમજાવીને શાંત પાડ્યા:—

સ્વામીજી:—તમે વાદ વિવાદમાં ઉસ્કરણ જઇને શા માટે દરેક બાજત બગાડી નાંખો છો ? ધ્યાનમાં રાખો ! શ્રી રામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા કે “શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ભક્તિ એકજ આરે સમાન પ્રકારનાં છે ” ઇશ્વરને ‘સર્વ-પ્રેમમય’ ગણવામાં આવે છે. “ મને ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ છે, ’ એટલું પણ ભક્તિથી કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે સર્વ-પ્રેમમય છે; તેની પાસના પ્રદેશમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રેમ વર્તતો નથી; તમે જે વડે તેના ઉપર પ્રેમ રાખી શકો છો, તેવો તમારા હૃદયમાં રહેલો પ્રેમ પણ તેનામય છે. આવીજ રીતે જેને પ્રેમભર્યા અથવા મનની વૃત્તિયો વડે ભક્ત આકર્ષાય છે તે સર્વ પણ તન્મયજ છે. ચોર ચોરી કરે છે, સામાંન્યા વેસ્પાદૃષ્ટિમાં પોતાનો દેહ વેચે છે, માતા પોતાના બાલકને મેદાય છે—આ દરેકમાં પણ તે વ્યાપી રહ્યો છે । એક સર્વ મંડલ અન્યને આકર્ષી રહ્યું છે—તેમાં પણ તે વ્યાપક છે, તે સઘળે વ્યાપી રહ્યો છે જ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પણ જ્ઞાની ને તેનો સઘળે અનુભવ થાય છે. આમાંજ જ્ઞાન અને ભક્તિના સમાધાનાંશનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાની દીવ્ય દષ્ટિ(ભાવ) ની પરમોત્તમ દશામાં લીન થતાં અથવા સમાધિની ભૂમિ-કાએ પહોંચતાં દૈતની ભાવનાનો અંત આવે છે, ભક્ત અને તેના પ્રભુ વચ્ચેના ભેદનો ગંધ માત્ર પણ દૂર પળે છે. ભક્તિમાર્ગના શાસ્ત્રમાં પ્રભુ સાથે સંબંધ યોજવાના પાંચ બિન્ન પ્રકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેમાંના મમે તે એક પ્રકારે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે; પરંતુ આવા પાંચ પ્રકારોમાં એક અન્ય પ્રકારનો સુરસ રીતે ઉમેરો થઇ શકે એમ છે—ઇશ્વર સાથે એકતાનાનો, અભેદના ધ્યાનનો પ્રકાર. આ પ્રમાણે ભક્ત લોકો અદૈતવાદીઓને પણ ભક્તોના નામથી વ્યવહરી શકે, પરંતુ તેમને અભેદ ભાવના વાળા ગણવા જોઇએ. જ્યાં સુધી કોઇ પણ માયાના પ્રદેશમાં મ્હાલે છે ત્યાં સુધી દૈતની ભાવના તો નિઃસંસય રહેવીજ જોઇએ. દિક-કાલ-કાણુતા અથવા નામ-અને રૂપને માયાના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. જ્યારે અન્યાસી માયાના આવા પ્રદેશની પાર જાય છે ત્યારેજ માત્ર એકતાનો અનુભવ થાય છે, આ પછી અન્યાસી દૈતવાદી અથવા અદૈતવાદી એક પણ રહી શકતો નથી—તેને મનતો સર્વે એકરૂપજ બની ગયું હોય છે. એક ભક્ત અને એક જ્ઞાની વચ્ચે જે સર્વ પ્રકારનો ભેદ તમારા જોવામાં આવે છે તે માત્ર આરંભની અન્યાસ દશામાંજ હોય છે—એક પ્રભુનું બાહ્ય પ્રદેશમાં અવલોકન કરે છે, અન્ય તેની આંતર પ્રદેશમાં જાંખી કરે છે. પરંતુ એક અન્ય બાજત પણ વિચારવાની છે. શ્રી રામ

કૃષ્ણ વારંવાર કહેતા, કે ભક્તિની એક અન્ય ભૂમિકા હોય છે, તેનો પરાભક્તિના નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; અદૈતના ભાનમાં સ્થિર થયા પછી, મુક્તિ મેળવ્યા પછી પણ તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો, એટલેજ આનો અર્થ થાય છે. આવી ભાવના વિચિત્ર પ્રકારની લાગે છે. અત્રેજ એમ પ્રશ્ન કરી શકાય, કે મુક્તિ પામેલી વ્યક્તિને ચોતામાં ભક્તિનો ભાવ જનગતો રાખવાની ભાવનાની ઇચ્છાની શી જરૂર? આનો ઉત્તર એટલેજ કે,—મુક્ત માનવી તો સર્વ પ્રકારના નિયમની પાર છે; તેના સંબંધમાં કોઈ પ્રકારનો નિયમ લાગી શકતો નથી તેથીજ તેના વિષે કોઈ પ્રકારનો પ્રશ્ન પણ પૂછી શકતો નથી. મુક્ત થયા પછી પણ કેટલાએક પોતાના સ્વતંત્ર ઇચ્છાથીજ ભક્તિની ભાવના મધુરાસ્વાદન માટે જનગતીજ રાખે છે.

પ્રશ્ન—બાલક માટેના માતાના પ્રેમમાં પ્રભુનો વાસ હોય એવો દીક, પરંતુ સ્વામીજી, ચોરો અને સામાન્યજનોમાં પણ તેમના પાપ આચરણના સ્વાભાવિક વલનના સ્વરૂપમાંજ પ્રભુનો વાસ હોય છે, એ વિચાર ખરેખર ચૂંચવી નાખે એવો છે. ત્યારે તો આ ઉપરથી એટલું ક્ષણિત થાય છે કે, પ્રભુ જેટલા પાપ માટે જવાબદાર છે તેટલાજ આ-દુનિયાના સર્વ પ્રકારના સદાચાર માટે પણ જવાબદાર છે.

સ્વામીજી—પ્રેમ અથવા ચળના સ્વરૂપમાં જે જે હોય છે તે પ્રભુમય છે, એવું જોનાર અભ્યાસિની અનુભવની ઉત્તમોત્તમ ભૂમિકામાં અંતઃકરણની આવા પ્રકારની ક્ષતિ નો ઉદય થાય છે, પરંતુ વ્યાવહારિક જીવનમાં આવી ભાવનાનો જાતિ અનુભવ મેળવવા માટે અભ્યાસિને આ ભૂમિકાનો જાતિ અનુભવ મેળવવો પડે છે.

પ્રશ્ન—છતાંજે આપણે એટલું કલુષ કરવું પડે છે, કે પાપમાંજે પ્રભુનો વાસ છે.

સ્વામીજી—ખરેખરી રીતે શુભ અને અશુભ જેવા પોઈ પ્રકારના ભિન્ન પદાર્થો નથી એ તમારા લક્ષમાં હશે. આપણ શબ્દો માત્ર લોકાચારથી રૂઢ થયા છે. એકના એકજ પદાર્થને તેનો જેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તેમ આપણે એકવાર સારો અને અન્ય સમયે નહારો કહીએ છીએ. દાખલા તરીકે આ દીવાના પ્રકાશ વિષે વિચાર કરો; તેના બળવાને લીધે આપણે જોવાને, અન્ય યુનેક ઉપયોગી કાંઈ કરવાને શક્તિવાન થઈએ છીએ; પ્રકાશનો ઉપયોગ કરવાનો આ એક પ્રકાર છે. વળી જે તમે તમારી આંગળીઓ તેમાં ધરો તો તે દાઢી જશે; તેના તેજ પ્રકાશનો ઉપયોગ કરવાનો આ અન્ય પ્રકાર છે. આ ઉપરથી આપણે એટલું સમજવું જોઈએ કે અમુક પદાર્થનો જેવી રીતે ઉપયોગ કરીએ તેવી રીતે તે તમારો અથવા નરસો બને છે. સદાચાર અને અસદાચારનું પણ આમજ છે. વિશાળ દષ્ટિ બિંદુથી કહેવા માગીએ તો આપણાં મન અને શરીરની કોઈ પણ શક્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ તે સદાચાર અને તેનોજ અયોગ્ય ઉપયોગ તે અસદાચાર.

આ પ્રમાણે પ્રતોત્તર પરંપરા ચાલી. કોઈક આ પ્રમાણે બોલી ઉઠ્યું, “એક આકાશગામી ગૃહ અન્યને આકર્ષે છે તેમાં પણ પ્રભુનો વાસ છે, એ સિદ્ધાંત એક યથાર્થ વાત રૂપે કદાચ ખરો અથવા ખોટો હોય, પરંતુ આવી ભાવનામાં જે દદવારની કાવ્ય કંપના ઉત્તરાર્થ જાય છે, તેની ના પાડી શકાય એમ નથી.”

સ્વામીજી—મારા મહેરબાન એમાં કાવ્યકલ્પનાનો સમાવેશ થતો નથી. જ્ઞાનનો અનુભવ થતાં આ સિદ્ધાંતનું સત્ય કાઢી પશુ પોતાની મેળે સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

આ બાબત વિષે સ્વામીજીએ વિશેષમાં કહ્યું તે મારાથી આ ખાણે સમજાયું છે;—જડ અને ચેતન સર્વ પ્રકારે બે ભિન્ન પદાર્થો હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ખરેખરી રીતે જોતાં એકજ પદાર્થનાં એ ઉભયે માત્ર ભિન્ન સ્વરૂપો છે; આવીજ રીતે બાલ જડ સૃષ્ટિમાં તેમજ આંતર ચેતન સૃષ્ટિમાં આપણને જણાયલી સર્વ પ્રકારની શક્તિયો, એકજ શક્તિના આવિર્ભાવનાં સર્વે માત્ર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સ્વરૂપો જ હોય છે; જ્યાં એ ચેતન શક્તિ ઓછી આવિર્ભાવ પામી હોય છે તે પદાર્થને આપણે જડના નામથી વ્યવહરીએ છીએ, જ્યાં આગળ આ શક્તિ વિશેષ આવિર્ભાવ પામી હોય છે તે પદાર્થને ચેતનવાળો અથવા છવંત કહેવામાં આવે છે; નહિતર એવો કોઈ પશુ પદાર્થ નથી કે જેને સર્વ કાલે, સર્વ દશાઓમાં સંપૂર્ણ રીતે જડના નામથી વ્યવહરી શકાય. જડ સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ આકર્ષણ અથવા યુક્તવાકર્ષણ રૂપે જણાય છે તેની તેજ તેની અંતિ સદૃશ દશામાં, અનુભવની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિ-કાઓમાં પ્રેમ અને એના જેવાં અન્ય સ્વરૂપોમાં અનુભવાય છે.

પ્રશ્ન—વ્યક્તિના ઉપયોગને લક્ષમાં લેતાં પશુ તેના સંબંધી આવો ભેદ હોવાની શી જરૂર? પોતાની કોઈ પશુ શક્તિયોનો ખરાબ અથવા અચો ય ઉપયોગ કરવાનું વક્તવ્યમાન-વિમાં જડ પશુ સાગાટે જોઈએ?

સ્વામીજી—જૂતકાણનાં પોતાનાં કર્મોના પરિણામ રૂપેજ આપું વક્તવ્ય ધરાય છે આપણી પાસે જે કંઈ હોય છે તે સર્વ આપણાં કર્મોનુંજ પરિણામ હોય છે. આથી એટલું પ્રક્ષિત થાય છે, કે પોતાની માનસિકવૃત્તિયોનો નિરોધ કરીને યોગ્ય માર્ગે તેમનું નિયમન કરવાની બાબત બીજકુલ દરેક માનવિના દાયમાંજ હોય છે.

પ્રશ્ન—જો કે દરેક બાબત આપણાં કર્મનું પરિણામ છે, છતાંએ તેનો એક પ્રકારનો આરંભ હોવો જોઈએ, અને આરંભેજ આપણી વૃત્તિયો, વક્તવ્ય સામગ્રી શુભ અથવા અશુભ હોવાં જોઈએ?

સ્વામીજી—તમે શી રીતે જાણ્યું કે એક પ્રકારનો આરંભ હોય છે. સૃષ્ટિ તો આરંભ રહિત છે—વેદોનો આવો સિદ્ધાંત છે. જ્યાં સુધી પ્રશ્ન હોય છે ત્યાં સુધી સૃષ્ટિ પશુ સાથે સાથેજ હોય છે.

પ્રશ્ન—સ્વામીજી, ભલે, પરંતુ આ માયાની અન્તે શી જરૂર તથા તેની ઉત્પત્તિ પશુ ક્યાંથી થઈ?

સ્વામીજી—પ્રભુના વિષે “શી જરૂર” “શા માટે?” એવા પ્રશ્નો પૂછવા બૂલ બરેકા છે જેને જરૂરીઆતો હોય, જે ખામીઓ વાળો હોય તેના વિષે આવા પ્રશ્ન પૂછી શકાય. જેને કોઈ પ્રકારની જરૂરીઆતો નથી તથા જે એક સમગ્ર ભૂમારૂપે છે, તેના સંબંધી કોઈ પ્રકારનો “?” એવો પ્રશ્ન શી રીતે છી ય? “માયાની ક્યાંથી ઉત્પત્તિ થઈ?”

એવો કાઠ પણ પ્રકરનો પ્રશ્ન સંભરી શકતો નથી. કાઠ — દિકા — કારણ, એમનેજ માયા ના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. તમે, હું અને પાકીના બપાએ આ માયાના પ્રદેશમાં વસીએ છીએ અને તમે માયાની પાર થું છે તે વિષે પ્રશ્ન કરો છો. માયાના દેશમાં વસો છો ત્યાં સુધી તમારાથી આમ સી રીતે થઈ શકે?

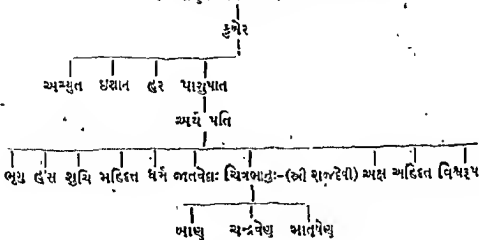
આ પછી અનેક પ્રશ્ન પરંપરા ચાલી. મીલ, હુમીલટન, હુર્બર્ટસ્પેન્સર આદિનાં તત્ત્વશાસ્ત્રો વિષે ચર્ચા ચાલી; સર્વને સતોષકારક રીતે સ્વામીજીએ આ વિષય પણ ચર્ચો; પાશ્ચાત્ય તત્ત્વશાસ્ત્રની નિપુણતાની વિશાલતા તથા ઉત્તરોની શીઘ્રતા જોઈને દરેકને નવાઈ લાગતી હતી.

પરંતુરણ બાબતો વિષે વાર્તાકાવ્ય ચક્રાવીને આજનું અધિવેશન સમાપ્ત થયું.

કવિવર વાળમટ્ટ.

વિક્રમાર્ક ૧૬૯ માં કનોજના રાજસિંહાસનપર, ભારતવર્ષના પ્રાચીન બલરાશી તથા તેજસ્વી રાજઓમાંના એક રાજા — જે શ્રી હર્ષ અથવા ભૂમિકા, હર્ષવર્ધન નામથી જાણખાય છે, તે ગાદીએ બેઠો હતો. આ રાજા જેટલો તેજસ્વી તથા બલવાન હતો તેટલોજ તે વિદ્યા અને ધર્મના પ્રેમ માટે વિખ્યાત હતો. આ રાજાનો ઇતિહાસ વાંચતાં સ્વાભાવીક રીતે એમ પ્રતીત થાય છે કે આપણે એક મહાન તથા ઉચ્ચ આત્માનો ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ — એનો વિરત્ત દેશ વિજય, એનો અક્ષર પ્રેમ અને એના બૌદ્ધ ધર્મના નક્ષત્રનો સ્વીકાર કરવો, એ આપણા હૃદયપર પ્રભાવ નાખ્યા સિવાય રહેતું નથી. આ બલવાન રાજાએ

૧ બાણના વંશની પરંપરા —

પોતાના પ્રચંડભૂજ પદ્મકમ તથા સુસજ્જ સૈન્ય જલના પ્રભાવથી દક્ષિણ ભાગને જવા દઇને સમસ્ત ભારત વર્ષ, ૩૫ વર્ષ સુધી નિરન્તર યુદ્ધ કરીને, જીતી-લીધું હતું—અને એ મહાન વિજયથી સમૃદ્ધ થઇ અન્તે રાજસિંહાસનપર આરૂઢ રહીને પણ, એણે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તથા સાચા દિલથી એ ધર્મના પ્રચાર અર્થે ચલ પશુ કર્યાં. સામ્રાજ્ય વિજય તથા બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાના મધ્યકાલમાં એ રાજાએ રાજ્યશાસનમાં ધણો સુધારો કર્યો હતો, અને સાથે સાથે સ્વયં સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યોનો આસ્વાદ લઇને સંસ્કૃતના અન્ય અનેક કવિઓને પણ આશ્રય આપ્યો હતો. આ પ્રકારે આ સાહિત્યવિલાસી રાજાએ સાહિત્ય વિકાસ માટે ઘણું કર્યું છે, તથા અનેક સાહિત્ય વિલાસીઓને આશ્રય આપ્યો છે. આવા રાજાશ્રિત કવિઓમાં કાદંબજીની પ્રસિદ્ધ નિર્મીતા બાણબટ પણ એક હતા.

બાણબટના પિતાનું નામ ચિત્રબાણ તથા માતાનું નામ રાજદેવી હતું. એનું ગોત્ર (વંશ) વાત્સાવન હતું. આ વંશ અચિન્ત્યકાલથી શોણા નદીના જન્મ તથા વંશ. તટપર આવેલા પ્રીતિકૃટ નામના ગ્રામમાં નિવાસ કરતો આવ્યો હતો; એજ ગ્રામ બાણની જન્મભૂમિ હતી. બાણબટના વંશ તથા ગ્રામના મૂળ પુરોણનું અન્વેષણ કરીએ તો તે બંને અસંભવિત કથા રૂપી મેઘોથી આચ્છન્ન જણાય છે. તે એટલાં અલૌકિક છે કે એનો ઐતિહાસિક બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી શકતી કથી. તથાપિ બાણબટ સ્વયં પોતાની કલમથી પોતાના વંશ તથા ગ્રામનાં બીજ લખ્યાં છે—તે અસંભવ હોવા છતાં પણ એને સર્વથા બૂલી જઈ ચકીયું નહિ.

બાણબટ પોતાના વંશનો પરિચય, આપતાં પોતાના વાચકોને બ્રહ્મા સુધી લઈ જાય છે. સર્વ પિતામહ ભગવાન ચતુર્મુખ પોતાના પદ્મમય આસન પર વિરાજમાન છે. એમની ચારે તરફ સર્વ મોટા મોટા ઋષિ મુનિ બેસીને પોતાના શિષ્યો સહિત વેદનું ગાન કરી રહ્યા છે. સભામાં એક તરફ દેવી સરસ્વતી જાતે ઉભાં રહી સર્વ લોક પિતામહપર ચમર દોળી રહ્યાં છે. બીજી તરફ ચારે બાજુ ચારે વેદો સહિત માનનીય દેવી સાવિત્રી આસનપર વિરાજ સભાપર દ્રષ્ટી નાંખી રહ્યાં છે. ચારે તરફથી વેદ ગાનની પ્રિય તથા મધુર ધ્વનિ શુંભડવ કરી રહી છે. એટલામાંજ સર્વવરને ચીરી નાખતો હોય એવો સ્વર સંભળાવા લાગ્યો, સર્વ એ સ્વર સાંભળવા લાગ્યાં. આ સ્વર દુર્વાસા ઋષિનો હતો, આ એજ દુર્વાસા ઋષિ છે કે જે પુરાણોમાં સેંકડો જગ્યાએ જાનનામ થઈ ચુક્યા છે. દુર્વાસા ઋષિ કાઈ અન્ય મન્દપાલ નામના મુનિની સાથે લડી રહ્યા હતા. અકસ્માત વિવાદમાં સામપાક કરતાં કરતાં દુર્વાસા ઋષિ અશુદ્ધ પાદ કરી ગયા. સર્વ સભાએ આ સાંભળ્યું, પરન્તુ હસ્યું તો એક તરફ રહ્યું, પણ ઉઘ્ર મુનિના ડરથી કાઈ ચેચું પણ કરી શક્યું નહિ. કિન્તુ બાહ્ય સરસ્વતી પોતાના હારમને રોકી શકી નહિ—તે હસી પડી. જસ પછી પૂછ્યું શું ? દુર્વાસા ઋષિનો કોપાનલ પ્રજ્વલિત થયો. તરતજ ઋષિએ સરસ્વતીને શાપ દીધો કે તે દેવલોકમાંથી પદ્મકમ થઈને પૃથ્વીપર આવી જાય. આવી પૂર્ણીમા દેવીપર પ્રયુક્ત શાપને સાંભળીને સર્વ સભા સ્તાંભિત થઈ ગઈ. પિતામહે દુર્વાસા ઋષિને એની આવી નીચતા માટે ધિક્કાર આપ્યો, અને સર-સ્વતીને સાન્નિવતા આપતાં કહ્યું “હે પુત્રિ ! તને આ શાપ પૃથ્વીપર ત્યાં સુધી ડાખી શકશે, કે જ્યાં સુધી તું તારાપુત્રનું મુખ જોઈશ નહિ.”

શાપ તથા આગ્રાથી પ્રેરિત થઇને સરસ્વતી દેવી, પોતાની પ્રિય સખી સાવિત્રીની સાથે બ્રહ્મલોકથી ઉતરીને સીંધી શોણ નદીના પશ્ચિમ તટપર એક રથગમાં આવી રહી. ત્યાં લતા ગુચ્છોની કુટ્ટી બનાવી બંને સાહેલીઓ રહેવા લાગી.

આ પ્રમાણે રહેતાં કેટલાક દિવસો વીતી ગયા પછી એક દિવસ મધ્યવન ઋષિના પુત્ર દ્વિધીયનું ત્યાં આગમન થયું. બંને સખીઓના આશ્રમમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા; એમનો સરસ્વતી સાથે પ્રેમ બંધાયો; ઉભયના પરસ્પર વિવાહિત થવા પછી એમનાથી 'સારસ્વત નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો: એનું મુખ દેખતાંજ સરસ્વતી, પોતાના શાપનો અંત આવશે નહીં, સાવિત્રી સહિત બ્રહ્મલોકમાં ચાલી ગઇ. સરસ્વતી ચાલી જવા પછી ઉપરત વૃષ્ટિ દ્વાધિય, બાર્ગવ વંશોદ્ભૂત બ્રાતા બ્રાહ્મણની સ્ત્રી અક્ષમાલાની ગોદમાં પોતાના પુત્રને પાલનાર્થે સંપી રવ્ય વનમાં ચાલી ગયા. અક્ષમાલાને પણ એવામાં વત્સ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અક્ષમાલા વત્સ તથા સરસ્વત બંનેને પુત્રવત પાલવા લાગી. બ્યારે બંને બાલક મોટાં થયાં ત્યારે સારસ્વત ને માતાના વરના પ્રસાદથી રવ્ય સર્વવિદ્યા વિશાદ હતો, તે પોતાના બ્રાતૃતુલ્ય વત્સને વિદ્યા બજાવી, અને એજ સ્થાનપર એક પ્રીતિકૃતનામક નિવાસ સ્થાન બનાવી રવ્ય તપસ્યા અર્થે વનવાસિ થયો. એ પછી વત્સ, સપરિવાર એજ પ્રીતિકૃત નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો. એનાથી ને વંશ આવ્યો, તેજ વાતસાયન વંશ કહેવાય છે; આજ વંશમાં બાબુભટ્ટ પોતાની ઉત્પત્તિ બતાવે છે.

માતા ને પરમોકવાસ થયો તે સમયે બાબુભટ્ટ બાલક હતો, આથી એના પિતાનેજ માતાનું કાર્ય કરવું પડ્યું. પિતાએ બાબુની સારી રીતે રક્ષા કરી; બાલ્ય રૂરિત પરન્તુ પિતા પણ બહુ દિવસ જીવીત રહ્યા નહિ. બાબુની ઉંમર ૬૭ થી ૬૮ વર્ષની પણ નહોતી ગઇ એવામાં એના પિતાનો દેહાન્ત થઇ ગયો બાબુભટ્ટ કહે છે કે પિતાના મૃત્યુથી એને ધણો શોક થયો. તે લખે છે—“સ્તંભિતેન પીતારિ મહતા શોકેનામીલનનુગ્રાસે દિવાનિર્ગમ દશમાનહદયઃ કથંકથમગિ કતિપશન્દિવસાનાત્મગૃહ્ણવર્તનૈયોત્.”

પરન્તુ એ શોક બાબુભટ્ટે, બહુ દિવસ સધી ઘરમાં રાખી રાખ્યો કદિ. માધ્યાવસ્થાની અંત્યલક્ષણો પ્રેરિત થઇ તથા કંઈ પણ અકુશ ન રહેવાથી, તે ઉચક જવાનીનો જોસ થઇ ગયો. બ્યારે કેઇ સારા કુટુંબનો પુત્ર નિરંકુશ તથા હિંમત ધર્મ જાન છે ત્યારે, સ્વાર્થી અને ધૂર્ત લોક એને ઘેરી લે છે, અને વૃદ્ધાને વત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે બાબુની પણ ચારે તરફ અનેક પ્રકારના લોકનો સમૂહ વીંટાય ગયો. તે સંન્યાસિયો તથા પડિતોથી લઇને બટકેલ જુગારિયો અને નાચનારો સ્ત્રીની સોબતમાં ફસાઈ પડ્યો.

આ દશમાં બાબુ દેશ યાત્રાએ નીકળ્યો. અનેક મિત્રોને સાથે લઇ, રાત્ર દરબારો અને મુકાદ્દમો અવગ્રહન કરતાં કરતાં, દીર્ઘસમય પચાત ને પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો પરન્તુ દરે પાછો આવેલ બાબુભટ્ટ ને વખને ગવડા બાબુથી જુદોજ દને. દરે બાબુની પ્રકૃતિ સર્વથા બદલાઇ ગઇ હતી. ઉંમર તથા અનુભવે તેને અધિક વિચારશિલ્ષ બતાવ્યો.

હતો. હવે તેનામાં પૂર્વના કુછંદ રહ્યા ન હતા. એને એના કુલના મહત્વનું જ્ઞાન થયું તથા હવે ચરમાં રહીને સમય વ્યતીત કરવાનો પ્રારંભ કર્યો.

આ સ્થળે એક આશ્ચર્ય જનક વાત એ પ્રતીત થાય છે કે બાણે પોતાનું જીવન ચરિત્ર લખતાં પોતાના વિદ્યાભ્યાસનું જ્ઞાતાં જરા પણ લખ્યું નથી. કવિતાનો આરંભ ચૌદ વર્ષની ઉંમર થવા પછી એને બહુવાનો સમય બાળ્યેજ મળ્યો હોય કેમકે આટલા બધા સ્વાર્થી સોજતીઓ હોવા છતાં પણ એક નવ યુવકનું વિદ્યાધ્યયન અસંભવિત જણાય છે. વળી ચૌદસમય પછીતો એણે દેશ ભ્રમણનો પ્રારંભ કર્યો હતો— એ સમયમાં તો અધ્યયનની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. આથી અતિ એજ અનુમાન પર આવવું પડે છે કે ચૌદ વર્ષની ઉંમર થતા સુધીજ એણે અધ્યયન કર્યું હશે. પરંતુ એક ચૌદ વર્ષના બાલકમાં કેવલ બાપામાંજ નહિ, પુરાણો અને અન્ય પ્રાણી વિદ્યાઓમાં પણ એટલી નિપુણતા બેવી એ મહાન આશ્ચર્યની વાત છે. આનો માત્ર એકજ પ્રત્યુત્તર હોઈ શકે, અને તે એકેબ્રણને અસાધાન્ય પ્રતિભાશાલી અથવા Geniuss માનવો પડશે. મુક્ત સમાધાન તો એ છે કે પુરતક વિદ્યા-બાપા તથા પુરાણેતિહાસાદિ નું જ્ઞાનતો એણે ચૌદ વર્ષની અવસ્થામાંજ પ્રાપ્ત કર્યું હોય-અને પશ્ચાત બિન્ન બિન્ન પ્રકારના મિત્રોના સંગથી એને વિવિધ પ્રકારની વધાઓનો મુક્તભાવથી બોધ થયો હોય. ઘણું કરી બધા પ્રકારની ધામધુમમાંથી છુટી ચરમાં, અવસ્થિતસર્થ આગ્યા પછી, બાણે 'ચંડીચતક' તથા અન્ય કેટલાંક અનુપદ્યય કાવ્યોની રચના કરી છે. 'ચંડીચતક' તથા અન્ય કેટલાંક અનુપદ્યય કાવ્યોની રચનાનો એજ સમય માનવો એ ઠીક છે. કારણ કે તે પછી કેટલાક દિવસ પશ્ચત ગ્રામ હુર્પવર્ધનના ભાષ કુળે બાણભટ્ટને રાજસભામાં બોલાવ્યો હતો. કૃષ્ણ સુરિએ પોતાના દૂત મુખથી બાણને એવું પણ કહેવશાબું હતું કે યદ્યપિ આમારે હજી સુધી ત્વમારી માથે કંઈ પરિચય નથી તથાપિ દૂર રહીને પણ કાંઈ એવો વિશેષ ભાવ છે જે આમારા બંનેના ચિત્તને એકત્ર કરે છે. તે સમયે બંનેની કંઈ જોગબાણ નહોતી અને બાણે કંઈ અંધ રચના પણ નહોતી કરી, તોપણ અન્ય એવું કાંઈ કારણ ન હોતું કે જ્યાં બાણ ભટ્ટને રાજ સભામાં બોલાવવામાં આવે. હુર્પચરિત એ સમયની કૃતિ હોઈ શકે નહિ, કેમકે એ બાણ ભટ્ટના સ્વયંબુજ સિંધ છે કે એ અંધની રચના એમણે ગ્રામ હુર્પની પાસેથી જઈ આવ્યા પછી કરી હતી. બીજે અંધ કાદમ્બરી છે. આ અંધ એજ સમયમાં રચાયતો કેમ નહિ? અને એને બાણ ભટ્ટની છેલ્લી કૃતિ કેમ માનવી જોઈએ? હસાદિ સર્વ પ્રશ્ન સંબંધી આગળ વિચાર કરીશું. પરંતુ અહીં એટલું કહેવું પર્યાપ્ત છે કે એ અંધ પણ એ સમયે રચાયતો નથી. શેષ અંધ ચણ્ડી ચતક રહે છે, અને ઘણા સંભવ છે કે તે એ સમયની કૃતિ હોય.

ન્યારે આપણે હવે બાણભટ્ટની કાવ્ય રચનાની અવસ્થા સુધી પહોંચી ગયા છીએ ત્યારે એની કવિત્વ શક્તિ જ્ઞાને કવિયોગમાં એવું પદ કંથે રચાને છે તે કવિત્વ શક્તિ વિષય પર કંઈક કહેવું જરૂર છે. સંસ્કૃત ભાષાના કવિયોગમાંથી, બાણ ભટ્ટની કવિતામાં ક્યાં ગુણ તથા અવગુણ છે? હસાદિ વિષયો પર થોડો વિચાર કરવો એ પણ આ પ્રસંગે અનુચિત નહિ ગણાય. બાણ ભટ્ટના કાવ્ય અંથો

ની જે આટલી પ્રસિધ્ધિ થઈ. રહી છે અને સંસ્કૃતજો જે આ કવિની રચના શક્તિ પર મુગ્ધ છે. તે શાથી ? અથવા શું એમની એ શ્રદ્ધા ઉચિત છે કે અનુચિત ? એ વિષયપર વિચાર કરવાથી ઉપર્યુક્ત કવિની શક્તિનું જ્ઞાન થઈ શકશે.

સંસ્કૃત ભાષાના સમસ્ત કવિ, પોતપોતાના વિશેષ ગુણોના કારણથી, ત્રણ મુખ્ય ભાગમાં વિભક્ત થઈ શકે છે—એક શબ્દ પ્રધાન, દ્વિતીય અર્થ પ્રધાન અને ત્રીજા રસ પ્રધાન. શબ્દ, અર્થ અને રસ એ ત્રણ વસ્તુ છે કે જે કાવ્યની સાથે સંબંધ રાખે છે. કાવ્ય એ રસાભિવ્યક્તિનું નામ છે. ધાતુ તથા પ્રાતિપદિક સાર્થક થાય છે. તિહ્ન અને સુપ્રસવન એનાથી થાય છે. તિહ્ન અને સુપ્રસવન—અથવા એમ કહીએ કે દરેક પદ—સાર્થક થાય છે. વાક્ય સંબંધ પદોના સમૂહનું નામ છે, અતઃ વાક્યનું નિર્ધારક હોવું સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે. અભિપ્રાય એ છે કે કાવ્ય, શબ્દ અર્થ તથા રસ એ ત્રણેની એક સ્થાનમાં અવસ્થિતિનું જ નામ છે. આથી એ કાવ્ય, કાવ્ય નથી કહેવાતું, કે જેમાં અર્થ તથા રસ વિદ્યમાન ન હોય.

જ્યારે કાવ્યનાં એ ત્રણ અંગ છે, તો એનાજ વિશ્લેષ કે સરલ થવાથી કાવ્ય વિશ્લેષ કે સરલ કહેવાય. એ ત્રણમાંથી જો એક પણ અવિદ્યમાન હોય તો કાવ્યમાં કાવ્યતા રહી શકતી નથી, અને જો એ ત્રણમાંથી કોઈ દુષિત હોય તો કાવ્ય દુષિત સમજવું જોઈએ એનીજ ઉત્તમતાથી કાવ્યમાં ઉત્તમતા આવે છે. પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય, એ ત્રણે વસ્તુઓને કૃતપન્ન કરવાની એક સરખી શક્તિ રાખી શકતા નથી—જે મનુષ્યે કેવલ વ્યાકરણ તથા કોશ છુટી લીધો હોય તે પણ, ઉત્તમ કે ઉત્કૃષ્ટ શબ્દો ને જોડી શકે છે—પણ જો એના સાથેજ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તથા શોધ સંગમ—અથવા બહુ દૃશ્યતા—થી પોતાના જ્ઞાનને વિસ્તૃત કર્યું છે, તે ઉત્તમ શબ્દોમાં ઉત્તમ અર્થનો પણ સન્નિવેશ કરી શકે છે. પરંતુ કાવ્યને વસ્તુતઃ કાવ્ય બનાવવા માટે તો, ઉત્તમ શબ્દ તથા ઉત્તમ અર્થ રૂપી સોનામાં એની મુગ્ધ આપવા માટે, અને રચનાને અંગત્રય સંપન્ન કરવાને માટે એક સ્વભાવિક અનતરૂદ્ધતા અથવા પ્રકૃતિની અંદર હ્રુસવાની—શક્તિની આવશ્યકતા છે. એ સ્વાભાવિક શક્તિ વગર ઉત્તમ કવિતાની એક પણ પંક્તિ લખી શકાતી નથી; અર્થાત કાવ્યનાં ત્રણે અંગોમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ત્રણ પ્રકારનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનોની આવશ્યકતા છે, જેમાંથી એ જો કે યત્ન સાધ્ય છે, અને એકજ અપત્ત સાધ્ય છે; તથાપિ એજ એક કાવ્યનો પ્રાણ છે અન્ય બંને ગુણોનો વિચાર કાવ્યની ઉત્તમતા કે નિષ્કૃષ્ટતામાં યોડા કરવામાં આવે છે અને આનો વિશેષ દરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે, એ ત્રણે અંગોની મુખ્યતા કે ગૌણતાપર કવિત્વના ત્રણ પ્રધાન પ્રકાર આશ્રિત છે. જે કાવ્યમાં અન્ય બંને આશો રહેતાં—એક ત્રીજાની દ્રશ્યતાને, માટે રસ માની લઈએ—પ્રધાનતા છે તે રસ પ્રધાન કાવ્ય તથા એનો કર્તા રસ પ્રધાન કવિ કહેવાય; સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓમાંથી એ ત્રણેનાં ઉદાહરણ લેવા માટે પંડિતરાજ જગન્નાથ, હમરૂવિ તથા હર્નુદિ છે. પંડિતરાજ જો કે રસ પરિપાકમાં પણ ઓછા નથી—અને નથી તે અર્થથી પણ અનભિજ તથાપિ પોતાના ગંગાલદરી નામના ગ્રંથમાં તે શબ્દ સૌંદર્યમાંજ સર્વને મ્હાત

કરી ગયા છે. એમાં તો કંઈ સંદેહ નથી કે કવિજાનની કવિતામાં કોઈ અસાધારણ તથા દીક્ષને પીગળાવે એવા બાવ ભરેલાં નથી અને નથી એમણે અત્યુત્કૃષ્ટ રસનો પાક દર્શાવ્યો. ને તે કોઈ ચીજમાં અનુપમ હોય તો શબ્દ સૌન્દર્ય-તથા પદોના રીત ભંગના સૌન્દર્યમાં છે. ભારવિ એ અર્થ પ્રધાન કવિ તો નિઃસંદેહ છે. એના કાવ્યના અર્થ ગૌરવનું વર્ણન મહિ-
નાયે આ 'પદાર્થમાં ઘણી ઉત્તમતાથી કર્યું' છે—“નારિકેલ ફલસમિતં વચો મારવેઃ
સ્વપદિ તદ્વિમજ્યતે” આ પ્રકારે ભર્તૃહરિ પણ જોટલા પોતાના વૈરાગ્ય તથા શૃંગાર રસના
અપૂર્વ પરિપાકને માટે પ્રસિદ્ધ છે—તેટલા બીજા કશા માટે નથી.

પરંતુ કવિયોની સકલરાશિ એ ત્રણજી શ્રેણિયોમાં આવી શકતી નથી. હજી અન્ય
એવા કવિ છે કે જેમનામાં એક ગુણની પ્રધાનતાનો નિશ્ચય કરવો એ ઘણું કઠિન છે. જેમકે
ભવભૂતિમાં કોઈ પણ એક ગુણનું પ્રાધાન્ય કહી શકાશે નહિ: ત્યાં શબ્દ અને રસ બંનેને
સમાન પદ આપવું પડશે. આ પ્રમાણે કાલિદાસમાં પણ અર્થ તથા રસ બંનેની પ્રધાનતા
સમાન તથા વિદ્યમાન છે.

હવે આપણે જોવું જોઈએ કે બાણ ભટ્ટ એ શ્રેણિયોમાંથી કઈ શ્રેણિમાં અન્તર્ભૂત
થઈ શકે એમ છે. બાણ ભટ્ટના સર્વ ગ્રંથોમાંથી કાદમ્બરીનેજ આપણે ઉત્તમ તથા અતિમ
યત્નોની ઉત્પત્તિ માની શકીએ કારણ કે બાણે હર્ષ ચરિત એ સમયે બનાવ્યું હતું કે બ્યારે
એની શક્તિયોમાં પ્રૌઢતા આવી નહોતી, અને પદ લેખકતા રૂપમાં બાણભટ્ટને સામે રાખી
એની શક્તિનો નિશ્ચય કરવો, એ એને અન્યાય કરવા જેવું છે; આથી એના ગુણાગુણનો
વિચાર કરવામાં આપણે મુખ્ય દ્રષ્ટાન્ત કાદમ્બરીનેજ રવીકારીશું—જે કે અન્ય શ્રેણીને પણ
વિસ્મૃત કરવામાં આવશે નહિ.

બાણભટ્ટ એવા કવિયોમાંના એક છે કે જે શબ્દ તથા અર્થને લીધે નિષ્પાત છે,
અર્થાત બાણની ગદ્ય કવિતામાં જે ગુણ છે તે પ્રાયઃશબ્દ તથા અર્થ સંબંધી છે, રસ
સંબંધી નહિ. રસ સંબંધી ગુણો દૂર રહ્યા પણ અહીં તો ઉલટા તત્સંબંધી ઘણા હોય
જેવામાં આવે છે અથવા એમ કહીએ કે બાણભટ્ટની કવિતા એક પ્રકારના ઉત્તમ રસના
અભાવથી યુક્ત છે. એમાં કંઈ પણ મનોવેદક રસના ઉદ્ભાવ નથી. આ કથનનો એવો
અભિપ્રાય નથી કે બાણભટ્ટના ગ્રંથ સર્વથા રસહીન છે, એમાં પણ રસ છે અને બહુવ્યાપી
રસ છે. જો એમાં રસ ન હોય તો તે કાવ્યત્વહીન કહી શકાય, અને એનો પાંડિત મંડલમાં
આદર થવો તો સર્વથાજ દુર્લભ-ચઈ જાત-પરન્તુ રસાભાવથી અભિપ્રાય એટલોજ શુદ્ધ
કરવાનો છે કે સાહિત્ય દર્પણાદિ ગ્રંથોમાં ગણાવેલા રસના પ્રભાવનો અભાવ છે. શૃંગારવીર
કરુણાદિ જે રસ એ ગ્રંથોમાં વિશેષતયા દર્શાવેલા છે—એમાંના કોઈ પણ વિશેષરૂપે એના
ગ્રંથોમાં પરિપક્વ નથી. પરંતુ એકબ્યાપિરસ, કે જે સારા ગ્રંથને મનોરંજક બનાવે છે,
તે એના ગ્રંથમાં વિદ્યમાન છે. શબ્દ અને અર્થ સંબંધી ગુણ, નિઃસંદેહ આ કવિની કવિતાનાં
આભૂષણ છે. આથી આ કવિને શબ્દાર્થ પ્રધાન કવિયોના રચનામાં રાખવા પડે છે; છતાં
પણ એમને કાલિદાસ કે ભર્તૃહરિની સમાન કોટિના કવિ ગણી શકીશું નહિ. પરંતુ એમાં

જરા પણ સંદેહ નથી કે બાણુભટ્ટ હજી પણ કેવિ મુદ્રેન્દ્રોમાંના એક છે, ૫
અંધ પણ કંઈએક ગુણોને લીધે આદરણીય છે. વિદ્ય-મુખ-મંડનદાર હશે છે.

“રુચિર સ્વર વર્ણવદા-રસમાવૃત્તો જગન્મનોહરતિ ।”

‘તત્ત્વેન તરુણી ? નદિ નદિ વાળી ચાપસ્ય મધુશીલસ્ય ॥’

બાણુભટ્ટનું કવિયોગમાં કયું સ્થાન છે ? એ ઉપર દર્શવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ આપણા પક્ષની સિદ્ધિ માટે જે પ્રમાણ આપવામાં આવ્યાં છે, તે સ્થાપના માન છે, તે સ્વયંપણ સાધ્યસમ પ્રતીત થાય છે. છતાં એમાંનાં કેટલાંક સિદ્ધિની ઇચ્છા રાખે છે હમે આપણે એ સર્વ સ્થાપનાઓના પ્રમાણને વિસ્તારથી જોવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આમ કરતાં પ્રથમ આપણે નિમ્ન લિખિત બાબતોનો વિચાર કરીએ-૧ બાણુભટ્ટની કવિતામાં શબ્દ તથા અર્થ પ્રબંધી અનેક શુભ એવા વિદ્યમાન છે કે, જે એને સાધારણ કવિયોની એણીથી ઉચી ભૂમિકામાં લઈ જાય છે. ૨-બાણુભટ્ટમાં પૂર્વના પંડિતોએ કહેલા રસોમાંથી જો કે કોઈ વિશેષ રસનો પરિપાક ઉત્તમ નથી તથાપિ એક અન્ય રસ છે કે જે બાણુભટ્ટની કવિતામાં આદિથી અંત સુધી જોવામાં આવે છે, ૩ એ બંને વાતની પછી એ વાત આવે છે કે બાણુભટ્ટની કવિતામાં દોષ ક્યા ક્યા છે ? આ પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં સાથે સાથે કેટલાક જગ્યાઓએ દોષોપર પણ વિચાર કરીશું કે જેથી એનું મધ્યમ સ્વરૂપ સમજાય.

(અપૂર્ણ)

દુસરું બાણુભટ્ટ શાહ.

। નિવંત્રણ ।

આવો મળા સસિઃ સૌ રસનો ઉપાસિ,
આવો ભાંડી હૃદય સૌ હૃદયો વિદાસિ;
આવો નમી નમનમાં હૃદયો નમાવી,
પ્રીતે ફરી પ્રજુષમાં હર પ્રેમ ઝાહ.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે. —

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતા સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કીંમત ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કસ્ટોની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જીટું પ્રથમથી ચલતા ઘાહકોએ એક કાર્ડથી જુક મોકલવા માટે ખબર આપવી

મેનેજર.

સુદર્સન એફિસ--નડોઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.)
કીંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦.....૮..૦)

અમૂલ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મળવાનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મળવાનારે તે વધારાનાં દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાની ટીકીટ મોકલવી.

અહ્યયન—અહ્યયનનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાથેનો ઉત્તમ નિબંધ.
સ્ત્રીસમાગમ દીર્ઘાંશુ તથા આરોગ્યની જાળવણી માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફોના નિરૂપણની ચોપડી.
સતી દ્રોપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રોપદીએ પાતિવ્રત વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફેન્સી બુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્ક્સ મળાવવા.

માલિની—પણી બાળતોનું ચાંદ આપનારી રસીલી વાર્તા.
કામશાસ્ત્ર—ઉદ્ધરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી થતી બૂલોપર લક્ષ્ય ધ્યાનનારો અપૂર્વ વિષય.
સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટુનની અસરકારક કવિતાઓમાં આખું કામશાસ્ત્ર.
બાજીગર—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ મુક્તિ.
દૈવમૂર્તિ—ભવિષ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.
પુનર્લેખ અને પશ્ચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—દિંદી અને અંગ્રેજી બાપાનું વેદિક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.
ફેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુશોભિત કાર્ડો.
બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી વ્રતિ તેલું ફળ ફૂલનું પળું, હાથરેનો અનુગ્રહ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલો ફાંસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બ્રહ્મશાસ્ત્રી કરેલી અમૃતની શોધ—એસિટોટલ, ખ્વાબ ખીબર અને મહેતર અલીવાસના ઐતહાસિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાનું જ રમુજી વાર્તા.
અસંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોના દર્શાવ તથા સમજ સામર્થ્ય સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. કક્કાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાપાના અભ્યાસીઓને જ બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગપદેશિકા—જુદાં જુદાં ગ્રંથોમાં દરેકનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું લખેલું સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર આગામી આઠકોને જ ટપાલ ખર્ચેનો અરધા આનાનો લઘુ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—સ્ત્રીઓને પ્રસવ થવાના નાજુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,
 આતંકનિમદ્દ ઔપધાતય,
 જામનગર-કાઠીઆવાડ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલગ્રંથ ખર્ચે મ' અવનામને શીર

મ ન. દ્વિવેદી પુસ્તકો.

*આત્ર વિજ્ઞાન.

(આત્રાત્રી)

*આ પુસ્તક પર્ણ મે ડાયરેક્ટર સાહેબે આજ્ઞાનાં ઇનામ તથા લાખજેરી માટે
મંજુર કર્યું છે. ડિ રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

અવૃત્ત બીજી.

તૈયાર છે ૩ ૦-૮-૦

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

ઉત્તર રામચરિત્ર

બંધાઈને તૈયાર છે

કિંમત રૂ. ૩) ત્રણ

અવૃત્ત બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલેન્દ્રાસજી
પ્રણિતમુલાહદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
ભાષાતર કર્તા રા, રા, મણિલાલ
નજીભાઈ દ્વિવેદી.

*ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદ,

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાખજેરી માટે, પ્રમદ કરેલું છે
આ શિવાયના તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદ. અથવા
એમ એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની દાલકાદેરી રોડ, અથવા પડિત જ્યેષ્ઠરામ મુંડલજી શુકસેવ
(નં. ૩૪૩) જવેરખામ—મુખ્યધર્મી મળી શકશે

એક આનાની દીકરી મોકલનામને તમામ પુસ્તકોનું લીન્ટ સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોજત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

હક અને રાજ્યોજને સારી રીતે સમજાવી અરે સરલ ચોજ માર્ગ દર્શાવતો અર્થ
સુખ સહ ગુજરાતી કિંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુગણો ગર્યાં કહેનારને સ્તબ્ધ ઉત્તર કિંમત ૦-૨-૦.

સુદેવનના ગ્રહકોને આ જાને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીંગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વે ધર્મના મુદરસોને બાધ ન આવે તેવા શુદ્ધ ધર્મના સાદા, સમ્મલ, નીતિસિદ્ધાંતો
કિંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની દીકરીજાન મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલવણીખાતા તરફથી " શાળા લાખ
જેરીખાતે " તથા " શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે " મંજુર થયું છે. શીક્ષામને સાફ ટમીશન
મળશે, તથા મુખાધ ઇજાદના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાખજેરી માટે મંજુર થયું છે.

આચાર્ય,
એમ અભેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અસાધ્યનિવ માર્ગિસાલ નહિમાત્ર દ્વિવેદ.

अन्वी.
त्रैविंशत आनंदाः२५॥पुण्यार्थि सुख
योग. योग. योग. योग. श्री.

ਖੁਦਮਿ:

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.),

“ सत्यंपरंधीमहि ”—भागवतम्.

તન્ત્રી—માધવજીલ નહુભાઈ દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૧૨]

(भासिंङ्ग)

[સમ્પ્રદાય. ૧૯૧૦.]

नवल प्रभात.

(५६१६१७८९)

પૂર્વે જો નવલ સવિતા, ભાસતો ભવ્યદિવ્ય,
 એનાં રૂઢ કિરણ કુમળા વિશ્વ સતું જગારે;
 ફક્ત કંઈ અધિક નવલ મન્ત્ર આત્મોન્નતિના,
 ઉઠે મરે, નિઃશ્વસ યતા ભાવ દેશોન્નતિના.

x

બાહુ ક્યારે મુજ ગરિબડાં જ્ઞાનનું તેજ બાળે ?
 ક્યારે ભોળાં હૃદય બનીને દ્રેપનું ચળ ટાળે ?
 ક્યારે જાણે મૂંઝત તણાં દયા મારેં મારું ઉમેડી ?
 શીખે ક્યારે જગત મહિં છે સેવના ધર્મ મોટો ? ૨
 ક્યારે જીભે કડકડ વડે રતોત્ર માતૃ ભૂમિનાં ?
 બિનાં ભોલી નસ મહિ વહે પ્રેમ ને શૌર્ય કરાં ?
 ક્યારે કાપે સખત ફૂલિનાં બન્ધનો દુઃખકારી ?
 ક્યારે પાછાં સ્થિર યદિ ગહે મૂત્ર ઝડપિ જનોનાં ? ૩
 ક્યારે હિન્દે શરીરો જનમે ધમ જેવા મહાત્મા ?
 ધૂમે દેશે ભોમ પૃથુ સમા વીરલા વીરવાળા ?
 ક્યારે બન્ધુ ભરત સખ આ દેશમાં નીપજને ?
 ક્યારે કુશો વૃજભમિતલા બ્રહ્મગે રમાડે ? ૪

ક્યારે એકમે હળોમળો રહે હિન્દનાં બાળકો સૌ ?
 ક્યારે લાભો સરખો નજરે ભેદ છોડી નિહાળે ?
 ક્યારે અપે ઉવન સધળું દેશના હિત કાળે ?
 મૂડી છેટે મમત ઝલકા ગીતિને ધર્મના સૌ ? ૫
 કર્તવ્યોને સમજી સમજી ધર્મ્ય માર્ગે પ્રવર્તે :
 પાળે નીતિ ઉવનભર સૌ સત્ય માહિ રમતાં :
 પામે પેલા નવલ જૂર ને અન્તમાં એકાથી :
 ક્યારે આલું સધળું બનીને દેશ મારો ઉજાળે ? ૬

x

પેલાં રડાં કિરણ બનતાં હૃદ્ય હયાં ચડે છે,
 આશા મારી સખળ બનતી સાથ તે વિહરે છે;
 પૂરો આશા દિનકર પ્રભો ! નાય ! નેહો અમારી,
 ભગ્નાં રેડી, અમ હૃદયની અન્ધતાને ઉખેડી ! ! ! ૭

૧૯૧૭ કાર્તિક ૨
 શુ. ૧. સુધ ૧

૨૬.

હવે અફસોસ શાનો છે ?

૪.

હવું ના કે ! ગરુડું ના કે ! હતી ગમગીની આ હૈયે;
 બધું બદલાયું તો આજે હવે અફસોસ શાનો છે ?
 હૃદય અંજલયલું તેજ પ્રણયમાં પૂર્ણ મૂકે છે;
 સીમાના બન્ધ તૂટે છે ! અરે અફસોસ શાનો છે ?
 બધું દીધું જ એ લીધું પ્રણયના તાનમાં હૈયે,
 સશક્તતા લાધતાં આજે હવે અફસોસ શાનો છે ?
 પ્રણયમયે પ્રણય પોતે પ્રણયથી ન્યાં ઝુકાવે છે,
 બલિ નિજતા થતી જ્યાં ત્યાં રહે અફસોસ શાનો છે ?
 હતી આશા નિરાશા ત્યાં નિરાશામાં થઈ આશા;
 અહો ! હોસે જ હોમ્યું છે બધું ! અફસોસ શાનો છે !
 હૃદયનું આ હૃદય દીધું ! અરે બાકી ન કે રાખ્યું;
 રહ્યો ઉઝાણમાં કટિ છતાં અફસોસ શાનો છે ?
 અરે, ટુંજ શોધમાં ગમીમાં ગયો કે કાલ એ દિલબર !
 ગમી ટુંજ યારીમાં યે છે ! છતાં અફસોસ શાનો છે !

ન સાકીને ઘટ કપકોઃ લહે તો શું કહું ચોહો ?
હવે તો હોમનું દેખું ! પ્રણયમાં શોય શાનો છે ?
મળ્યું આયે અને અન્તે રહેશે દિવ્ય દહાણું એ ?
સહનનું કે રૂદનનું એ ? છતાં અફસોસ શાનો છે ?

૨૧-૮:૧૦
કૃષ્ણઅવાસ
મોહસા. }

કુજ.

પ્રેમ યોગિનીઓ ?

ભોગ વિનાનાં ભોગી ઓધા ! સૌ અમે,
ભોગી છતાંયે ભોગ ન વાંચી કાંય ભે;
રાતદિન રસિયાથી રમતાં ગસમાં,
ભાગ ન કરી ઘર ભાગી રહેલાં અહાંય ભે.

ફળ મરજદા મૂકી મરજદા મણી,
લજ્જા ખોતાં લજ્જા માની મન ભે;
નેન રસ ખોવાતાં ખોઈ નેનને,
ધર ન માતી માતી સધળું વન ભે.

પ્રાણ પ્રાણીની ચાહ વિના મૌ મૌન લઈ,
હરિ હસતાં દરી હરિ સન્યાસ ભે,
પ્રેમ અધિકે પ્રેમ ભરમ ઉર ચોળાને,
યમુના કાંઠે કંતાં પ્રીતિ ન્યાસ ભે.

જટા ન તોયે જટા અમારે ઘર છે,
તેવ બર્ષા વીણ વાગ હોળેશ આય ભે;
કૃષ્ણ રનેહની શીંગી નાંખી કંઠમાં,
કાન ન શ્રવણ કહાન ધરી ઉર માંય ભે.

નિત્ય સત્ય શૃંગાર પંચ એ યોગનો,
કૃષ્ણ કયાની કંચા ધારી અંગ ભે;
કામ મસ્ત અલપુત વેશમાં સૌ પળે,
વાંચો એ અમ પરચહનો સંગ ભે.

ખી. ખી. જૈન હાહરરૂલ. }
પાયધોણી—મુખાધ. }

કહાન ચક્ર ગાંધી.

કાવ્ય-પ્રદીપ ।

(અનુસંધાન ગત્તાંકથી.)

આ શૃંગાર, કરુણ અને વીર ત્રણે રસ આત્માની ઉર્ધ્વગામી વૃત્તિનો આવિર્ભાવ છે અને તે ઉચ્ચતાનું પ્રમાણ પણ એ ત્રણે રસના પ્રાધાન્યથી અંકાય છે. જે કવિમાં આત્મોદ્ધાટન સર્વ જગતની ઐક્યતામાં ભળી જવા સુધી પહોંચ્યું હોય છે તેનો પ્રવાહ શૃંગારમાંજ વહી રહે છે; ઉચ્ચતાની તેમ ઉતરતી સ્થિતિ કરુણ અને છેડી ક્ષિતિ વીર રસમાં આવિર્ભૂત થાય છે. આપણે જો આખી દુનિયાના સાહિત્યને તપાસી જઈશું તો સદૃશ જણાશે કે પ્રત્યેક દેશમાં તે સમયના આત્મોદ્ધાટનના પ્રમાણમાંજ તેની કવિતામાં પણ આ ત્રણમાંથી એક રસે પ્રાધાન્ય લીધું છે. પ્રથમ દષ્ટાન્માં ગ્રીસ લઈ જે કાળમાં હોમરનું મહા કાવ્ય લખાયલું હતું તે કાળની કવિતામાંથી આપણે શું વિચારી શકીએ છીએ ? ન્યાય અને નીતિના અંશ કરતાં શૌર્ય અને સ્વાભિમાનની લાગણીનું જોર વિશેષ જણાય છે. શૃંગાર અને કરુણના કરતાં વીરનું ધલીયડમાં પ્રાધાન્ય છે. કોઈક સ્થળેજ શૃંગાર અને કરુણનો આલંબ કરવામાં આવે છે અને તે પણ ગૌણ બાવેજ. નીતિની અને તેથી તેના મૂલ્યધારણ આત્મદૃષ્ટિની શીથિલતામાં હું અને મારું એ રૂપે પ્રકટ થતું ઉચ્ચ અભિમાન વીરની પરંપરામાં દેખા દે છે. દેવગણ પણ પોતપોતાની પ્રિયવસ્તુને સહાય કરતાં જગતમાં વીર્યનું દર્શન કરાવે છે અને પશ્ચાત્ત કરવામાં આવે જગતના કલ્યાણ અકલ્યાણનો વિચાર બાળેજ નિવાસક અને છે. કેવળ વિષયના સંમોહથી દોરાઈ અભિમાનના તોરપર ચંદ્રી ઉભય પદ યુદ્ધ આદરે છે અને તેમાં વિવિધ પ્રકારે વીર્યનું પ્રચંડ દર્શન થાય છે. તે સમયે ગ્રીસ દેશના આત્મોદ્ધાટનનોજ આ ભવ્ય ચિતાર છે. આર્યાવર્તના સંસર્ગે ગ્રીસની તત્વદૃષ્ટિ ઉદ્ધાટન આ કાળ પછીજ શરૂ થયું છે અને કરુણનો ભાવ પણ ત્યાર પછી દર્શન દેવા લાગ્યો છે. પશ્ચિમમાં ક્રિશ્ચિયાનીટીના પ્રચાર પછી દયા ભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને એ દેશને અંગેજ એક ધર્મરત્ના રજાણુ નીચે સર્વ મનુષ્યના ઐક્યનો કેટલેક અંશે સ્વીકાર થવા લાગ્યો. વળી મુશ્કરના પછી મનુષ્ય જાતીની એકતાનો સ્વીકાર વધારે પ્રબળ થતાં ત્યાર પછી અને તે અરસાની કવિતામાં કરુણનું પ્રાધાન્ય જણાતું ગયું તે એટલે સુધી કે પશ્ચિમનું સાહિત્ય વાંચતાં એમજ ભાન થાય કે તે કવિઓને માત્ર કરુણ રસનુંજ જ્ઞાન હતું. ઇંગ્લિશ સાહિત્યમાં પણ ખીજ રસો કરતાં કરુણ રસનુંજ પ્રાધાન્ય જણાય છે. રોમનીયરનાં લખાણોમાંથી પણ કરુણ રસનુંજ પ્રમાણ મોટું જડી આવશે. શૃંગાર રસનો કાક પ્રસંગેજ દેખાવ દે છે અને રોમીયો અને જુલિયેટ જેવા કોઈક નાટકમાંજ તેનો આવિર્ભાવ આત્માના આવિર્ભાવરૂપે સ્ફૂરે છે; ત્યાં પણ કરુણનું એટલું જોર છે કે કવિને આખરે એજ રસ પ્રવાહમાં નાટકનો અંત આણવો પડે છે. સહિના સર્વ વ્યવહાર ઉપર સવિચાર દૃષ્ટિ ફેરવતાં તેમાંથી સાર તરવી કાઢનાર વિચારમાં મગ્ન થતા હેમસ્ટેટને કૃતખતા ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, પોતાના નીચ કાકા ઉપર પિત્તાર ઉપજે છે અને કેવળ નૈતિક સિદ્ધાન્ત ઉપરજ પ્રીતિવાળો થતાં એનું આત્મજન એટલું ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યું નથી કે નીચ પાત્રમાં પણ

આત્મભાવ અનુભવતાં એના ઉપર તે દયા લાગે, એના ઉપર ક્ષમાભાવથી જીવે હેમલેટના આત્મભાવની આ નબળાઈ આખરે એના કષ્ટના જનક અંતમાં તે સમયના આત્મવિકાસ યિત્ર દોરી બતાવે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં મહાન કવિ મિલ્ટનના વખતનાં શૃંગારે વધારે સ્પષ્ટરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. આ દૈવિક કવિનો ઉચ્ચ આત્મા ધીમે ધીમે પેરેડાઈઝ લોસ્ટથી શરૂ થઈ પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડમાં સંપૂર્ણ રીતે આનિર્ભૂત થયો. જે આત્માનું અત્યારસુધી અંગ્રેજ વાચકને બાળેજ દર્શન થયું હતું તે આત્માના ઉજ્જવળ પ્રભાવમાં તેના સમસ્ત સંષ્ટિ પર્યન્ત પહોંચતાં પ્રેમે તેને લીન કર્યો. દેવી સંપત્તિની સામે સતત શરૂ કરેલા સુધ્ધવાળી આસુરી પ્રકૃતિનો પરાજય એણે કવિશક્તિના અપૂર્વ જ્ઞાનિગ્નથી ચીતરી બતાવ્યો. જગત માત્રને પોતાના આત્મ વિદ્યાસમા સમાવતો દૈવી સત્તા આસુરી પ્રકૃતિના ઉપર પણ દ્વાર્દ્ર દ્રષ્ટિ નાખતી અને તેની મવળી અને દુઃખદ પ્રકૃતિને માટે એક કરતી બતાવી. અજ્ઞાન મનુષ્ય પોતાની ઉચ્છૃંખત વૃત્તિના નિરવકાશમાં સપડાતાં અધોગતિએ પહોંચ્યું જોઈ તેને ઉચ્ચ લક્ષ્ય કરાવવા સતત પ્રયત્નશીલ ઈશ્વરેશ્વર્યે નીચે પ્રવર્તક પુત્રનો જન્મ કરાવ્યો. આવા ઉત્તમ પુરુષના કાર્યમાં આસુરી સંપત્તિ અનેક રીતે વિદ્વ ક્ષતી રહી છતાં તેના ઉપર કેવળ દયા આણી તેની અવગણના કરતાં એ દેવી સંપત્તિવાન ધર્માચાર્યને જ્યવંત જીવન વાળી સુંદર મૂર્તિ ચીતરી બતાવ્યો. શત્રુના ઉપર પણ મિત્ર ભાવની દ્રષ્ટિથી જોતાં શિષ્ય વાડ્યું. ખ્રીસ્તો ધર્મ શાસ્ત્ર અસર સુધી જે શુદ્ધ સંબોધન બર્થ હતું તેને આ કવિએ નવુંજ જીવન આપી તે ઇશ્વરી અસંગિક આત્મભાવવાળી દેવ મૂર્તિ ઉપજતી કાઢી અને તેમાં જ એ કવિ આત્મા પોતેજ આવિર્ભાવ પાડ્યો. આ શૃંગારમય મિલ્ટનનું કાવ્ય આ દ્રષ્ટિએ એક જૂઠા કાળ પ્રવર્તક તરીકે મનાયું. આ મત્વ જાણે એવા અકસ્માતથી જણાયું કે તે સમયના લોકને આ કવિને ઈંગ્લેન્ડના કવિમાનતાં પણ કડિન પડ્યું. ધણાક એને આર્ય કવિ કહેતા, અને આ નામ એને વધારે યોગ્ય હતું. એ આગળ ઉપર સમજશે જીવિતાની આ યથાર્થ દૃષ્ટિના અભાવે લોકમાં 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' અને પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડ માંથી પેરેડાઈઝ લોસ્ટને ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું ત્યારે કવિ પોતે પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડનું સર્વોત્તમ કાવ્ય માનતો અને એ માન્યતા એટલી તો દૃઢ હતી કે પોતાના પેરેડાઈઝ લોસ્ટનાં વખાણ લોકને મોં કવિ પોતેજ સાંભળ શકતો નહિ. લોકની માન્યતામાં કવિતાનો આત્મા કળા વિધાનમાં મનાતો ત્યારે કવિ કવિતાનો આત્મા પોતાના આત્મોદ્ઘાટનમાં માનતો અને આપણે જોયું તેમ કવિ મિલ્ટનનીજ માન્યતા કવિત્વના લક્ષણને યોગ્ય હતી. કળા વિધાનની ઉચ્ચ કક્ષાનાથી અંગન તે સમયના વિદ્વાને પેરેડાઈઝ લોસ્ટને ઉચ્ચ ગણ્યું ત્યારે સર્વોત્તમ આત્માનો ઉચ્ચ કળામાં આવિર્ભાવ યએશો જોઈ કવિ પોતે પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડમાંજ પ્રસન્ન થયો. કવિતાની આપણી દ્રષ્ટિએજ આ કવિ, અને તેના વાચક વર્ગના પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડ વિષેના માનાન્તરનો ખુલાસો થઈ શકે છે. અન્ય રીતે કવિ હૃદયને સમજવું, ધણું કડિન થશે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં આ અકાળે જૂઠું રના દર્શનનો ખુલાસો મિલ્ટન અને તેમના મિત્ર કોમવેલ અને એમના મંડલના પવિત્ર જીવનાંથી મળશે. આ આવિર્ભાવમાં એ પ્રગતી મહત્તાનાં ખીજ દતાં તે ખીજને આ સમર્થ કવિએ અનેક વિરૂદ્ધ પ્રસંગોમાં પણ સારી રીતે વાવ્યાં તો અરાં છતાં એમનો બગિરથ પ્રયત્ન દેશ કાળાનુસાર નહીં હોઈ નિષ્ફળ થયો અને તે ખીલી નીકળ્યાં નહીં. રેસ્ટોરેશનના સમયમાં નીચતા અને બ્રહ્માચાર પ્રવેશ કર્યો તેમાં એ

શૃંગારના નામેજ તેના ઉત્તમ ભાવનો નાશ થયો. ત્યાર પછી જેમ જેમ આખી પ્રજામાં આત્મ ભાવની વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ મિથ્યને રોષેમાં બીજા ફરી કુટવા માંડ્યાં અને વર્ષે વર્ષે, શેઠી, ટેનીસન જેવા કવિઓમાં શૃંગાર શરૂ થયો. જગતની રચનામાં આત્માનું ઐક્ય નીહાળી આનંદ પામવાનો વખત આવ્યો. સૃષ્ટિના સરળ સૌન્દર્યમાં 'સર્વભાવનું' એકી કરણુ જણાયું. અસ્પષ્ટ પણ હૃદયની ઉચ્ચગામી જ્ઞાતિ પ્રેમના વિરલ ભાવમાં પ્રકટ થવા માંડી. સૃષ્ટિની કેવળ સાધારણ રચનામાં અને તેની સરળતામાં આનંદનું અંકુર કુટતું જણાયું. નીચ વિષય વાંચ્યા ઉપર તિરસ્કાર શરૂ થયો. મુંદર કુલ કે મનોહર પક્ષી કવિ હૃદયના પ્રેમનું પાત્ર બની તેનાં ગાન શરૂ થયાં. આ અવિભાવ શરૂ થયો, પરંતુ મહાત્મ કવિ મિથ્યનના જેવો અને જેટલો ઉમ્ર પ્રભાવવાળો નહોતો, શૃંગારના મનોવેધક સિતારના તારપર કવિનું હૃદય હળુ નાચતું નહોતું. મિથ્યનની પ્રેમભાવના સર્વવ્યાપક અને અતિવ બળિષ્ઠ હતી. એના આત્માનો પ્રભાવ સૂચના જેવો ઉમ્ર હતો અને નિરંકુશ સર્વ જગતને પ્રેમ ભાવથી આત્મ દ્રષ્ટિમાં વિલિન કરી રહ્યો હતો. પાછલા કાંવને આ ઉત્તમતાની રહેજ સાજા જાંબો યદ્ય હતી અને રેરટોરેશન સમયની કેવળ નીચભાવનાગાંધી ઉદ્ધાર પામી ઉચ્ચ ભાવ પ્રતિ પ્રયાણ કરતી પ્રજા વર્તેજવર્થ જેવા કવિમાં સંતોષ માને, એના શૃંગારથી મોહાય તેમાં શું આશ્ચર્ય!

આપણા દેશના સાહિત્યનો ઇતિહાસ આથી વિલક્ષણ પ્રકારનોજ છે. પ્રથમથીજ આ દેશમાં શૃંગાર રસજ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, અને તેનું કારણ મૂળથીજ થયેલા એના આત્મોદ્ધાનમાંજ રહેલું છે. જ્ઞાતાકાર જ્ઞાતિવાળું જીવન જગતમાં આપણાજ દેશમાં પ્રથમ જણાયું છે. જગતને આત્મામાં શમાવી ઈર્ષ જ્ઞાતાકાર તે આત્મનો વિલાસ છે એવો સસ સ્વરૂપ પણ અત્યાત ને આશ્ચર્યકારક અને શંકાશીલ ધમ સિદ્ધાન્ત સર્વોત્તમ પ્રેમની ભૂતિરૂપ વેદનાં કાન્ત-દર્શી રૂપિઓએજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આપણું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય વેદ છે. એ શૃંગાર રસ-થીજ ભરપૂર છે. સૃષ્ટિની વિવિધ મુંદર રચનાના મનોહર ચિત્ર ચિત્રાયાં છે, પ્રેમથી તેમની પૂજા કરી છે. જગતના પ્રાણુદાતા સૂર્યની સર્વ કળાઓએ વેદના કવિમાં આનંદનો પ્રવહ રેડ્યો. પદ્ય, પંખી વનસ્પતિમાં આત્મજાવ પૂરતાં તેમનામાં દેવની કલ્પના થઈ. વિદ્યાજ ગગનમાં ઉડુગણની મુંદરતા જોતાં અને ઉપાના મનહર રંગ જોતાં આત્મજાવ સંપૂર્ણ વેગમાં ઉછળી નીકળ્યો, આત્મસ્વરૂપ ગણી તેમની મિત્રતા કરવા કવિનું હૃદય દોરાયું, ને ને દેવનું આરોપણ થયું તે દેવ અત્યાત પ્રજ્ઞની પેડે કવિને બચપ્રદ નથી. તેને હાનીકારક નથી પરંતુ પ્રેમ દષ્ટિવાળા વેદ કવિનો તે મિત્ર છે. દેવની સહાયે કવિ પોતે દોડે છે અને પોતાની સહાયે દેવને બોલાવે છે. દેવની ઉપકાર જ્ઞાતિનાં યશોગાન કરે છે દેવ અને માનવની એકતાનો સ્વીકાર કરતાં વેદ કવિ એને બલિદાન આપે છે અને જાણે તેના ઉપકારના બદલામાં દેવે આપેલો પ્રસાદ આનંદથી પોતે સ્વીકારે છે. કવિ દૃષ્ટિ ઉદારતા બરી આખી સૃષ્ટિ ઉપર પડે છે અને પ્રેમમય તેની દૃષ્ટિને કેઈ સ્થળે બચ લાગતો નથી એના હૃદયમાં કોઈ પ્રકારનો વિવાદ નથી. આનંદનાજ તરંગ ઉપર એનું હૃદય વહી રહ્યું છે. પ્રસંગવશાત્ વૃત્ત જેવી પ્રતિકૂળ પ્રકૃતિના સંતાપથી દૂર રહેવા ઈંદ્રદેવના મુદની યાચના થાય છે તે પણ પરાપકાર અર્થેજ. જગતને કલ્યાણકારી ભાવનાના પ્રચાર પછી સર્વ મિત્ર બેગા બેથી સોમરમનુપાન કરે છે, આનંદથી નૃત્ય કરે છે. આ કવિની દૃષ્ટિએ આખી

સૃષ્ટિમાં એકજ આત્મા તરવરી રહ્યા જણાય છે અને તેમાંજ વિલીન થવાની પ્રેમ ભરી પ્રાર્થના કવિ હૃદય કરી રહ્યું છે. આવી ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જીવનના સ્ત્રીપુરૂષની ભાવના મય લક્ષ્મીની વિધિનું દેવમાં પણ આરોપણ કરાય છે અને તદ્દીં પણ એજ પ્રેમભાવ ઉદીપન થતો જોઈ કવિ હૃદય આનંદમાં મગ્ન થાય છે. વેદની અંદર જે આત્મ દૃષ્ટિ વિરલ વિરલ થતી આખા બ્રહ્માણ્ડમાં પ્રસરી રહી છે—હરેક મનુષ્યને આનંદ આપી રહી છે—તેજ વૃત્તિ ઉપનિષદના દૃષ્ટાંતો વધારે સંપદ થતી ચાલી છે. ઈશ્વર અને મનુષ્યની એકતાનાં ગીત લાં ગવાયાં છે, જગત્ને આત્મામાંજ આટોપી લેવામાં આવ્યું છે, આત્માથી પર એવી કોઈ વસ્તુનો સ્વીકાર થતો નથી, સૃષ્ટિ માત્રનું આત્મસ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાયું છે. અને આત્માના આ વિશાળ વંશ ઉપર સ્વભાવેજ પ્રેમ ઉભરાતો ચાંચ્યો જાય છે. સૃષ્ટિનો પ્રેમ કેવળ સ્વાભાવિક રૂપમાંજ સ્ફુરી નીકળે છે. આ રૂંગારનું પ્રથમ દર્શન કવિતાનું રહસ્ય નહીં સમજનારને નિસ્તેજ લાગે ! મેક્ષમ્યુલર જેવાને પ્રથમ આ દર્શન માત્ર બાળકની રમત જેવું જણાયું હતું ! એમાં એમને શિખવાનું કંઈ જણાયું નહોતું ! પરંતુ એ કવિના આત્માનું ગ્રહણ થતાં અને કવિત્વના અંશની એમને ઝાંપી થતાં એમાંથી જે શાન્તિ અને ગાન મળ્યાં તે એમના જીવનને અત સુધી આનંદમાં વહી ગયાં એનો એજ રૂંગાર આદિ કાવ્ય રામાયણમાં દેખાયો મહાન કવિ વાલ્મીકિના પ્રેમી આત્માએ સૃષ્ટિ સાંદર્યતાના કરતાં પોતાની દૃષ્ટિ સંસારપર ફેરવી. મનુષ્યના અંદર, અંદરના સંબંધમાં એજ રૂપ દીકું ; શત્રુ મિત્રમાં એકજ સત્યની સંકળના ખતાવી. આસુરી પ્રકૃતિથી સંતપ્ત દેવગણે વિષ્ણુની પાયાના કરી, પ્રેમ ભર્યું વિષ્ણુનું હૃદય તપી ઉઠ્યું. ઉત્તમ ધાર્મિક જીવનને વિમ્લકર કેટલીક આસુરી પ્રકૃતિને શમાવી તેને ધર્મ પથમાં ટોરી જગતમાં આનંદ પ્રસારવા વિષ્ણુએ પોતે અવતાર લીધો. બાહ્યાવસ્થામાં બ્રાતૃભાવના પ્રેમની અપૂર્વ સૃષ્ટિદેખાડી. અતુલ 'શૌર્ય'ની સાથે ઉદારતાનો ઉમળકો ખતાવ્યો. રાક્ષસાદિના સંહારમાં ક્રોધ અને અહંતા કરતાં તેમના ઉપર દયા ભાવેજ દર્શન દીકું. ધર્મપાલક રામે પરશુરામનો મદ ઉતાર્યો. પરશુરામને આત્મસત્તાનું જ્ઞાન થતાંજ આ મહાન પ્રતાપી રામચંદ્રની વિશ્વૃતિ પરશુરામના ચર્ણમાં નમન કરી ઉભી રહી ! માતા પિતા ઉપરના એમના પ્રેમે રાજ્ય લક્ષ્મિનો ત્યાગ કરાવ્યો. અનેક પાપી જીવને પાવન કરતાં ઉત્તમ જીવનો આદર્શ ખતાવતા અને પ્રેમ સ્વરૂપ રૂપિ મુનિઓને પણ પોતાના આત્મ ભાવથી આંજ નાખતાં રામચંદ્ર પ્રાણિ માત્ર ઉપર પ્રેમ અને દયાભાવનો આવિર્ભાવ ખતાવતા અરણ્યમાં રહ્યા. લક્ષ્મણ અને સીતા ઉપરનો તેમનો અલૌકિક પ્રેમ તો અનહદ ! ભરતને સેના સાથે ચિત્રકુટ ઉપર મળવા આવતા જોઈ લક્ષ્મણે કરેલા ક્રોધ પ્રતિ રામના પ્રેમે ઉપહાસજ કયો. રામનું હૃદય ભિજ ભાવ રાખી રાકતું નથી. જેના હૃદિનીત પ્રેમે રામને વનવાસ આપ્યો તેનાજ પુત્રે રામના હૃદયમાં લુપ્ત થઈ એમને અર્થે રાજ્યનો મરિત્યાગ કર્યો, એજ પ્રેમી હૃદયના રટણમાં યોગદત્તધારી પ્રેમને વિરતારતાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડ્યા. કેવળ અશિક્ષિત અને જંગલી પ્રજાઓમાં રહીને તેમને એજ ઉચ્ચ હૃદયે પ્રેમના પાશથી બાંધ્યા, તેમની મૈત્રિમાં જોડાઈ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. એજ પ્રેમ પંચાને કડિ અને પંચવટીમાં રાંમ જનકીના વિલાસમાં પણ પરિણામ પામ્યો. જેવી રીતે તેણે રામ સીતાને એક રૂપ ખનાવ્યાં તેવીજ રીતે રામ લક્ષ્મણને બ્રાતૃ સંબંધમાં પણ એક રૂપતામાં ગૂંચ્યા, સુમિત્ર, વિભિષણ, હનુમાન સર્વેને નીચ ઉંચનો ભાવ વેગળો કરી એક ભાવમાં ભેળ્યા; રાવણના

કંટલાક દોપને માટે જ્યારે રામમાં એણે દયા પ્રેરી ત્યારે એના ગુણની એમની પાસે પ્રશંસા કરાવી એની સાથે મુદ્દ કરી એનો નાશ કરતાં પણ ગ્રામની પાસે એજ ઉચ્ચભાવે ખેદ કરાવ્યો, એને મૃત્યુ પછી ઉચ્ચ સ્થાન અપામ્યું. હજારો વિપધાનંદમાં નાખતી લાલચોને દોષર મારી કવિનો સર્વોત્તમ પ્રેમી આત્મા આ સંસારના સર્વ વ્યવહારમાં રમણ કરતો જ્યાં ત્યાં ઉચ્ચતાનો ગંધ લગાડતો ઉચ્ચભિમુખ પ્રાણિને પોતાના દર્શનમાં સમેાદ ઉત્પન્ન કરતાં પોતાના જીવનમાં ભોળવતો કાર્ય સિદ્ધિ કરી પ્રેમમાંજ લીન થયો. એણે શત્રુમાં શત્રુતા દીડી નથી શત્રુને શિક્ષા કરવામાંજ એનો પ્રેમજ કારણજીત થયો. નીચતામાં એણે નીચપણું જોયું નથી પરંતુ નીચતાને એના પ્રેમે ઉચ્ચસ્થાને ચઢાવી, પાપીના ઉપર પ્રેમ આણી એનો ઉદ્ધાર કર્યો. અત્ર પુરૂષની ચએલી ભૂલની ક્ષમા કરી પોતાનો ભક્ત કર્યો વાનર જેવી નંગલી. પ્રજામાં આત્મભાવ અનુભવતાં હનુમાનને પોતાનો ઉત્તમોત્તમ ભક્ત અને મિત્ર બતાવ્યો. સીતા જેવી અપૂર્વ પ્રેમ અને ધર્મ મૂર્તિ ચીતરી તેને જગદ્વંદા કરી. એ સીતાના વિશેષ ગથી વિદ્વલ કરી તેજ પ્રેમે રામને તેમની શોધમાં વનેવન ભટકામ્યા અને લક્ષ્મણના હૃદયને એ પ્રેમેજ બંધુ રામના દુઃખે દુઃખ કર્યું. આ પ્રેમ અને આજ આત્મભાવથી આપું રામાયણ રસીક યર્ષ રહ્યું. અવાન્તર વ્યાપારમાં પણ આજ પ્રેમ ભાવે અનેક વિધિ દર્શન દીધું. સ્ત્રી પુરૂષના વિરલ વિદ્યાસમાં પણ વિપધાનંદમાં નર્દા હુબતાં કવિની દષ્ટિ એકજ ઉર્વમાર્ગ તરફ સદા બદ્ધ રહી. રામાયણનો આ શૃંગાર તેટલીજ ઉચ્ચકળમાં ગુંધાયો અને જગતમાં અનુપમ કાવ્ય તરીકે આ મહાન ઉચ્ચ આત્મદર્શન સર્વોત્તમતે રવી રાયું. વીર અને કરણ રસે રામાયણમાં દર્શન દીધું પરંતુ એ સર્વ આ શૃંગારના પોષકપળગની ગાણુ ભાવેજ પ્રવર્ત્યા. મહાભારતના ભગવાન વ્યાસનો આવિર્ભાવ પણ એજ ગાન કરી રહ્યો હતો. રામાયણના કરતાં એમના સંસારનો વિસ્તાર વિશાળ હતો. મનુષ્યનો એવો એક પણ વ્યવહાર ભાગ્યેજ હશે જે મહાભારતના અવલોકન તથા નર્દા આવ્યો હોય. રાજકીય, વ્યાવહારિક, આર્થિક, ધાર્મિક, અને તત્વાનુસંધાન દષ્ટિએ આખા આર્ષાવર્તના હજારો વર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસને અને તત્કાલિન રાજ્ય અને સંસારની સંસ્થાઓને કેંદ્રી નાખી, હરેક દષ્ટિથી તપાસી જોઈ આખરે એજ પરમ નૈતિક તત્વનું સત્ય તારવી કાઢ્યું. એજ ઉત્તમ પ્રેમે અમલ શત્રુ મુઘિદિર, ધર્મ પરાયણ ભીષ્મ, અને ધૈર્ય ભક્ત વિદુરની ભાવનાઓના ભવ્ય ચિતાર ચિતાર્યા. સર્વ ધર્મોચ્ચારોના શિરોમણી ભગવાન કૃષ્ણની પાસે અને તેના પવિત્ર શિષ્ય અર્જુનને નિમિત્તે જગત મોહક ગીતામૃતનો પાક કરાવ્યો. મહાભારત કાવ્ય એવડુનો વિશાળ છે કે એમાં અનેક વૃત્તિનો આવિર્ભાવ સ્થળે સ્થળે યર્ષ રહ્યો છે; પરંતુ કવિના આત્માનો આખા કાવ્યમાંયતો આવિર્ભાવ આપણે જોઈશું, મુખ્ય કથાની સંકળના ઉપર દષ્ટિ રાખીશું તો સ્પષ્ટ સમજશે કે પ્રધાન રસ અહીં પણ એજ રસરાજ શૃંગાર છે. અહીં મહાભારતનું લંબાણથી સ્પષ્ટીકરણ કરવું મૂકી ઈ પુરાણકાળનું શ્રીમદ્ ભાગવત જોઈશું તો ત્યાં પણ શૃંગાર રસજ પ્રાધાન્ય ભોગવી રહેલો જણાશે. માત્ર વિષય જરા સંકુચિત યતો ચાલે છે. સર્વ ઉત્તમ ભાવ ભગવાન વિષ્ણુના ભણીજ એવાયા છે અને અનેક રૂપમાં એજ શૃંગાર અપથી તે ઇતિ સુધી કવિના હૃદયને ચીતરી રહ્યો છે. ભગવાન વીરભાવે દર્શન દે છે છતાં પ્રેમમાંજ એમની સમાપ્તિ થાય છે. ભગવાનનો પ્રસંગ સર્વને સુવિદિત છે માટે એના ઉપર વિશેષ કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી.

આ રૂપી કવિઓના સમય પછી કાળીદાસ, "ભવન્નુતિ, જયદેવ જેવા કવિના સમયમાં પણ સુંગાર એજ આર્યાવર્તમાં પ્રધાન રસ સ્વીકારયો છે. કાલિદાસના વ્યવહારમાંથી ધીમે ધીમે વ્યક્તિના વ્યવહાર ઉપર કવિ દ્રષ્ટિ ઉતરી અને ત્યાં પછુ એજ પ્રેમ ભાવ સુંગારસમાં જણાયો. વ્યક્તિ વ્યક્તિની એકતામાં તે કલિત થયો. સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધ પછુ એજ સૂત્રની દ્રષ્ટીથી તપાસાયા, અને એમના સંસારનો સારસારનો વિચાર પછુ એજ ધોરણે બધાયો એજ ધોરણે રાજ્ય પ્રજાના ધર્મની તુલના થયો લાગી અને એજ પ્રેમના ધોરણે અનેક જીવ સૃષ્ટિનો વિચાર થયો. પૂર્વ કાળમાં આખી સમષ્ટિમાં રમણ કરી રહી પ્રેમે જ વિશાળ રૂપ ધારણુ કરી સૃષ્ટિની વિવિધ રચનાનાં ગ્હન ગાયાં હતી, દેવ અને માનવની મિત્રતામાં આનંદ માણ્યો હતો તે સમષ્ટિ પ્રેમભાવ જરા જાણુ થયો અને વ્યક્તિમાં વધારે સંબંધ થતાં જ્યાં જણાયો ત્યાં એનો આનંદજીવ ધણો વેગ લાગે દેખાયો. કાળીદાસના સુંગાર શકુન્તલા અને દુષ્યન્તને સ્ત્રીતર્યાં આખા વિશ્વને પોતાના પ્રેમમાં સમાવવા તપશ્ચર્યા કરી રહેલા રૂપિમાં શેષ રહેલા વિષયના પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલી બાળાને બ્રહ્માદાર વૃત્તિ પામેલા રૂપિએ અતિ બહાલથી અરણ્યમાં કહેરી મોટી કરી તેનામાં પોતાનો પ્રેમ સંક્રાન્ત કર્યો. એ બાળા પશુ, પંખી, વનસ્પતિ, સર્વમાં આત્મારોપણુ કરી એમની સાથે એવાજ શુદ્ધ પ્રેમથી નાંચતિ રમતી ઉછરી મોટી થઇ એક નિર્દોષતાની પુતળી સમી ઉત્તમ લવણ્ય પામવા ભાગ્યશાળી થઈ. કાળીદાસના વિદ્વાસી પ્રેમે તપોવનનાં ટુલ જાડને એના સ્વાભાવિક પ્રેમભર્યા ઉમળકાથી પોતાને હાથેજ પાછી મીઠી ઉછેરતી બનાવી. રૂપિ આશ્રમમાં મુદ્દાદિ પશુમાં બાતબાવ વાળી એમની જીવન અચોમાં પોતાનાજ જીવન જોટલી આકાંક્ષિત સ્ત્રીતરી. પોતાના જેવાજ ઉત્તમ શુશ્રુવાળા દુષ્યન્ત રામનું દર્શન થતાં એના પ્રેમે પ્રેય વસ્તુને બોળી કાઢી પછુ ધર્મભાવનાએ વિષય વાસનાને વધતાં દબાવી સ્ત્રીની શુશ્રુઘાર રૂપ સદજ લજ્જાને વશ કરી. દુષ્યન્ત આ મનોહર મૂર્તિના દર્શનથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો, શકુન્તલાને પોતાની સાથે અંકગમાં જોડવા વિચારજસ્ત થયો, સત્યુરૂપના હૃદયે ઉત્તમ ભાવ લાગી અંગનાનો સ્વીકાર કર્યો અને એનામાં આત્મદર્શન જેવા દુષ્યન્તે યાચના કરી. શકુન્તલા પિતાના આશ્રમમાંથી પિતૃગૃહે જવા તૈયાર થઈ ત્યાં એજ પ્રેમે કાંકર જુદુ રૂપ દેખાડ્યું. પશુ, વનજીવ અને સર્વ વનસ્પતિમાં એકજ પ્રેમ ભાવ દેખાડ્યો. શોક અને આનંદની મિશ્ર લાગણીની સાથે બહાલાં સંબંધીથી ધર્મ અર્થે શકુન્તલા જુદી પડી. દુષ્યન્ત પાસે જતાં એની અવગણના થઈ, એનું એ લાવણ્ય રાજ્ય ધર્મસન ઉપર બેઠેલા દુષ્યન્તને મોહ પમાડી શક્યું નહીં. પોતાનાં વિષય અને આનંદ કરતાં પોતે નહીં સ્વીકારેલી એવી સગર્ભા સ્ત્રીને જો દુ રામજ ધરમાં રાખુંતો પ્રજામાં અનાચારનો અધર્મ પ્રવર્તે એજ વિચારે રામનું હૃદય પથ્થર જેવું કઠ્યું. શકુન્તલાની સાથે આવેલાં એનાં સંબંધીઓના કહેવા છતાં રામ રાજ્ય ધર્મે પાલન કરતાં જરાય લાવણ્યથી મોહાયો નહીં. રામનો આટલો દ્રઢ આશ્રય જોઈ સ્વજન પછુ શકુન્તલા ઉપર સંશયિત નજરથી જોવા લાગ્યાં શકુન્તલાના વર્તનમાં એમની આંખે અધર્મની છાયા જણાઈ. કેવળ નૈતિક જીવન ગાળનાર રૂપિમાંજનો ગાઢ પ્રેમ એક દમ શકુન્તલા ઉપરથી ખસી ગયો. તેઓ શકુન્તલાનો ત્યાગ કરી ચાલતાં થયાં. શકુન્તલા ને પોતાના સત્ય ઉપર, ધર્મ ઉપર અચળ અઢા હતી. એ નિષ્કપટ અને નિર્મળ હૃદય તપી ઉઠ્યું છેવટે આત્મધાત કરવાની અણી ઉપર આવતાં દૈવી પ્રકૃતિએ બચાવી લીધી. મારીચ રૂપિના આશ્રમમાં પતિપરાયણા સતી પ્રેમ તપશ્ચર્યામાં દિવસ ગાળવા લાગી. દુષ્યન્ત ઉપ-

રથી વિસ્મૃતિનું આવરણ ખસતાં એને શંકુન્તલાનું જાન થયું. પોતાના પ્રમાદથી એને કરેલા અન્યાયનું શલ્ય દુઃખ દેવા લાગ્યું. પવિત્ર ચરિતવાળી શંકુન્તલાનું શું થયું હશે એના શોકમાં ચિત્તભ્રમ થયો. મન્દ્રને સહાય કરવા દુષ્યન્ત સ્વર્ગમાં ગએલો ત્યાંથી પાછો ફરતાં મારીચ રૂપિના આશ્રમમાં એક બાળકની અબાળ સત્વવાળી એટા જોતાં એનું હૃદય ખેંચાયું એનો પ્રેમ જાગ્યત થયો અને ત્યાં શંકુન્તલાનો મેળાપ થયો. દોષવાન દુષ્યન્તે પોતાના પાપની ક્ષમા માગી, શંકુન્તલાનું પ્રેમી હૃદય આ પ્રશંગનો આનંદ જીરવી શક્યું નહોતું. અશુધારથી પોતાના દુર્ભાગ્યને માથે દુઃખનો દોષ મુકતાં તે પતિના કંઠમાં વળગી પડી. કાલિદાસનો ઉચ્ચ આત્મા આવી ઉચ્ચ વૃત્તિઓમાં આવિર્ભાવ પામી પ્રેમનું દર્શન કરાવી રહ્યો હતો. મેઘદુત, વિક્રમેર્વશી અને એમનાં મહા કાવ્યોમાં પણ એજ ઉચ્ચ રસે પ્રાધાન્ય લીધું છે. હૃદયવેધક રામસીતાના શૃંગારમાં ભવભૂતિ કવિનો આત્મા ઉત્તરરામચરિત દ્વારા આવિર્ભૂત થયો છે અને ભક્તિના અસૌકિક રસમાં જયદેવ કવિ મીતગોવિન્દદ્વારા પ્રકટ થયો છે. મૃચ્છકટિકનો કવિચારુદત અને વસંતસેનામાં સંપૂર્ણ શૃંગારના ભજકમાં દેખાયો છે. શૃંગારનું પ્રાધાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એટલે સુધી સ્વીકારાયું છે કે દરેક નાટકનો અંત આનંદમાંજ આણુવાની નાટ્યકાર ભરતની આજ્ઞા છે અને સંસ્કૃત નાટકના આવડા મોટા ભંડોળમાં મૂદ્રારાક્ષસ, અને વેણીસંહાર વિતા બાગ્યેજ કોઈ નાટકમાં પ્રધાનરસ વીર હશે શૃંગારની પ્રજ્વલિકા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં પણ એક ધારી ચાલી આવી. વૃજભાયાનો કવીન્દુતુલસીદાસ રામસીતાની કથામાં એજ પુણ્ય ભાવમાં પ્રગટ થયો. શુન્દર કવિઓમાં મીરાં અને નૃસિંહ મહેતા તથા પ્રેમાનંદ, દયારામ અને બાળ એ પણ એજ રસના ભક્ત સુવિદિત થયા.

આટલા લંબાણથી કરેલા વિવેચનથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે આત્મોદ્ધાટનના પ્રમાણમાંજ કવિતાએ પ્રત્યેક દેશમાં શૃંગાર, કર્ણુ કે વીર રસમાં દર્શન દીધું છે અને આ સત્યથી કવિતાના આપણે બાંધેલા લક્ષણની સર્વમાન્યતા પણ સિદ્ધ થઈ. વળી પારદર્શક મણિગણની માળામાં પરાવેલા સૂત્રની પેઠે રસ પ્રવાહમાં વહેતો આત્માનો આવિર્ભાવ સંસારના બ્યવહારમાં કેવી રીતે વિવિધ રૂપે દર્શન દે છે એનું પણ આપણને જ્ઞાન થયું. સમષ્ટિમાંથી વ્યટિ રૂપમાં જણાતો શૃંગાર કેવા કેવા પરિવર્તપામતાં છતાં માળામાંના સૂત્રની પેઠે પ્રેમ રૂપેજ આવિર્ભૂત થતો જણાયો. આપણી આંખ આગળ યદ્યપે માળાના મણકાની પેઠે વિવિધ અનુભવના વિષયો ફરી જતાં દ્રષ્ટિમાંતો એ સર્વ વિષયોમાં સૂત્ર રૂપ રહેલો ઉચ્ચ પ્રેમજ ઉભરાર્ધ આવતો જોયો. જ્યાં અનુભવના વિષય ઉપરની આસક્તિ વ્યક્તિમાં એટલી સંઘટ્ટ થાય કે તેમાં રહેલો સૂત્ર રૂપ પ્રેમ આપણને જણાવજ નહોતો અને માત્ર વિષયાસક્તિમાંજ આપણી દ્રષ્ટિને લુપ્થ કરી બાંધી રાખે અને સ્થૂળતાને લીધે તેનું પારદર્શક પણ નાશ પામતાં સૂત્રની દ્રષ્ટિ પ્રયત્નેય ઉઘડે નહિ ત્યાં કવિત્વની હાની થતી સમજવી. શૃંગાર શૃંગાર ભાવનો ત્યાગ કરતો જણાવે. વિષયની અંદર લુપ્થ થતાં આપણી ઉત્તમ વૃત્તિના આવિર્ભાવનાં દ્વાર બંધ થએલાં સમજવાં; અને જે એવી આસક્તિમાં રસ પડતો જણાય તો સમજવું કે એ રસ શૃંગાર નથી, એ લખાણ કવિતા નથી પરંતુ એટો સરળ અને અસિદ્ધિત હૃદયનો વચ્ચક અતિ દૂરદ્રષ્ટિનો આવિર્ભાવ જિભત્સ કહેવાતો રસ છે. એની ગણના કવિતામાં નથી. એમાં મનુષ્યની નિષયાંધતાનોજ આવિર્ભાવ છે.

(આગળ ચાલુ.)

મગનભાષ ચતુરભાષ પટેલ.

વાજસનેય સંહિતોપનિષત્.

અથવા

ઘશાવાસ્થોપનિષત્.

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણત્પૂર્ણમુદચ્યતે ।
પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

જેમાંથી ચિદ ચિન્મયી જગત આ બાસે રચાયું વળી,
જે નિત્યે જગમાં વસી અવતરી પાળેજ તેમાં મળી;
જે સંહાર કરે વળી જગતભ્રુ, માયા ન જાએ કળી,
એવા કારણે રૂપને મન યજી સેવું સદા હું હળી.

હરિ ઓરૂ ॥

મૂલ—ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચ જગત્યાં જગત્ ।
તેનત્યક્તેન ભુંજીયા માગૃધઃ કસ્ય સ્વિદ્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

પદ—ઈશા, વાસ્યં, ઇદમ્, સર્વં, યત્, કિંચ, જગત્પાં, જગત્ ।
તેન, ત્યક્તેન, ભુંજીયાઃ, મા, ગૃધઃ, કસ્ય, સ્વિત્, ધનમ્ ॥

અન્વય—ઈશા, જગત્યાં, યત્, કિંચ, જગત્, ઇદં, સર્વં, વાસ્યમ્ ।
તેન, ત્યક્તેન, ભુંજીયાઃ, કસ્ય, સ્વિત્, ધનં, મા, ગૃધઃ ॥

અર્થ—ઈશ્વરે જગતમાં જે કંઈ જગત્ (જે તે) આ સર્વે વસવા ચોગ્ય (જે); (તું) તેને ત્યાં વડે ભોગવ; કોઈના પણ ધનની ઇચ્છા કરીશ માં.

ટીકા—આ ઉપનિષદમાં કર્મનો બોધ કર્યો છે, પણ તે શ્વરદિત-નિષ્કામ કર્મનો બોધ કરેલો છે. અર્થાત્ તેમાં વૈરાગ્ય બોધ છે.

મૂલ—કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છત સમાઃ ।
एवंत्वयि नान्ययेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ ૨ ॥

પદ—કુર્વન્, એવ, ઇહ, કર્માણિ, જિજીવિષેત્, શતં, સમાઃ ।

એવં, ત્વયિ, ન, અન્યયા, ઇતઃ, અસ્તિ, ન, કર્મ, લિપ્યતે નરે ॥

અન્વય—શતં, સમાઃ, કર્માણિ, કુર્વન્, એવ, ઇહ, જિજીવિષેત્ ।

એવં, ત્વયિ, નરે, કર્મ, ન, લિપ્યતે, ઇતઃ, અન્યયા, ન અસ્તિ ॥

અર્થ—સો સંવત્સર સુધી કર્મો કરતાંજ આ (જગતમાં) જીવવું; એ રીતે તારે માટે પુરુષને કર્મ ન લેવે, એથી બીજા (પ્રકાર) નથી.

ટીકા—દીર્ઘાયુષી બની કર્મ કરવાં જ; કર્મ વિનાતો રહેવાતુંજ નથી. માટે તે કરવાં પણ તેમાં લેવાતું નહિ, એમ બોધ છે.

મૂલ—અસૂર્યા નામ તેલોકા અંધેન તમસાવૃતાઃ ।

તા ૫ સ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છંતિ યે કેચાત્મહનો જનાઃ ॥ ૩ ॥

પદ—અસૂર્યા, નામ, તે, લોકાઃ, અંધેન, તમસા, આવૃતાઃ ।

તાન્, તે, પ્રેત્ય, અભિગચ્છંતિ, યે, કેચ, આત્મહનઃ, જનાઃ ॥

અન્વય—યે, કેચ, આત્મહનઃ, જનાઃ; તે લોકાઃ, અસૂર્યા, નામ ।

અંધેન, તમસા, આવૃતાઃ; તે, તાં, પ્રેત્ય, અભિગચ્છંતિ ॥

અર્થ—જે દાદ આત્માની હત્યા કરનારા પુરુષો (છે); અંધ તમસ્યા આવૃત, અસૂર્યા નામના લોકો પ્રતિ મરણ પામીને જાય છે.

ટીકા—જે પુરુષો આત્મધાત કરે છે, એટલે પોતાનાં કર્તવ્યમાં પરાયણ નથી રહેતા તેઓ અસૂર્યા, એટલે જ્યાં સૂર્ય ઉગતો નથી એવા અંધતમસ્યા વ્યાપ્ત લોકને વિષે મરણ પામ્યા પછી જાય છે. તાત્પર્ય એમ પણ છે કે આત્મધાતી પુરુષો અસૂર્યા એટલે અમુરોને રહેવાનું સ્થાન, કે જે તમેણુષુ ૩૫ અંધકારમય છે, ત્યાં જાય છે; એટલે આત્મધાતિ-ઓની ગતિ મરણ પછી આસુરી થાય છે યુદ્ધિઃ કર્માણુસારિણી, એ ન્યાયાનુસાર મરણ પછી બીજા જન્મમાં તેની આસુરી મતિ થાય છે, કેમકે પૂર્વ જન્મમાં તેનાં તેવાં કર્મો હતાં એમ પણ અર્થ થાય છે. માટે આમાં આત્મધાતનો નિષેધ બોધ કર્યો છે માટે સતકર્મો કર્તવ્ય છે.

મૂલ—અનેજદેકં મનસો જવીયો નૈનદેવા આપ્નુવન્પૂર્વપર્ષત્ ।

તદ્દાવતોઽન્યાનત્યેતિ તિષ્ઠત્તસ્પિન્નપો માતરિશ્વાદધાતિ ॥ ૪ ॥

પદ—અનેજત્ એકં, મનમઃ, જવીયઃ, ન, એનત્, દેવાઃ, આમ્નુવન્, પૂર્વ, અર્પત્ ।
તત્, ધાવતઃ, અન્યાત્, અત્યેતિ, તિષ્ઠત્, તસ્મિન્, અપઃ, માતરિશ્વા, દધાતિ॥

અન્વય—અનેજત્, એકં, મનમઃ, જવીયઃ, એનત્, દેવાઃ, ન, આમ્નુવન્ પૂર્વ, અર્પત્ ।
તત્, તિષ્ઠત્, ધાવતઃ, અન્યાત્, અત્યેતિ તસ્મિન્, માતરિશ્વા. અપઃ, દધાતિ॥

અર્થ—(તે સ્થિર, એક (અને) મનથી વિશેષ ઝડપવાળી ગતિ કરનાર (છે); તેને દેવ-
તાઓ પહોંચી શકતા નથી, (એવી રીતે) પ્રથમથી મએલ (હોય છે); તે સ્થિર (છતાં) દો-
ડતા ખીળઓને ઉલ્લંઘી જાય છે; તેમાં પ્રાણુ વાયુ જલ (રૂપ) ધારણ કરે છે.

ટીકા—આત્માનો ધાત ન કરવો, એમ જે ઉપર બોધ કર્યો, તેને માટે અત્ર કારણ
જણાવે છે કે તે આત્મા કંઈ જોયો તેવો નથી પણ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તે નિરંતર સ્થિર
છતાં મનથી પણ વિશેષ વેગવાન છે. આવી રીતે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ તેમાં છે. દેવતાઓ એ-
ટલે ઈંડીયો પણ તેને પહોંચી શકતી નથી, અર્થાત્ ઈન્દ્રીયથી પણ તે અગમ્ય છે. કાઈ
પણ પહેલું નથી, પણ સર્વ તેની પાછળજ છે. આ સર્વ જલ રૂપ વિશ્વ તેનું જ સ્વરૂપ છે,
તેથીજ કહ્યું છે કે પ્રાણુ વાયુ રૂપ એ આત્માજ જલ રૂપ ધારણ કરે છે વિશ્વને અથવા
શરીરને અત્ર જલનું રૂપ આપેલું છે. ઉત્પત્તિ સર્વ જલમાંથી થઈ છે એમતો પુરાણોમાં
પ્રસિદ્ધ છે, અને તેટલા માટેજ ધૃત્યર નારાયણ કહેવાય છે. માતરિશ્વા, એ શબ્દનો અર્થ
પ્રાણુ વાયુ કયો છે, તે વાસ્તવિક છે. માતરિ અંતરીક્ષે શ્વયતિ વર્ધતે (ઉજ્જાદિ સત્ર). આ
પ્રમાણે અંતરિક્ષમાં વૃદ્ધિ પામનાર વાયુ છે. વાયુ-પ્રાણુ વાયુ-જીવનરૂપ હોવાથી જીવનરૂપ આ-
ત્માજ આ સર્વ જગતમાં-અંતરીક્ષ રૂપ જગતમાં-પ્રાણુગતિ રૂપે રહેલા છે. બીજા આત્મા
એટલે માટેજ તેનો નાશ તે જગતનો નાશ છે. માટેજ તેમ નહિ કરવાનો બોધ કરેલો છે.
નિરૂક્તમાં પણ માતરિશ્વાને પ્રાણુ-શ્વાસરૂપ વાયુજ કહેલ છે. 'માતરિશ્વા વાયુર્માતર્યંતરિક્ષે
, શ્વાસિતિ માતર્યાં શુ અનિતિવા'.

વળી માતરિશ્વાનું નામ પુરાણોમાં ચિત્રયુક્ત છે. અને તે મનુષ્યોનાં કરેલાં કર્મોની
નાંધ રાખે છે. શ્વાસોશ્વાસ રૂપ પ્રાણુ પ્રવાહ ચાલે છે તેમાં આપણાં કરેલાં કર્મોની છાપ એ
શ્વાસ રૂપ વાયુ શરીરમાંથી બહાર નીકળી આકાશમાં પાડે છે, એમ હાલની નૂતન વિદ્યાથી
(સાયન્સ) પણ જણાયું છે. વળી આપણે જે કર્મ કરિષેછિયે, તેની છાપ અંતઃકરણ રૂપ
અંતરીક્ષમાં પડે છે, ને તેનેજ સંસ્કાર કહેવાય છે. એ સંસ્કારાનુસાર માત્ર રચાય છે ને નવાં
કર્મો તદનુસાર કરાય છે, એ સર્વ પણ પ્રાણુ પ્રવાહજ કરે છે. આમ આધ્યાત્મિક અર્થ છે.

મૂલ—તદેજતિ તન્નેજતિ તદૂરે તદ્વંતિકે ।

તદંતરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાહતઃ ॥ ૫ ॥

પદ—તત્, એજતિ, તત્ ન એજતિ; તત્ દૂરે તદ્વત્ અંતિકે;

તત્ અંતઃ, અસ્ય સર્વસ્ય, તત્ હ સર્વસ્ય અસ્ય વાહતઃ॥

અન્વય.—તત્, एजति, તત્, ન, एजति; તત્, દૂરે; તદ્વત્, અંતિકે; ।

તત્, अस्य, सर्वस्य, अंतः; તત્, उ. अस्य, सर्वस्य, बाह्यतः ॥

અર્થ—તે ગતિમાન (છે), તે ગતિમાન નથી; તે દૂર (છે); તેમજ સમીપ (છે); તે આ સર્વમાં (છે) તેજ આ સર્વની બહાર પણ છે.

ટીકા—આત્માનું જડચેતનત્વ અથવા વિશુદ્ધધર્માશ્રયત્વ, કાર્યકારણ ૩૫ આમાં વર્ણવેલું છે.

મૂળ—यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्व भूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

પદ—यः तु. सर्वाणि, भूतानि, आत्मनि, एव, अनुपश्यति ।

सर्व भूतेषु, च, आत्मानं, ततो, न, विजुगुप्सते ॥

અન્વય—यः, तु, सर्वाणि. भूतानि, आत्मनि. एव, अनुपश्यति ।

च, सर्व भूतेषु, आत्मानं; ततो, न, विजुगुप्सते ॥

અર્થ—જે વળી જુતોને આત્મામાંજ જુવે છે, અને સર્વજુતોમાં આત્માને (જુવે છે) તેથી (તે) નિંદા કરતો નથી.

ટીકા—નિંદા કરતો નથી, અરેવે નિંદા કરતો નથી, અથવા નિંદા થોડી થતો નથી, એમ અર્થ થાય છે, કેમકે તે આત્મા (કારણ), અને અનાત્મ (૩૫ કર્મ)માં ભેદ માનતો નથી.

મૂળ—यास्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

પદ—यास्मिन्, सर्वाणि, भूतानि, आत्मा, एव, अभूत्, विज्ञानतः ।

तत्र, कः, मोहः, कः शोकः, एकत्वं, अनुपश्यतः ॥

અન્વય—यास्मिन् सर्वाणि, भूतानि, आत्मा, एव, अभूत्, विज्ञानतः ।

तत्र, एकत्वं, अनुपश्यतः, कः, मोहः, कः, शोकः ॥

અર્થ—જેમાં સર્વ જુતો આત્મા (૩૫) જ યજ્ઞેશાં (જે) જાણે છે. (તેને) ત્યાં એકતા જોવાથી મોહ કેવો? શોક કેવો?

ટીકા—બેદમાંજ મોહ અને શોક હોય છે, પરંતુ હું અને ખીન્નું, એવો બેદ હોય ત્યાંજ તે ખીજ વસ્તુનો મોહ કે શોક થાય છે. આતો મોહ કે શોક કરનાર અને જોનો મોહ કે શોક કરવાનો, તે બંનેનો બેદજ હોતો નથી પણ એકતા યુદ્ધ ગદ્દ હોય ત્યાં શી રીતે મોહ કે શોક થઈ શકે! આમ અબેદજ્ઞાન બતાવેલું છે. આ છઠ્ઠી તથા સાતમા મંત્રોમાં આત્મ જ્ઞાનીની દશા બતાવેલી છે.

મૂલ—સપર્યગાચ્છુક્રમકાયમદ્રણમસ્નાવિરં ચ શુદ્ધમપાપોવિદ્મ્ ।

કવિર્ષનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂર્ધ્યાતધ્યતોઽર્થાન્વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃ

સમાખ્યઃ ॥ ૮ ॥

પદ—સઃ પર્યગાત્, શુક્રં, અકાયમ્, અદ્રણં, અસ્નાવિરં, શુદ્ધં, અપાપવિદ્મ્ ।

કવિઃ, મંનીષી, પરિભૂઃ, સ્વયંભૂઃ, યાયાતધ્યતઃ, અર્થાન્, વ્યદધાત્, શાશ્વતીભ્યઃ, સમાખ્યઃ ॥

અન્વય—સઃ, પર્યગાત્, શુક્રં, અકાયમ્, અદ્રણં, અસ્નાવિરં, શુદ્ધં, અપાપવિદ્મ્ ।

કવિઃ, મંનીષી, પરિભૂઃ, સ્વયંભૂઃ, યાયાતધ્યતઃ, અર્થાન્, શાશ્વતીભ્યઃ,

સમાખ્યઃ, વ્યદધાત્ ॥

અર્થ—તે (આત્મા) સર્વત્રથી, પ્રકાશમાન અશરીર, મધુ વગરનો, નિષ્કલંક, શુદ્ધ, પાપ રહિત; (તથા) દ્રણ, મનને નિયમમાં રાખનાર, સર્વને પોતામાં સમાવનાર, પોતાની મેજે ધનાર (છે). ખરી રીતે અર્થોને (વસ્તુઓને) શાશ્વત સંપત્તિરો વડે વિભક્ત કરી (છે)

ટીકા—આમાં આત્માનું વર્ણન કરેલું છે. વસ્તુ માનને તેણે “શાશ્વત સંપત્તિરો વડે વિભક્ત કરી છે,” આનો અર્થ એમ છે કે શાશ્વત એટલે લાંબા સમય સુધી રહેનાર સંપત્તિર એટલે પ્રજાપતિઓ દ્વારા વિભક્ત કરી એટલે ઉત્પન્ન કરી છે અર્થાત્ સર્વ સદી પ્રજાપતિઓ બુદ્ધ, મરીચિ, આદિકોએ રમેલી જે પુરાણોમાં કહેલી છે, તે પ્રજાપતિઓ દીર્ઘકાલ વસનારી અંતઃકરણની વૃત્તિઓ હોવાથી તેજ સર્વની ઉત્પાદક છે, પણ આત્મા પોતે તો તેના દ્વારા ઉત્પાદક હોવાથી અસ્તિ આદિ અસંગ છે. થી યોગવાસિદ્ધમાં કહેલું છે કે મનોવૈજગતાંકર્તૃ (મનજ નજગતને કરનાર છે), માટે અંતઃકરણ રૂપ બ્રહ્માના દસ પુત્ર પ્રજાપતિઓ ન કર્તા છે. આવી રીતે આ મંત્રોમાં આત્માજ સર્વ રૂપ છતાં અકર્તાને અસંગ છે, એવું જ્ઞાન આપેલું છે.

મૂલ—અંધંતમઃ પ્રવિશંતિ યેઽવિદ્યા મુપાસતે ।

તતો ભૂયદ્વ તે તમો યઃ વિદ્યાયા ૨ રતાઃ ॥ ૯ ॥

પદ—અંધંતમઃ, પ્રવિશંતિ, યે, અવિદ્યા, ઉપાસતે ।

તતઃ, ભૂમઃ, ઇવ, તે, તમઃ, યે, ય, વિદ્યાયા, રતાઃ ॥

અન્વયે—યે, અવિદ્યાં, ઉપાસતે, અંધંતમઃ, પ્રવિશંતિ; ।

યે, હ, વિદ્યાયાં, રતાઃ, તતઃ, તે, ભૂયઃ, ઇવ, તમઃ ॥

અર્થ—જે અવિદ્યાને ઉપાસે છે, (તે) અંધંતમાં પ્રવેશે છે; જેઓ વિદ્યાને વિષે પ્રીતિ વાળા (હોય છે), તેઓ પણ વધારે અંધકારમાં (પ્રવેશે છે).

ટીકા—જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંનેથી અંધકારમાં જવાય છે, આમ આ મંત્રમાં કહેલું છે. અજ્ઞાનથીતો અંધકાર રૂપ રૂલ રૂપ જ છે પરંતુ જ્ઞાનથી અંધકાર રૂપ રૂલ શામાટે ? આતું નિવારણ એમ છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, એ બંને પ્રાકૃતિક છે, કર્મમય છે. અજ્ઞાન એટલે નદારાં કર્મથી તો અંધકાર પ્રાપ્તિ છેજ, પરંતુ જ્ઞાન એટલે સત્કર્મથી પણ ક્ષયશીલ એવું સ્વર્ગ મળે છે, અને સ્વર્ગ પણ ક્ષયશીલ હોવાથી મોક્ષતો નથીજ. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો અર્થ અત્ર જાણી યુજીને કરાતાં અને અજ્ઞાનમાં કરાતાં કર્મો, એમ લેવાથી અર્થ બહુ સારી રીતે બંધ બેસે છે. અજ્ઞાનમાં દુષ્ટ કર્મ થાય તો અંધકારમાં જવાય છે. પરંતુ જાણી યુજીને તેવાં કર્મ કરવાથી તો વિશેષ અંધકારમાં જવાય છે. આમ આ મંત્રનું તાત્પર્ય છે.

મૂલ—અન્ય દેવાહુવિચયાન્યદાહુરવિચયા ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ ૧૦ ॥

પદ—અન્યત્, એવ, આહુઃ, વિચયા; અન્યત્, એવ, આહુઃ, અવિચયા ।

इति, शुश्रुम, धीराणां, ये, नः तत्, विचचक्षिरे ॥

અન્યત્—અન્યત્, એવ, આહુઃ, વિચયા; અન્યત્, એવ, આહુઃ, અવિચયા ।

इति, धीराणां, शुश्रुम; ये, नः, तत्, विचचक्षिरे ॥

અર્થ—કોઈ વિદ્યાથીજ કહે છે; કોઈ અવિદ્યાથીજ કહેછે; એ રીતે ધીર પુરુષોનાં અમારે માટેનાં તે (વચ્ચ) સાંભળ્યાં છે.

ટીકા—જ્ઞાનમાર્ગથી દેવલોકની પ્રાપ્તિ તથા કર્મમાર્ગથી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ ઉપરથી ઉપરના મંત્રમાં કહ્યું છે કે વૃદ્ધપરંપરાથી અમે સાંભળેલું છે કે વિદ્યાથી દેવ લોક અને અવિદ્યાથી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ છે. એમ અર્થ લેવાનો છે.

(આહુ.)

(ગર્હુભસાક્ષર) ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

॥ “સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી” વિષે સહજ ચિંતા ॥

“ સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી અથવા સાઠવરસનું કાઠિયાવાડ” એ નામનો રા. વલ્લભદાસ પો. પટભાઈ મહુઆકરનો લખેલો “ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ” સમક્ષ વંચાયેલો પ્રકરણ બદ્ધ લેખ આપણા સુપ્રસિદ્ધ ત્રિમાસિક સમાલોચકમાં ચાલતા વર્ષમાં ત્રણેક અઠાથી આવે છે. વસન્ત જેવા ધુરંધર માસિકમાં આવી નહિ શકેલા સાહિત્યપરિષદના લેખો છાપવાનો સમાલોચકનો ઉદ્દેશ હોય એમ અમારા સ્મરણમાં છે. “ સાઠવરસના કાઠિયાવાડના” લેખમાં સાહિત્યની વિવિધ દિશાઓની પ્રવૃત્તિઓનું, તેની જન સમાજ ઉપર થતી અનેક આડકતરી અસરોનું સુસ્પર્શ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં લેખકે પ્રકરણ સાતમામાં ‘સુધારો અનેપૂર્ણ હુતિ’ના વિષયમાં જે સાર ઉપજાવી કાઢ્યો છે તે અમને તો તદ્દન એક પક્ષિ લાગે છે, સીક્ષ મહોર મારી સાક્ષરોની દીપ જ્વાલનારી સાહિત્ય પરિષદને બંધે તે સર્વ દેશી લાગે.

લેખક સાતમા પ્રકરણમાં લખે છે:—

“સાઠ વર્ષમાં સાહિત્ય ખીટ્યું તેની પ્રથમ અસર સંસાર તથા ધર્મ ઉપર થઇ છે. ધર્મ અને સંસાર સુધારાની દિવ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થઇ છે. આરંભના સાહિત્યથી આરંભ અને મધ્યકાળમાં સંસાર સુધારાએ ભારે ટોલાડલ મચાવી મૂક્યો હતો. પ્રજા એ દેલાહલમાંથી જરા પાછી હટી છે, પણ પ્રકાશંતરે એ સંસાર સુધારો આગળજ ડગલાં ભરતો જાય છે.”

આ પછી લેખક શુજાત તરફના સંસાર સુધારકોને ગણાવીને તેમના “ સાક્ષર લેખો અને પરાક્રમેને કાઠિયાવાડીઓ અનુસરતા” એમ દર્શાવે છે. વળી આગળ ચાલતાં તેઓ ઉમેરે છે:—

“ તેમ છતાં સુધારાએ વિચાર સાગરમાં નવો પ્રવાહ ઉમેરી મનુષ્યોના સૂક્ષ્મ દેહો ઉપર ભારે અસર કરી છે. આ અસર નિષ્પજ ગઇ નથી તેમ જવાની પણ નથી.”

સંસાર સુધારો આગળજ ડગલાં ભરતો જાય છે, આ અસર નિષ્પજ ગઇ નથી તેમ જવાની

પણ નથી,આવા ઉપજાવી કાઢેલા નિઃચાત્મક સિદ્ધાન્તોની સત્યતા હમણાંજ આપણે તેમના અગાધ પાંડિત્યથી ઉજળી રહેલા એક બે પેરા જિતારીને તપાસીશું. તેમાંથી નિષ્પક્ષપાત વાચકોને સ્વતઃજ પોતાનો મત બધિવાનું જની આવશે. વળી આગળ ચાલતાં લેખક એ છે:—

“ વિધવા વિવાહના સુધારા કેટલાંક રક્ષક માસિક અને અઠવાડિક પત્રોના હાલના જાહેર્યે અજખામણા કીધા છે. તોય સાધારણ જનસમૂહને તે પસંદ પડતા જાય છે. ” અજખામણા થયા છતાં સાધારણ જનસમૂહને તે પસંદ પડતા જાય છે. સાધારણ જનસમૂહ તે કયો? એ બાબતની લેખકે જાતે સ્પષ્ટતા કરવા તરફી લીધી હોત તો હીક પડત.

આ લેખકની પંડિતાઇનાં દર્શન આખળ આલતાં નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

“ આ પ્રકારે પશ્ચિમની કેળવણી તથા સાયન્સના જ્ઞાનને લઇ જેમ હિંદના બધા ભાગોમાં તેમ કાઠિયાવાડમાં પણ સુધારો પગ ભર થયો છે, સર્વત્ર વ્યાપ્યો છે. ગુજરાત તથા મુંબઇ તરફ ઇ. સ. ૧૮૮૦ થી સુધારાના આ વધતા પ્રવાહને રોકવા સંરક્ષક લેખો લખાવા માંડ્યા. વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિ નર્મદાશંકર દ્વારા મનસુખરામતો પ્રથમથીજ કંઈક એવા હતા. નર્મદાશંકરે કહેલું કે “મારી પાછળ રક્ષક મતનો સાક્ષર મચન કરશે. ” તેવા સાક્ષર મણિલાલ નજીબાઇ થયા. તેઓ પ્રિયવંદા તથા સુદર્શન માસિક કાઢતા હતા. અને કેટલોક કાળ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે રહ્યા હતા. ભાવનગરનું નાગર મંડળ વેદાંતી હોઈ મણિલાલના મતમાં બળ્યું. ભારત વર્ષની પ્રાચિનતા ઉપર ગમ થાય અને પશ્ચિમના સુધારા ઉપર દ્રેષ થાય એવું ઘણું સાહિત્ય મણિલાલે સિદ્ધાંતમારાદિ ગ્રંથોથી ફેલાવ્યું હતું. તેઓ મરમરીઝમને પ્રાણુવિનિમય નામ આપી વહેમોને તથાબૂતપ્રેત અને ચોગાદિને ઉત્તેજવા લાગ્યા હતા. કાઠિયાવાડમાં તેમના શિષ્યોએ તેમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે.”

‘સાક્ષર ગોવર્ધનરામ ભાવનગરના માછ દીવાન પાસે થોડો કાળ રહ્યા હતા. તેમણે સ્નેહસુદાનું અપૂર્વ કાવ્ય છપાવ્યું, તેમાં વિધવા વિલાપની કવિતા હતી. પછી સરસ્વતિચંદ્રની નવલકથા લાંબે ગાળે ચાર ભાગમાં પ્રગટ કરી છે. તેમાં સરસ્વતિચંદ્ર જોડે કમુદ્ધ પુનર્લગ્ન થવાનું કોડો માનતા હતા. તેમ ન થયું’ તેથી અને ખીજા અનેક ઇસારા જેવા લેખોથી તેઓ પણ સંરક્ષક વાદ તરફ ઢળ્યા હતા. મુંબઇનું ધી ગુજરાતી નીકળતાંજ તેમાં કવિ નર્મદાશંકરે “બોઆર્થ” એવી ઉજળતી શૈલીથી લેખો લખ્યા. તેમાં “સુધારો પડી ભાગ્યો.” “સુધારો ટૂંટી” કરે છે.” વગેરે ગંભીર લેખો લખ્યા હતા. કવિના આ છેલ્લા વિચારોનો સંગ્રહ કરી “ધર્મ વિચાર ” ગ્રંથ બહાર પાડવામાં આવ્યો તેને મણિલાલ અને ગુજરાતી વગેરેના શિષ્યો ભારે માન આપે છે. આથી કાઠિયાવાડમાં પણ સુધારાનાં વળતાં પાણી દેખાતાં હતાં. કેટલીક નવલકથામાં અનુભોદન મળ્યાં અને વિસુધ વિનય નાટકાદિમાં સુધારાની હાંસી દેખાડવામાં આવી. ડા. સા. મહિપતરામના સરજુની કવિતા બુદ્ધિપ્રકાશમાં આ લેખકે પ્રગટ કરાવી હતી તેમાં આવા પ્રકારનું રોળાવૃત્તમાં નીચે પ્રમાણે આવેખન થયું છે:—

નર્મદ મનસુખ મણિ, ગટૂલાલા ગુજરાતી, ગોવર્ધન વળી ગુપ્ત-લડેયઈ રક્ષક સાધી.

તેથી સુધારો થયો-જરા જખમી મુંબઈમાં, રક્ષકમત બલવાન-ધુમ્યો નડિયાદ સુરતમાં.
રાજનગરના નાક તેજ હિંમતથી ખાળ્યો, ત્યાં ન પેસવા દીધ, પ્રયત્ને મારી હડાડ્યો.

આજ પણ અમદાવાદમાં સુધારાની ભાવના જોર ઉપર છે. સોસાયટી અને સમાજ તેના પુરાવા છે. તે સંસ્થાના નેતાઓ સુધારકોજ છે. રક્ષકવાદની અસર કાઠિયાવાડમાં છે. પણ પશ્ચિમની વિદ્યાગાની વૃદ્ધિ જોડે સુધારાની ભાવના ધીમે ધીમે ફેલાતી જાય છે. કાંતે-સંસ્થાના લેખક મણિશંકર ભટ્ટે સિદ્ધાંતસારનું એવું બજવાન અદ્વિતીય વિવેચન લખ્યું છે, કે તે દ્વારા તેમણે એ રક્ષક લેખની અસરો ભુંસી નાખી છે. એમ સુધારાનો ટકો તો લાગ્યો તેવોજ વાળ્યાં કરે છે. “સુધારો અસ્ત પ્રાય મઈ જશે,”

એવી નર્મદ મણિલાલની ભવિષ્ય વાણી ખરી પડી નથી અને ખરી પડવા સંભવ પણ નથી."

નર્મદાશંકર જ્ઞાપરયામાં રૂપા, મનઃસુખરામતો પ્રથમથીજ દરેલા હતા; કવિ ભવિષ્ય ઉચ્ચારે; પાકટ અનુભવ પછી, મણિલાલ ઉપાડી લે, કાર્ય પાર પાડે તેથી લેખકને વધારે ગડ બાંગ થઈ છે. પ્રિયવદાને આગળ ઉપર સુદર્શનનું નામ આપીને મણિલાલ એકજ માસિક ચલાવતા હતા, એ માસિકો ચલાવવા જેવો ભાસ વાક્યમાં આપવામાં આવ્યો છે તેમ ન હતું. ભાવનગરનું નાગર મંડળ વેદાંતિ હો કે નહો તથા તેમ હોવાથી મણિલાલના મતમાં બળ્યું એ કથન ખીલકુલ એકપક્ષિ લાગે છે. નિષ્પક્ષપાત કહેનાર તરફ નિષ્પક્ષપાત દ્રષ્ટિ વાળાઓ વળે તેમાં કંઈ મત જેવું સંભવિ શકતું નથી. "ભારત વર્ષની પ્રાચીનતા ઉપર રાગ થાય અને પશ્ચિમના સુધારા ઉપર દ્રેષ થાય એવું ધણું સાહિત્ય મણિલાલે સિદ્ધાંતસારાદિ ગ્રંથોથી ફેલાવ્યું." આ વાક્યજ લેખકની તુલના બુદ્ધિનો ઉત્તમ નમુનો પુરો પાડે છે. સિદ્ધાંતસાર સમજવાના પણ તેઓ અધિકારી હોય એમ અમને લાગતું નથી. નથી એ ગ્રંથમાં ગાવાં કંઈ પૂર્વતું, તેમજ પશ્ચિમનાં પણ ગુણગાન તેમાં કરવામાં આવ્યાં નથી, પરંતુ ઉભય ભાવનાઓનો નિષ્કર્ષ કાઢી સત્યની ખરી દિશાનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. સર્વમાન્ય એક ધર્મનાં તત્ત્વ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર ગ્રંથ શી રીતે એક માટે રાગ વાળો અને અન્ય માટે દ્રેષ વાળો હોઈ શકે એ ખીલકુલ સમજી શકતું નથી. આવીજ રીતે મણિલાલ ઉપર અન્ય આક્ષેપ પણ અસંગત છે. "કાઠિયાવાડમાં તેમના શિષ્યોએ તેમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે." આ વાક્ય લેખક ક્યા પક્ષના છે તથા તેમને ક્યા પક્ષ માટે પક્ષપાત, મમત છે તે સ્પષ્ટદર્શાવી આપે છે, બાકી નથી મણિલાલે સ્થાપ્યો પંથ કે ધર્મ, તેમજ શિષ્યો ધણુ મુંડ્યા નથી, તેમ તેવું કોઈ પ્રકારનું કાર્ય કરવાની તેમની ભાવના પણ નથી. 'હલકુ' તેઓનો આવી સંસ્થાઓ વિરુદ્ધ ધણું લખી ગયા છે. દરેકને પોત પોતાનું કથન કરવાનો હક છે, તદનુસાર મણિલાલે યોગ્ય લાગ્યું તે કહ્યું, જેને જેને ને યોગ્ય લાગ્યું તેમણે તે શુદ્ધ કંઈ તેથી કંઈ મણિલાલનામાં ગુરુશિષ્યપરંપરાનો ધમડ પેસી જતો નથી.

સાક્ષરવર્ધે ગોવર્ધનરામનો પણ આ લેખક રક્ષકનીતિના નીવડવા માટે વાંક કાઢ્યા વિના રહી શક્યા નથી. કવિ નર્મદે ગુજરાતીમાં આરંભમાં ઉછળતા લેખો લખ્યા તથા તે "ધર્મવિચાર" ગ્રંથમાં સંગ્રહાયા તેને મણિલાલે ટેકે આપ્યો અને ગુજરાતી વર્ગેના શિષ્યોએ તેને ભારેમાન આપ્યું તેથી લેખકને ધણું લાગી આવ્યું છે. રા રા મહિપતરામ વિષેની પોતે બનાવેલી બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવેલી કવિતા હતારીને તો લેખકે પોતાની મતાંધતાનું સર્વને બહુસાર દર્શન કરાવી આપ્યું છે. એમની કલ્પનાની કિલટતાની તો "કાંત સંગ્રાના લેખક મણિશંકર બટે સિદ્ધાંતસારનું એવું જળવાન અદ્વિતીય વિવેચન લખ્યું છે કે તે દ્વારા તેમણે એ રક્ષક લેખની અસરો બુદ્ધિનાખી છે." એ વાક્યમાં ઉત્તમ રીતે પ્રતીત થઈ આવે છે, આની સાથે સાથેજ તેઓ અગ્રવે છે, "સુધારો અસ્ત પ્રાય થઈ જશે એવી નર્મદ મણિલાલની ભવિષ્યવાણી ખરી પડી નથી અને ખરીપડવા સંભવપણુ નથી." આસર્વ તેમણે કેવું કપોલકલિપત પોકળ શ્રાદ્ધ ચલાવ્યું છે તે હવે આપણે તપાસીએ:—

કાંતના જે વિવેચનને લેખક જલવાન અને અદ્વિતીય કહે છે તે વિષે કાન્તનો પોતા.

સમાજનું કલ્યાણ થાય છે; અમારા પ્રજાનું સમર્થન થવાના ઉદ્ધાસમાં આ કહેવાતું નથી; 'અમારો પક્ષ' એવું કંઈ છેજ નહિ; માત્ર સત્ય ઉપર પ્રીતિ ધારણ કરી, સ્વામિભાનથી મુક્ત થઈ, ક્ષણવાર, પૂર્વ નિશ્ચયને રથાને અન્ય નિશ્ચય સ્વીકારવાની ઉદાર બુદ્ધિથીજ ઉન્નતિનો માર્ગ લક્ષમાં લાવે છે એના દૃઢાન્ત રૂપે આ લેખના યોજનારને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આટલું કહેવાનો પ્રસંગ તેમણે લખેલી પ્રસ્તાવનાનો આદંબ જોવાથી, તેમજ ગયાં બે ત્રણ વર્ષનો તેમનો વિચારક્રમ જાણવાના પરિચયમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ લખે છે:—

“આપણે બધા જાણ્યા વગર અને મનજવાનો ચત્ત કર્યા વગર વિચારોની અવગણના “કરવાને પાત્ર છીએ. આપણુ બધાને જ્ઞાનનો રત્નેદ્ર ક્ષીણ થતાં અમુક વખતે મનની આસ-
“પાસ દીવાલો બંધાઈ જાય છે; અને પછી તેમાં નવાં સત્યો દાખલ થઈ શકતાં નથી,
“અને તો પણ ઘણા પોતાના મનને ખુલ્લું ધારે છે, તે એટલા માટે કે દીવાલો દૂર થાય
“તે પહેલાં દેખાતી નથી. આમ છે તેટલા માટે દરેક નવીન વિષયની સાથે પ્રસંગ પાડતાં
“સાવધાન રહેવાની અને પરીક્ષા કરવાની ફરજ છે.”

આવો સિદ્ધાન્ત કહીને તે સિદ્ધાન્ત ઉપર આપવાનો પોતાનો ક્રમ દર્શાવતાં તેઓ લખે છે:—

“થોડીએક મુદત પહેલાં એક પ્રસિદ્ધ માસિકમાં અમુક પ્રતિષ્ઠિત લેખકના
“એક પુસ્તક ઉપર અવલોકન પૂરું થયું. એ અવલોકન વાંચનારાઓ ભેદ શક્યા
“હશે, અને ભેદ શકશે, કે તે શરૂ થયું ત્યારે અંધના મુખ્ય વિષય સંબંધી
“લેખકને થોડુંજ જ્ઞાન હતું, પરિણામ એ આવ્યું કે લેખક પોતાના અવલોકનમાં
“જેમ જેમ આગળ ચાલતો ગયો, તેમ તેમ તેના વિચારો ફરતા ગયા અને
“પરિણામે તેને સ્પષ્ટ માહુમ પડ્યું કે તેનો આરંભ અયોગ્ય અને સાહસિક,
“હતો, અને તેણે ધીરજથી અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેનો લેખ તેને પોતાને
“અને વાંચનારાઓને ઘણો વધારે શિક્ષણીય થઈ શકત. આ હકીકત આ સચલે
“આપવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે.”

‘જ્ઞાનસુધા’માં ‘સિદ્ધાન્ત સાર’ નું અવલોકન આવતું હતું તેને ઉદ્દેશીને આ લખતું થયું છે.”—મુદ્રણ બધાવલિ—૫૪—૧૮૭૬—૭૭ “રક્ષક લેખની અસરો ભુલી નાખે” એવા ‘બળવાન અદ્વિતીય વિચેતન’ માટે ‘કાંત’ સંસ્થાના લેખક ‘મણિશંકર ભટ્ટ’નો પોતાનોજ અભિપ્રાય શો છે, એ ઉપરના અવતરણમાં મોટા અક્ષરે છપાયેલા પેરાથી ઘણીજ સુરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ વિષે લેખકના અભિપ્રાય માટે વિશેષ નહિ બોલતાં સહૃદય વાચકની સારાસાર બુદ્ધિનેજ તોલ કરવાનું સોંપીએ છીએ.

વળી તેઓ લખે છે, ‘સુધારો અસ્તપ્રાય થઈ જશે, એવી નર્મદ મણિલાલની અવિ-
“શ્વવાણી ખરી પડી નથી. અને ખરી પડવા સંભવ પણ નથી.” આ વાક્ય તેમનામાં તુલ-
નાત્મક સાર ઉપજાવવાની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની બુદ્ધિનો નમુનો પુરો પાડે છે. આ વિષે પણ હાલ અ-

મારા તરફથી વિશેષ કંઈ ના કહેતાં વાચકોને એકબે અવતરણો મનનારે પૂરાં પાડવાં ઉચિત ધારીએ છીએ, આપણા સુપ્રસિદ્ધ નિષ્પક્ષપાતિ સાક્ષર ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ આશરે બે ત્રણ વર્ષના “ ઇન્ડિયન રીવ્યુના ” એક અંકમાં Social Reform in Gujarat a retrospect, એ નામનો એક મનનીય લેખ લખ્યો હતો. તેનું ગુજરાતી અનુકરણ સુદર્શન પુસ્તક ૨૧ એક ૫-૧૯૦૬ માં “ગૂજરાતમાં સામાજિક સુધારણા”ના નામથી આવ્યું છે. ગૂજરાતમાં સુધારાનો ઇતિહાસ દર્શાવતાં તેઓ જેવા અંતિમ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે, તેટલોજ અત્રે દર્શાવવો ઉચિત ધારીએ છીએ તથા સાથે સાથે સર્વને એ અગ્રેજી વા ગૂજરાતી સંપૂર્ણ લેખનું મનન કરવા બલામણુ કરીએ છીએ.

“આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં પ્રથમ સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. આ પછી થોડા સમયમાં સુધારાના પ્રયોગમાં લોકોને દોરવાનું કર્તવ્ય, સુવિધ્યાત અગ્રેજી અને સંસ્કૃત પંડિત તથા એક પ્રબલ પત્રકાર મ્રો. મણિલાલ ન. દિવેદીના હાથમાં આવી પડ્યું. આ સમયે ધીઓસોશીએ જડવાદની વૃદ્ધિને અટકાવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને મી. મણિલાલ ધીઓસોશીના એક દૃઢ ભક્ત હતા. આપણે જોયું કે દેશની પ્રજાકીય ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓપ્રતિ ઉદ્યોગી વિરોધ એજ મુખ્ય વિષય હતો અને તેને દાખી દેવાનું કાર્ય એ પ્રાચીન પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ હતો. મી. મણિલાલના હાથમાં નવી પ્રવૃત્તિએ પ્રાચીન, ધાર્મિક ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓનો, સ્વીકાર કર્યો અને સખધાનુસાર વિવેચનવડે તેમને સુજીવન કરવાનો શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના સૂત્રને આધારે પ્રજાનાં સામાજિક બંધનોને એક સમાન કરવાને બદલે તેમણે તે સૂત્રની રચૂલ જીવનમાં યોજનામાં બંધનોનો સ્વીકાર કર્યો તથા સાથે સાથેજ જ્યાં સર્વ એક અદ્વિતીય છે એવા આધ્યાત્મિક જીવનમાં તેના તેજ સૂત્રનો સ્પષ્ટ અનુભવ કર્યો, તથા સખલતાથી પ્રચાર કર્યો. ગૂજરાતના તાર્કિક પંથના ડૂંકત હયાત પ્રતિનિધિઓ પ્રાચીના સામાજીઓના હાથમાંની વિરોધિ પ્રવૃત્તિને તેમની સમર્થ લેખિનિએ વસ્તુતઃ પરાસ્ત કરી હતી.”

“ ગુજરાતમાં આવી સારી રીતે પ્રવર્તતો યુદ્ધિપૂર્વક પ્રાચીનતા માટેનો આદર મોટો ભાગે મી. મણિલાલનાં વિદ્વતા, સહબાવ અને સામર્થ્યને આભારી છે. તેમણે લોકોની દૃષ્ટિને તેમના પૂજનિય જૂતકાલ પ્રતિ તથા તેમનાં જાપા સાહિત્ય અને તત્વશાસ્ત્રમાંના શ્રેષ્ઠ પ્રતિ ફેરવી. તેમને ઉપદેશ્યુ, કે પ્રજાકીય ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓના પક્ષે ઉભા રહેવું એ અન્યાયવાળું અથવા પાપભરેલું, ઉભયમાંનું એકેનું નથી. સાથે સથેજ પાછળ ધીવધી પડેલા જાણ્યારોને બતાવી આપવાની તેમણે આનાકાની કરી નથી અને જૂતકાલ માટેના અડગ અનુરાગની ‘સાથેજ તેમણે તેમને વર્તમાનકાલનો પણ વિચાર કરવાનું, મૂલખાલી બેઠેલા જાણ્યારોને સુધારવાનું, અનેકતામાં એકતાની, પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિની, ફલાભિલાપ રહિત કર્તવ્યની, નિભયતાની, સત્ય અને ન્યાયતા ગ્રેમની નિત્ય ભાવનાનુસાર જીવન અને ચરિત્રને એકસમાન બતાવાનું શિખવ્યું.”

“ પ્રથમ સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિનું મારું સિંહાવલોકન અત્રે સમાપ્ત થાય છેકેમકે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે ગુજરાતમાં સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુસ્થિતિના પ્રયત્ન

વિરોધમાં થયો. સ્વતંત્ર અને સમાનતાના સૂત્રથી પ્રેરાઈને તેણે વલ્લભ મંદિર ઉપર એક પ્રકારનો આભ-ધાતક વિજય મેળવ્યો. એક હિંમત્ત ઉપાસનાના સ્વરૂપ રૂપે પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપનામાં તેનો અત્ત આપ્યો, તેથી તેના કાર્યક્રમની સમાપ્તિ થઈ અને ગુજરાતના લોક સમૂહોથી સુધારકોનું અલગ પાછું સંપુર્ણ થયું. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ અને તત્વશાસ્ત્રમાંથી પોતાની પ્રેરણા ને પામનાર એક સમર્થ મસ્તિષકે અતે એ સમગ્ર પ્રવૃત્તિને દાખી દીધી હતી અને તેજ તેમની પોતાની ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓપ્રતિના લોકોના આગ્રહને દઢાવવામાં વિજયવંત નિવડ્યું હતું. ગુજરાતમાં સમાજ વર્તમાન કાલમાં અત્રે આવી ઉભો છે. સર્વપ્રકારના સુધારાના પ્રયોગને હવે પ્રાચીન ભાવનાઓના પ્રકાશ વડે તપાસવામાં આવે છે. ”

૧૧મી આજ વિદ્વાન સાક્ષર વસંત-વર્ષ-૬-અંક-૨-૫-૭૯ કળે છે ।—

“ સદ્ગૃહસ્થો આમન્યારે ‘સુધારા’ ના પ્રતિપક્ષરૂપે લેખાયલા સ્વ. મણિલાલ અને તેના સર્વમાન્ય અગ્રણી સ્વ. રાનડે-તેમના બેના વિચારો પ્રમાણે ધાર્મિક સંજીવન એજ આપણી અત્યારની દુર્દશાનો ઉપાય છે. ત્યારે તે વિચાર ઉપર આપણે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા રાખવાં જોઈએ. આ મૂલ ઉપાયથી સચવેલા આચારો વિગેરેમાં ફેરફાર હોય, ત્યાં તે ફેરફાર કેમ ઉદ્ભવે છે તે તપાસી પક્ષભાવનાનો વિનાશકરી, સહુ એકજ ફલ માટે ઉપાસના કરે છે એવાત ઉપર સ્પષ્ટ ધ્યાન રાખી, સર્વ વિદ્યેયો અને અણુસમજે ફરકરવી જોઈએ. જગતના આ મહાનતંત્રમાં સર્વ પ્રકારના નાનાતવને માટે અવકાશ છે, અને પ્રત્યેક પ્રજામાં વ્યક્તિ, વ્યક્તિ સમુદાય, દેશ, કાલ, અધિકાર વિગેરે ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક ગુણઅને ઐતિહાસિક સત્યતાનો બાધ નઆવે તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી, તેની આવશ્યકતાનું જ્ઞાન યથાર્થરીતે થવું જોઈએ. ”

“ નર્મદાશંકરે સુધારાને તિલાંજલિ આપી તે વખતે આજ વાત કરી હતી. સ્વ. રાનડે સુધારાના અગ્રણી તરીકે આજ વાત કરી રહ્યા હતા. એજ વાત સ્વ. મણિલાલ પોતાની પ્રવૃત્તિના મૂલ સિદ્ધાંત રૂપે સ્વીકારે છે. આમન્યારે જુદા જુદા દૃષ્ટિ બિન્દુથી જોનારને એકજ સત્ય પ્રતિત થાય છે, ત્યારે એકતો તે સત્યની અનિવાર્યતા સિદ્ધ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યવહારમાં જણાતા ભેદોમાં સમજણ થવાને માટે પણ રસ્તો ચોખ્ખો થતો જાય છે. પરક્રીય સિદ્ધાંતાભાસ ઉપર રચાયલા સુધારાને માટે નીડર સાહસ અને અવિરત ઉદ્યોગ યતાં તે ઝાડી બાગ્યો, અને ત્યારે ઉપરનું સત્ય સુસ્થિત થયા પછી ‘સુધારો’ ધીમી ધીમી પણ નિશ્ચિત ગતિથી આગળ વધે જાય છે. પાયા વગરની ઇમારત ચોડીજ વધીને પડી બાગે છે, પાયા ખોટા નંખાયો હોય અથવા નબળો હોય તો ઇમારત ચોડીકવાગ ટકી પડી બાગે છે; પણ ઇમારત બરાબરતો ત્યારેજ વધી શકે છે કે જ્યારે પાયા ખરે સ્થળે અને બરાબર સંગીન નંખાયો હોય. ”

“સ્વ. મણિલાલે ધર્મના પાયા ઉપર સર્વ પ્રવૃત્તિને મૂકી, અને સુધારાની પ્રવૃત્તિને પણ તેજ પાયા ઉપર મૂકતાં, સુધારકોને માટે સત્ય માર્ગ ઉપદેશ્યો, પોતે પણ તેની ઇમારત અણુવામાં

મદદ કરી; ધર્મના મૂળ ઉદ્દેશો તપાસ્યા. તેના મૂળભૂત સિધ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. તે સિધ્ધાન્તો અને ઉદ્દેશો સફળ કરવા શી વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવી હતી તે જોઈ, તે મૂળ વ્યવસ્થાઓમાંથી અત્યારની વસ્તુસ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ અને એ વસ્તુ સ્થિતિ અત્યારે કેમ અપર્યાપ્ત છે તે સમજાવ્યું અને હવે શા ધોરણે અને કેવી રીતે સ્થિત્યંતર કરવું એ જોયું.

“સ્વ. મજ્ઞિલાલના આ મુખ્ય કાર્યક્રમમાં તે તેમણે એકનિઃકથી હાથમાં લીધો; પૂર્ણ ભક્તિથી જીવન પર્યંત અમલમાં મૂક્યો, અને અંગ્રેજી કેલવર્ણીથી મુખ્યપક્ષી ગુર્જર પ્રગ્નને વ્યવસ્થિત માર્ગ દોરી આપ્યો. ગૃહસ્થો, આ એમની કાર્તિનો દરક, અને તેજ તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવાની આપણી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુતત્વ. કવિ તરીકે, વિચારક તરીકે, અંધ-કાર તરીકે, સુધારક તરીકે પણ આનો આજ ઉપદેશ, આનો આજ આગ્રહ, આનીઆજ તીવ્ર લાગણી અને આનીઆજ ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ ”

આ સર્વથી મી. મહુઆકરની દલીલો કેટલી સમગ્ર છે, તથા રક્ષક પદના લેખકો માટે તેઓ કેવો હારવારપદ ભાસ કરાવે છે, એ મુલક્ષિત રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. આવા ભાસ-વાળા લેખો સર્વમાન્ય હોવાનો દાવો કરતી ગામ ગામ શ્રીને પ્રો. બળવંતરાય જેવાઓ મારફતે પ્લેટોના રીપબ્લીકનું સ્વરૂપ હોવાનો દાવો કરતી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વાંચવા પસંદ કરે એ પણ વિચારમાં ના ઉતરી શકે એવી વાત છે. આવી રીતે પરિષદો વખતો વખત તાદરશ્યનો ભંગ કર્યા જાય છે. એ દાવે ગૂજરાતમાં અમળ્યું રહ્યું નથી.

મજ્ઞિલાલની જયન્તિના પ્રસંગે લોકમાન્ય સાક્ષર આનંદશંકરભાઈ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—

“યદાપિ મજ્ઞિલાલ સુધારા વાળાઓના દોષોથી આપણા જનસમાજમાં ઉત્પન્ન થએલાં ખોટાં પરિણામોને નિન્દે છે, તથાપિ મૂળ સુધારાના નાથકો માટે એમને પૂર્ણ માન છે અને એમના દોષ પણ એ શાન્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ જુએ છે અને પ્રસંગોપાત હું આપને એટલું પૂછું છું કે ઉપરના કેટલાક ઉત્તારાઓમાં મજ્ઞિલાલે સુધારાના કેટલાક અગ્રણીઓને જે ન્યાય કર્યો છે એનો શતાંશ પણ સુધારાવાળા તરફથી મજ્ઞિલાલને થતો તમે જોયો છે ?

હું પ્રો. ધ્રુવ સાથે એક મત થઈ એટલું ખાત્રીથી ઉમેરી શકું કે બધા રક્ષક પદના લેખોમાં જે ન્યાય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તેના શતાંશ ભાગની ન્યાય દૃષ્ટિ સુધારા વાળાઓ તરફથી સમગ્ર રક્ષક પક્ષ માટે રખાઈ છે ? આવો અન્યાય થાય અને તેમાં સમગ્ર ગૂજરાતમાં સર્વમાન્ય હોવાનો દાવો કરતી સાહિત્ય પરિષદ પદતરે ભાગ લે એ અતિશયનીય છે.

કવિવર બાણ.

(ગતકંઠી ચાણ.)

અમુક પ્રકારના પ્રતિપાદ્ય વિષયને, એવા પ્રકારની ભાષા તથા એવા પ્રકારનાં શબ્દોમાં પ્રકટ કરવામાં આવે કે જેથી વિદ્યુત અધ્યેતા લોકનાં મન પ્રસન્ન થાય, અને એવી લોકો-ક્તિઓ અને કહેવતોના પ્રયોગથી એ લોક—જેને માટે તે લખાયો હોય—લેખકના ભાવને સારી રીતે સંભળી શકે, તેજ શબ્દ અને લોકોક્તિઓ શુભ યુક્ત તથા ઉચિત કહેવાય છે. જે કોઈ લેખક પોતાના ભાવને અનુકૂળ ભાષાનો પ્રયોગ ન કરી શકે, તથા કરવામાં આવેલા શબ્દ પ્રયોગ પોતાના અભિધેય અર્થને બતાવી ન શકે તેમજ એની પ્રયુક્ત ભાષા વાચકના ચિત્તને આનેદિત કરવાને બદલે કિલ્લટ કરે તે લેખક, કવિ કહી શકાય નહિ. કવિતો શું એની સારા લેખકમાં પણ ગણના કરી શકાય નહિ. શબ્દોના સુપ્રયોગ એ કાવ્યનું એક અંગ છે તેથી પણ જ્યારે તે જ્ઞાત નથી તો તેના લેખકને કેવી રીતે કવિ કહી શકાય ? પરંતુ આ સ્થળે એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે કયા રચનામાં કયો શબ્દ પ્રયોગ કરવો જોઈએ એનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ? ‘ મિત્રહર્ષિલોક : ’ પ્રત્યેક વિષય માટે સર્વના અભિપ્રાયમાં કંઈનો કંઈ ભેદ ભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સર્વ નાની નાની વાતોમાં પણ એકમત થઈ શકતા નથી તો આવા ગંભીર વિષયમાં એમની સંમતિ કેવી રીતે અભિજ્ઞ હોઈ શકે ? આ પ્રશ્ન જો કે પ્રત્યક્ષ રીતે મહા કદિન લાગે છે પરંતુ જરા વિચાર કરતાં એનો ઉત્તર સહેલાઈથી મળી શકે છે. સાહિત્યની દરેક અવસ્થામાં જે જે ભેદ હોય છે તે ઐતિહાસિક નિયમો તથા ક્રમિક સંયોગોને અનુસરીને હોય છે. એટલે પ્રત્યેક સમયે કે પ્રત્યેક અંતરે, સાહિત્ય એક “વર્તમાન દશા” માં હોય છે—અર્થાત્ એ સમયના કે એ અંતરના લેખકોની ભાષા શબ્દાર્થ તથા અર્થના ઐશિત્ય કે અનૈશિત્યના વિષયમાં એક વિચાર અથવા એક સરખા વિચારોનું વલન હોય છે. એક અંતરમાં એક ભાષાના અનેક વિદ્વાનોમાં નાની બાબતોમાં ગમે તેટલા મતભેદ હોય પણ—અક્ષરેખા અથવા—અધ્યરેખા સદા એક સમયમાં એકજ રહે છે. સાહિત્યના જીવનમાં જ્યારે એમની રિચિતિ સર્વથા અનિશ્ચિત હોય ત્યારે એવી દક્ષા આપી જાય છે તથાપિ સામયિક વિદ્વાનો તથા લેખકોનું વલન સર્વકાલે એકજ રહે છે. સાધારણ તથા સારા સારા કવિની કસોટીએ છે કે જે પોતાના સમયના વિચાર અથવા વલનના આદર્શરૂપ હોય—એના લેખોમાં એના સમયના ભાષા તથા સાહિત્ય સંબંધીના વિચાર પોતાના અતિ શુદ્ધ અને સચોટ રૂપમાં પરિણત હોય—એ કવિ સાધારણ રીતે સુકવિ કહી શકાય. વધુ સ્પષ્ટતાને માટે એમ કહી શકાય કે એક વિશેષ ભાષાના પણ વિશેષ સમયમાં, સુરસ કવિ એજ કહેવાય કે જેની લેખનશૈલી પોતાના સમયની સર્વોત્તમ પ્રતિભાઓના વિચારને અનુકૂલ હોય. પરંતુ એથી પણ ઉત્તમ કવિ એ કહેવાય કે જેની પોતાના સમયની સર્વોત્તમ પ્રતિભાઓના વિચારાનુકૂલ લેખનશૈલી હોવા ઉપરાંત પણ તે વિચારોને કંઈક વધારે વિકસિત કરી શકે, દ્રષ્ટાંત તરીકે એક લૌકિક વાત લઈએ. એક વિજ્ઞાનાધ્યાપક, જે પોતાના સમય સ્ત્રીના વિકાસવડે સમૃદ્ધ એવાં વિજ્ઞાનનાં સર્વ સત્યોને જાણે છે તે પોતાને વૈજ્ઞાનિક કહેવડાવવાનો અધિકારી છે, પરંતુ એથી પણ ઉત્તમ વૈજ્ઞાનિક એ છે કે જે જ્ઞાત વિજ્ઞાનની શક્તિમાં એ ચાર અંકોડ પોતાની તરફથી પણ જોડે અથવા કંઈક નવીન સંસારને પ્રકાશિત કરે.

હવે આપણે જોવાનું એ છે કે બાણભટ્ટની લેખશૈલી પોતાના સમયના શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતજ્ઞોને સંમત હતી કે નહિ—અને બીજું એક એને આપણે પૂર્વ જ્ઞાત સહથી અધિક સત્ય ને દર્શાવનાર કહી શકીએ કે નહિ ? હવે એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું કે બાણભટ્ટમાં એ બંને શક્તિયો સારી રીતે હતી અને જ્યાં એ જાતા છે, ત્યાં તે વર્ધયિતા પણ છે.

બાણભટ્ટની લેખશૈલી એના સમયના વિદ્વાનોના વિચારતુફલ હતી કે નહિ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે આપણે એના સમકાલીન અન્ય કાવ્યોની લેખશૈલીની સંદાપ લેવી પડશે. બાણભટ્ટના સમકાલીન અથવા અલ્પ સમયાન્તરે યદ્ય ગણલા કવિ ભર્તૃહરિ, અને સુખન્ધુ છે. ભર્તૃહરિ બાણના પહેલાં તથા વાસવદત્તાકર એના સમયમાં કે કંઈક પછી યદ્ય ગયા છે. * ઉભય કવિયોની લેખશૈલીનો વિચાર કરતાં બે ભિન્ન ભિન્ન લેખ પ્રકાર જણાય છે. એક ગદ્ય લેખ અને બીજો પદ્ય લેખ, ગદ્ય લેખક સુખન્ધુને શૈલીનો પ્રતિનિધિ કહેવાને બદલે, તેને બાણનો એવો કહીએ તો એમાં અત્યુક્તિ નથી. સુખન્ધુએ પોતાનાં કાવ્ય બાણના કાવ્યોની નકલ તથા સ્પર્ધામાં બનાવ્યાં છે. એ સ્વાભાવિક નિયમ છે કે અસલ વસ્તુ નકલ કરતાં હમેશાં સારી હોય છે. એટલે સુખન્ધુ પણ પોતાના કાર્યમાં કૃત-કાર્ય યદ્ય શક્યો નહિ. સુખન્ધુ બાણનો એવો હોવાથી એને બાણની નવીન શૈલીના પ્રચારક તરીકે જ ગણવો ઉચિત છે. આ ઉપરાંત બાણના સમકાલીન અન્ય કોઈ ગદ્ય કાવ્ય જણાતું નથી—એથી પ્રસ્તુત પરિક્ષા કરવી અસંભવિત યદ્ય પડે છે.

આથી સમકાલીન સાહિત્યનો અશ્રય ન લેતાં આપણે એથી પણ પૂર્વ શતાબ્દિના કવિયોપર દૃષ્ટી નાંખવી જોઈએ. છઠ્ઠી શતાબ્દિ કવિયોમાંથી બેજ અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ છે. એક પદ્ય લેખક ભારવિ અને ગદ્ય લેખક દશકુમાર ચરિત્રના કર્તા હંડી. જે આપણે લક્ષ પૂર્વક એ બંને કવિયોની અત્રિ-બાણની રચના પર વિચાર કરીએ તો એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે બાણભટ્ટના લેખોની બાહ્યરેખા અને મધ્યરેખા એ બંને કવિયોની લેખશૈલીની જ બાહ્યરેખા પર આગ્રિત છે અર્થાત્ બાણભટ્ટની પ્રાણાલીએ ભારવિ અને હંડીની લેખશૈલીનું મિશ્રણ છે. આથી બાણભટ્ટની સાહિત્યિક વિશેષતાઓને જોઈ તેનું મૂલ એમના કાવ્યોમાંથી શોધવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

એવો પ્રથમથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે બાણભટ્ટની કવિતાની કીમત કરવાને માટે આપણે કાદમ્બરીના આશ્રય લેવો પડશે—બાણભટ્ટની લેખશૈલીમાં નિમ્નલિખિત વિશેષતા છે.

૧. પ્રસાદ

૨. ઓગ્ગરિત્વતા.

૩. પ્રવાહ

૪. શ્લેષબાહુલ્ય.

૫. સમાસ.

૬. વિસ્તાર.

બાણની આ વિશેષતાઓમાં પ્રસાદ, ઓગ્ગરિત્વતા અને પ્રવાહ એ ત્રણ ગુણ એવા છે કે તે જ લેખકમાં હોય તેને એક ઉત્તમ લેખક બનાવી શકે છે. આ સંબંધી અત્ર વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી. વિવાદાસ્પદવસ્તુ તો શ્લેષબાહુલ્ય, દીર્ઘસમાસ, અને વિસ્તાર એ ત્રણ છે. આપણે હવે જોઈએ કે આમાં કેટલો અંશ ઐતિહાસિક ક્રમથી આવ્યો હતો અને કેટલી બાણની કૃતિ હતી—વળી સાચે એ પણ જોઈશું કે તે સર્વ કાવ્યના ગુણ છે કે હોય ? અને તે માટે બાણ પોતે કેટલો ઉત્તર દાતા છે.

એકને માથે તપે એવો બીજો—એ પ્રમાણે શ્લેષોપર શ્લેષ બાણના ગ્રંથોમાં સારી

* જુઓ વાસવદત્તાની ભૂમિકા.

પેઠે નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થે કાદમ્બરીની પ્રથમ અગ્નીઆર પકિતઓમાં અગ્નીઆર શ્લેષ છે. જોકે બાણભટ્ટે હર્ષચરિતના આરંભમાં ‘શ્લેષપ્રાયમુદીચ્ચેષુ’ એમ કહીને શ્લેષને ઉદાહરણે માથે મઠ્યા છે અને ઉત્ત્રેક્ષાદાક્ષિણાત્યેષુ થી પોતાને બાગે ઉત્ત્રેક્ષા લીધી છે, તથાપિ એણે પોતેજ પોતાના બનાવેલા નિયમને અનુકૂલ વર્તેન કર્યું નથી. બાણના કાવ્યોમાં શ્લેષ અને ઉત્ત્રેક્ષા સાથે ‘સાયેજ ચાલી જાય છે. હવે શ્લેષોના પ્રયોગ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્યારથી થવા લાગ્યા તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ. બાણભટ્ટ સાતમી શતાબ્દિમાં થયો એના પહેલાંના સંસ્કૃત ગદ્યના ક્રમવાર આદર્શભૂત ગ્રંથ આ પ્રમાણે છે—પ્રથમ બાલણ્ય ગ્રંથ—તે પછી ઉપનિષદ પછી પાતંજલ મહાભાષ્ય કે જે ધણું કરીને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ અથવા ૧૮૦ માં બન્યું છે—તત્પશ્ચાત પંચતંત્ર કે જે ઈ. સ. ૪૦૦ વર્ષ પછીની કૃતિ છે—તે પછી દશકુમાર ચરિત કે જે બાણની પહેલાં કેવલ સો વર્ષ પૂર્વે, અર્થાત છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં રચાયું છે. આ સર્વ ગ્રંથો તપાસતાં તેમાં શ્લેષ બાદશ્ચયો શું પણ શ્લેષની કથા પણ મળી શકતી નથી. તે શું શ્લેષ બાણભટ્ટની પોતાના મગજની કૃતિ છે? એ બાણનીજ સ્વવૃત્તિ તો નથીજ. કારણ કે પ્રથમતો બાણભટ્ટને કહે છે કે ‘શ્લેષપ્રાયમુદીચ્ચેષુ’ આથી જણાય છે કે એના પહેલાં સાહિત્યમાં શ્લેષ પ્રયોગની પ્રણાલી પ્રચલિત હતી. બીજું—એ વાત ખરી છે કે બાણના પહેલાં રચાયેલા જેટલા ગદ્ય ગ્રંથ હાલ વિદ્યમાન છે એમાં શ્લેષ પ્રયોગનથી, તથાપિ મધકાવ્યોમાં એના સમાવ નથી. ઉદાહરણાર્થે બાણે કવિનેજ લખ્યું. એના કાવ્યમાં અનેક શ્લેષોબધ્ધ શ્લોક મળી આવે છે * આથી પ્રતીત થાય છે કે બાણભટ્ટના પહેલાંથીજ સંસ્કૃત સાહિત્યનું વલન શ્લેષો તરફ થવા માંડ્યું હતું. આથી બાણની કૃતિમાંથીજ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન ખોળવું એ કીક નથી. હાત્રિ, જે હમેશાં કવિ મૂર્ધન્યોમાંના એક તરીકે ગણાય છે તેનાજ ગ્રંથોમાં શ્લેષને સ્થાન આપે છે—તેમજ બાણનો શ્લેષ પ્રયોગ પોતાના સમયના સાહિત્યજોના વિચારોથી વિરુદ્ધ નહોત—કેબહુના અનુકૂલ હતો. * આથી એમ સમજવાનું નથી કે આ યુક્તિ શ્લેષપ્રયોગના પક્ષમાં છે. તે માત્ર બાણના પક્ષમાં છે, કારણ કે પ્રત્યેક પુરૂષ પોતાના સમયનો પુત્ર છે—પોતાના સમકાલીન આચારો અને વિચારોથી અરપૃષ્ઠ કોઈ પણ વહી શકતો નથી. એમાં કોઈ પણ સંદેહ નથી કે સંસારમાં અસાધારણ બનાવો પણ બનતા રહે છે. સમય સમયપર સંસારમાં ક્રાંતિ Revolution પણ આવી જાય છે અને તે પણ સમયને અનુકૂલ સારા નરતા ગણાય છે. ઇતિહાસ એની સાક્ષી છે. આરંભકે બાણના શ્લેષ પ્રયોગને સમજાવી સર્વોત્તમ પ્રતિભાજોના આચાર વિચારથી વિરુદ્ધ નહોતા પણ તે તેનુંજ શલ હતું.

અન્યવાત દીર્ઘસમાસો સંખ્યા છે; વિચારવાનું એ છે કે દીર્ઘસમાસ પ્રયોગ કરવા માટે બાણને કૃપિત ગણી શકાય કે નહિ? આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે પણ પુનઃસાહિત્યના ઇતિહાસ તરફ દ્રષ્ટી નાંખવી જોઈએ. બાણની પૂર્વેના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ સ્પષ્ટપણે વધતી જતી સમાસની પ્રવૃત્તિનું દર્શન કરાવે છે. પ્રથમતો ‘વેદમાંજ સ્વલ્પ સમાસ’ મળી આવે છે જેમકે ‘હિરણ્યગર્ભ’ એ શબ્દ દ્વિવચ્ય અને ગર્ભ એ બે શબ્દોના સમાસથી બન્યો છે એથી આગળ જતાં ઉપનિષદોમાં સમાસોનાં ઉદાહરણ મળે છે જેમકે ‘દર્મવાણિ:’

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૫.)

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
	અ	
અધ્યાત્મ વિદ્યા અથવા જ્ઞાત વિદ્યા.....વિદ્યુષિ વસંત...	...	૩૬
	આ	
આપણે હિંદને કેવી રીતે સંયુક્ત		
બનાવી શકીએ...	...રા. રા. શોષક...	૫૭
આત્મસંયમ.....	...રા. રા. રામપ્રસાદ...	૮૫-૧૧૫
આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિશ સાધનો...	...રા. રા. શામચંદ ગોવર્ધનદાસ	૨૦૪
આત્મશુદ્ધિનો સરલ માર્ગ...	...રા. રા. મણિલાલ નથુભાઈ દોશી...	૩૧૩૦
	ઇ	
ઈતિહાસજ્ઞ શિક્ષણ...	...રા. રા. કુલચંદ બાપુજી શાહ...	૧૫૬-૧૮૦
	ઉ	
ઉપનિષદ પ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ...	...રા. રા. માનચંકર પિતામહદાસ મેહેતા...	૧૪
	ક	
કવિવર બાણ બદ્ધ...	...રા. રા. કુલચંદ બાપુજી શાહ...	૨૪૬-૨૭૭
કાલના પડદામાં ચીરા.....	...તંત્રી...	૧૬૮-૨૧૨-૨૩૦-૨૬૬
કાઉન્ટ ટાઉન્ટોવના કૅટલાક મનનો...	...તંત્રી...	૧૯૧
કાવ્યાર્થ પ્રદીપ...	...રા. રા. મનમોહ ચતુરભાઈ પટેલ...	૩૦૩
	કાવ્યો.	૩૨૯-૩૫૧
આવાગમન યાચના...	...રા. રા. વ્રજવિહારી...	૩૬
એક હાસ્ય ભેદને.....	...રા. રા. કુંજ...	૧૬૩
જનેતાને નમન.....	...રા. રા. વ્રજવિહારી...	૨૨૭
દેવી જીવન...	...સ્વામી સ્નેહ જ્યોતિઃ...	૨૮૯-૩૨૧
નવલ પ્રભાત...	...રા. રા. બદ્ધ...	૩૫૩
નિર્મત્રણ.....	...રા. રા. વ્રજવિહારી.....	૩૫૨
મા બૂલાતો પ્રેમ.કવિજન નાગર ચાલ...	૧૯૭

પિપાસુને નિમંત્રણ....	... ૨૧. ૧૮...	૧૨૯
પ્રથમ ખંડિતા પ્રણયાર્જન...	... ૨૧. ૨૦. મંત્રવિહારી....	૯૭
પ્રવાસી પંખીડું...	... ૨૦. ૨૦. ...	૧૯૯
પ્રાર્થાવિદ્ય સંગ્રહ.	... ૨૦. ૨૦. વિજય નાથર ચાલ...	૨૫૭
પ્રેમની દુનિયા...	... ૨૦. ૨૦. વિદ્યાસી...	૧૬૩
પ્રેમી યોગીનીઓ...	... ૨૦. ૨૦. ...	૩૫૫
શીકર છાંતી હવે ફરીએ...	... ૨૦. ૨૦. (મહેલું.) ...	૧૬૧
બન્ધ વિમોચન...	... ૨૦. ૨૦. સાગર...	૬
એકદર દુનિયા...	... ૨૦. ૨૦. વિજય નાથર ચાલ...	૬૫
બનાવિધ તરણ...	... ૨૦. ૨૦. કુંજ...	૬૬
ભાવિ...	... ૨૦. ૨૦. વૈકુંઠ...	૨૯૩
મદારદ્ર નમસ્કારામક સ્તોત્ર...	... ૨૦. ૨૦. મંત્રવિહારી...	૧
મી આર્ષ...	... ૨૦. ૨૦. ...	૧૬૧
રાગ...	... ૨૦. ૨૦. ...	૩૨૫
સાંપ્રત આપે શ્રુતિ...	... ૨૦. ૨૦. એક શર્જર આર્ય પુત્ર...	૩૩૦
હવે અધ્યક્ષ થાનો છે...	... ૨૦. ૨૦. ...	૩૩૫

ગ

શુર ભક્તિ...	... ૨૦. ૨૦. તંત્રી ...	૧૪૮
ઓ.રડાનો કુનોનો જ્ઞાત...	... ૨૦. ૨૦. ...	૨૪૬-૨૭૬

જ

જાડગીની ચૌદ ભૂરો...	... ૨૦. ૨૦. તંત્રી ...	૬૫
---------------------	------------------------	----

ઘ

ધર્મ...	... ૨૦. ૨૦. પુરુષોત્તમ હારિદાસ...	૨૬
ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાની	...	
વર્તમાન કુદિત દશા...	... ૨૦. ૨૦. તંત્રી ...	૧૬૪-૨૦૫-૨૪૦

ચ

નજીકનું ભાવિ...	... ૨૦. ૨૦. તંત્રી ...	૧૮૪-૨૧૯
-----------------	------------------------	---------

પ

પુનર્જન્મ...	... ૨૦. ૨૦. પુરુષોત્તમ હારિદાસ...	૨૪
પ્રાણ...	... ૨૦. ૨૦. સાક્ષર અમરનાથ સિવચક્રર વૈષ્ણવ...	૫૧

ફ

બાલકોની કેલવણી...	... ૨૦. ૨૦. તંત્રી ...	૧૮-૧૪૧-૧૭૬
બાલ બાળાઓની કેલવણી વિષે	...	